

**O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI OLIY TA'LIM, FAN VA INNOVATSIYALAR
VAZIRLIGI
ANDIJON DAVLAT CHET TILLARI INSTITUTI**

A.TESHABOYEV, M.MIRZAKARIMOVA, M.ISHANOVA

UMUMIY PEDAGOGIKA

**Xorijiy til va adabiyoti sohasi bakalavriat ta'lif yo'nalishlari uchun
darslik**

ANDIJON -2023

UDK: 37.013 (075.8)

A.TESHABOYEV, M.MIRZAKARIMOVA, M.ISHANOVA

Umumiy pedagogika. Darslik. 2023-yil, 420 bet.

Mazkur darslik 5111400 - Xorijiy til va adabiyoti (ingliz tili va adabiyoti, nemis tili va adabiyot, fransuz tili va adabiyoti) sohasi bakalavriat ta'lif yo'naliishlari uchun mo'ljallangan bo'lib, u o'z ichiga pedagogikaning uchta - pedagogika nazariyasi, pedagogika tarixi va pedagogik mahorat kurslarini qamrab olgan. Darslik xorijiy til va adabiyoti sohasining bakalavriat ta'lif yo'naliishi DTS, o'quv reja va o'quv dasturlari asosida yozilgan.

Taqrizchilar:

M.B.Artikova, pedagogika fanlari doktori, professor

B.Toshboyeva, pedagogika fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD), dotsent

SO‘Z BOSHI

Ma’lumki, Umumiy pedagogika fani jamiyat a’zolarini o‘sha jamiyatning yetakchi omillariga mos qilib shakllantirish bilan shug‘ullanadigan ilmiy-nazariy va amaliy faoliyatlar tizimidir. “Umumiy pedagogika” nomli darslik pedagogikaning uch mustaqil sohalarini o‘zida mujassamlashtirgan: pedagogika nazariyasi, pedagogika tarixi va pedagogik mahorat.

Globallashuv sharoitida ta’lim va tarbiya shaxsni har tomonlama voyaga yetkazish, unda komillik va malakali mutaxassisga xos sifatlarni shakllantirishda muhim o’rin tutadi. Bugungi tezkor davr talabalarni ham qisqa muddatda va asosli ma’lumotlar bilan qurollantirish, ular tomonidan turli fan asoslarini puxta o’zlashtirilishi uchun shart-sharoitlarni yaratishni taqozo etmoqda. Zamonaviy sharoitda ta’lim jarayonining barcha imkoniyatlariga ko’ra shaxsni rivojlantirish, ijtimoiylashtirish va unda mustaqil, tanqidiy, ijodiy fikrlash qobiliyatlarini tarbiyalashga yo’naltirilishi talab qilinmoqda.

Zero, pedagogika fani ta’lim-tarbiya g‘oyalarini rivojlantirish bosqichlarini bosib o‘tgan bo‘lsa, XXI asr bo‘sag‘asida zamonaviy pedagogik texnologiyalar, ijtimoiy va iqtisodiy pedagogika yo‘nalishlari rivojlandi. Demak, pedagogika fani o‘z rivojlanish bosqichida bir necha bosqichlarni bosib o‘tgan bo‘lib, hamma zamonaviy bosqichlarda har bir jamiyat o‘ziga yarasha pedagogik bilimlarga ega bo‘lgan, pedagogik fikrlar taraqqiyoti darajasi-jamiyatning, ijtimoiy tuzumning rivojlanganligini bildiruvchi ko‘rsatkichdir. O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.M.Mirziyoyev ta’lim-tarbiya jarayonida milliy meros, pedagogik qadriyatlardan samarali foydalanishning ijtimoiy ahamiyati haqidagi fikrlari, ta’lim-tarbiya va pedagogika tarixini davrlashtirish muammolari shu ma’noda, har bir bosqichning, ya’ni davrning qandayligi o‘sha zamondagi pedagogik fikrlarning xarakteriga ham bog‘liqdir. Negaki, davr unda yashayotgan har bir shaxsning tabiatni, xarakteri va psixologik xatti-harakatlariga monand bo‘ladi. Shaxsning ijtimoiy xarakteri va fikri, odob-axloqi, bilim darajasi va muomala madaniyati esa, asosan, pedagogika tarixini o‘qitish orqali shakllantiriladi. Ushbu darslikning yaratilishida faylasuf, Sharqshunos, pedagog olimlarning ishlari yo‘llanma vazifasini o‘tadi.

I BOB. PEDAGOGIKA NAZARIYASI

1.1. O‘zbekiston Respublikasi ta’lim tizimini rivojlantirishning konseptual asoslari

Tayanch tushunchalar: pedagogika, ta’lim, bilim, o‘qituvchi, o‘quvchi, “Ta’lim to‘g‘risida”gi Qonun, ta’lim siyosati, tamoyil, ta’lim tizimi.

O‘zbekiston Respublikasining 2020-yil 23-sentyabrda tasdiqlangan “Ta’lim to‘g‘risida”gi Qonuni. O‘zbekiston Respublikasi siyosiy mustaqillikni qo‘lga kiritgach, ijtimoiy hayotimizning barcha sohalarida tub islohotlar amalga oshirila boshlandi. Totalitar boshqaruv usuli asosida ish yuritilayotgan xalq ta’limi tizimida ham so‘nggi o‘n yilliklar davomida yuzaga kelgan muammolarni hal etish vazifasi Respublika hukumati hamda mutasaddi tashkilotlarni ta’lim tizimida ham jiddiy o‘zgarishlarni amalga oshirishga undadi. Bu boradagi sa’i-harakatlarning samarasi sifatida 1992-yil iyul oyida mustaqil O‘zbekistonning ilk “Ta’lim to‘g‘risida”gi Qonuni qabul qilindi. Mazkur Qonun mazmunida Respublika ta’limi tizimi, uning asosiy yo‘nalishlari, maqsad, vazifalari, ta’lim bosqichlari va ularning mohiyati kabi masalalar o‘z ifodasini topdi. Biroq, 1997-yilga kelib, O‘zbekiston Respublikasining “Ta’lim to‘g‘risida”gi Qonuni va uning mazmunida ilgari surilgan g‘oyalarning amaliyotga tadbiqi tahlil etilganda bu borada muayyan kamchiliklarga yo‘l qo‘ylganligi aniqlandi. o‘tkazilgan tahlil natijalariga ko‘ra, ta’lim tizimida olib borilayotgan islohot aksariyat o‘rinlarda chuqur ilmiy asoslarga ega bo‘lmaganligi ma’lum bo‘ldi hamda kadrlar tayyorlash tizimini isloh qilish zarurligi belgilandi. Shu bois O‘zbekiston Respublikasi Oliy Majlisining IX sessiyasida yangi tahrirdagi O‘zbekiston Respublikasining “Ta’lim to‘g‘risida”gi Qonuni va “Kadrlar tayyorlash milliy dasturi” qabul qilindi va mamlakatda ta’limni samarali boshqarish, tartibga solish jarayonlari, shaxs va jamiyatni siyosiy, ijtimoiy hayotida katta ahamiyat kasb etdi.

Bugungi kunga kelib O‘zbekiston Respublikasida eng yangi “Ta’lim to‘g‘risida”gi Qonuni qabul qilindi. Har qanday mamlakatning kuchi uning fuqarolarining ma’naviy yetukligi, intellektual salohiyatga egaligi bilan belgilanadi.

Qonunning maqsadi: Ushbu Qonunning maqsadi ta’lim sohasidagi munosabatlarni tartibga solishdan iborat.

Qonunda keltirilgan asosiy tushunchalar

Ushbu Qonunda quyidagi asosiy tushunchalar qo‘llaniladi:

davlat akkreditatsiyasi — davlat ta’lim muassasalari va tashkilotlari, shuningdek nodavlat ta’lim tashkilotlari (bundan buyon matnda ta’lim tashkilotlari deb yuritiladi) faoliyatining davlat ta’lim standartlari va davlat ta’lim talablariga hamda o‘quv dasturlariga muvofiqligining davlat tomonidan e’tirof etilishi hamda ularning bitiruvchilariga ma’lumot to‘g‘risidagi hujjatlarni topshirish huquqining taqdim etilishidan iborat jarayon;

davlat ta’lim muassasasi — davlat hokimiyati va boshqaruvi organlari tomonidan davlat mulki bo‘lgan mol-mulk negizida tashkil etilgan, davlat ta’lim standartlariga va davlat ta’lim talablariga muvofiq ta’lim beradigan muassasa;

davlat ta’lim standartlari — davlat tomonidan ta’limning mazmuni va sifatiga nisbatan belgilanadigan talablar majmui;

davlat ta’lim talablari — ta’limning tuzilmasiga, mazmuniga va uni amalga oshirish shart-sharoitlariga, shuningdek ta’lim oluvchilarining jismoniy, shaxsiy, intellektual, ilmiy hamda kasbiy sifatlariga qo‘yiladigan majburiy talablar;

malaka — shaxsning kasbiy faoliyatning muayyan turini bajarishga tayyorgarligini ifodalaydigan, ma'lumot to'g'risidagi tegishli hujjat bilan tasdiqlanadigan bilim, qobiliyat, mahorat va ko'nikmalar darajasi;

mutaxassislik — malaka berish bilan yakunlanadigan muayyan kasbiy tayyorgarlik turining nomi;

nodavlat ta'lim tashkiloti — davlat ta'lim standartlari, davlat ta'lim talablari va o'quv dasturlariga muvofiq ta'lim xizmatlari ko'rsatish faoliyatini amalga oshirish huquqini beradigan litsenziya asosida ta'lim xizmatlari ko'rsatuvchi yuridik shaxs;

tarbiya — aniq maqsadli hamda ijtimoiy-tarixiy tajriba asosida yosh avlodni har tomonlama kamol toptirishga, ularning ongini, ma'naviy-axloqiy qadriyatlar va dunyoqarashini shakllantirishga qaratilgan tizimli jarayon;

ta'lim — ta'lim oluvchilarga chuqur nazariy bilim, malakalar va amaliy ko'nikmalar berishga, shuningdek ularning umumta'lim va kasbiy bilim, malaka hamda ko'nikmalarini shakllantirishga, qobiliyatini rivojlantirishga qaratilgan tizimli jarayon;

ta'lim kampusi — yagona hududda birlashtirilgan o'quv binolarini, ilmiy-tadqiqot institutlarini (markazlarini), ishlab chiqarish majmualari va texnoparklarni, ta'lim-tarbiya jarayoni ishtirokchilarining vaqtincha yashash joylarini, laboratoriyalarni, axborot-resurs markazlarini (kutubxonalarini), sport inshootlarini, umumi y ovqatlanish ob'ektlarini o'z ichiga olgan binolar hamda inshootlar majmuidan iborat bo'lgan, o'quv jarayoni, ma'naviy-axloqiy tarbiyaning yuqori samaradorligini ta'minlaydigan ta'lim-tarbiya muhiti;

ta'lim-tarbiya jarayoni ishtirokchilar — ta'lim oluvchilar, voyaga etmagan ta'lim oluvchilarining ota-onalari yoki boshqa qonuniy vakillari, pedagog xodimlar va ularning vakillari;

ta'lim tashkilotlari attestatsiyasi — ta'lim tashkilotlarining faoliyatini baholash, davlat ta'lim standartlari, davlat ta'lim talablari hamda o'quv dasturlariga muvofiq kadrlar tayyorlash mazmuni, darajasi va sifatini aniqlash bo'yicha davlat nazoratining asosiy shakli.

Ta'lim sohasidagi asosiy prinsiplar (tamoyillar)

Ta'lim sohasidagi asosiy prinsiplar quyidagilardan iborat:

ta'lim ustuvorligining tan olinishi;

ta'lim olish shaklini tanlash erkinligi;

ta'lim sohasida kamsitishlarga yo'l qo'yilmasligi;

ta'lim olishga doir teng imkoniyatlarning ta'minlanishi;

ta'lim va tarbiyaga milliy hamda umuminsoniy qadriyatlarning singdirilganligi;

ta'lim va tarbiyaning insonparvarlik, demokratik xususiyati;

ta'limning uzlucksizligi va izchilligi;

o'n bir yillik ta'limning hamda olti yoshdan etti yoshgacha bo'lgan bolalarni bir yil davomida umumi y o'rta ta'limga tayyorlashning majburiyligi;

davlat ta'lim standartlari va davlat ta'lim talablari doirasida ta'lim olishning hamma uchun ochiqligi;

o'quv dasturlarini tanlashga doir yondashuvning yagonaligi va tabaqlashtirilganligi;

insonning butun hayoti davomida ta'lim olishi;

jamiyatda pedagoglarni ijtimoiy himoya qilishning kafolatlanganligi;

ta'lim tizimining dunyoviy xususiyatga egaligi;

bilimlilik, qobiliyatlichkeit va iste'dodning rag'batlantirilishi;

ta'lim tizimida davlat va jamoat boshqaruvinining uyg'unligi;

ta'lim faoliyati sohasidagi ochiqlik va shaffoflik.

Ta’lim tizimi, turlari va shakllari

Ta’lim tizimi davlat ta’lim standartlarini, davlat ta’lim talablarini, o‘quv rejalarini va o‘quv dasturlarini, davlat ta’lim standartlarini, davlat ta’lim talablari va o‘quv dasturlarini amalga oshiruvchi ta’lim tashkilotlarini, ta’lim sifatini baholashni amalga oshiruvchi tashkilotlarni, ta’lim tizimining faoliyat ko‘rsatishi va rivojlanishini ta’minlash uchun zarur bo‘lgan tadqiqot ishlarini bajaruvchi ilmiy-pedagogik muassasalarini, ta’lim sohasidagi davlat boshqaruvi organlarini, shuningdek ularning tasarrufidagi tashkilotlarni o‘z ichiga oladi.

Ta’lim tizimi yagona va uzlusizdir.

Ta’lim turlari maktabgacha ta’lim va tarbiya, umumiy o‘rta va o‘rta maxsus ta’lim, professional ta’lim, oliy ta’lim, oliy ta’limdan keyingi ta’lim, kadrlarni qayta tayyorlash va ularning malakasini oshirish, maktabdan tashqari ta’lim turlaridan iborat.

Maktabgacha ta’lim va tarbiya bolalarni o‘qitish va tarbiyalashga, ularni intellektual, ma’naviy-axloqiy, etik, estetik va jismoniy jihatdan rivojlantirishga, shuningdek bolalarni umumiy o‘rta ta’limga tayyorlashga qaratilgan ta’lim turidir.

Maktabgacha ta’lim va tarbiya olti yoshdan etti yoshgacha bo‘lgan bolalarni boshlang‘ich ta’limga bir yillik majburiy tayyorlashni ham nazarda tutadi.

Maktabgacha ta’lim va tarbiyani tashkil etish tartibi ushbu Qonun, shuningdek «Maktabgacha ta’lim va tarbiya to‘g‘risida»gi O‘zbekiston Respublikasi Qonuni bilan belgilanadi.

Umumiy o‘rta va o‘rta maxsus ta’lim umumta’lim o‘quv dasturlarini, zarur bilim, malaka hamda ko‘nikmalarini o‘zlashtirishga qaratilgan.

Umumiy o‘rta ta’lim (I — XI sinflar) bosqichlari quyidagilardan iborat:

boshlang‘ich ta’lim (I — IV sinflar);

tayanch o‘rta ta’lim (V — IX sinflar);

o‘rta ta’lim (X — XI sinflar).

Umumiy o‘rta ta’lim tashkilotining birinchi sinfiga bolalar ular etti yoshga to‘ladigan yilda qabul qilinadi.

Boshlang‘ich ta’lim ta’lim oluvchilarda umumiy o‘rta ta’limni davom ettirish uchun zarur bo‘lgan savodxonlik, bilim, malaka va ko‘nikmalar asoslarini shakllantirishga qaratilgan.

Tayanch o‘rta ta’lim o‘quv dasturiga muvofiq ta’lim oluvchilarga bilim, malaka va ko‘nikmalarning zaruriy hajmini beradi, ularda mustaqil fikrlash va tahlil qilish qobiliyatini rivojlantiradi.

Tayanch o‘rta ta’lim doirasida (VII sinfdan so‘ng) ta’lim oluvchilarda kasblar bo‘yicha birlamchi bilim va ko‘nikmalarini shakllantirish uchun ularni professional tashxislash va kasbhunarga yo‘naltirish bo‘yicha choralar amalga oshiriladi.

O‘rta ta’lim o‘quv dasturiga muvofiq ta’lim oluvchilar tomonidan zarur bilim, malaka va ko‘nikmalar o‘zlashtirilishini, shuningdek ta’limning keyingi turi tanlanishini hamda yuqori malaka talab qilinmaydigan kasblar egallanishini ta’minlaydi.

Professional tashxislash va kasb-hunarga yo‘naltirish, shuningdek ta’lim oluvchilarni yuqori malaka talab qilinmaydigan kasblarga tayyorlash tartibi qonun hujjatlarida belgilanadi.

Umumiy o‘rta ta’lim umumiy o‘rta ta’lim tashkilotlarida uzlusiz tarzda, majburiy bo‘lgan o‘n bir yil davomida amalga oshiriladi.

O‘rta maxsus ta’lim akademik litseylarda to‘qqiz yillik tayanch o‘rta ta’lim asosida ikki yil mobaynida amalga oshiriladi va ta’lim oluvchilarning intellektual qobiliyatlarining jadal rivojlanishini, shuningdek chuqr, tabaqlashtirilgan, kasb-xunarga va shaxsga yo‘naltirilgan ta’lim olishini ta’minlaydi.

Nodavlat ta’lim tashkilotlarida umumiy o‘rtta va o‘rtta maxsus ta’lim to‘lov-shartnomada asosida amalga oshirilishi mumkin.

Iqtidorli va iste’dodli bolalarning qobiliyatini rivojlantirish uchun Prezident, ijod va boshqa ixtisoslashtirilgan maktablar, shuningdek mакtab-internatlar tashkil etilishi mumkin.

Jismoni, aqliy, sensor (sezgi) yoki ruhiy nuqsonlari bo‘lgan bolalar, shuningdek uzoq vaqt davolanishga muhtoj bo‘lgan bolalar davlat ixtisoslashtirilgan ta’lim muassasalarida, umumiy o‘rtta va o‘rtta maxsus ta’lim tashkilotlarida inklyuziv shaklda yoki uy sharoitlarida yakka tartibda ta’lim oladi.

Umumiy o‘rtta ta’lim tashkilotlarining sinflarida (guruхlarida) ta’lim oluvchilar soni o‘ttiz besh nafardan oshmasligi kerak.

Professional ta’lim egallanadigan kasb va mutaxassislik bo‘yicha boshlang‘ich professional, o‘rtta professional ta’lim, o‘rtta maxsus professional ta’lim darajalarni o‘z ichiga oladi.

Boshlang‘ich professional ta’lim kasb-hunar maktablarida IX sinf bitiruvchilari negizida bepul asosda kunduzgi ta’lim shakli bo‘yicha umumta’lim fanlarining va mutaxassislik fanlarining ikki yillik integratsiyalashgan dasturlari asosida amalga oshiriladi.

O‘rtta professional ta’lim kollejlarda davlat buyurtmasi yoki to‘lov-shartnomada asosida kasblar hamda mutaxassisliklarning murakkabligidan kelib chiqqan holda, davomiyligi ikki yilgacha bo‘lgan kunduzgi, kechki va sirtqi ta’lim shakllari bo‘yicha umumiy o‘rtta, o‘rtta maxsus ta’lim hamda boshlang‘ich professional ta’lim negizida amalga oshiriladi.

O‘rtta maxsus professional ta’lim texnikumlarda umumiy o‘rtta, o‘rtta maxsus, boshlang‘ich professional va o‘rtta professional ta’lim negizida davlat buyurtmasi yoki to‘lov-shartnomada asosida kasblar hamda mutaxassisliklarning murakkabligidan kelib chiqqan holda, davomiyligi kamida ikki yil bo‘lgan kunduzgi, kechki va sirtqi ta’lim shakllari bo‘yicha amalga oshiriladi.

Ushbu Qonun kuchga kirguniga qadar o‘rtta maxsus, kasb-hunar ta’limi (to‘qqiz yillik umumiy o‘rtta va uch yillik o‘rtta maxsus, kasb-hunar ta’limi) olgan fuqarolar ham o‘rtta professional va o‘rtta maxsus professional ta’lim olish huquqiga ega.

Kasb-hunar maktablari, kollejlar va texnikumlar ta’lim oluvchilarning o‘zi tanlagan kasbga va mutaxassislikka ega bo‘lishini ta’minlaydi.

Fuqarolar shartnomada asosida ikkinchi va undan keyingi professional ta’limni olish huquqiga ega.

Oliy ta’lim bakalavriat ta’lim yo‘nalishlari va magistratura mutaxassisliklari bo‘yicha yuqori malakali kadrlar tayyorlanishini ta’minlaydi.

Oliy ma’lumotli kadrlarni tayyorlash oliy ta’lim tashkilotlarida (universitetlar, akademiyalar, institutlar, oliy maktablar) amalga oshiriladi. Umumiy o‘rtta (o‘n bir yillik ta’lim), o‘rtta maxsus (to‘qqiz yillik tayanch o‘rtta va ikki yillik o‘rtta maxsus ta’lim), boshlang‘ich professional ta’lim (to‘qqiz yillik tayanch o‘rtta va ikki yillik boshlang‘ich professional ta’lim) olgan shaxslar, shuningdek ushbu Qonun kuchga kirguniga qadar o‘rtta maxsus, kasb-hunar ta’limi (to‘qqiz yillik umumiy o‘rtta va uch yillik o‘rtta maxsus, kasb-hunar ta’limi) olgan shaxslar oliy ma’lumot olish huquqiga ega.

Oliy ta’lim ikki bosqichga — bakalavriat va magistratura bosqichiga ega.

Bakalavriat oliy ta’lim yo‘nalishlaridan biri bo‘yicha chuqurlashtirilgan bilim, malaka va ko‘nikmalar beradigan, o‘qish davomiyligi kamida uch yil bo‘lgan tayanch oliy ta’limdir.

Magistratura tegishli bakalavriat negizidagi aniq mutaxassislik bo‘yicha o‘qish davomiyligi kamida bir yil bo‘lgan oliy ta’limdir.

Magistratura mutaxassisliklarining va ularga muvofiq bo‘lgan bakalavriat ta’lim yo‘nalishlarining ro‘yxati ta’lim sohasidagi vakolatli davlat boshqaruvi organi tomonidan belgilanadi.

Fuqarolar shartnomaga asosida ikkinchi va undan keyingi oliy ma’lumotni olish huquqiga ega.

Oliy ta’limdan keyingi ta’limni oliy ta’lim va ilmiy tashkilotlarda olish mumkin.

Oliy ta’limdan keyingi ta’lim doktorlik dissertatsiyasini tayyorlash va himoya qilish maqsadida mutaxassislikni chuqur o‘rganishni va ilmiy izlanishlar olib borishni nazarda tutadigan tayanch doktorantura, doktorantura va mustaqil izlanuvchanlik asosida ilmiy darajaga ega ilmiy va ilmiy-pedagogik kadrlar tayyorlashni ta’minlaydi.

Tayanch doktorantura falsafa doktori (Doctor of Philosophy (PhD) ilmiy darajasiga da’vogar izlanuvchilar uchun ishlab chiqarishdan ajralgan holda tashkil etiladigan oliy malakali ilmiy va ilmiy-pedagogik kadrlar ixtisosligi bo‘yicha oliy ta’limdan keyingi ta’lim shakli hisoblanadi.

Doktorantura fan doktori (Doctor of Science (DSc) ilmiy darajasiga da’vogar izlanuvchilar uchun ishlab chiqarishdan ajralgan holda tashkil etiladigan oliy malakali ilmiy va ilmiy-pedagogik kadrlar ixtisosligi bo‘yicha oliy ta’limdan keyingi ta’lim shakli hisoblanadi.

Mustaqil izlanuvchilik falsafa doktori (Doctor of Philosophy (PhD) yoki fan doktori (Doctor of Science (DSc) ilmiy darajalariga da’vogar izlanuvchilar uchun ishlab chiqarishdan ajralmagan holda tashkil etiladigan oliy malakali ilmiy va ilmiy-pedagogik kadrlar ixtisosligi bo‘yicha oliy ta’limdan keyingi ta’lim shakli hisoblanadi.

Ilmiy va ilmiy-pedagogik kadrlar tayyorlash, ilmiy darajalar va ilmiy unvonlar berish tartibi, shuningdek harbiy, tibbiyot va boshqa ta’lim tashkilotlarida oliy ta’limdan keyingi ta’lim olish xususiyatlari qonun hujjatlarida belgilanadi.

Oliy ta’limdan keyingi ta’limning davom etish muddati qonun hujjatlarida belgilanadi.

Kadrlarni qayta tayyorlash va ularning malakasini oshirish

Kadrlarni qayta tayyorlash tayanch mutaxassisliklar va kasblarga muvofiq bo‘lgan yo‘nalishlar bo‘yicha faoliyatni amalga oshirish uchun qo‘srimcha kasbiy bilim, malaka va ko‘nikmalarning zarur hajmi egallanishini ta’minlaydi.

Kadrlar malakasini oshirish kasbiy bilim, malaka va ko‘nikmalarning chiqurlashtirilishi hamda yangilab borilishini ta’minlaydi, kadrlarning toifasi, darajasi, razryadi va lavozimi oshishiga xizmat qiladi.

Kadrlarni qayta tayyorlash va ularning malakasini oshirish shakllari va muddatlarini tegishli davlat ta’lim talablari bilan belgilanadi.

Maktabdan tashqari ta’lim

Bolalarning ehtiyojlarini qanoatlantirish, bo‘sh vaqt va dam olishini tashkil etish uchun davlat organlari, nodavlat notijorat tashkilotlari, shuningdek tijorat tashkilotlari madaniy-estetik, ilmiy, texnikaviy, sport yo‘nalishidagi maktabdan tashqari ta’lim tashkilotlarini tashkil etishi mumkin.

Maktabdan tashqari ta’lim bolalarga uzluksiz ta’lim berishning tarkibiy qismi sifatida ularning iste’dodi va qobiliyatini rivojlantirishga, ma’naviy ehtiyojlarini qanoatlantirishga qaratilgan.

Maktabdan tashqari ta’lim tashkilotlari jumlasiga bolalar, o’smirlar ijodiyoti saroylari, uyлari, klublari va markazlari, «Barkamol avlod» bolalar maktablari, bolalar-o’smirlar sport maktablari, bolalar musiqa va san’at maktablari, studiyalar, axborot-kutubxona hamda sog‘lomlashtirish muassasalari kiradi.

Maktabdan tashqari ta’lim berish tartibi ta’lim sohasidagi vakolatli davlat boshqaruvi organi tomonidan belgilanadi.

Ta’lim olish shakllari quyidagilardan iborat:

ishlab chiqarishdan ajralgan holda ta’lim olish (kunduzgi);
ishlab chiqarishdan ajralmagan holda ta’lim olish (sirtqi, kechki, masofaviy);
dual ta’lim;
oilada ta’lim olish va mustaqil ta’lim olish;
katta yoshdagilarni o‘qitish va ularga ta’lim berish;
inklyuziv ta’lim;
eksternat tartibidagi ta’lim;
mudofaa, xavfsizlik va huquqni muhofaza qilish faoliyati sohasida kadrlar tayyorlash.

Masofaviy ta’lim o‘quv rejalarini va o‘quv dasturlariga muvofiq ta’lim oluvchilar tomonidan zarur bilim, malaka va ko‘nikmalarni axborot-kommunikatsiya texnologiyalaridan hamda Internet jahon axborot tarmog‘idan foydalangan holda masofadan turib olishga qaratilgan.

Masofaviy ta’limni tashkil etish tartibi O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi tomonidan belgilanadi.

Dual ta’lim ta’lim oluvchilar tomonidan zarur bilim, malaka va ko‘nikmalarni olishga qaratilgan bo‘lib, ularning nazariy qismi ta’lim tashkiloti negizida, amaliy qismi esa ta’lim oluvchining ish joyida amalga oshiriladi.

Dual ta’limni tashkil etish tartibi O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi tomonidan belgilanadi.

Oilada ta’lim olish va mustaqil ta’lim olish

Davlat oilada ta’lim olishga va mustaqil ta’lim olishga ko‘maklashadi. Bolalarning oilada ta’lim olishi va mustaqil ta’lim olish uslubiy va maslahat yordami ko‘rsatilgan holda tegishli o‘quv dasturlari bo‘yicha amalga oshiriladi.

Oilada ta’lim olish va mustaqil ta’lim olish tartibi, shuningdek ta’lim oluvchilarning toifalari ta’lim sohasidagi vakolatli davlat boshqaruvi organlari tomonidan belgilanadi.

Oilada ta’lim olish bolalar, oila, davlat va jamiyat manfaatlarini hisobga olgan holda davlat ta’lim muassasasi hamda ta’lim oluvchilarning ota-onasi yoki boshqa qonuniy vakillari o‘rtasidagi shartnomaga asosida amalga oshiriladi.

Mustaqil ta’lim olish yakka tartibda amalga oshiriladi hamda ta’lim oluvchilarni kasbiy, intellektual, ma’naviy va madaniy rivojlantirishga xizmat qiladi.

Oilada ta’lim olgan va mustaqil ta’lim olgan shaxslarga davlat tomonidan tasdiqlangan namunadagi ta’lim to‘g‘risidagi hujjatni berish davlat ta’lim muassasalarining tasdiqlangan o‘quv dasturiga muvofiq eksternat tartibida amalga oshiriladi.

Katta yoshdagilarni o‘qitish va ularga ta’lim berish butun umr davomida o‘qitishning markaziy tarkibiy qismi bo‘lib, ta’lim berish hamda o‘qitishning jamiyat hayotida va mehnat faoliyatida katta yoshdagilarning ishtirok etishini ta’minlashga qaratilgan barcha shakllarini o‘z ichiga oladi, shuningdek rasmiy, norasmiy va informal o‘qitish jarayonlarining butun majmuini qamrab oladi.

Rasmiy ta’lim davlat ta’lim muassasalari hamda davlat tomonidan tan olingan akkreditatsiyadan o‘tgan nodavlat ta’lim tashkilotlari ishtirokidagi institutsionallashtirilgan (muayyan qoidalar va normalarni mujassamlashtiruvchi), aniq maqsadga yo‘naltirilgan va rejalashtirilgan ta’limdir.

Norasmiy ta’lim ta’lim xizmatlari taqdim etilishini ta’minlovchi shaxs yoki tashkilot tomonidan institutsionallashtirilgan (muayyan qoidalar va normalarni mujassamlashtiruvchi), aniq maqsadga yo‘naltirilgan va rejalashtirilgan bo‘lib, shaxsni butun hayoti davomida o‘qitishdagi rasmiy ta’limga qo‘shimcha va (yoki) uning muqobilidir.

Informal ta’lim aniq maqsadga yo‘naltirilgan, ammo institutsionallashtirilmagan (muayyan qoidalar va normalarni mujassamlashtirmagan), rasmiy yoki norasmiy ta’limdan ko‘ra kamroq tashkillashtirilgan va tarkiblashtirilgandir hamda oiladagi, ish joyidagi, yashash joyidagi va kundalik hayotdagi o‘quv faoliyatini o‘z ichiga olishi mumkin.

Inklyuziv ta’lim alohida ta’lim ehtiyojlari va individual imkoniyatlarning xilma-xillagini hisobga olgan holda barcha ta’lim oluvchilar uchun ta’lim tashkilotlarida ta’lim olishga bo‘lgan teng imkoniyatlarni ta’minlashga qaratilgan.

Jismoni, aqliy, sensor (sezgi) yoki ruhiy nuqsonlari bo‘lgan bolalar (shaxslar) uchun ta’lim tashkilotlarida inklyuziv ta’lim tashkil etiladi.

Inklyuziv ta’limni tashkil etish tartibi O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi tomonidan belgilanadi.

Eksternat tartibidagi ta’lim olish o‘quv dasturlarini mustaqil ravishda o‘zlashtirishni o‘z ichiga olib, uning yakunlari bo‘yicha ta’lim oluvchilardan davlat ta’lim muassasalarida yakuniy va davlat attestatsiyalaridan o‘tishni talab etadi.

Eksternat tartibidagi ta’lim olishni tashkil etish tartibi O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi tomonidan belgilanadi.

Mudofaa, xavfsizlik va huquqni muhofaza qilish faoliyati sohasida kadrlarni tayyorlash ularning o‘ziga xos xususiyatlaridan kelib chiqqan holda qonun hujjatlariga muvofiq amalga oshiriladi.

Pedagoglik kasbi, uning paydo bo‘lishi va ravnaq topishi. Pedagoglik kasbining shakllanishi kishilik taraqqiyoti tarixi bilan uzviy bog‘liq. Terib-termachlab kun kechirgan ibridoib davr kishilari bolalarni o‘zlari bilan ergashtirib yurib, ularga ov qilish, turli daraxt mevalarini terish, o‘simliklarning ildizini kovlab olish, suv manbalarini izlab topish kabi harakatlarni amalga oshirishni o‘rgatganlar. Bunday harakatlar qabila (urug‘)ning tajribali kishilari yoki keksalar tomonidan amalga oshirilgan. Oddiy kundalik ehtiyojlarni qondirish yo‘lida olib borilayotgan xattiharakatlar asosida yoshlarga mavjud tajribalar asosida ma’lumotlarni berib, ularda amaliy ko‘nikmalarni shakllantirganlar. Turli tovushlarni chiqarish yordamida atrofdagilarni yaqinlashayotgan xavfdan ogoh qilishni bolalar kattalarning namunalari asosida o‘zlashtirganlar. Nutq va yozuv paydo bo‘lgunga qadar bu kabi harakatlar imo-ishoralar asosida amalga oshirilgan. Kishilik tarixida tub inqilobni sodir etgan nutq va yozuvning paydo bo‘lishi, shuningdek, urug‘ jamoasi tomonidan bajariladigan mehnat faoliyatining turli sohalarga ajralishi yoshlarga nisbatan munosabatning ilg‘or (progressiv) xarakter kasb etishiga imkon berdi.

Turli tabiiy ofatlar ta’siridan himoyalanish, kishilar hayotiga xavf solayotgan kasalliklarni davolash, hayot kechirish uchun yetarli oziq-ovqatlarni jamlab olishga bo‘lgan tabiiy ehtiyoj yoshlarga hayotiy tajribalarni ma’lum mehnat faoliyati yo‘nalishida yetarlicha bilimga ega bo‘lgan kishilar tomonidan berilishi maqsadga muvofiq ekanligini ko‘rsatdi. Natijada bolalarga hayot tajribalarini o‘rgatuvchi kishilar guruhi shakllandi hamda bolalarga ma’lum yo‘nalishlar bo‘yicha bilimlarni berish maxsus ajratilgan joylarda tashkil etila boshlandi.

Dastlabki maktablar qadimgi Sharqda (Vavilon, Misr, Hindistonda paydo bo‘lib, ularda bolalarga ma’muriy-xo‘jalik boshqaruvi asoslari o‘rgatilgan.

Antik davrda maktablar Sparta, Afina va Rim tarbiya tizimining muhim tarkibiy qismi sifatida faoliyat olib borganlar.

Qadimgi Yunonistonda bunday joylar akademiya deb nomlangan. “Akademiya” so‘zi afsonaviy qahramon Akadema nomidan kelib chiqqan. Eramizdan avvalgi IV asrda Afina yaqinidagi Akadema nomi bilan nomlanuvchi joyda Platon o‘z shogirdlariga ma’ruzalar o‘qigan bo‘lib, keyinchalik ta’lim tashkil etiluvchi maskan ham shunday nom bilan atala boshlagan. Qadimgi Rim va Yunonistonda bolalarga bilim berish faylasuflar zimmasiga yuklatilgan.

Jamiyatning tabaqalanishi natijasida quldorlik tuzumida bolalarni ta’lim maskanlariga olib borish va olib kelish vazifasini qullar bajarishgan va ular “pedagog” deb nomlanganlar. Ushbu tushunchaning ma’nosи “bola yetaklovchi” demakdir.

Tarixiy taraqqiyotning keyingi bosqichlarida bolalarga tizimli bilimlarni berish bilan doimiy shug‘ullanuvchi kishilar aynan shu nom bilan atala boshlaganlar.

Feodalizm davrda aksariyat maktablar masjid (musulmon mamlakatlarida) yoki ibodatxonalar (Hindiston) qoshida tashkil etilgan. Bunday maktablarda yoshlarga diniy bilimlar bilan birga dunyoviy bilimlar ham o‘rgatilgan.

O‘rta asrlar davrida Sharqda akademiya ko‘rinishidagi ta’lim muassasalari ham faoliyat yuritgan bo‘lib, ular “Donishmandlar uyi” (IX asr, Bag‘dod), “Ma’mun akademiyasi” (XI asr boshlari, Xorazm), observatoriylar qoshidagi jamiyatlar (XV asr, Samarcand) tarzida nomlangan. Akademiyalarga turli fan yo‘nalishlari bo‘yicha kuchli bilimga ega bo‘lgan qomusiy olimlar jalb etilgan bo‘lib, ular tomonidan matematika, geodeziya, mineralogiya, meditsina, astronomiya kabi yo‘nalishlarda keng ko‘lamli tadqiqotlar olib borilgan.

O‘rta asrlar hamda kapital ishlab chiqarishiga asoslangan jamiyatlarda akademiya (Sharqda madrasa)lar ko‘rinishidagi maktablarda ma’naviy-axloqiy jihatdan yetuk, turli sohalar bo‘yicha mukammal bilimga ega pedagoglarning faoliyat yuritishlariga alohida ahamiyat qaratilgan. Chunonchi, Muhammad Tarag‘ay Ulug‘bek tomonidan barpo etilgan madrasalarda o‘z davrining taniqli olimlari – Ali Qushchi, Taftazoniy, Qozizoda Rumiy, Mavlono Muhammad, G‘iyosiddin Jamshid Koshiy, Muiniddin Koshiylar hamda Mansur Koshiylar talabalarga ta’lim bergenlar.

XIX asr oxiri hamda XX asr boshlarida yuzaga kelgan jadidizm harakatining asoschilari, taniqli ma’rifatparvarlar – Mahmudxo‘ja Behbudiy, Munavvar Qori, Hamza Hakimzoda Niyoziy, Abdulla Avloniy, Abduqodir Shakuriy, Ismatulla Raxmatullayev, Abdurauf Fitrat, Isohxon Ibrat va boshqalar aholi orasida nafaqat murabbiy, balki ma’naviy yetuk inson sifatida ham nom qozondilar.

Sharq mutafakkirlari va g‘arb pedagoglari jamiyatda pedagoglik kasbining tutgan o‘rni haqidagi fikrlari. Jamiyat tomonidan o‘qituvchi shaxsiga qo‘yilayotgan talablar o‘z davrida Sharq mutafakkirlari hamda g‘arb ma’rifatparvarlarining asarlarida o‘z aksini topgan.

Muhammad al-Xorazmiy, Abu Nasr Forobi hamda Abu Rayhon Beruniylar o‘qituvchining ma’naviy-axloqiy jihatdan yetuk bo‘lishlariga alohida ahamiyat qaratadilar. Ularning fikrlaricha, yaxshi o‘qituvchi boshqalardan bir jihat bilan farq qiladi, ya’ni, u o‘zi ega bo‘lgan bilimlarni yoshlarga beminnat o‘rgatadi, har bir ishda ularga namuna bo‘la oladi.

Abu Ali ibn Sino o‘z asarlarida o‘qituvchi bolalarga ta’lim berishdek mas’uliyatli burchni bajarishi zarurligini uqtirar ekan, ularga faoliyatda muvafaqiyatga erishish garovi bo‘lgan quyidagi tavsiyalarni beradi:

- bolalar bilan muomalada bosiq, jiddiy bo‘lish;
- berilayotgan bilimning talabalar tomonidan o‘zlashtirilishiga e’tiborni qaratish;
- ta’limda turli shakl va metodlardan foydalanish;
- talabaning xotirasi, bilimlarni egallash qobiliyati, shaxsiy xususiyatlarini bilishi;

fanga qiziqtira olishi;
berilayotgan bilimlarning eng muhimini ajratib bera olishi;
bilimlarni talabalarga tushunarli, uning yoshi, aqliy darajasiga mos ravishda berish;
har bir so‘zning bolalar hissiyotini uyg‘otish darajasida bo‘lishiga erishish.

Alisher Navoiy o‘z davrinining ayrim mакtabdorlari ega bo‘lgan sifatlar, xususan, qattiqqo‘llik, ta’magirlik va johilliklarni qoralar ekan, o‘qituvchining ma’naviy qiyofasiga nisbatan jiddiy talablarni qo‘yadi. Xususan, “mudarris kerakki, g‘arazi mansab bo‘lmasa va bilmas ilmni aytishga urinmasa, manmanlik uchun dars berishga havas ko‘rgazmasa va olg‘irlik uchun gap-so‘z va qavqo yurgizmasa, nodonlikdan sallasi katta va pechi uzun bo‘lmasa, gerdayish uchun madrasa avyonni boshi unga o‘rin bo‘lmasa. ... Yaramasliklardan qo‘rqa va noplilikdan qochsa, nainki, o‘zini olim bilib, necha nodonga turli xil fisq ishlarni mumkin, balki halol qilsa, qilmas ishlarni qilmoq uchun sodir bo‘lsa va qilar ishlarni qilmaslik unga qoida va odat bo‘lib qolsa. Bu mudarris emasdir, yomon odatni tarqatuvchidir”.

Ayni o‘rinda o‘qituvchi mehnatining mashaqqatli ekanligini ta’kidlab o‘tadi: “Uning ishi odam qo‘lidan kelmas, odam emas, balki dev ham qila bilmas. Bir kuchli kishi bir yosh bolani saqlashga ojizlik qilardi, u esa bir to‘da bolaga ilm va adab o‘rgatadi, ko‘rkim bunga nima yetsin.

Shunisi ham borki, u to‘dada fahm-farosati ozlar bo‘ladi, unday kishiga yuzlarcha mashaqqat kelsa qanday bo‘ladi. Har qanday bo‘lsa ham, yosh bolalarga uning haqqi ko‘pdir. Agar shogird podshohlikka erishsa ham unga (muallimga) qulluq qilsa arziydi.

Haq yo‘lida kim senga bir harf o‘qitmish ranj ila,

Aylamak bo‘lmas ado oning haqin yuz ganj ila”.

Mashhur pedagog Abdulla Avloniy ham o‘z asarlarida o‘qituvchi shaxsi va uning faoliyati borasidagi qarashlarni ifodalashga alohida o‘rin beradi. Allomaning qayd etishicha, bolaning sog‘lom bo‘lib o‘sishida ota-onalar o‘ziga xos rol o‘ynasalar, uning fikriy jihatdan taraqqiy etishida o‘qituvchining o‘rni beqiyos ekanligini ta’kidlaydi. Xususan, bolalarning aqliy qobiliyatlarini shakllantirish muallimlarning “diqqatlariga suyalgan, vijdonlariga yuklangan muqaddas bir vazifa” ekanligini ta’kidlab, “fikrning quvvati, ziynati, kengligi, muallimning tarbiyasiga bog‘liqdur”, - deydi.

Yan Amos Komenskiy o‘z davrida o‘qituvchining bola dunyoqarashini rivojlantirishdagi roliga katta baho berib, o‘qituvchilik “yer yuzidagi har qanday kasbdan ko‘ra yuqoriqoq turadigan juda faxrli kasb” ekanligini ta’kidlaydi. Muallifning fikricha, pedagog o‘z burchlarini chuqur anglay olishi hamda o‘z qadr-qimmatini to‘la baholay bilishi zarur. Y.A.Komenskiy o‘qituvchi obrazini tasvirlar ekan, uning shaxsida quyidagi fazilatlarning namoyon bo‘lishi maqsadga muvofiqligiga urg‘u beradi: vijdonli, ishchan, sabotli, axloqli, o‘z ishini sevuvchi, o‘quvchilarga otalaridek muomala qiluvchi, ularda bilimga havas uyg‘otuvchi, o‘quvchilarni o‘z ortida ergashtiruvchi va diniy e’tiqod.

K.D.Ushinskiy o‘qituvchi ma’naviyati va kasbiy faoliyatiga yuqori baho beradi hamda ularning kasbiy malakalarini doimiy ravishda takomilashtirib borish maqsadga muvofiq ekanligi to‘g‘risidagi fikrni ilgari suradi. Mazkur g‘oyaning ijtimoiy ahamiyatini tasdiqlovchi tizim – o‘qituvchilarni tayyorlovchi tizimni ilk bor asoslaydi.

Shaxsni tarbiyalash nihoyatda murakkab faoliyat jarayoni bo‘lib, juda qadimdan ushbu faoliyatga jamiyatning yetuk kishilari jalb etilgandir. Mazkur holat yosh avlod tarbiyasi, uning tashkil etilishi mazmuni nafaqat shaxs kamoloti, balki jamiyat taraqqiyotini ham belgilashda muhim ahamiyatga ega ekanligini anglatadi.

Mustaqillik yillarida O‘zbekiston Respublikasida malakali (mahoratli) o‘qituvchilarni qo‘llab-quvvatlash, ularning tajribalarini ommalashtirishga alohida e’tibor qaratilmoqda. Mahoratli o‘qituvchilarni aniqlash maqsadida turli ko‘rik, tanlovlardan tashkil etilmoqda. Xususan, “Yil o‘qituvchisi” Respublika ko‘rik-tanlovi ta’lim muassasalarida faoliyat olib borayotgan o‘qituvchilarga pedagogik mahoratlarini individual ravishda namoyish etish imkoniyatini berayotgan bo‘lsa, “Yil maktabi” Respublika ko‘rik-tanlovi o‘qituvchilarga jamoa asosida ta’lim muassasasida qo‘lga kiritilayotgan yutuqlarni ommaga ko‘rsata olishlari uchun sharoit yaratmoqda.

Shuningdek, Respublika miqqosida pedagogik faoliyatda ulkan yutuqlarni qo‘lga krita olgan o‘qituvchilar ta’lim sohasida nufuzli sanaluvchi davlat mukofoti – O‘zbekiston Respublikasi Xalq ta’limi a’lochisi ko‘krak nishoniga sazovor bo‘lmoqdalar.

Mustahkamlash uchun savollar:

1. “Ta’lim to‘g‘risida”gi Qonunning bosh maqsadi nimadan iborat?
2. O‘zbekiston Respublikasida ta’limning qanday turlari bor?
3. Dual ta’lim shakliga ta’rif bering!
4. Masofaviy ta’limni tashkil etish tartibi qanday belgilanadi?
5. Pedagogika qanday fanlar tizimiga kiradi?
6. Pedagoglik kasbining asosiy xususiyatlari nimalarda namoyon bo‘ladi?

1.2. Pedagogika shaxs tarbiyasi va rivojlanishi to‘g‘risidagi fan. Ilmiy-pedagogik tadqiqotlar metodologiyasi va metodlari

Tayanch tushunchalar: pedagogika, shaxs, tarbiya, rivojlanish, metod, metodologiya, pedagogik-tadqiqot.

Pedagogika predmeti. Pedagogika (yunoncha paidagogike bo‘lib, paidagogos «bola» va «yetaklayman») ijtimoiy tarbiyaning umumiy qonuniylari, muayyan jamiyatda yagona ijtimoiy maqsadga muvofiq yosh avlodni tarbiyalash hamda unga ta’lim berishning mohiyati va muammolarini o‘rganadigan fan. Pedagogika ijtimoiy fanlar tizimiga kiruvchi fan sanalib, yosh avlod hamda kattalarni milliy istiqlol g‘oyalari asosida tarbiyalash, unga ta’lim berish muammolarini o‘rganadi.

Pedagogika fani shaxsni rivojlantirishning ikki muhim jihat – uni o‘qitish va tarbiyalashga asosiy e’tiborni haratganligi bois didaktika (ta’lim nazariyasi) va tarbiya nazariyasi fanning muhim tarkibiy qismlari hisoblanadi.

Didaktika (ta’lim nazariyasi), yunoncha didaktikos «o‘rgatuvchi», didasko «o‘rganuvchi») ta’limning nazariy jihatlari, ta’lim jarayonining mohiyati, tamoyillari, qonuniylari, o‘qituvchi va o‘qituvchi faoliyatlarini, ta’limning maqsadi, mazmuni, shakl, metod, vositalari, natijasi, ta’lim jarayonini takomillashtirish yo‘llari va hokazo muammolarni tadqiq etadi.

Ta’lim o‘z mohiyatiga ko‘ra umumiyligi va maxsusligi kabi turlarga ajratiladi. Umumiyligi ta’lim har bir shaxsning kamol topishi hamda u tomonidan hayotiy faoliyatni tashkil eta olishi uchun zarur bo‘lgan ma’lumotlarni berishga yo‘naltiriladi. Umumiyligi ta’lim asosida o‘zlashtirilgan ma’lumotlar kelgusida shaxsning kasbiy tayyorgarligini ta’minalashga imkon beruvchi maxsus ta’lim olishi uchun asos bo‘ladi. Maxsus ta’lim – o‘zida mutaxassislik xususiyatlarini namoyon qilib, shaxsga muayyan kasbiy faoliyatni tashkil etish borasida nazariy bilimlarni berish asosida amaliy ko‘nikma hamda malakalarni shakllantirishga xizmat qiladi.

Ta'lim, shuningdek, turli darajadagi ta'lim dasturlarini amalga oshirishiga ko'ra maktabgacha ta'lim, umumiy o'rta ta'lim, o'rta maxsus, kasb-hunar ta'limi, oliy ta'lim, oliy o'quv yurtidan keyingi ta'lim, kadrlar malakasini oshirish va ularni qayta tayyorlash hamda mактабдан ташқари та'lim каби турларга бо'linadi.

Tarbiya nazariyasi – pedagogikaning muhim tarkibiy qismlaridan biri bo'lib, tarbiya jarayoni mazmuni, shakl, metod, vosita va usullari, uni tashkil etish muammolarini o'rganadi.

Tarbiya muayyan, aniq maqsad hamda ijtimoiy-tarixiy tajriba asosida yosh avlodni har tomonlama o'stirish, uning ongi, xulq-atvori va dunyoqarashini tarkib toptirish jarayonidir.

Ijtimoiy tarbiya aqliy, axloqiy, jismoniy, mehnat, estetik, iqtisodiy, huquqiy, ekologik va jinsiy tarbiya kabi yo'naliishlarda tashkil etiladi.

Ijtimoiy tarbiya va uning bosqichlari. Insoniyatning yashash uchun kurashish va turli tabiiy ofatlardan himoyalanish yo'lida olib borgan harakatlari tarbiya g'oyalarining shakllanishiga asos bo'lib xizmat qilgan.

Ibtidoiy jamoa tuzumida odamlarning guruh-guruh bo'lib hayot kechirishi sababli bolalarga tirikchilik o'tkazish yo'lidi faoliyat (o'simlik mevalari, ildizlarini terish, hayvonlarni ovlash)ni tashkil etish borasidagi tajribalarni o'rgatish guruh a'zolari tomonidan birdek amalga oshirilgan. Bilimlar, aksariyat hollarda, mehnat va o'yin jarayonlarida o'zlashtirilgan. Mehnat faoliyatini tashkil etish jinsiy xarakterga ega bo'lganligi bois o'g'il va qiz bolalarni tarbiyalashda o'ziga xos jihatlar ko'zga tashlangan.

Oila, xususiy mulk va davlatning paydo bo'lishi ijtimoiy tarbiya mazmunida ham tub o'zgarishlarning sodir etilishi, quldorlarning paydo bo'lishi olib keldi. Aynan mana shu davrdan tarbiya jamiyatning ijtimoiy talab va ehtiyojlari asosida yo'lga qo'yila boshladi. Erkin fuharolarni tarbiyaning maqsadi, vazifalari, mazmuni va vositalari borasidagi fikrlar Demokratik, Platon va Aristotellarning asarlarida muhim o'rinnegallagan. Mutafakkirlarning asarlarida ushbu fikrlar mustaqil pedagogik nazariya sifatida emas, balki falsafiy harashlar yoki jamiyatni tashkil etish loyihasining muhim komponenti tarzida bayon etilgan. Ushbu davrda tabiiy-ijtimoiy fanlar tizimi shakllanishi uchun boshlang'ich asoslar qo'yildi.

Quldarlik tuzumida erkin bo'lmagan kishilar (qullar)ning haq-huquqlari cheklanganligi bois tarbiya tizimi faqatgina quldorlar, ularning farzandlari uchun xizmat qilgan.

Quлdarlik tuzumi o'rnida shakllangan feodal tuzumda pedagogik g'oyalar feodallar manfaatini ifoda eta boshladi. Mazkur davr pedagogik jarayonni tashkil etishda diniy g'oyalar yetakchi o'rinnegallashi bilan tavsiflanadi. Ijtimoiy hayotda diniy muassasalar (g'arbda cherkov, Sharqda esa machitlar)ning roli osha borib, bolalarni o'qitish va tarbiyalash ishlari asosan shu maskanlarda tashkil etildi. Garchi dunyoviy g'oyalarni ilgari surish, ilmiy nazariyalarni yaratish va targ'ib etishning din peshvolari tomonidan qoralanishi kabi holatlar ham ko'zga tashlangan bo'lsada, ammo savdo-iqtisodiy aloqalar ko'laming kengayishi, tabiiy ofatlarga harshi keskin chora ko'rish ehtiyoji ilmiy bilimlarning rivojlantirish hayotiy zaruriyat ekanligini isbotladi. Insoniyat tarixidan mustahkam o'rinneg oлган Sharq Uyg'onishi deb nom oлган tarixiy jarayon aynan feodal tuzumi – o'rta asrlar davrida sodir bo'ldi. Sharqda buyuk allomalar - Muhammad Muso al-Xorazmiy, Abu Nasr Forobiy, Abu Rayqon Beruniy, Abu Ali ibn Sino, Ahmad al-Farg'oniy, g'arbda esa T.Mor, T.Kampanella, E.Rotterdamski, F.Rable, M.Monten va boshqalar tomonidan har tomonlama rivojlangan, ruhiy va jismoniy jihatdan sog'lom, antik dunyo va burjaziya davri yutuqlari asosida ilmiy bilimlarni o'zlashtira oлган shaxsni tarbiyalash g'oyasi ilgari surildi va puxta asoslab berildi.

Savdo, hunarmandchilik va manufakturna negizida rivojlanib borayotgan ishlab chiharishni yanada takomillashtirish yo‘lidagi amaliy harakatlar bu boradagi muvaffaqiyat murakkab texnikani boshhara oladigan shaxsni shakllantirish evaziga hal etilishi tasdiqladi. Mazkur davrda ilg‘or, progressiv pedagogik g‘oyalar ilgari surildi. Aksariyat g‘oyalar mazmunida bilim olishga nisbatan ijtimoiy tenglikni haror toptirish borasidagi harash o‘z ifodasini topdi.

Aynan shu davrda pedagogika fani asoslari muayyan tizimga solindi va ilmiy jihatdan asoslandi. Bu o‘rinda pedagogika fani rivojiga o‘zining munosib hissasini qo‘sghan mutafakkirlar: g‘arbda - Y.A.Komenskiy, D.Didro, J.J.Russo, F.Gerbart, V.V.Disterveg, K.D.Ushinskiy, A.S.Makarenko, V.A.Suxomlinskiy, Sharqda I.Ibrat, S.Siddiqiy, A.Shakuriy, S.Ayniy, A.Avloniy, A.Fitrat, H.H.Niyoziy, M.Abdurashidov, M.Behbudiylar shaxsga ta’lim berish va uni tarbiyalash borasidagi harashlarni yanda boyitdilar hamda ta’lim tizimiga ilm-fan, texnika yangiliklarini tadbiq etish, o‘qitishni yangi tizim (izchil, uzlucksiz, asoslangan) asosida tashkil etish kabi g‘oyalarni ilgari surdilar.

Sobiq Sho‘ro davrida pedagogika fani mazmunan ilm-fan, texnika va texnologiya yutuqlari asosida boyidi, ta’lim muassasalari tizimi shakllantirildi, shuningdek, har tomonlama (garmonik) rivojlangan shaxsni shakllantirish nazariyasini asoslandi. Biroq, mazkur nazariya g‘oyalarni amaliyotga tadbiq etishning puxta asoslangan mexanizmi yaratilmadi.

O‘zbekiston Respublikasi mustaqillikni qo‘lga kiritgach, rivojlanish va taraqqiyot yo‘li demokratik, insonparvar va huquqiy jamiyatni barpo etishdan iboratligi e’tirof etilib, «ta’lim tizimini tubdan isloq qilish, uni O‘tmishdan qolgan mafkuraviy qarashlar va sarqitlardan to‘la xalos etish» davlat siyosatining ustuvor yo‘nalishlaridan biri deya belgilandi. Asosiy e’tibor yuksak ma’naviy va axloqiy talabalarga javob beruvchi, yuqori malakali kadrlarni tayyorlashga qaratildi.

Respublikada ta’lim sohasida amalga oshirilayotgan islohotlarning asosiy mazmun hamda yo‘nalishlari O‘zbekiston Respublikasining «Ta’lim to‘g‘risida»gi Qonuni (23/09/2020) kabi me’yoriy hujjatlarda belgilab berilgan.

Demak, mavjud sharoitda pedagogika fani barkamol shaxs va malakali mutaxassisni tayyorlashga yo‘naltirilgan ijtimoiy hrakat istiqbollari, bu boradagi muammolar va ularni hal etish yo‘llarini o‘rganadi.

Pedagogika fanining vazifalari. Pedagogika fani shaxsni shakllantirishdek ijtimoiy buyurtmani bajarish asosida jamiyat taraqqiyotini ta’minlashga alohida hissa qo‘sadi. Pedagogika fani maqsadi va vazifalarining belgilanishida ijtimoiy munosabatlar mazmuni, davlat va jamiyat qurilishi, uning hayotida yetakchi o‘rin tutuvchi g‘oyalar mohiyatini muhim ahamiyatga ega.

O‘zbekiston Respublikasida demokratik, insonparvar hamda huquqiy jamiyatni barpo etish sharoitida mazkur fan yuksak ma’naviy va axloqiy talabalarga javob beruvchi yuqori malakali kadrni tarbiyalash tizimini ishlab chiqish, milliy istiqlol g‘oyasi asosida ta’lim va tarbiya nazariyasini ijodiy rivojlantirish vazifasini hal etadi. Mazkur jarayonda vazifalarni bajarishga e’tibor haratiladi:

1. Ma’naviy va axloqiy talabalarga javob beruvchi yuqori malakali kadrni tarbiyalashga yo‘naltirilgan pedagogik jarayonning mohiyatini o‘rganish.
2. Shaxsni har tomonlama kamol toptirish qonuniyatlarini aniqlash.
3. Ijtimoiy taraqqiyot darajasidan kelib chiqqan holda rivojlangan xorijiy mamlakatlar ta’lim tizimi tajribasini o‘rganish asosida uzlucksiz ta’lim tizimini takomillashtirish.
4. Ta’lim muassasalari hamda ularda faoliyat olib borayotgan pedagoglar faoliyatini mazmunini asoslash.
5. Ilg‘or pedagogik tajribalarni umumlashtirish va amaliyotga joriy etish.

6. Pedagoglarni pedagogika nazariyasiga oid bilimlar hamda ta’lim-tarbiya usullari bilan qurollantirish.

7. Ta’lim-tarbiya birligi hamda ijtimoiy tarbiya yo‘nalishlari o‘rtasidagi o‘zaro aloqadorlikni ta’minlashning pedagogik shart-sharoitlarini o‘rganish.

8. O‘qitish hamda tarbiyalash jarayonining samarali texnologiyalarini yaratish.

9. Oila tarbiyasini muvaffaqiyatli tashkil etish yuzasidan ota-onalar uchun ilmiy-metodik tavsiyalarni ishlab chiqish.

Pedagogika fanining asosiy kategoriyalari. Bizga yaxshi ma’lumki, har bir fan o‘zining tayanch tushunchalari, qonuniyatları, tamoyillari, qoidalari tizimiga ega. Aynan mana shu holat uning fan sifatida e’tirof etilishini kafolatlaydi. Fanning mohiyatini ochib beruvchi eng muhim, asosiy tushuncha **kategoriya** deb ataladi. Pedagogika fanining asosiy kategoriyalari shaxs kamolotini ta’minalash, ta’lim va tarbiya samaradorligiga erishishga haratilgan jarayonlarning umumiyligini yoritadi. Eng muhim kategoriylar sirasiga quyidagilar kiradi: shaxs, tarbiya, ta’lim (o‘qitish, o‘qish), bilim, ko‘nikma, malaka, ma’lumot, rivojlanish.

Shaxs – psixologik jihatdan taraqqiy etgan, shaxsiy xususiyatlari va xatti-harakatlari bilan boshqalardan ajralib turuvchi, muayyan xulq-atvor va dunyoqarashga ega bo‘lgan jamiyat a’zosi.

Tarbiya - muayyan, aniq maqsad hamda ijtimoiy-tarixiy tajriba asosida yosh avlodni har tomonlama o‘stirish, uning ongi, xulq-atvori va dunyoqarashini tarkib toptirish jarayoni.

Ta’lim – o‘quvchilarni nazariy bilim, amaliy ko‘nikma va malakalar bilan qurollantirish, ularning bilish qobiliyatlarini o‘stirish va dunyoqarashlarini shakllantirishga yo‘naltirilgan jarayon.

Bilim – shaxsning ongida tushunchalar, sxemalar, ma’lum obrazlar ko‘rinishida aks etuvchi borliq haqidagi tizimlashtirilgan ilmiy ma’lumotlar majmui.

Ko‘nikma – shaxsning muayyan faoliyatni tashkil eta olish qobiliyati.

Malaka –muayyan harakat yoki faoliyatni bajarishning avtomatlashtirilgan shakli.

Ma’lumot – ta’lim-tarbiya natijasida o‘zlashtirilgan va tizimlashtirilgan bilim, hosil qilingan ko‘nikma va malakalar hamda tarkib topgan dunyoqarash majmui.

Rivojlanish – shaxsning fiziologik va intellektual o‘sishida namoyon bo‘ladigan miqdor va sifat o‘zgarishlar mohiyatini ifoda etuvchi murakkab jarayon.

Pedagogikaning boshqa fanlar bilan aloqasi. Ijtimoiy tarbiya mohiyatini ilmiy jihatdan asoslash ma’lum pedagogik hodisaning muayyan vaziyatlarda namoyon bo‘lish qonuniyatlarini bilishni taqozo etadi. Bizga ma’lumki, pedagogik hodisa murakkab tuzilmaga ega bo‘lib, uning umumiyligini to‘laqonli anglash uchun bir qator fanlarning imkoniyatlariga tayaniladi. Ana shu nuqati nazardan pedagogika fani bilan quyidagi fanlar o‘rtasida yaqin aloqadorlik mavjud:

1. **Falsafa** – shaxs rivojlanishi jarayonining dialektik xususiyatlari, muayyan pedagogik g‘oya, qarash hamda ta’limotlarning falsafiy jihatlari kabi masalalarni tahlil etishga imkon beradi.

2. **Iqtisod** – ta’lim muassasalarining faoliyatini yo‘lga qo‘yish, o‘quv binolarini qurish, ta’lim-tarbiya jarayonlarini tashkil etish va ularning moddiy-texnika va zamonaviy texnologiyalar bilan jihozlash kabi masalalarning iqtisodiy jihatlarini anglashga xizmat qiladi.

3. **Sotsiologiya** – ijtimoiy munosabatlar mazmuni, ularni tashkil etish shartlari xususida ma’lumotlarga ega bo‘lish asosida ta’lim-tarbiya jarayoni ishtirokchilarining o‘zaro munosabatlarini samarali tashkil etish uchun imkoniyat yaratadi.

4. **Etika-** shaxs ma’naviyatini shakllantirish, unda eng oliy insoniy sifatlar, axloqiy ong va ma’naviy-axloqiy madaniyatni tarbiyalashda muhim o‘rin tutuvchi nazariy g‘oyalarni pedagogik jarayonga tatbiq etishda alohida o‘rin tutadi.

5. Estetika – shaxs tomonidan go‘zallikning his etilishi, unga intilishi, shuningdek, unda estetik didni tarbiyalashda muhim yo‘nalishlarni aniqlashga xizmat qiladi.

6. Fiziologiya- o‘quv-tarbiya jarayonida bolalarning fiziologik, anatomik xususiyatlarini inobatga olinishi uchun boshlang‘ich asoslarni beradi.

7. Gigiyena – o‘quvchilarning salomatligini muhofazalash, ularning jinsiy jihatdan to‘g‘ri shakllantirishda nazariy va amaliy g‘oyalari bilan yordam beradi.

8. Psixologiya – shaxsda ma’naviy-axloqiy, ruhiy-intellektual, hissiy-irodaviy sifatlarni tarkib toptirish uchun zamin yaratadi.

9. Tarix – pedagogika fani taraqqiyoti, ta’lim-tarbiya jarayonlarining dinamik, dialektik xususiyatlarini inobatga olish, shuningdek, xalq pedagogikasi g‘oyalarini kelgusi avlodga uzatish uchun yo‘naltiriladi.

10. Madaniyatshunoslik – o‘quvchilarda insoniyat tomonidan yaratilgan moddiy va ma’naviy madaniyat asoslari haqidagi tasavvurni shakllantirish, ularda madaniy xulq-atvor xislatlarini tarkib toptirish uchun xizmat qiladi.

11. Tibbiy fanlar – shaxsning fiziologik-anatomik jihatidan to‘g‘ri rivojlanishini ta’minalash, uning organizmida namoyon bo‘layotgan ayrim nuqsonlarni bartaraf etishga amaliy yondashuv, shuningdek, nuqsonli bolalarni o‘qitish hamda tarbiyalash muammolarini o‘rganishda ko‘maklashadi.

Pedagogika fanlari tizimi. Shaxs kamolotini ta’minalash, uning intellektual, ma’naviy-axloqiy hamda jismoniy jihatdan rivojlanishiga erishishda turli yosh davrlari, har bir davrning o‘ziga xos jihatlari, shuningdek, bolaning fiziologik, psixologik holatini inobatga olish maqsadga muvofiqdir. Shu bois yaxlit pedagogik jarayon muayyan turkumni tashkil etuvchi pedagogik fanlar tomonidan o‘rganiladi. Ular quyidagilardir:

1. Umumiy pedagogika – mактаб yoshidagi bolalarni tarbiyalash va ularga ta’lim berish masalalarini o‘rganadi.

2. Maktabgacha ta’lim pedagogikasi – maktabgacha ta’lim yoshidagi bolalarni tarbiyalash, ularni intellektual, ma’naviy-axloqiy va jismoniy jihatdan kamolotga yetkazish masalalarini o‘rganadi.

3. Boshlang‘ich ta’lim pedagogikasi – boshlang‘ich sinflar o‘quvchilarini tarbiyalash, ularga ta’lim berish, ularning o‘ziga xos psixologik hamda fiziologik xususiyatlarini tadqiq etish, shuningdek, ularni intellektual, ma’naviy-axloqiy va jismoniy jihatdan kamolotga yetkazish masalalarini o‘rganadi.

4. Korreksion (maxsus) pedagogika – rivojlanishida turli psixologik va fiziologik nuqsonlari bo‘lgan bolalarni tarbiyalash va o‘qitish bilan bog‘liq muammolarni o‘rganadi.

O‘z navbatida korreksion pedagogika tarkibiga maxsus pedagogika va psixologiyaning turli sohalari kiradi. Ular quyidagilardir:

Surdopedagogika va surdopsixologiya – eshitish qobiliyati buzilgan bolalarni rivojlantirish, o‘qitish va tarbiyalash masalalarini o‘rganadi.

Oligofrenopedagogika va oligofrenopsixologiya – aqli zaif bolalarni rivojlantirish, o‘qitish va tarbiyalash masalalarini o‘rganadi.

Tiflopedagogika va tiflopsixologiya – ko‘rish qobiliyati buzilgan bolalarni rivojlantirish, o‘qitish va tarbiyalash masalalarini o‘rganadi.

Logopediya va nutqiy buzilishlar psixologiyasi – nutqi, shuningdek, motorli-harakatlanish doirasida murakkab nuqsonlar bo‘lgan bolalar (ko‘r, soqov va kar bolalar)ni rivojlantirish, o‘qitish va tarbiyalash masalalarini o‘rganadi.

5. Metodika – xususiy fanlarni o‘qitish xususiyatlarini o‘rganadi.
6. Pedagogika tarixi – ta’lim va tarbiyaning yuzaga kelishi, taraqqiy etishi, muayyan tarixiy davrlarda yetakchi o‘rin egallagan pedagogik fikrlar taraqqiyoti masalalarini o‘rganadi.
7. Pedagogik texnologiya – ta’lim va tarbiya jarayonida zamonaviy pedagogik texnologiyalarni qo‘llash, texnologik yondashuv asosida ta’lim va tarbiya jarayonining samaradorligini oshirish muammolarini o‘rganadi.
8. Pedagogik mahorat – bo‘lajak o‘qituvchilarning kasbiy mahoratlarini oshirish, takomillashtirish muammolarini o‘rganadi.
9. Ta’limni boshqarish – ta’lim muassasalarining faoliyatini yo‘lga qo‘yish, boshqarish, nazorat qilish hamda istiqbollarini belgilash masalalarini o‘rganadi.
10. Ijtimoiy pedagogika – ijtimoiy munosabatlar jarayonida pedagogik g‘oyalarning tutgan o‘rni va roli, shaxsni kasbiy va ijtimoiy faoliyatga yo‘naltirish muammolarini o‘rganadi.

Pedagogik ilmiy-tadqiqot metodlari. Pedagogika fani rivoji muayyan pedagogik muammolarni tadqiq etish maqsadida olib borilgan tadqiqot ishlarining g‘oyasi, mazmuni hamda natijalari hisobiga ta’milanadi. Ijtimoiy va ishlab chiharish jarayonining keskin rivojlanishi shaxsni har tomonlama kamol toptirish imkonini beruvchi omil hamda pedagogik shart-sharoitlarni aniqlash, jamiyat va shaxs ma’naviyatiga ziyon yetkazuvchi holatlarni bartaraf etishni taqozo qiladi. Tarbiya jarayonlarining mohiyatini anglash ularni keng yoki tor doirada o‘rganish, mavjud ko‘rsatkichlar vositasida ularning sodir bo‘lish sabablarini o‘rganish, zarur chora-tadbirlarni belgilash ilmiy izlanishlarni tashkil etish zaruriyatini yuzaga keltiradi. Pedagogik izlanishlarning samarali kechishi bir qator obyektiv va subyektiv omillarga bog‘liq. Mazkur jarayonda maqsadga muvofiq keluvchi, maqbul. Ayni vaqtida samarali bo‘lgan metodlarni tanlay olish ham muhimdir.

Pedagogik ilmiy-tadqiqot metodlari shaxsni tarbiyalash, unga muayyan yo‘nalishlarda chuqur, puxta ilmiy bilimlarni berishga berish tamoyillari, ob’ekti va subyektiv omillarini aniqlovchi pedagogik jarayonning ichki mohiyati, aloqa va qonuniyatlarini maxsus tekshirish va bilish usullaridir.

Ayni vaqtida O‘zbekiston Respublikasida pedagogik yo‘nalishda olib borilayotgan ilmiy izlanishlar dialektik yondashuvga asoslanadi. Pedagogik hodisa, voqelik va ularning qonuniyatlarilarini aniqlashga bunday yondashuv pedagogik hodisa va jarayondlarning umumiy aloqasi, ularning izchil, uzlusiz rivojlanishi, bolaning fiziologik rivoji uning psixologik, intellektual jihatdan takomilashtirib borishini ta’minlashi, harama-harshiliklarning shaxs kamolotini ta’minlashdagi o‘rni va roli, shuningdek, dialektika kategoriylarining ahamiyatini e’tirof etadi.

Pedagogik ilmiy tadqiqotlarni amalga oshirish murakkab, muayyan muddatni taqozo etuvchi, izchillik, uzlusizlik, tizimlilik hamda aniq maqsad kabi xususiyatlarga ega bo‘lgan jarayon bo‘lib, uning samarali bo‘lishi uchun bir qator shartlarga rioya etish zarur. Ular quyidagilardir:

- 1) muammoning dolzarbligi va mavzuning aniq belgilanganligi;
- 2) ilmiy farazlarning to‘g‘ri shakllantirilganligi;
- 3) vazifalarning tadqiqot maqsadi asosida to‘g‘ri belgilanganligi;
- 4) tadqiqot metodlar tizimiga nisbatan obyektiv yondashuv;
- 5) tajriba-sinov ishlari jarayoniga jalb etiluvchi respondentlarning yosh, psixologik va shaxsiy xususiyatlari, shuningdek, shaxs rivojlanishi qonuniyatlarining to‘g‘ri hisobga olinganligi;
- 6) tadqiqot natijalarini oldindan tashhislash va uning natijalarini bashoratlash;
- 7) tadqiqot natijalarining kafolatlanganligi.

Zamonaviy sharoitda pedagogik yo‘nalishda tadqiqotlarni olib borishda quyidagi metodlardan foydalanimoqda:

1. Pedagogik kuzatish metodi.
2. Suhbat metodi.
3. Anketa metodi.
4. Intervyu metodi.
5. Ta’lim muassasasi hujjatlarini tahlil qilish metodi.
6. Test metodi.
7. Pedagogik tahlil metodi.
8. Bolalar ijodini o‘rganish metodi.
9. Pedagogik tajriba metodi.
10. Matematik-statistik metod.

Pedagogik kuzatish metodi. Uni qo‘llash jarayonida ta’lim muassasalarining o‘quv-tarbiya ishlari jarayonini o‘rganish asosida tadqiq etilayotgan muammo holat aniqlanadi, tajriba- avvali va yakunida qo‘lga kiritilgan ko‘rsatkichlar o‘rtasidagi farq to‘g‘risidagi ma’lumotga ega bo‘linadi. Pedagogik kuzatish murakkab va o‘ziga xos xususiyatlarga ega. Kuzatish aniq maqsad asosida, uzuksiz, izchil va tizimli amalga oshirilsa, kutilgan natijani qo‘lga kiritish mumkin. Olib borilayotgan pedagogik kuzatish ta’lim-tarbya sifatini oshirish, o‘quvchi shaxsini shakllantirishga xizmat qilsa, mazkur metodning ahamiyati yanada oshadi.

Pedagogik kuzatuvni tashkil etishda xatoga yo‘l qo‘ymaslik muhimdir. Buning uchun tadqiqotchidan quyidagilar talab etiladi:

- 1) kuzatuv jarayonida aniq maqsadga egalik;
- 2) kuzatishni tizimli ravishda yo‘lga qo‘yish;
- 3) kuzatishning har bir bosqichida muayyan vazifalarni hal etish;
- 4) har bir holatning mohiyatini sinchiklab o‘rganish;
- 5) xulosa chiharishga shoshilmaslik.

Suhbat metodi. Bu metod pedagogik kuzatish jarayonida ega bo‘lingan ma’lumotlarni boyitish, mavjud holatga to‘g‘ri baho berish, muammoning yechimini topishga imkon beruvchi pedagogik shart-sharoitlarni yaratish, tajriba-sinov ishlari sub’ektlari imkoniyatlarini muammo yechimiga jalb etishga yordam beradi. Suhbat maqsadga muvofiq holda individuall, guruhli hamda ommaviy shaklda o‘tkaziladi. Suhbat jarayonida respondentlarning imkoniyatlari to‘la-to‘kis namoyon bilishga erishish muhimdir. Uning samarali bo‘lishi uchun quyidagilarga amal qilish maqsadga muvoiq:

- 1) maqsaddan kelib chiqqan holda suhbat uchun belgilanuvchi savollarning mazmuni aniqlash hamda savollar o‘rtasidagi mantiqiylik va izchillikni ta’minlash;
- 2) suhbat joyi va vaqtini aniq belgilash;
- 3) suhbat ishtirokchilarining soni xususida ma’lum to‘xtamga kelish;
- 4) suhbatdosh to‘g‘risida avvaldan muayyan ma’lumotlarga ega bo‘lish;
- 5) suhbatdosh bilan samimiy munosabatda bo‘lish;
- 6) suhbatdoshning o‘z fikrlarini erkin va batafsil ayta olishi uchun sharoit yaratish;
- 7) savollarning aniq, qisqa va ravshan berilishiga erishish;
- 8) olingan ma’lumotlarni o‘z vaqtida tahlil qilish.

Anketa metodi (frantsuzcha – tekshirish). Ushbu metod yordamida pedagogik kuzatish va suhbat jarayonida to‘plangan dalillar boyitiladi. Anketa metodi ham tizimlangan savollar asosida respondentlar bilan muloqotni tashkil etishga asoslanadi. Anketa savollariga javoblar, ko‘p hollarda,

yozma ravishda olinadi. O‘rganilayotgan jarayon mohiyatidan kelib chiqqan holda anketa savollari quyidagicha bo‘ladi:

1) ochiq turdagи savollar (respondentlarning erkin, bafsil javob berishlari uchun imkon beruvchi savollar);

2) yopiq turdagи savollar (respondentlar «ha», «yo‘q», «qisman» yoki «ijobiy», «qoniharli», «salbiy» va hokazo tarzdagi javob variantlarini tanlash orqali savollarga javob beradilar).

Anketa metodini qo‘llashda ham bir qator shartlarga amal qilish zarur. Ular quyidagilardir:

1) anketa savollari tadqiq etilayotgan muammoning mohiyatini yoritishga xizmat qilishi lozim;

2) anketa savollari yirik hajmli va noaniq bo‘lmasligi kerak;

3) anketa savollari o‘quvchilarning dunyoharshi, yosh va psixologik xususiyatlarini inobatga olish asosida tuzilishi zarur;

4) anketa savollari respondentlar tomonidan to‘la javoblar berilishini ta’minlovchi vaqt ni kafolatlay olishi zarur;

5) anketa o‘quvchilarning pedagogik va psixologik tavsifnomalarini tuzish manbaiga aylantirib yuborilmasligi zarur;

6) anketa javoblari muayyan mezonlar asosida puxta tahlil etilishi shart.

Intervyu metodi respondent tomonidan tadqiq etilayotgan muammoning u yoki bu jihatini yorituvchi hodisaga nisbatan munosabat bildirilishini ta’minlaydi. Intervyu respondent e’tiboriga turkum savollarni havola etish asosida o‘tkaziladi. Intervyu jarayonida olingan savollarga nisbatan tadqiqotchi tomonidan munosabat bildirilishi uning samarasini oshiradi.

Ta’lim muassasasi hujjatlarni tahlil qilish metodi. Pedagogik hodisa va dalillarni tekshirish maqsadida ta’lim muassasalarini faoliyati mazmunini yorituvchi ma’lumotlarni tekshirish maqsadga muvofikdir. Mazkur metod O‘zbekiston Respublikasining «Ta’lim to‘g‘risida»gi Qonuni hamda «Kadrlar tayyorlash milliy dasturi» talablarining ta’lim muassasalarini amaliyotidagi bajarilish holatini o‘rganish, bu boradagi faollik darajasi, erishilgan yutuq hamda yo‘l qo‘yilgan kamchiliklarni aniqlash, ilg‘or tajribalarni ommalashtirish va ta’lim muassasasi pedagogik tajribasini oshirish maqsadida qo‘llaniladi.

Ta’lim muassasasi faoliyati mohiyatini yorituvchi hujjatlar quyidagilardan iborat: o‘quv mashg‘ulotlarining jadvali, o‘quv dasturi, guruh (yoki sinf) jurnallari, o‘quvchilarning shaxsiy varaqalari, buyruqlar, Pedagogik Kengash yig‘ilishi bayonnomalari yozilgan daftari, Pedagogik Kengash harorlari, ta’lim muassasasi smetasi hamda pasporti, tarbiyaviy ishlari rejasi, o‘quv-tarbiya ishlari tashkil etish borasidagi hisobotlar, ta’lim muassasasi jihozlari (o‘quv partalari, stol stullar, yumshoq mebellar va hokazolar) qayd etilgan daftari va hokazolar.

Mazkur metod muayyan yo‘nalishlarda o‘quv-tarbiya ishlari samaradorligi darajasi, o‘quvchilarda hosil bo‘lgan bilim, ko‘nikma va malakalar hajmi, ilg‘or pedagogik tajribalar mazmunini o‘rganishda muhim ahamiyatga ega.

Test metodi. Ushbu metod respondentlar tomonidan muayyan fan sohasi yoki faoliyat (shu jumladan, kasbiy faoliyat) bo‘yicha o‘zlashtirilgan nazariy bilim va amaliy ko‘nikma, malakalar darajasini aniqlashga xizmat qiladi. Test o‘z mohiyatiga ko‘ra quyidagi savollardan iborat:

2) ochiq turdagи savollar (respondentlarning erkin, bafsil javob berishlari uchun imkon beruvchi savollar);

2) yopiq turdagи savollar (respondentlar «ha», «yo‘q», «qisman» yoki «ijobiy», «qoniharli», «salbiy» va hokazo tarzdagi javob variantlarini tanlash orqali savollarga javob beradilar).

3) to‘g‘ri javob variantlari qayd etilgan savollar (respondentlar o‘z yondashuvlariga ko‘ra to‘g‘ri deb topgan javob variantini belgilaydilar).

Test metodini qo‘llashda aniqlanishi zarur bo‘lgan bilim, ko‘nikma va malakalarni turkum asosida berilishiga e’tibor berish maqsadga muvofiqdir. Ushbu metodning afzalligi respondentlar javoblarini aniq mezonlar bo‘yicha tahlil etish imkoniyati mavjudligi hamda vaqtning tejalishi bilan tavsiflanadi. Biroq, metod ayrim kamchilikdan ham holi emas. Chunonchi, aksariyat holatlarda javoblar yozma ravishda olinadi, shuningdek, respondent taklif etilayotgan javob variantlardan birini tanlashi zarur. Shu bois respondent o‘z fikrini batatsil ifoda etish imkoniyaga ega emas.

Pedagogik tahlil metodi. Tadqiqotni olib borish jarayonida ushbu metodni qo‘llashdan ko‘zlangan maqsad tanlangan muammoning falsafiy, psixologik hamda pedagogik yo‘nalishlarda o‘rganilganlik darajasini aniqlashdan iborat bo‘lib, tadqiqotchi ilgari surayotgan g‘oyaning nazariy jihatdan haqqoniyligini asoslashga xizmat qiladi.

Bolalar ijodini o‘rganish metodi. Mazkur metod o‘quvchilarning muayyan yo‘nalishlardagi layoqati, qobiliyati, shuningdek, ma’lum fan sohalari bo‘yicha bilim, ko‘nikma va malakalari darajasini aniqlash maqsadida qo‘llaniladi. Uni qo‘llashda o‘quvchilarning ijodiy ishlari – kundaliklari, insholari, yozma ishlari, referatlari, hisobotlari muhim vosita bo‘lib xizmat qiladi. Metodning afzalligi shundaki, u ma’lum o‘quvchiga xos bo‘lgan individual imkoniyatni ko‘ra olish, baholash va uni rivojlantirish uchun zamin yaratadi.

Bolalar ijodini o‘rganishning fan olimpiadalari, turli mavzulardagi tanlovlari, mакtab ko‘rgazmalari, festivallar, musobaqalar kabi shakllari mavjud:

Pedagogik tajriba (eksperiment – lotincha «sinab ko‘rish», «tajriba qilib ko‘rish») metodi. Pedagogik tajriba metodidan muammo yechimini topish imkoniyatlarini o‘rganish, mavjud pedagogik sharoitlarning maqsadga erishishning kafolatlay olishi, ilgari surilayotgan tavsiyalarning amaliyotda o‘z in’ikosiga ega bo‘la olishi hamda samaradorligini aniqlash maqsadida foydalaniladi. Muayyan muammo yechimini topishga yo‘naltirilgan pedagogik tajriba ma’lum doirada, soni aniq belgilangan respondentlar ishtirokida amalga oshiriladi. Mazkur metoddan foydalanish tadqiqotchi tomonidan ilgari surilayotgan maxsus metodikaning samaradorligini aniqlay hamda unga bera olishi zarur.

Pedagogik tajriba tashkil etilish sharoitiga ko‘ra quyidagi guruhlarga bo‘linadi:

Pedagogik tajriba ham bir qator shartlarga amal qilgan holda tashkil etiladi. Xususan:

- 1) tajribaning maqbul loyiha (dastur) asosida uyushtirilishi;
- 2) tadqiqot ilmiy farazining puxta asoslanishi;
- 3) tadqiqot ob’ektlari vv usullarining to‘g‘ri tanlanishi;
- 4) tajriba O‘tkazilish vaqtini hamda davomiyligini aniqlanishi;
- 5) zarur pedagogik shart-sharoitlar (asbob-uskuna, jihozlar, vositalar)ning yaratilganligi;
- 6) tajriba ma’lumotlarini umumlashtirish, tahlil qilish va natijalarni qayta ishslash.

Pedagogik tajriba yakunida olingan natijalarga asoslanib umumiylashtirish, xulosaga kelinadi va ilmiy-metodik tavsiyalar ishlab chiqiladi.

Matematik-statistik metod tajriba-sinov ishlari, shuningdek, umumiy holda tadqiqotning samaradorlik darajasini aniqlash maqsadida qo'llaniladi, muammo holatini ifodalovchi ko'rsatkichlar maxsus matematik formulalar yordamida qayta tahlil etiladi. YAkuniy qiymat tadqiqot samarasini ifodalovchi asosiy ko'rsatkich hisoblanadi. Ayni vaqtida pedagogik yo'nalihsda tadqiqotlar olib borishda Styudent, Ko'virlyag, Rokich, V.P.Bespalko hamda V.V.Grechixin metodlaridan keng foydalanimoqda.

Mustahkamlash uchun savollar

1. Pedagogika fani nechta muhim tarkibiy qismdan iborat?
2. Pedagogika fani qanday vazifalari o'z ichiga oladi?
3. Fanning asosiy kategoriyalarini sanang va izohlang.
4. Fanning boshqa fanlar bilan aloqasi haqida so'zlab bering.
5. Yaxlit pedagogik jarayon muayyan turkumni tashkil etuvchi pedagogik fanlar tomonidan o'r ganiladi. Ushbu pedagogik fanlar... kabilardir. Nuqtalar o'mini to'ldiring.

1.3.Shaxsning rivojlanishi, tarbiysi va ijtimoiylashuvi

Tayanch tushunchalar: individ, shaxs, individuallik, psixologik xususiyat, rivojlanish, aloqa, ijtimoiylashuv, irlisyat, muhit, tarbiya.

Shaxs rivojlanishi haqida tushuncha. Individ, shaxs, individuallik. Shaxs tushunchasi insonga taalluqli bo'lib, psixologik jihatdan taraqqiy etgan, shaxsiy xususiyatlari va xatti-harakatlari bilan boshqalardan ajralib turuvchi, muayyan xulq-atvor va dunyoqarashga ega bo'lgan jamiyatning a'zosini ifodalashga xizmat qiladi. Odam shaxs bo'lishi uchun psixik jihatdan rivojlanishi, o'zini yaxlit inson sifatida his etishi, o'z xususiyatlari va sifatlari bilan boshqalardan farq qilmog'i kerak.

"Individ" nima? Bola ma'lum yoshga qadar "individ" sanaladi. Individ (lotincha "individuum" so'zidan olingan bo'lib, «bo'linmas», «alohida shaxs», «yagona» ma'nolarini anglatadi) xatti-harakatlarini shartli refleks yordamidagina tashkil eta oluvchi biologik mavjudotdir.

Individuallik esa shaxsning o'ziga xos xususiyatlari bo'lib, uning namoyon bo'lishi tarbiya jarayonini amalga oshirishda bola shaxsini puxta o'r ganish, uning yashash sharoitlaridan yetarli darajada xabardor bo'lish va ularning hisobga olinishini taqozo etadi.

Individual yondashuv o'quvchilarning aqliy qobiliyatlari, bilishga bo'lgan qiziqish hamda iste'dodini namoyon etishda muhim ahamiyatga ega.

Odamning ijtimoiy mavjudot sifatida shaxsga aylanishi uchun ijtimoiy muhit sharoitlari va tarbiya kerak bo'ladi. Ana shular ta'sirida odam inson sifatida rivojlanib boradi va shaxsga aylanadi.

Rivojlanishning o'zi nima?

Rivojlanish shaxsning fiziologik va intellektual o'sishida namoyon bo'ladigan miqdor va sifat o'zgarishlar mohiyatini ifoda etuvchi murakkab jarayondir. Rivojlanish mohiyatan oddiydan murakkabga, quyidan yuqoriga, eski sifatlardan yangi holatlarga o'tish, yangilanish, yangining paydo bo'lishi, eskining yo'qolib borishi, miqdor o'zgarishining sifat o'zgarishiga o'tishini ifodalaydi. Rivojlanishining manbai qarama-qarashliklarni o'rtasidagi kurashdan iboratdir.

Bola shaxsining rivojlanishi inson ijtimoiy mavjudotdir degan falsafiy ta'limotga asoslanadi. Ayni vaqtida inson tirik, biologik mavjudot hamdir. Demak, uning rivojlanishida tabiat rivojlanishining qonuniyatlari ham muhim ahamiyatga ega. Shuningdek, shaxs bir butun mavjudot sifatida baholanar ekan, uning rivojlanishiga biologik va ijtimoiy qonuniyatlar birgalikda ta'sir etadi, ularni bir-biridan ajratib bo'lmaydi.

Chunki shaxsning faoliyati, hayot tarziga yoshi, bilimi, turmush tajribasi bilan birga boshqa fojiali holatlar, kasalliklar ham ta'sir etadi.

Inson butun umri davomida o'zgarib boradi. U ham ijtimoiy, ham psixik jihatdan kamolga yetadi, bunda bolaga berilayotgan tarbiya maqsadga muvofiq bo'lsa, u jamiyat a'zosi sifatida kamol topib, murakkab ijtimoiy munosabatlar tizimida o'ziga munosib o'rinnegallaydi. Chunki rivojlanish tarbiya ta'siri ostida boradi.

Shaxsning fazilatlarini to'g'ri ko'rish va bexato baholash uchun uni turli munosabatlar jarayonida kuzatish lozim.

Demak, shaxsni rivojlantirish vazifasini to'g'ri hal etish uchun uning xulqiga ta'sir etuvchi omillar hamda shaxs xususiyatlarini yaxshi bilish zarur.

Tarbiya bolaga samarali ta'sir etishi uchun o'sish va rivojlanish qonuniyatlarini bilish va hisobga olish maqsadga muvofiq. Shunday qilib, rivojlanish va tarbiya o'rtasida ikki tomonlama aloqa mavjud.

Inson o'z individual xususiyatlari orqaligina shaxs darajasiga ko'tarilishi mumkin. Bu xususiyatlarning ayrimlari tabiatan insonga in'om etilgan bo'lsa, ba'zilari keyinchalik shakllanadi. Shaxs tushunchasiga oid ilmiy tadqiqotlar inson tushunchasi talqiniga oid qarashlardan bir muncha keyinroq ya'ni, XIX asrning oxiri XX asrning boshlarida shakllana boshlagan, keyinchalik shaxs muammosini o'rganishga bo'lган urinish uzliksiz ortib bordi. Pragmatizm, personalizm, ekzistensializm, ruhiy tahlil falsafasi kabi maktablar o'z tadqiqot yo'naliishlaridan kelib chiqib, shaxs konsepsiyasining turli qirralarini ochib berishga harakat qilganlar. Pragmatizm falsafiy maktabi vakillaridan Uilyam Djeymsning fikriga ko'ra, "shaxs – onglilikning tavsifidir", personalizm maktabi vakillarining xulosalariga ko'ra "shaxs – axloqiy kamolotga erishishning eng oliv cho'qqisi, uning Xudo shaxsi bilan doimiy muloqotidir". Ekzistensialist faylasuflaridan N.A.Berdyayevning fikricha, "shaxs - ijodiy energiya markazi" bo'lib, ma'naviy-axloqiy hodisadir. Uning mohiyatini erkinlik va ijodiylik tashkil etadi. Psichoanalitik falsafa vakillaridan K.Yung fikricha, inson shaxsining eng muhim xususiyati – uning butun diqqat e'tibori tashqi va ichki olamga qaratilganligidir. Neofreydizmning yirik vakillaridan Erik Erikson tushuntirishicha, "individning shaxs darajasiga ko'tarilishi inson umrining dastlabki yillari bilan chegaralanib qolmaydi, balki bosib o'tgan butun hayot yo'lini qamrab oladi".

Shunday qilib, XIX asrning birinchi yarmida G'arbiy Yevropa va Amerikada shaxs to'g'risida turli ilmiy konsepsiylar, nazariy doktarinalar yaratilishiga qaramasdan, shaxs fenomenini yaxlit o'rganishga bo'lган ehtiyoj uzlusiz ortib boraverdi. Ana shunday bir sharoitda rossiyalik tadqiqotchilardan B.G.Anonev, K.K.Plotonov, L.Bejevichlar shaxs muammosini o'rganuvchi fan psixologiya degan fikrni ko'tarib chiqdilar. Xuddi ana shunday bir yoqlama fikrlash ta'sirida, shaxs – psixologik jarayonlar, holatlar, xususiyatlarning yig'indisi degan xulosaga kelinadi. Ayniqsa, ijtimoiy psixologiya tarafdoqlari shaxs muammosini faqat biz yaxlit har tomonlama o'rganamiz degan da'vo bilan chiqadilar. Ularning fikricha, shaxs – eng avvalo obyektiv shart-sharoitlar va subyektiv omillar belgilab bergen insonning ijtimoiy holati, xususan psixologik holatlari va xususiyatlarining yig'indisidir.

Shaxs muammosini yaxlit o'rganishni da'vo qilib chiqqan psixologlarning ham fikrlari o'rinsiz emas. Ammo, psixologiya shaxsning psixik xususiyatlarini, ijtimoiy psixologiya esa, odamlar psixologiyasini o'rganadi. Qolgan ijtimoiy munosabatlar uning o'rganish obyektidan tashqrarda qoladi va o'z-o'zidan ma'lum bo'ladiki, shaxs masalasini psixologiya va ijtimoiy psixologiya ham har tomonlama yoritib berolmaydi.

G'arbdagi shaxs masalasiga oid turli soha vakillari ilmiy izlanishlari jarayonida shaxsning

g'arb modeliga mos keladigan konsepsiysi yaratildi. Bu konsepsiya ko'ra ijtimoiy faollik, tadbirkorlik, ongli va foydali faoliyat, mustaqillik, individualizm, shaxsiy mas'uliyat, o'z qadr-qimmatini bilish tuyg'usi – shaxsning g'arbiy Yevropa-Amerika konsepsiyalari yuksak qadrlaydigan sifatlari hisoblanadi.

Shaxs masalasi talqini Sharq falsafiy tafakkuri tarixida ham o'ziga xos tarzda talqin etilgan. Shaxs masalasiga oid (aynan tushuncha ishlatalmasada) fikrlar diyorimizda paydo bo'lган ilk yozma yodgorlik "Avesto" kitobida ko'rishimiz mumkin. Zardushdiylikning axloqiy asosini uch narsa – ezgu fikr, ezgu so'z va ezgu amal tashkil etadi. Mana shu uchlik mujassamlashgan insonni o'sha davr qiyofasidagi shaxsning timsoli deb talqin qilish mumkin. Inson kamoloti masalasi bilan bevosita shug'ullangan A.Nasafiy qarashlarida o'rta asrlar davriga xos shaxsning modeli yaratilgan. Aziziddin Nasafiy komil insonga ta'rif berib yozadi. "Bilgilki komil inson deb shariat, tariqat, ma'rifat va haqiqatda yetuk bo'lган odamga aytadilar va agar bu iborani tushunmasang, boshqa ibora bilan aytayin: bilgilki, komil inson shunday insondirkim, unda quyidagi to'rt narsa kamolga etgan bo'lsin; yaxshi so'z, yaxshi fe'l, yaxshi axloq va maorif".

Taniqli faylasuf olim A.Choriyev fikricha, "shaxs tushunchasi inson faoliyatidagi onglilik, erkinlik, maqsadga muvofiqlik, boshqacha aytganimizda, inson o'z faoliyatini boshqara olish qobiliyatini ifodalaydi". Ibrohim Karimovning e'tiroficha, "shaxs beqarorlik (individual) sifatlari bilan albatta individ, ammo u faol xususiyatlari tufayli shaxsdir. Individni o'ziga xoslik, betakrorlik sifatlasa, shaxsni shu bilan birga erkin, ijodiy fikrlash va muayyan vaziyatda mas'uliyatni o'z zimmasiga olib mustaqil harakat yo'nalish olish qobiliyati kabi sifatlar belgilaydi".

Yuqorida keltirilgan shaxs masalasiga oid fikrlarda kuzatishimiz mumkinki, shaxs o'zining ijtimoiy mohiyati va faoliyati bilan boshqa kishilardan ajralib turuvchi fenomen hisoblanadi.

Binobarin, shaxs deganda insondagi ham biologik, ham sotsial, ham psixologik jihatlarni bir butunicha birlashtiruvchi yaxlit holga keltiruvchi va jipslashtiruvchi ibtido nazarda tutiladi. Insondagi shaxslik undagi barqaror narsalardir. Shaxs shakllanishining zarur shart-sharoitlari jismiy mavjudligi, o'z-o'zini anglash va sotsial turmush tarzidir. Shaxs bo'lganlikning asosiyo ko'rinishi - insonda dunyoqarashning mavjudligidir.

Shaxs uch asosiy tizim (tarkibiy qism) majmuasidir: biogenetik qobiliyatlar, ijtimoiy omillar (muhit, sharoit, normalar) ta'siri va uning psixosotsial yadroasi – Men. Men nima? Bu insonning ma'naviy dunyosining integral yadrosi, uning regulyativ markazi.

U go'yoki muayyan yo'nalishda namoyon bo'ladigan motivlash sohasini, xarakterni belgilaydigan, psixika fenomeniga aylangan – shaxsning ichki sotsialligi, o'z manfaatlarini ijtimoiy manfaatlar bilan nisbatlash usuli, talab darajasi, ishonch-e'tiqod, qadriyatiy yo'l-yo'riqlar shakllanishining asosi, umuman, dunyoqarashdir. U yana inson ijtimoiy xususiyatlarining shakllanishi asosi hamdir. Inson tabiiy, ya'ni jismi bo'yicha ham, ruhiyati bo'yicha ham shaxs emas, balki ruhining mukammalligining yuksak darajasi bo'yicha shaxsdir.

Shaxs deganda insonning ma'naviy dunyosida mujassamlashgan, uning ijtimoiy, axloqiy, psixologik va estetik sifatlari hamda uning jamiyatda bajarishi lozim bo'lган ijtimoiy vazifasi nazarda tutiladi. Ammo integral birlikda ham shaxsni bu funksiyalardan iborat deb bo'lmaydi. Shaxsiy – bu insonga tegishli barcha narsa, uning mulki va boshqalar. Shaxs inson o'zimniki deb hisoblagan barcha narsani – nafaqat jismiy va ruhiy sifatlar, balki uning ko'ylagi, uyi, oilasi, bolalari, avlodni, do'stlari va mehnatini qamrab oladi. Bunga ism va familiyani ham qo'shish mumkin. Bularning barchasi uning mulki va ularning barchasi shaxs g'oyasida mujassamlashadi. Aytaylik, ism inson uchun tashqi emas, u bilan birga o'sgan va uning Menining muhim elementlaridan biridir.

Shunday qilib, shaxs chegarasi inson jismidangina emas, uning ma’naviy dunyosidan ham ancha keng. Uni qandaydir markazdan tarqalgan suv to‘lqiniga qiyoslash mumkin: yaqin doiralar – bu uning yaratgan narsalari, yaqin kishilari, shaxsiy mulki, do‘satlari; uzoq doiralar sotsium dengiziga birikib, tag-tubsiz koinotga qo‘silib ketadi.

Inson shaxs sifatida tugallangan narsa emas. U to‘xtovsiz insoning o‘z ustida ishlashini va mehnatni talab qiluvchi jarayon.

Shaxsning rivojlanish jarayoni bir qancha omillar ta’sirida sodir bo‘ladi.

1. *Irsiyat bilan bog‘liq bo‘lgan sifatlarni birlashtirgan temperament sati*. Bunga odamning nerv sistemasi bilan bog‘liq bo‘lgan individual xususiyatlari kiradi. Psixologiyada temperamentning 4 turi o‘rganiladi ular: xolerik, melanxolik, sangvinik, flegmatik.

Xolerik juda g‘ayratli, ishga juda ehtiros bilan berilish qobiliyatiga ega bo‘lgan, tez va shiddatli, qizg‘in emotsiyal “portlash” va kayfiyatning o‘zgarishiga moyil, ildam harakatlar qiladigan xarakter egasidir.

Xolerik sinfdoshlari orasida o‘zining jo‘shqinligi bilan ajralib turadi. O‘qituvchining yumshoq hikoyasiga qiziqib ketib osongina qo‘zg‘alish holatiga kiradi va o‘qituvchi hikoyasini turli xil hayajon bilan bo‘lib turadi. O‘qituvchining har qanday savoliga o‘ylamasdan javob berishga tayyor va shuning uchun ko‘pincha notog‘ri javob beradi. Alamidan va g‘azabi qo‘zg‘aganidan osongina jahli chiqadi va urishishga otlanadi. O‘qituvchini tushuntirishlarini juda chuqur diqqat bilan, hech narsaga chalg‘imasdan eshitadi. Sinf va uy ishlarini ham diqqat bilan bajaradi. Tanaffus vaqtida joyida O‘tirmaydi. Tez va qattiq gapiradi. Tez, katta-katta qilib yozadi, yozuvi bir tekis emas. Yuzi juda ifodali. Ijtimoiy topshiriqlarni bajarishda va sport mashg‘ulotlarida qat’iylik ko‘rsatadi. Uning qiziqishlari ancha doimiy va barqaror. Paydo bo‘layotgan qiyinchiliklar oldida o‘zini yo‘qotib qo‘ymaydi, aksincha ularni bartaraf etadi.

Melanxolik tasirchan, chuqur kechinmali, gap ko‘tara olmaydi, ammo atrofdagi voqealarga unchalik e’tibor bermaydigan, o‘zini to‘xtata oladigan harakatlar qiladigan va sekin ovoz chiqaradigan xususiyatga ega bo‘ladigan insonlar hisoblanadilar.

Melanxolik darslarda xotirjam, hamisha bitta holatda o‘tiradi, qo‘lida biror narsani aylantirayotgan bo‘ladi, kayfiyati juda ham arzimagan sababga ko‘ra o‘zgaradi. U o‘taketgan darajada hissiyotli. O‘qituvchi uni bir partadan ikkinchi partaga o‘tkazganda u xafa bo‘ladi, nima uchun ko‘chirganlari sababini uzoq mulohaza qiladi va o‘sha kuni barcha darslarda ko‘ngli g‘ash va g‘amgin o‘tiradi. Shu bilan birga uning his-tuyg‘ulari ham sekin uyg‘onadi. Tezda o‘zini yo‘qotib qo‘yadi. O‘qituvchi unga eng kichik tanbeh berdi deguncha, bola uyalib ketadi, uning ovozi bo‘g‘iq va sekin bo‘lib qoladi. Tuyg‘ularini ifoda etishda juda ham vazmin. “Ikki” olsa ham yuzi biron darajada o‘zgarmasdan joyiga borib o‘tiradi, lekin uyda, ota-onalarining so‘zi bo‘yicha uzoq vaqt o‘zini bosa olmaydi, ishga kirishadigan holatda emas. Darsda ishonchszlik bilan darsga astoydil tayyorlangan bo‘lsa ham, utilib-utilib javob beradi. O‘z qobiliyati va bilimlari haqiqatdan o‘rtacha darajadan bir necha yuqori bo‘lgan holda ularni past baholaydi. Agar biron-bir o‘qituvchi topshirig‘ini bajarishda qiyinchiliklarga duch kelsa, u o‘zini yo‘qotib qo‘yadi va ishni oxirigacha etkazmaydi. Harakatlari bo‘shashgan, sust, sekin gapiradi.

Sangviniklar psixik aktivlikka ega bo‘lgan atrofda bo‘layotgan o‘zgarishlarga intiluvchan, muvafaqqiyatsizlik va ko‘ngilsizliklarni nisbatan yengil o‘tkazib yuboruvchi, jonli harakatchan, ifodali mimikasi va harakatlari bo‘lgan xarakter egalaridir.

Sangvinik juda jonli, tinib tinchimas. Sinfda bir daqiqa ham jim o‘tirmaydi, hamisha ko‘rinishini o‘zgartiradi, qo‘lida uni-buni aylantiradi, qo‘shnisi bilan gaplashadi. Sakrab-sakrab tez yuradi, nutqining surati ham juda tez. Juda ta’sirchan va tez qiziqadi. Ko‘rgan kinosi, o‘qigan kitobi

to‘g‘risida qiziqish va ilhom bilan gapiradi. Darslarda ham biror-bir axborot yoki yangi vazifaga qiziqish bilan yondoshadi. Shu bilan birga uning qiziqishlari juda ham turg‘un va barqaror emas. Yangi ishga qiziqib kirishsa-da, unga nisbatan ixlosi darrov so‘nadi. Uning yuzlari jonli, harakatchan, ifodalidir. Yuzlaridan kayfiyati qandayligini, predmetga yoki kishiga nisbatan munosabatini osongina sezib olsa bo‘ladi. Qiziqrarli darslarda zo‘r ish qobiliyatiga ega ekanligini ko‘rsatadi, “qiziqrarli bo‘lmagan” darslarda esa u o‘qituvchini deyarli eshitmaydi, atrofdagilar bilan gaplashib, esnab O‘tiradi. Uning hissiyotlari va kayfiyati juda ham o‘zgaruvchandir. “Ikki” olsa yig‘lab yuborishga ham tayyor, lekin o‘zini amallab to‘xtatib turadi. Ammo yarim soat o‘tmay yomon baho olganini unutib qizg‘in va xushchaqchaq holda yelib yuguradi. Uning tinib-tinchimasligi va jonsarakligiga qaramay osongina tartibga chaqirish mumkin. Tajribali o‘qituvchilar darslarida o‘zini yaxshi tutadi. Yangi vaziyatda va yangi talabga tez ko‘nikadi. Sinf bilan til topishadi va sinf faoliga aylana oladi.

Flegmatik yuragi keng, barqaror intilishlarga, kayfiyatlargalarga, doimiy va chuqur hiss tuyg‘ularga ega, harakatlari va nutqi bir xil maromda bo‘lgan, ruhiy holati tashqi tomondan ifoda etiladigan xarakterli insonlardir.

Flegmatiklarni shoshmasligi va xotirjamligidan farqlash mumkin. U materialni qanchalik yaxshi bilishiga qaramay savollarga darhol jonli qilib javob bermaydi. Qo‘srimcha aqliy ish bajarishdan va qancha shug‘ullanishga to‘g‘ri kelmasin, uning charchaganini ko‘rmaysiz. Mantiqan keng uzundan-uzoq fikrlarga intiladi, go‘yo uzundan-uzoq gapning boshida boshlangan fikr qachon va qay tarzda tugashini bilgan holda so‘zlarni bir maromda, tutilib qolishdan qo‘rqmay bayon qildi. Tashqaridan qaraganda u to‘lqinlanmaydi va sinfda nima yuz bersa ham darsda hech narsadan hayratlanmaydi. Quyi sinflardanoq matematika va jismoniy tarbiya bilan shug‘ullanishni yaxshi ko‘radi. Ko‘pchilik ishtirokchilardan farqli o‘laroq biror bir qiziqish yoki hayajonlanish sezmagan holda sport musobaqalarida ishtirok etadi. U na behalovat va na hursand bo‘lmaydi. Kayfiyati buzuq holda ko‘rish ham mumkin emas.

O‘qituvchi ta’lim jarayonini muvafaqqiyatli olib borishi uchun albatta, ta’lim oluvchi temperamentini hisobga olishi muhim ahamiyatga ega bo‘lib, unga nisbatan to‘g‘ri yondashuv o‘qituvchi va ta’lim oluvchilarning o‘zaro hamkorligini tashkil etish uchun xizmat qiladi.

2. *Psixik jarayonlar xususiyatlari sathi*. Bu sath sezgi, idrok, xayol, diqqat, xotira, tafakkur, hissiyot, iroda kabi individual xususiyatlaini o‘z ichiga oladi.

Sezgi – bu moddiy olamdagisi narsa va hodisalarining ayrim xususiyatlarini retseptorlarga bevosita ta’sir etgan taqdirdagina organizmda hosil bo‘ladigan ichki holatlardan tarkib topadi.

Xotira – shaxsni o‘z tajribasini esda olib qolishi, esda saqlashi va keyinchalik uni yana esga tushirishi hisoblanadi.

Xayol – fantaziya yordami bilan kutilayotgan natijani tasavvur qilish bo‘lib, u qisqa va uzoq muddatli bo‘ladi.

Diqqat – kishi faoliyatining barcha turlari, eng avvalo mehnati va o‘quv faoliyati samaradorligining muhim va zarur shartidir. U ongning yo‘naltirilganligi va bir narsaga qaratilganligidir.

3. *Shaxs tajribasi sathi*. Bu sath bilim, malaka, ko‘nikma, odat kabi sifatlarni o‘z ichiga oladi.

Bilimlar va ularning turlari. Bilim – amalda tekshirilgan atrof-dunyonni o‘rganish natijalari, insonning miyasida uning aniq aks ettirilishidir. Bilim turlari quyidagilardan iborat.

Individual bilim (ong) – individning borlik bilan o‘zaro munosabatlarida, yuzaga keladigan sezgi, aqliy obrazlari va ularning aloqalari to‘plami, uning munosabatlari, dunyonni o‘rganishga doir

shaxsiy tajribasi.

Ijtimoiy bilimlar – til, fan, texnikada, odamlar avlodlari, taraqqiyot bilan yaratilgan moddiy va ma’naviy qadriyatlarda ifoda etilgan individual o’rganish jarayonlari natijalarini umumlashtirish, obyektlashtirish, birlashtirish mahsulotidir.

O‘qitish – bu ijtimoiy BMKlarni shaxsga “aylantirishdir”. Aks ettirish bo‘yicha BMKlarni quyidagilarini ko‘rsatish mumkin:

- ishora va til shakllarida yashiringan ishoraviy, verbal bilimlar, nazariy bilimlar;
- obrazli, obrazlarda tasavvur etilgan va his etish organlari bilan qabul qilingan.

Moddiy, mehnat, san’at predmetlarida mavjud – faoliyatning moddiylashtirilgan natijalari.

Tadbiriyl – odamlar kundalik faoliyatida, ularning malaka va ko‘nikmalarida, texnologiyalarda, mehnat va ijodiy jarayonlaridan iborat bo‘lgan.

Bilim sohasi va predmeti bo‘yicha quyidagilar farqlanadi: gumanitar va aniq matematik fanlar, falsafa, jonli va jonsiz tabiat, jamiyat, texnika, san’at. Psixologik darajasiga kura esa quyidagilar farqlanadi: bilish – tanib olish – qayta esga olish – tushunish, qo’llash, avtomatik harakatlar – munosabat va bilim, ehtiyoj.

Umumlashtirish darajasiga ko‘ra: faktlar – hodisalar, tushuncha – terminlar, bog‘liqlik – qonuniyatlar, gipoteza – nazariyalar, metodologik bilimlar, baholash bilimlari.

Malaka – mavjud bilimlari asosida o‘zgargan yoki yangi sharoitlarda shaxsning faoliyatni samarali bajarishga nisbatan qobiliyatini hisoblanadi.

Malaka – bu bilimlar yordamida mavjud axborotlarni tushunib olish, maqsadga erishish rejasini tuzish, faoliyat jarayonini boshqarishh va nazorat qilish qobiliyatidir.

Oddiy malakalar yetarlicha mashq qilinganda avtomatlashtirilishi mumkin va ko‘nikmalarga aylanadi.

Ko‘nikmalar – bu biror-bir harakatlarni avtomatik ravishda, qismlarini nazorat qilmay turib bajarish qobiliyatidir. Shuning uchun ba’zan ko‘nikma – bu avtomatlashtirilgan malaka deb aytadilar.

Ko‘nikma va malakalar turli xil mantiqiy asoslar bo‘yicha turlarga ajratiladi. Asosiy psixik jarayonlariga qarab harakatli (motorli), hissiy (sensorli) va aqliy (intellektual) turlariga ajratadilar. Intellektual malaka esa shaxsning boshqa sifatlari guruhiiga – aqliy harakatlar usullariga kiradi.

Hamma jonli organizm yashash, oziqlanish birinchi ehtiyojini, avlodni davom ettirish, xavfsizlik masalalarini hal etishga intiladilar.

Inson bu masalalarni hal etishda juda katta ishlarni bajargan, murakkab sivilizatsiyani yaratgan fan, texnika, madaniyat, san’atning birlashuvidan iborat.

Insonni sivilizatsiya hozirgi davr darajasiga olib kelgan psixologik individual jarayon – bu fikrlashdir. Fikrlash – insonning atrof-dunyodagi obyektlar va hodisalarini hamda ularning bogliqliklarini o‘rganish, hayotiy muhim vazifalarni hal etish, noma'lumni izlash, keljakni ko‘ra bilish jarayonidan iboratdir.

Fikrlash – bu ongning ishlash jarayoni, miyaning olinayotgan axborotlarni qayta ishlab chiqishi va natija olishidir

4. *Shaxsning yo‘nalganlik sati*. Bunda shaxsning atrof-muhitga munosabati aks ettiriladi, mazmuni bo‘yicha ijtimoiy sifatlarini birlashtiradi. Shaxsning xulqini yo‘naltiruvchi va boshqaruvchi psixologik asosiy uning qiziqishlari, qarashlari, ishonchi, ijtimoiy ko‘rsatmalar, qadriyatlari, odob-axloq prinsiplari va dunyoqarashi hisoblanadi.

Shaxs faoliyatini yo‘naltirib turadigan va mayjud vaziyatlarga nisbatan bog‘lik bo‘lmagan barqaror motivlar majmui kishi shaxsining yo‘naltirilganligi deb ataladi. Bu kasbga nisbatan,

o‘qishga nisbatan bo‘lishi mumkin.

Yo‘nalganlik (ehtiyojlar va “Men”-konsepsiysi bilan birga) shaxsni o‘zini boshqarish mexanizmining asosini tashkil etadi. Shaxsning ma’naviy-axloqiy va estetik qarashlari va xususiyatlari kerakli BMKlar to‘plami bilan birgalikda estetik va ma’naviy sifatlari doirasini tashkil etadi.

Biroq, shaxs tuzilishida bir qator sifatlar hamma darajalarda ham bir xil namoyon bo‘lmaydi. Bu sifatlar, aniqrog‘i sifatlar guruhi: ehtiyoji, xarakteri, qobiliyati va shaxsning “Men” konsepsiysi darajalari bilan birga shaxsning ma’lum sifatlari hamma guruhlari bir-biri bilan uzviy bog‘lik va murakkab yaxlit tizimni tashkil etib bir-birini o‘rnini to‘ldiradi.

Shaxs tarbiyasiga ta’sir etuvchi omillar. Fanda odamning shaxs sifatida rivojlanishiga biologik va ijtimoiy omillarning ta’siri o‘rtasidagi munosabatni belgilashga oid munozara ko‘pdan buyon davom etmoqda.

Insonning shaxs sifatida rivojlanishida ijtimoiy hodisalarining ta’siri kuchli bo‘ladimi? Yoki tabiiy omillar yetakchi o‘rin tutadimi? Balki tarbiyaning ta’siri yuqoridir? Ular o‘rtasidagi o‘zaro munosabati qanday?

Fanda biologik yo‘nalish deb nomlangan nuqtai nazar yetakchi o‘rinlardan birini egallab, uning vakillari Aristotel, Platonlar tabiiy-biologik omillarni yuqori qo‘yadi. Ular tug‘ma imkoniyatlar, taqdir, tole har kimning hayotdagi o‘rnini belgilab bergen, deydilar.

XVI asr falsafasida vujudga kelgan preformizm oqimi namoyandalari esa shaxs rivojlanishidagi nashning roliga katta baho berib, ijtimoiy muhit va tarbiyaning rolini inkor etadi.

Xorij psixologiyasidagi yana bir ohim – bixevoirizm XX asr boshlarida yuzaga kelgan bo‘lib, uning namoyandalari, ong va aqliy qobiliyat nasdan-naslga o‘tib, insonga u tabiatan berilgan, deyiladi. Mazkur ta’limot vakili amerikalik olim E.Torndaykdir.

Progrmatizm oqimi va uning vakillari D.Dyul, A.Kombe ham shaxs rivojlanishini biologik nuqtai nazarda asoslaydilar. Ular rivojlanishni fahat miqdoriy o‘zgarishdan iborat, deb qaraydilar. Naslning rolini absolyutlashtirib, uni inson taqdirida hal qiluvchi ahamiyatga ega deb biladilar.

Demak, bir guruh xorijiy olimlar rivojlanishni biologik (nasliy) omilga bog‘laydilar.

Biologik oqimga qarshi falsafiy oqim vakillari rivojlanishi ijtimoiy omil omil bilan belgilaydilar. Bu oqim vakillari bola shaxsining jismoniy, psixik rivojlanishi u yashaydigan muhitga bog‘liq deb ko‘rsatadilar.

Muhit deganda odam yashaydigan sharoitdagi barcha tashqi ta’sir tushuniladi. Shu nuqtai nazardan tarbiya tufayli bolani o‘zi yashaydigan ijtimoiy sharoitga moslashtirish mumkin, degan xulosa kelib chiqadi.

Ular ijtimoiy muhitning rolini hal qiluvchi omil deb hisoblaydilar. Demak, odam bolasining shaxs sifatida rivojlanib, taraqqiy etib borishi, uning shaxs bo‘lib kamolga yetishida nasl (biologik omil), ijtimoiy muhit (bola yashaydigan sharoit), shuningdek, maqsadga muvofiq amalga oshadigan tarbiya ham birdek ahamiyatga ega. Bu omillarning ta’sirini aniqlashda ilg‘or pedagogik olimlar, psixolog va faylasuflar ta’limotiga suyaniladi.

Falsafada shaxsni jamiyat bilan bog‘liq bo‘lgan ijtimoiy hayotdagi murakkab voqelik deb qaraladi. Ular individning ma’naviy boyligi uning munosabatlariga bog‘liq, deb hisoblaydilar.

Haqiqatdan ham, shaxs mehnat faoliyati zaminida rivojlanadi, kamolga yetadi. Inson sharoitni, sharoit esa odamni yaratadi. Bu esa o‘z navbatida inson faolligini namoyon etadi. Zero, shaxs ma’lum ijtimoiy tuzum mahsulidir. Jamiyat shaxs kamolotining muayyan imkoniyatlarini ro‘yogha chiqarishi yoki yo‘q qilishi mumkin.

Faylasuflar shaxsni tabiatning bir bo‘lagi deb baholaydilar. Bu insondagi layoqat kurtaklari bo‘lib, uning rivojlanishi uchun tarbiya kerak, degan g‘oyani ifodalaydi.

Jamiyat taraqqiyoti shaxs rivojlanishi uchun keng imkoniyatlarni yaratadi. Demak, shaxs bilan jamiyat o‘rtasida ham uzviy aloqa mavjud.

Shunday qilib, odam shaxsining jamiyatdagi rivojlanishi tabiat, muhit, inson o‘rtasidagi murakkab aloqa ta’siri ostida ro‘y beradi, inson ularga faol ta’sir etadi va shu yo‘l bilan hayoti va o‘z tabiatini o‘zgartiradi.

Shaxsga ijtimoiy muhitning ta’siri ham muhim. Bu tarbiya tizimi orqali amalga oshiriladi. Ya’ni,

Birinchidan, tarbiya ta’sirida muhit bera olmagan bilim, ma’lumot egallanadi, mehnat va texnik faoliyat bilan bog‘liq ko‘nikma va malakalar hosil bo‘ladi.

Ikkinchidan, tarbiya tufayli tug‘ma kamchiliklar ham o‘zgartirilib, shaxs kamolga yetadi.

Uchinchidan, tarbiya yordamida muhitning salbiy ta’sirini ham yo‘qotish mumkin.

To‘rtinchidan, tarbiya kelajakka qaratilgan maqsadni belgilaydi.

Demak, tarbiya bilan rivojlanish bir-biriga ta’sir etadi, bu tarbiya doimiy va uzlucksizdir.

Shunday qilib, bola shaxsining rivojlanishida tarbiya ham yetakchi o‘ringa ega bo‘lib, tarbiya tufayli nasl-nasabi, oila muhiti, ijtimoiy muhit ta’sirida har tomonlama rivojlanishga qodir, degan xulosani chiqarish mumkin.

Shaxs rivojlanishida faoliyatning o‘rni. Shaxs rivojlanishida irsiyat, muhit, tarbiya bilan bir qatorda inson faoliyati ham muhim ahamiyat kasb etadi. Bu degani inson qanchalik mehnat qilsa, uning rivojlanishi shunchalik yuqori bo‘ladi.

Faoliyat o‘zi nima? Faoliyat shaxs tomonidan tabiiy va ijtimoiy hayotni maqsadga muvofiq tashkil etiluvchi kundalik, ijtimoiy yoki kasbiy harakatlarning muayyan shakli, ko‘rinishi. Insonning qobiliyati va yoshi u tomonidan tashkil etilayotgan faoliyat mohiyatiga ko‘ra belgilanadi.

Faoliyat jarayonida inson shaxsi, har tomonlama va bir butun, yaxlit holda rivojlanadi. Lekin faoliyatni maqsadga muvofiq amalga oshirishi uchun uni to‘g‘ri tashkil etish lozim. Lekin ko‘p holatlarda shaxsning rivojlanishi uchun imkoniyatlar yaratilmaydi, tarbiyalanuvchilarning ijtimoiy mehnat, bilish faoliylari cheklangan bo‘ladi.

O‘smir va o‘sirinlar faoliyatining asosiy turlariga o‘yin, o‘qish va mehnat kiradi. Ular yo‘nalishiga ko‘ra bilishga doir, ijtimoiy, sport, badiiy, texnik, hunarmandchilik hamda shaxsiy qiziqishga ko‘ra tanlangan sohalardan iborat. Faoliyatning asosiy turi – muloqotdir.

Faoliyat faol va passiv bo‘lishi mumkin. O‘smir faoliyati muhit va tarbiya ta’sirida faollashishi yoki susayishi mumkin. Inson shaxsining rivojlanishida uning butun vujudi bilan sevib, o‘z imkoniyatlarini namoyon etib, mehnat qilish, o‘zini shaxs sifatida ko‘rsata olishi unda o‘z faoliyatidan qoniqish hosil qiladi. Uning ijtimoiy mehnatdagi ishtirokida faollik ko‘zga tashlanadi.

Ta’lim jarayonida faollik o‘quvchiga bilimlarni chuqur va mustahkam egallahsga, o‘z qobiliyatini namoyon etishga yo‘llaydi. Bilishga bo‘lgan faollik o‘quvchining intellektual rivojlanishini ta’minlaydi.

Faollik ko‘rsatishning asosini esa hamma vaqt ehtiyoj tashkil etadi. Ehtiyojlarning xilma-xilligi faoliyatining ham turlarini kengaytiradi. Shunga ko‘ra, o‘quvchining turli yosh davrlarida ularning faoliyati turlicha bo‘ladi. Ta’lim muassasasida hamma vaqt bir xil talab shaxs rivojlanishida ijobiy natija beravermaydi. Turli yosh davrlarida faoliyatning turlari va mohiyati o‘zgarib turishi kerak.

Insonning ijtimoiy faolligi, qobiliyati barcha muvaffaqiyatlarining garovidir. Chunki har bir inson o‘z mehnati, g‘ayrati, intilishi bilangina faollashadi. O‘qituvchi qanchalik yaxshi o‘qitmasin

yoki tarbiya bermasin, tarbiyalanuvchining o‘zi harakat qilmasa, rivojlanish muvaffaqiyatlari kechmaydi. Zero, barcha ma’naviy-axlohiy kamchiliklarning asosiy sababi ham insonning o‘z faoliyatini to‘g‘ri yo‘lga qo‘ymaganligidadir.

Shuning uchun ham inson faoliyati uning rivojlanishi natijasi hamdir. Demak, shaxs faolligi asosida ijtimoiy faollik, tashabbuskorlik, ijodkorlik xislatlarini shakllantirish – uning shaxslik imkoniyatlarini namoyon etishi orqali faoliyatini rivojlanirish muhim sanaladi.

Rivojlanishning yosh va o‘ziga xos xususiyatlari. Muayyan bir yosh davriga xos bo‘lgan anatomik, fiziologik (jismoniy) va psixologik xususiyatlar yosh xususiyatlari deb ataladi. Ana shu yosh xususiyatlarni hisobga olgan holda ta’lim va tarbiya ishi tashkil etiladi. Shunda bola rivojlanishiga tarbiya ta’siri kuchli bo‘ladi.

Bolalarning tarbiyasiga to‘g‘ri yondashish, uni muvaffaqiyatlari o‘qitish uchun bola rivojlanishidagi turli yoshdagi davrlariga xos xususiyatlarni bilish va uni hisobga olish muhimdir. Chunki bola orginizingmining o‘sishi ham, rivojlanishi ham, psixik taraqqiy etishi ham turli yosh davrlarida turlicha bo‘ladi. Abu Ali Ibn Sino, Yan Amos Komenskiy, K.D.Ushinskiy, Abdulla Avloniylar ham bolani tarbiyalash zarurligini uqtirib o‘tganlar.

Bolaning o‘ziga xos xususiyatini hisobga olish juda murakkab. Chunki bir xil yoshdagi bolalar ham psixik jihatdan turlicha bo‘lishi mumkin.

Masalan, ko‘rish va eshitish qobiliyati, faolligi, tez anglash, sust fikr yuritishi, hovliqma yoki vazminligi, sergap yoki kamgapligi, serg‘ayrat yoki g‘ayratsizligi, yalqov yoki tirishqoqligi, pala-partish va chala ishlaydigan, yig‘inchoqligi yoki ishga tez kirishib ketishi, qobiliyati kabilalar nerv faoliyati tizimining ta’siri bo‘lib, o‘qituvchi yoki tarbiyachi ularni bilishi zarur.

Bolaning individual – o‘ziga xos xususiyatini bilish uchun temperamentning umumiyligi tiplari va bolaning o‘ziga xos xususiyatini o‘rganish metodikasini bilish muhim. Temperament (lot. «temperamentum» «qismlarning bir-biriga munosabati» ma’nosini anglatib, shaxsning individual psixologik xususiyatlari majmuidir.

Shuningdek, turli yosh davrlarining o‘ziga xos rivojlanish qonuniyatlarini ham mavjud. Masalan, 5-sinf o‘quvchilari bilan 10-sinf o‘quvchisini tenglashtirib bo‘lmaydi. SHuning uchun bolaning jismoniy va psixik kamoloti quyidagi davrlarga bo‘linadi:

1. Go‘daklik davri – chaqaloqlik (1 oy) davri tugagandan to bir yoshgacha bo‘lgan davr.
2. Bog‘chagacha bo‘lgan yosh davri – 1 yoshdan 3 yoshgacha.
3. Maktabgacha ta’lim yoshi – 3 yoshdan 7 yoshgacha.
4. Kichik muktab yoshidagi o‘quvchilar – 7-11-12 yoshgacha.
5. O‘rta muktab yoshidagi o‘quvchilar (o‘smirlar) 14-15 yosh.
6. Katta yoshdagi muktab o‘quvchilari (o‘spirinlar) – 16-18 yosh.

Kichik muktab yoshida o‘yin faoliyatining o‘rnini endi o‘qish faoliyati egallaydi. Bu juda qiyin o‘tish davri bo‘lib, bolaning bo‘yi, og‘irligi jihatdan uning tashqi ko‘rinishi kam farq qiladi. Suyaklari qotmagani tufayli tez shikastlanadi. Muskullari tez o‘sishi tufayli serharakat bo‘ladi. Bosh miyasi tez rivojlanadi.

Jismoniy o‘sishiga xos bu xususiyatlar tarbiyachidan ehtiyyotkorlikni talab etadi. Bu yoshda bola bilim olish va o‘rganishga qiziquvchan bo‘ladi.

Bolalar qiziqishini qanoatlantiruvchi qiziqarli uchrashuv, sayr va tomosha va ekskursiyalarni tashkil etish zarur. Mazkur yosh davri o‘quvchilariga emotsiyonallik xos, ularning fikrashi obrazli bo‘ladi, his-tuyg‘ulari mazmuni o‘zgaradi. Ular odamlar bilan aloqa qilishga qiziqadilar.

O‘rta muktab yoshi (o‘smirlik 12-15 yosh). O‘smirlikning murakkabligi anatomik-fiziologik va psixologik xususiyatdagi kuchli o‘zgarishlar bilan bog‘liqidir. Bolaning o‘sishi tezlashadi. Bu

davrni o'tish davri ham deyiladi. Bu davrda jinsiy yetilish davri boshlanadi. Bu bolaning fe'l-atvoriga ta'sir etadi. O'smir hayotida mehnat, o'yin, sport va jamoat ishlari katta rol o'ynaydi. Ba'zilarining o'zlashtirishi pasayadi, intizomi bo'shashadi.

Hozirgi davr o'smirlarining ruhiyatida quyidagi holatlar ko'zga tashlanadi:

1. Intellektual rivojlanish – tafakkur qobiliyati, aqliy faoliyatni yuqori saviyada tashkil etishni talab etadi, bilishga qiziqishi ortadi. Bu davrda to'garaklar, studiya, sektsiya, turli tadbirlar o'tkazish katta ahamiyatga ega. Ularning kitob o'qishga qiziqishi ortadi.

2. O'z-o'zini anglash, baholash, tarbiyalash shakllanadi. U o'zini boshqalar bilan solishtira boshlaydi.

Ammo yuqoridagilar bilan bir qatorda o'smir xarakterida murakkab qarama-qarshiliklar ham mavjud bo'ladi. Bu o'smir faoliyati, xulqida yangi xislatlar – yosh xususiyatning yangidan boshlanishi sanaladi.

Lekin o'smirlarnig hammasida ham bilishga qiziqish darajasi yuqori emas. 38 foiz o'smir hech qaysi o'quv fanlarini o'qishga qiziqmaydi. Boshqalarining uchta yoki ikkita o'quv fani, aksariyat holatlarda esa bitta o'quv faniga qiziqishi aniqlangan. Kichik yoshdagi o'smirlar qiziqishi o'qituviga bog'liq. Lekin ularning qiziqishlari, shuningdek, kitob o'qishlari ham barqaror emas.

Turli to'garaklarga 21 foiz o'smir qatnashadi, qolganlari sport yoki musiqa bilan shug'ullanadi. 40 foiz o'quvchida sinfdan tashqari ishlarda qatnashishda ham barqarorlik yo'q.

Eng muhim qiziqish – teleeshittirishlarga qaratilgan. TVni har kuni 88 foiz o'smir tomosha qiladi.

Ular oddiy kunni o'z ixtiyorlari bilan qanday o'tkazadilar, degan savolga javob topish uchun o'tkazilgan tadqiqot natijalari quyidagilarni qayd etdi: 85 foiz o'smir vaqtini o'z holicha o'tkazadi, 70 foizi kino yoki televizor ko'radi, 50 foizi sport bilan shug'ullanadi, 45 foizi uxbab yoki yotib dam oladi. Shuningdek, yomon baho olmaslik uchun muktabga bordigan o'smirlarning soni 15 foizni tashkil etadi.

O'smirlarda biror narsaga erishishga nisbatan talab rivojlanadi. Ular tomonidan ijtimoiy talablarning bajarilishi asab tizimining rivojlanishiga ta'sir etadi. Shuning uchun muktab hayoti "qiyin" vazifalarga to'liq bo'ladi.

Bu yoshda o'smirlar kattalar oldida o'zining erkinligini namoyish etishga harakat qiladi. O'z-o'zini tarbiyalashga bo'lgan talab o'sadi. "Dangasa", "qo'pol", "bee'tibor", "qobiliyatsiz" degan kattalarning baholarini ular og'rinib qabul qiladilar.

O'smir yoshida o'g'il va qiz bolalar o'rtasida farq kuchayadi. VII sinfdan intellektual malakalar pasayadi. Shuning uchun bu davrda bolalar rivojlanishiga katta e'tibor berish lozim.

O'z-o'zini tarbiyalash natijasida o'g'il bolalar kuchli, erkin, e'tiborli, jasur; qizlar esa – O'ta ko'nikuvchan, kamtar va jiddiy bo'la boshlaydilar.

Shuning uchun o'smirga o'z vaqtini rejalashtirishda yordam berish zarur. 13-14 yoshgacha o'smirda burch hissi, mas'uliyatni his etish, vazminlik paydo bo'la boshlaydi. Muhimi, o'smir shaxsini hurmat hilish, kamsitmaslik, katta bo'lib qolganligini tan olish zarur.

Katta muktab yoshi – kollej, litsey o'quvchilari (o'spirinlik davri 15-18 yosh). Bu davr o'spirinlarning ilk balog'atga yetgan davridir. Mazkur davrda jinsiy yetilish tugaydi. Ularda mustaqillik sezila boshlaydi. O'spirin yoshlar hayotga kelajak nuqtai nazaridan qaray boshlaydilar. Madaniy darajasini orttirishga intilish kuchaya boradi. his-tuyg'ularida ham o'zgarish yuz beradi. O'z-o'zlarini tarbiyalashga kirishadilar. Ideal tanlash va unga ergashish kuchayadi. Bu davrda ular o'rtasida munozaralar o'tkazish yaxshi natija beradi. O'spirinlar o'z guruhibiga intiladi. SHuning

uchun ham o'spirinning barcha intilishlari ma'lum maqsadga yo'naltirilgan bo'lishi zarur. Ularda o'quv fanlarini tanlashga nisbatan ehtiyoj kuchaya boradi.

O'spirinlik bu ahliy faoliyatning ham rivojlanish davri sanaladi. Ular o'z fikrlarini mustaqil ifodalashga harakat qilib, shaxslik xislatlarini namoyish eta boshlaydilar. Shunda o'qituvchilar va katta yoshlilar ularning hali g'o'r fikrlari va dunyoqarashlarini to'g'ri yo'naltirishlari muhim. Zero, bu davrda o'z-o'zini anglash, ma'naviy-axloqiy, ijtimoiy xislatlari tez shakllanadi.

Bunga uning faoliyati, jamoada va jamoat joylarida o'zini tutishi, odamlar bilan tez muloqotga kirishishi ham turtki bo'ladi. O'zini kattalardek his etish, o'ziga xosligini namoyon etish, boshqalarning diqqatini o'ziga qaratishga harakat qiladi. Axloqiy muammolarni o'z qarashlari nuqtai nazaridan hal eta boshlaydi. Hayot mohiyati, baxt, burch, shaxs erkinligini o'z qiziqishlari bilan o'lchaydilar. Shu bois ularga katta yoshlilarning beg'araz, to'g'ri yo'nalish berishlari o'ta muhim.

Mazkur davrda yoshlar xulqi ham tarkib topa boshlaydi. Bunda shaxsning jamoadagi mavqeい, jamoa shaxslari bilan muomala-muloqoti muhimdir.

Albatta, bu borada ta'lim muassasasida faoliyat ko'rsatayotgan yoshlar ijtimoiy harakati ta'siri katta ahamiyatga ega. Chunki o'spirin-yoshlar mustahil hayot ostonasida bo'lib, ularning bu hayotga to'g'ri qadam qo'yishi uning jamiyatning faol fuqarosi bo'lishining muhim shartidir.

Shaxsning ijtimoyilashuvi. Shaxs ijtimoiy munosabatlar jarayonida shakllanadi. Chunki ta'lim jarayonida bolalarga jamiyatda birga yashash bilan bog'liq bo'lган holat va hodisalar o'rgatiladi. Bu jarayonda o'quvchi jamiyatga «kirishadi» va u bilan o'zaro munosabatda bo'ladi. Ular ma'lum ijtimoiy tajriba (bilim, qadriyat, axloqiy qoida, ko'rsatma) orttiradilar, ya'ni, ijtimoiylashadilar.

Ijtimoiylashuv uzoq davom etadigan murakkab jarayon. Chunki har qanday jamiyat rivojlanish jarayonida ijtimoiy va axloqiy qadriyatlар, ideallr, axloqiy me'yorlar va qoidalar tizimini ishlab chiqadi, har bir bola yuqorida qoidalarni qabul qilib, o'rganib mazkur jamiyatda yashash, uning a'zosi bo'lish imkoniyatiga ega bo'ladi. Buning uchun jamiyat u yoki bu shaklda shaxsga maqsadga muvofiq ta'sir etadi. Bu ta'sir ta'lim vositasida amalga oshadi. Ikkinci tomondan, shaxsning shakllanishiga turli g'oyalar, ijtimoiy muhit ta'sir ko'rsatadi.

Odamlar ijtimiy me'yorlar va axloqiy qoidalar bilan munosabatga kirishadilar va uni o'rganadilar.

Ijtimoiylashuv jarayoni ichki qarama-qarshiliklarga ega. Ijtimoiylashgan inson jamiyat talablariga mos kelishi, unga «kirishib» ketishi, jamiyat rivojlanishidagi salbiy jihatlarga, shaxsning individual rivojlanishiga to'sqinlik qiluvchi hayotiy holatlarga qarshi turishi kerak. Lekin hayotda ba'zan aksi ham bo'ladi: to'liq ijtimoiylashgan, jamiyatga kirishib ketadigan, ammo muhitda ba'zi salbiy holatlarga qarshi kurashishda faollik ko'rsatmaydigan odamlar ham mavjud.

Bu holat ko'p jihatdan butun jamiyat, tarbiya muassasalari, o'qituvchilar hamda otonalarga ham taalluqli. Tarbiyada qarama-qarshilik insonparvarlik g'oyasi yordamidagina bartaraf etilishi mumkin.

Zero, uzluksiz ta'limni tashkil etish, rivojlantirish hamda ta'limning ijtimoiylashuviga erishish dolzarb masaladir. Ta'lim oluvchilarda estetik boy dunyoqarashni shakllantirish, ularda yuksak ma'naviyat, madaniyat va ijodiy fikrlash qobiliyatini rivojlantirish kabilalar muhim ijtimoiy talablar hisoblanadi.

Mustahkamlash uchun savollar:

1. “Individ” va “shaxs” tushunchalariga ta'rif bering.

2. Shaxsnинг rivojlanishida muhim ahamiyatga ega individual xususiyatlarini izohlang.
3. “Shaxsnинг rivojlanishi” deganda nima tushuniladi?
4. Shaxs rivojlanishiga qanday omillar ta’sir ko‘rsatadi?
5. Shaxsnинг rivojlanishi qanday holatlar bilan belgilanadi?
6. Pedagogikada qabul qilingan yosh davrlarini ko‘rsating:

1.4. Yaxlit pedagogik jarayon. Didaktika-ta’lim nazariyasi. O‘qitish jarayoni yaxlit tizim sifatida

Tayanch tushunchalar: pedagogik jarayon, yaxlit tizim, didaktika, qonuniyat, tamoyil, kategoriya, ta’lim jarayoni.

Yaxlit pedagogik jarayon tushunchasi va uning tuzilishi. Ta’lim tizimli bilim olishning eng muhim va ishonchli usulidir. Ta’limga ikki tomonlama aloqa (ta’lim olish va ta’lim berish), shaxsni har tomonlama rivojlantirish va boshqa xususiyatlar xosdir. Ta’lim, shuningdek, o‘ziga xos xususiyatlar ham ega. Ta’lim o‘qituvchi tomonidan boshqariluvchi o‘ziga xos anglash jarayonidir. O‘qituvchining yo‘naltiruvchi sifatidagi roli o‘quvchilarning aqliy va ijodiy qobiliyatlarini rivojlantirishni ta’minlovchi bilim, ko‘nikma va malakalarni to‘liq o‘zlashtira olishlarida ko‘rinadi.

Ta’lim o‘qituvchining o‘quvchilar bilan muloqoti jarayoni ham sanaladi. U o‘quvchilarga o‘quv materiali mazmunini tushuntirib beradi, savol va topshiriqlar beradi, ularning faoliyatini nazorat qiladi, xato va kamchiliklarini aniqlaydi, yo‘l qo‘yilgan xatolarni to‘g‘rilaydi, qanday ishlash lozimligini qayta ko‘rsatadi. Har qanday ta’lim o‘zida o‘qituvchi va o‘quvchining faoliyati, ya’ni, o‘qituvchining o‘rgatish hamda o‘quvchining o‘rganishga yo‘naltirilgan faoliyati, boshqachai aytganda to‘g‘ridan to‘g‘ri, bevosita va nisbiy munosabat aks etadi.

Ta’lim jarayonida o‘qituvchi va o‘quvchi o‘rtasida o‘zaro muloqat yuzaga keladi. “Muloqot” tushunchasi “ta’lim” tushunchasidan ko‘ra keng ma’noga ega.

Ta’lim o‘quvchilarga nazariy bilimlarni berish asosida ularning bilish qobiliyatlarini o‘stirish, ularda amaliy ko‘nikma va malakalar, shuningdek, dunyoqarashni shakllantirishga yo‘naltirilgan jarayondir.

Ta’lim va ta’lim jarayoni (didaktik jarayon) sinonim tushunchalar emas. Jarayon bu yaxlit pedagogik hodisa, pedagogik faoliyatning tarkibiy qismi sifatida ta’lim tizimining muayyan holatini o‘zgartirish hisoblanadi. Jarayon mohiyatini V.P.Bespalko tomonidan taklif etilgan quyidagi formula asosida to‘laqonli anglash mumkin:

DJ M Q O‘fQB

Bu yerda; DJ – didaktik jarayon;

M – o‘quvchilarning o‘qish (ta’lim olish) motivatsiyasi;

O‘f – o‘quvchilarning o‘zlashtirish faoliyati;

B – o‘quvchilarning bilish faoliyatlarini boshqarish.

Ta’lim jarayonining yaxlit tizim sifatidagi tavsifi. Ta’lim jarayonining “yaxlitligi” “tizimliligi” va “majmuaviyligi”ni bir xilda talqin etish mumkin emas. Biroq, ta’lim jarayonining yaxlitligi uning tizimliligi bilan uzviy bog‘liq.

Tizim (mustaqil tushuncha sifatida) o‘zaro bog‘langan ko‘plab elementlar (tarkibiy qismlar) o‘rtasidagi mustahkam birlik va o‘zaro yaxlitlikdir. Demak, ta’lim yaxlit tizim sifatida ko‘plab o‘zaro bog‘liq quyidagi elementlarni o‘z ichiga oladi: ta’lim maqsadi, o‘quv axborotlari, o‘qituvchi va o‘quvchilarning ta’limiy faoliyatları, uning shakllari, pedagogik muloqot vositalari, shuningdek,

ta’lim jarayonini boshqarish usullari.Ta’lim jarayoni yaxlit tizim sifatida quyidagicha namoyon bo‘ladi:

Barcha tarkibiy qismlarning o‘zaro birligi va yaxlitligi sifatida namoyon bo‘luvchi ta’lim jarayonining negizini o‘qituvchi va o‘quvchilarning ta’limiy faoliyatlarini tashkil etadi.

Didaktikaning maqsad va vazifalari. Insomning faoliyatida o‘qitish har doim juda muhim ahamiyatga ega bo‘lgan. Ta’lim tasodifiy, intuitiv xususiyatga ega bo‘lganda ham va asosan tasodifan axborotlarni berish hamda taqlid qilishdan iborat bo‘lganda ham shunday bo‘lgan; keyinchalik ham, ta’lim maqsadga muvofiq muntazam va rejalashtirilgan jarayonga aylanganda, maktab paydo bo‘lganida ham shunday bo‘lgan. Biroq uzoq vaqt davomida ta’limni nazariy tahlil qilish va o‘rganish ishlari olib borilmadi, shuning uchun o‘z nazariyasiga ega bo‘lmadi. Faqatgina XVII asr bu sohada muhim o‘zgarishlar olib keldi: aynan o‘sha paytda ta’lim alohida nom oldi va tarixda birinchi didaktik faoliyatning ilmiy asoslangan tizimiga asos solindi.

Didaktika (ta’lim nazariyasi): yunoncha “didaktikos” “o‘rgatuvchi”, “didasko” esa – “o‘rganuvchi” ma’nosini bildiradi) ta’limning nazariy jihatlari (ta’lim jarayonining mohiyati, tamoyillari, qonuniyatlar, o‘qituvchi va o‘quvchi faoliyati mazmuni, ta’lim maqsadi, shakl, metod, vositalari, natijasi, ta’lim jarayonini takomillashtirish yo‘llari va hokazo muammolar)ni o‘rganuvchi fan.

Bu so‘z 1613 yili Germaniyada nemis pedagogi Wolfgang Ratke (1571-1635 yillar) tomonidan kiritildi.

Bu tushunchani shunga o‘xshash usulda buyuk chex pedagogi Yan Amos Komenskiy (1592-1670 yillar) “Buyuk didaktika” nomli mashhur asarida tilga oladi. Lekin Komenskiy “didaktika bu faqat ta’limgina emas, balki tarbiyalash ham”, deb ta’kidlaydi. Mazkur asarda olim ta’lim nazariyasining muhim masalalari: ta’lim mazmuni, ta’limning ko‘rgazmaliligi, ketma-ketligi kabi tamoyillari, sinf-dars tizimi borasida so‘z yuritadi.

Didaktikaning predmeti, funktsiyalari va vazifasi. Pedagogika fani ta’lim va tarbiya jarayonini ularning yaxlitligi va birligi asosida o‘rganadi. Ikki faoliyatning har birining mohiyatini aniq bayon etish uchun didaktika (ta’lim nazariyasi) va tarbiya nazariyasini ajratib ko‘rsatadilar.

Hozirgi davrda didaktika o‘qitishning mazmuni, metodlari va tashkiliy shakllarini ilmiy asoslab beruvchi pedagogika sohasi sifatida tushuniladi.

Umumiy didaktikadan tashqari xususiy didaktikalar yoki alohida fanlar bo‘yicha ta’lim metodikasi deb ataluvchi didaktikalar ham mavjud.

Ularning mazmuni ta’limning ma’lum bosqichlarida u yoki bu fanlarni o‘rganish va ta’lim berishning nazariy asoslarini belgilaydi. Har bir o‘qituvchi didaktika asoslarini puxta bilishi va ularga tayangan holda faoliyatni tashkil etishi zarur.

Didaktika predmetini aniqlash bo‘yicha turli qarashlar ilgari surilgan. Qarashlarning turlicha bo‘lishi didaktikaning metodologik kategoriylarini aniq ajratilmaganligi bilan bog‘liq.

Ko‘pchilik olimlar ta’lim ob’ekt deb o‘qitish jarayonining maqsadi, mazmuni, qonuniyatlar, metodlari va tamoyillarini ko‘rsatadilar.

Didaktika ta’limni ijtimoiy tajribani berish vositasi sifatida e’tirof etadi. Ta’lim yordamida yoshlarni hayotga tayyorlash amalga oshiriladi. Ta’limiy faoliyatini tashkil etishda o‘qituvchi - o‘quvchi, o‘quvchi – o‘quv materiali, o‘quvchi - boshqa o‘quvchilar o‘rtasidagi munosabatlar yuzaga keladi.

Pedagogik adabiyotlarda ulardan qaysi biri didaktika uchun asosiy hisoblanishi kerakligi borasida ham turli fikrlar keltiriladi hamda o‘quvchining o‘quv materialiga bo‘lgan munosabati, ya’ni, bilimlarni o‘rganish munosabatini asosiy deb e’tirof etuvchi qarashlar soni nisbatan ko‘p.

Darhaqiqat, o'qish, o'rganishi ta'lif jarayonining ajralmas xususiyatidir. Ta'limga psixologiya nuqtai nazaridan yondashilsa, ushbu munosabatning ustuvorligiga shubha qolmaydi. Biroq, ta'limga pedagogik, ya'ni, ijtimoiy tajribani berish, o'rgatish nuqtai nazaridan qaralsa faoliyat uchun asosiy sanaluvchi munosabat – ikki shaxs (o'quvchi va o'qituvchi) o'rtasidagi munosabatlar yetakchi o'rin egallashi lozim ekanligi anglanadi.

Didaktika predmetini mohiyatini ochishga xizmat qiluvchi yana bir qarash ta'lif-tarbiya jarayonini yaxlit o'rganish zarurligini ilgari suradi. Ta'limga tarbiyaviy vazifalari o'quvchining bilimni o'zlashtirishlarini ta'minlabgina qolmay, shaxs xususiyati, uning rivojlanishi, ma'lum ma'naviy-axloqiy sifatlarni o'zlashtirishi, fe'l-atvori, xulqini tarbiyalash uchun shart-sharoitni yaratishdan iborat.

Didaktikaga ta'limga mazmunli va jarayonli jihatlarini birlashtirishda o'rganish xosdir. Amaliyotni qayta tashkil etish va takomillashtirish masalalarini nazarda tutgan holda didaktika ta'lifni faqatgina o'rganish ob'ekti sifatidagina emas, balki ilmiy asoslangan loyihalashtirish ob'ekti sifatida qaraydi.

Umumiy didaktikaning predmeti dars o'tish (o'qituvchi faoliyati) va bilim olish (o'quvchining o'rganish faoliyati)ning o'zaro bog'liqligi va aloqadorligi hisoblanadi.

Didaktikaning vazifalari quyidagilardan iborat:

- ta'lif jarayonlari va ularni amalga oshirish shartlarini ta'riflash va tushuntirish;
- ta'lif jarayonini yanada mukammal tashkil etish, ya'ni, ta'lif tizimlari va texnologiyalarini ishlab chiqish;
- ta'lif jarayoni uchun xos bo'lgan umumiy qonuniyatlarni aniqlash, omillarini tahlil qilish va ta'riflash.

Didaktika nazariy va bir vaqtning o'zida me'yoriy-amaliy fan. Didaktikaning ilmiy-nazariy vazifasi ta'limga mavjud jarayonlarini o'rganish, uning turli jihatlari o'rtasidagi bog'liqliklar, ularning mohiyatini ochib berish, rivojlanish tendentsiyalari va kelajagini aniqlashdan iboratdir.

O'zlashtirilgan nazariy bilimlar ta'lif amaliyotini yo'naltirish, ta'lifini jamiyat tomonidan qo'yilayotgan ijtimoiy talablarga muvofiq takomillashtirishga imkon beradi. Ta'lif mazmunini anglab olish, ta'lif tamoyillari, ta'lif metod va vositalarini qo'llash me'yorlarini aniqlash asosida didaktika amaliy-me'yoriy hamda tashkiliy-texnologik vazifani bajaradi.

Didaktikaning asosiy kategoriyalari va didaktik tushunchalar tizimi. Muayyan fanga xos bo'lgan tushunchalarda insoniyat tomonidan ijtimoiy taraqqiyot jarayonida to'plangan bilimlar aks etadi. Mavjud ilmiy tushunchalar ikki asosiy guruhga ajratiladi:

- 1) falsafiy tushunchalar;
- 2) xususiy ilmiy, ya'ni, muayyan fangagina xos bo'lgan tushunchalar.

Didaktika uchun "umumiylar" va "mohiyati" va "hodisa", "qarama-qarshilik", "bog'liqlik" kabi falsafiy tushunchalar ham muhim ahamiyatga ega. Didaktikada qo'llaniladigan umumiylar orasida "tizim", "tuzilma", "vazifa", "element" kabilalar alohida o'rin tutadi. Pedagogikaga xos didaktik tushunchalar sirasiga quyidagilar kiradi:

1) ta'lif - o'quvchilarga nazariy bilimlarni berish asosida ularda amaliy ko'nikma va malakalarni shakllantirish, ularning bilish qobiliyatlarini o'stirish va dunyoqarashlarini tarbiyalashga yo'naltirilgan jarayon;

2) dars – bevosita o'qituvchi rahbarligida muayyan o'quvchilar guruhi bilan olib boriladigan ta'lif jarayonining asosiy shakli;

3) bilim olish – idrok etish, o‘rganish, mashq qilish va muayyan tajriba asosida xulq-atvor hamda faoliyat ko‘nikma, malakalarining mustahkamlanib, mavjud bilimlarning takomillashib, boyib borish jarayoni;

4) ta’lim jarayoni – o‘qituvchi va o‘quvchilar o‘rtasida tashkil etiluvchi hamda ilmiy bilimlarni o‘zlashtirishga yo‘naltirilgan pedagogik jarayon.

5) o‘quv fani – ta’lim muassasalarida o‘qitilishi yo‘lga qo‘yilgan hamda o‘zida muayyan fan sohasi bo‘yicha umumiy yoki mutaxassislik bilim asoslarini jamlagan manba.

6) ta’lim mazmuni – davlat ta’lim standartlari asosida belgilab berilgan hamda ma’lum sharoitda muayyan fanlar bo‘yicha o‘zlashtirilishi nazarda tutilgan ilmiy bilimlar mohiyati.

Didaktikada “idrok etish”, “o‘zlashtirishi”, “mahorat”, “rivojlanish” va boshqalar (psixologiya) hamda “boshqarish”, “qayta aloqa” (kibernetika) kabi turdosh fanlarga xos bo‘lgan tushunchalar ham qo‘llaniladi.

Didaktikaning tushunchali-terminologik tizimi muntazam yangilanib va to‘ldirilib borilmoqda.

Didaktikaning asosiy kategoriyalari quyidagilardan iborat: dars, bilim olish, ta’lim, bilim, ko‘nikma, malaka, ta’lim maqsadi, ta’lim mazmuni, ta’lim jarayoni, ta’lim jarayonini tashkil etish, ta’lim turlari, shakllari, metodlari va vositalari, ta’lim natijasi.

So‘nggi paytlarda asosiy didaktik kategoriyalar sirasiga ta’limning didaktik tizimi va ta’lim texnologiyasi kabi tushunchalarni ham kiritish taklifi ilgari surilmoqda.

1) bilim – shaxsning ongida tushunchalar, sxemalar, ma’lum obrazlar ko‘rinishida aks etuvchi borliq haqidagi tizimlashtirilgan ilmiy ma’lumotlar majmui;

2) bilim olish – idrok etish, o‘rganish, mashq qilish va muayyan tajriba asosida xulq-atvor hamda faoliyat ko‘nikma, malakalarining mustahkamlanib, mavjud bilimlarning takomillashib, boyib borish jarayoni;

3) ko‘nikma – shaxsning muayyan faoliyatni tashkil eta olish qobiliyati;

4) malaka – muayyan harakat yoki faoliyatni bajarishning avtomatlashtirilgan shakli;

5) ta’lim – o‘quvchilarga nazariy bilimlarni berish asosida ularda amaliy ko‘nikma va malakalarni shakllantirish, ularning bilish qobiliyatlarini o‘stirish va dunyoqarashlarini tarbiyalashga yo‘naltirilgan jarayon;

6) ta’lim metodlari – ta’lim jarayonida qo‘llanilib, uning samarasini ta’minlovchi usullar majmui;

7) ta’lim mazmuni – shaxsning aqliy va jismoniy qobiliyatini har tomonlama rivojlantirish, dunyoqarashi, odobi, xulqi, ijtimoiy hayot va mehnatga tayyorlik darajasini shakllantirish jarayonining mohiyati;

8) ta’lim vositalari – ta’lim samaradorligini ta’minlovchi obyektiv (darslik, o‘quv qo‘llanmalar, o‘quv qurollari, xarita, diagramma, plakat, rasm, chizma, dioproyektor, magnitafon, videomagnitafon, uskuna, televizor, radio, kompyuter va boshqalar) va subyektiv (o‘qituvchining nutqi, namunasi, muayyan shaxs hayoti va faoliyatiga oid misollar va hokazolar) omillar;

9) ta’lim jarayoni – o‘qituvchi va o‘quvchilar o‘rtasida tashkil etiluvchi hamda ilmiy bilimlarni o‘zlashtirishga yo‘naltirilgan pedagogik jarayon;

10) ta’lim mazmuni – davlat ta’lim standartlari asosida belgilab berilgan hamda ma’lum sharoitda muayyan fanlar bo‘yicha o‘zlashtirilishi nazarda tutilgan ilmiy bilimlar mohiyati;

11) ta’lim maqsadi (o‘qish, bilim olish maqsadi) – ta’limning aniq yo‘nalishini belgilab beruvchi yetakchi g‘oya;

12) ta'lim natijasi (ta'lim mahsuli) – ta'lim yakunining mohiyatini qayd etuvchi tushuncha; o'quv jarayonining oqibati; belgilangan maqsadni amalga oshirish darajasi;

13) ta'limni boshqarish – ta'lim muassasalarining faoliyatini yo'lga qo'yish, boshqarish, nazorat qilish hamda istiqbollarini belgilash;

14) ta'lim tizimi – yosh avlodga ta'lim-tarbiya berish yo'lida davlat tamoyillari asosida faoliyat yuritayotgan barcha turdag'i o'quv-tarbiya muassasalari majmui.

Didaktik nazariya (kontseptsiyalari va ularning falsafiy asoslari. Ta'lim jarayoni psixologik-pedagogik kontseptsiyalar (ular aksariyat hollarda didaktik tizimlar ham deb ataladi) asosida tashkil etiladi.

Didaktik tizim (yunoncha «systema» – yaxlit qismlardan tashkil topgan, birlashtirish) – ma'lum mezonlari asosida ta'lim jarayoning yaxlit holatini belgilash, ajratib ko'rsatish demakdir. U ta'limning maqsadi, tamoyillari, mazmuni, shakli, metod va vositalarining birligi asosida tashkil etilgan tuzilmalarning ichki yaxlitligini ifodalaydi. Tadqiqotchilar mavjud didaktik kontseptsiya (tizim)larni umumlashtirib quyidagi guruhlarga ajratadilar:

- 1) an'anaviy;
- 2) progressiv;
- 3) zamonaviy.

Ta'lim nazariyasida Ya.A.Komenskiy, I.Pestallotsi va I.Gerbartlarning didaktik kontseptsiyalarini muhim ahamiyatga ega.

An'anaviy didaktik tizimning yaratilishi nemis faylasufi, psixolog va pedagog I.F.Gerbart (1776-1841 yillarda) nomi bilan bog'liq. U Ya.A.Komenskiyning sinf-dars an'anaviy tizimini tanqidiy nuqati nazardan qayta asoslab, etika va psixologiyaning nazariy yutuqlariga tayangan holda ta'lim tizimini yaratdi.

I.F.Gerbart ta'lim tizimining asosiy belgisi quyidagilardan iborat. o'quvchilarning intellektual rivojlanishini ta'minlash matabning asosiy vazifasi; bolani tarbiyalash esa oilaning vazifasidir.

Progressiv (pedotsentrik) tizim bolaning bilim olishida faoliyatining asosiy rol o'ynashini e'tirof etadi. Mazkur tizim asosini D.Dyui tizimi, G.Kershteynning mehnat maktabi, V.Lay nazariyalari tashkil etadi.

Zamonaviy didaktik tizim. XX asrning 50-yillarida psixolog va pedagog B.Skinner qismlarga bo'lingan axborotlarni yetkazish, bu jarayonni muntazam nazorat qilish asosida materialni o'zlashtirishda samaradorlikka erishish g'oyasini ilgari suradi. Mazkur g'oya keyinchalik dasturiy ta'lim deb ataladi. Keyinchalik N.Krauder nazorat natijalariga qarab o'quvchiga mustaqil ishslash uchun turli materiallarni taklif etadigan tarmoqlashtirilgan dasturlarni yaratdi.

D.Dyuining nazariy g'oyalari muammoli ta'limning asosi bo'lib qoldi. Bugungi kunda muammoli ta'lim deb nomlanuvchi, ushbu g'oya o'qituvchi rahbarligi ostida muammoli vaziyatni yaratish va ularni hal etishda o'quvchilarning faollik va mustaqilliklarini ta'minlashga erishishni nazarda tutadi. Muammoli ta'limning vazifasi faol o'rganish jarayonini rag'batlashtirish, o'quvchilarda fikrlash, tadqiqotchilik ko'nikmalarini shakllantirishdan iboratdir.

L.V.Zankovning (1901-1977 yillarda) rivojlantiruvchi ta'lim kontseptsiyasi XX asrning 50-yillarida keng tarqaldi. Uning g'oyalarni amalga oshirish ta'lim jarayoniga insonparvarlik g'oyasini singdirish, shaxsni barkamol rivojlanishi uchun shart-sharoitlarni yaratishga imkon beradi.

Psixolog L.S.Vo‘gotskiy (1896-1934 yillar) tomonidan 30-yillarda ilgari surilgan “Yaqin rivojlanish zonası” g‘oyasi ham muhim ahamiyatga ega. Unga ko‘ra bola kattalar yordamida bilim olib, o‘zi mustaqil bajara olmagan ishlarni bajara boshlaydi.

O‘zbekiston Respublikasining “Ta’lim to‘g‘risida”gi Qonunida ta’lim va tarbiyani insonparvarlik, demokratik g‘oyalarga muvofiq tashkil etilishi e’tirof etilgan.

Ta’limni insonparvarlashtirish ta’lim jarayonida o‘quvchi shaxsini hurmat qilish, uning sha’ni, obro‘sni, qadr-qimmatini poymol etmaslik, mavjud iste’dodini rivojlantirishni nazarda tutadi. Demokratlashtirish esa pedagogik jarayonda rasmiyatçilikka yo‘l qo‘ymaslik, ta’lim dasturlarini tanlashda o‘quvchilarning fikrlarini inobatga olishni ifodalaydi.

Respublika uzlusiz ta’lim tizimi ijtimoiy buyurtmani bajarishga xizmat qiladi, barkamol shaxs va yetuk mutaxassisni tarbiyalash vazifasini bajaradi.

Zamonaviy pedagogikada ta’lim paradigma (modeli)lari. Pedagogik paradigma (yunoncha «paradeigma» - misol, namuna) – pedagogika fani rivojining ma’lum bosqichida ta’limiy va tarbiyaviy muammolarni hal etish namunasi (modeli, standarti) sifatida ilmiy pedagogik hamjamiyat tomonidan e’tirof etilgan nazariy hamda metodologik ko‘rsatmalar to‘plami bo‘lib, u ta’limning kontseptual modeli sifatida qo‘llaniladi. Bugungi kunda ta’limning quyidagi paradigmalari keng tarqalgan:

- 1.An’naviy – konservativ paradigma (bilim paradigmasi).
- 2.Ratsionalistik (bixevoiristik) paradigma.
- 3.Fenomenologik (gumanistik) paradigma.
- 4.Texnokratik paradigma.
- 5.Ezoterik paradigma.

Ayni vaqtida ta’lim paradigmalarini belgilashga nisbatan uch xil yondashuv mavjud:

1. Qadriyatli (aksiologik) yondashuv - madaniyat inson hayotining mazmuni sifatida tushuniladi.

2. Faoliyatli yondashuv asosan madaniyat moddiy va ma’naviy boyliklarini yaratishga yo‘naltirilgan faoliyatning sinalgan usullari sifatida talqin etiladi.

3. Shaxsiy yondashuv - madaniyat muayyan shaxs timsolida namoyon bo‘ladi.

Madaniyatga nisbatan turli yondashuvlarning mavjudligi bir qator paradigmalarning yaratilishiga zamin yaratadi.

Har bir paradigma muayyan ta’limiy muammolarni hal etishga yo‘naltiriladi. Xususan:

- ijtimoiy institut sifatida o‘quv muassasalarining vazifalari;
- ta’limning samarali tizimi;
- o‘quv yurtlari oldida turgan eng muhim, ustuvor masala;
- ta’limning ijtimoiy ahamiyatli maqsadlari;
- muayyan bilim, ko‘nikma va malakalarning qimmatli hisoblanishi.

Ayni vaqtida quyidagi paradigmalar mavjud:

1. Bilim olishning an’naviy paradigmasi (modeli) (J.Majo, L.Kro, J.Kapel va boshqalar)

Unga ko‘ra ta’limning asosiy maqsadi - “Bilim, qanchalik qiyin bo‘lmisin bilim olish”.

An’naviy paradigma maktabning maqsadi yosh avlodga individual rivojlanishi hamda ijtimoiy tartibni saqlab qolishga yordam beruvchi madaniy meroslarning muhim elementlari – bilim, ko‘nikma va malakalar, ilg‘or g‘oyalar va qadriyatlarni saqlab qolish hamda ularni yoshlarga yetkazish muhim ekanligini yoritadi. Bilim olish paradigmasing asosiy maqsadi: ta’lim olish, taraqqiyot va madaniyatning eng muhim elementlarini avloddan-avlodga yetkazish.

2. Ratsionalistik (bixevoiristik) paradigma (P.Blum, R.Gane, B.Skinner va boshqalar).

Ratsionalistik paradigma diqqat markazida ta’lim mazmuni emas, balki o‘quvchilar tomonidan turli bilimlarni o‘zlashtirilishini ta’minlovchi samarali usullari yotadi. Ta’limning ratsionalistik modeli asosini B.Skinerning ijtimoiy injeneriya bixevoiristik (inglizcha *behavior* - xulqi) kontseptsiyasi tashkil qiladi.

Maktabning maqsadi – o‘quvchilarda g‘arb madaniyati ijtimoiy qoidalari, talablari va ko‘zlagan maqsadlariga mos keladigan moslashtiruvchi “xulqiy repertuar”ni shakllantirishdir. Shu bilan bir vaqtda, “xulqi” atamasi bilan “insonga xos hamma ta’sirlanishlar – uning fikrlari, sezgi va harakatlari” ifodalanadi (R.Tayler).

Bunda ta’limning asosiy metodlari, o‘rgatish, trening, test sinovlari, individual ta’lim, tuzatishlari bo‘lib qoladi. Buning oqibatida, ta’limninggina emas, balki dars berishning ham ijodiy xarakterini aniqlash muammosi muhokama qilinmaydi.

P.Blum barcha o‘quvchilar faqat o‘zlashtiribgina qolmay, balki muvaffaqiyatli o‘qishlari mumkin deb hisoblaydi. O‘quvchining optimal qobiliyatları ma’lum sharoitlarda, o‘quvchiga ta’lim berish natijasi uning sur’ati bilan aniqlanadi. Olimning firicha, ta’lim oluvchilarning 95 foizi ta’lim muddatlariga bo‘lgan cheklashlar olib tashlanganda o‘quv kursining butun muzmunini o‘zlashtirib olishga qodirlar. Ana shu nuqtai nazardan o‘quvchilar tomonidan bilimlarning muvaffaqiyatli o‘zlashtirishini ta’minlovchi metodika ishlab chiqiladi, uning mohiyati quyidagichadir:

1. Butun sinf yoki kurs uchun to‘la o‘zlashtirish etaloni, mezonnini aniq belgilab olish asosida o‘qituvchi ta’lim yakunida erishilishi kerak bo‘lgan aniq natijalarning ro‘yxati va unga muvofiq keluvchi testlarni tuzadi.

2. O‘quv birliklari, ya’ni, o‘quv materiallarining yaxlit bo‘limlari ko‘rsatiladi, ularni o‘zlashtirish natijalari aniqlanadi, yakuniy bahoga ta’sir ko‘rsatmaydigan navbatdagi testlar tuziladi. Bu testlarning vazifalari – tuzatish, korrektsiyalashdan iborat.

3. To‘la o‘zlashtirishga yo‘naltirilgan har bir o‘quv kurs materiallarini o‘zlashtirish darajasini baholash uchun test sinovlarini o‘tkazish. Bu o‘rinda har bir o‘quvchiga baho va ta’lim maqsadlarining ahamiyatini tushuntirish muhim.

Predmetlarni bo‘s sh va o‘rtacha o‘zlashtiruvchi o‘quvchilarning qobiliyatlarini jadal rivojlantirish P.Blum kontseptsiyasining asosiy mazmunini tashkil etadi.

Turli mamlakatlarning (Avstriya, Belgiya, AQSh va boshqalar) ta’lim tizimlari tajribasi ratsionalistik (bixevoiristik) paradigma g‘oyalariga muvofiq ish ko‘rilganda 70 % o‘quvchilar yuqori natijalarni qayd etganliklarini ko‘rsatadi.

Yuqorida qayd etilgan ta’lim yo‘nalishlari o‘zida insonparvarlik g‘oyalarini ifoda etmagan, ular bola dunyoqarashining rivojlanishi, shaxsning rivojlanishida shaxslararo munosabatlarning muhim o‘rin tutishini nazarda tutmaydi.

3. Gumanistik (fenomenologik) paradigmaga ko‘ra (A.Maslou, A.Kombs, K.Rodgers, L.S.Vo‘godskiy va boshqalar) ta’lim oluvchi erkin shaxs, ijtimoiy munosabatlar sub’ekti sifatida o‘ziga xos rivojlanish imkoniyatlariga ega. Ular bolani rivojlantirish maqsadida uni shaxslararo munosabatlar jarayoniga yo‘naltiradi. Ta’limning fenomenologik (fenomen yunoncha «phainomenon» – hisoblangan, ya’ni, mashhur, alohida nodir odam) modeli o‘quvchilarning individual-psixologik xususiyatlarini hisobga olib, ularning talab va qiziqishlariga hurmat bilan munosabatda bo‘lishni ko‘zda tutadi. Uning vakillari o‘quvchini nodir shaxs deb hisoblaydilar. Gumanistik paradigma doirasida faoliyat olib boruvchi har bir ta’lim tizimi ijodiy rivojlanadi va o‘quvchi hamda o‘qituvchining erkinligi va ijodkorligini yoqlaydi.

Gumanistik paradigma g‘oyalari 1991 yildan keyin respublika uzlusiz ta’lim tizimiga joriy etila boshlandi. Paradigmaning diqqat markazida o‘quvchining barkamol rivojlanishi, uning intellektual ehtiyojlari, “erkin fikrlaydigan shaxsni tarbiyalash” masalasining ijobiy hal etilishi yotadi. Ayni vaqtda respublika ta’lim muassasalarida qo‘yidagi g‘oyalarga amal qilinmoqda: “Demokratik jamiyatda bolalar, umuman har bir inson erkin fikrlaydigan etib tarbiyalanadi. Agar bolalar erkin fikrlashga o‘rganmasa, berilgan ta’lim samarasi past bo‘lishi muqarrar. ... Mustaqil fikrlash – ham katta boylikdir”

Ezoterik paradigma (yunoncha «esoterikos» ichki, sirli, yashirin, faqatgina biluvchilar uchun mo‘ljallangan insonning dunyo bilan o‘zaro aloqalari yuksak darajalarini aks ettiradi). Modelning mohiyati haqiqat abadiy va o‘zgarmas, doimiy ekanligini ta’kidlashdan iborat. Paradigma tarafdoqlari haqiqatni bilib bo‘lmasligi, unga faqatgina fahmlash asosida erishish mumkinligini ta’kidlaydilar. Pedagogik faoliyatning oliy maqsadi koinot bilan muloqot, o‘quvchining tabiiy kuchlarini ozod etish va rivojlantirishdan iborat. SHu bilan birga, o‘qituvchining himoyalash vazifasi muhimdir, u o‘quvchining mavjud imkoniyatlarini uni ma’naviy, jismoniy, psixik jihatdan rivojlantirishga yo‘naltiradi.

Ilmiy-texnik, texnokratik paradigmaning asosiy maqsadi amaliyotni takomillashtirish asosida ta’lim oluvchilarga “aniq” ilmiy bilimlarni berish va ularning o‘zlashtirilishini ta’minalashdir. Bilim - kuchdir, shu bois shaxs qimmati uning o‘rganish, bilim olish, imkoniyatlari bilan belgilanadi. Shaxs muayyan (o‘rtacha, standartlashtirilgan) bilim yoki xulq-atvor egasi bo‘lsagina qadriyat sifatida e’tirof etiladi degan g‘oya ushbu paradigmaning asosini tashkil etadi.

So‘nggi yillarda noinstitutsional paradigma rivojlana boshladи. U ta’limni ijtimoiy institutlar, ya’ni, maktab va oliy ta’lim muassasalaridan tashqarida tashkil etish g‘oyasini ilgari suradi. Bu ta’lim “tabiatda” - Internet, “ochiq maktablar” – kompyuterlar vositasida ta’lim dasturlariga (masofadan o‘qitish) muvofiq o‘qitish samarali deya hisoblaydi.

O‘qituvchi va o‘quvchilarning ta’lim jarayonidagi faoliyatları. O‘qituvchi faoliyatining vazifasi va tuzilishi. Ta’lim muassasasi (umumi o‘rta, o‘rta maxsus, kasb-hunar, oliy ta’lim muassasalari)da tashkil etiluvchi ta’lim jarayonida o‘quvchining faoliyati o‘qituvchi rahbarligi ostida kechadi. O‘qituvchi faoliyatining vazifasi o‘quvchilarning ijtimoiy borliqni ongli va faol idrok etishga yo‘naltirilgan faoliyatlarini boshqarishdan iboratdir.

Ta’lim jarayonini boshqarish quyidagi bosqichlardan iborat:

- 1) rejalshtirish;
- 2) tashkil etish;
- 3) boshqarish (rag‘batlantirish);
- 4) nazorat;
- 5) natijalarni baholash va tahlil qilish.

O‘qituvchi faoliyatini rejalshtirish bosqichi kalendar-tematik yoki darslar rejalarini tuzish bilan yakunlanadi. Rejalar, reja-konspektlar yoki konspektlarni tuzish uchun uzoq, jiddiy ishslash kerak bo‘ladi. O‘qituvchi o‘quvchilarning tayyorliklari darjasni, ularning o‘quv imkoniyatlari, moddiy baza holati, shaxsiy (kasbiy) imkoniyatlarini o‘rganib chiqishi, o‘quv materiali mazmunini tanlab olishi, dars olib borish shakli va metodini o‘ylab chiqishi kerak bo‘ladi.

O‘quvchilar faoliyatini tashkil etish o‘quvchilar oldiga o‘quv masalalarini qo‘yishni va uni bajarish uchun imkoniyatlar yaratishdan iborat bo‘ladi.

Ta’lim jarayonida o‘quvchilarning faoliyati. Bilim olish faoliyatning o‘ziga xos ko‘rinishi sifatida muayyan tuzilish, rivojlanish va faoliyat qonuniyatlariga ega. Bilim olish borliqni idrok etish, o‘rganish, mashq qilish va muayyan tajriba asosida xulq-atvor hamda faoliyat

ko‘nikma, malakalarining mustahkamlanib, mavjud bilimlarning takomillashib, boyib borish jarayoni hisoblanadi. Bilim olishning muhim komponenti motiv, ya’ni, ta’limiy xarakterdagи harakat yoki faoliyatni tashkil etishga nisbatan rag‘batni his etish, ehtiyojning yuzaga kelishidir.

O‘qishning keyingi komponenti o‘quv harakatlari (operatsiyalari) sanalaib, ular anglangan maqsadga binoan amalga oshiradi. O‘quv harakatlari o‘quv jarayonini tashkil etishning barcha bosqichlarida namoyon bo‘ladi. Harakatlar tashqi (kuzatiladigan) va ichki (kuzatilmaydigan) ko‘rinida bo‘lishi mumkin. Tashqi o‘quv harakatlariga predmetli harakatlar (yozish, rasm chizish, tajribalar o‘tkazish); pertseptiv harakatlar (tinglash, fikrlash, kuzatish, sezish) hamda nutqdan foydalanish kiradi.

Ichki (mnemonik, yunonchadan «mnemonikon» - eslab qolish madaniyati) harakatlarga materialni eslab qolish, uni tartibga solish va tashkil etish, shuningdek, tasavvur va fikrlash harakatlari (intellektual) kiradi.

Har qanday bilimni o‘zlashtirishda o‘quvchilardan idrok etish madaniyatiga ega bo‘lish va o‘quv materialini anglab yetish talab etadi. Pedagogik jarayonda o‘quvchilar tomonidan ilmiy bilimlarning ma’nosini yetarli darajada tushunmay, faqat tovushlar birligi sifatida qabul qilinishi va yodlab olinishi xavfilidir.

O‘quvchilarni ilmiy bilimlarni ularning mohiyatini to‘la tushungan holda o‘zlashtirish shartlari bilan tanishtirib, ularga o‘zini o‘zi nazorat qilishning mohiyati va ahamiyatini tushuntirish maqsadga muvofiqdir. O‘zini o‘zi nazorat qilishda o‘quvchilar ular qo‘llayotgan aqliy mehnat vositalarining samaradorligi, shuningdek, o‘z mehnati natijalarini baholashi kerak.

Natijalarini baholash, nazorat qilish va tahlil etish o‘quv harakatlarining ajralmas qismlari hisoblanadi. Ta’lim jarayonida o‘quvchi tomonidan o‘zini nazorat qilish, o‘zini baholash va o‘zini analiz qilish amalga oshirish o‘qituvchining shunga o‘xshash o‘rgatuvchi harakatlarini kuzatish asosida shakllanadi. Bu harakatlarni shakllantirish o‘quvchilarni o‘z tengdoshlari faoliyatini kuzatishga jalb etish, o‘zaro nazoratni tashkil etish, o‘rnatilgan mezonlar asosida o‘z faoliyati natijalarini o‘zaro baholash va tahlil qilishga yordam beradi.

Bilimlarni o‘zlashtirish jarayonining tuzilishi. O‘quvchilar o‘quv idrok etish faoliyatlarini boshqarishga o‘rganib olish uchun bilimlarni o‘zlashtirish jarayoni tuzilishini yaxshi tasavvur etish, o‘quvchilar tomonidan bilimlarning egallash bosqichlarini bilishi zarur: idrok etish, o‘quv materialini anglab yetish, mustahkamlash, amaliy faoliyatida bilimlarini qo‘llash.

Birinchi bosqich idrok etish hisoblanadi. Psixologiyadan ma’lumki, idrok etish aniq maqsadga yo‘naltirilgan anglash jarayoni bo‘lib, u tanlash xususiyatiga ega. SHuning uchun birinchi navbatda o‘quvchilarga mavzuni, ya’ni, ularning nimani o‘rganishlari (masalani qo‘yishni) tushuntirib berish kerak. SHu asosida o‘quv materiali bilan dastlabki tanishish amalga oshiriladi. U haqiqiy mavjud yoki hayoliy predmet, hodisa, vaziyatlarni kuzatish, mumkin bo‘lgan tajribalarni o‘tkazishdan iborat bo‘ladi. Birinchi bosqich o‘quvchi qaysi hodisa va voqealarni, predmetlarni o‘rganish haqida yetarlicha tasavvurga ega bo‘lganida va o‘quv masalasini tushunib yetganda yakunlanadi.

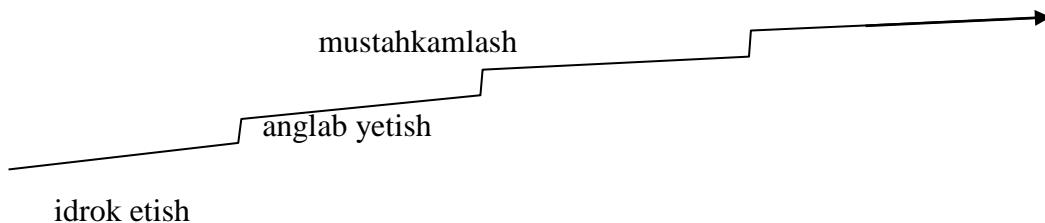
Ikkinci bosqich – o‘quv materialini anglab yetish. U ma’lumotlarning nazariy jihatlarini ajratib olish va analiz qilishdan iborat. Bunda asosiy mazmunni topish, tushunchani ajratib olish, ularning belgilarini asoslab berish, tushuntirish materialini xususiyatini aniqlab olish, misollar va tushuntiruvchi dalillar to‘plamini o‘rganib chiqish kerak. Bu vaziyatda bilimlar o‘rtasidagi tizimlilik muhim ahamiyatga ega. Unda o‘quvchi eng asosiy, ikkinchi darajali hamda qo‘sishcha, tushuntiruvchi elementlarni ajratib ko‘rsatsin. O‘quvchi o‘quv masalasini yechish usulini tushunsa, bilimlar o‘rtasidagi tizimni anglab yetsa ushbu bosqich yakunlangan sanaladi.

Uchinchi bosqich – eslab qolish va mustahkamlash. Bu bosqich o‘zlashtirilgan bilimlarini uzoq vaqt davomida saqlab qolishdan iborat. Unda idrok etish faoliyati ko‘proq mashqlar, mustaqil reproduktiv va ijodiy masalalar xususiyatiga ega bo‘ladi. Nazariy material, tushuncha, qoida, isbotlar turli xil mashqlarda takrorlanadi. O‘qituvchi o‘quvchilar topshiriqlarni tushunib bajarishlarini kuzatib borishi kerak. Ular matnlarni mexanik ko‘chirib olishlari, topshiriqlarni bajarishlari, qoida va tushunchalarni chuqur anglab yetmay bajarishlari mumkin. Bosqich yakunida o‘quvchilar nazariy materiallarni biladilar va ulardan mashqlarni bajarish, masalani yechish, teoremani isbotlashda foydalanishni biladilar. Ularda o‘quv malakalari va ko‘nikmalari shakllantirilgan bo‘ladi.

To‘rtinchi bosqich bilim, ko‘nikma va malakalarni amaliy faoliyatda qo‘llashdan iborat bo‘ladi. Bilimlarini qo‘llash o‘rganilayotgan materialning mazmuni xususiyatiga qarab faoliyat turli shakllari va ko‘rinishlarida amalga oshirilishi mumkin. Bu o‘quv mashqlari, laboratoriya ishlari, tadqiqot topshiriqlari, maktab yer maydonidagi ishlar bo‘lishi mumkin. Bilimlarni egallab olish bosqichlari sxematik ko‘rinishi quyidagichadir:

Bilimlarni egallahash bosqichlari

bilimlarni qo‘llash

Ta’limning gnoseologik asoslari. O‘quv jarayonini mantiqiy qurilishi ta’lim mazmunining xususiyatlari va gnoseologik jihatlariga bog‘liq.

Gnoseologiya (yunoncha – «gnosis» («gnoseos»)- bilim, ong, o‘rganish, logiya –fan, ta’limot) – bilish, ilmiy bilimlarning shakllanishi, xususiyatlari, qonuniyatları, uslublari, ilmiy tafakkur shakllari, shuningdek, insonga xos bo‘lgan borliqni anglash qobiliyati haqidagi nazariya, ta’limot.

Ijtimoiy taraqqiyot tarixida insonning atrof-muhitni bilishi umumiy tuzilishiga va bosqichlariga turlicha yondoshishlar ma’lum. Ana shu yondoshishlar o‘quv jarayonini qurish va ta’lim mazmunini tushunish mantiqini belgilab beradi.

Muhammad al-Xorazmiy (IX asr) bilish nazariyasi rivojlanishiga katta hissasini qo‘shtigan. U birinchi bo‘lib koinot ob’ektlarining harakatlari hamda yerdagi nuqtalarining joylashishini jadval ko‘rinishida aks ettirib, tajriba-kuzatish va tadqiqotlar metodlarini ilmiy jihatdan asoslab berdi, yagonalikning birligi tamoyili, shuningdek, alohida va umumiy, induktsiya va deduktsiyalarning mohiyatini aniqlashtirdi; matematik masalalarni yechishning algoritmik metodini ishlab chiqdi. Bu metoddan bugungi kunda ham foydalanib kelinmoqda.

Al-Kindiy (IX asr) ilmiy bilishning uch bosqichli kontseptsiyasini ilgari suradi. Alloma insonning bilishini: sezgiga oid va ratsional bilish tarzida ikkiga ajratadi. Sezib bilishning predmeti va ob’ekti barcha jism va moddiy narsalar hisoblanadi. Kindiyning fikricha, sezib bilish aql uchun muhim materialni beradi.

Faqatgina aql tashqi dunyo haqida haqiqiy bilim va tushunchani ishlab chiqishga qodir, - deb hisoblaydi Kindiy.

Abu Nasr Forobiy (X asr) Kindiy g‘oyalarining mohiyatini aniqlashtiradi. Biror narsani bilishga intilgan inson avvalo uning ma’lum holatini o‘rganadi, o‘zlashtirganlarini o‘zlashtirilishi zarur bo‘lgan bilimlarga yo‘naltiradi. Alloma fanlar klassifikatsiyasi, shuningdek, bilish faoliyatini tashkil etishga oid tavsiyalarni ishlab chiqadi. YAxshi nazariyotchi bo‘lish uchun deydi, - Abu Nasr Forobiy, - qaysi fan bilan shug‘ullanishidan qat’iy nazar quyidagi uchta shartga amal qilish kerak:

1) fan asosida yotuvchi barcha tamoyillarni yaxshi bilishi;

2) ushbu tamoyil va ma’lumotlar asosida zarur xulosani chiqarishi, ya’ni, mulohaza yuritish qoidalarini bilishi kerak;

3) xato nazariyalarni isbotlab berish va boshqa mualliflar fikrlarini tahlil qilishni, shuningdek, haqiqatni yolg‘ondan ajratish va xatoni tuzatishni bilishi zarur.

Abu Rayhon Beruniy (XI asr) bilishni uzluksiz, to‘xtovsiz davom etadigan jarayon sifatida tushunadi. Allomaning fikricha, insoniyat borliqning haqiqiy mohiyati, hozircha noma’lum bo‘lgan jihatlarini kelajakda bilib oladi.

Abu Ali ibn Sinoning (XI asr) bilish nazariyasida sabab haqidagi ta’limot alohida o‘rin oladi. U sabablarni aniq, sezish asosida anglanadigan va yashirin, tashqi holatlarini tahlil etish asosida tushuniladigan sabablarga ajratadi va hodisaning mohiyati uning yuzaga kelish sabablarini aniqlash yo‘li bilan anglanishi mumkin deb hisoblaydi. Alloma ushbu gnoseologik qoidani o‘zining tabiblik amaliyoti, kasalliklarni ularning simptomlari bo‘yicha va dorilar ta’sirini kuzatish asosida aniqlagan.

Chex pedagogi Y.A.Komenskiy XVII asrda ta’lim jarayonining mohiyatini ilmiy asoslashga urindi. Alloma tomonidan ilgari surilgan ta’limning tabiiyligi g‘oyasi ta’lim jarayoni, uning tuzilishi, tamoyil va metodlari tabiat qonunlariga muvofiq belgilanishini ta’kidlaydi.

Y.A.Komenskiyning tabiatga bog‘liqligi haqidagi g‘oyasi – g‘arb olimlarining ta’lim jarayonining gnoseologik asoslarini ochib berish, moddiy dunyo qonunlarining o‘quv jarayoniga ta’sirini ko‘rsatib berishga urinishlaridan biridir.

XVIII asrda frantsuz olimi Jan Jak Russo ham insonning tabiat va jamiyatdagi o‘rnii haqidagi falsafiy dunyoqarashlar asosida ta’lim mohiyatini ochib berishga urinib ko‘rgan. Olimning fikricha, ta’lim jarayonining mohiyati bolaning atrof-muhitni bilishi tabiatidan kelib chiqadi. Bola tabiat qo‘ynida, qishloq joylarda rivojlanishi kerak.

Bolaning atrof-muhit mohiyatini tez anglashini xususiyatini hisobga olib ekzistentsiolizm (yunoncha «existetia» - mavjudlik) vakillari ta’lim mohiyatini quyidagicha ifoda etadilar: maktabning asosiy maqsadi intellektini rivojlantirish emas, balki bolani emotSIONAL tarbiyalashdir.

Ekzistentsializm ratsional bilishni rad etadi, ta’lim fandan ko‘ra san’atga yaqinroq deb hisoblaydi, shuningdek, borliqni bevosita bilish metodini ilgari suradi.

Ta’lim mazmuni masalalariga boshqa bir yondoshish “Pragmatizm pedagogikasi” yoki progressivizm AQShda alohida rivojlandi. Uning yetakchisi Djon Dyui mazkur ta’limotni ifodalashda pragmatizmning falsafiy g‘oyalarini asos qilib oldi. Pragmatizm (yunoncha pragma – ish, harakat, falsafiy amal) zamonaviy Amerika falsafasida idealistik oqim. Bu oqim haqiqatning obyektivligini rad etadi, haqiqat bu obyektiv borliqqa mos kelmaydi, balki amaliy foydali natijalar beradi.

D.Dyui fikricha, bilish va bilim inson o‘z hayotida duch keladigan turli muammo yoki qiyinchiliklarni yengish vositasi hisoblanadi. Bilim yashash uchun kurash vositasi va shaxsning rivojlanish darajasini ko‘rsatuvchi omil hisoblanadi. Biz faqatgina muammoni hal etayotganimizda fikrlaymiz, buning boshlanish yo‘li har doim qiyinchilikni his etish hisoblanadi.

“Harakatlar pedagogikasi” kontseptsiyasi ko‘p jihatdan Dj.Dyuining falsafiy (pragmatizm) va psixologik qarashlarining oqibati hisoblanadi. Uning muallifi, reformatorlardan biri nemis pedagogi Vilgelm Avgust Lay (1862-1926 yillar) bilim olish jarayonida ko‘zga tashlanuvchi quyidagi uch bosqichni ko‘rsatadi: idrok etish, qayta ishlab chiqish, ifoda etish.

Bugungi kunda ham ta’lim mohiyatini tushunishga nisbatan turlicha yondoshishlar mavjud. Xususan:

1. Sotsiologik yondoshish. Unga ko‘ra ta’limning mohiyati ijtimoiy tajribalarni yoshlarga yetkazishdan iborat. O‘quvchilar insoniyatning ijtimoiy-tarixiy tajribasi natijalari bo‘lgan bilimlarni o‘rganadilar. Ta’limning mazmuni o‘quvchilaring ajdodlar tajribasini o‘zlashtirishga xizmat qiluvchi jarayonini tashkil etishdan iborat. Bu falsafiy qoida ijtimoiy-tarixiy taraqqiyotning muhim omili - shaxs kamolotini tushunishga ilmiy yondashishni anglatadi. Ta’limga bunday yondashish ijtimoiy jarayon hisoblanadi.

Boshqa bir yondashishni xususiy pedagogik yoki didaktik yondashish deb atash mumkin. Bu yondashish yaxlit ta’lim jarayonining borishini belgilab beruvchi bilim olish bosqichlari (o‘quv materialini o‘rganishni, uni anglab yetish, mustahkamlash, amaliy faoliyatda bilimlarini qo‘llash)ni ifodalaydi. Mazkur yondashuvga ko‘ra ta’lim mazmuni o‘quvchilar tomonidan bilim egallah bosqichlarining ketma-ketligiga amal qilish asosida faoliyatni tashkil etishdan iborat.

Kontseptsiya tarafdorlari bilish yo‘lini quydagicha formula asosida ifodalaydilar: jonli mushohadadan abstrakt fikrlashga va abstrakt fikrlashdan amaliyatga.

Ta’lim mazmunini tushunishga nisbatan **psixologik** yondashish bilimlarni o‘zlashtirish va inson rivojlanishi borasidagi psixologik nazariyada ilgari surilgan g‘oyalarga tayanadi.

Bu kontseptsiyaning kelib chiqishi L.S.Vo‘gotskiyning (1896-1934 yillar) ta’limning shaxs rivojlanishida asosiy omil bo‘lishi haqidagi “yaqin rivojlanish zonası” deb yuritiluvchi qarashining yaratilishi bilan bog‘liq. Unga ko‘ra, ta’lim faqat yaqin zonada qurilganda, hali to‘la shakllanmagan, lekin o‘quv jarayonini qurishga asos bo‘la oladigan mexanik harakatlar asoslangandagina mazmunga ega bo‘ladi.

Psixologik tadqiqotlar pedagogik nazariyani so‘zsiz boyitadi. Bilim olish jarayonida shaxs rivojlanishining kechish jarayoni mohiyatini ochib beradi. Ammo faqat psixologik g‘oyalar asosida ta’lim mohiyatini yoritish pedagogik jarayonni bir tomonlama talqin etishga olib keladi.

XIX asrning 40-yillarda dialektik materializm nazariyasi asoslandi. Dialektik materializm tabiat, jamiyat va fikrlashning harakatlanishi hamda rivojlanishi borasidagi umumiy qonunlarni yorituvchi falsafiy ta’limotdir. Bu ta’limotda Feerbaxning materializmi va Gegelning dialektikasi uzviy ravishda birlashadi. Bu ta’limot ta’lim jarayoni inson ongingin borliqni aks ettira olishiga imkon berishi zarur degan g‘oyani ilgari suradi. Haqiqatni bilish murakkab jarayon. Dialektik nazariya g‘oyasiga ko‘ra rivojlanishning asosi qarama-qarshilik hisoblanadi. Rivojlanish qarama-qarshi kuchlar kurashidir.

Dialektik yondoshishga binoan ta’lim jarayonining asosiy qarama-qarshiliklarini quyidagilar sanaladi:

1. Ijtimoiy-tarixiy (ilmiy) bilimlar hajmi va o‘quvchi o‘zlashtirgan bilimlar hajmi o‘rtasidagi qarama-qarshilik. Bu qarama-qarshilik ta’lim jarayonini harakatlantiruvchi kuch hisoblanadi. U ta’lim mazmunini doimiy takomillashtirishga olib keladi. Umumiyo‘rta va o‘rta maxsus, kasbhunar ta’limini ijtimoiy-texnik taraqqiyot darajasiga yaqinlashtirish zaruriyati ta’lim mazmunini tubdan yangilash, uni yangi tamoyil, shakl, metod va vositalarini izlashni muhim ijtimoiy vazifa qilib qo‘ymoqda.

2. O‘quvchi tomonidan o‘zlashtirilgan o‘rganishning amaliy jihatlari (shakl, metod va vositalari)ning darajasi bilan ijtimoiy-tarixiy bilish (o‘rganishning o‘quvchi egallab olishi kerak bo‘lgan shakl, metod va vositalari) darajasi o‘rtasidagi qarama-qarshilik. Bu qarama-qarshilikni hal etish o‘quvchining intellektual rivojlanishi sur’ati va darajasiga bog‘liq. Bir xil mazmun va hajmdagi o‘quv materiali aqliy rivojlanishning turli ko‘rsatkichlariga namoyon etishi mumkin.

3. O‘quvchining mayjud rivojlanish darajasi bilan ijtimoiy buyurtmada ko‘zda tutiluvchi rivojlanish darajasi o‘rtasidagi qarama-qarshilik. Agarda ijtimoiy talab bolaning idrok etish imkoniyatidan yuqori bo‘lsa, unda jiddiy qiyinchilik yuzaga keladi.

XX asrning 80-90-yillarida pedagogik hodisalar, shu jumladan, ta’lim muammolarini ham o‘rganishda MDH davlatlarida aksiologik yondashuv ko‘zga tashlana boshladi. Aksiologiya (yunoncha «axios» – qimmatli, logiya - fan) – qadriyatlar haqidagi falsafiy ta’limot bo‘lib, u XIX asrning oxiri XX asr boshlarida shakllangan.

Rossiyalik ba’zi olimlar (V.A.Slastenin, I.F.Isayev, YE.N.SHlyanov) mazkur yondashuvni ta’limning yangi falsafasi asosi hamda zamonaviy pedagogikaning metodologiyasi sifatida tushunishni taklif etadilar.

Hayot, sog‘liq, muhabbat, oila, ta’lim, mehnat, tinchlik, ishonch, go‘zallik, ijod va shu kabi qadriyatlar hamma davrlarda ham inson hayoti uchun o‘ziga xos ahamiyat kasb etgan. Insonparvarlik g‘oyasi asosini tashkil etuvchi ushbu qadriyatlar tarixiy taraqqiyot jarayonida vaqt sinovidan o‘tgan. O‘zbekiston Respublikasida kechayotgan demokratik o‘zgarishlar mazkur qadriyatlarni qayta tiklash va baholash zaruriyatini kun tartibiga olib chiqmoqda.

Insonparvarlik g‘oyasi markazida shaxsni har tomonlama kamol toptirish masalasi yotadi. SHaxsni rivojlantiruvchi ta’lim nazariyasini asoschilari ushbu masalani nazariya uchun qilib olganlar. Rivojlantiruvchi ta’lim nazariyasining g‘oyalari XX asrning 80-yillarida pedagogikaga muqobil sifatida yuzaga kelgan hamkorlik pedagogikasida o‘z aksini topdi.

Hamkorlik pedagogikasini novator-pedagoglar (Sh.A.Amonashvili, S.N.Lisenko, I.P.Volkov, V.F.SHatalov, Ye.N.Ilin va boshqalar) pedagogik jarayon ishtirokchilari (o‘qituvchi va o‘quvchilar) o‘rtasida insonparvarlik tamoyiliga asoslangan o‘zaro munosabatlari tashkil etishini ta’kidlab o‘tadilar. Hamkorlik pedagogikasi uchun kontseptual ahamiyatga ega qoidalari - A.Avloniy, g‘.g‘ulom, K.D.Ushinskiy, A.S.Makarenko, V.A.Suxomlinskiy, J.J.Russo, Ya.Korchak, K.Rodgers va boshqalarning pedagogik qarashlarida o‘z ifodasini topgan. Pedagogik hamkorlik g‘oyalari bugungi kunda pedagogik texnologiyalar mazmuniga singdirilgan va “XXI asr ta’limi Kontseptsiyasi” asosini tashkil etadi.

Pedagogik hamkorlik mazmuni va metodikasi xususiyatlari quyidagilardan iborat:

Bolaga insonparvarlik asosida shaxsiy yondashuv maktab ta’limi tizimida bola shaxsi, uning hali rivojlanmagan qobiliyatlar, «men»ligi ustuvor o‘rin tutadi. Maktabning maqsadi mavjud qibiliyatlarni rivojlantirish, shaxsni ijtimoiy faoliyatga jalb etish, uni erkin rivojlantirishdan iborat.

Shaxsga yo‘naltirilgan (rivojlantiruvchi) texnologiyalar asosida quyidagi g‘oyalari muhim o‘rin tutadi:

1. Shaxsga ta’limning maqsadi sifatida yangicha qarash: bola maktabda – to‘la huquqli shaxs, pedagogik jarayonda sub’ekt; shaxsning rivojlanishi – ta’lim tizimining maqsadi; har bir erkin, o‘z fikrini mustaqil ifodalovchi, barkamol shaxsni tarbiyalash ta’lim maqsadining asosi kabi g‘oyalarlarni aks ettiradi.

2. Pedagogik munosabatlarni insonparvarlashtirish va demokratlashtirish bolalarga nisbatan muhabbatli bo‘lish, ularning taqdiri bilan qiziqish; bolaga o‘z kuchi va iqtidoriga ishontirish; pedagogik munosabatlarni jarayonida u bilan hamkorlikka erishish, o‘qituvchi va o‘quvchining huquq

jihatldan tengligi; bolaning erkin tanlash huquqi; xato qilish huquqi; o‘z shaxsiy nuqtai nazariga ega bo‘lish kabi holatlarni ifodalaydi. Aksincha, to‘g‘ridan-to‘g‘ri majburlash inkor etiladi.

3. Individual yondoshishning yangi talqini. Uning mazmuni o‘quv fanini o‘quvchiga emas, balki bolani o‘quv faniga yo‘naltirishdan iborat. Individual yondashish quyidagilarni o‘z ichiga oladi: materialni o‘rtacha o‘zlashtiruvchi o‘quvchilarga mo‘ljallashdan chetlanish, shaxsnинг ijobiy sifatlarini ko‘ra bilish, shaxsni psixologik-pedagogik diagnostika qilish.

4. Shaxsning ijobiy «Men-kontseptsiysi»ni shakllantirish. Men-kontseptsiyasi – bu shaxsning o‘zi haqidagi tasavvurlari asosida shaxsiy hulqini shakllantiruvchi tizim bo‘lib, ijobiy Men-kontseptsiyasi (Men o‘zimga yoqaman, Men har ishga qodirman, Men hamma narsani bilaman) shaxsni muvaffaqiyatlarga rag‘batlantirib, shaxsninng ijobiy namoyon bo‘lishiga yordam beradi. Salbiy Men-kontseptsiyasi (Men o‘zimga yoqmayman, Men hech narsani bajara olmayman, Men hech kimga kerak emasman) uning turli faoliyat yo‘nalishlarida muvaffaqiyatga erishishiga halaqit beradi, o‘qish natijalarini yomonlashtiradi, shaxsda salbiy sifatlarning shakllanishiga olib keladi. O‘qituvchining vazifasi har bir o‘quvchi timsolida komil shaxsni ko‘rish, uni tushunish, qabul qilish va unga ishonishdan iborat («Hamma bolalar iste’dodli» tarzida).

5. “Nimaga?” va “qanday ta’lim?” masalasini hal etishga yangicha yondashish. Uning mohiyati ta’lim mazmunini shaxs rivojlanishining vositasi sifatida tushunishdan iborat.

6. Zamonaviy mакtabda tarbiyalash kontseptsiyasi. Hamkorlik pedagogikasi quyidagi muhim g‘oyalarni aks ettiradi: bilimlar maktabini tarbiya maktabiga aylantirish, o‘quvchi shaxsini yaxlit tarbiya tizimining markaziga qo‘yish, tarbiyaning insonparvarlik xususiyatiga egaligi, umuminsoniy va milliy qadriyatlarning shakllanishi, bolaning ijodi qobiliyati hamda uning individualligini rivojlantirish, individual va jamoaviy tarbiyani uyg‘unlikda olib borish.

Pedagogik hamkorlik yuqorida qayd etilgan g‘oyalar asosida shaxsga yo‘naltiriluvchi (rivojlantiruvchi) texnologiya yaratiladi. Ta’lim texnologiyasining mohiyati shaxsni rivojlanishdan, ta’lim nazariyasini asoslash uchun nazariy shart-sharoit yaratish, falsafasi esa insonni shakllantirishdan emas, balki unga o‘zi o‘zini tarbiyalashga yordam berishdan iborat.

Ta’lim qonuniyatları va tamoyillari. O‘quv jarayonida amal qiluvchi barcha qonuniyatlar umumiy va xususiy tarziga ikki guruhgа ajratiladi. Amal qilinishiga ko‘ra yaxlit didaktik tizimni qamrab oladigan qonuniyatlar umumiy, amal qilinishiga ko‘ra faqat alohida tarkibiy qismlariga taalluqli bo‘lgan qonuniyatlar esa xususiy (aniq) deb ataladi.

I.P.Podlaso‘y ta’lim jarayonining quyidagi umumiy qonuniyatlarini ajratib ko‘rsatadi:

1. Ta’lim maqsadi quyidagilarga bog‘liq: jamiyatning rivojlanish sur’ati va darajasi, jamiyatning talablari va imkoniyatlari hamda pedagogika fani va amaliyotining rivojlanganligi va imkoniyatlari darajasi.

2. Ta’lim mazmuni quyidagilarga bog‘liq: ta’limning ijtimoiy ehtiyojlari va maqsadlari, ijtimoiy va ilmiy-texnik taraqqiyot sur’ati, o‘quvchilarning yoshi imkoniyatlari, ta’lim nazariyası va amaliyotining rivojlanish darajasi, shuningdek, o‘quv yurtining moddiy-texnik va iqtisodiy imkoniyatlari.

3. Ta’lim sifati (samaradorligi) quyidagilarga bog‘liq: avvalgi bosqich mahsuldarligi va mazkur bosqichda erishilgan natijalar, o‘rganilayotgan material xususiyati va hajmi, o‘quvchilarga tashkiliy-pedagogik ta’sir ko‘rsatish hamda o‘quvchilarning bilim olishga qobiliyatlari va ta’lim vaqtisi.

4. Ta’lim metodlari samaradorligi quyidagilarga bog‘liq: metodlarni qo‘llashda bilimlari va ko‘nikmalari, ta’lim maqsadi, ta’lim mazmuni, o‘quvchilarning yoshi, ta’lim olish imkoniyatlari, moddiy-texnik ta’minot hamda o‘quv jarayonini tashkil etish.

5. Ta'limni boshqarish mahsuldorligi quyidagilarga bog'liq: ta'lim tizimida qayta aloqlarning intensivligi va tuzatish, ta'sir ko'rsatishlarning asoslanganligi.

6. Ta'limni rag'batlantirish samaradorligi quyidagilarga bog'liq: ta'limning ichki rag'batlari (sabablari) hamda tashqi (ijtimoiy, iqtisodiy, pedagogik) rag'batlari.

Zamonaviy fanga aniq qonuniyatlar ko'plab soni ma'lumdir. Ular qatoriga quyidagilar kiradi:

1. Didaktik qonuniyatlar.
2. Gnozeologik qonuniyatlar.
3. Psixologik qonuniyatlar.
4. Kibernetik qonuniyatlar.
5. Sotsiologik qonuniyatlar.
6. Tashkiliy qonuniyatlar.

Didaktik tamoyillar (didaktika tamoyillari) o'quv jarayonining umumiyligi maqsadlari va qonuniyatlariga binoan uning mazmuni, tashkiliy shakl va metodlarini belgilovchi boshlang'ich qoidalardir.

Tamoyil (yunoncha «principium») – biror-bir nazariyaning asosi, negizi, asosiy boshlang'ich qoidasi; boshqaruvchi g'oya, faoliyatning asosiy qoidasi; umumlashtirilgan talab.

Ta'lim qonuniyatları va tamoyillarining shakllanish tarixi. Ibtidoi jamiyatda insoniyat o'sib kelayotgan avlodga mavjud bilimlarni uzatish asosida amaliy bilimlari asta-sekin shakllangan. O'sha davrdayoq ta'lim amaliy qoidalari ishlab chiqilgan va avloddan-avlodga uzatib kelgingan.

Antik davrda asosan ajdodlar tajribasi an'analar tarzida umumlashtirilib, amaliy ta'lim masalalari hal etilgan. Platon va Aristotellar tavsiya hamda qoidalari to'plami ko'rinishida amaliyotiy ta'lim mohiyatini umumlashtirishga uringanlar.

Sharqdagi Uyg'onish davrida (IX-XI asrlar) arab, musulmon madaniyatining YAqin va Markaziy Osiyo xalqlarining moddiy va ma'naviy madaniyati bilan birlashishi asosida alohida sinkretik (yunoncha synkretismos – birlashish, yaxlitlik, qo'shilish) madaniyat birlashgan turi yuzaga kelgan. Allomalar Muhammad al-Xorazmiy (787-850 yillar), Abu Nasr Forobiy (870-950 yillar), Al-Kindiy (800-870 yillar), Abu Rayhon Beruniy (973-1050 yillar), Abu Ali ibn Sino (980-1037 yillar) va boshqalar uning asoschilari sifatida mashhur bo'ldilar. Bu madaniyatning asosiy markazlari Suriya, Eron, Markaziy Osiyo hududlarida joylashgan. Sharq mutafakkirlari o'z asarlarida ta'lim usullari, qoidalari, tamoyillari, metodlari va shakllari asosida ta'lim amaliyotining mohiyatini ifoda etadilar. Biroq ta'lim masalalari bilan ular maxsus va izchil shug'ullanmaganliklari bois maxsus didaktik nazariya yaratilmadi. Ta'limni ular fan sifatida emas, boshqa fanlarga o'rgatish san'ati, hunarmandchilik sifatida tushundilar. Sharq allomalari tomonidan ilgari surilgan qoida, usul va tamoyillarning aksariyati zamonaviy maktablarda ham qo'llanilmoqda.

Quyidagi jadvaldan Sharq allomalari Muhammad al-Xorazmiy, Abu Nasr Forobiy, Al-Kindiy, Abu Rayhon Beruniy, Abu Ali ibn Sino, Muslihiddin Sa'diy, Abdurahmon Jomiy, Alisher Navoiylar ham ta'limning ilmiyligi, ongliligi, ko'rgazmaliligi, tushunarligi, ketma-ketligi, muntazamligi, moslashuvchanligi va mustaqilligi, shuningdek, bolaning individual xususiyatlari, layoqati va qobiliyatlarini hisobga olish, ta'limni insonparvarlashtirish kabi qoida va tamoyillarini ifoda etib bergenlari anglanadi.

Sharq mutafakkirlarining pedagogik qarashlarilar

Al-Xorazmiy (780-850 yillar). Mustaqillik (ijodiy faollik); kuzatilgan voqeа va hodisalarни tushuntirishda muntazamlik, ketma-ketlik; tajribaviy kuzatuv metodi; induktsiya va deduktsiya; matematik masalalarни hal qilishda algoritmik metodlar; o'qitishning savol-javob shakli (metodi)
Al-Kindiy (800-871 yillar). O'qitish ning ilmiyligi va ongliligi; anglash faoliyatining faollashtirish metodi; mantiqiy fikrlash; qiyoslash, kuzatish, tajriba metodi; ko`rgazmalilik; tizimlilik, ketma-ketlilik va hokazolar
Al-Forobiy (870-950 yillar). Amaliy va nazariy bilimlar ning hayot bilan bog'liqligi, ilmiy bilimning qulayligi (anglashning ilmiy metodi), - mantiqiylik va ketma-ketlik, ilmiylik, ko`rgazmalilik, tizimlilik (kuzatish va tajriba), muhokama metodi va usullari (isbotlilik, dialektik yoki munozara metodi, so'fiylik, ya'ni raqibni adashtirish metodi, ritorik, poetik), o'qitishning tajribaviy ko`rgazmalilik metodi, mashq-takrorlash (o'qitishning umumiyyet metodi), induktsiya va deduktsiya metodi
Al-Beruniy (973-1050 yillar). Eksperiment, o'quvchilarni ilmiy ma'lumot bilan qurollantirish, ilmiy amaliyat, tajriba va kuzatish, takrorlash va xabar berish, katexizik suhabat, o'qishning qulayligi (yaqindan uzoqqa, ma'lumdan no'malumga va boshqalar)
Ibn Sino (980-1037 yillar). Tajriba, tahlil, sintez, umumlashtirish, jamoaviy ta'lim, o'qitish tamoyillari: a) bolani birdaniga kitobga bog'lash mumkin emasligi; b) bola bilan o'tkaziladigan mashqlar me'yorashtirilgan va kuchiga mos, jamoaviy, uning jismoniy mashqlarga muvofiq, bolaning qobiliyatini hisobga olishlik; v) o'qishda engildan og'irga muntazam borish; g) ko`rgazmalilik tamoyili; d) bolaning alohida shaxsiy xususiyatlarini hisobga olish metodlari: a) materialni bayon etishda tizimlilik va ketma-ketlik; b) mantiqiy fikrlash; v) nazariya va amaliyat ning o'zaro bog'liqligi; g) umumiyyetdan xususiyiga o'tish; d) o'quvchilarning mantiqiy fikrlashi; j) shaxsiy kuzatish; z) tajriba, amaliyat.
Sa'diy (1184-1291 yillar). Bilimlarni amaliyatda qo'llash, aqliy qobiliyatni rivojlantirish, tizimlilik, bilimning tushunarligi, shaxsnинг faolligi tamoyili, bilimning hayotiyligi, amaliyat bilan bog'liqligi, mehnat ta'limi va boshqalarning yetakchililik roli
Jomiy (1414-1492 yillar). Ilmiylik, amaliylik, tizimlilik, muntazamlik, qulaylik, bilimni amaliyat bilan bog'liqligi, egallangan bilimlarni mustahkamlash, amaliy ahamiyatliligi, o'qitishning insonparvarliligi va boshqalar.
Alisher Navoiy (1441-1501 yillar). Bolarning shaxsiy xususiyatlarini hisobga olish, onglilik, faollikni rivojlantirish, muntazamlik, materialni bayon etishning qulayligi, o'qitishni insonparvarlashtirish, inson rivojlanishinng ko'p tomonlamaliligi, mehnat ta'limi va hokazolar

XVII asrda pedagogika amaliy tabiatshunoslik sifatida biologiya qonuniyatlariga bo'ysunishi e'tirof etilgan. Pedagogikani tubdan to'la qayta qurishni chez olimi Ya.A.Komenskiy va ingliz pedagogi Djon Lokk amalga oshirdilar.

Ular pedagogik qonunlarining quyidagi uch jihatiga ko'ra guruhlenaganlar:

1. Ijtimoiy-tarixiy.
2. Tabiiy-tarixiy.
3. Psixologik.

Keyinchalik bir guruh ilg'or pedagoglar umumiyy tamoyillar bilan qanoatlanmay, didaktik qonuniyatlarini ifoda etishga uringanlar. Xususan, YA.A.Komenskiy didaktikaning tematik belgilariiga ko'ra guruhlenagan quyidagi qoidalari tizimini ilgari surdi:

1. "Ta'lim va oson o'qishning asosiy qoidalari" ("Buyuk didaktika" - XVII bob);

2. “Tabiiy o‘qish va ta’limning asosiy qoidalari”;
3. “Fanlarga o‘qitish san’atining to‘qqiz qoidasi” (XX bob) va boshqalar.

Disterveg tomonidan asoslangan qoidalari soni 33 ta bo‘lib, ular muayyan loyihalarga taalluqli ekanligiga ko‘ra guruhlarga ajratadi (birinchi guruh – o‘qituvchiga nisbatan, ikkinchisi – dars tashkil etilayotgan fanga nisbatan, uchinchisi – o‘quvchiga nisbatan va hokazolar tarzida). Shu bilan birga Disterveg mazkur qoidalarning ayrimlarini qonunlar ham deb ataydi. **Ta’lim tamoyillari.** Didaktik tamoyillar (didaktika tamoyillari) o‘quv jarayonining umumiy maqsadlari va qonuniyatlariga ko‘ra tashkil etiluvchi ta’lim jarayonining tashkiliy shakl va metodlari, asosiy qoidalari mohiyatini belgilovchi mazmundir. Ta’lim tamoyillarida ta’limning aniq, tarixiy tajribaga asoslanuvchi me’yoriy asoslari (qidalar) o‘z ifodasini topgan. Ta’lim tamoyillarini bilish o‘quv jarayonini uning qonuniyatlarasi asosida tashkil etish, uning maqsadlarini asosli ravishda belgilash va o‘quv materialini mazmunini tanlab olish, maqsadga muvofiq ta’lim shakli va metodlarini tanlash imkonini beradi. Shu bilan birga bu tamoyillar o‘qituvchilar va o‘quvchilarga yaxlit jarayonning bosqichlariga amal qilish, o‘zaro aloqalar va hamkorlikni amalga oshirishga imkon beradi.

Ta’lim tamoyillari o‘zida tarixiylik xususiyatini namoyon etadi. Ta’lim nazariyasi va amaliyoti rivojlanib borgani, ta’lim jarayonining yangi qonuniyatlarasi kashf etilishi bilan ta’limning yangi tamoyillari ham shakllanadi, eski ko‘rinishlari o‘zgardi. Bu ishlar bugungi kunda ham davom etadi. O‘qitish va tarbiyalash qonuniyatlarini aks ettiradigan yaxlit pedagogik jarayonning umumiy tamoyillarini keltirib chiqarishga urinishlar ko‘zga tashlanmoqda.

Tamoyillar ta’lim jarayonining mohiyati, qoidalari esa uning alohida tomonlarini aks ettiradi.

Ta’limni mazmunli va tashkiliy-metodik tamoyillaridan tashkil topgan tizim sifatida e’tirof etish mumkin:

Ta’limning mazmunli tamoyillari. Ular ta’lim mazmunini tanlash bilan bog‘liq bo‘lgan qonuniyatlarini aks ettiradi va quyidagi g‘oyalarni ifodalaydi:

- fuqarolik;
- ilmiyligi;
- tarbiyalovchi ta’lim;
- fundamentalligi va amaliy yo‘nalganligi (ta’limning hayot bilan, nazariyaning amaliyot bilan bog‘liqligi);
- tabiat bilan uyg‘unligi;
- madaniyat bilan uyg‘unligi;
- insonparvarligi.

Fuqarolik tamoyili. Unga ko‘ra ta’lim mazmunini shaxsning subyektivligini rivojlantirish, uning ma’naviyligi va ijtimoiy yetukligiga yo‘naltirishda namoyon bo‘lishi kerak. U ta’lim mazmunini insonparvarlashtirishni nazarda tutadi va fuqarolikni anglash, O‘zbekiston Respublikasining ijtimoiy va siyosiy tuzilishi haqidagi tasavvurlar tizimi, o‘zbek xalqi madaniyati psixologik xususiyatlari, uning mentalitet xususiyatlari, milliy siyosati va madaniyati kabi dolzarb masalalar haqidagi tasavvurlarining shakllanishi bilan bog‘liq.

Ta’limning ilmiyligi tamoyili ta’lim mazmunini zamonaviy fan va texnika rivojlanish darajasi, jahon tsivilizatsiyasi to‘plagan tajribaga mos kelishini ifodalaydi. Bu tamoyil ta’lim vaqtida va o‘qishdan tashqari vaqtida amalga oshiriladigan ta’lim mazmuni o‘quvchilarni obyektiv ilmiy dalillar, hodisalar, qonunlar, zamonaviy yutuqlar va rivojlanish istiqbollarini ochib berishga yaqinlashtirib, u yoki bu sohaning asosiy nazariya yoki kontseptsiyalari bilan tanishtirishga yo‘naltirilgan bo‘lishini talab etadi.

Ta’limning tarbiyalovchilik tamoyili yaxlit pedagogik jarayonda ta’lim va tarbiyaning birligi qonuniyatlariga tayanadi. Bu tamoyil ta’lim jarayonida barkamol rivojlangan shaxsni shakllantirishni ko‘zda tutadi. Ta’lim jarayonida tarbiyalashning samarali kechishi shaxsning intellektual rivojlanishi, birinchi navbatda, o‘quvchilarning qiziqishlari, idrok etish hamda individual qobiliyatlarining hisobga olinishi bilan bog‘liq.

Ta’limning fundamentalligi va amaliy yo‘nalganligi tamoyili umuiy o‘rtta ta’lim maktablaridayoq o‘quvchilar chuqur nazariy va amaliy tayyorlikdan o‘tadilar. Mazkur holat an‘anaviy didaktikada ta’limning hayot bilan, nazariyaning amaliyot bilan bog‘liqligi kabi ifoda etiladi.

O‘qishda fundamentallik bilimlarning ilmiyligi, to‘la va chuqur bo‘lishini ko‘zda tutadi. U odamdan yuksak intellektual salohiyat, fikrlash layoqatining tadqiqotchilik ko‘rinishda bo‘lishi, bilimlarini doimiy ravishda to‘ldirib borish istagi va malakalarini talab etuvchi zamonaviy ilmiy-texnik taraqqiyotga asoslangan. Fundamental bilimlar aniq bilimlariga qaraganda sekin eskiradi, shuningdek, inson va xotirasiga emas, ko‘proq uning fikrlash layoqatiga bog‘liq bo‘ladi. Ta’limning fundamentalligi bilimlar mazmunining muntazamligi, nazariy va amaliy jihatdan o‘zaro nisbatda bo‘lishni talab etadi.

Ta’limning tabiat bilan uyg‘unligi tamoyili. Y.A.Komenskiy o‘zining tabiatga uyg‘un bo‘lishi g‘oyasini ifoda etib, tabiatda hayot bahordan boshlangani kabi ta’lim olish jarayoni uchun eng qulay davr bolalik ekanligini ta’kidlaydi. Ertalabki soatlar mashg‘ulotlarni bajarish uchun juda qulay hisoblanadi. O‘quvchilarga ularning yosh davrlarini inobatga olgan holda bilimlarning berilishi ushbu bilimlarning ular uchun tushunarli bo‘lishini ta’minkaydi. Demak, tabiat bilan uyg‘unlik g‘oyasi asta-sekinlik, ketma-ketlik va mustaqil faoliyat kabi ta’lim tamoyilining asosi hisoblanadi.

O‘zbek pedagogi Abdulla Avloniy ham (1878-1934 yillar) ta’lim va tarbiyani yo‘lga qo‘yishda tabiatga uyg‘un bo‘lishi g‘oyasining davomchisi bo‘lgan. O‘zining “Turkiy guliston yohud axloq” nomli asarida bola shaxsining tabiiy mukammalligiga ishonch bildiradi. A.Avloniy bola tabiatan go‘zallik va mehribonlik bilan uyg‘unlikda tug‘iladi deb yozadi. Allomaning fikricha, ta’lim va tarbiyaning vazifasi bola shaxsining rivojlanishi uchun yordam beruvchi sharoitlarni yaratishdan iborat.

Abdulla Avloniy bolani milliy madaniyat, vatanga muhabbat asosida tarbiyalash g‘oyasining tarafdori bo‘lgan, bu xususida allomaning asarlarida quyidagi fikrlar o‘z ifodasini topgan: “.... odam tug‘ilgan va o‘sib ulg‘aygan shaharni va shu shahar joylashgan mamlakatni bu odamning Vatani deb aytadilar. Biz turkistonliklar o‘zimizning quyoshli diyorimizni jonimizdan ham ortiq yaxshi ko‘rishimiz kabi arablar o‘z Arabistonini, ... eskimoslar esa o‘zlarining SHimolini yaxshi ko‘radilar” deb yozadi. A.Avloniyning fikricha, xalqparvarlikka asoslangan ta’lim va tarbiya yoshlarga vatanparvarlik namunalarini ko‘rsatishga undashi kerak.

Ta’limda insonparvarlik tamoyilini bolaning shaxs sifatidagi qadr-qimmati, uning erkinligi hamda baxtli hayot kechirishini ta’minalash, uni rivojlantirishi, ijodiy imkoniyatlarini ro‘yobga chiqarishi, unga hayotda o‘z o‘rnini topishda yordam ko‘rsatishi va hokazolarni nazarda tutadi.

“Insonparvarlik” va “odamiylik” so‘zları yunoncha humanus “odamiylik” bir so‘zdan kelib chiqqan. Insonparvarlik, odamiylik ma’naviy-axloqiy tushunchalardir. Insonparvarlik g‘oyasi antik davr faylasuflari (Suqrot, Aflatun, Arastu va boshqalar) qarashlarida ilk bor ko‘zga tashlanadi. Markaziy Osiyoda insonparvarlik g‘oyalari Sharq Uyg‘onish davrida keng rivojlandi. Abu Nasr Forobiyning fikricha, bolani eng avval o‘qimishli, saxovatli inson qilib tarbiyalash kerak, zero,

salbiy nuqsonlar bolalikdan paydo bo‘ladi. Shu bois oilada tarbiyani yo‘lga qo‘yishda xato qilmaslik zarur.

O‘zbekiston Respublikasida huquqiy, demokratik jamiyat barpo etilayotgan mavjud sharoitda uzlusiz ta’lim tizimi oldida barkamol, har tomonlama rivojlangan, erkin, mustaqil fikrlovchi shaxsnar tarbiyalash vazifasi turibdi. Mazkur vazifa ta’lim va tarbiya jarayonida bolalarga nisbatan insonparvarlik munosabatida bo‘lish orqali ijobjiy hal etiladi. Bolalarga nisbatan insonparvarlik munosabatida bo‘lish ularning taqdiri haqida qayg‘urish, uning qobiliyatini ko‘ra olish, unga ishonish, shuningdek, bolaning xatoga yo‘l qo‘yish, shaxsiy nuqtai nazarga ega bo‘lish huquqini qadrlashni nazarda tutadi.

Ta’limning tashkiliy-metodik tamoyillari. Ta’limni tashkil etish metodikasi ta’lim mazmunini shakllantirish kabi erkin tanlanishi mumkin emas. Bu borada muayyan ijtimoiy, psixologik va pedagogik talablarni inobatga olish zarur. Bunday talablar ta’limning tashkiliy-metodik tamoyillari deb yuritiluvchi tamoyillar mazmunida o‘z ifodasini topgan:

- ta’limning izchilligi, tizimliligi, ketma-ketligi;
- ta’limda onglilik va ijodiy faollik;
- ta’limda ko‘rgazmalilik;
- ta’limning samaradorligi va ishonchliligi (mustahkamligi);
- ta’limning tushunararliligi;
- guruhli va individual ta’lim birligi;
- ta’limning o‘quvchilar yoshi va individual xususiyatlariga mos kelishi;
- oqilona talabchanlik bilan bola shaxsini hurmat qilishning muvofiqliligi;
- pedagogik hamkorlik.

Ta’limning izchilligi, tizimliligi, ketma-ketligi tamoyili bilish bosqichlarining obyektivligini anglatadi.

Izchillik ta’lim mazmuni, uning shakli va usullari, o‘quv jarayoni ishtirokchilari bo‘lgan sub’ektlarning o‘zaro munosabatlariga taalluqli. U alohida partsial (yunoncha partialis - qisman) va xususiy o‘quv vaziyatlari, predmet va hodisalar o‘rtasidagi bog‘liqlik, aloqadorlik qonuniyatlarini asta-sekin o‘zlashtirish asosida ularni yagona yaxlit o‘quv jarayoniga birlashtirishga imkon beradi.

Izchillik ta’lim jarayonining ma’lum tizim va ketma-ketlik asosida bo‘lishini nazarda tutadi, zero, murakkab masalalarni oddiy masalalarni o‘rganmay turib hal etib bo‘lmaydi.

Muntazamlilik va ketma-ketlik u yoki bu o‘quv materialini o‘zlashtirish sur’ati, uning elementlari o‘rtasidagi o‘zaro mosligini tahlil qilishga imkon beradi. Ta’limning muntazamliligi va ketma-ketligi ma’lum fanlar bo‘yicha bilim, ko‘nikma va malakalarini shakllantirish, borliqni yaxlit idrok etish o‘rtasidagi qarama-qarshilikni hal etishga imkon beradi. Ushbu holatlar birinchi navbatda dastur va darsliklarni muayyan tizimda yaratish, fanlararo hamda fanlar ichidagi bog‘liqliknki ta’minalash evaziga namoyon bo‘ladi.

Onglilik va ijodiy faollik tamoyili. Uning asosini fanni o‘rganishda muhim ahamiyatga ega bo‘luvchi qoidalar majmuini shakllantirish tashkil etadi. Bilimlarni ongli ravishda o‘zlashtirish quyidagi omil va shartlarga bog‘liq: ta’lim motivlari, o‘quvchilarining faollik darajasi, o‘quv-tarbiyaviy jarayonning samarali tashkil etilishi, o‘qituvchi tomonidan qo‘llanuvchi ta’lim metodlari va vositalarining samaradorligi va boshqalar. O‘quvchilarining faolliklari reproduktiv va ijodiy xarakterga ega bo‘lishi mumkin. Mazkur tamoyil o‘quvchilarining tashabbuskorliklari va mustaqil faoliyatlarini nazarda tutadi.

Ko‘rgazmalilik tamoyili ta’lim jarayonini tashkil etish asosida yotuvchi muhim qoidalardan biri hisoblanadi. Ya.A.Komenskiy uni didaktikaning “oltin qoidasi” deb atagan. Unga binoan

ta'limga intilishimiz kerak – deb ta'kidlaydi u – agarda qandaydir predmetni baravariga bir necha sezgi organlari bilan qabul qilish mumkin bo'lsa, mayli ular baravariga bir necha sezgilari bilan o'rjanilsin".

Tajribalar asosida o'rganilayotgan narsani namoyish etish va jarayon mohiyatini hikoya qilib berish o'zlashtirish darajasini birmuncha oshiradi. Xususan, axborotlarni eshitib qabul qilish samarasi 15 foiz, ko'rib qabul qilish esa – 25 foizni tashkil etadi. Ta'limga intilishimiz kerak – deb ta'kidlaydi u – agarda qandaydir predmetni baravariga bir necha sezgi organlari bilan qabul qilish mumkin bo'lsa, mayli ular baravariga bir necha sezgilari bilan o'rjanilsin".

Ko'rgazmalilikdan o'quv jarayoni barcha bosqichlarida foydalanish mumkin: yangi materialni o'zlashtirish, uni mustahkamlash, mashqlarni tashkil qilish hamda o'quvchilarining dastur materiallarini o'zlashtirishlarini tekshirish va baholashda.

Ta'limning samaradorligi va ishonchligi tamoyili. An'anaviy didaktikada u mustahkamlik tamoyili kabi ifoda etiladi. Agarda o'qitish jarayoni ta'limga maqsadlariga erishishni ta'minlamasa, u holda ushbu jarayonni tashkil etish zaruriyati yuzaga kelmaydi. Shu bois ta'limga samarali, shuningdek, rivojlantiruvchi va tarbiyalovchi xususiyatga ega bo'lishi kerak.

Ta'limning ishonchligi va mustahkamligini ta'minlash uchun o'quvchilar o'qish jarayonida o'quv-o'rganish harakatlarining quyidagi to'la tsiklini o'zlashtira olishlari zarur: o'rganilayotgan materiallarni dastlabki qabul qilish, uni chuqurroq anglab yetish, eslab qolish, o'zlashtirilgan bilimlarini qo'llash bo'yicha ma'lum faoliyatni amalga oshirish, ularni takrorlash va tizimlashtirish.

Ta'limning chuqurligi va mustahkamligi talabi didaktikada an'anaviy hisoblanadi va u yuzakilikka qarama-qarshi qo'yiladi. CHuqur, mustahkam bilimning asosiy belgisi eng fundamental g'oyalar, qoidalar, tushuncha, kategoriyalarni tushunish, chuqur o'zlashtirish, o'rganilayotgan materiallar mazmunini puxta anglashdan iborat.

Ta'limning tushunarligi tamoyili o'quvchilarining mavjud imkoniyatlarini hisobga olish, jismoniy va psixik sog'lig'iga yomon ta'sir etuvchi intellektual va emotsiyonal qiyinchiliklardan voz kechishni talab etadi. Ta'limning tushunarli bo'lishi o'quvchilarining yoshi, bilish imkoniyatlarini hisobga olib o'qishning mazmunini to'g'ri aniqlash demakdir, ya'ni, har bir o'quv fani bo'yicha o'quvchilar egallab olishi zarur bo'lgan bilim, amaliy ko'nikma va malakalari hajmini to'g'ri aniqlashdir. Bu tamoyil o'quv jarayonini o'quvchilarda qiyinchiliklarni yengish istagini hosil qiluvchi va shaxsiy muvaffaqiyatlarining natijalaridan quvonish tuyg'usini yuzaga keltirishga yo'naltirilganligini ifodalaydi. Bu bolalarda ko'zga tashlanuvchi qattiq hayajonlanish, shuningdek, o'quv masalalarini yechishdagi ishonchsizlikni yo'qotishga yordam beradi.

Guruhi va individual ta'limga birligi tamoyili shaxsning, bir tomondan atrofdagilar bilan munosabatda bo'lish, ijtimoiy aloqalarni yo'lga qo'yishga intilishi, ikkinchi tomondan esa, yakka holda ta'limga intilishi bo'lgan xohishini aks ettirishga xizmat qiladi. Muomala faoliyatning alohida turi bo'lib, uni tashkil etish jarayonida boshqalar haqidagi tasavvur va tushuncha yuzaga keladi. Atrofdagilar bilan munosabatni yo'lga qo'yish o'zaro aloqalarning hosil bo'lishi va rivojlanishini, alohida bo'lish esa shaxsning ijtimoiylashuvi hamda rivojlanishini ta'minlaydi.

An'anaviy ta'limga intilishi ko'ra guruhi hisoblanadi, zero, u 30-40 nafar o'quvchilardan iborat o'quv guruhi (yoki sinflarida tashkil etiladi). 100-200 nafar talabalardan iborat kurslarda esa ta'limga sarflanadigan harakatlarni kamaytirish maqsadida ma'ruzalar o'qish tashkil etiladi. Guruhi ta'limga intilishi munozara, muzokara tashkil etish uchun qulay sharoitga ega bo'lib, o'quv masalalarini yechishning eng samarali yo'llarini birgalikda izlashni ta'minlaydi, o'zaro yordam

ko‘rsatish uchun sharoit yaratadi, o‘quvchilarning mas’uliyat hissini oshiradi. O‘quv muvssasalarida guruhli ta’limni tashkil etish jamoani shakllantirishning asosiy shakli sanaladi.

Ta’limning o‘quvchilarning yoshi va individual xususiyatlariiga mos kelishi tamoyili o‘quvchilarning yoshiga ko‘ra va individual yondashuvni anglatadi.

Yoshiga muvofiq yondashish o‘quvchilarning psixik xususiyatlari, shaxsiy rivojlanganlik darajasi, ma’naviy-axloqiy sifatlari, ijtimoiy yetukligini baholay olishni nazarda tutadi. Agarda qo‘yilayotgan talablar yoki ta’limning tashkiliy tuzilishi o‘quvchilarning yoshi imkoniyatlaridan ortda qolsa yoki ilgarilab ketsa, o‘quv faoliyatining samarasi pasayadi. Individual yondoshish o‘quvchilarning murakkab ichki dunyosini o‘rganish, yuzaga kelgan munosabatlar tizimini tahlil qilish va shaxs shakllanishi sodir bo‘ladigan ko‘p turdagи sharoitlarni aniqlashni talab etadi.

Oqilona talabchanlik bilan bola shaxsini hurmat qilishning birgaligi tamoyili pedagog tarbiyalanuvchini shaxs sifatida hurmat qilishi zarur. Oqilona talabchanlik maqsadga muvofiq bo‘lsa, ta’lim-tarbiya jarayoni, shaxsning to‘liq va barkamol rivojlanishini ta’minlay olsa samarasi ancha yuqori bo‘ladi. O‘quvchilarga nisbatan talabchanlik ularni tartibli, intizomli bo‘lish, burchlarni o‘z vaqtida bajarish ko‘nikmalariga ega bo‘lishlarini ta’minalashi lozim. Shaxsga hurmat insondagi ijobiy xislatlariga tayanishni ko‘zda tutadi.

Hamkorlik tamoyili ta’lim jarayonida shaxsning ustuvor mavqeini ta’minalash, uning o‘z-o‘zini anglashini anglatadi. Bu tamoyil o‘zaro munosabatlar jarayonida sub’ektlar o‘rtasidagi aloqalarning dialog shakli, shaxslararo munosabatlar mazmunida esa empatiya (yunoncha «empathlia» – birgalikda tashvishlanish, ya’ni, boshqa odamning tashvishlarini tushunish)ning ustunligiga erishishni talab etadi.

Mustahkamlash uchun savollar:

1. Didaktika” tushunchasini ta’riflab bering.
2. Didaktikaning predmeti va obyekti nimalardan iborat?
3. Didaktikaning asosiy vazifalari nimalardan iborat?
4. Didaktikaning asosiy kategoriyalari qaysilar?
5. Didaktik konsepsiyalardan qaysilari bilan tanishsiz?
6. Rivojlantiruvchi konsepsiyaning mohiyati nimadan iborat?
7. Rivojlantiruvchi ta’limnig asosiy tamoyillari qaysilar?
8. Muammoli ta’limning mohiyati nimadan iborat?
9. “Ta’lim va tarbiyaning insonparvarlik, demokratik xususiyatlari” tushunchasini Siz qanday tushunasiz?
10. Zamonaviy didaktik tizimning o‘ziga xos belgilari nimalardan iborat?
11. Pedagogik paradigma nima? Ta’limning asosiy paradigmalarini aytib bering.

1.5. Ta’lim mazmuni

Tayanch tushunchalar: ta’lim, ta’lim mazmuni, me’yoriy hujjat, kompetensiya, kompetensiaviy yondashuv, Davlat ta’lim standarti, darslik, o‘quv materiali, tizimlashtirish.

Ilmiy-texnik jarayon va ta’lim mazmuni. XX asr o‘rtalariga kelib fanning ijtimoiy hayotdagi roli yuqori darajada oshdi. Fanlar taraqqiyotidagi inqilobning xarakteri o‘zgardi, ya’ni ilm sohasidagi inqiloblar texnika sohasidagi axborotlar bilan uyg‘unlashib ketdi va ilmiy-texnika inqilobi yuzaga keldi. XX asrning 40-yillari oxirlaridagi ilmiy-texnika inqilobi fanining bevosita ishlab chiqarish kuchlariga aylanishi natijasida fanning o‘zida, texnikada v ishlab chiqarishda katta

sifat o‘zgarishlari vujudga keldi. Natijada har 10-15 yilda ilmiy faoliyat hajmi 2 marttaga osha boshladi. Shuni mammuniyat bilan qayd etish mumkinki, XX asrning 70 yillardagi olim va ilmiy xodimlar soni butun fan taraqqiyoti davrlarida yashagan olimlar sonining 90% dan ko‘prog‘ini tashkil etadi, degan xulosalarga ham kelindi. Jahon miqyosida ilmiy xodimlarning o‘sish foiziaholining o‘sish foiziga qaraganda bir necha marotaba ortiq, ya’ni fan va ta’lim ijtimoiy salohiyatning muhim omiliga aylandi.

Natijada XX asrda ixtisoslashgan ilmiy tashkilot (muassasa)lar soni keskin ravishda oshdi. Fan sohalari bo‘yicha ilmiy muassasalar tashkil bo‘la boshladi hamda yangi nomdagi fan yo‘nalishlari va ularga xos ta’lim mazmuni yuza keldi. Jumladan, kibernetika, matematik lingvistika, geofizika, biotexnika, ehtimollar nazariyasi, ergonomika, informatika, texnik estetika va hokazalar.

Bugungi XXI asrga kelib har bir fan sohasi yoki ta’lim jarayonlarini texnika va texnologiyalsiz tasavvur etib bo‘lmaydi. Global jamiyatda har bir jarayon axborot texnologiyalariga bog‘langan.

Ushbu tezkor asrda fan va texnikani ishlab chiqarish bilan yaqindan integrasiyalashib borishi bu davr taqozosi.

Ta’lim mazmunini belgilab beruvchi me’yoriy hujjatlar. Ta’lim mazmunini belgilab beruvchi asosiy me’yoriy hujjat “Ta’lim to‘g‘risida”gi Qonun bo‘lib, Qonunda Davlat ta’lim standartlari, davlat ta’lim talablari, o‘quv rejalarini va o‘quv dasturlari haqida alohida moddalar keltirilgan. Ushbu ta’lim mazmunini belgilab beruvchi asosiy me’yoriy hujjatlarga tayangan holatda o‘quv jarayonini tashkil etishning asosiy vositalari darslik, o‘quv qo‘llanma kabilalar joriy etiladi.

Davlat ta’lim standartlari va davlat ta’lim talablari

Davlat ta’lim standartlari umumiy o‘rta, o‘rta maxsus, professional hamda oliy ta’lim mazmuni va sifatiga oid talablarni belgilaydi.

Davlat ta’lim talablari:

maktabdan tashqari ta’lim, oliy ta’limdan keyingi ta’lim, shuningdek kadrlarni qayta tayyorlash va ularning malakasini oshirish mazmunini;

ta’lim tuzilmasini va ta’limni amalga oshirish shartlarini;

ta’lim oluvchilarining jismoniy, shaxsiy, intellektual, ilmiy va kasbga oid sifatlari to‘g‘risidagi normalarni belgilaydi.

Maktabgacha ta’lim tashkilotlarida maktabgacha ta’lim va tarbiyaning davlat standarti qo‘llaniladi.

Davlat ta’lim standartlarini va (yoki) davlat ta’lim talablarini bajarish barcha ta’lim tashkilotlari uchun majburiydir, bundan ushbu moddaning beshinchi qismida nazarda tutilgan hollar mustasno.

Nodavlat ta’lim tashkilotlari mustaqil ishlab chiqilgan va litsenziyada ko‘rsatilgan o‘quv dasturlari asosida ta’lim faoliyatini amalga oshirishlari mumkin.

O‘zbekiston Respublikasi Oliy va o‘rta maxsus ta’lim vazirligi davlat ta’lim standartlari, malaka talablari, oliy ta’lim, o‘rta maxsus ta’lim hamda professional ta’limning o‘quv rejalarini va o‘quv dasturlari ishlab chiqilishini ta’minlaydi. Ushbu maqsadlar uchun O‘zbekiston Respublikasi Oliy va o‘rta maxsus ta’lim vazirligi tayanch davlat oliy ta’lim va professional ta’lim muassasalarini belgilaydi.

Tayanch davlat oliy ta’lim va professional ta’lim muassasalarini kadrlarning talabgorlari ishtirokida davlat ta’lim standartlarini, malaka talablarini, o‘quv rejalarini va o‘quv dasturlarini tayyorlashni amalga oshiradi. Davlat ta’lim standartlari kasbiy standartlar asosida ishlab chiqiladi.

O‘zbekiston Respublikasi Xalq ta’limi vazirligi umumiy o‘rta ta’limning davlat ta’lim standartlari ishlab chiqilishini ta’minlaydi.

Oliy, professional, o‘rta maxsus va umumiy o‘rta ta’limning davlat ta’lim standartlari, malaka talablari, o‘quv rejalarini va o‘quv dasturlari tegishincha O‘zbekiston Respublikasi Oliy va o‘rta maxsus ta’lim vazirligi, Xalq ta’limi vazirligi hamda O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi huzuridagi Prezident, ijod va ixtisoslashtirilgan maktablarni rivojlantirish agentligi tomonidan tasdiqlanadi. Tegishli vakolatlar berilgan boshqa vazirliklar, davlat qo‘mitalari va idoralar davlat ta’lim standartlarini O‘zbekiston Respublikasi Oliy va o‘rta maxsus ta’lim vazirligi bilan kelishilgan holda ishlab chiqadi hamda tasdiqlaydi.

Davlat ta’lim talablari ta’lim sohasidagi tegishli vakolatli davlat boshqaruvi organlari tomonidan ishlab chiqiladi va tasdiqlanadi.

Jismoniy, aqliy, sensor (sezgi) yoki ruhiy nuqsonlari bo‘lgan shaxslarni o‘qitish maxsus o‘quv dasturlari asosida amalga oshiriladi.

O‘zbekiston Respublikasi Oliy va o‘rta maxsus ta’lim vazirligi davlat oliy ta’lim muassasalariga mustaqil ishlab chiqilgan va tasdiqlangan o‘quv dasturlari, malaka talablari hamda o‘quv rejalarini asosida ta’lim xizmatlari ko‘rsatish bo‘yicha vakolatlarni berishi mumkin.

Ta’lim jarayoniga o‘quv rejalarini va o‘quv dasturlarini joriy etish

O‘quv rejalarini va o‘quv dasturlari tegishli ta’lim bosqichlarining maqsad hamda vazifalari asosida ishlab chiqiladi.

Tegishli davlat ta’lim muassasalarini va tashkilotlaridagi o‘quv rejalarini va o‘quv dasturlarining mazmuni, ularni ishlab chiqish hamda joriy etish tartibi O‘zbekiston Respublikasi Maktabgacha ta’lim vazirligi, Xalq ta’limi vazirligi, O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi huzuridagi Prezident, ijod va ixtisoslashtirilgan maktablarni rivojlantirish agentligi hamda Oliy va o‘rta maxsus ta’lim vazirligi tomonidan belgilanadi.

Umumta’lim fanlarining o‘quv dasturlari shaxsni har tomonlama kamol toptirishga, ta’lim oluvchilarda bilim, malaka, ko‘nikmalarni, saviyani shakllantirishga va ularning qobiliyatini rivojlantirishga qaratilgan bo‘lishi kerak.

Kasbga oid fanlarning o‘quv dasturlari ta’lim oluvchilar tomonidan tegishli kasblar va mutaxassisliklarni egallashga qaratilgan.

Ta’lim jarayoniga o‘quv rejalarini va o‘quv dasturlarini joriy etish ta’lim tashkilotlari tomonidan amalga oshiriladi.

O‘quv rejalarini va o‘quv dasturlarini joriy etish jarayonida zamonaviy pedagogik texnologiyalar, o‘qitishning innovatsion shakllari va usullari, axborot-kommunikatsiya texnologiyalari qo‘llaniladi.

Ta’lim jarayoniga o‘quv rejalarini va o‘quv dasturlarini joriy etish chog‘ida ta’lim tashkilotlari kredit-modul tizimiga asoslangan o‘qitish texnologiyalaridan foydalanishi mumkin.

O‘quv rejasida, qoida tariqasida, ta’lim jarayonining jadvali, o‘qitishning boshlanishi, muddati va davriyiliqi, o‘quv yillari, choraklar, semestrlar, amaliyot, ta’tillar hamda attestatsiya, ajratilgan haftalar soni, o‘rganiladigan fanlar (modullar) va ularga ajratilgan soatlar (kreditlar) hamda boshqa zarur parametrlar aks ettiriladi.

Professional va oliy ta’lim, kadrlarni qayta tayyorlash va ularning malakasini oshirishga doir o‘quv rejalarida ta’lim oluvchilar uchun amaliyot O‘tash nazarda tutiladi.

Ta’lim oluvchilarning amaliyotni O‘tash tartibi va uni tashkil etish ta’lim sohasidagi vakolatli davlat boshqaruvi organlari tomonidan belgilanadi.

Professional va oliy ta'limga doir o'quv rejalarini davlat ta'lum standartlariga muvofiq mutaxassislik fanlaridan, shuningdek umumkasbiy, matematika, tabiiy-ilmiy, gumanitar va qo'shimcha fanlardan shakllantiriladi.

O'quv rejalariga davlat boshqaruvi organlarining topshiriqlariga asosan va ushbu Qonunda nazarda tutilmagan boshqa yo'l bilan qo'shimcha fanlarni kiritishga yo'l qo'yilmaydi.

O'quv darsliklari va unga qo'yiladigan talablar.

Ta'luming mazmuni darsliklarda aniq keltiriladi. Darslik ma'lum predmet bo'yicha dasturda ko'zda tutilgan o'quv materialini o'z ichiga olgan, ta'lum mazmunini o'zlashtirishga imkon beradigan vositadir. Darsliklar o'quvchilarni bilim, ko'nikma va malakalarni egallahshlarida bosh manba, o'qituvchining o'quv jarayoniga rahbarlik qilishining muhim qo'llanmasi, o'quvchilarda ilmiy dunyoqarashni shakllantirish, bilimga qiziqishni rivojlantirishi, mustaqil ishslash malakasi, xotira, tafakkur, nutq va til estetik tarbiya kabilarning muhim vosisati hisoblanadi.

O'zbekiston Respublikasining mustaqilligi sharofati bilan maktab iste'dodli olimlar tomonidan yozilgan, muqobil darsliklarga ega bo'lmoqda. Fan va texnikaning tez sur'atlar bilan rivojlanishi darsliklarning mazmuniga, so'zsiz ta'sir etadi, darsliklar to'ldiriladi, qaytadan ishlanadi, yangidan yaratiladi. Lekin darsliklarning stabillik printsiipi saqlanib koladi. Darsliklarga qo'yiladigan pedagogik talablar quyidagilardan iborat:

1. Material bayonining qat'iy ilmiyligi va hozirgi zamon fan va texnika rivojiga mosligi.
2. Yuksak g'oyaviylik va o'quvchilarni axloqiy tarbiyalash vazifalariga bo'ysunishi.
3. Darslik mazmunining hayot bilan bog'liqligi har bir nazariy masalalar yetarlicha asosli misollar, ko'rsatmalar bilan bo'lishi va ularning hayotiy ahamiyati ko'rsatilgan bo'lishi lozim.
4. O'quvchilarning yosh va bilish xususiyatlarini hisobga olib, materialni izchil va tizimli joylashtirilishi.
5. O'quvchilarning mustaqil ishslash malakasiga muvofiq ko'rsatma va ma'lumotlarning mavjudligi, darslik mazmuniga kuzatish va mashq uchun topshiriqlar, o'z-o'zini tekshirish uchun savollar, takrorlash uchun savollar bo'lishi.
6. Materialni o'zlashtirishni yengillashtirish uchun bayonning oddiy, badiiy va obrazli bulishi.
7. Materialni o'zlashtirishni yengillashtirish uchun chizma, diagramma, rasm va illustratsiyalarning mavjudligi.
8. Darsning tashkiliy ko'riniishi yaxshi bo'lishi.

Boshlang'ich ta'lum sharoitida darsliklar tuzishda o'ziga xosliklar va qiyinchiliklar bo'ladi. Kichik yoshdag'i o'quvchilarning, ayniqsa 1-sinf o'quvchilarining darsliklarida boshlang'ich ilmiy bilimlar beriladi, ular Bolaning hayotiy tajribasi bilan, unga odat bo'lib qolgan fikr yuritish mantiqi bilan uzviy bog'langan bo'lishi kerak. Shuning uchun darslikda tushuntirishlar, misollar, topshiriqlar, mashqlar, rasm va suratlar ko'p bo'ladi, unga mumkin bo'lgan o'yin vaziyatlari, topshiriqlar kiritiladi. O'quvchining nazariy bog'liqliklarni topishi va o'zlashtirishi mashqlarning harakteri va sismavzusiga bog'liqidir. Bir fanning o'zi turli mavzuda muhokama, dalil, isbot va mashqlar yordamida bayon qilinishi mumkin.

Hozirgi maktablarda yangi pedagogik texnologiya asosida yaratilgan darsliklardan ham keng foydalilmoqda. Bu darsliklarning asosiy xususiyati shundaki, har bir informatsion materialdan keyin o'z-o'zini tekshirish uchun savollar va topshiriqlar beriladiki, bular o'quvchilarni bilim, ko'nikmalarini mustaqil egallahshlariga yordam beradi. O'quv darsliklariga yordamchi o'quv qo'llanmalari chiqariladi. Bular: xrestomatiya, mashq va masalalar to'plami, lug'at, spravochnik, o'qish kitobi, geografik va tarixiy kartalar va boshqalar. Bular darslik materiallarini kengaytiradi,

o'zlashtirishni yengillashtiradi. O'quv qo'llanmalariga ham darsliklarga qo'yilgan talablar qo'yiladi. Bunday o'quv qo'llanmalarini o'quvchilarda mustaqil ishslash malakasini hosil qilishda muhim o'rin tutadi.

Mustahkamlash uchun savollari

1. Ilmiy-texnik jarayonning ta'lif mazmuniga bog'liq jihatlarini yoritib bering.
2. Ta'lif mazmunini belgilab beruvchi asosiy me'yoriy hujjatlar va ularning mohiyati haqida fikringiz qanday?
3. Sizning ta'lif yo'nalishingiz bo'yicha kompetensiyaviy yondashuvga asoslangan Davlat ta'lif standarti qachon qabul qilingan?
4. Yangi avlod darsliklarini yaratishga qo'yiladigan talablar haqida so'zlab bering?

1.6. Ta'lif metodlari va vositalari

Tayanch so'z va iboralar: metod, usul, ta'lif metodi, ta'lif vositalari, zamonaviy didaktikada, funktsiya.

Ta'lif metodlari: tushuncha, funktsiya, tasnif. «Metod» so'zining yunoncha tarjimasi «tadqiqot, usul, maqsadga erishish yo'li» kabi ma'nolarni anglatadi. Filofosiya lug'atida ushu tushuncha umumiy tarzda «maqsadga erishish usullari» deya sharhlangan.

Metod u yoki bu shaklda ma'lum qoida, tartib, usul, harakat va bilim mezonlarining yig'indisi hamdir. U tamoyillar, talablar tizimi bo'lib, subyektni aniq vazifani bajarishga, faoliyatning shu sohasida ma'lum natijalarga erishish sari yo'naltiradi. U haqiqatni izlashda vaqt, kuchni tejaydi, maqsadga eng yaqin va oson yo'l bilan yetishishga yordam beradi.

Metodning asosiy vazifasi faoliyatning bilish va boshqa shakllarini boshqaruvidan iborat. Biroq:

- birinchidan, metod va metodologik muammolarning rolini inkor qilish yoki to'g'ri baholamaslik (metodologik negavizm);
- ikkinchidan, metodning ahamiyatini bo'rttirish, mutlaqlashtirish, uni barcha masalalarning kaliti, ilmiy yangiliklarni yaratishning eng qulay vositasi (metodologik eyforiya) deb tushunish noto'g'ridir.

Har qanday metod muayyan nazariya asosida yaratiladi va tadqiqotning zaruriy sharti sifatida namoyon bo'ladi. Har bir metodning samaradorligi uning chuqur mazmun va mohiyatga egaligi, nazariyaning fundamentalligi bilan asoslanadi. O'z navbatida, metod mazmuni kengayib boradi, ya'ni bilimning chuqurlashishi va kengayishi, tajribaga tatbiq etilishi bilan metodning ko'lami ham o'zgaradi.

Metod subyekt bilan chambarchas bog'liqdir. Boshqacha qilib aytganda, «inson umum metodologiyaning markazidir»(Feyerbax). Ikkinchidan, har qanday metod u yoki bu darajada boshqaruv quroli vazifasini bajaradi.

Metod subyekt va obyektning murakkab dialektikasi asosida rivojlanadi va bunda oxirgisi hal qiluvchi ahamiyatga ega bo'ladi. Shu ma'noda, har qanday metod, eng avvalo, obyektiv, mazmunli va konkret bo'lsa-da, ayni paytda, subyektiv hamdir. Biroq u faqat mavjud qoidalar tizimi emas, balki obyektiv ilmiylikning davomi sifatida namoyon bo'ladi.

Metod metodikani aniqlashtiradi. Metodika daliliy materiallarni yig'ish va saralash vositasi, aniq faoliyat turidir. U metodologik tamoyillardan farq qilsa-da, ularga asoslanadi.

Yuqorida bayon etilgan fikrga qo'shimcha sifatida zamonaviy sharoitda pedagogik jarayonda atamalarni to'g'ri qo'llash maqsadida quyida ularning aniq ta'rifini keltirib O'tamiz:

Metod so'zi yunoncha tadqiqot, maqsadga erishish yo'li, usuli deganidir. Uning etimologiyasi (kelib chiqishi) ilmiy kategoriya sifatidagi talqinida ham aks etgan. Metod – umumiy ma'noda maqsadga erishish yo'li, ma'lum tarzda tartibga solingan faoliyat.

Ta'lim metodlari deyilganda, o'rganilayotgan materialni egallashga qaratilgan turli didaktik vazifalarni hal etishga doir o'qituvchining o'rgatuvchi ishi va o'quvchilarining o'quv-bilish faoliyatini tashkil etish usullari yig'indisi tushuniladi.

Ta'lim usuli – o'qitish metodining tarkibiy qismi yoki alohida tomoni. Usul va metod butun hamda qism sifatida bir-biriga bog'lanadi. Usullar yordamida faqat o'quv vazifasining bir qismi hal qilinadi.

Metodika – qat'iy ketma-ketlikka (algoritmik xarakterga), ilgari o'rnatalgan reja (qoida), tizimga aniq riosa qilish bo'lib, biror bir ishni maqsadga muvofiq o'tkazish metodlari, yo'llari majmuasi. "Metodika" tushunchasi turli fanlarni o'qitish bilan ham bog'liqlikda qo'llanilib, ma'lum sohani o'qitish jarayoni, mazmuni, qonuniyatları, tamoyillari, shakl, metod va vositalari yig'indisini o'zida ifoda etadi.

Ayni vaqtda pedagogik manbalarda «ta'lim metodi» tushunchasiga berilgan ta'riflarning xilma-xil ekanligiga guvoh bo'lish mumkin. Mazkur o'rinda ularning ayrimlarini keltiramiz:

Ta'lim metodi – zamonaviy darajada o'quv-tarbiyaviy maqsadlarga erishishga yo'naltirilgan pedagog va o'quvchilarining o'zaro bog`liq faoliyat usullaridir
(V.I.Zagvyazins
...)

Ta'lim metodlari – o'quv jarayonining murakkab tarkibiy unsuri (komponenti) bo'lib, o'qituvchi va o'quvchi faoliyatining barcha yo'nalishlarini yoritishga xizmat qiladi, ular o'rtasida ko'p sonli aloqa va bog'lanishlarni yuzaga keltiradi
(G.I.Hukina)

Ta'lim metodlari deganda o'qituvchining ыргатувчанлиги va o'quvchilarining o'quv materialini egallashga yuinaltirilgan turli didaktik masalalar yechimini topishga oid o'quv-bilish faoliyatlarini tashkil etish usullari tushuniladi
(I.F.Xarlamov)

Ta'lim metodi – belgilangan maqsadga erishishni ta'minlovchi algoritmlashtirilgan, muayyan mazmunga ega harakatlar tizimidir
(П.И.Подласый)

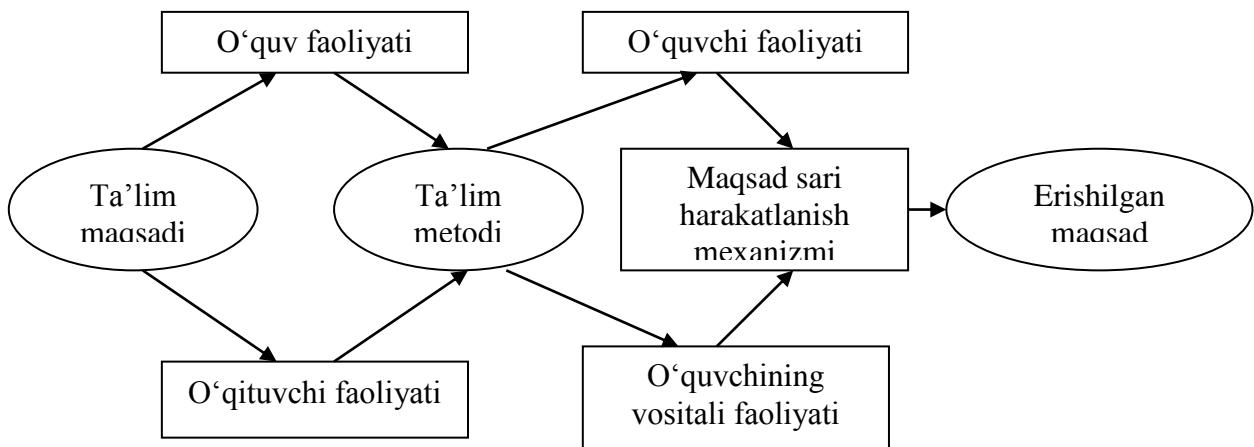
«Ta'lim metodi» tushunchasining mohiyatini yorituvchi qarashlar

Shuningdek, ta'lim metodlarining o'qituvchi va o'quvchilarining o'zaro hamkorlikdagi tartibli faoliyatları usulları ekanligi to'g'risidagi fikrlar ham mavjud.

«Ta'lim metodlari dastlab pedagog ongida muayyan yo'nalishdagi faoliyatning umumlashma loyihasi tarzida namoyon bo'ladi. Mazkur loyiha amaliyatga o'qituvchi va o'quvchilar faoliyatining o'zaro tutashuvi, o'qitish va o'qishga qaratilgan aniq harakatlar, amallar yoki usullar majmuasi sifatida joriy etiladi. Metod boshqa shakllarda namoyon bo'lmaydi, buning boisi ta'lim metodi o'zida umumiy holda faoliyatning didaktik modelini ifoda etadi».

1. Qayd etilayotgan tushuncha mohiyatini to'laqonli yorituvchi ta'rifi aniqlashga bo'lgan urinish bugun ham davom etyapti, yangi-yangi ta'riflar ilgari surilmoqda. Biroq, «ta'lim metodi» tushunchasi mohiyatini yoritishga nisbatan turlicha qarashlarning mavjudligiga qaramay, ularni o'zaro yaqinlashtiruvchi umumiyligi mavjud. Aksariyat mualliflar «ta'lim metodlari o'quvchilarining

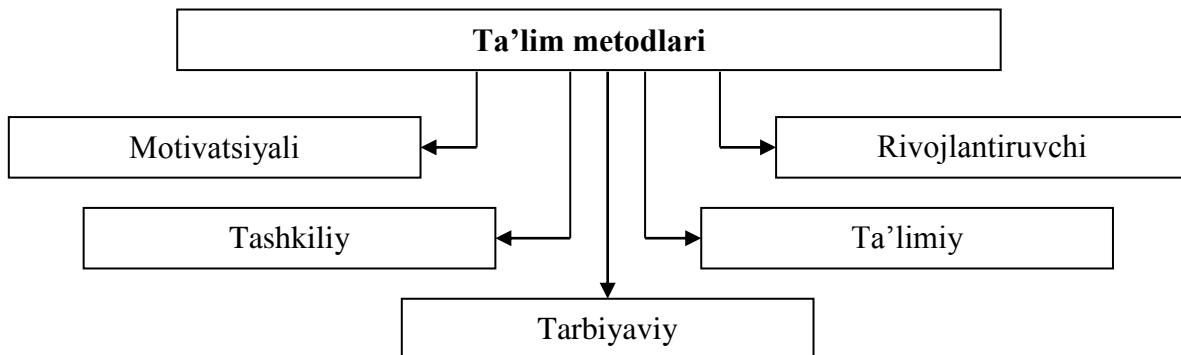
o'quv-bilish faoliyatini tashkil etish usullari» degan qarashga yon bosadilar. Demak, ta'lismetodlari ta'lism jarayonida qo'llanilib, uning samarasini ta'minlovchi usullar majmuidir.

Ta'lilmетоди tuzilmasi

Ta'lilmетодlari ta'lismasadi yoritishga xizmat qiladi, u yordamida ta'lismazmunini o'zlashtirish yo'llari ifoda etiladi, o'qituvchi va o'quvchilarining o'zaro harakati, xususiyati aks ettiriladi. Metod, bir tomondan, ta'lismasadi erishish vositasi sifatida namoyon bo'lsa, boshqa tomondan, boshqariluvchan o'qish faoliyatini amalga oshirish sharti hisoblanadi. Ta'lilmethodlari doimo u yoki bu o'qish vositalari yordamida joriy etiladi, shu bois ularning o'zaro shartlanganligini ta'kidlash joiz.

Ta'lilmетодi tuzilmasi chizmada quyidagicha namoyon bo'ladi (M.N.Skatkin qarashlariga ko'ra): Chizmadan anglanib turibdiki, ta'lilmетодi tuzilmasida quyidagilar ajralib turadi: maqsadli tarkib; faoliyatli tarkib; ta'lilmетодi vositalari. Tabiiyki, umumiy holda erishilgan natija har doim ham o'qituvchining dars boshida belgilagan maqsadiga mos kelavermaydi. Ta'lismasadi o'qituvchi va o'quvchilar faoliyati asosida, shuningdek, ta'lilmетодi vositalari yordamida natijalanadi, ushbu jarayonda aniq maqsadga yo'naltirilgan mexanizm ishga tushadi. Ta'lilmетодi tizimlari maqsadga erishish jarayonida bosh xalqa aynan qanday va qaysi mexanizm asosida hamda mavjud tarkibiy unsurlarni qanday ishga solish mumkinligini ifodalashga xizmat qiladi. Ta'lilmethodlari quyidagi asosiy funktsiyalarini bajaradi:

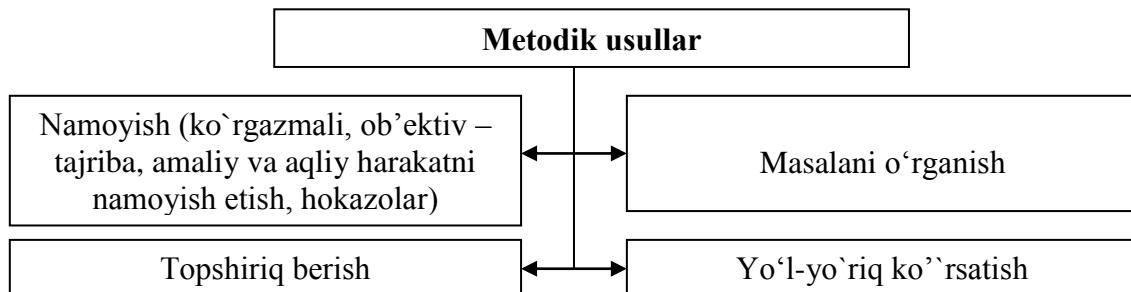

Tarbiya metodlarining asosiy funktsiyalari

Bu funktsiyalar ta'lilmетодini qo'llash jarayonida bir-biridan ajratilgan holda yoki ketma-ket joriy etilmaydi, aksincha bir-biriga o'zaro singib ketadi. Misol uchun, tashhisli funktsiya o'qituvchining bir qator metodlardan yaxlit foydalanishi evaziga bajariladi.

«Ta'lilmетодi» atamasi bilan birga ko'p hollarda «metodik usul» (sinonimlari – pedagogik usul, didaktik usul) tushunchasi ham qo'llaniladi. U ta'lilmетодining tarkibiy qismi, uning muhim

unsuri, metodni joriy qilishdagi alohida qadam sifatida ta’riflanadi. Har bir ta’lim metodi muayyan ta’lim usullarini chog‘ishtirish orqali joriy etiladi. Metodik usullarni xilma-xilligi ularni tasniflashga imkon bermaydi, biroq o‘qituvchi faoliyatida tez-tez qo‘llaniladigan usullarni ajratib ko‘rsatish mumkin:

Metodik usullarning turlari

Har bir metod ma’lum ta’limiy vazifani muvaffaqiyatli hal etish, qolganlari esa birmuncha samarasiz bo‘lishi mumkin. Universal ta’lim metodlari mavjud emas, shu bois darsda turli ta’lim metodlaridan yoki ularning majmuasidan foydalanish mumkin.

Ta’lim metodlarini tanlash quyidagi mezonlari asosida aniqlanadi:

- didaktik maqsad asosida;
- ta’lim mazmuni asosida;
- o‘quvchilarning o‘quv ko‘nikmalarini egallash va rivojlanish darajasi asosida;
- o‘qituvchining tajribasi va kasbiy tayyorgarlik darajasi asosida.

O‘qituvchi tomonidan qo‘llanilayotgan ta’lim metodlari majmuasi boshlang‘ich sinflardan yuqori sinflarga o‘tish asosida o‘zgarib hamda murakkab xususiyat kasb eta boradi. Ushbu jarayonda ayrim metodlarni qo‘llash chastotasi oshsa, ayrim metodlarni qo‘llashga bo‘lgan ehtiyoj kamayadi. Ta’lim metodlaridan foydalanish ko‘ldi, holati o‘qituvchining kasbiy tayyorgarligi va mahorati darajasiga bog‘liq holda o‘zgaradi.

Didaktikada munozaralarga sabab bo‘layotgan yana bir muhim ob’ekt ta’lim metodlarining tasnididir. «Ta’lim metodlari tasnifi ularning ma’lum belgilari bo‘yicha tartibini ifodalovchi tizimdir. Hozirgi vaqtida o‘nlab ta’lim metodlari ma’lum», - ekanligini ta’kidlagan holda I.P.Podlaso‘y fikrini quyidagicha davom ettiradi, - «Biroq bugungi kunda yetakchi sanaluvchi didaktik g‘oya yagona va o‘zgarmas metodlar majmuuni yaratishga intilish samarasiz ekanligini tushunishga yordam beradi. O‘qitish – favqulodda harakatchan, dialektik jarayon. Metodlar tizimi ham bu harakatlanishni aks ettiradigan darajada jo‘shqin bo‘lishi, metodlarni qo‘llash amaliyotidagi doimiy o‘zgarishlarni hisobga olishi kerak».

Ta’lim metodlarini tanlash muammosi uzoq davrdan buyon tadqiq qilib kelinmoqda. Biroq tadqiqotlar soni ko‘p bo‘lsada, bu borada yagona to‘xtamgan kelinmagan. Ushbu o‘rinda ta’lim amaliyotida qo‘llanilib kelayotgan metodlar tizimi (tasnifi)ga to‘xtalib o‘tamiz.

Ta’lim metodlarining tasnifi asosiy didaktik maqsadlar bo‘yicha tizimlashtiriladi.

Mualliflar tavsiya etilayotgan metodlarni quyidagi chizma bo‘yicha qo‘llash maqsadga muvofiqligini ta’kidlaydilar:

1. Materialni og‘zaki bayon qilish (hikoya, tushuntirish, maktab ma’ruzasi). O‘quvchilar tomonidan bilimlarni o‘zlashtirish o‘qituvchining tushuntirishini faol qabul qilish va puxta o‘ylash evaziga amalga oshiriladi. Bilimlarni uzatish vositasi sifatida o‘qituvchi nutqi muhim ahamiyatga ega. Bu o‘rinda o‘qituvchining o‘quvchilar faoliyatiga rahbarligi mavzuni qo‘yish, rejani e’lon qilish, o‘quvchilar faoliyatini boshqarishdan iborat bo‘ladi.

2. Suhbat. O‘quvchilar tomonidan bilimlarni o‘zlashtirish jarayoni: ular e’tiboriga havola etilayotgan savolning mohiyatini anglash, mavjud bilimlar va tajribani safarbar qilish, savolga oid ob’ektlarni o‘zaro taqqoslash, puxta o‘ylash va savollarga to‘g‘ri javob tayyorlashdan iborat.

O‘qituvchining rahbarligi: mavzuni qo‘yish, savollarni ifodalash, berilgan javoblarni tuzatish, to‘ldirish va umumlashtirish kabi holatlarda namoyon bo‘ladi.

Suhbat metodi yordamida bilimlarni o‘zlashtirishda o‘quvchilar mavjud bilimlari va tajribalariga tayanadilar.

3. Darslik (umuman, kitob) bilan ishslash (umumlashma va xulosalarni anglash, ularni xotirada saqlashga xizmat qiladi).

Bilimlarni o‘zlashtirish manbai bo‘lib bosma matn xizmai qiladi. O‘qituvchining rahbarligi esa topshiriqni ifodalash, faoliyat maqsadini belgilash, o‘quvchilarga darslik bilan ishslashning yangi usullarini o‘rgatish, o‘zlashtirilgan bilimlarning tushunilish va mustahkamlik darajasini tekshirish kabi ko‘rinishlarda aks etadi.

4. O‘qituvchilarning kuzatuvi (sinfda va sinfdan tashqari (shu jumladan, sayohat va ekskursiyalar) jarayonlarda).

O‘quvchilarning o‘quv predmetlari bo‘yicha o‘zlashtirish holati va hodisalarni kuzata borib, turli fan o‘qituvchilarining ko‘rsatmalari bo‘yicha ularni qismlarga taqsimlab har bir o‘quvchining o‘ziga xos, o‘xhash va muhim jihatlarini aniqlashga yo‘naltiriladi.

Bilimlarni o‘zlashtirish manbai bo‘lib muayyan predmet (yoki jarayon), tajriba, model, xaritalar xizmat qiladi. O‘qituvchining rahbarligi kuzatish vazifasini belgilash, uni ma’lum shaxs zimmasiga yuklash, ob’ektni belgilash, umumiy rahbarlikni olib borish, qismlarga ajratish, asosiyalarini aniqlash va umumlashtirishdan iboratdir.

5. Laboratoriya ishlari. Mazkur jarayonda aniq vazifa, ya’ni, ma’lum sharoitda muayyan hodisalarni kuzatish yuklanadi. O‘quvchilar hodisalarni kechish jarayonini kuzatadilar va tahlil qiladilar.

Bilimlar manbai kuzatilayotgan hodisalar va ularning kechish jarayonidir. O‘qituvchi vazifa mohiyatini ifodalaydi, o‘quvchilarni nazariy bilimlar bilan qurollantiradi, umumiy jarayon va bosqichlarni kuzatish yo‘llari hamda yakuniy xulosa chiqarishni o‘rgatadi.

6. Mashq (aqliy va faoliyatli mashqlar). O‘quvchilar tomonidan bilimlarni o‘zlashtirish jarayonining o‘ziga xosligi, nazariy asoslar o‘zlashtirilgach, ayrim materiallardagi o‘xhash harakatlarning ko‘p bora takrorlanishi kuzatiladi.

Bilimlar manbai: o‘zlashtirilgan bilimlar va xususiy tajriba sanaladi.

O‘qituvchi mashqni bajarish uchun joy hamda vaqtini belgilaydi, topshiriqni ifodalaydi, uni bajarish bosqichlarining borishini nazorat qiladi, boshqaradi, shuningdek, yakuniy natijalarini tekshiradi.

7. Ijodiy mashq. Ushbu metod o‘ziga xos xususiyatga ega bo‘lib, o‘ziga xoslik masalaning mohiyatini chuqur anglash, uni bajarishga nisbatan mustaqil yondashish, dalillarni saralash va o‘qituvchi tomonidan berilgan topshiriqni ijodiy bajarish jarayonida bilimlarni qo‘llash va kengaytirish kabi holatlardan tafsiflanadi.

Bilimlar manbai va materiali sifatida avval egallangan ijodiy ishlar tajribasi, mavjud bilimlar, kuzatuvlar, shaxsiy tajriba, o‘qilgan hikoya, ijtimoiy-foydali ishlarni boshqarish kabilar qayd etiladi.

O‘qituvchining rahbarligi: nazariy materiallarni o‘zlashtirilishini ta’minlash, mavzuni ifodalash, ijodiy ishlar xarakterini belgilash, ularning bajarilishini nazorat va tahlil qilish, sintezlash, xatoni ko‘rsatish hamda to‘g‘rilashdan kabi holatlarda namoyon bo‘ladi.

Keltirilgan tasnif «bilimlar manbai» bo'yicha tizimlashtirilgan metodlar – og'zaki, ko'rgazmali va amaliy metodlarni u yoki bu darajada o'zida mujassamlashtiradi. Biroq, M.A.Danilov va B.P.Esipovlar asosiy e'tiborni «ta'lim metodini to'g'ri tanlash»ga qaratishadi. Gap shundaki, sobiq Sho'ro umumta'lim maktablarining o'quv jarayonida metodlarning cheksiz ko'pligi, xatto ularni bir necha tasnif bilan ham qamrab olish mumkin emasligi, shu boisdan ham o'quv-tarbiyaviy ishlar muvaffaqiyatining bosh omili va eng muhimi to'g'ri, asoslangan metodni tanlash hisoblangan, Ana shu «g'oya» mohiyat jihatidan noto'g'ri bo'lishiga qaramay, o'n yillar davomida didaktika «rivoji»da muhim o'rinni tutib keldi. Nihoyat, har ikki tasnif bilimlar manbai bo'yicha ham, didaktik maqsadlar bo'yicha aniqlangan ta'lim metodlari tizimi maktab amaliyotining asosiy muammosini hal eta olmasligiga tanqidiy yondashildi, ularni qo'llash ta'lim sifatining yuqori darajasini ta'minlaganligi anglab yetildi va bu boradagi izlanishlar davom ettirildi. o'tgan asrning 80-yillaridan boshlab o'quvchilarining bilish faoliyatiga xarakteriga mos ta'lim tasnifi yaratildi.

Ushbu metodlar, mualliflarning ta'kidlashlaricha, bir-biridan o'quvchilarining ta'lim mazmuni turlarini o'zlashtirishda amalga oshadigan bilish faoliyatları xarakteri va o'quvchilarining xilma-xil faoliyatlarini tashkil etuvchi o'qituvchi holati ... bo'yicha farqlanadi.

O'qituvchi faoliyatining tuzilmasi	O'quvchi faoliyatining tuzilmasi
<ul style="list-style-type: none"> - Tushuntirish; - Harakatni ko'rsatish; - Dalillardan xabardor qilish; - o'quvchining materialni anglab yetishini rag'batlantirishga yo'naltiruvchi usullar; - turli didaktik materiallardan foydalanish 	<ul style="list-style-type: none"> - axborotlarni qabul qilish; - o'quv materialini tushunib olishga intilish va dastlabki ma'lumotlarni yodda saqlash; - o'quv materialini tushunish

Izohli-tasvirli ta'lim metodlari (boshqa nomlanishi axborotli-reptseptsiya)ning mohiyati: odatda nazariy bilimlar tayyor holda uzatiladi, o'quvchilar esa ularni qabul qiladilar (reptseptsiya). Bu yo'lda turli ta'lim vositalari (shu jumladan, ko'rgazmali vositalar)dan foydalaniladi. O'qituvchi faoliyati bunda nafaqat axborotlarni uzatish, balki ularning o'quvchilar tomonidan qabul qilinishini ham tashkil etishdan iborat bo'ladi.

Izohli-tasvirli metoddan ta'lim jarayorida foydalanishda quyidagi holatlar yuzaga keladi:

O'qituvchi faoliyatining tuzilmasi	O'quvchi faoliyatining tuzilmasi
<ul style="list-style-type: none"> - avval o'zlashtirilgan mavzu, paragraf yoki bob bo'yicha so'rov; - o'quvchilar uchun turli mashqlarni saralash va taklif qilish; - masalalarni yechishdagi o'quv harakatlarining namunasi va algoritmini namoyish qilish; -o'quv harakatlari ko'nikmasi va malakasini shakllantirish 	<ul style="list-style-type: none"> - turli kontekesda bilimlarni qayta ishslash; - namuna bo'yicha topshiriqlarni bajarish; - mashqlarni bajarish; - namunaviy masalalarni yechish usullarini egallah; - namunaviy masalalarni yechish algortmini egallah

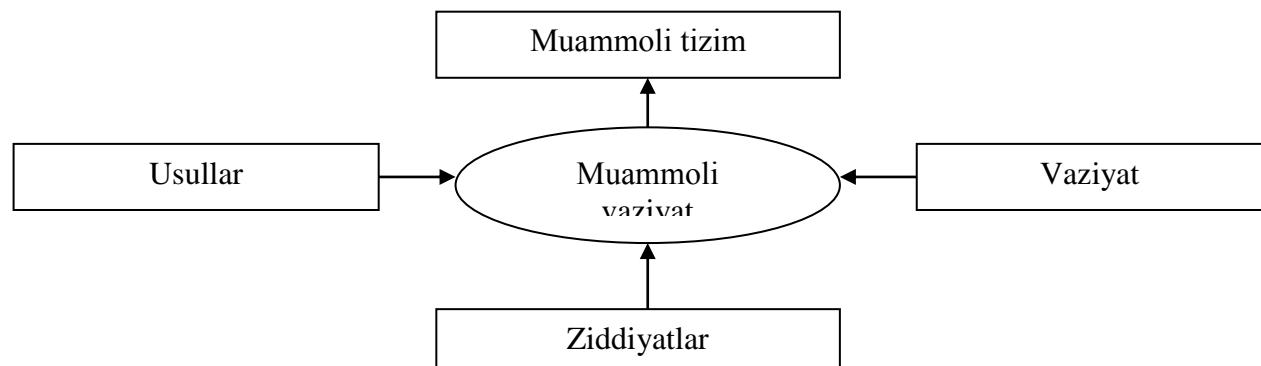
Reproduktiv ta'lim metodlari yuqorida keltirilgan metodlardan quyidagi unsurlarning mavjudligi bilan farqlanadi: o'qituvchining bilimlarni tushuntirishi, ularni o'quvchilarining yodida saqlanishini ta'minlashi va qayta ishlab chiqishi (reproduktsiya). O'zlashtirilgan bilimlarning mustahkam bo'lishiga ularni ko'a marta takrorlash evaziga erishiladi. Mazkur metod ta'limning barcha bosqichlari, asosan, boshlang'ich sinflarda o'qish va yozish, arifmetik harakatlarni amalga oshirish ko'nikmalarini o'zlashtirishda muhim o'rinni tutadi.

Reproduktiv metoddan foydalanishda o‘qituvchi va o‘quvchilar tomonidan quyidagi harakatlar tashkil etiladi:

O‘qituvchi faoliyatining tuzilmasi	O‘quvchi faoliyatining tuzilmasi
<ul style="list-style-type: none"> - o‘quvchilarni masalaning mohiyatini o‘rganishga jalg etish; - echim rejasini aniqlashda mulohaza yuritish namunasini ko‘rsatish; - masalani bosqichlarga ajratish; -evristik suhbat 	<ul style="list-style-type: none"> - evristik suhbatda qatnashish; - masalani yechish rejasini olg‘a surish; - izlanuvchan harakat usullarini egallash; - masalalar yechish yo‘llarini izlab topish

Evristik ta’lim metodini qo‘llashda o‘qituvchi tomonidan turli vositalar yordamida yangi bilimlarni izlab topish talab etiladi. O‘qituvchi bilimlarning bir qismini o‘quvchilarga ma’lum qiladi, qolganini esa o‘quvchilar bilish topshiriqlarini yechish jarayonida savollarga javoblar topish asosida o‘zlashtiradi, o‘zlarini bilimlarni mustaqil egallashadi. O‘qituvchi tomonidan qo‘yilgan masalani bir necha qarashlarga ajratilishi, ularni bajarishda o‘quvchilarning ketma-ketlikka rioya etishlari muhim metodik jihat sanaladi. Shu bois mazkur metod qisman izlanuvchan metod ham deb ataladi.

Evristik metodni qo‘llashda o‘qituvchi va o‘quvchilar tomonidan quyidagi harakatlar amalga oshiriladi:

Muammoli o‘qitish metodining tuzilmasi

Muammoli metodning mohiyati mashg‘ulotlar jarayonida muammoli vaziyatlarni yaratish va yechishdan iborat bo‘lib, uning asosida didaktik ziddiyatlar yotadi. Ziddiyatlarni bartaraf etish nafaqat ilmiy bilish yo‘li shu bilan birga o‘quv yo‘li hamdir. Bu metodni quyidagi chizma yordamida ifodalash mumkin:

Muammoli ta’lim kontseptsiyasining asosiy tushunchalari «muammoli vaziyat», «muammo», «muammoni topish» kabilar hisoblanadi. CHizmadan anglanadiki, muammoli vaziyat bu metodning dastlabki ko‘rinishi hisoblanib, o‘zida sub’ektning aniq yoki qisman tushunib yetilgan muammoni ifodalaydi, uni bartaraf etish yangi bilimlar, usullar va harakat ko‘nikmalarini o‘zlashtirishni taqozo etadi. Agar o‘quvchida qiyinchiliklarni yo‘qotish yo‘llarini izlab topish uchun boshlang‘ich ma’lumotlar bo‘lmasa, shubhasiz, muammoli vaziyat yechimini u qabul qilmaydi, ya’ni, muammoning yechimi uning ongida aks etmaydi. Fikrlash muamo mohiyatini tushunib yetilishi, ifodalanishi, mayjud bilim va ko‘nikmalar majmuasi va izlanish tajribasi asosida muammoli vaziyatni qabul qilish bilanoq boshlanadi. Bu holda muammoli vaziyat muammoga aylanadi. Har bir muammo muammoli vaziyatni o‘zida namoyon etadi, biroq, barcha muammoli vaziyat muammoga aylanavermaydi.

Mazkur metoddan foydalanish jarayonida muammo yechimini topishga yordam beruvchi yo‘nalishlar ko‘rsatilmaydi va chegaralanmaydi. Bu xususiyat muammoli masalaga xosdir. Muammoda yechimning qandaydir parametrlari ko‘rsatilsa, u muammoli masala hisoblanadi. Har qanday muammoli topshiriq ma’lum muammoni, demak, muammoli vaziyatni ham qamrab oladi. Biroq, yuqorida ta’kidlanganidek, barcha muammoli vaziyat muammo bo‘la olmaydi. Inson har doim muammoli masalalarni hal yetadi. Agar uning oldida muammo paydo bo‘lsa, uni muammoli masalaga aylantiradi, ya’ni, uning yechimi uchun o‘zidagi bilimlar tizimiga tayanadi va ma’lum ko‘rsatishlarni belgilab oladi. Muvaffaqiyatsizlikka uchragan taqdirda u boshqa ko‘rsatkichlarni qidiradi va shu muammo bo‘yicha yangi variantlardagi masalalarni loyihalaydi.

Ta’lim jarayonida muammoli metodni qo‘llashda o‘qituvchi va o‘quvchilar tomonidan quyidagi harakatlar amalga oshiriladi:

O‘qituvchi faoliyatining tuzilmasi	O‘quvchi faoliyatining tuzilmasi
<ul style="list-style-type: none"> -o‘quv materialiga oid tafovutlarni taklif etilishi; -muammoli vaziyatlarni tuzish; -muammoning mavjudligini aniqlab berish; - muammoli topshiriqlarni loyihalash 	<ul style="list-style-type: none"> -o‘quv materiali mohiyatining anglab yetilishi; -muammoli vaziyat yuzasidan fikrlash; -mavjud bilimlar va tajribani qayta tiklash; -muammoli masalaga o‘tkazish; -topshiriqni bajarish

Tadqiqotchilik o‘qitish metodini qo‘llashda o‘qituvchi o‘quvchilar bilan hamkorlikda hal etilishi zarur bo‘lgan masalani aniqlab oladi, o‘quvchilar esa mustaqil ravishda taklif etilgan masalani tadqiq etish jarayonida zaruriy bilimlarni o‘zlashtirib oladilar va uning yechimi bo‘yicha boshqa vaziyatlar bilan taqqoslaydi. O‘rnatilgan masalani yechish davomida o‘quvchilar ilmiy bilish metodlarini o‘zlashtirib tadqiqotchilik faoliyatini olib borish ko‘nikmasi, tajribasini egallaydilar.

Ta’lim jarayonida tadqiqotchilik o‘qitish metodini qo‘llashda o‘qituvchi va o‘quvchilar tomonidan quyidagi harakatlar amalga oshiriladi:

O‘qituvchi faoliyatining tuzilmasi	O‘quvchi faoliyatining tuzilmasi
<ul style="list-style-type: none"> -o‘quvchilarga o‘quv muammosini taklif etish; -o‘quvchilar bilan hamkorlikda tadqiqot masalasini o‘rnatish; -o‘quvchilarining ilmiy faoliyatini tashkil etish 	<ul style="list-style-type: none"> -o‘quv muammolari mohiyatini anglab olish; -tadqiqot muammosini o‘qituvchi va o‘quvchilar bilan birgalikda o‘rnatishda faollik ko‘rsatish; ularni yechish usullarini topish; -tadqiqiy masalalarni yechish usullarini o‘zlashtirish

Evristik va tadqiqotchilik metodlari o‘quvchilardan ijodiy xususiyat kasb etuvchi yuqori darajadagi bilish faoliyatini tashkil eta olish ko‘nikma va malakalariga ega bo‘lishni taqozo etadi. Buning natijasida o‘quvchilar mustaqil ravishda yangi bilimlarni o‘zlashtira oladilar. Ular odatda yuqori sinf o‘quvchilarining o‘zlashtirish darajalarini hisobga olgan holda ma’lum holatlarda qo‘llaniladi. Ushbu metodlardan boshlang‘ich sinflarda foydalanish amaliyotchi-o‘qituvchilarning fikrlariga ko‘ra bir muncha murakkab hisoblanadi. Biroq uzluksiz ta’lim tizimiga shaxsga yo‘naltirilgan ta’limni faol joriy etishga yo‘naltirilgan ijtimoiy harakat amalga oshirilayotgan mavjud sharoitda ushbu yo‘nalishdagi loyihalarni tayyorlash o‘ziga xos dolzarb ahamiyatga ega bo‘lib bormoqda.

Shunga qaramasdan bu tasnif maktab amaliyotida birmuncha keng tarqalgan va pedagogik hamjamiyat tomonidan e'tirof etilgan. Shuningdek, buyuk didakt I.Ya.Lerner asarlari asosida ilmiy tadqiqot ham amalga oshirilgan.

Didaktikada ta'lim metodlarining binar (ikki)li va ko'pbinarli omil asosida tizimlashtirishga bo'lган urinishlarni ham kuzatish mumkin. Chunonchi, M.I.Maxmutov tomonidan ta'lim metodlari va o'qish metodlari ajratiladi:

Shunday qilib, juft (binar)li metodlar vujulga keldi:

Shuningdek, V.F.Palamarchuk va V.I.Palamarchuklar ta'lim metodlarining uch o'lchovli modelini taklif qilishgan. Unda bilimlar manbai, o'quvchilarning bilish faolligi va mustaqillik darajasi hamda o'quv-bilishning mantiqiy yo'li yaxlit tarzda chog'ishtiriladi.

S.G.Shopavalenko ta'lim metodlari tasnifini to'rt belgi asosida asoslovchi quyidagi tetroeddik yondashuvni taklif etadi:

- 1) mantiqiy-mazmunli;
- 2) manbali;
- 3) mazmunli;
- 4) tashkiliy boshqaruvchi.

I.P.Podlaso'y birmuncha keng tarqalgan ta'lim metodlari tasnifiga yaqinlashar ekan, quyidagi fikrni ta'kidlaydi: «Boshqa bir qator ta'lim metodlari tasnifi ham mavjud. Masalan, nemis didakti L.Klinberg ta'lim jarayonida metodlarni hamkorlik shakllari bilan uyg'unlashtirishga alohida urg'u beradi» va quyidagi metodlarni ko'rsatadi:

Monologik metodlar	Hamkorlik shakllari	Diologik metodlar
Ma'ruza	Individual	Suhbatlar
Hikoya	Guruhli	Intervyu
Namoyish	Frontal	-
-	Jamoaviy	-

Ta'lim metodlari turli shakllar hamda xilma-xil ta'lim vositalari yordamida joriy etiladi.

Ta'lim shakllari ta'lim jarayonining tashkiliy-tuzilmaviy ko'rinishidir. Bugungi kunda ta'lim muassasalarida quyidagi ta'lim shakllaridan samarali foydalanib kelinmoqda: ma'ruza, seminar, amaliy mushg'ulot, uchrashuv, taqdimot, sayohat, o'quv konferentsiyasi va boshqalar.

Ta'lim jarayonida ta'limning samaradorligini ta'minlovchi muhim elementlardan biri sifatida ta'lim vositalari e'tirof etiladi. Ta'lim vositalari sirasiga quyidagilar kiradi: texnik hamda axborot qurilmalari (dioproyektor, kinedoskop, uskunalar, radio, televideniye, kompyuter, audio hamda video magnitafonlar), laboratoriya jihozlari (kolbalar, probirkalar, kimyoviy reaktivlar, mikroskop), xarita, maketalar, diagrammalar, plakatlar, rasmlar, chizmalar va hokazolardan foydalaniladi.

N.S.Sayidahmedov tomonidan asoslangan ta'lim metodlari tasnifi asosida didaktik jarayon nazariyasi yotadi. Ma'lumki, didaktik jarayon har qanday pedagogik texnologiyaning asosi sifatida o'zida quyidagi uchta komponentni mujassamlashtiradi:

- 1) motivatsion bosqich;
- 2) o'quv faoliyati;
- 3) boshqaruv.

Demak, didaktik jarayon tuzilmasiga mos holda ta'lim metodlarini quyidagi uch guruhga ajratish mumkin:

I. O'qish va mehnatga rag'batlantiruvchi hamda motivlashtirish metodlari.

II. O‘quv-bilish faoliyatini tashkil etish va amalga oshirish metodlari.

III. O‘quv-bilish faoliyatini boshqarish metodlari.

O‘z navbatida har bir guruh ilmiy asosda kichik guruhlarga ajratiladi:

I. O‘qish va mehnatga rag‘batlantiruvchi hamda motivlashtirish metodlari		
I kichik guruh	II kichik guruh	III kichik guruh
O‘qishga qiziqishni rag‘batlantiruvchi metodlar	O‘qish va mehnatda burch hamda javobgarlikni rag‘batlantiruvchi metodlar	Mehnatga va muayyan kasbga qiziqishni rag‘batlantiruvchi metodlar
II. O‘quv-bilish faoliyatini tashkil etish va amalga oshirish metodlari		
I kichik guruh	II kichik guruh	III kichik guruh
O‘quv-bilish faoliyatining mo‘ljal asoslarini vujudga keltirish metodlari	O‘quv-bilish faoliyatini bajarish metodlari	Mehnatda nazorat va o‘z-o‘zini nazorat metodlari
Og‘zaki: - hikoya; - suhbat; - tushuntirish; - ma’ruza; - yo‘riqnomा	Amaliy: - mashq; - o‘quv-ishlab chiqarish tajribasi; - o‘quv-unumli mehnat; - kitob bilan ishlash; - yozma ish	Og‘zaki: - individual so‘rov; - yalpi so‘rov; - dasturli og‘zaki so‘rov
Ko‘rsatmali: - illyustratsiya; - namoyish	Izlanuvchi: - qisman-izlanuvchi - tadqiqotchilik; - algoritmlik; - tashhisli	Yozma: - nazorat-yozma ish; - yozma sinov (test); - yozma imtihon; - dasturli yozma sinov (test); - laborotoriya-amaliy; - nazorat laborotoriya ishi; - mashinali nazorat; - unumli mehnatni son va sifat jihatdan baholash

III. O'quv-bilish faoliyatini boshqarish metodlari

Bilish faoliyatini kuzatish metodlari:

- bevosita;
- bilvosita yo'riqnomada yordamida;
- o'z-o'zini nazorat

Nazorat metodlari:

- o'qituvchi topshiradi;
- dasturli qo'llanmadan foydalananiladi;
- ta'limning texnik vositalari yordamida

O'quv faoliyatini tuzatish (korrektsiya) metodlari:

- tezkor;
- yakuniy natija bo'yicha;
- foiz ko'rsatkichi bo'yicha

Shunday qilib, taqdim etilayotgan ta'lim metodlari tizimi nazariy-amaliy jihatdan asoslangan va mazkur tizim yaxlit o'quv-tarbiya jarayonini qamrab oladi. Ushbu tizim bir qarashda akademik Y.K.Babanskiy tomonidan asoslangan ta'lim metodlari tizimiga o'xhash. Biroq, Y.K.Babanskiy tasnifiga ko'ra ta'lim jarayoniga nisbatan kibernetik yondashuv maqsadga muvofiq, unga ko'ra har qanday murakkab faoliyat, shu jumladan, ta'limiy faoliyat ham quyidagi uchta tarkibiy qismdan iboratdir:

- 1) tashkiliy;
- 2) rag'batlantiruvchi;
- 3) nazorat.

Ana shu asosida ta'lim metodlari quyidagicha guruhanadi:

1. O'quv-bilish faoliyatini tashkil etish va bajarish metodlari.
2. O'quv-bilish faoliyatini rag'batlantirish va motivlash metodlari.
3. Nazorat va o'z-o'zini nazorat metodlari.

Didaktik jarayon nazariyasi asosida ko'rilgan o'qish metodlarining tasnifi kichik guruhlar tarkibi, soni va unga kiritilgan metodlar nomenklaturasi hamda funktsiyalari bilan kibernetik yondashuvli tizimdan tubdan farqlanadi va o'quv-tarbiya jarayonining metodik jihatdan birmuncha yuqori darajasini ta'minlaydi.

Ta'lim metodlarining mohiyati va mazmuni. Qayd etib o'tilganidek, ta'lim metodlari tizimida **og'zaki bayon qilish metodlari** muhim o'rin tutadi.

Og'zaki mashqlardan ta'lim jarayonida keng foydalaniadi. Ular o'quvchilarining umumiyligi madaniyati, mantiqiy fikrlashi hamda bilish qobiliyatini rivojlantirish bilan bog'liqidir. Shuningdek, og'zaki mashqlarning nutq boyligini oshirish va xorijiy tillarni o'rganishdagi ahamiyati beqiyos.

Hikoya – o'qituvchi tomonidan mavzuga oid dalil, hodisa va voqealarning yaxlit yoki qismlarga bo'lib, tasviriy vositalar yordamida obrazli tasvirlash yo'li bilan ixcham, qisqa va izchil bayon qilinishi. Metodning samarasini ko'p jihatdan o'qituvchining nuqt mahorati, so'zlarni o'z o'rnida, ifodali bayon qilishi, shuningdek, o'quvchilarining yoshi, rivojlanish darajasini inobatga olgan holda yondashuviga bog'liq. Shu bois hikoya mazmuni o'quvchilarining mavjud bilimlariga tayanishi, ularni kengaytirishga xizmat qilishi zarur. Hikoyaning axborotlar bilan boyitilishi maqsadga muvofiqdir.

Hikoya qilinayotgan materialni samaralash maxsus reja asosida amalga oshiriladi. O'qituvchi har bir darsda uning maqsadini aniq belgilab oladi, undagi asosiy tushunchalarga alohida

urg‘u berishga e’tiborni qaratadi. Hikoya hisha (5-10 daqqa), shu bilan birga o‘quvchilarda his-hayajon va mavzuga nisbatan qiziqishni uyg‘otishi kerak. Bu holat hikoyani boshqa ta’lim metodlari (xususan, namoyish yoki muammoli bayon etish va hokazolar) bilan birga solishtirganda ro‘y berishi mumkin.

Suhbat – savol va javob shaklidagi dialogik ta’lim metodi bo‘lib, u fanga qadimdan ma’lum, xatto undan o‘z faoliyatida Suqrot ham mohirona foydalangan. Suhbat ta’lim jarayonida ko‘p funktsiyalar (aqliy fikrlash, hozirjavoblik, muloqot madaniyati va boshqa sifatlarni shakllantiradi) bajaradi, ammo asosiysi o‘quvchida faollikni yuzaga keltiradi. Suhbat o‘qituvchi fikriga mos harakat qilish, natijada yangi bilimlarni bosqichma-bosqich egallahsga imkon beradi.

Suhbat – faoliyatini endigina boshlagan o‘qituvchi uchun murakkab ta’lim metodi hisoblanadi, binobarin, savollarni tayyorlash, ularning ketma-ketligini ta’minalash ko‘p vaqt talab etadi, uni tashkil etishda esa barcha o‘quvchilarning diqqatini jalb etish talab qilinadi. O‘qituvchi oddiy savollar berishi, o‘quvchilarga ular yuzasidan batafsil o‘ylash uchun vaqt ajratishi, o‘quvchilarning javoblarini esa diqqat bilan tinglashi, zarur o‘rinlarda ularni sharhlashi lozim. Shu bois suhbatda bilish deduktiv yoki induktiv yo‘l bilan amalga oshadi. Deduktiv suhbat o‘quvchilarga oldindan ma’lum bo‘lgan qoidalar, tushunchalar, hodisalar, jarayonlar asosida tashkil etilib, o‘quvchilar tahlil yordamida xususiy xulosalarga keladilar. Suhbatning induktiv shaklida alohida dalillar, tushunchalarning tahlil asosida umumiy xulosaga kelinadi.

Suhbat ko‘proq o‘quvchilarni yangi bilimlar bilan tanishtirish, bilimlarni tizimlashtirish va mustahkamlash, nazoratni tashkil etish hamda o‘zlashtirilgan bilimlarni tashhislashda ijobjiy natijalarni beradi. Suhbat turli ko‘rinishlarda, ya’ni, kirish, yakuniy, individual va guruhli suhbat tarzida tashkil etiladi.

Kirish suhbat o‘quv ishlarining boshida tashkil etiladi. Uni tashkil etishdan ko‘zlangan maqsad hal etilishi zarur bo‘lgan ishlar mohiyatining o‘quvchilar tomonidan anglab yetilganligini tekshirib ko‘rishdan iborat. Bunday suhbatlar o‘quvchilarning o‘quv salohiyatini aniqlash, loyihalashtirish ishlarini tashkil etish hamda yangi bilimlarni o‘zlashtirishga kirishish oldidan uyushtiriladi.

Yakuniy suhbat o‘quvchilar tomonidan egallangan bilimlarni umumlashtirish va tizimlashtirish maqsadida amalga oshiriladi.

Katexizism (qisqa bayonli) suhbat – o‘quvchilarning boshlang‘ich bilim darajasi hamda ularning yangi o‘quv metodikasini o‘zlashtirishga tayyorgarligini aniqlash uchun tajribali o‘qituvchilar tomonidan dars avvalida yohud o‘rganilgan materialni mustahkamlash uchun dars so‘ngida qo‘llaniladi.

Evristik suhbat yangi bilimlarni muammoli tarzda egallahsga yo‘naltiriladi. Bunda savollar shunday ketma-ketlikda berilishi zarurki, natijada ularga «ha» yoki «yo‘q» tarzidagi javoblarni olish emas, aksincha, o‘quvchilarni mustaqil fikrlash, ularda faollikning yuzaga kelishini ta’minalash, ularni tahlil qilishga undash, dalillarni ilgari surishga erishish imkoniyati yaratilsin.

Demak, evristik suhbat jarayonida o‘quvchilar bilimlarni o‘zlarining tirishqoqliklari va mustaqil fikr yuritish layoqatiga egaliklari bois o‘zlashtira olsinlar.

Tushuntirish o‘quv materiali mazmunini isbot, tahlil, umumlashma, taqqoslash asosida bayon qilishdir. Bu metod hikoyaga nisbatan birmuncha keng qo‘llaniladi. Undan odatda nazariy materiallar hamda murakkab masalalarni o‘rganishda foydalaniladi. Tushuntirish jarayonida o‘quv materialining bir qadar qiyin unsurlari ko‘zga tashlanadi va shu asosda materialning mohiyati ochib beriladi. Tushuntirish samarasi ko‘p hollarda o‘qituvchining ko‘rgazmali vositalardan oqilona foydalanishiga bog‘liq bo‘ladi.

Ma’ruza – yirik hajmdagi o‘quv materialini og‘zaki bayon qilish metodi sanalib, uning o‘ziga xos xususiyatlari quyidagilardan iborat: qat‘iy mantiqiy ketma-ketlik, uzatilayotgan axborotlarning ko‘pligi, bilimlar bayonining tizimliligi. Maktab ma’ruzasi mazmunini murakab tizimlar, hodisalar, ob‘ektlar, jarayonlar, ularning sababli-oqibatli bog‘lanishlari, qonun va qoidalar tashkil etadi. Shu bois ma’ruza maktab sharoitida yuqori sinflardagina qo‘llaniladi. Chunki u butun dars jarayonini qamrab olishi mumkin. Ma’ruza metodi tushuntirish va suhbatning asta-sekin kengayib borishidan vujudga keladi va bir vaqida o‘quvchilarni qisqacha yozib olish (konspektlash)ga o‘rgata boradi.

Maktab ma’ruzasining samaradorligini ta’minalash shartlari quyidagilardan iborat:

- o‘qituvchi tomonidan eng maqbul ma’ruza rejasining tuzilishi;
- rejadan o‘quvchilarni xabardor etish, ularni ma’ruza mavzusining maqsadi va vazifalari bilan tanishtirish;
- rejada aks etgan barcha bandlarning mantiqiylik va ketma-ketlikda bayon etilishi;
- rejaning har bir bandi yoritilgach, ular yuzasidan qisqacha umumlashma asosida xulosalanishi;
- ma’ruzaning bir qismidan ikkinchisiga o‘tishda ular o‘rtasidagi mantiqiy aloqalarning o‘rnatalishini ta’minalash;
- bayon qilishning muammoli va emotsiyonal xususiyat kasb etishi;
- jonli til, o‘z vaqtida misollar, aniq dalillar va qiyoslashlardan foydalanish;
- auditoriya, muloqot jarayoni, shuningdek, o‘quvchilarning aqliy faoliyatlarini mohirlik bilan boshqarish;
- ma’ruzaning muhim jihatlarini turli tomondan ochib berilishi;
- ma’ruzaning asosiy qismlarini o‘quvchilar tomonidan qayd etib (yoziб) borilishiga imkon beradigan holatda bayon qilinish tezligi;
- zarur (yoziб olinadigan) o‘rnlarni oldindan ajratib qo‘yish;
- o‘rganilayotgan holatlarni yozib olish asosida qabul qilish va ularning mohiyatini aniqlashtirish maqsadida ko‘rgazmalar (namoyish, illyustratsiya, videofilm va boshqalar)dan foydalanish;
- alohida holatlarni chuqur muhokama qilishda ma’ruzani seminar, amaliy mashhg‘ulotlar bilan uyg‘unlashtirish.

Ta’lim sifati va samaradorligini ta’minalashda ko‘rgazmali metodlar ham alohida ahamiyatga ega.

Ushbu metodlardan foydalanish zaruriyati ko‘rsatmalilik tamoyiliga amal qilish maqsadga muvofiq ekanligida ko‘rinadi. Inson miyasining 30 foiz hajmini ko‘rishni, faqat 3 foizigina eshitishni ta’minalovchi neyronlar tashkil etadi. Pedagogik-psixologik yo‘nalishda olib borilgan tadqiqotlar natijalaridan ma’lum bo‘ladiki, shaxs tomonidan o‘zlashtirilayotgan bilimlarning 85 foizi ko‘rish retseptorlari yordamida o‘zlashtiriladi. Demak, o‘zbek xalqi tomonidan ko‘p bora qo‘llaniladigan “Yuz marta eshitgandan bir marta ko‘rgan yaxshi” maqoli ilmiy asosga ega ekan.

Namoyish metodi o‘rganilayotgan ob‘ekt harakat dinamikasini ochib berishda qo‘l keladi va ayni chog‘da predmetning tashqi ko‘rinishi va ichki tuzilishi haqida to‘laqonli ma’lumot berishda keng qo‘llaniladi. Tabiiy ob‘ektlarni namoyish qilishda odadta uning tashqi ko‘rinishi (shakli, hajmi, miqdori, rangi, qismlari, ularning o‘zaro munosabatlari)ga e’tibor qaratiladi, so‘ngra ichki tuzilishi yoki alohida xususiyatlarini o‘rganishga O‘tiladi. Ko‘rsatish ko‘p holatlarda o‘rganilayotgan ob‘ektlarning sub‘ekti yoki chizmasi yordamida kuzatiladi. Tajribalar namoyishi

esa sinf taxtasiga chizish yoki o‘qituvchining maxsus jihozlar yordamida ko‘rsatib berishi hisobiga amalga oshadi, bunda ushbu tajriba asosida yotuvchi tamoyillarni tushunish osonlashadi.

Predmetlar, hodisa yoki jarayonlarni tabiiy holatda namoyish qilish yanada ko‘proq didaktik samara beradi, biroq, bunday namoyishni amalga oshirish har doim ham mumkin bo‘lavermaydi. Shu bois o‘qituvchilar tabiiy predmetlarni namoyish qilishda sun’iy muhitga murojaat qilishadi (masalan, hayvonlar bilan hayvonot bog‘ida, turli o‘simliklar bilan esa issiqxonalarda tanishish) yoki sun’iy ravishda yaratilgan ob’ektlar (maket, model, mulyaj, skelet va boshqalar)dan foydalaniladi.

Bu metod yordamida o‘qituvchi o‘quvchilarni mustaqil ravishda ob’ektlarni o‘rganish, zaruriy o‘lchov ishlarini olib borish, aloqadorlikni o‘rnatish, shuningdek, hodisalarning mohiyatini anglab yetishga bir so‘z bilan aytganda faol bilish jarayoniga yo‘naltirishi lozim. Namoyish samarasi ko‘p jihatdan o‘qituvchining bilish jarayoni mohiyatan o‘quvchilarning yoshiga mos holda to‘g‘ri tanlanishi hamda mumkin qadar ularning diqqatini namoyish etilayotgan predmetning muhim jihatlariga yo‘naltirishiga bog‘liqidir.

Tasvir (illyustratsiya) metodi namoyish metodiga chambarchas bog‘liq bo‘lsada, didaktikada alohida o‘rganiladi. Illyustratsiya narsa, hodisalar va jarayonlarni ularning ramziy ko‘rinishlari – chizma, port, rasm, fotosurat, yassi modellar va boshqalar yordamida ko‘rsatishni taqozo etadi.

Namoyish va tasvir metodlari o‘zaro bog‘liqlikda bir-birini to‘ldirgan holda qo‘llaniladi. Agar hodisa va jarayonni o‘quvchi yaxlit holda qabul qilishi zarur bo‘lsa namoyishdan foydalanish, agar hodisa mohiyati hamda uning unsurlari o‘rtasidagi bog‘lanishlarni anglash talab etilsa illyustratsiyaga murojaat qilinadi.

Tasvirning samarasi ko‘pincha o‘qituvchi tomonidan ko‘rsatuv texnologiyasi qay darajada o‘zlashtirilganligiga bog‘liq bo‘ladi. Ko‘rsatmalardan foydalanishning bilish jarayonidagi didaktik ahamiyati o‘rganilayotgan ob’ekt mohiyatini to‘laqonli yorita olishi bilan belgilanadi. Aslida illyustratsiyalar oldindan tayyorlanib, dars jarayonida zarur o‘rnlarda kerakli hajmda ko‘rsatiladi, aks holda ular sonining oshib ketishi o‘quvchilarni hodisa mohiyatini anglashda chalg‘itadi. Ayrim hollarda tarqatma materiallar (otosurat, jadval, tabiiy ob’ektlar va boshqalar) yoki texnik vositalar xizmatidan foydalanishga to‘g‘ri keladi.

Ko‘rgazmali metodlardan foydalanishda samaradorlikka erishish uchun quyidagi shartlarga amal qilish maqsadga muvofiqdir:

- ko‘rgazmalilikning o‘quvchilar yoshi va rivojlanish darajasiga mos kelishi;
- namoyish etilayotgan ob’ektlar barcha o‘quvchilarga yaxshi ko‘rinib turishi;
- namoyishda uning boshlang‘ich bosqichi va asosiy jarayon (holat)larning ajralib turishi;
- tajribalar namoyishi maket, jihoz, quollar yoki tajriba sxemasini chizib ko‘rsatish asosida tashkil etilishi;

- namoyish va illyustratsiya o‘quv materialining mazmuni bilan uyg‘un bo‘la olishi lozim.

Amaliy ishlar metodlari o‘quvchilar tomonidan o‘zlashtirilgan nazariy bilimlar yordamida ularda amaliy ko‘nikma va malakalarini hosil qilishda alohida ahamiyat kasb etadi.

Amaliy ishlar metodi – o‘zlashtirilgan bilimlarni amaliy masalalar yechimini topishga yo‘naltirilgan jarayonda qo‘llashni taqozo etadi. Bunda nazariy bilimlarni amaliyatda qo‘llash ko‘nikmasi hosil qilinadi. Amaliy ishlar sinda yoki tabiiy sharoitlar – maktab yer maydoni, issiqxona, geografik maydonlarda amalga oshiriladi. Ularni amalga oshirishda sodir etiladigan harakatlar o‘qituvchi tomonidan nazorat qilinadi va zarur hollarda yo‘riqnomalar yoki maxsus ko‘rsatmani o‘quvchilar e’tiboriga havola etadi.

Qayd etilganidek, ushbu metodlar o‘quvchilarda amaliy ko‘nikma va malakalarni shakllantirishga yordam beradi. Aynan amaliy faoliyat jarayonida nazariy bilimlar harakatdagi shaklga ega bo‘ladi.

Mashq - aqliy yoki amaliy (jismoniy) harakatlarni bajarish ko‘nikmalarini egallash yo‘lidagi ko‘p marta takrorlanishlar bo‘lib, mashqsiz ko‘nikma hamda malakalarni shakllantirish mumkin emas. Mashqlar og‘zaki, yozma, gradikaviy (texnik jarayonlar mohiyatini ifodalash), ijtimoiy-foydali, jismoniy va boshqa turlarga bo‘linadi.

Yozma mashqlar – ta’limning tarkibiy qismi sifatida zaruriy ko‘nikma va malakalarni shakllantirish hamda mustahkamlash maqsadida qo‘llaniladi. Diktant, insho, masala, misol, shuningdek, referat yozish va tajriba mohiyatini yoritish ham yozma mashqlar sirasiga kiradi.

Grafikaviy ishlar ham yozma ishlar bilan o‘xshash jihatlarga ega bo‘lib, ulardan asosan texnik jarayonlar (jumladan, geografiya, fizika, matematika, chizmachilik, rasm hamda texnologik ta’lim)da keng ko‘lamda foydalilanildi.

Mashqlarning bajarilish samarasi quyidagi shartlar hisobga olinganda birmuncha yuqori bo‘ladi:

- mashqlarni bajarishga nisbatan ongli yondashish;
- bajarish qoidasini bilish;
- vaqt bo‘yicha takrorlanishning to‘g‘ri taqsimlanishi.

Mashqni bajarishni tashkil etish quyidagi bosqichlardan iborat:

- o‘qituvchining faoliyat maqsadi va mazmunini tushuntirishi;
- topshiriqni bajarish ketma-ketligini ko‘rsatishi;
- o‘qituvchi nazorati ostida o‘quvchilar tomonidan o‘quv harakatining dastlabki bajarilishi;
- zarur ko‘nikma va malakalar shakllangunicha o‘quv harakatlarning ko‘p bora takrorlanishi.

Ayrim holatlarda o‘quvchilar ovoz chiqarib o‘quv harakatlarini takrorlashlari va bajarishlari lozim bo‘ladi. Ular izohli mashqlar deb nomlanadi va bajariladigan harakatlarning mohiyatini anglagan holda ko‘nikma va malakalarni egallahsga imkon beradi.

Laboratoriya ishlari o‘quvchilarning jihoz, maxsus uskuna, quroq hamda turli texnikaviy qoliplardan foydalangan holda tajribalarni o‘tkazish metodlari bo‘lib, ular ko‘proq tabiiy fanlar asoslarini o‘rganishda qo‘llaniladi. Bu metod o‘quvchilarning asbob-uskunalar bilan ish ko‘rish, o‘lhash ishlarini amalga oshirish va ularning natijalariga ishlov berish kabi ko‘nikmalarini tezkor shakllantirishga imkon beradi. Laboratoriya ishlarini bajarish maxsus qurilma va jihozlar, shuningdek, materiallar hamda vaqtini sarflash, ularni ishga tayyor holatga keltirishni talab etadi. Biroq bu harakatlar o‘quvchilarning yuqori darajadagi faolligi asosida mustaqil ravishda tajriba va o‘lhash ishlarini tashkil etish bilan takomillashtirilib boriladi.

Laboratoriyanadan amaliy ishlarning farqi shundaki, bu metod o‘quvchilarning mavjud nazariy bilimlarni amaliy masalalar yechимини topishga yo‘naltirilgan faoliyatini tashkil etishga xizmat qiladi. U o‘quvchilarning bilimlarini chuqurlashtirish, bilish faoliyatini nazorat qilish hamda yo‘l qo‘yilgan kamchiliklarni tuzatish borasidagi ko‘nikmalarini shakllantirish kabi funksiyalarni bajaradi.

Amaliy mashg‘ulotlarda o‘quvchilarning bilish faoliyati quyidagi besh bosqichda tashkil etiladi:

1. O‘qituvchining tushuntirishi, faoliyat mohiyatini nazariy jihatdan anglash bosqichi.
2. Ko‘rsatma, yo‘l- yo‘riq berish bosqichi.

3. Sinov bosqichi (bu bosqichda ikki-uch nafar o‘quvchi amaliy harakatlarni bajaradi, qolgan o‘quvchilar esa ularning faoliyatini kuzatadi).

4. Faoliyat (harakat)ni bajarish (har bir o‘quvchi topshiriqni mustaqil ravishda bajaradi, ayni o‘rinda topshiriqni bajarishga qiyanalgan o‘quvchilarga alohida e’tibor qaratilib, ularga yordam ko‘rsatiladi).

5. Nazorat bosqichi (bu bosqichda o‘quvchilarning ishlari qabul qilinadi va baholanadi; ishning sifati, materialning maqsadga muvofiq tanlanganligi, vaqt nutqai nazardan tezkorlik, topshiriqni bajarish tizimining to‘g‘riliqi va samaradorligi kabi holatlarga alohida e’tibor beriladi).

Zamonaviy ta’lim tizimida o‘quvchilar tomonidan o‘zlashtirilgan nazariy bilimlar negizida amaliy ko‘nikma va malakalarni shakllantirishda didaktik o‘yinlardan foydalanishga alohida e’tibor qaratilmoqda.

Didaktik o‘yin o‘rganilayotgan ob’ekt, hodisa va jarayonlarni modellashtirish asosida o‘quvchining bilishga bo‘lgan qiziqishi va faollik darajasini rag‘batlantiruvchi o‘quv faoliyati turi. Ayni vaqtida o‘yin ham ijtimoiy faoliyat ko‘rinishi sanaladi.

Hozirgi vaqtida o‘qituvchilar qo‘lida barcha o‘quv fanlari bo‘yicha didaktik o‘yinlarning ishlanmalari mavjud, ayniqsa, boshlang‘ich ta’lim bo‘yicha yaratilgan o‘quv dasturlarda turli didaktik o‘yinlarning ro‘yxati yetarli darajada ko‘rsatilgan.

Ta’limning globallashuvi ta’limiy va rivojlantiruvchi xarakteriga ega va yo‘nalishi jihatidan xilma-xil bo‘lgan kompyuter o‘yinlarining mifik tabʼiyyatiga jadal kirib kelishini ta’minlamoqda. Didaktik o‘yinlar o‘quvchilarga ijtimoiy-foydali mehnat hamda o‘qish ko‘nikmalarini faol o‘zlashtirishda muhim ahamiyatga ega. Didaktik o‘yinlarning ahamiyati uning natijasi bilan emas, balki jarayonning mazmuni va uning kechishi bilan belgilanadi. O‘yinlar bolalarni ijtimoiy munosabatlar jarayonida faol ishtiroy etishga tayyorlaydi, ularning turli psixologik zo‘riqishlarini kamaytiradi. Didaktik o‘yinlardan foydalanilganda o‘quvchilarning manfaatdor bo‘lishlari ijobjiy ahamiyatga ega bo‘lgan taqdirdagina ularni taqdirlash mumkin. Aksincha, metodik jihatdan puxta asoslanmagan hamda shunchaki tashkil etilgan o‘yin ijobjiy natija bermaydi.

Ta’lim metodlarini tanlash. Pedagogika fanida o‘qituvchilarning amaliy tajribasini o‘rganish va umumlashtirish asoida ta’lim metodlarini tanlashga o‘quv-tarbiya jarayoni kechayotgan shart-sharoitlar va aniq holatlarga bog‘liq muayyan yondashuvlar vujudga keladi. Ta’lim metodlarini tanlashda quyidagi holatlar inobatga olinishi lozim:

- zamonaviy didaktikaning yetakchi g‘oyalari, ta’lim, tarbiya va rivojlantirishning umumiyligi maqsadlari;
- o‘rganilayotgan fan mazmuni va metodlari, mavzularining o‘ziga xosligi;
- xususiy fanlar metodikasining o‘ziga xosligi va umumdidaktik metodlarni saralashga qo‘yiluvchi talablarning o‘zaro aloqadorligi;
- muayyan dars materialining maqsadi, vazifalari va mazmuni;
- u yoki bu mavzuni o‘rganishga ajratilgan vaqt;
- o‘quvchilarning yosh xususiyati, bilish imkoniyatlari, darjasи;
- o‘quvchilarning darsga tayyorgarlik darjasи;
- o‘quv muassasalari, auditoriyalarning moddiy ta’minlanganlik darjasи, jihozlar, ko‘rsatmali qurollar, texnik vositalarning mavjudligi;
- o‘qituvchining imkoniyatlari, nazariy va amaliy jihatdan kasbiy tayyorgarlik darjasи, pedagogik mahorati, shaxsiy sifatlari;
- o‘quv muassasalarida fanlararo hamkorlikning o‘rnatalganligi.

O‘qituvchi bu holatlarni inobatga olib, u yoki bu ketma-ketlikda og‘zaki, ko‘rgazmali yoki amaliy metodlarni, reproduktiv yoki mustaqil ishlarni boshqarish metodlarini nazorat va o‘z-o‘zini nazorat metodlarini tanlash borasida aniq yechimlar qabul qiladi.

Mustahkamlash uchun savollari

1. Ta’lim metodi nima?
2. Ta’lim vositalariga nimalar kiradi?
3. Ta’lim metodlarining tasnifi nima?
4. Ta’lim jarayonida suhbat metodini qo‘llashda nimalarga e’tibor qaratish zarur?
5. Og‘zaki bayon metodlarining afzalliklari nimalar ko‘rinadi?
6. Ko‘rgazmali metodlar turkumini nimalar tashkil etadi?
7. Amaliy metodlar mohiyati nimadan iborat?
8. Didaktik o‘yinlar qanday maqsadda qo‘llaniladi?

1.7. Ta’limni tashkil etish shakllari va turlari

Tayanch tushunchalar: Ta’lim, ta’lim turlari, ta’limni tashkil etish shakllari, yangi g‘oyalar, o‘quv materiallari, o‘quv axoboti.

Ta’limni tashkil etish shakllari tushunchasi va ta’lim turlari. Didaktik g‘oyalar (tizimlar) tarixiy taraqqiyot jarayonida yangi g‘oyalar bilan boyib davr talabiga mos keluvchi tizimlarga aylanadi. Didaktik tizimlarning ketma-ketligi o‘qitish nazariyasi va amaliyotining umumiyligini qonuniyatidir.

Ta’lim turlari (yunoncha «species» alohida, o‘ziga xos xususiyatga ega) o‘quv jarayonini tashkil etish va amalga oshirishga nisbatan turlicha yondashuvdir. Pedagogik tizimlarning asosiy turlari quyidagilardir:

- arxaik (ibridoiy);
- qadimgi (SHumer, Misr, Xitoyda eramizdan avvalgi uchinchi ming yillik);
- avestiy (Baqtriya, Sug‘diyona, Xorazmda – eramizdan avv. VII-VI asrlar);
- yunon (Ellins, rim-yunon, rim – eramizdan avv. V-I asrlar);
- o‘rta asr (dogmatik, sxolastik V-XVI asrlar);
- yangi (tushuntirish, tushuntirish-ko‘rgazmali, dasturlashtirilgan, masofali o‘qitish muammoli-dasturlashtirilgan, kompyuterlashtirilgan innovatsion);
- xorijiy (tushuntirish, tushuntirish-ko‘rgazmali, dasturlashtirilgan, muammoli-dasturlashtirilgan, kompyuterli o‘qitish, masofali, Internet yordamida o‘qitish va shu kabilar).

Avesto g‘oyalariga ko‘ra shakllangan pedagogik tizim eramizdan avvalgi VII-VI asrlarda Markaziy Osiyo xududida zardushtiylik dini yuzaga kela boshlaganda tashkil topdi. “Avesto” zardushtiylik muqaddas manbai bo‘lib, u o‘z davrining entsiklopediyasi hisoblagan. “Avesto” g‘oyalariga binoan bolalar va yoshlarni o‘qitish hamda tarbiyalash quyidagilardan iboratdir:

- 1) diniy va ma’naviy tarbiyalash;
- 2) jismoniy tarbiya;
- 3) o‘qish va yozishga o‘rgatish.

Yoshlarni tarbiyalashda ona yerga, atrof-muhit, tabiatga muhabbat hissini uyg‘otish muhim yo‘nalish hisoblangan. “Avesto”da barkamol shaxs obrazni haqida aniq tasavvurlar ifoda etilgan.

Muntazam o‘qitishning ilk turi qadimgi yunon faylasufi Sukrot (eramizdan avvalgi 469-399 er. avv. yillar) va uning o‘quvchilari tomonidan keng qo‘llagan yordamchi savollarga javob topish

metodi hisoblanadi. Bu metod suqrotcha suhbat metodi nomini olgan. O‘qituvchi (faylasuf) o‘quvchida qiziqish, bilishga intilishni uyg‘otadigan savoldan foydalanadi, mulohaza yuritish asosida o‘quvchini voqeа-hodisalarning mohiyatini idrok etishga undaydi. O‘qituvchining mulohazasi ko‘pincha ritorik savollarni muhokama qilish bilan to‘ldirilib turiladi. Suqrotcha suhbatlar bir yoki bir necha o‘quvchilar ishtirokida tashkil etiladi.

Dogmatik o‘qitish – jamoa asosida idrok etish faoliyatining ilk turi bo‘lib, o‘rtा asrlarda keng tarqalgan. O‘rtа asrlarda g‘arbiy Yevropada dogmatik o‘qitishda lotin tili, Markaziy Osiyo mamlakatlarida esa arab tili yetakchi o‘rin tutgan. Musulmon pedagogik kontseptsiyasi sezilarli intellektuallik xususiyatiga ega bo‘lgan. Komillikka bilimlaridan faol foydalana oladigan odamgina erishishi mumkin deb hisoblangan. “Haqiqiy g‘oyalar” (Abu Ali Ibn Sino. «Donishnoma» g‘«Bilimlar kitobi»), haqiqiy bilimlarni o‘zlashtirishga ikki to‘sinq xalaqit qiladi: so‘zlarining aniq va fikrlarining tushunarli emasligi. Mazkur kamchilikni bartaraf etishda logika alohida o‘rin egallaydi. Musulmon mamlakatlarida bolani o‘qitish va tarbiyalashda u tomonidan Qur’onning arab tilida yod olinishi bilim eshallashning asosiy shart hisoblangan. Bundan tashqari XV-VII asrlarda bir qator maktablarda fors tili ham o‘rgatilgan. Asosiy ta’limni bolalar maktablar – boshlang‘ich maktabda olganlar (muqaddas kitobni o‘qish va talqin qilish mashg‘ulotlari, o‘qish, yozish va hisobga o‘rganganlar). Dogmatik o‘qitishda o‘quvchilarning assosiy faoliyatları tinglash, o‘qish, yod olish, eslab qolish va matnni so‘zma-so‘z takrorlashdan iborat bo‘lgan.

Oliy ta’lim madrasalarda berilgan. Mavarounnahrdagi eng yirik o‘quv maskanlari sirasiga Samarqand, Buxoro, Urganch va g‘ijduvondagi madrasalarni kiritish mumkin. Bu ma’rifiy markazlarining rivojlanishi XV-VII asrlarga to‘g‘ri kelgan. Madrasalarda o‘qitish fors tillarida olib borilgan. Talabalar majburiy tarzda arab tilini ham o‘rganganlar. O‘quv rejasiga grammatika, Qur’on, Hadis, ritorika, logika, metafizika, geologiya, adabiyot, huquqshunoslik kabi fanlar kirgan. O‘qitish asosan og‘zaki shaklda olib borilgan. Biroq talabalar foydalangan o‘quv adabiyotlari asta-sekin ancha ko‘p qirrali, turli-tuman bo‘lib boradi. Maktab ta’limi erkaklar uchun mo‘ljallangan. Ammo har bir badavlat oila qiz bolani o‘qitish uchun uyg‘a o‘qituvchini taklif etgan.

Dogmatik o‘qitish o‘rniga asta-sekin o‘quv jarayonida ko‘rgazmalilikni keng jalb etish natijasida tushuntirish, tushuntirish-namoyish etish kabi ta’lim shakllari qo‘llanila boshlandi.

Ayni vaqtida respublika hududida faoliyat yuritayotgan zamonaviy ta’lim muassasalarida ta’limning eng muhim quyidagi uch turidan foydalanimoqda:

- tushuntiruvchi-namoyish etuvchi ta’lim (u an’anaviy yoki axborot beruvchi ta’lim ham deb ataladi);
- muammoli o‘qitish;
- dasturlashtirilgan ta’lim yoki kompyuterli o‘qitish.

Bugungi kunda o‘rtа asrda keng qo‘llanilgan ta’lim turlari – dogmatik va sxolastik o‘qitish elementlari ham saqlanib kelinmoqda.

Tushuntiruvchi-namoyil etuvchi ta’lim nomidan mohiyati anglanib turibdi. Ko‘rgazmalilik asosida tushuntirishning asosiy metodlari tinglash va eslab qolish sanaladi.

Tushuntiruvchi-namoyish etuvchi ta’lim turi vaqtini tejash, o‘qituvchi va o‘quvchilarning kuchlarini asrash, qiyin bilimlarni tushunishni osonlashtirish, ta’lim jarayonini ancha samarali boshqarishni ta’minlaydi. Biroq muayyan kamchilikka ham ega, ya’ni, “tayyor” bilimlarni berish va o‘quvchilarni bilimlarni o‘zlashtirishda mustaqil hamda mahsuldar fikrlashdan ozod etish, o‘quv jarayonini individuallashtirish, differentatsiyalashtirish imkoniyatlarining kamligi..

Muammoli o‘qitishda o‘quv muammolarini hal etish jarayonida bilimlarni mustaqil egallah, o‘quvchilarning ijodiy fikrlashlari va idrok etish faoliyatlarini rivojlantirish yo‘li bilan ta’lim tashkil

etiladi. Uning texnologiyasi turli-tumanligi bilan ajralib turmaydi, chunki o‘quvchilarni faol idrok etish faoliyatiga jalb etish bir necha bosqichlardan iborat bo‘ladi. Ular ketma-ket tartibda va kompleks amalga oshirilishi kerak.

Bunday o‘qitishda muammoli vaziyatni yaratish muhim bosqich hisoblanadi. Bunday vaziyatda fikrlash jarayonida qiyinchilik his etiladi. O‘quv muammosi bir qadar qiyin, lekin o‘quvchilarning kuchi yetadigan bo‘lishi kerak. Muammoni ilgari surish bilan birinchi bosqich yakunlanadi. Muammoni hal etishning keyingi bosqichida o‘quvchilar savol bo‘yicha mavjud muammoni ko‘rib chiqadilar, tahlil qiladilar, javob topish uchun ularning yetarli emasligini aniqlaydilar va yetishmayotgan axborotni topishga intiladilar. Uchinchi bosqich muammoni yechish uchun zarur bo‘lgan bilimlarni turli usullar bilan egallahsga qaratilgan. U hayoliga birdan fikr kelishi bilan yakunlanadi (“Men nima qilishni bilaman!”). SHundan keyin muammoni hal etish, olingan natijalarni tekshirish, dastlabki gipoteza bilan solishtirish, olingan bilimlar, malakalarmi tizimlashtirish va umumlashtirish bosqichlari keladi.

Muammoli topshiriqlar savollar, o‘quv masalalari, amaliy vaziyatlardan iborat bo‘lishi mumkin. Muammoli savolda izlash va javoblar turli variantlari ko‘zda tutiladi, ya’ni, oldindan tayyor javob bu yerda mumkin emas. Muammoli savolga misool: “Nima uchun temirdan yasalgan mix suvda cho‘kadi, temirdan yasalgan kema esa cho‘kadi?”.

Muammoli masala uni yechish yo‘llarini mustaqil izlashga intilishni yuzaga keltiruvchi o‘quv-o‘rganish topshirig‘idir. Muammoli masala asosini mavjud bilimlari o‘rtasidagi qarama-qarshiliklar tashkil etadi. Muammoli masalaga misol: “2Q5*3q21 tengligi to‘g‘ri bo‘lishi uchun qanday amallarni bajarish kerak?”.

O‘qish jarayonida muammoli vaziyat sub’ekt (o‘quvchi) o‘zi uchun qiyin bo‘lgan masalani yechishni istashi, lekin unga ma’lumotlar yetishmasligi va u o‘zi ularni izlashi zarurligini ko‘zda tutadi. Muammoli vaziyatga misol: “6 ta gugurt qutisidan tomonlari bir gugurt qutisi kattaligiga teng 4 ta bir xil tomonli uchburchaklar yasang”.

Muammoli o‘qitishning afzalliklari: shaxsiy ijodiy faoliyatini tashkil etish asosida bilimlarni mustaqil egallah, o‘qishga qiziqishni uyg‘otish, mahsuldor fikrlashini rivojlantirish, o‘qitishning mustahkam va amaliy natijalari. Kamchiliklari o‘quvchilar idrok etish faoliyatlarini boshqarishning qiyinligi, muammoni qo‘yish va hal etish uchun ko‘p vaqt sarflanishi, muammoli vaziyatni yaratish va mustaqil yechish imkoniyatini har bir o‘quvchiga taqdim etishning qiyinligi bilan belgilanadi.

Dasturiy ta’lim (dasturlashtirilgan o‘qitish) harakat (operatsiya)lar ketma-ketligi tizimini ifodalovchi, ularni bajarish ilgaridan rejulashtirilgan natijaga olib keluvchi “dastur” terminidan kelib chiqadi. Ushbu turning asosiy maqsadi o‘quv jarayonini boshqarishni yaxshilashdan iborat. Bunday o‘qitish asosini kibernetik yondoshish tashkil etadi. Unga binoan o‘qitish murakkab dinamik tizim sifatida qaraladi. Dasturiy ta’lim yangi didaktik, psixologik va kibernetik g‘oyalar asosida XX asrning 60-yillari boshlarida yuzaga keldi. U o‘quvchining bilim egallashi yo‘lida har bir qadamni nazorat qilishga imkon beradigan va shuning asosida o‘z vaqtida yordam ko‘rsatish, qiyinchiliklarini oldini olish, qiziqishini yo‘qotmaslik va salbiy oqibatlarning oldini olishga imkon beruvchi o‘quv jarayonining texnologiyasini yaratishga yo‘naltiradi.

Dasturiy ta’limning asosiy xususiyatlari quyidagilardan iborat:

- o‘quv materialining alohida qismlarga ajratilishi;
- o‘quv jarayonining bilimlarni o‘zlashtirish bo‘yicha bilimlar portsiyalari va fikrlash amallaridan iborat bo‘lgan ketma-ket qadamlardan iborat bo‘lishi;
- har bir qadamning nazorat bilan yakunlanishi (savol, topshiriq va shu kabilar);

- nazorat topshiriqlarini to‘g‘ri bajarganida o‘quvchining yangi materiallarni olishi va navbatdagi qadamni bajarishi;
- to‘g‘ri javob topganda o‘quvchining yordamchi va qo‘sishimcha tushuntirishlarni olishi;
- har bir o‘quvchining mustaqil ishlashi, kuchi yetadigan mavzu bo‘yicha o‘quv materialini egallaishi;
- barcha nazorat topshiriqlari bajarilish natijalarining qayd etilishi (ular o‘quvchilarining o‘zlariga (ichki qayta aloqa) va pedagogga (tashqi qayta aloqa) ma’lum qilinadi);
- o‘qituvchining ta’lim tashkilotchisi va qiyinchilik yuzaga kelganda yordamchi (maslahatchi) sifatida ishtirok etishi, individual yondoshuvning amalga oshirilishi;
- ta’lim jarayonida o‘qitishning o‘ziga xos vositalarining keng qo‘llanilishi (dasturlashtirilgan o‘quv qo‘llanmalari, trenajerlar, nazorat qilish qurilmalari, o‘qitish mashinalari).

Kompyuterli ta’lim. O‘qitish sohasida jahon didaktikasining muhim tajribasi - shaxsiy elektron-hisoblash mashinalari (SHEHM) rivojlanishi kompyuterli (kompyuterlashtirilgan) ta’limning shakllanishiga imkon berdi. Maxsus ta’lim dasturlari bilan ta’minlangan kompyuterlarni deyarli barcha didaktik masalalar: axborotni berish, o‘qitish jarayonini boshqarish, natijalarini nazorat qilish va tuzatib borish, mashqlarni bajarish, o‘quv jarayoni rivojlanishi haqida ma’lumotlarni to‘plash va boshqalarni hal etishga moslashtirish mumkin.

Rivojlangan mamalakatlarda kompyuterlardan ta’limdan foydalanishning keng rivojlanishi bu boradagi quyidagi asosiy yo‘nalishlarni aniqlashga imkon berdi:

- alohida o‘quv fanlari (matematika, tabiiy fanlar, ona tili, chet tili, geografiya va boshqalar) bo‘yicha o‘zlashtirish darajasini oshirishni ta’minalash;
- umumi kognitiv (idrok etish) qobiliyatlar – qo‘yilgan masalani hal etish, mustaqil fikrlash, kommunikativ malakalarni egallash (axborotni to‘plash, analiz, sintez qilishni) rivojlanish, u yoki bu ko‘nikmani shakllantirishga imkon beruvchi jarayonlarga e’tiborni kuchaytirish.

Bundan tashqari kompyuterlardan avtomatlashtirilgan test sinovlari o‘tkazish, baholash va boshqarishda keng foydalaniladi, bu o‘qituvchi vaqtini tejashta imkon beradi, natijada pedagogik jarayonning samaradorligi oshadi.

Dasturiy va kompyuterli ta’limlar o‘qitish algoritmlarini ajratishga asoslanadi. Algortm to‘g‘ri natijaga olib keluvchi ketma-ket amallar tizimi sifatida bilim, ko‘nikma va malakalarni to‘la o‘zlashtirish uchun zarur bo‘lgan o‘quv faoliyati tartibi va ketma-ketligini o‘quvchiga ko‘rsatadi. O‘quv dasturlari va kompyuterli ta’limning samaradorligi fikrlash faoliyatini boshqarish algoritmlarining sifatiga bog‘liq. Yomon tuzilgan algortmlar kompyuterli o‘qitishning sifatini keskin pasaytiradi.

Kompyuterli ta’limning sifati quyidagi ikki asosiy omil bilan aniqlanadi:

- 1) o‘qitish dasturlarining sifati;
- 2) hisoblash texnikasining sifati.

Bu sohada ham muayyan muammolar mavjud, ya’ni, o‘quvchilarining idrok etish faoliyatini tashkil etish qonuniyatlarini hisobga olgan holda yaratilgan ta’lim dasturlari hozircha juda kam, ularni tuzib ishlab chiqish ko‘p vaqt va kuch talab etiladi, shu bois ularning narxi ham qimmat. Respublika ta’lim muassasalarida EHMLar soni va ularidan foydalanish ko‘lami ortib va takomillashib bormoqda, biroq, bu sohada hali jahon tajribasidan ortda qolish holati bartaraf etilgani yo‘q.

Ta’lim pedagogik tizimlarining rivojlanish tendentsiyasi. Dunyoda shunday ta’lim tizimi yuzaga kelganki, uni ko‘philik “qo‘llab turuvchi, ta’minlovchi, yordamchi o‘qitish” deb ataydilar.

U odamni kundalik muammolarni hal etishga tayyorlashga asoslangan bo‘lib, shaxsning faoliyati va hayot tarzini qo‘llab turish uchun mo‘ljallangan.

Ayni vaqtida “innovatsion” (yangilik kiritish) ta’limni tashkil etishga alohida ahamiyat berilmoqda. Mazkur ta’limning quyidagi o‘ziga xos xususiyatlar mavjud:

1) bu oldindan ko‘ra bilish, ya’ni, o‘quvchinini avvalgi va hozirgi tajribasi asosida o‘qitish emas, balki uni uzoq kelajakni mo‘ljallahsga o‘rgatishdan ibora bo‘lib, o‘quvchi ijtimoiy hayot va kasbiy faoliyatda taxmin qilish, ko‘zlash, modellashtirish va loyihalashtirish amalga oshira olishi zarur.

2) o‘quvchining hamkorlikda ta’lim olish va muhim qarorlarni qabul qilish (lokal va xususiydan tortib dunyoni, madaniyat, tsivilizatsiya rivojlanishini hisobga olishdan global muammolarni hal etish)da faol ishtirok etishini ta’minlash.

Keyingi yillarda masofaviy ta’lim (lotincha distantia – masofa) – masofadan turib o‘qitish keng rivojlanmoqda. Masofaviy o‘qitish – ta’lim texnologiyasi bo‘lib, unga ko‘ra o‘quvchi qayerda va qanday holatda bo‘lishidan qat’iy nazar muayyan ta’lim muassasasi ta’lim dasturini o‘rganish imkoniyatiga ega bo‘ladi. Bu maqsadni amalga oshirishda zamonaviy axborot texnologiyalari: darsliklar va boshqa bosma nashrlar, o‘rganilayotgan materialni kompyuter telekommunikatsiyalari orqali uzatish, videotasmalar, munozaralar va seminarlar o‘tkazish, regional va milliy televideniye hamda raudio orqali o‘quv dasturlarini namoyish etish, kabelli televideniye va ovozli pochta, ikki tomonlamali videokonferentsiyalar, telefon orqali qayta aloqa bilan bir tomonlama videotranslyatsiya va boshqalarning xizmatiga tayaniladi. Masofali o‘qitish o‘qituvchilarga vaqtini tejashda qulaylik yaratadi, asosiy faoliyatidan ajralmagan, jumladan uzoq rayonlarda yashovchilarga o‘qish imkonini yaratadi, o‘quv fanlari erkin tanlanadi, fan, ta’lim va madaniyat mashhur namoyondalari bilan munosabatlar imkonini beradi. O‘quvchi va o‘qituvchilarning faol o‘zaro munosabatlari, mustaqil ishslashni faollashtirish va o‘quvchilarning mustaqil bilim olish ehtiyojlarini qoniqtirishga xizmat qiladi.

Ta’limni tashkil etish shakllari va ularning didaktikada rivojlanishi. Jahon pedagogik fani va amaliyotida ta’limni tashkil etishning turli shakllari mavjud. Jamiyat rivojining har bir yangi bosqichi ta’limni tashkil etishga o‘z ta’sirini o‘tkazadi.

Ayni vaqtida ta’limning quyidagi shakllari ajratib ko‘rsatiladi: individual, individual-guruqli, sinf-dars, lektsion-seminarli va sinfdan tashqari, auditoriyadan tashqari, maktab va maktabdan tashqari. Ular o‘quvchilarni qamrab olishi, o‘quvchilar faoliyatini tashkil etishi, jamoaviy va individual shakllarining nisbatlari, mustaqilligi darajasi va o‘qish jarayoniga rahbarlik qilish xususiyatlari kabi belgilariga ko‘ra quyidagi uch asosiy turga ajratiladi:

- 1) individual;
- 2) sinf-darsli;
- 3) ma’ruza-seminarli.

Qadim zamonlarda mavjud bo‘lgan o‘qitishning eng qadimgi shakli ta’limning individual shakli hisoblanadi. Hayotiy tajribalarni ajdoddlardan-avlodlarga uzatish ibtidoiy jamiyatda yuzaga kelgan. Yozuv paydo bo‘lishi bilan qavm boshlig‘i turli belgilari yordamida o‘zining tajribalarini yoshlarga o‘rgatgan. O‘qituvchi va o‘quvchining bevosita va individual aloqasiga misol sifatida repetitorlikni ko‘rsatish mumkin. O‘qishni tashkil etishning individual shakli antik davr va o‘rta asrlarda yagona usul bo‘lgan, undan ba’zi mamlakatlarda XVIII asrgacha keng foydalanimilib kelingan.

Individual ta’lim bir qator afzalliklarga ega, shuning uchun bu usuli bizning davrimizgacha repetitorlik shaklida saqlanib qolgan. Uning ustunligi o‘quv faoliyati mazmuni, metodi va suratini

to‘la individualashtirish, aniq bir masalani hal etishda uning har bir harakati va operatsiyalarini kuzatib borishga imkon berishidan iborat. Individual ta’lim o‘qituvchining yuqori pedagogik malakaga ega bo‘lishini talab etadi.

Individual o‘qitishning ustunliklari bilan bir qatorda bir qator kamchiliklari ham mavjud bo‘lib, ular quyidagilardan iborat:

- 1) vaqtning tejamli emasligi;
- 2) o‘qituvchi ta’sirining cheklanganligi (o‘qituvchining vazifasi o‘quvchiga topshiriq berish va uni bajarilishini tekshirishdan iborat);
- 3) boshqa o‘quvchilar bilan hamkorlikda ishlash imkoniyati cheklanganligi (bu holat ijtimoiylashishi jarayoniga salbiy ta’sir ko‘rsatadi);
- 4) jamoada ishlash tajribasining shakllanmasligi.

Mazkur sabablar XVI asrdan boshlab individual o‘qitish usulining ahamiyati pasayib, uning o‘rnini ta’limning individual-guruhli shakli egallashiga imkon berdi.

Ta’limning individual-guruhli shaklidagi Yevropada XVI asrda keng foydalana boshladilar. Markaziy Osiyo davlatlarida bu usuldan qadim davrlarda ham foydalanganlar. Bunga Avesto davri misol bo‘la oladi, bu davrda o‘quvchilar uchun asosiy o‘quv qo‘llanma zardushtiylikning muqaddas manbai “Avesto” (eramizdan avvalgi VII-XVI asrlar) bo‘lib kelgan. Avesto davri jamiyatidagi maktablarda individual o‘qitish jamoali o‘qitish bilan birga olib borilar edi. O‘qituvchi “Avesto” kitoblaridan birini ochadi va o‘quvchilar navbatma-navbat kelib ovoz chiqarib o‘qiydilar, keyin esa hamma birgalikda o‘qilganni takrorlaganlar, mashqlarni maxsus taxtachalarda yozganlar. Aqliy mashqlar o‘qituvchining o‘quvchi bilan erkin suhbat davomida olib borilgan. Jismoniy tarbiyalash individual va jamoali mashg‘ulotlar shaklida amalga oshirilgan. Jismoniy tarbiyaning maqsadi yoshlarni harbiy xizmatga tayyorlashdan iborat bo‘lgan. Otda yurish, ov qilish, qilichdan foydalanishni bilish, suvda suzish, yugurish, nayza otish va shu kabilar harbiy tayyorgarlikning majburiy turlari hisoblangan. Ta’lim olish jarayoni kun chiqqandan kun botgungacha davom etgan, uy vazifalari mavjud bo‘lmagan.

XI asrdayoq Abu Ali ibn Sino o‘zining “Tadbiri manzil” nomli ilmiy asarining maxsus “Amuzish va parvarishi modrasas farzand” («Bolalarni maktabda o‘qitish va tarbiyalash») bo‘limida o‘quvchilarga jamoali o‘qitish haqida quyidagi tavsiyalarni beradi:

- 1) agarda o‘quvchilar birgalikda o‘qisalar, ular zerikmaydilar, fanni o‘rganishga qiziqish kuchayadi; ularda bir-birlaridan ortda qolmaslik uchun o‘zaro musobaqalashish istagi rivojlanadi, ular bolaning o‘qishi yaxshilanishiga yordam beradi.
- 2) o‘zaro suhbatlarda o‘quvchilar kitobdan o‘qish yoki kattalardan eshitgan qiziqarli ma’lumotlarni bir-birlariga aytib beradilar;
- 3) bolalar birgalikda yig‘ilganlarida bir-birilari bilan do‘stlashadilar va bir-birlarini hurmat qiladilar; ular faqatgina musobaqalashmaydilar, balki bir-birlariga o‘quv materiallарini o‘zlashtirishda yordam beradilar; bu bilan bolalar mag‘urlanadilar, bir-birlaridan yaxshi odatlarni o‘rganadilar.

Burhoniddin Zarnuji (XII asr) «Bilim olish yo‘lida o‘quvchiga maslahatlar» nomli o‘zining ilmiy asarida dars olib borish bo‘yicha tavsiyalar beradi. Uning ko‘p yillik dars o‘tish tajribalari asosida mazkur ilmiy asar yaratilgan va XX asrgacha o‘ziga xos pedagogika darsligi sifatida Markaziy Osiyo madrasalarida foydalanilib kelingan. Asarda maktabda dars taxminan bir soatlar davom etishi kerakligi yoziladi. O‘qituvchi maktabda darsga tushinish va o‘zlashtirish mumkin bo‘lgan o‘quv materiallарini tanlab olishi, darsda o‘rganilagandigan materiallarni tushuntirib berishi kerak. O‘quv materiali shunday tanlanishi kerakki, u ikki marotaba takrorlanganda o‘zlashtirilsin.

SHuning uchun u katta matnlarni qismlarga bo‘lish va boshqa darslarda uni albatta takrorlashni taklif etadi.

XV asrda jamoali o‘qitishni tashkil etish g‘oyasini Muhammad Tarag‘ay Ulug‘bek davom ettiradi. Mutafakkir o‘zining madrasalarida individual mashg‘ulotlar tizimini bekor qiladi va “jamo” sinf-dars tizimiga yaqin bo‘lgan shaklini joriy qiladi. Umumiy ma’ruzani 50-70 nafar kishidan iborat katta guruhga odatda o‘z sohasida mashhur bo‘lgan olim mudarris (o‘qituvchi-professor) o‘qiydi, amaliy mashg‘ulotlarni esa 10-15 kishidan iborat kichik guruhda kichik mudarris (o‘qituvchi) olib boradi. O‘qitishning muhim metodlari munozara va tortishuvlar hisoblangan. Samarqand madrasasida ma’ruzalarni allomaning o‘zi va Qozizoda Rumiy, Mavlono Muhammad, Ali Qushchi, Avaz Kirmani kabi va boshqa mashhur olimlari o‘qiganlar. Muhammad Tarag‘ay Ulug‘bek va uning izdoshlari tomonidan matematika, metafizika, astronomiya, geografiya, tarix fanlaridan yangi darsliklar yaratildi, bu darsliklar oddiy va tushunarli shaklda yozilgan. Lekin “jamo” usulida ham o‘zining salbiy tomonlari bo‘lgan. Jamoa usulida XX asr maktabida mashhur bo‘lgan guruhli-laboratoriya metodida bo‘lgani kabi o‘zlashtirishni individual xususiyati hisobga olinmagan. Yaxshi o‘zlashtirmagan ba’zi shogirdlar ham ilg‘orlar qatorida bir qo‘llanmani o‘rganishdan boshqasini o‘rganishga o‘z-o‘zidan o‘tavergan, kerakli bilimni egallay olmagan holda madrasani bitirib chiqadilar.

Individual-guruhli shaklining mazmuni mashg‘ulotlarni o‘qituvchi bir o‘quvchi bilan emas, balki tayyorlik darajasi turlicha bo‘lgan turli yoshdagagi bolalar guruhi bilan olib borishidan iborat edi. O‘qituvchi navbat bilan har bir o‘quvchidan o‘tilgan materialni so‘raydi, yangi savollarni tushuntiradi, mustaqil ishslash uchun individual topshiriqlar beradi, qolgan bolalar o‘z ishlari bilan shug‘ullanadilar. O‘qishni bunday tashkil etishda bolalar mashg‘ulotlarga yilning turli davrlarida hamda kunning turli vaqtlarida kelishlari mumkin bo‘lgan.

XV va XVI asrlar davomida Yevropada ishlab chiqarishning rivojlanishi kuzatildi. Ushbu o‘zgarishlar bolalarga ta’lim berishning ommaviy shakli yuzaga kelishiga zamin yaratdi.

Ulardan biri bolalarni guruhli (jamoali) ta’lim sanaladi. U g‘arbiy Rossiya (hozirgi Belorussiya va Ukrainianing g‘arbiy qismlari) birodarlik maktablarida ilk bor qo‘llanilgan va o‘qish sinf-darsli shaklining asosi bo‘lib qolgan. Bu tizimlar XVII asrda Yan Amos Komenskiy tomonidan “Buyuk didaktika” asarida nazariy jhatdan asoslab berildi va ommaviylashtirildi. Olim pedagogikaga o‘quv yili, o‘quv kuni, dars, mashg‘ulotlar orasidagi tanaffus, o‘quv ta’tillari kabi tushunchalarini kiritdi. Quyosh it yulduzları turkumida bo‘lganida bolalarni dam olishga yuboradilar («ta’til» lotinchada – kunlarning eng qizigan davri deganini bildiradi).

Sinf-dars tizimi garchi 350 yil avval asoslangan bo‘lsada bugungi kunda ham keng ko‘lamda qo‘llanilib kelinmoqda.

Sinf-dars tizimining mazmuni o‘quv ishlarini tashkil etish o‘ziga xos shakli sifatida quyidagilarda iborat:

- bir xil yoshdagagi va taxminan bir xildagi tayyorgarlik darajasiga ega bo‘lgan o‘quvchilar sinfni tashkil etadi. Bu sinf maktabda o‘qishning umumiy davriga asosan doimiy tartibini saqlab qoladi;
- sinf faoliyati yagona yillik reja va dastur asosida, doimiy dars jadvali bo‘yicha tashkil etiladi, buning natijasida bolalar maktabga yilning bir vaqtiga oldindan belgilangan kun soatlarida kelishlari kerak bo‘ladi; ;
- mashg‘ulotlarning asosiy birligi dars hisoblanadi;
- dars odatda bir fan yoki mavzuga bag‘ishlangan bo‘ladi, shu bois o‘quvchilar sinfdagi bitta material ustida ishlaydilar;

- darsda o‘quvchilarning ishiga o‘qituvchi rahbarlik qiladi, u o‘z fani bo‘yicha o‘qish natijalari, har bir o‘quvchini alohida bilimini baholaydi va yil oxirida o‘quvchini keyingi sinfga o‘tishi haqida qaror qabul qiladi.

Sinf-dars tizimi K.D.Ushinskiy tomonidan yanada rivojlantiriladi. U bu shaklning hamma ustunliklarini ilmiy asoslab berdi. Dars, ayniqsa, uning tashkiliy qurilishi va tipologiyasining ixcham nazariyasini yaratdi. K.D.Ushinskiy har bir darsning bir-biri bilan ketma-ket bog‘langan quyidagi uchta qismini ajratib ko‘ratadi:

1) ilgari o‘rganilgan bilimlar asosida yangi bililarni anglashni amalga oshirish va o‘quvchilarda materialni jadal qabul qilishga maqsadli ko‘rsatmani yaratishga qaratiladi. Darsning bu qismi K.D.Ushinskiyning fikricha darsga go‘yoki “eshik” hisoblanadi.

2) asosiy masalani hal etishga yo‘naltiriladi va darsning muhim, markaziy qismi hisobalanadi.

3) amalga oshirilgan faoliyatga yakun yasash va bilim, ko‘nikma va malakalarni mustahkamlashga qaratiladi.

Darsni tashkil etish ilmiy asoslarini ishlab chiqishga A.Disterveg ham katta hissa qo‘shdi. U o‘qituvchi va o‘quvchining faoliyatiga taalluqli o‘qitish tamoyillari va qoidalari tizimini ishlab chiqdi, o‘quvchilarning yoshi imkoniyatlarini hisobga olishni zarurligini asoslab berdi.

Ta’limning sinf-dars tizimi alohida o‘quv fanlarini o‘qitish metodikasi va didaktikasiga oid asarlarida uning afzallik va kamchiliklarini ko‘rsatib berdi.

Afzalliklari: yaxlit o‘quv-tarbiyaviy jarayonning tartibli ketishini ta’minlovchi aniq tashkiliy tizim; jarayonlarning oddiy boshqarilishi: muammoning jamoa bo‘lib muhokama qilinishi, masalaning yechimini birgalikda izlash jarayonida bolalar o‘rtasida o‘zaro munosabatlarning shakllanish imkoniyati; o‘qituvchining o‘quvchilar va ularning tarbiyasiga doimiy emotsiyonal ta’sir ko‘rsatishi; ta’limning emotsiyonalligi (zero, o‘qituvchi bir vaqtning o‘zida o‘quvchilarning katta guruhi bilan ish olib boradi), o‘quv faoliyatiga musobaqlashish elementlarini kiritish uchun sharoitning yaratilishi, bilimsizlikdan bilimlarni o‘zlashtirish sari harakatlarning muntazamligi va ketma-ketligi.

Kamchiliklari: tizimning asosan bilimlarni o‘rtacha darajada o‘zlashtiruvchi o‘quvchilar uchun mo‘ljallanganligi, bo‘sh o‘zlashtiruvchi o‘quvchilar uchun qiyinchiliklarning yuzaga kelishi va kuchli o‘zlashtiruvchi o‘quvchilar qobiliyatlarining rivojlanish sur’atining ortga surilishi; o‘qituvchi uchun o‘qitish mazmuni va o‘qitish sur’atlari hamda metodlari bo‘yicha individual ishlarni tashkil etish, shuningdek, o‘quvchilarning individual xususiyatlarini hisobga olishdga qiyinchilikning yuzaga kelishi; katta va kichik yoshli o‘quvchilar o‘rtasidagi munosabatlarning qaror topmasligi.

XIX asr oxiri XX asr boshlarida aqliy rivojlanishida farqi bo‘lgan o‘quvchilarni o‘qitishda individuallashtirishga ahamiyat qaratish masalasi ayniqsa dolzarb xususiyat kasb etdi. Shunga mos ravishda tanlab o‘qitish shakli yuzaga keldi (AQSHda Batov, Yevropada Maingeyms tizimi).

Yevropa va AQSHda XX asr boshida o‘quvchilarning individual, faol, mustaqil o‘quv ishlarini ta’minalashga qaratilgan ko‘plab ta’lim tizimlarining samaradorligi sinab ko‘rilgan. 1905 yili Dalton shahrida (Massachusetts shtati) o‘qituvchi YElena Park Xerst tomonidan birinchi bor qo‘llanilgan ta’limning individuallashtirilgan tizimi ular orasida eng radikal hisoblangan. Bu tizim dalton-reja nomi bilan pedagogika va maktab tarixiga kirdi. U ba’zan laboratoriya yoki ustaxonalar tizimi deb ham ataydilar.

Bu tizimning mazmuni quyidagilardan iborat: o‘quv faoliyatining muvaffaqiyati muktabda ishslash sur’atining har bir o‘quvchining imkoniyatlari, ularning qobiliyatlariga moslashtirilishiga

bog‘liq: ta’lim faoliyati ustun turadigan o‘qishni an’anaviy tashkil etish o‘quvchining mustaqil o‘quv faoliyatining markaziy hisoblanishi, o‘qituvchi vazifasining faoliyatni odob bilan tashkil etishdan iboratligi, sinf laboratoriyalarning ustaxonalar bilan almashtirilishi, darslarning bekor qilinishi, o‘qituvchining yangi materialni tushuntirmasligi, o‘quvchining laboratoriya yoki ustaxonalarda o‘qituvchidan olingan topshiriq asosida mustaqil shug‘ullanishlari va zarur bo‘lgan paytda o‘qituvchidan yordam so‘rashlari.

Mazkur tizim bir qator kamchiliklariga ko‘ra keskin tanqi dga uchragan.

XX asr 20-yillarida maktab ishlari Ilmiy tekshirish instituti ta’limning loyiiali tizimini targ‘ib qila boshladi. Uni amerikalik U.Kilpatrick ishlab chiqqan. O‘qitish bu tizimining mazmuni o‘quvchilarning o‘zлari loyiha ishlari mavzuni tanlab olishlaridan iborat. U mavjud haqiqiy hayot bilan bog‘langan bo‘lishi va o‘quv guruhi ixtisoslashishlariga qarab (yo‘nalishlari) ijtimoiy-siyosiy, xo‘jalik-ishlab chiqarish yoki madaniy-turmush tomonlarini aks ettirishi kerak bo‘lgan.

60-yillarda Tramk rejasи juda mashhur bo‘ldi. Uni amerikalik professor pedagog Lyuyd Tramk ishlab chiqqan. O‘qitishni tashkil etishning bu shakli katta auditoriyalarda (100-150 odam) mashg‘ulotlarni, 10-15 kishilik guruhlarda va o‘quvchilarning individual ishlарini birgalikda olib borishni taklif etadi. Turli xildagi texnik vositalardan foydalanib umumiy ma’ruzalarni olib borishga o‘quv vaqtining 40 % iajratiladi. Kichik guruhlarda mashg‘ulotlarga (seminarlar) – 20 % i kabinet va laboratoriyalarda individual mustaqil ishlarni bajarishga 40 % i ajratiladi.

70-yillarda o‘qishni tashkil etish noan’anaviy shakllarini izlash davom ettiriladi. Tajriba va sinov maktablarini izlash birinchi navbatda sinf-dars tizimini modernizatsiyalashtirish fikri bilan bog‘liq bo‘lgan. Izlanishlar asosiy masalasi – o‘qishni individuallashtirish edi.

Birinchi universitetlar paydo bo‘lishi bilan ta’limning ma’ruza-seminar tizimi yuzaga kela boshlaydi. U yaratilgan paytdan beri xali deyarli hech bir katta o‘zgarishlarga ega emas. Ma’ruza, seminar, amaliy va laboratoriya ishlari, konsultatsiya va tanlagan kasbi bo‘yicha amaliyot hozirgacha lektsion-seminar tizim sifatida o‘qishning asosiy shakllaridan biri bo‘lib kelmoqda. Lektsion-seminar tizimi o‘zining sof ko‘rinishida oliy va oliy maktabdan keyingi ta’lim amaliyotida qo‘llaniladi. O‘zbekistonda uch yillik o‘rta maxsus, kasb-hunar ta’limini tadbiq etilishi bilan lektsion-seminar tizimidan akademik litsey va kasb-hunar kollejlarida foydalanila boshlandi. Oxirgi paytlarda lektsion-seminar tizimi elementlaridan o‘rta maktab katta sinflarida ham qo‘llanila boshlandi.

Darsda o‘quvchilar o‘quv faoliyatini tashkil etish zamонавиy shakllarining turlari. Turli dars tuzilmalaridan yanada samaraliroq foydalanish yo‘llarini izlashda darsda o‘quvchilar o‘quv faoliyatlarini tashkil etish shakllari alohida ahamiyatga ega bo‘lmoqda. Pedagogik adabiyotlar va maktab amaliyotida asosan uchta shunday shakllari qabul qilingan – ommaviy, guruhli va individual.

Ta’limning ommaviy shakli sinfdagi jami o‘quvchilarning o‘qituvchi rahbarligi ostida birgalikda harakatlarini ko‘zda tutadi. Guruhli shaklida esa o‘quvchilar 3-6 kishidan iborat guruhlar yoki juftliklarda ish olib boradilar. Guruhlar uchun topshiriqlar bir xil yoki turlicha bo‘lishi mumkin. Individual shakli har bir o‘quvchining alohida mustaqil ishlashini ko‘zda tutadi.

O‘qitish frontal shaklida o‘qituvchi bir vazifa ustida ishlayotgan butun sinf o‘quv faoliyatini boshqarib boradi. U o‘quvchilarning hamkorliklarini ta’minlaydi va hamma uchun bir bo‘lgan ish sur’atini belgilaydi. Frontal ishslashning pedagogik samaraliligi ko‘p jihatdan o‘qituvchining butun sinfni nazorat qila bilishiga va shu bilan bir vaqtda har bir o‘quvchining ishini ko‘zdan qochirmsligiga bog‘liq bo‘ladi. Agarda o‘qituvchi ijodiy jamoali ishslash muhitini yarata olsa, o‘quvchilar diqqatini va faolliklarini ta’minlab tura olsa samarasini yana oshadi. Ammo frontal

ishlash individual farqlarni hisobga olmaydi, u o‘rtal o‘quvchiga mo‘ljallangan. SHuning uchun ba’zi o‘quvchilar berilgan ish sur’atidan ortda qoladilar, boshqalari esa zerikib qiyinalib ketadilar.

O‘qish guruhli shaklida o‘qituvchi sinf o‘quvchilari guruhlari o‘quv-o‘rganish faoliyatilarini boshqaradi. O‘quvchilarni zvenoli, brigadali, birlashtirish-guruhli va differentsiyalangan guruhlarga taqsimlash mumkin. O‘qish zvenoli shakli o‘quvchilar doimiy guruhi o‘quv faoliyatini tashkil etishni ko‘zda tutadi.

Birlashtirish-guruhli shaklida sinfni odatda katta umumiy topshiriqni har biri faqatgina bir qismini bajaradigan guruhlarga ajratishni ko‘zda tutadi.

Differentsiyalashgan-guruhli ta’lim shakli doimiy guruhlar ham, bir xildagi o‘quv imkoniyatlariga ega va o‘quv ko‘nikmalarini bir xil darajada shakllangan o‘quvchilarni birlashtirishini ko‘zda tutadi. Guruhli shakllariga o‘quvchilarning juft bo‘lib ishlashlarini ham kiritiladi. O‘quv guruhlari faoliyatlarini o‘qituvchi o‘zi bevosita hamda o‘z yordamchilari – o‘quvchilar fikriga qarab tayinlangan zvenolar va brigadar orqali boshqaradi.

Individual ta’lim o‘quvchilarning boshqa o‘quvchilar bilan bevosita aloqalarini ko‘zda tutmaydi. O‘z mohiyatiga ko‘ra sinf jamoasi yoki muayyan guruhlar bilan ishlashdan tubdan farq qilmasa-da, biroq o‘quvchi o‘zining shaxsiy imkoniyatlariga muvofiq o‘qituvchi tomonidan berilgan topshiriqni mustaqil bajaradi. Bu maqsad yo‘lida maxsus tayyorlangan kartochkalardan foydalanish mumkin.

Darsda o‘qituvchiining e’tibori bir necha o‘quvchiga qaratilsa, bu vaqtda qolgan o‘quvchilar mustaqil ishlasalar ta’limning bunday shakli individual-guruhli shakl deb ataladi.

Zamonaviy ta’lim amaliyotida ko‘proq ikki tashkiliy shakl:: ommaviy va individual shakllardan foydalaniлади. Ayni vaqtda guruhli va juftli o‘qish shaklidan amaliyotda ancha keng foydalaniлади.

Ta’limning ommaviy shakli ham, guruhli shakli ham jamoaviy hisoblanmasa-da, lekin ayrim pedagoglar ularni ommaviy ta’lim deb ko‘rsatishga harakat qiladilar.

Jamoaviy ishslash faqatgina differentsiyalashgan guruhli ishlar asosidagina tashkil etiladi. O‘quv ishlarini tashkil etishning jamoaviy shakli o‘qituvchi va o‘quvchilarning dinamik yoki o‘zgaruvchan tartibili juftliklarida kechayotgan munosabatlaridir.

Ta’lim maqsadlari va foydalanshning qulayligi nuqtai nazaridan ta’lim shakllari quyidagicha darajalanadi:: asosiy, qo‘sishma va yordamchi ta’lim.

Dars - ta’limni tashkil etish asosiy shakli. Dars ta’lim jarayonining yaxlitligi nuqtai nazaridan ta’limning asosiy tashkiliy usuli hisoblanadi. Unda sinf-dars tizimining xususiyatlari aks etadi, unda o‘quvchilarni ommaviy qamrab olish, tashkiliy tartib va o‘quv ishlarning muntazamligi ta’milanadi. Dars iqtisodiy jihatdan foydalidir. O‘quvchilar hamda sinf jamoasining individual xususiyatlarini bilishi o‘qituvchi uchun har bir o‘quvchi faoliyatiga rag‘batlantiruvchi ta’sir ko‘rsatishga imkon beradi. Dars doirasida ommaviy, guruhli va individual ta’lim shakllarini birlashtirish imkoniyati uning rad etib bo‘lmaydigan ustunligi hisoblanadi.

Dars bevosita o‘qituvchi rahbarligida aniq belgilangan vaqt davomida muayyan o‘quvchilar guruhi bilan olib boriladigan ta’lim jarayonining asosiy shakli sanaladi. Darsda har bir o‘quvchi xususiyatlarini hisobga olish, barcha o‘quvchilarning mashg‘ulot jarayonida o‘rganilayotgan fan asoslarini egallab olishlari, ularning idrok etish qobiliyatları va ma’naviy-axloqiy sifatlarini tarbiyalash hamda rivojlantirish uchun qulay sharoitlarni yaratiladi.

Dars ta’limning boshqa shakllaridan farq qiluvchi o‘ziga xos belgilarga ega, chunonchi: o‘quvchilarning doimiy guruhi, o‘quvchilar faoliyatiga ularning har biri xususiyatlarini hisobga

olish bilan rahbarlik qilish, o‘rganilayotgan fan asoslarini bevosita darsda egallab olish (bu belgilari darsning faqat mazmunini emas, balki o‘z xususiyatini ham aks ettiradi).

Darsning tuzilishi oddiy va ancha murakkab bo‘lishi mumkin. Bu o‘quv materialining mazmuni, darsning didaktik maqsadi, o‘quvchilar va jamoa sifatida sinfning xususiyatlariga bog‘liq..

Zamonaviy didaktikada dars quyidagi turlari ajratib ko‘rsatilgan:

- aralash darslar;
- yangi ma’lumotlar, aniq hodisalar bilan tanishish bo‘yicha yoki umumlashtirishlarni anglab yetish va o‘zlashtirish maqsadiga ega darslar;
- bilimlarini mustahkamlash va takrorlash darslari;
- o‘rganilganlarni umumlashtirish va tizimlashtirish asosiy maqsadiga ega darslar;
- malaka va ko‘nikmalarni ishlab chiqish va mustahkamlash darslari;
- bilimlarni tekshirish va tekshirish ishlarini o‘rganish darsi;
- o‘z tuzilishi bo‘yicha oddiy bo‘lgan, ya’ni bitta asosiy didaktik maqsadga ega bo‘lgan dars turlari (o‘rtta va katta sinflarda qo‘llash uchun mos keladi).

Boshlang‘ich sinflarda o‘quvchilar yoshlarini hisobga olib o‘quv ishlari turli xillaridan foydalanishga, yangi bilimlarni berishni avval ilgari o‘rganilganni mustahkamlash, takrorlash bilan birga olib borishga to‘g‘ri keladi. Hatto tekshirish darslari ham bu yerda ko‘pincha ishlar boshqa turlarini o‘z ichiga oladi: materialni og‘zaki yetkazish, qiziqarli hikoyani o‘qish. Darsning aynan mana shu turi aralash (kombinatsiyalashgan), yoki murakkab tuzilishli deb ataladi. Kombinatsiyalashgan darsning taxminiy tuzilishi: uy vazifalarini tekshirish va o‘quvchilar bilan savol-javob, yangi materialni o‘rganish, o‘zlashtirishini dastlabki tekshirish, mashq misollari davomida yangi bilimlarini mustahkamlash, ilgari o‘rganilganlarni suhbat ko‘rinishida takrorlash, o‘quvchilar bilimlarini tekshirish va baholash, uyga vazifa berish.

O‘quvchilarning yangi materiallar bilan tanishish darsi yoki yangi bilimlarni berish (o‘rganish) darsi nisbatan keng doiradagi savollarni o‘z ichiga olgan va uni o‘rganishga ko‘p vaqtini talab qiluvchi, o‘quvchilarga tanish bo‘lmasan yangi material uning mazmuni bo‘lgan ta’lim jarayoni. Bunday darslarda uning mazmuni, aniq maqsadi va o‘quvchilarning mustaqil ish bajarishga tayyorgarliklariga qarab ba’zi hollarda yangi materialni o‘zi bayon etadi. Boshqa hollarda esa – o‘qituvchi rahbarligi ostida o‘quvchilarning mustaqil ishlari olib boriladi, uchinchi holda – unisi ham bunisidan ham foydalaniladi. Yangi material bilan tanishish darsining tuzilishi: yangi materialni o‘rganish uchun asos bo‘lgan avvalgi materialni takrorlash. o‘qituvchining yangi materialni va darslik bilan ishslashni tushuntirishi, bilimlarni tushunishlarini tekshirish va dastlabki mustahkamlash, uyga vazifa berish.

Bilimlarni mustahkamlash darslarida o‘quv ishining asosiy mazmuni ilgari o‘zlashtirilgan bilimlarni mustahkam o‘zlashtirish maqsadida ularni ikkinchi bor tushunib olish hisoblanadi.

O‘quvchilar o‘z bilimlarini yangi manbalar bo‘yicha anglab oladilar va chuqurlashtiradilar yoki ularga ma’lum bo‘lgan qoidaga yangi masalalar yechadilar, ilgari olgan bilimlarini og‘zaki va yozma takrorlaydilar yoki ilgari o‘rganganlarini yanada chuqurroq va mustahkam o‘zlashtirish maqsadida ulardan alohida masalalar bo‘yicha axborot beradilar. Tuzilishi bo‘yicha bunday darslar quyidagi bosqichlardan o‘tishni ko‘zda tutadi: uy vazifasini tekshirish, og‘zaki va yozma mashqlarni bajarish, topshiriqni bajarishni tekshirish, uyga vazifa berish.

Ko‘nikma va malakalarni ishlab chiqish va mustahkamlash darslari bilimlarni mustahkamlash darslari bilan bog‘liqdir. Bu jarayon bir necha maxsus darslar jarayonida amalga oshiriladi. Boshqa darslarda yangi mavzularni o‘rganishda davom ettiriladi. Shu bilan birga

avvaliga mashqni bajarish ishlari bolalar tomonidan o'qituvchi yordamida va ular topshiriqni qanday tushunganlarini daslab jiddiy tekshirish bilan bajarilsa, keyinchalik esa qayerda qanday qoida qo'llanilishini o'quvchilarining o'zları belgilaydilar. Ular turli vaziyatlarda malaka va ko'nikmalarini qo'llash, shu jumladan, hayotiy amaliyotida qo'llashni o'zlashtirib olishlari kerak.

Umumlashtiruvchi darslari (bilimlarini umumlashtirish va tizimlashtirishlar) ilgari o'tilgan materialdan eng muhim savollari qayta takrorlanadigan va tizimlashtiriladigan, o'quvchilar bilimlarida mavjud kamchiliklari to'ldiriladigan va o'rganilayotgan kursning muhim g'oyalari ochib beriladigan darslar hisoblanadi. Umumlashtiruvchi darslar mavzu, bo'lim va o'quv kurslarining yakunida o'tkaziladi. Kirish va yakunlash darsning tarkibiy elementi hisoblanadi. Takrorlash va umumlashtirishning o'zi hikoya, qisqacha xabarlar, darslikni o'qib berish yoki o'qituvchining o'quvchilar bilan suhbatlashishi shaklida o'tkazilishi mumkin.

Tekshirish (nazorat) darslari o'qituvchiga o'quvchilarining ma'lum sohadagi bilim, malaka va ko'nikmalari shakllanganlik darajasi, o'quv materialini egallahdag'i kamchiliklarni aniqlash, shuningdek, navbatdagi topshiriqlarning bajarish yo'llarini belgilab olishga yordam beradi. Tekshirish darslari o'quvchidan ushbu mavzu bo'yicha uning hamma bilim, ko'nikma va malakalarini qo'llashini talab etadi. Tekshirish og'zaki hamda yozma shaklda ham amalgalashirilishi mumkin.

Yuqorida ifodalangan hamma darslarning majburiy elementi tashkiliy va yakuniy bosqich hisoblanadi. Tashkiliy bosqich maqsadlarni qo'yish va ularni o'quvchilar tomonidan qabul qilish sharoitlari ta'minlash, ish sharoitini yaratish, o'quv faoliyati motivlarini dolzarblashtirish va materialni idrok etish, anglash, eslab qolish yuzasidan beriladigan ko'rsatmalarini shakllantirishni ko'zda tutadi. Darsga yakun yasash bosqichida maqsadlarga erishish qayd etiladi, ularga erishishda barcha yoki yakka o'quvchilarining alohida ishtiroki belgilanadi, ishlari baholanadi va istiqbollarini belgilanadi.

Ta'limning tashkiliy shakli sifatida dars dinamik hodisadir. U pedagogik jarayonning yaxlitligini ta'minlaydi va ta'limiy-tarbiyaviy-rivojlanish vazifalarini ijobjiy yechimini topishga imkon beradi.

Dars rivojlanishining asosiy tendentsiyalari darsga bo'lgan talablarda o'zining aniq ifodasini topadi.

Zamonaviy darslar quyidagi talablarga javob bera olishi lozim:

- fanning ilg'or yutuqlari, pedagogik texnologiyalardan foydalanish, darsni o'quv-tarbiyaviy jarayon qonuniyatlarini asosida tashkil etish;
- darsda barcha didaktik tamoyil va qoidalarning optimal nisbatlarini ta'minlash;
- o'quvchilarining qiziqishlari, layoqati va talablarini hisobga olish asosida ular tomonidan bilimlarning puxta o'zlashtirilishi uchun sharoitlarni yaratish;
- o'quvchilar anglab yetadigan fanlararo bog'liqliklarni o'rnatish;
- ilgari o'rganilgan bilim va malakalari, shuningdek, o'quvchilarining rivojlanish darajasiga tayanish;
- shaxsning har tomonlama rivojlanishni motivatsiyalash va faollashtirish;
- o'quv-tarbiyaviy faoliyat barcha bosqichlarining mantiqiyligi va emotSIONalligi;
- pedagogik vositalardan samarali foydalanish;
- zarur bilim, ko'nikma va malakalar, fikrlash va faoliyat ratsional usullarini shakllantirish;
- mavjud bilimlarni doimo boyitib borish ehtiyojini yuzaga keltirish;
- har bir darsni puxta loyihalashtirish, rejallashtirish, tashhis va taxmin qilish.

Har bir dars quyidagi uchta asosiy maqsadga erishishga yo‘naltiriladi: o‘qitish, tarbiyalash, rivojlantirish. Ana shularni hisobga olib darsga umumiy talablar didaktik, tarbiyaviy va rivojlantiruvchi talablarda aniq ifodalanadi.

Didaktik (yoki ta’lim)iy talablarga har bir darsning ta’lim vazifalarini aniq belgilash, darsni axborotlar bilan boyitish, ijtimoiy va shaxsiy ehtiyojlarni hisobga olish bilan mazmunini optimallashtirish, idrok etish eng yangi texnologiyalarini kiritish, turli xildagi shakli, metodlari va ko‘rinishlaridan mos ravishda foydalanish, dars tuzilishini shakllantirishga ijodiy yondoshish, jamoaviy faoliyat usullari bilan birga o‘quvchilar mustaqil faoliyatlarini turli shakllaridan birga foydalanish, operativ qayta aloqani ta’minalash, amaliy nazorat va boshqaruvni amalga oshirish, ilmiy mo‘ljal va darsni mahorat bilan o‘tkazishni ta’minalash kabilar kiradi.

Darsga nisbatan qo‘yilavdigان tarbiyaviy talablар o‘quv materialining tarbiyaviy imkoniyatlarini aniqlash, darsdagi faoliyat, aniq erishilishi mumkin bo‘lgan tarbiyaviy maqsadlarni shakllantirish va qo‘yish, faqat o‘quv ishlari maqsadlari va mazmunidan tabiiy ravishda kelib chiqadigan tarbiyaviy masalalarni belgilash, o‘quvchilarни umuminsoniy qadriyatlarda tarbiyalash, hayotiy muhim sifatlar (tirishqoqlik, tartiblilik, mas’uliyatlilik, intizomlilik, mustaqillik, ish bajarishga qobiliyatlilik, e’tiborlilik, halollik va boshqalar)ni shakllantirish, o‘quvchilarga diqqat-e’tiborli munosabatda bo‘lib, pedagogik odob talablariga amal qilish, o‘quvchilar bilan hamkorlik va ularning muvaffaqiyat qozonishlaridan manfaatdor bo‘lishdan iborat.

Barcha darslarda doim amalga oshirilib boriladigan rivojlantiruvchi talablarga o‘quvchilarda o‘quv-o‘rganish faoliyati ijobji sifatlari, qiziqish, ijodiy tashabbuskorlik va faollik shakllantirish hamda rivojlantirish, o‘quvchilarning idrok etish imkoniyatlari darajasini o‘rganish, hisobga olish, “rivojlanishning yaqin zonasini loyihalashtirish”, “o‘zib ketish” darajasidagi o‘quv mashg‘ulotlarini tashkil etish, rivojlanishidagi yangi o‘zgarishlarni rag‘batlantirish, o‘quvchilarning intellektual, emotsiyonal, ijtimoiy rivojlanishlaridagi «sakrash»larni oldindan ko‘ra bilish, boshlanayotgan o‘zgarishlarni hisobga olish asosida o‘quv mashg‘ulotlarini operativ qayta qurish kabilar kiradi.

Nostandart darslar. XX asr 70-yillari o‘rtalarida milliy maktablarda o‘quvchilarning mashg‘ulotlarga qiziqishlarining pasayish xavfi aniqlandi. Muammoni bartaraf etish maqsadida nostandart darslarning tashkil etilishiga alohida e’tibor qaratildi. Nostandart dars an’anaviy tuzilishdagi improvizatsion o‘quv mashg‘ulotidir.

Pedagogik adabiyotlarni tahlil qilish nostandart darslarning o‘nlab turlari mavjudligini ko‘rsatdi. Ular orasida “berilish” darsi, amaliy o‘yinlar, matbuot konferentsiyalari, ijodiy hisobotlar, musobaqalar, KVN turidagi o‘yinlar, tanlov, teatrlashtirilgan darslar, binar, kompyuterli darslar, fantaziyalar, “sudlar”, haqiqatni izlash, “paradokslar”, auktsionlar, dialoglar va boshqalar ko‘zga tashlanadi.

O‘qituvchining darsga tayyorgarligi. Darsning samaradorligi uning puxta tayyorlanganligi va samarali tashkil etilganligi bilan bog‘liq. Yaxshi rejorashtirilmagan, yetarlicha o‘ylab chiqilmagan, shoshilinch tuzilgan va o‘quvchilar imkoniyatlariga moslashtirilmagan dars sifatli bo‘la olmaydi. Darsga tayyorgarlik aniq sharoitlarda eng yuqori yakuniy natijaga erishishni ta’minlovchi o‘quv-tarbiyaviy jarayonni tashkil etilishini ta’minalash, kompleks chora-tadbirlarni ishlab chiqishdir.

O‘qituvchining darsga tayyorgarligida quyidagi uchta bosqich ko‘zga tashlanadi: tashhislash, bashoratlash, loyihalashtirish (rejashtirish). Shu bilan birga o‘qituvchi amaliy materiallarni yaxshi bilishi, o‘z fanini erkin olib borishga erishishi lozim. Darsga tayyorgarlik asosini bo‘lajak mashg‘ulning algoritmlari, samaradorligi bog‘liq bo‘lgan omillar va holatlarni hisobga olishni ta’minlovchi qadamlarni ketma-ket tartib bilan bajarish tashkil etadi.

Algoritmni amalga oshirish aniq sharoitlarni diagnostika qilish bilan boshlanadi. Tashhis didaktik jarayon kechadigan barcha sharoitlarni oydinlashtirish, uning natijalarini belgilashdir. Unda o‘quvchilarining imkoniyatlari, ularning faoliyatları va xulqlari, motivlari, talab va layoqatlari, qiziqish va qobiliyatları, bilimdonlik darajasi, o‘quv materialining xususiyati, uning amaliy ahamiyati, dars tuzilishi, yangi axborotni o‘zlashtirish, mustahkamlash va tizimlashtirish, bilim, ko‘nikma va malakalarini nazorat qilish hamda tuzatish kabi holatlar namoyon bo‘ladi.

Bashoratlash bo‘lajak darsni tashkil etilishining turli varianlarini baholash va ulardan qabul qilingan mezonlarga muvofiq eng ma’qulini tanlab olish.

Loyihalashtirish (rejalashtirish) o‘quvchilarining o‘quv faoliyatini boshqarish dasturini yaratish bo‘lib, u darsga tayyorlanishning yakuniy bosqichi hisoblanadi. Loyiha (boshqarish dasturi) qisqa va aniq, erkin tuzilgan, pedagog o‘zi uchun boshqarish jarayoni muhim vaziyatlari (kimdan va qachon so‘rash, qayerda mavzuni kiritish, mashg‘ulot keyingi bosqichiga qanday o‘tish, oldindan ko‘zda tutilmagan qiyinchiliklar yuzaga kelganida jarayonni qaysi sxema bo‘yicha qayta o‘zgartirish)ni belgilab olishga imkon beruvchi hujjatdir. Boshqarish dasturi darsning an’anaviy rejasidan boshqarish ta’sir ko‘rsatishlarini aniq va tushunarli belgilab olish bilan farq qiladi.

Ta’limning yordamchi shakllari. Ta’limning yordamchi shakllari: to‘garak, praktikum, seminar, konferentsiya, maslahat (konsultatsiya), fakultativ mashg‘ulot, o‘quv ekskursiyalari, o‘quvchilarining mustaqil uy ishlari va boshqalar sanaladi.

Maktabdan tashqari mashg‘ulotlarning asosiy va barqaror turlariga o‘qish jarayonining tarkibiy qismi sifatida qaraladigan, o‘quvchilarining mustaqil uy ishlari kiradi. Uning asosiy maqsadi – darsda o‘zlashtirilgan bilim, ko‘nikma va malakalarini kengaytirish, chuqurlashtirish, ularni esdan chiqarishning oldini olish, o‘quvchilarining individual layoqati, iste’dod va qobiliyatini rivojlantirishdan iborat. Bu ishlar o‘quv dasturi talablari, o‘quvchilarining qiziqish va ehtiyojlari hamda ularning rivojlanish darajalarini hisobga olib quriladi. O‘quvchilarining mustaqil uy ishlari ma’lum didaktik yazifalarni bajaradi. Chunonchi, darsda o‘zlashtirilgan bilim, ko‘nikma va malakalarni mustahkamlash, sinfda ishlab chiqilgan o‘quv materialini kengaytirish va chuqurlashtirish, mashqlarni mustaqil bajarish ko‘nikmalarini shakllantirish, dasturli material doirasiga kiruvchi hajmda individual topshiriqlarni bajarish asosida mustaqil fikrlashini rivojlantirish, individual kuzatishlar, tajribalar, gerbariy, tabiiy namunalar, otkritkalar, rasmlar, gazeta va jurnal lavhalari statistik ma’lumotlar kabi o‘quv qo‘llanmalarini to‘plash va tayyorlash va boshqalar.

Darslarda pedagogning o‘quvchilar tomonidan uy vazifalarining halol bajarishlariga kam e’tibor berayotganliklari, ularni sinfda tekshirishga uninmasliklari, yaxshi o‘zlashtirayotgan o‘quvchilarini rag‘batlantirib bormasliklari ta’lim amaliyotda keng tarqalgan kamchilik hisoblanadi. Uy vazifalarini tushuntirib berishga ko‘pincha vaqt yetmaydi, ular shoshilinch beriladi. Pedagoglar kamdan-kam hollarda o‘quvchilar uy vazifasini bajarayotganda duch keladigan qiyinchiliklarini ko‘rsatib beradilar, ularni bartaraf etish yo‘lini esa ko‘rsatmaydilar. Natijasida mustaqil uy vazifalarining bajarilishi samarasiz bo‘lib qoldi.

Fan to‘garaklari yo‘nalishi, mazmuni, ish metodi, o‘qish vaqtini va boshqa jihatlari bilan ajralib turadi. Ular o‘quvchilarining qiziqish va qobiliyatlarini rivojlantirish, o‘qishga ijobjiy munosabatni shakllantirishga yordam beradi.. To‘garaklar o‘qishni hayot bilan aloqasini kuchaytiradi, fanlararo bog‘liqlikni rivojlantiradi. Fan to‘garaklarida o‘quvchilarining ishlari o‘quv jarayonini faollashtiradi, o‘qish sifatini oshirishga yordam beradi.

Ta’limning yordamchi shakllariga ekskursiyalar ham kiradi. Ular ommaviy, guruhli va kichik guruhli bo‘lishi mumkin. O‘quv ekskursiyalari alohida fanlar hamda bir qancha fanlar

bo‘yicha ham rejalashtiriladi. Ekskursiyani muvaffaqiyatli o‘tkazish uchun o‘qituvchi unga puxta tayyorlanishi: ob’ekt va mashrut bilan oldindan tanishib chiqishi, to‘la rejani ishlab chiqishi, o‘quvchilarni bo‘lajak topshiriqlarni bajarishga jalg etish olishi kerak. Ekskursiya rejasida mavzu va maqsad, ob’ekt, u bilan tanishish tartibi, o‘quvchilar idrok etish faoliyatlarini tashkil etish, topshiriqni bajarish uchun zarur bo‘lgan vositalar va uskunalar, yakun yasash ko‘rsatiladi. Ekskursiyani o‘tkazish metodikasi mavzu, didaktik maqsad, o‘quvchilarning yoshi, ularning rivojlanishi hamda ekskursiya ob’ektiga bog‘liq bo‘ladi.

Maktab o‘quv rejasi turli fakultativ va tanlovi bo‘yicha kurslarni tashkil etishni ko‘zda tutadi. Ular o‘quvchilar, ularning ota-onalari istak va qiziqishlarini hisobga olish bilan ishlab chiqiladi. Amaliyotda fermerlik, iqtisod, elektro va radiotexnika, elektronika, polimerlar ximiyasi, astrofizika, psixologiya, etika, antik tarix, botanika ba’zi sohalari, ikkinchi chet tili, etnografiya, stenografiya, kutubxona ishi, rassomchilik, musiqa kabi kurslarni fakultativ sifatida o‘rganiladi. Fakultativ va fanlarni ro‘yxatini aniqlashda faqat o‘quvchilar istaklari emas, balki ijtimoiy talablar va maktab imkoniyatidan kelib chiqiladi. Fakultativ va tanlovi bo‘yicha mashg‘ulotlar majburiy va umumiy o‘rtta ta’lim fanlari bilan uzvii bog‘liqlikda o‘tkazilishi kerak.

Maslahat (konsultatsiya - o‘quv suhbati)ga talablar ko‘pincha o‘quvchilarning ma’lum o‘quv materiali yoki topshirig‘i ustida mustaqil ishlashi sababli yuzaga keladi. Bunda ko‘proq o‘quvchi savol beradi. To‘g‘ri tashkil etilgan konsultatsiya o‘quvchilarga o‘quv materialini egallahsha qiyinchiliklarni yengishga yordam beradi. Konsultatsiya davomida o‘qituvchi o‘quvchilar faoliyatini u yoki bu masalani to‘g‘ri tushunishga mustaqil keladigan, ular uchun qiyin topshiriqni tushunib oladigan qilib, o‘rganilayotgan materialni mohiyatini ochishga o‘rganadigan qilib yo‘naltiradi. Konsultatsiya o‘qituvchiga o‘quvchilar bilimlaridagi kamchiliklarni aniqlash, alohida e’tibor berishni talab etuvchi vaziyatlarga ularning diqqatini jalg etishga imkon beradi. To‘g‘ri tashkil etilgan konsultatsiya o‘quvchilarda o‘zini nazorat qilish, bilimlarga tanqidiy ko‘z bilan qarashni tarbiyalaydi. O‘qimishlilik darajasini to‘g‘ri aniqlashga yordam beradi.

Akademik litsey va kasb-hunar kollejlarida ta’limning ma’ruza-amaliy tizimi, uning belgilari va xususiyatlari. O‘zbekiston Respublikasining “Ta’lim to‘g‘risida”gi Qonuni va “Kadralar tayyorlash milliy dasturi”da ko‘zda tutilgan o‘rta maxsus, kasb-hunar ta’limi muassasalari mustaqil hayotga kirib kelayotgan yoshlarga muayyan soha yo‘nalishi bo‘yicha chuqur, differentsatsiyalashgan kasbiy bilimlar berish imkoniyatini yaratadi.

Akademik litseylar va kasb-hunar kollejlarida ta’limning ma’ruza-amaliy tizimidan foydalaniladi. Mashg‘ulotlar ikkita birlashtirilgan darslar ko‘rinishida 90 minut davom etadi. ularning o‘ziga xosliklari quyidagilardan iborat:

- ma’ruza o‘quvchilarning mustaqil ishlari uchun taxminiy asos sifatida katta hajmdagi tizimlashtirilgan axborotlarni berishning asosiy shakli (90 minut tashkil etiladi);
- amaliy mashg‘ulot akademik litsey, kasb-hunar kolleji o‘qituvchisi rahbarligi ostida olgan o‘quv axborotlari (lektsiya va mustaqil ishlari)ni chuqurlashtirish, tahlil qilish, kengaytirish, qo‘llash va o‘zlashtirilishini nazoratni tashkil etish shakli;
- akademik litsey, kasb-hunar kollejida o‘qish asosiy shakli sifatida o‘quvchilarning mustaqil faoliyatlarini amalga oshiriladi;
- o‘quv guruhi o‘quvchilarni uyushtirishning asosiy shakli (uning doimiy tartibi odatda butun ta’lim davomida saqlanib qoladi);
- o‘quv guruhlari to‘plami akademik litsey, kasb-hunar kollejida kurslardan iborat bo‘ladi;
- kurslarda o‘quv mashg‘ulotlari jadvalga binoan yagona o‘quv rejasi va dasturlari bo‘yicha amalga oshiriladi;

- o‘quv yili ikki semestr, attestatsiya davri va ta’tillarga bo‘linadi;
- har bir semestr hamma o‘quv fanlari bo‘yicha yakuniy attestatsiya (imtihon topshirish) bilan yakunlanadi;
- akademik litsey, kasb-hunar kollejida o‘qish muhim fanlar bo‘yicha attestatsiya (bitiruv imtihonlarini topshirish) va mutaxassisligi bo‘yicha bitiruv malakaviy ishni himoya qilish bilan yakunlanadi.

Akademik litsey, kasb-hunar kollejlarda ta’lim ma’ruza, seminar, laboratoriya ishi, o‘quvchilarning ilmiy tadqiqotchilik ishlari (O‘ITI), o‘quvchilarning mustaqil o‘quv ishlari, ishlab chiqarish amaliyoti, chet elda ish tajribasini oshirish kabi shakllarda tashkil etiladi. Ta’lim natijalarini nazorat qilish va baholash shakli sifatida kundalik, oraliq va yakuniy nazorat, baholash reytingi tizimidan, referativ va kurs, bitiruv ishlaridan foydalaniladi.

Nazorat savollari

1. Ta’limni tashkil etish shakllari haqida fikrlaringizni bayon eting.
2. Darsning qanday turlari mavjud?
3. Individual ta’lim afzalliklarini sanab bering.
4. O‘qituvchi darsga tayyorlanish jarayonida nimalarga e’tibor qaratishi lozim?

1.8. STEAM, CLIL ta’limi (STEAM education). Iqtidorli o‘quvchilarni o‘qitish

Tayanch tushunchalar: STEAM texnologiyasi, TRIZ va ARIZ, “Noosfera” modeli, Prezident maktablari.

STEAM - Science (fan), Technology (texnologiya), Engineering (muhandislik), Art (san’at), Mathematics (matematika) dasturlari. STEAM texnologiyasi ta’limdan farqli ravishda bilimlarni alohida emas, o‘zaro mutanosib holda olib borishni ta’minlab beradi. O‘quvchi o‘zida nostandard fikrlash, muammoga bir nechta yechim topish va ijodkorlik ko‘nmalarini shakllantiradi va bu uning kelajakdagi faoliyatida juda qo‘l keladi.

STEAM ta’lim tizimi nima?

Agar ushbu qisqartmani yoysak, quydagilarni olamiz: STEAM bu — S – science, T – technology, E – engineering, A – art va M – math. Ingliz tilida bu shunday bo‘ladi: tabiiy fanlar, texnologiya, muhandislik, san’at va matematika. Ushbu yo‘nalishlar zamonaviy dunyoda eng mashhur bo‘lib kelayotganini unutmang. Shuning uchun bugungi kunda STEAM tizimi asosiy tendentsiyalardan biri sifatida rivojlanmoqda. STEAM ta’limi yo‘nalishi va amaliy yondashuvni qo‘llash, shuningdek, barcha beshta sohani yagona ta’lim tizimiga integratsiyalashuviga asoslangan.

STEAM yondashuvi o‘quv samaradorligiga qanday ta’sir qiladi?

Uning asosiy g‘oyasi shundan iboratki, amaliyot nazariy bilimlar singari muhimdir. Ya’ni, o‘rganish paytida biz nafaqat miyamiz bilan, balki qo‘limiz bilan ham ishlashimiz kerak. Faqat sinf devorlarida o‘rganish tez o‘zgaruvchan dunyo bilan hamqadam emas. STEAM yondashuvining asosiy farqi shundaki, bolalar turli xil mavzularni muvaffaqiyatli o‘rganish uchun ham miyani, ham qo‘llarini ishlatadilar. Ular olgan bilimlarni o‘zlarini “uqib oladilar”.

STEAM ta’limi nafaqat o‘qitish usuli, balki fikrlash tarzidir.

STEAM ta’lim muhitida bolalar bilimga ega bo‘ladilar va darhol undan foydalanishni o‘rganadilar. Shuning uchun, ular o‘sib ulg‘ayganlarida va hayotiy muammolarga duch kelganda, atrof muhitning ifloslanishi yoki global iqlim o‘zgarishi bo‘ladimi, bunday murakkab masalalarni

faqat turli sohalardagi bilimlarga tayanib va birgalikda ishlash orqali hal qilish mumkinligini tushunadilar. Bu erda faqat bitta mavzu bo'yicha bilimga tayanish etarli emas.

STEAM yondashuvi bizning ta'lim va ta'limga bo'lgan qarashimizni o'zgartirmoqda.

Amaliy qobiliyatga e'tibor berib, talabalar o'zlarining irodasini, ijodkorligini, moslashuvchanligini rivojlantiradi va boshqalar bilan hamkorlik qilishni o'rganadi. Ushbu ko'nikmalar va bilimlar asosiy ta'lim vazifasini tashkil etadi, ya'ni. bu butun ta'lim tizimi nimaga intilishini.

Ta'limga ushbu yangi yondashuv qanday paydo bo'ldi?

Bu nazariya va amaliyotni birlashtirishning mantiqiy natijasidir. STEAM Amerikada ishlab chiqilgan. Ba'zi maktablar bitiruvchilarning martabalarini e'tiborga olishdi va fan, texnologiya, muhandislik va matematika kabi fanlarni birlashtirishga qaror qilishdi va STEM tizimi shu tarzda shakllandi. (Fan, texnika, muhandislik va matematika). Keyinchalik bu erda Art qo'shildi va endi STEAM oxirigacha shakllandi. O'qituvchilar ushbu mavzular, aniqrog'i ushbu fanlardan bilimlar kelajakda talabalarning yuqori malakali mutaxassis bo'lib etishishiga yordam beradi, deb hisoblashadi. Oxir oqibat, bolalar yaxshi bilim olishga intilishadi va uni darhol amalda qo'llashadi.

Dunyo o'zgarib bormoqda, hatto ta'lim bir joyda turmasa ham.

So'nggi o'n yilliklardi o'zgarishlar yoqimli, ammo shu bilan birga bizni havotirlantiradi. Ushbu yangi narsalarning ixtiro qilinishi bilan odamlar ilgari duch kelmagan ko'plab yangi muammolar mavjud. Har kuni yangi ish turlari va hattoki butun kasbiy sohalar paydo bo'ladi, shuning uchun zamonaviy o'qituvchilar o'qitadigan bilimlari va mahoratlari vaqt talablariga javob beradimi yoki yo'qmi deb o'yashlari kerak.

O'zingizning g'oyangizni topishga bilim yordam beradi, ammo haqiqiy ish bu g'oyani haqiqatga aylantiradi.

Agar biz an'anaviy ta'limning asosiy maqsadi bilimlarni o'rgatish va bu bilimlardan fikrlash va ijod qilish uchun foydalanish deb aytsak, STEAM yondashuvi bizni olgan bilimlarni haqiqiy ko'nikmalar bilan birlashtirishga o'rgatadi. Bu maktab o'quvchilariga nafaqat ba'zi bir g'oyalarga ega bo'lish, balki ularni amalda qo'llash va amalga oshirish imkoniyatini beradi. O'sha. haqiqatda ishlatalishi mumkin bo'lgan bilimgina haqiqatan ham qadrlidir.

STEAM yondashuvining eng mashhur namunasi – Massachusetts Texnologiya Instituti (MIT). Ushbu dunyo universitetining shiori "Mens et Manus" (Aql va qo'l). Massachusetts Texnologiya Instituti bolalarga STEAM tushunchasini oldindan o'rganish va tanishish imkoniyatini berish uchun STEAM kurslarini ishlab chiqdi va hattoki ba'zi ta'lim muassasalarida STEAM o'quv markazlarini yaratdi.

Statistikaga ko'ra, 2011 yildan buyon STEAM-kasblarga bo'lgan talab darajasi 17% ga oshdi, oddiy kasblarga bo'lgan talab esa faqat 9,8% ga oshdi, bu esa butun dunyo bo'ylab ushbu ta'lim tizimiga katta talabni ko'rsatadi. Lekin bunday yuqori talab nima bilan bog'liq? Ko'pgina mamlakatlarda STEAM-ta'lim ba'zi sabablarga ko'ra ustuvor ahamiyatga ega:

Yaqin kelajakda dunyoda va shuning uchun O'zbekistonda muhandislar, yuqori texnologiyali ishlab chiqarish mutaxassislariga talab juda yuqori bo'ladi.

Uzoq kelajakda biz tabiiy fanlar bilan birgalikda texnologiya va yuqori texnologiyali ishlab chiqarish bilan bog'liq bo'lgan kasblarga ega bo'lamiz, ayniqsa bio va nanotexnologiya mutaxassislariga katta talab bo'ladi.

Mutaxassislar texnologiya, tabiiy fanlar va muhandislikning turli sohalaridan keng qamrovli ta'lim va tajribaga muhtoj bo'ladi.

Integratsiyalashgan ta'lim

Xo'sh, bu ta'lim tizimi va fanlarni o'qitishning an'anaviy usuli o'rtasidagi farq nima? STEAM-ta'lim o'quvchilar ilmiy usullarni amalda qanday qo'llashni tushunishga kirishadigan aralash muhitni nazarda tutadi. Ushbu dastur bo'yicha talabalar, matematika va fizika bilan bir qatorda, o'z robotlarini ishlab chiqadigan va ishlab chiqaradigan robotlarni o'rganadilar. Darslarda maxsus texnologik uskunalar ishlataladi.

2014-yilda Quddusda bo'lib o'tgan "STEAM forward" xalqaro konferensiyasida quyidagi bayonotlar bildirildi:

- Bolalarni STEAMga jalb qilish. Ushbu ta'lim maktabgacha yoshdan boshlab boshlanishi kerak, shuning uchun dasturlarni bolalar bog'chalariga kiritish kerak.
- Fan tili ingliz tilidir. Agar ilm-fanni o'rganish va olim bo'lishni istasangiz, bu tilni bilishingiz kerak.
- Qizlar uchun Steam-ta'lim dasturlari kerak. Ilm-fan sohasidagi qizlar, ularning tartibliligi tufayli, o'g'il bolalar qila olmaydigan narsalarni qilishlari mumkin.
- Science is fun! Ilm-fan quvnoq bo'lishi kerak, u o'quvchilar uchun qiziqarli va o'ziga jalb qiluvchi bo'lishi kerak.

STEAM texnologiyasining ahamiyati. Geymifikatsiya: o'yin orqali o'rgatish (Gamification: learning through play). STEAM texnologiyasi ta'limdan farqli ravishda bilimlarni alohida emas, o'zaro mutanosib holda olib borishni ta'minlab beradi. O'quvchi o'zida nostandard fikrlash, muammoga bir nechta yechim topish va ijodkorlik ko'nmalarini shakllantiradi va bu uning kelajakdag'i faoliyatida juda qo'l keladi.

Masalan: Texnologiyalar rivojlangan hozirgi davrda robototexnika istiqbolli sohalardan biri hisoblanadi. STEAM va robototexnika darslari o'zaro uyg'unlikda olib borilganda o'quvchilar quyidagi bilim va ko'nikmalarga ega bo'ladilar:

- C dasturlash tili
- Elektronika asoslari
- Sodda va murakkab sxemalar yasash
- 3D dizayn va 3D modellashtirish
- 3D printerdan 3D modellarni chiqarish
- Arduino dasturlash
- Tranzistor va mikrochiplar bilan ishlash
- Qo'shimcha modul va sensorlar bilan ishlash (RGB, WiFi, PIR, LCD display, RFID)
- Mustaqil ravishda turli xildagi Arduino projektlar yasash

Mamlakatimizda Prezident muktablarida "STEAM" dasturi bo'yicha ta'lim beriladi.

Ummumta'lim muassasalarining 4-sinf bitiruvchilari mantiqiy fikrlash testlari, yozma imtihon va suhbatlar natijalariga ko'ra kira oladilar. Baholash Xalq ta'limi vazirligi tomonidan belgilangan tartibda amalga oshiriladi.

Ta'lim jarayoni xorijiy ta'lim muassasalari bilan hamkorlikda ishlab chiqilgan o'quv rejalarini va dasturlari bo'yicha ingliz tilida amalga oshiriladi. 9–11-sinflarda o'qitish o'quvchilarning qiziqishlari va xususiyatlarini inobatga olgan holda, ayrim fanlar va ularni o'rganish darajasini tanlab olish orqali o'quv jarayonini individuallashtirishni ko'zda tutadi.

Maktablarda «STEAM – ta'lim» (Science – tabiiy fanlar, Technology – texnologiyalar, Engineering – texnik ijodkorlik, Art – san'at, Mathematics – matematika) dasturi joriy etiladi. O'quvchilarning qiziqishlaridan kelib chiqqan holda sinfdan tashqari amaliy mashg'ulotlar o'tkazish nazarda tutiladi.

Bitiruvchilarga belgilangan tartibda davlat tomonidan tasdiqlangan ma'lumot to'g'risidagi hujjat (shahodatnama, attestat) bilan bir qatorda xalqaro darajadagi tegishli dastur diplomi (International Baccalaureate, Advanced Placement yoki International Advanced Levels) beriladi. Bunday diplom bilan xorijiy mamlakatlarning yetakchi oliy ta'lim muassasalariga kirish mumkin bo'ladi.

AQSh Shimoliy Jorjiya universitetining pedagogika fanlari doktori, professor Karli Vomak-Ven sentyabr oyidan O'zbekistonda ish boshlaydi. Ikki oy mobaynida davlat ta'lim standartlarini baholashga va qayta ko'rishga yordam beradi.

Xususan, ta'lim jarayoniga STEAM dasturini joriy etishda o'z tajribasidan kelib chiqqan holda maslahat berib boradi.

AQSh professori Fulbrayt dasturi bo'yicha Xalk ta'limi vazirligiga maslahatchi etib tayinlandi. Ushbu dastur AQShlik yuqori malakali mutaxassislar va olimlarni tajriba almashish uchun jalb etish imkonini beradi.

Ta'lim dasturlari va darsliklarni takomillashtirish. Xalqaro ta'lim dasturlarining (STEAM) ijobjiy natijalarini o'rgangan holda milliy ta'lim dasturlarini yaratish, xalqaro baholash dasturlarini (PISA va PIRLS -2021) tatbiq etish belgilab berildi.

O'zbekiston Respublikasi Xalq ta'limi vazirligi ta'lim sifatini oshirish bo'yicha qator ishlarni amalga oshirib kelmoqda.

Ta'lim sifatini baholash tizimini yaratish

Birinchidan, vazirlik mamlakatimizda ta'lim sifatini baholash tizimini o'rganib chiqdi. O'rganish natijalarini shuni ko'rsatdiki, shu paytgacha ta'lim tizimi sifati va yagona yondashuvga asoslangan real holatni baholovchi tizim bo'limgan. Shu bois ta'lim sifatini aniqlash uchun bir necha tashqi manbalar ma'lumoti o'rganilib, xalqaro tajribalar amaliyatga joriy etilgan holda shaffof hamda ob'ektiv baholash mezonlari yaratilmoqda.

Shuningdek, maktab bitiruvchilarining 2019 yilda oliy ta'lim muassasalariga kirish ko'rsatkichlari tahlil qilindi. Tahlil natijalariga ko'ra 2 mingdan ziyod mактабнинг биронта о'quvchisi oliy o'quv yurtiga kira olmaganligi aniqlandi.

Vazirlar Mahkamasi huzuridagi Ta'lim sifatini nazorat qilish davlat inspeksiyasi tomonidan bu yil ilk bor maktablar reytingi e'lon qilindi. Reyting pedagoglar salohiyati, 9-sinf o'quvchilar bilim darjasи, bitiruvchilarning OTMlarga kirish ko'rsatkichlari va ijtimoiy so'rovnomalarga asoslandi.

2020 yilda AQShning Xalqaro taraqqiyot agentligi (USAID) bilan bиргаликда boshlang'ich sinf (2- va 4-sinf) o'quvchilari o'rtasida o'qish (EGRA) va matematika (EGMA) savodxonligi bo'yicha xalqaro baholash o'tkaziladi. Hozirgi kunda baholashni o'tkazish bo'yicha tayyorgarlik ishlari olib borilmoqda.

2021 yilda o'quvchilar bilimi PISA va PIRLS xalqaro baholash dasturlari asosida aniqlanadi. Mazkur xalqaro baholash dasturlari mamlakatimiz ta'lim tizimini boshqa davlatlar bilan solishtirish va kamchiliklarini aniqlashga ko'mak beradi.

2019 yilning oktyabr oyida Sirdaryo viloyatida ta'lim sifatini baholash va viloyatni ta'lim sifati bo'yicha namunali hududga aylantirish bo'yicha amaliy ishlar boshlandi. Tajriba doirasida o'qituvchilar va o'quvchilarning bilimlari baholandi.

Bitiruvchilari oliy ta'lim muassasalarga kirmagan maktablar (2000 dan ortiq) birinchi navbatda davlat attestatsiyasi va akkreditatsiyasidan o'tkazish rejalashtirildi.

Pedagog va rahbarlarning uzluksiz kasbiy rivojlantirish tizimini yaratish 2019 yil 23 avgustdagи videoselektorda o'qituvchi va murabbiylarning o'zi ham bilim va saviyasini oshirish,

jamoat ishlarida faol ishtirok etish, halol mehnati va tashabbuskorligi bilan bu kasbning obro'sini oshirishi kerakligiga urg'u berildi. Shu bilan birgalikda, ayrim pedagog xodimlarning bilim va malakasi bugungi zamon talablariga javob bermasligi hamda o'qituvchilarning bilim va saviyasini yuksaltirishda malaka oshirish tizimining o'mni sezilmas yig'ilishda tanqid qilib o'tildi. Shu bois, "Xalq ta'limi xodimlarini uzluksiz kasbiy rivojlantirish tizimi to'g'risida" Prezident qarori loyihasi tayyorlanib, keng muhokamaga qo'yildi. Unda uzluksiz malaka oshirish tizimini amaliyatga joriy etish bo'yicha quyidagilar belgilandi:

- a) Xalqaro andozalarga asoslanib xalq ta'limi tizimidagi pedagoglarning kompetentsiyalari darajasini belgilovchi yagona kasbiy standart va baholash tizimini ishlab chiqish;
- b) umumta'lim mакtablarida pedagogik faoliyat yuritish huquqini berish bo'yicha kasbiy litsenziyalash (sertifikatlash) mexanizmlarini ishlab chiqish hamda uni bosqichma-bosqich joriy etish;
- v) xalq ta'limi xodimlarining mustaqil ravishda malaka oshirishlarini qo'llab-quvvatlash va ularning kasbiy ehtiyojlarini e'tiborga olish imkoniyatini beradigan malaka oshirishning kredit-modul tizimini joriy etish;
- g) amaldagi metodist lavozimini tugatgan holda o'qituvchilarning kasbiy faoliyatini doimiy rivojlantirish va qo'llab-quvvatlash uchun "mentor" lavozimini joriy etish. Mentorlikka tajribali oliy toifali o'qituvchilar va yuqori malakali kadrlarni jalb etish hamda ularning oyligini oliy toifali o'qituvchilarga nisbatan 1,35 baravar ko'proq etib belgilash;
- d) A.Avloniy nomidagi Xalq ta'limi tizimi rahbar va mutaxassis xodimlarini qayta tayyorlash va malakasini oshirish instituti negizida A.Avloniy nomidagi Xalq ta'limi akademiyasini hamda Xalq ta'limi vazirligi tasarrufidagi hududiy xalq ta'limi xodimlarini qayta tayyorlash va ularning malakasini oshirish markazlari negizida Pedagogik mahorat institutlarini tashkil etish;
- e) Akademiyada malakali va iqtidorli amaliyotchi pedagoglar tarkibidan yangi zamon ta'lim boshqaruvchilarini tayyorlash maqsadida tashkil etiladigan "Ta'lim menejmenti" mutaxassisligi bo'yicha 1 yillik va va "Kattalar ta'limi" mutaxassisligi bo'yicha 2 yillik magistraturalar tashkil etish kabi masalalar taklif etildi.

Kasbiy litsenziya tizimini joriy etish

Ushbu qaror loyihasi bilan o'qituvchilar uchun kasbiy litsenziya tizimini joriy etish taklif etilmoqda. "O'zbekiston Respublikasi Xalq ta'limi tizimini 2030 yilgacha rivojlantirish kontseptsiyasi"da umumta'lim muassasalari o'qituvchilari va mакtab direktorlarini zamonaviy malaka talablari asosida sinovdan o'tkazib, ularning faoliyatini litsenziyalash belgilangan. Shu bois, uni amaliyatga joriy etish taklif etilmoqda. Kontseptsiyaga muvofiq litsenziyalash bosqichma-bosqich joriy etiladi. Bunda jami o'qituvchilar soniga nisbatan kasbiy litsenziyaga ega o'qituvchilarni 2021 yilda 5 foizga, 2030 yilda 20 foizga yetkazish belgilangan.

Ta'kidlash joizki, kasbiy litsenziyalash amaliyoti Buyuk Britaniya, AQSh, BAA, Koreya, Finlyandiya va Yaponiya kabi mamlakatlarda samarali joriy qilingan.

Hozirda xalq ta'limi tizimidagi 466 462 nafar o'qituvchidan 3,1 foizi oliy malaka, 14,6 foizi birinchi malaka, 29,4 foizi ikkinchi malaka toifasiga ega. Qolgan 52,9 foiz o'qituvchi toifaga ega emas (!).

Kasbiy litsenziya rahbarlar uchun 3 yilga, o'qituvchilar uchun esa 5 yilga amal qilib, dastlabki bosqichda toifaga ega bo'lган o'qituvchilardan, keyinchalik toifaga ega bo'lмаган o'qituvchilardan talab etiladi.

Xalq ta’limi tizimini 2030 yilgacha rivojlantirish kontseptsiyasida belgilangan o’qituvchilar ish haqining bosqichma-bosqich oshirilishi faqatgina kasbiy litsenziyaga ega bo’lgan pedagog kadrlarga tatbiq etilib, o’qituvchilarni o’z ustida ishlashga undaydi.

Kasbiy litsenziyani joriy etish maqsadi va ahamiyati yuzasidan keng jamoatchilik orasida tushuntirish ishlari davom ettirilmoqda. Yakuniy loyiha jamoatchilik fikrini inobatga olgan holda takomillashtiriladi.

Ta’lim sifatini oshirish maqsadida “Toshkent tajribasi”ni joriy etish ham taklif etilmoqda.

Davlatimiz rahbari tomonidan 2019 yilning 23 avgust kuni kengaytirilgan tarzda o’tkazilgan yig’ilishda ta’lim sifatini oshirish, xususan, poytaxt Toshkent tajribasini respublikaning boshqa hududlarida ommalashtirish yuzasidan bergen topshirig’iga asosan Vazirlar Mahkamasi qarori loyihasi tayyorlandi. Mazkur hujjat ham ayni kunda jamoatchilik tomonidan muhokama etilmoqda.

Loyihada quyidagi vazifalar belgilanmoqda:

1) Oliy ta’lim muassasalari bilan umumiy o’rtta ta’lim muassasalari o’rtasidagi hamkorlikni izchil yo’lga qo’yish orqali pedagog kadrlar tajribasi, salohiyatini oshirish;

2) Toshkent shahridagi umumiy o’rtta ta’lim muassasalarini to’liq yuqori malakali oliy ma’lumotli pedagog kadrlar bilan ta’minlash;

3) Oliy ta’lim muassasalaridagi chet tili kafedralarining professor o’qituvchilarini maktablarga biriktirish orqali maktablarda faoliyat ko’rsatayotgan ingliz tili o’qituvchilarining barchasini C1-CEFR darajasiga olib chiqish;

4) Umumiy o’rtta ta’lim muassasalarida bosqichma-bosqich yoshlarning axborot kommunikatsiya texnologiyalari sohasi bo’yicha bilim va ko’nikmalarini oshirishga qaratilgan “IT-Nation” loyihasini amalga oshirish;

5) O’quvchilarda fundamental bilimlarni amaliy tajribalar asosida mustahkamlashga, ularni ilmiy ijodkorlik va mustaqil tadqiqotlarga yo’naltirishga qaratilgan STEAM laboratoriya markazlarini tashkil etish;

6) Umumiy o’rtta ta’lim maktablari o’quvchilarining xalqaro baholash tadqiqotlariga (PISA, PIRLS, TIMSS) tayyorlash ishlarini yanada kuchaytirish;

7) 2019-2020 o’quv yilidan boshlab inklyuziv ta’limga jalb qilingan o’quvchilar mavjud bo’lgan barcha boshlang’ich sinflarga “assistant o’qituvchi” lavozimini joriy etish;

8) Umumiy o’rtta ta’lim maktablari o’quvchilarini xalqaro fan olimpiadalari va musobaqalariga tayyorlashga ixtisoslashtirilgan Xalqaro fan olimpiadalari zaxirasi maktabini tashkil etish;

9) 2020 yil 1 yanvardan boshlab Toshkent shahri xalq ta’limi xodimlari mehnatini qo’shimcha rag’batlantirish maqsadida mahalliy byudjet mablag’lari hisobidan oylik maoshlarini oshirish choralarini ko’rish nazarda tutilgan.

Mazkur tajriba ijobiy natija bersa, uni mamlakatimizning boshqa hududlariga ham joriy etish rejalashtirilgan.

Ta’lim sifatini yaxshilash va o’quvchilarining zamonaviy bilim olishi uchun Xalq ta’limi vazirligi ilg’or xorijiy tajriba asosida zamonaviy milliy ta’lim dasturini yaratish bo’yicha ish olib bormoqda. Milliy ta’lim dasturi asosida zamonaviy dizayn va mazmunga ega darsliklar bosqichma-bosqich ishlab chiqiladi. Bu yo’nalishda STEAM fanlarini o’qitish bo’yicha Prezident maktablari tajribasini yoyish rejalashtirilgan.

O’zbekiston Respublikasi Prezidenti topshirig’iga ko’ra, umumta’lim maktablarida “Tarbiya” fanini joriy etish rejalashtirilgan. Bu ham 2019 yil 23 avgustdagи videoselektorda maktablardagi ma’naviy-tarbiyaviy ishlarni yangicha tashkil etish, “Milliy g’oya”, “Odobnoma”,

“Dinlar tarixi”, “Vatan tuyg’usi” kabi fanlarni birlashtirgan holda, yagona “Tarbiya” fanini joriy qilish topshirig’iga asoslanadi.

Maktablarimizda o’zbek tilini o’qitish sifatini oshirish, o’quv dasturlari va darsliklarni takomillashtirish bo'yicha ham islohotlar olib boriladi. Jumladan, o’zbek tilini bilish darajasini baholash uchun 4 ta (eshitish, o’qish, yozish va suhbatlashish) ko’nikmasiga asoslangan milliy baholash tizimini yaratish rejalashtirilmoqda.

O’zbekiston Respublikasi Xalq ta’limi vazirligi mamlakatdagi barcha muktab o’quvchilarining sifatli ta’lim olishi uchun «Elektron ta’lim» loyihamonini amalga oshirishni rejalashtirmoqda.

Maktablarda ta’lim sifatini oshirish ustuvor vazifa sifatida:

O’zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining “Xalq ta’limi tizimida ta’lim sifatini baholash sohasidagi xalqaro tadqiqotlarni tashkil etish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi qarori asosida PIRLS, TIMSS, PISA va TALIS xalqaro tadqiqotlarini O’zbekistonda joriy etilishi belgilab qo‘ylgan bo‘lib, mazkur tadqiqotlarni joriy etish maqsadida Ta’lim sifatini nazorat qilish davlat inspeksiyasi huzurida Ta’lim sifatini baholash bo‘yicha xalqaro tadqiqotlarni amalga oshirish milliy markazi tashkil etilgan

Mazkur xalqaro baholash dasturlari va ular doirasidagi tadqiqotlar Iqtisodiy hamkorlik va taraqqiyot tashkiloti (OECD) Ta’lim sohasidagi yutuqlarni baholash xalqaro assotsiatsiyasi (IEA) tomonidan muayyan davriylik asosida dunyo mamlakatlari bilan hamkorlikda tashkil etiladi.

Ta’lim sifatini nazorat qilish davlat inspeksiyasi bilan OECD hamda IEA tashkilotlari o’rtasida imzolangan kelishuv hujjatlariga binoan O’zbekiston Xalqaro o’quvchilarini baholash PISA-2022 (avvalgi PISA-2021) hamda O’quvchilarining matnni o’qib tushunish darajasini baholash xalqaro dasturi PIRLS-2021 da ishtirok etishga kirishilgan.

Endilikda, TIMSS-2023 xalqaro dasturida qatnashishga kirishildi. Bu borada IEA tashkilotining “Xalqaro matematik va ilmiy tadqiqotlar (TIMSS) 2023 tendensiylarida qatnashish uchun rasmiy taklifi”ga muvofiq O’zbekistonning TIMSS dasturida ilk marotaba qatnashishi masalasida Ta’lim inspeksiyasi huzuridagi Ta’lim sifatini baholash bo‘yicha xalqaro tadqiqotlarni amalga oshirish milliy markazi o’rtasida olib borilgan muloqotlar asosida IEA rahbariyatining dastlabki roziligidagi erishildi.

O’zbekiston IEA 2021-yil fevral oyida Germaniyaning Hamburg shahrida o’tkazilishi rejalashtirilayotgan milliy tadqiqot koordinatorlarining birinchi yig‘ilishida ishtirok etdi va Boston kolleji mutaxassislari bilan turli xil baholash modellarini muhokama qilish, tadqiqotlar yo‘nalishlarining afzallik va kamchiliklari haqida muhokamalar olib bordi.

TIMSS (Trends in International mathematics and science study) 4- va 8- sinf o’quvchilarining matematika va tabiiy yo‘nalishdagi fanlardan o’zlashtirish darajasini baholash dasturi bo‘lib, bu tadqiqot to‘rt yilda bir marta o’tkaziladi.

TIMSS xalqaro baholash dasturida 4- va 8-sinf o’quvchilarining matematika va tabiiy fanlar bo‘yicha egallagan bilim darajasi va sifatini solishtirish hamda milliy ta’lim tizimidagi farqlarni aniqlash bilan bir qatorda, qo‘sishma ravishda maktablarda matematika va tabiiy fanlar bo‘yicha berilayotgan ta’lim mazmuni, o’quv jarayoni, ta’lim muassasasining imkoniyatlari, o’qituvchilar salohiyati, o’quvchilarining oilalari bilan bog‘liq omillari o’rganiladi.

TIMSS dasturi o’zining birinchi tadqiqotini 1995-yilda boshlagan bo‘lib, 2019-yilga qadar har to‘rt yilda 1999, 2003, 2007, 2011, 2015 va 2019-yillarda tashkil etib kelindi. Navbatdagi 8-davriylik 2023-yilda amalga oshirilishi rejalashtirilgan.

Dasturda qatnashayotgan davlatlar soni ham tobora ortib bormoqda, buni 2015-yildagi TIMSS tadqiqotida 57 ta mamlakat qatnashgan bo‘lsa, 2019-yilda bu ko‘rsatkich ortib, 60 dan ortiq davlatni tashkil etganida ham ko‘rish mumkin. TIMSS 2015 tadqiqot natijalariga ko‘ra, AQSH, Singapur, Gonkong, Koreya Respublikasi, Yaponiya, Rossiya, Buyuk Britaniya kabi davlatlarning ta’lim tizimi eng yuqori ko‘rsatkichlarni egallagan.

PISA 15 yoshli o‘quvchilarning o‘qish, matematik va tabiiy-ilmiy savodxonlik darajasini baholasa, PIRLS 4-sinf o‘quvchilarining matnni o‘qish va tushunish darajasini baholaydi. TIMSS xalqaro baholash dasturi esa, 4 va 8-sinf o‘quvchilarining matematika va tabiiy-ilmiy savodxonlik darajasini baholaydi. PIRLS va TIMSSni bir-birini to‘ldiruvchi dasturlar deb e’tirof etish mumkin.

PISA va TIMSS tadqiqotlarini, ularning ustuvor yo‘nalishlaridan biri sifatida o‘quvchilarning matematik savodxonligini baholashini inobatga olinsa, Respublikamizda matematika sohasini rivojlantirish bo‘yicha olib borilayotgan islohotlarga ham hamnafas bo‘ladi deb aytish mumkin.

O‘zbekiston TIMSS va boshqa xalqaro tadqiqotlarda qatnashish orqali rivojlangan mamlakatlar tajribalarini O‘zbekiston ta’lim tizimida qo‘llash, o‘z natijalarini boshqa davlatlar natijalari bilan qiyosiy taqqoslash imkoniyatlariga ega bo‘ladi.

Tadqiqotda, O‘zbekistonning 4- va 8- sinf o‘quvchilari boshqa davatlardagi tengdoshlariga nisbatan matematika va tabiiy fanlardan savodxonligi qay darajada yuqori? Matematika va tabiiy fanlar 4- va 8- sinf o‘quvchilari uchun qiziqarli fanmi? Oila tomonidan farzandlarga matematikani va tabiiy fanlarni o‘zlashtirishda qanday hissa qo‘shilmoqda? Bugungi kunda bizning mamlakatimizda matematika va tabiiy fanlarni o‘qitish jarayoni qanday tashkil etilgan? O‘zbekiston matematika va tabiiy fanlar o‘qitish jarayonining boshqa davatlarga nisbatan o‘ziga xosligi bormi, agar bor bo‘lsa u nimalarda namoyon bo‘ladi? Mamlakatimizda matematika va tabiiy fanlarni o‘qitish bo‘yicha o‘qituvchilar metodlari boshqa mamlakatlar o‘qituvchilari metodlaridan nimasi bilan farq qiladi? kabi asosiy masalalar o‘rganiladi va tadqiq etiladi.

Tadqiqotning har to‘rt yillik davriyligida uzlusiz ravishda ishtirok etish global miqyosda mamlakatimiz ta’lim tizimining samaradorligini kuzatib borish imkonini beradi. Ushbu dasturlar O‘zbekiston Respublikasi milliy baholash tizimini takomillashtirish, kompetensiyaviy baholash tizimini joriy qilish orqali ta’lim sifatini oshirishga xizmat qiladi.

PIRLS xalqaro baholash dasturi.

PIRLS xalqaro baholash dasturi 4-sinf o‘quvchilarining matematika va tabiiy fanlardan bilim darajasini baholaydigan TIMSS dasturini to‘ldirishga yo‘naltirilgan bo‘lib, Boston kollejidagi TIMSS va PIRLS xalqaro markazi, IEA tashkilotining Gamburg va Amsterdam shaharlaridagi idoralari bilan yaqindan hamkorlikda boshqariladi.

PIRLS dasturi 4-sinf o‘quvchilarining o‘qib tushunish ko‘nikmasini xalqaro darajada baholaydi.

O‘quvchilarning erishgan yutuqlarini baholash barcha o‘quvchilardan emas, balki ushu qatlam vakillari sifatida tanlab olingan o‘quvchilardan obyektiv testlarni o‘tkazish orqali amalga oshiriladi. Shuningdek, maktab direktorlari, o‘qituvchilar, o‘quvchilar, hattoki ota-onalardan so‘rovnomalar o‘tkazilib, ta’lim sifatiga ta’sir etuvchi omillarga doir qimmatli ma'lumotlar to‘planadi.

PIRLS xalqaro tadqiqoti boshlang‘ich sinf o‘quvchilarining o‘qib tushunish ko‘nikmalarini qay darajada rivojlanganligi haqidagi ma'lumotlarni xalqaro miqyosda taqqoslash imkonini beradigan, o‘qish va o‘qitishni yaxshilashda ta’lim sohasidagi davlat siyosatiga xizmat qilishi mumkin bo‘lgan tahlillarni taqdim etadigan yirik xalqaro baholash dasturi hisoblanadi.

Hozirgi vaqtda PIRLS ta'rifiga ko'ra, o'qish savodxonligi jamiyat tomonidan talab qilinadigan va inson tomonidan qadrlanadigan yozma til shakllarini tushunish va ulardan foydalanish, shuningdek, matnlardan turli shakllarda ma'no hosil qila olish qobiliyati hamdir.

Asosiy e'tibor tushunishni namoyon qilishdan o'zlashtirilgan ma'lumotlarni qanday qilib yangi loyihamalar va vaziyatlarda qo'llay olish qobiliyatlarini namoyon qilishga qaratilmoqda.

O'quvchi bu jarayonning faol qatnashuvchisi bo'lib, ma'no yaratadi, matn ustida mushohada yuritadi va samarali o'qish strategiyalarini ongli ravishda tanlab qo'llaydi. Har bir matn turi odatiy shakl va qoidalarga amal qilgan holda o'quvchiga matnni sharhlashga yordam beradi. Har qanday matn turli shaklga ega bo'lishi mumkin. Bular an'anaviy kitoblar, jurnallar, hujjatlar va gazetalar, shuningdek, raqamli ko'rinishdagi yozma shakllarni ham o'z ichiga oladi.

PIRLS boshlang'ich sinf o'quvchilarining sinf va sinfdan tashqari o'qishini baholashda ikkita keng qamrovli maqsadga, ya'ni "badiiy tajriba orttirish", "axborotni olish va undan foydalanish"ga qaratiladi. O'z navbatida, ushbu maqsadlarning har biri to'rtta keng tushunish jarayonini birlashtiradi. Bular:

diqqatni jamlash va aniq ko'rsatilgan ma'lumotlarni topish;

to'g'ridan-to'g'ri xulosalar chiqarish;

kontent va matn elementlarini baholash va tanqid qilish;

g'oyalar va axborotni talqin qilish va uyg'unlashtirish.

Matnlar murakkabligiga ko'ra, o'rtacha 500 dan 800 tagacha, o'quvchilarning o'qish savodxonligi darajasi past bo'lgan mamlakatlar uchun 400–500 ta, PIRLSda esa, taxminan 1000 ta so'zdan iborat bo'ladi.

Matnning mazmuni 9-10 yoshdagi o'quvchilarga mos, ayrim madaniyatlarga juda xos bo'lgan mavzulardan chetlashgan, shuningdek, qiziqarli hamda o'quvchiga unchalik tanish bo'lmaydi.

PIRLS tadqiqotida o'qish savodxonligining darajalari quyidagicha tavsiflanadi:

Eng yuqori daraja (625 ball va undan yuqori) – O'quvchilar matnni yaxlit o'zlashtira oladi va ayni paytda uning alohida qismlarini bir-biri bilan bog'liq holda tushunadi. Muallifning g'oyasini izohlashda o'z fikrini asoslash uchun matnga tayana oladi.

Yuqori daraja (550 ball) – O'quvchilar matnning ahamiyatli xabarlarini tushunadi, matnga asoslanib o'z xulosalarini chiqaradi, matn mazmuniga ham, shakliga ham baho bera oladi, uning ayrim til xususiyatlariga e'tibor qarata oladi.

O'cta daraja (475 ball) – O'quvchilar matndan axborot topa oladi, matn shakli va tilining ba'zi xususiyatlaridan foydalanib, matnga asosan o'z xulosalarini chiqaradi.

Quyi daraja (400 ball) – O'quvchilar matnda aniq berilgan va cheklash oson bo'lgan xabarni ajratib oladi.

Boshlang'ich sinf bitiruvchilari boshqa davlatlardagi tengdoshlariga nisbatan qanchalik darajada yaxshi o'qiydi? O'zbekiston o'quvchilarining o'qish savodxonligi qay darajada? O'qish 4-sinf o'quvchilari uchun sevimli mashg'ulotmi? Oilta tomonidan savodxonlikni rivojlantirishga qanday hissa qo'shilmoqda? Bugungi kunda bizning mamlakatimizda o'qishni o'rgatish jarayoni qanday tashkil etilgan? O'zbekiston o'qishni o'rgatish jarayonining boshqa davlatlarga nisbatan o'ziga xosligi bormi, agar shunday bo'lsa u nimada namoyon bo'ladi? Boshlang'ich sinflarimizning o'qituvchilari foydalanayotgan metodlar boshqa mamlakat o'qituvchilari foydalanayotgan metodlardan farq qiladimi? kabi asosiy masalalar o'rganiladi.

Shuningdek, ta'lim sifatiga ta'sir etuvchi omillarni o'rganish va tahlil qilish maqsadida anketa so'rovnomalari ham o'tkaziladi. Jumladan, o'quvchilar so'rovnomasini orqali ishtirokchi

haqida ma'lumotlar, oiladagi ta'limiy resurslar, maktabga, o'qituvchiga, o'quv faniga munosabat, o'quvchilar o'rtasidagi munosabat, o'quv fanlari bo'yicha o'zini baholash, sinfdan tashqari mashg'ulotlar to'g'risida ma'lumotlar to'planadi.

O'qituvchilar so'rovnomasini o'qituvchilar haqidagi ma'lumotlar, maktabning jihozlanishi, xavfsizlik, maktab muhiti, o'qitish usuli, malaka oshirish masalalarini o'z ichiga oladi.

Ota-onalar so'rovnomasida ota-onalar haqidagi ma'lumotlar, oiladagi ta'limiy resurslar, farzandini maktabga tayyorlash, maktabga qabul qilinishidan avvalgi ko'nikma va malakalari, ota-onalarning maktabga va o'qishga munosabati o'rganiladi.

Maktab ma'muriyati so'rovnomasini orqali maktab quvvati, joylashuvi, jihozlanishi, ta'limiy resurslar, maktabda o'quv jarayonining tashkil etilishi, maktab muhiti o'rganilib, tahlil etiladi.

Dunyoda 2016 yil natijalariga ko'ra, 50 ta mamlakat ichida, Rossiya, Singapur, Gonkong, Irlandiya va Finlyandiya mamlakatlari yuqori natijalarni qayd etgan bo'lsa, shular orasida rossiyalik va singapurlik o'quvchilar matnni o'qish va tushunish bo'yicha eng yuqori natijalarni ko'rsatdi. Shuningdek, Rossianing boshlang'ich sinf o'quvchilari ushbu mezon bo'yicha dunyoda yetakchilik qildi.

Mazkur davlatlarda o'qish savodxonligi bo'yicha yuqori natijalar quyidagi omillar bilan bog'liq: uydagi kitoblar va raqamli qurilmalarning mavjudligi, ziyoli ota-onalar va ularning kitobga bo'lgan muhabbatni, bola maktabga borgunga qadar o'qish-yozishni o'rganganligi hamda maktabgacha ta'lim muassasalariga qamrab olish ko'rsatkichining yuqoriligi.

PIRLS tadqiqotlarida O'zbekiston Respublikasining ishtirok etishi ta'lim sifatini oshirish, xalqaro miqyosda mamlakat nufuzini mustahkamlash bilan birga, o'quvchilar bilimini xalqaro talablar darajasiga olib chiqishga xizmat qiladi.

PIRLS xalqaro baholash dasturida O'zbekistonlik o'quvchilarning ilk bor ishtiroki

PIRLS tadqiqotlarida 2021 yil O'zbekistondagi 180 ta maktabda tahsil oluvchi 4-sinf o'quvchilari ishtirok etishi ko'zda tutilmoqda. PISA tadqiqotining tajriba-sinov jarayonida 15 yoshli o'quvchilarning qatnashishi belgilangan. O'quvchilar savodxonligini baholash bo'yicha PIRLS xalqaro tadqiqoti qanday o'tkaziladi? PISA xalqaro tadqiqoti-chi, qaysi fanlar bo'yicha o'quvchi savodxonligi baholanadi, kabi savollarga quyida javob olishingiz mumkin.

PIRLS xalqaro baholash dasturida 60 dan ortiq davlatlar ishtirok etadilar. «PIRLS bo'yicha Ta'lim sohasidagi yutuqlarni baholash xalqaro assotsiatsiyasi (IEA) hamda PISA bo'yicha Iqtisodiy hamkorlik va taraqqiyot tashkiloti (OECD) bilan hamkorlikda respublikamizdan tadqiqotlarda ishtirok etuvchi maktablar va o'quvchilar tasodifiylik tamoyillari asosida tanlab olindi.

2021 yilning aprel oyida bo'lib o'tadigan PIRLS tadqiqotlarida O'zbekistondagi 180 ta maktabda tahsil oluvchi 5 948 nafar 4-sinf o'quvchilari hamda ularning ota-onalari, maktab direktorlari va sinf rahbarlari ishtirok etishi ko'zda tutilgan bo'lsa, PISA tadqiqotining tajriba-sinov jarayonida 15 yoshli o'quvchilarning qatnashishi belgilangan.

O'quvchilar savodxonligini baholash bo'yicha PIRLS xalqaro tadqiqoti qanday o'tkaziladi?

Hozirda inspeksiya huzuridagi Ta'lim sifatini baholash bo'yicha xalqaro tadqiqotlarni amalga oshirish Milliy markazi tomonidan o'zbek, rus va qoraqalpoq tillarida o'tkaziladigan jarayonlar uchun barcha tadqiqot materiallari: baholash daftarlari va so'rovnomalar tegishli tillarga moslashtirilgan holda tarjima qilinib, xalqaro sertifikatsiyadan o'tkazilgan.

PIRLS asosiy tadqiqoti qog'oz shaklida o'tkaziladi va unda **4-sinf o'quvchilari** matnni o'qib tushunish darajalarini baholovchi test topshiriqlarini bajarishadi hamda ta'limga qiziqishlari,

uy va məktəb şəhərətərəfliyi təqibindən qaralıb. Shuningdek, ishtirokchi məktəblər rəhbərləri və tanlangan sinif rəhbərləri təlim muassasasından təlim mühitini orqanuvchi məktəb və o'qituvchi so'rovnomasını, o'quvchiların ota-onaları yoki vəsiyləri esa farzandlarının təlim olış şəhərətərəfliyi orqanuvchi uy so'rovnomasını tədirishadi.

Shuningdek, ishtirokchi məktəblər rəhbərləri və tanlangan sinif rəhbərləri təlim muassasasından təlim mühitini orqanuvchi məktəb və o'qituvchi so'rovnomasını, o'quvchiların ota-onaları yoki vəsiyləri esa farzandlarının təlim olış şəhərətərəfliyi orqanuvchi uy so'rovnomasını tədirishadi.

PISA xalqaro tadqiqoti, qaysi fanlar bo'yicha o'quvchi savodxonligi baholanadi?

Iqtisidiy hamkorlik və taraqqiyot təşkilatı (OECD) təmonidan təşkil etildigən PISA xalqaro tadqiqot dasturi ümumiyyət o'rta təlim tizimiga oid təhliliy və qiyyosiy mə'lumotlarnı, shuningdek, mamlakatlar təlim siyosatiga oid qarorlarnı qabul qılıshda mühim mə'lumotlarnı təqdim etdi. 2000 yıldan buynuz har 3 yilda o'tkazib kelinayotgan PISA tadqiqoti **15 yoshlı o'quvchilarining o'qish**, matematika və tabiiy fanlar yo'nalishları bo'yicha savodxonligini baholayıdı.

2018 yılı tadqiqotlarda 79 tə davlatdan 600 min o'quvchi ishtirok etgən bo'lib, reyting bo'yicha eng yuqori o'rinnəni Xitoy və Singapur egallagan bo'lsa, Kosovo, Dominikan Respublikası və Filippin mamlakatları oxırkı qatorlardan joy olğan. Məzkrə tadqiqotda OECD'ga a'zo mamlakatların o'qish savodxonligi bo'yicha eng yaxşı natijaları Finlyandiya, Kanada, Estoniya və İrlandiya mamlakatları o'quvchiları qayd etişgan.

PISA tadqiqotinin təjriba-sinov jarayonı kompyuterde elektron tarzda o'tkazılıdı və unda o'quvchilar matematik, tabiiy-ilmiy, o'qish savodxonligi və kreativ fikrlashalarını baholovchi test topshiriqları bajarışhadi hamda yuqorida tə'kidlanganidek o'quvchi so'rovnomasını shuningdek, tanlangan məktəb rəhbərləri məktəb so'rovnomasını tədirishadi.

Yodgingizda tuting!

Progress in International Reading and Literacy Study (PIRLS) — boshlang'ich 4-sinf o'quvchilarining matnni o'qish va tushunish darajasını baholash uchun;

Trends in International Mathematics and Science Study (TIMSS) — 4 va 8-sinf o'quvchilarining matematika və tabiiy yo'nalishdagi fanlardan o'zlashtirish darajasını baholash uchun;

The Programme for International Student Assessment (PISA) — 15 yoshlı o'quvchilarining o'qish, matematika və tabiiy yo'nalishdagi fanlardan savodxonlik darajasını baholash uchun;

The Teaching and Learning International Survey (TALIS) — rəhbar və pedagog kadrlarining ümumiyyət o'rta təlim muassasalarında o'qitish və təlim olış mühitini hamda o'qituvchilarining iş şəhərətərəfliyi orqanish uchun.

PIRLS və TIMSSni bir-birini tədiriuvchi dasturlar deb e'tirof etish mumkin.

PISA haqidagi eng ko'p beriladigan savollarga qisqa javoblar.

1.PISA nima?

O'quvchilarining o'qish, matematika və tabiiy fanlardan savodxonligini baholashga qaratilgan xalqaro baholash dasturi bo'lib, uning natijaları asosida dunyo mamlakatları o'quv dasturlarida mavjud talablar doirasida o'quvchilarining bilim və ko'nikmalarını hayotiy vaziyatlarda qo'llash, fikrlash və muloqot qilish qobiliyatlarını aniqlashga qaratilgan. Shu bilan birgə, bu hech qanday o'quv dasturini belgilamaydi, targ'ib qilmaydi və umumiyyət e'tirof etishni taqozo etmaydi.

2. Tadqiqot kim təmonidan amalga oshirilədi?

PISA tadqiqoti Iqtisodiy hamkorlik va taraqqiyot tashkiloti (IHTT), Organization for Economic Cooperation and Development (OECD) tomonidan amalga oshiriladi. Tadqiqot ilk bora 2000-yili o'tkazilgan va 3 yilda bir marotaba o'tkaziladi.

3. PISA tadqiqotlari nima uchun har uch yilda o'tkaziladi?

PISAning asosiy vazifasi a'zo mamlakatlarni ta'lim siyosatiga oid ma'lumotlar bilan ta'minlash, qarorlar qabul qilishda ularni qo'llab-quvvatlashdan iborat. Tadqiqotning har uch yilda o'tkazilishi esa mamlakatlarga siyosiy qarorlar va tegishli dasturlarning ta'sirini hisobga olish uchun ma'lumot va tahlillarni ichiga olgan holda o'z vaqtida axborot berish imkoniyatini yaratadi. Shu bilan birga, mamlakatlar bu davr davomida o'z ta'lim tizimida kelajakda erishish ko'zda tutilgan maqsadlarni aniqlab olishiga imkon beradi.

4. PISA tadqiqotlarida nega aynan 15 yoshli o'quvchilar qatnashadi?

Tadqiqot aynan 15 yoshli o'quvchilar doirasida o'tkazilishining asosiy sababi Iqtisodiy hamkorlik va taraqqiyot tashkiloti(IHTT)ga a'zo aksariyat davlatlarda 15 yosh majburiy ta'lim bosqichining yakuniy davri hisoblanadi.

5. Savodxonlikni baholashda qanday kompetensiyalarga asoslanadi?

Ushbu kompetensiyalarni o'quvchilarning tabiiy fanlardan savodxonligini aniqlashda qo'llaniladigan kompetensiyalar misolida ko'rib chiqamiz:

1. Hodisalarni ilmiy jihatdan tushuntira olish kompetensiyasi.
2. Ilmiy-tadqiqotlarni loyihalash va baholash kompetensiyasi.
3. Ma'lumotlar va dalillarni ilmiy talqin qilish kompetensiyasi.

6. Kontekst nima?

Kontekstlar — PISA topshiriqlarining asosi sanaladi. Kontekst hayotiy muammoli vaziyatlar aks etgan topshiriqlar. O'z navbatida, kontekstlar shaxsiy, mahalliy va milliy (global) darajalarga bo'linadi.

7. PISA topshiriqlari darajalariga qanday talablar qo'yiladi?

Topshiriqni bajarish uchun talab etiladigan intellektual va fikrlash qobiliyatiga ko'ra ular uchta kognitiv darajaga ajratiladi:

1. Quyi daraja — bir bosqichli amallar.
2. O'rta daraja — hodisalarni tavsiflash.
3. Yuqori daraja — murakkab ma'lumotlarni tahlil qilish.

2021 yilda O'zbekiston Respublikasi qaysi xalqaro dasturlarda ishtirok etadi: (PISA) — 15 yoshli o'quvchilarning o'qish, matematika va tabiiy yo'nalishdagi fanlardan savodxonlik darajasini baholash,

(PIRLS) — boshlang'ich 4-sinf o'quvchilarining matnni o'qish va tushunish darajasini baholash.

Shu o'rinda "Ta'lim sifatini baholash xalqaro tadqiqotlarida ishtirok etish O'zbekistonga nima beradi?", degan savolga javobimiz quyidagicha:

1. Tadqiqotlarda olingan natijalar mamlakatdagi ta'lim sifati va uning xalqaro standartlarni hisobga olgan holda egallagan o'rni to'g'risida xulosalar chiqarish imkonini beradi;
2. Milliy ta'lim tizimini isloh qilish, ta'lim mazmunini, pedagog kadrlar tayyorlash va ularni malakasini oshirish dasturlarini takomillashtirish hamda mutaxassislar tomonidan darsliklarning yangi avlodini yaratishda qo'llaniladi;
3. Xalqaro tadqiqotlar ta'lim sohasidagi milliy tadqiqotlarni sifatli o'tkazishga ijobiy ta'sir ko'rsatadi;

4. Xalqaro standartlar darajasida yuqori iqtisodiy samaraga asoslangan milliy baholash tizimini yaratish imkonini beradi.

Xalqaro ta’lim dasturlarining (STEAM) ijobjiy natijalarini o’rgangan holda milliy ta’lim dasturlarini yaratish, xalqaro baholash dasturlarini (PISA va PIRLS -2021) tatbiq etish belgilab berildi.

O’zbekiston Respublikasi Xalq ta’limi vazirligi ta’lim sifatini oshirish bo’yicha qator ishlarni amalga oshirib kelmoqda.

Ta’lim sifatini baholash tizimini yaratish

Birinchidan, vazirlik mamlakatimizda ta’lim sifatini baholash tizimini o’rganib chiqdi. O’rganish natijalari shuni ko’rsatdiki, shu paytgacha ta’lim tizimi sifati va yagona yondashuvga asoslangan real holatni baholovchi tizim bo’limgan. Shu bois ta’lim sifatini aniqlash uchun bir necha tashqi manbalar ma’lumoti o’rganilib, xalqaro tajribalar amaliyotga joriy etilgan holda shaffof hamda ob’ektiv baholash mezonlari yaratilmoqda.

Shuningdek, maktab bitiruvchilarining 2019 yilda oliy ta’lim muassasalariga kirish ko’rsatkichlari tahlil qilindi. Tahlil natijalariga ko’ra 2 mingdan ziyod maktabning bironata o’quvchisi oliy o’quv yurtiga kira olmaganligi aniqlandi.

Vazirlar Mahkamasi huzuridagi Ta’lim sifatini nazorat qilish davlat inspeksiysi tomonidan bu yil ilk bor maktablar reytingi e’lon qilindi. Reyting pedagoglar salohiyati, 9-sinf o’quvchilar bilim darjasи, bitiruvchilarning OTMlarga kirish ko’rsatkichlari va ijtimoiy so’rovnomalarga asoslandi.

2020 yilda AQShning Xalqaro taraqqiyot agentligi (USAID) bilan birgalikda boshlang’ich sinf (2- va 4-sinf) o’quvchilar o’rtasida o’qish (EGRA) va matematika (EGMA) savodxonligi bo’yicha xalqaro baholash o’tkaziladi. Hozirgi kunda baholashni o’tkazish bo’yicha tayyorgarlik ishlari olib borilmoqda.

2021 yilda o’quvchilar bilimi PISA va PIRLS xalqaro baholash dasturlari asosida aniqlanadi. Mazkur xalqaro baholash dasturlari mamlakatimiz ta’lim tizimini boshqa davlatlar bilan solishtirish va kamchiliklarini aniqlashga ko’mak beradi.

2019 yilning oktyabr oyida Sirdaryo viloyatida ta’lim sifatini baholash va viloyatni ta’lim sifati bo’yicha namunali hududga aylantirish bo’yicha amaliy ishlar boshlandi. Tajriba doirasida o’qituvchilar va o’quvchilarning bilimlari baholandi.

Bitiruvchilar oliy ta’lim muassasalarga kirmagan maktablar (2000 dan ortiq) birinchi navbatda davlat attestatsiyasi va akkreditatsiyasidan o’tkazish rejlashtirildi.

Xulosa qilib aytganda, shuni ta’kidlashni istardikki, an’anaviy o’qitish uslublari bilan taqqoslaganda, o’rta maktabdagи STEAM yondashuvi bolalarni tajribalar o’tkazishga, modellar tuzishga, mustaqil ravishda musiqa va filmlar yaratishga, o’z g’oyalarini haqiqatga aylantirishga va yakuniy mahsulotni yaratishga undaydi. Ushbu ta’lim yondashuvi bolalarga nazariya va amaliy ko’nikmalarni samarali tarzda birlashtirishga imkon beradi va universitetga kirish va keyingi o’qishni osonlashtiradi.

Mustahkamlash uchun savollar:

1. STEAM ta’limning qo’llanishi, samaradorligi va afzalliklarida qanday?
2. Ta’lim dasturlari va darsliklarni takomillashtirishining ustuvor jihatlarga nimalarga bog’liq?
3. Maktablarda ta’lim sifatini oshirish uchun qanday vazifalar bajarilmoqda?
4. PIRLS xalqaro baholash dasturi haqida fikrlaringizni bayon eting.
5. PISA nima?

1.9. O‘quvchilarning bilim, ko‘nikma va malakalarini tashxis etish

Tayanch tushunchalar: bilim, ko‘nikma, malaka, diagnostika, nazorat, o‘zlashtirish, baholash.

O‘quvchilar bilimini tashhis etishning mohiyati. Ta’lim tashhisi mohyaiti haqida gapirishdan oldin tashhisni umumiy yondashuv hamda tashhislashni amaliy pedagogik faoliyat jarayoni sifatida qabul qilamiz. Tashhis – bu didaktik jarayon kechadigan barcha sharoitlarni oydinlashtirish, uning natijalarini belgilash demak. Tashhissiz didaktik jarayonni samarali boshqarish, mavjud sharoit uchun optimal natijalarga erishish mumkin emas.

Ta’lim tashhisida oqibatlar, erishilgan natijalar va ta’lim olganlik farqlanadi. Shuningdek, ta’lim olganlikni tashhislash vaqtida belgilangan maqsadni amalga oshirishda erishilgan daraja sifatida ham qaraladi. Didaktik tashhisning maqsadi o‘quv jarayonini uning samaradorligi bilan bog‘liq holda aniqlash, baholash va tahlil qilishdan iborat.

Yuqoridaqilardan ma’lum bo‘ladiki, tashhis ta’lim oluvchilarning bilim, ko‘nikma va malakalarini an’anaviy tekshirishga nisbatan kengroq va chuqurroq ma’no kasb etadi. Ta’limni baholash yoki tekshirish faqat natijalarini qayd etadi, biroq ularning kelib chiqishini izohlamaydi. Tashhis natijalarini ularga erishish yo‘llari va vositalari, usullari bilan aloqadorlikda baholaydi, ta’lim samarasini ta’minlovchi jarayon va bosqichlarni aniqlaydi:

O‘quvchilarning bilim, ko‘nikma va malakalarini nazorat qilish, baholash tashhislashning zaruriy tarkibiy qismlari sanaladi. Ular pedagogik texnologiyaning ancha qadimiy usullaridir. Nazorat va baholash maktab amaliyoti rivojining doimiy hamrohi bo‘lib kelgan. Shunga qaramay, bugun ham baholashning mazmuni, texnologiyalari haqida qizg‘in munozaralar davom etmoqda. Avval bo‘lgani kabi pedagoglar baho nimani qayd etishi lozimligini aniqlashga urinmoqdalar. Ularning fikrlaricha, bahoning:

- 1) ta’lim oluvchining o‘zlashtirish darajasini qat’iy belgilovchi – sifat ko‘rsatkichi, yoki;
- 2) u yoki bu ta’lim tizimining ustunligi, kamchiliklarini ko‘rsatuvchi ko‘rsatkich ekanligi aniq belgilanishi zarur.

Ta’limni baholashda ziddiyatli qarashlarning tug‘ilishini buyuk pedagog Y.A.Komenskiy ham ta’kidlab o‘tgan edi. U pedagoglarni o‘zları ega bo‘lgan baholash huquqidan aql bilan foydalanishga chaqirgan. Ta’lim oluvchilarga nisbatan nazoratning obyektiv bo‘lishiga erishish didaktik tizimlarning asosida yotadi.

Olimlarning ta’kidlashicha, demokratlashgan ta’lim tizimida yuzaki (formal) nazorat bo‘lmasligi lozim, Didaktik nazorat ta’limning o‘ziga xos metodi sifatida aniq ifodalangan ta’lim beruvchi, rivojlantiruvchi xususiyatga ega bo‘lishi o‘z-o‘zini nazorat qilish bilan birlashishi, eng avvalo, ta’lim oluvchining o‘zi uchun zarur va foydali bo‘lishi lozim.

Ta’lim tizimini demokratlashtirish bilim, ko‘nikma va malakalarni nazorat va baholashdan emas, balki baho yordamida o‘qishga undashning murakkab shakllaridan voz kechishni talab qiladi. O‘quvchilarning o‘quv mehnatini rag‘batlantirishning yangi usullarini izlash, ta’lim va tarbiya sohasida kuch to‘plab borayotgan shaxsiy foyda tamoyili yangicha yondashuvlarni belgilab beradi. Tashhislash tizimida baho rag‘batlantirish vositasi sifatida bir qator afzallikkarga ega. Birinchi navbatda, baholovchi fikrlar (ballar) qo‘llanishi mumkin bo‘lgan tashhislash natijalarini shaxsning yetuklik darajasini belgilashga ko‘maklashadi, bu esa raqobatli ta’lim sharoitlarini yaratishda muhim omil sanaladi. Ta’lim (shuningdek, nazorat)ning ixtiyoriyligi tamoyili bilan boyitilgan baho

o‘tmishda o‘quvchilar uchun majburiy bo‘lgan ta’limning zaruriy vositasidan shaxsiy reyting – shaxsnинг jamiyatdagi mavqeи ko‘rsatkichini tadrijiy aniqlash usuliga aylanadi.

Ta’lim jarayonida nazorat va hisobga olishning vazifalari. Ta’lim jarayonining muhim tarkbiy qismlaridan biri - nazorat va hisobga olishdir. Bu tushunchalar o‘ziga xos mohiyat va xususiyatlarga ega. O‘qituvchi nazorat va hisobga olishni to‘g‘ri tashkil etsa, ta’lim jarayonining samaradorligi ortadi. Buning uchun o‘qituvchi o‘quvchining o‘quv materiallarini o‘zlashtirish darajasini aniqlab berishi lozim.

Nazorat (ta’lim jarayonida) ta’lim oluvchining bilim, ko‘nikma va malakalari darajasini aniqlash, o‘lhash va baholash jarayonini anglatadi. Aniqlash va o‘lhash tekshirish deb ham ataladi.

Tekshirish – nazoratning tarkibiy qismi bo‘lib, uning asosiy didaktik vazifasi o‘qituvchi va o‘quvchilar o‘rtasida teskari aloqani ta’minalash, pedagog tomonidan o‘quv materialini o‘zlashtirish haqida obyektiv axborot olinishi, bilimlardagi kamchilik va nuqsonlarni o‘z vaqtida aniqlashni ta’minalashdir. Tekshirishning maqsadi nafaqat o‘quvchining bilim darajasi, sifati, shuningdek, uning o‘quv mehnati hajmini ham aniqlashdan iborat.

Tekshirish tizimidagi birinchi bosqich ta’lim oluvchilarning bilim darajasini oldindan aniqlash hisoblanadi. Odatta, u o‘quv yili boshida o‘quvchilar tomonidan avvalgi o‘quv yilida o‘zlashtirilgan bilimlari darajasini aniqlash maqsadida o‘tkaziladi. Bu kabi tekshirish, shuningdek, o‘quv yilining o‘rtasida yangi bo‘lim (kurs)ni o‘rganishga kirishilganda ham o‘tkazilishi mumkin va o‘rinli.

Bilimlarni tekshirishning ikkinchi bosqich har bir mavzuni o‘zlashtirish jarayonidagi joriy tekshirishdir. Joriy tekshirish ta’lim oluvchilar tomonidan o‘quv dasturida belgilangan ayrim alohida elementlarni o‘zlashtirish darajasini tashhislash imkonini beradi. Mazkur tekshirishning asosiy vazifasi alohida olingan muayyan vaziyatni o‘rganishdir. Bunday tekshirish shakl va metodlari turlicha bo‘lib, ular o‘quv materiali mazmuni, murakkabligi, o‘quvchilarning yoshi va tayyorgarligi, ta’lim bosqichi va maqsadlari, muayyan pedagogik sharoitlarga muvofiq belgilanadi.

Oraliq tekshirish bilim, ko‘nikma va malakalarni tekshirishning uchinchchi bosqichi sanalib, o‘quvchilarning o‘quv materialining muayyan bob yoki bo‘limlari bo‘yicha o‘zlashtirgan bilim, ko‘nikma va malakalari darajasini aniqlash, baholash shakli. Yangi mavzuni o‘rganish bilan birga o‘quvchilar avval o‘zlashtirilganlarni takrorlaydilar. Takroriy tekshirish bilimlarni mustahkamlashga ko‘maklashadi, biroq o‘quv ishlari bosqichini tavsiflash, bilimlarning mustahkamlik darajasini tashhislash imkonini bermaydi. Tashhisning boshqa shakl va metodlari bilan birga qo‘llanilsagina ushbu tekshirish kutilgan samarani beradi.

Tizimning to‘rtinchi bosqichi –o‘quvchilarning bilim, ko‘nikma va malakalarini yaxlit bo‘lim yoki kursning alohida mavzusi bo‘yicha davriy tekshirish hisoblanadi. Mazkur tekshirishning maqsadi – kursning turli qismlarida o‘rganilgan o‘quv materialining strukturaviy elementlari o‘rtasidagi o‘zaro aloqalarni o‘zlashtirish sifatini tashhislash. Davriy tekshirishning asosiy vazifasi – tizimlashtirish va umumlashtirish.

Tekshirishni tashkil etishda beshinchi bosqich ta’lim oluvchilarning ta’lim jarayonining barcha bosqichlarida egallangan bilim, ko‘nikma va malakalarini yakuniy tekshirish va hisobga olishdir. O‘zlashtirishning yakuniy hisobi har bir chorak va o‘quv yili oxirida o‘tkaziladi. U olingan baholarni qo‘sib, o‘rtacha arifmetik ballni mexanik tarzda chiqarishdangina iborat bo‘lmasligi lozim. Bu, avvalo, mazkur bosqichda belgilangan maqsadga muvofiq tarzda mavjad bilim darajasi (sifati)ni tashhislashdir.

Tekshirishdan tashqari nazorat o‘z ichiga baholash (jarayon sifatida) va baho (natija sifatida) ham oladi. O‘zlashtirish tabellari, sinf, guruh jurnallari, reyting daftarchalari va shu kabilarda baholar shartli belgilar, kod signallari, xotiralash belgilari va hokazolar baho ko‘rinishida qayd etiladi. O‘quvchining o‘zlashtirish darajasini baholash uchun nazorat yakunlari (natijalari) asos bo‘ladi. Bunda o‘quvchilar ishining ham sifat, ham miqdor ko‘rsatkichlari hisobga olinadi. Miqdor ko‘rsatkichlari ko‘proq ballar yoki foizlarda. Sifat ko‘rsatkichlari esa a’lo, yaxshi, qoniqarli va hokazo baholovchi fikrlar yordamida qayd etiladi. Har bir baholovchi fikrga oldindan kelishilgan (belgilangan) ma’lum ball, ko‘rsatkich (masalan, o‘rin – 1, 2, 3, 4 va hokazo) tayinlanadi. Bunda baho o‘lchash va hisoblashlar natijasida olinadigan son emas, balki baholovchi fikrga yuklangan ma’no ekanini unutmaslik muhim. Baholovchi son sifatida qo‘llashga berilib ketishning oldini olish uchun bir qator mamlakatlarda baholar harfli (A, V, S, D va hokazo) ifodaga ega.

Bahoni amalda egallangan bilim, ko‘nikma va malakalar bilan davlat ta’lim standartiga ko‘ra o‘zlashtirilishi belgilangan bilim, ko‘nikma va malakalar umumiy hajmi o‘rtasidagi nisbat sifatida tushunish (ta’riflash)dan ta’lim darajasining miqdoriy mazmuni kelib chiqadi. O‘zlashtirish (ta’lim samaradorligi) ko‘rsatkichi Bq Ag‘T yuz foiz nisbat asosida hisoblanadi. Bunda:

B – o‘zlashtirish (ta’lim samaradorligi) bahosi;

A – amalda o‘zlashtirilgan bilim, ko‘nikma va malakalarning hajmi;

T – o‘zlashtirish nazarda tutilgan bilim, ko‘nikma va malakalarning to‘liq hajmi.

Ko‘rinib turibdiki, o‘zlashtirish ko‘rsatkichi (baho) bu o‘rinda 100 foiz – axborotni to‘liq o‘zlashtirish va 0 foiz – uning umuman mavjud emasligi o‘rtasida bo‘ladi. Ma’lumki, baholash funksiyasi ta’lim darajasini qayd etish bilangina cheklanmaydi. Baho – ta’lim oluvchilarga ularning ta’lim olishi, bilimlarni o‘zlashtirishga nisbatan ijodiy yondoshishini rag‘batlantirish maqsadida ta’sir ko‘rsatish vositasi. Aynan xolis (obyektiv) baholash ta’sirida o‘quvchilarda adekvat o‘z-o‘zini baholash, shaxsiy muvaffaqiyatlarga tanqidiy munosabat yuzaga keladi. Shu bois bahoning ahamiyati, vazifalarining xilma-xilligi o‘quvchilar o‘quv faoliyatining barcha jihatlarini aks ettiradigan va ularni aniqlashni ta’minlaydigan ko‘rsatkichlarni izlab topishni taqozo etadi.

Hisobga olish ta’limning muayyan davrida o‘quvchilar va o‘qituvchi faoliyatini umumlashtirish, xulosalash demakdir.

O‘quvchilarning o‘zlashtirish natijalarini hisobga olishda quyidagilarga e’tiborni qaratish lozim:

1) o‘quv dasturi asosida mavzu va bulimni o‘rganishda o‘quvchilarning bilim, ko‘nikma va malakalarini har tomonlama nazorat qilish;

2) har bir yakunlangan mavzu bo‘yicha o‘quvchilarning faoliyati to‘g‘risida xulosa chiqarish;

3) o‘rtacha arifmetik ma’lumotlarga tayanibgina o‘quvchilarning o‘zlashtirish darajasini baholamaslik;

4) o‘quvchilarning mavjud bilimlariga aniq, batatsil ma’lumot (tavsif) berish uchun ularning bir necha o‘quv yildagi statistik o‘zlashtirish ma’lumotlarga asoslanib tahlil etish.

Demak, o‘zlashtirishni nazorat qilish va hisobga olish nazorat, o‘qitish, tarbiyalash va rivojlantirish vazifalarini bajaradi:

Nazorat qilishning asosiy vazifasi o‘quvchilarning bilim, ko‘nikma va malakalari darajasini aniqlash va baholashdan iborat. Bu o‘quv materiallarini o‘rganishning keyingi bosqichiga o‘tish imkoniyatlarini aniqlashtiradi va o‘qituvchining o‘quv metod hamda usullarini to‘g‘ri tanlaganini nazorat qiladi. Nazorat qilish vazifasi o‘quv materiallarini o‘rganishning maqbul yo‘llarini topish bilan bog‘liqdir.

Ta'lim vazifasi o'quvchilarning bilimini tekshirishda aniq ko'rindi. Yangi mavzuni mustahkamlash jarayonida yoki uy vazifalarini tekshirishda o'quvchilarning o'tilgan mavzuni takrorlashga, ular uchun tushunarsiz bo'lgan ma'lumotlarni bilish olishlariga imkon tug'iladi. Chunki guruhdagi boshqa o'quvchilar javob berayotgan o'quvchining fikrlarini diqqat bilan tinglashadi va avval egallangan bilimlarni mustahkamlab, qo'shimcha ma'lumotlar bilan boyitishadi. O'rtoqlarining javoblariga qo'shimcha qilishga yoki yeilmay qolgan savollarga javob berishga shaylanish orqali o'rganilgan mavzuni aniqlashtirishga harakat qiladi.

Nazoratning tarbiyaviy ahamiyati shundan iboratki, o'quvchilar tekshirishga tayyor bo'lish uchun darslarni o'z vaqtida tayyorlaydilar, bo'sh vaqtlaridan unumli foydavlanishga harakat qildilar, intizomga o'rganadilar.

SHuningdek, tekshirish va baholash o'quvchining o'z bilimlari va qobiliyatlarini o'zi mustaqil aniqlashiga ham yordam beradi. O'zidagi kamchiliklarni ko'ra olishga va uni tugatish yo'llarini izlashga ko'maklashadi. Lekin o'quvchining bilimini baholashda o'qituvchi nohaqlikka yo'l qo'ysa, o'quvchi bilan o'qituvchi o'rtasida ziddiyat kelib chiqadi. Uy vazifalarining esa haddan ziyod ko'p bo'lishi ham o'quvchilarning yuzaki dars tayyorlashiga olib keladi.

Eng asosiysi o'zlashtirishni hisobga olish shaxsning ijobiy fazilatlarini shakllantirish, yaxshi o'qishga xohish uyg'otish, o'quv ishlariga vijdonan yogdashish, javob berishga tayyorlanishda mustaqil bo'lish hamda bilish faoliyatini chuqurlashtirishga yo'naltirilmog'i lozim.

Agar nazoratning o'qitish va tarbiyalash vazifalari to'g'ri amalga oshirilsa, shaxsning tafakkurini rivojlantirish hamda his-tuyg'ulari va axloqiy sifatlarini tarbiyalashga imkon tug'iladi. Bu o'z-o'zidan nazoratning rivojlantiruvchi vazifasi sanaladi.

O'qituvchi mazkur vazifalardan xabardor bo'lish asosida o'quvchilarning o'zlashtirish darajasini hisobga olishni to'g'ri tashkil etadi.

Ta'lim natijalarini tekshirish va baholashga qo'yiladigan talablar. O'quvchilarning ta'lim natijalarini tekshirish va baholashga qo'yiladigan pedagog talablar (buni pedagog olim N.A.Sorokin ta'rifida berishni ma'qul deb topdik) ta'lim nazariyasi va amaliyotida quyidagicha belgilangan:

1) har bir o'quvchining o'quv faoliyatini nazorat qilishni talab etadigan, sinf yoki guruhning o'quv ishi natijalari o'quvchining shaxsiy natijalarining o'rnini almashtirishga yo'l bermaydigan nazoratning individual tavsifi;

2) nazoratni ta'lim jarayonining barcha bosqichlarida: boshlang'ich idrok etishdan to bilimlarni amalda qo'llashgacha bo'lgan bosqichlarida o'quvchilarning o'quv faoliyatlarining boshqa tomonlari bilan birgalikda olib borishning tizimliligi;

3) nazoratning o'qitish, tarbiyalash va rivojlantirish vazifalarini hal etadigan, uni olib borishga o'quvchilarni qiziqtiradigan turli shakllari;

4) o'quv dasturining barcha qismlarini qamrab olgan, o'quvchilarning nazariy bilimlari, intellektual hamda amaliy ko'nikma va malakalarini tekshirishdan iborat nazoratning keng ko'lamliligi;

5) o'quvchilarni har jihatdan bilib olmasdan turib, o'qituvchining xato xulosalar chiqarish, subyektiv munosabatda bo'lishiga yo'l qo'ymasligi, shuningdek, o'zlashtirish natijalarini baholashda baho mezonlariga qat'iy rioya qilishni talab etadigan nazoratning xolisligi (obyektivligi);

6) har bir fan, uning bo'limlarining maxsus xususiyatlari, shuningdek, o'quvchilarning shaxsiy qobiliyatlarini hisobga olgan holda turli nazorat metodlarini tanlashning tabaqlashganligi;

7) muayyan sinf (guruh) o‘quvchilarining o‘quv ishlarini nazorat qilishda barcha o‘qituvchilar tomonidan qo‘yiladigan talablarning bir xil bo‘lishi.

Yuqorida ko‘rsatilgan talablarga rioya qilish orqali nazoratning ishonchliligi ortadi va yoquv jarayonida o‘z vazifalarini hal qilishga imkon yaratiladi.

O‘quv faoliyati natijalarini hisobga olish turlari, shakl va metodlari. Pedagogika fani bilimlarni o‘z vaqtida nazorat qilish va baholashning uchta vazifasi borligini alohida uqtiradi:

1. O‘zlashtirishni nazorat qilish va baholash natijalariga qarab davlat ta’lim standartlari qanday bajarilayotganligi nazorat qilinadi va vazifalar belgilanadi.

2. Bilimlarni nazorat qilish va baholash natijasida o‘quvchilarda bilimlar yanada kengayadi. Bu bilan ta’lim muassasalari oldida turgan ta’limiy maqsad bajariladi.

3. Ta’lim sohasida yaxshi natijalar yoshlar tarbiyasiga ham ta’sir ko‘rsatadi, ularda ko‘tarinki ruh, o‘z kuchiga bo‘lgan ishonch va qiziqish paydo bo‘ladi. SHuning uchun ham ta’lim natijalarini nazorat qilish va baholash ta’lim tizimining ajralmas qismidir.

Ana shu vazifalardan kelib chiqib o‘quvchilar o‘quv faoliyatini hisobga olishning bir qator shakl va metodlari asoslangan.

Har bir fan bo‘yicha o‘quvchining o‘quv faoliyatini nazorat qilish va baholash chorak yoki yarim yillik davomida muntazam ravishda olib boriladi va quyidagi nazorat turlari orqali baholanadi:

- joriy nazorat;
- oraliq nazorat;
- yakuniy nazorat.

Joriy nazorat – bu ta’lim jarayonida o‘quvchilar tomonidan o‘quv dasturida belgilangan muayyan mavzularni o‘zlashtirilish bo‘yicha bilim, ko‘nikma va malakalari darajasini aniqlash, baholash shakli. Bu nazorat o‘qituvchi tomonidan O‘tkazilib, o‘quvchilarning bilim darajasini aniqlash fanning har bir mavzusi bo‘yicha kundalik ballar qo‘yib borishni nazarda tutadi.

Oraliq nazorat o‘quvchilar tomonidan o‘quv materialining muayyan bob yoki bo‘limlari bo‘yicha o‘zlashtirilgan bilim, ko‘nikma va malakalari darajasini aniqlash, baholash shakli.

Yauniy nazorat – ta’lim oluvchilarning chorak yoki yarim yillik uchun belgilangan o‘quv materiallari bo‘yicha o‘zlashtirilgan bilim, ko‘nikma va malakalari darajasini aniqlash, baholash shakli bo‘lib, o‘rganilgan mavzular bo‘yicha yozma, og‘zaki, test shaklida o‘tkaziladi.

O‘quvchilarning faoliyatini hisobga olish metodlari og‘zaki, yozma, test hamda amaliy topshiriqlarni bajarishga asoslangan bo‘lishi mumkin.

Og‘zaki tekshirish. Bu metod bilimlarni nazorat qilish va baholashning ancha keng tarqalgan an‘anaviy usullaridan biridir.

Og‘zaki tekshirishning mohiyati shunda ko‘rinadiki, o‘qituvchi o‘quvchilarga o‘rganilgan mavzuning mazmunidan kelib chiqib, ularning o‘zlashtirish darajasini aniqlaydi. Og‘zaki tekshirish o‘quvchilarning bilimlarini tekshirishni savol-javob usuli asosida amalga oshiriladi. Ushbu usul ayrim hollarda suhbat usuli deb ham atashadi. Og‘zaki tekshirishda o‘qituvchi o‘rganilayotgan mavzuni alohida qismlarga ajratadi va ularni har biridan o‘quvchilarga savollar beradi. Biroq, o‘quvchilarning nutqini o‘sirish hamda ularning chuqur va mustahkam bilimga ega bo‘lishlari uchun ulardan shu yoki oldingi mavzuni butunlay esga tushirishni talab qilish mumkin. Ko‘pgina fanlarda og‘zaki tekshirish o‘quvchilarning javoblarini yozma mashqlarni tashkil etish asosida to‘ldirib boriladi. Masalan, o‘quvchilarning «Qo‘shma gaplar» mavzusini qanday o‘zlashtirganliklarini tekshirishda ana shunday yo‘l tutish mumkin. Ular o‘z javoblarini isbotlash uchun misol keltiradilar. Bu misollarni doskaga yozib, sintaktik va grammatik jihatdan tahlil

qiladilar. Matematika, fizika va ximiyadan og‘zaki tekshirish qoidaga muvofiq misol va toptiriqlarni amaliy ko‘nikma va malakalar baholash maqsadidan kelib chiqib hal etiladi. Keng tarqalganligi va samarali ekanligiga qaramay o‘quvchilarning bilimlarini nazorat qilish va baholashda og‘zaki tekshirish ayrim kamchiliklarga ham ega. Chunonchi, uni qo‘llash jarayonida:

- nisbatan ko‘p mehnat sarflanadi;
- dars mobaynida 3-4 nafar o‘quvchinigina bilimini tekshirish mumkin.

Shu bois o‘quvchilarning bilimlarini nazorat qilish va baholashning muvaffaqiyatini ta’minlash uchun turli shakllardan foydalaniladi.

Og‘zaki ommaviy tekshirish o‘quvchilardan og‘zaki so‘rash bo‘lib, ular guruhga qaratilgan savollarga javob beradilar. Bunday tekshirishda javoblar qisqa bo‘ladi. Mazkur so‘rash ko‘pchilik o‘quvchilarni nazorat qilishni ta’minlaydi va butun guruhni faollashtiradi, ammo o‘quvchilarning nutqini o‘stirmaydi. Bunday nuqsonlar individual so‘rashda ko‘zga tashlanmaydi. Ammo so‘rashning bu shaklida guruhdagagi boshqa o‘quvchilarning to‘laqonli ishlashlariga erishish juda qiyin.

Kombinatsiyalangan (tezlashtirilgan) tekshirishda o‘qituvchi bir necha o‘quvchini bir vaqtida doskaga chaqiradi, biri og‘zaki javob beradi, 3-4 nafar o‘quvchi esa kartochkalar bo‘yicha yozma ishni bajarishadi va hokazolar. Bu tekshirishning murakkab usuli bo‘lib, o‘qituvchidan yetarlicha tajriba va diqqatlarini guruhdagagi hamma o‘quvchilarga taqsimlay bilishni talab qiladi.

Yozma tekshirish – o‘quvchilarning bilim, ko‘nikma va malakalarini nazorat qilish va baholashning eng samarali usullaridan biri bo‘lib, ularning ijodiy qobiliyatlarini baholash imkonini beradi. Mazkur usulning mohiyati shundaki, o‘qituvchi alohida mavzu yoki o‘quv dasturining ma’lum bo‘limini o‘tib bo‘lganidan so‘ng o‘quvchilarning bilimlarini nazorat qilish va baholashni tashkil etadi. Yozma tekshirish topshiriq, ya’ni, insho yozish hamda turli nazorat va mustaqil ishlarni bajarishni uyda ham amalga oshirishga imkon beradi. Ushbu jarayonda o‘qituvchining bajarilgan ish bilan tanishib chiqishi, uning sifatini tekshirishi uchun ko‘p mehnat va vaqt sarflanadi.

Amaliy topshiriqlarni bajarishga asoslangan tekshirish. Bajarilayotgan amaliy harakatlar (sport, mehnat harakatlari)ning to‘g‘riligini kuzatish yoki olingan natijalarga tayanishdan iborat bo‘lishi mumkin.

O‘quvchining butun dars davomidagi barcha faoliyatlarini nazorat qilish tekshirishning maxsus turi bo‘lib, u o‘quvchining darsdagi ishtiroki uchun ball qo‘yish bilan yakunlanadi. Bu o‘quvchini doimo harakat qilishga va faollikka undaydi.

Ma’lumki, bugun ta’lim tizimida reyting nazoratidan keng foydalanilmoqda. Reyting deganda baholash, tartibga keltirish, klassifikatsiyalash, biron ta’lim tizimi oldindan belgilangan shkala bo‘yicha baholash tushuniladi.

Shkalalash – aniq jarayonlarni raqamlar tizimi yordamida modellashtirish. Uning turli uslublari sifat tavsiflarini miqdoriy o‘zgarishlarga aylantirishga yordam beradi.

Reyting nazorati asosida o‘quvchilarning o‘quv faoliyatini hisobga olishning yuqorida keltirilgan metodlari bilan birga test usulidan ham samarali foydalanilmoqda. Test so‘rovidan nafaqat o‘quvchilarning bilim, ko‘nikma va malakalari darajasini aniqlash, balki 1993 yildan boshlab O‘zbekiston Respublikasida abituriyentlarni oliy o‘quv yurtlariga tanlov asosida qabul qilish jarayonida ham samarali foydalanib kelinmoqda.

Test – aniq maqsad asosida muayyan holat darajasini sifat va miqdoriy ko‘rsatkichlarda belgilashga imkon beruvchi sinov vositasi.

Pedagogik amaliyotda testning bir qator afzallikkalari ko‘zga tashlanadi. Ular quyidagilardir:

- 1) nazorat uchun vaqtning kam sarflanishi;
- 2) nazariy va amaliy bilim darajasini obyektiv sharoitda aniqlash imkonining mayjudligi;
- 3) bir vaqtning o‘zida ko‘p sonli o‘quvchilar bilan nazoratni tashkil etish mumkinligi;
- 4) bilim natijalarining o‘qituvchi tomonidan qisqa muddatda tekshirilishi;
- 5) barcha o‘quvchilarga bir xil murakkablikdagi savollar berilib, ular uchun bir xil sharoitning yaratilishi.

Ta’lim tizimi uzlusiz ravishda islohotlarni amalga oshirishni talab etadigan sohadir.

Ta’lim tizimida islohotlarni amalga oshirish jarayonida o‘quvchilarning bilim, ko‘nikma va malakalarini nazorat qilish va baholash ham yangicha mazmun kasb etdi. Davlat ta’lim standartlarining ishlab chiqilganligi, yangi o‘quv dasturining amaliyotga joriy etilganligi, erkin va mustaqil fikrlovchi shaxsni tarbiyalashga nisbatan yuqori talabning qo‘yilayotganligi, ta’lim amaliyotiga pedagogik texnologiyalar olib kirilayotganligi, o‘quvchilarni kasbga muvaffaqiyatli yo‘llash maqsadida psixologik va pedagogik diagnostika barcha turdagи ta’lim muassasalarida keng ko‘lamda amalga oshirilayotganligi kabi holatlar ko‘zga tashlanayotgan bir vaqtda o‘quvchilarning bilim, ko‘nikma va malakalarini eng samarali shakl, metod va vositalar yordamida nazorat qilish hamda baholash muhim ahamiyatga ega.

O‘quvchilar bilimini baholashning besh balli tizimining eskirganligi, zamon talablariga javob bera olmagani uni reyting tizimi asosida baholash uslubi bilan almashtirishni taqozo etdi. Shu o‘rinda «Qanday sabablarga ko‘ra besh balli baholash mezonи o‘zini oqlamadi?» degan savolga javob berish o‘rinlidir:

Birinchidan, O‘zbekiston Respublikasining «Kadrlar tayyorlash Milliy dasturi» ta’limni dekmokratik va insonparvarlik tamoyillari asosida rivojlantirishni nazarda tutadi. Besh balli baholash tizimi qattiqko‘llik, o‘qituvchining mustabidligi hamda uning ta’lim jarayonida yakka hukmronligini ta’minalashga xizmat qilib kelgan.

Demak, ushbu jarayonda talab va amaldagi holat bir-biriga muvofiq kelmaydi.

Ikkinchidan, baholash mezonи o‘qituvchi va o‘quvchi o‘rtasida ixtiloflarni keltirib chiqarishga emas, aksincha, o‘zaro faol hamkorlik, bir-birini tushuna olishlari uchun xizmat qilishi lozim.

Uchinchidan, baholash mezonи faqatgina o‘quvchilar tomonidan bilim, ko‘nikma va malakalarning o‘zlashtirilish darajasini nazorat qilish uchungina emas, balki ta’limni tashhis etishning faol ko‘makchisiga aylanishi zarur.

Baholashning besh balli tizimi birdan beshgacha farqlanuvchi dastlabki baholar qo‘yish tartibini bildirib, mohiyatan baholar o‘rtasida yig‘indisining o‘rtacha arifmetik qiymati asosida choraklik (yillik) bahoni belgilashdan iborat.

Masalan, o‘quvchi biror o‘quv fanidan uchta nazorat ishini 3, 4 va 5 ga bajargan, joriy nazorat bo‘yicha ham shunday natijalarni qayd etgan bo‘lsa, unga chorak uchun «4» baho qo‘yiladi. Bu esa o‘quvchi joriy, oraliq va yakuniy nazorat paytida yaxshi tayyorgarlik ko‘rib, ijobjiy baholanishiga, chorak oxirida muayyan mavzudan olgan «5» bahoga berilgan javoblarining mutlaqo inobatga olmasligiga sharoit yaratadi.

«Reyting» (inglizcha baholash, tartibga keltirish, klassifikatsiyalash) muayyan hodisani oldindan belgilangan shkala bo‘yicha baholash. Reyting tizimi o‘quvchilarning bilim sifatini nazorat qilish turi, metodi va shakli sifatida e’tirof etilib, uning yordamida o‘quvchilarning o‘quv fanlari bo‘yicha ta’lim standartida belgilangan barcha talablar bo‘yicha o‘zlashtirilgan bilimlari sifati baholanadi.

Reyting tizimida o‘zlashtirish natijasi nazoratning ko‘rsatilgan barcha shakllardan o‘tish jarayonida to‘plangan ballarni qo‘sish yo‘li bilan aniqlanadi. Har bir nazorat turi uchun 10 balldan taqsimlanganda (o‘quv fani uchun 100 ball hisobida) unga 7, 5, 8, 7 ball qo‘yilsa, o‘quvchining chorak yoki yarim yillik uchun to‘plagan bali 27 ballni tashkil etadi, bu esa 55 foizdan kam, shuning uchun u yetarlicha reyting ballini to‘plamaguncha va barcha nazorat shaklidan o‘tmagancha attestatsiya qilinmaydi. Demak, reyting tizimi olingan baho bilan egallangan bilim o‘rtasida tafovut kelib chiqishining oldini oladi.

Reyting tizimi yana bir qator afzalliklarga ega, chunonchi:

- ta’lim jarayonida baholash tizimi imkoniyatlari kengaytirish;
- o‘quvchi bilimini eng adolatli mezonlar yordamida aniqlash;
- ta’limni standartlashtirish jarayoni uchun zarur imkoniyatlarni ochib berish;
- ta’lim standartlarida ko‘zda tutilgan o‘quv dasturiga kirgan majburiy ixtiyoriy mavzularning to‘laligicha o‘zlashtirilishi;
- o‘quvchilarda o‘z ustida mustaqil ishslash intilish, erkin fikr yuritish, bilimlarni egallahga nisbatan izchil yondashuv yuzaga keladi;
- o‘quvchilarda yomon baho olishga bo‘lgan qo‘rquv yo‘qolib, uning o‘rniga bilimlarni ixtiyoriy o‘zlashtirish, mavjud kamchilik va nuqsonlarni bartaraf etish yo‘lida mustaqil ishslash imkoniyati yaratiladi. Boshqacha aytganda, qo‘rquv o‘rniga intilish, rejalarshirish, harakat qilishga ehtiyoj tug‘iladi, o‘rganishga nisbatan qiziqish ortadi.

Biroq, bugungi kunda ham mакtab amaliyotida besh balli baholash tizimidan foydalanilayotganligi bois pedagoglar mazkur tizimning rag‘batlantiruvchi rolini oshirish yo‘llarini izlamoqdalar. Bu borada bir necha usullardan foydalanishmoqda. Xususan:

1) baholarni qo‘sish va ayrish alomatlari bilan ifodalash. Sinf jurnallarini yuritishning amaldagi qoidalari ifodaviy belgili baholarni qo‘llashga imkon bermaydi. Shu bois pedagog murosa qilib, sinf jurnaliga aniq baholarni qo‘yadi, plyus-minuslarni esa shaxsiy yon daftarchasida qayd etib boradi;

2) raqamni balli baho (qo‘sishma baho) bilan to‘ldirishi. Bu usul instruktiv ta’qiqlarga ega emas, biroq pedagoglar tomonidan kam qo‘llaniladi, zero, bu usul dars davomida shusiz ham tanqisligi seziladigan vaqtini ko‘proq sarflashni talab etadi;

3) o‘qituvchining kundalik daftarga baho qo‘yish bilan birga ota-onalar uchun qaydlarni yozishi. Bu usul o‘quvchining oila oldidagi mas’uliyatini kuchaytirishga asoslanadi. Quyidagi holat inobatga olinmasa, bunda biror g‘ayri oddiylik yo‘q. Kundalikda qayd etilgan yozuvlar mazmuni bilan tanishish ularning asosan salbiy mazmunda ekanligini ko‘rsatadi. Ma’lumki, salbiy fikrlar o‘quvchilarda ta’lim olishga bo‘lgan rag‘batni barbod qiladi. Tadqiqot natijalarining ko‘rsatishicha, 5-6-sinf o‘quvchilarida ta’lim olishga bo‘lgan rag‘batning pasayishini ta’minlovchi omil – aynan kundalikdagi salbiy mazmundagi qaydlardir.

4) kommunikativ motiv – tengdoshlarining munosabati, fikri. O‘quvchilar tengdoshlarining munosabati, fikrlariga nisbatan e’tiborsiz bo‘la olmaydilar. Pedagog ana omildan foydalana olishi zarur, biroq uni suiste’mol qilish yaramaydi, zero, bunday yondashuv ham o‘quvchilarda ta’lim olishga bo‘lgan rag‘batni susaytiradi. XIX-XX asr boshlarida gimnaziyalarda shunday qoida ustun bo‘lgan: o‘quvchini jamoa oldida maqtash mumkin, lekin koyish mumkin emas. Bugun ham ta’lim amaliyotida ana shu qoidaga amal qilish foydadan holi emas.

5) kommunikativ ta’sirni kuchaytirish, bu o‘rinda o‘quvchilarni o‘z sinfdoshlarining muvaffaqiyatlari va muvaffaqiyatsizliklarini his qilish, unga yordam ko‘rsatishga o‘rgatishdan iborat;

6) o'zlashtirish ekranlaridan foydalanish. Sinfda ekran osib qo'yilib, unda o'quvchilarning barcha baho ko'rsatkichlari qayd etib boriladi. Buning kamchiligi a'lochilarda kibrlanish, past o'zlashtiruvchilarda esa befarqlik yuzaga keladi. Bunday holatning oldini olish uchun o'quvchilarni axborotni to'g'ri qabul qilishga o'rgatib borish zarur.

7) o'z-o'zi bilan musobaqa tashkil etish, har hafta oxirida o'quvchi o'z faolitini tahlil etadi. Yakunlangan haftada o'zlashtirish pasaysa, garchi u a'lochi bo'lib qolaversa ham o'quvchi musobaqada boy beradi. Aksincha, kuchsiz o'quvchi yakunlangan haftada samarali ishlasa, g'olib chiqqan hisoblanadi. O'z-o'zi bilan musobaqada barcha o'quvchilar teng sharoitda bo'ladilar, ya'ni, past o'zlashtiruvchi o'quvchi bitta past bahoni kam olsa, yutgan, a'lochi o'quvchi esa bitta a'lo bahoni kam olgan bo'lsa yutqazadi. Anglanganidek, bu usul o'zlashtirish uchun emas, balki o'zlashtirishni yaxshilash uchun xizmat qiladi.

O'quvchilarning bilim, ko'nikma va malakalarini baholash mezonlari. O'quvchilarning bilim, ko'nikma va malakalarini baholash mezonlari hamma vaqt bahstalab mavzu bo'lib kelgan. Shu bois u turli adabiyotlarda turlicha yoritilgan. Biroq mavjud qarashlarni umumlashtirib aytish mumkinki, o'quvchilarning bilim, ko'nikma va malakalarini baholash mezonlari har bir fanning maqsad va vazifalari, shuningdek, sinf (guruh)dagi o'quvchilarning o'zlashtirish darajasiga tayangan holda belgilanadi. Shuningdek, baholash mezonlarini ishlab chiqishda o'quvchilarning og'zaki javob berishlari, ko'nikma va malakalariga alohida-alohida yondashiladi. Masalan, kimyo darsidan baholash mezonlariga o'quvchilarning og'zaki javoblari, amaliy topshiriqlarni bajara olishlari va amalda mavjud bilimlarini namoyish eta olishlari inobatga olinadi. Buni «4» baho misolida aniqlashtiramiz: og'zaki javob berish jarayonida «4» baho qo'yiladi, quyidagi holatlar namoyon bo'lsa:

- 1) o'rganilayotgan mavzu yuzasidan to'g'ri javoblar berilsa;
- 2) material mantiqiy ketma-ketlikda aniq bayon etilsa;
- 3) o'qituvchi talabi bilan tuzatilgan ikki-uchta unchalik ahamiyatga ega bo'limgan xatolar yo'l qo'yilsa yoki to'liq bo'limgan javob aytilsa.

Yozma topshiriqniga bajarishda «4» baho qo'yiladi, quyidagi holatlar namoyon bo'lsa:

- 1) masalani yechishda va izohlashda muhim xato bo'lmasa;
- 2) topshiriqniga bajarish va izohlashda muhim ahamiyatga ega bo'limgan bir-ikki xatoga yo'l qo'yilsa yoki bitta izohning mohiyati ochib berilmagan bo'lsa.

Amalda bilimlarni namoyish etishda «4» baho qo'yiladi, quyidagi holatlar namoyon bo'lsa:

- 1) ishni to'liq, muhim xatolarsiz bajarsa, biroq natija chiqara olmasa;
- 2) ishni bajarishda, tajribani tugallashda ikki-uch muhim bo'limgan xatolarga yo'l qo'yilsa.

Bildirilgan fikrlarga tayangan holda shunday xulosa chiqarish mumkin: o'quvchilarning bilimlari uchun besh balli tizimda baholar quyidagi holatlarda qo'yiladi:

1. «5» baho: a) o'quvchi materialni to'liq o'zlashtirib olgan bo'lsa; b) o'rganilgan mavzu bo'yicha asosiy ma'lumotlarning mohiyatini ochib bera olsa; v) egallangan bilimlarni amalda qo'llay olsa; g) o'rganilgan mavzuni bayon qilishda, o'zma ishlarda xatolarga qo'l qo'ymasdan, ma'lumotlarni tushuntirib bera olsa qo'yiladi.

2. «4» baho: a) o'quvchi o'rganilgan mavzuning mohiyatini bilsa; b) o'qituvchining savollariga qiynalmasdan javob bera olsa; v) egallangan bilimlarni amaliyotda qo'llay olsa; g) og'zaki javob berishda jiddiy xatolarga yo'l qo'ymasdan, o'qituvchining qo'shimcha savollari bilan xatolarini to'g'rilay olsa hamda yozma ishda uncha jiddiy bo'limgan xatoga yo'l qo'ysa;

3. «3» baho: a) o‘quvchi o‘rganilgan mavzuni o‘zlashtirgan, lekin mustaqil tushuntirish berishda o‘qituvchining aniqlashtiruvchi savollariga ehtiyoj sezsa; b) savollarning mantiqiy tuzuulishini o‘zgartirib berganda, javob berishga qiyalsalisa; v) yozma ishda xatolari bor bo‘lsa.

4. «2» baho: o‘quvchi o‘rganilgan mavzu haqida tushunchaga ega, biroq mavzuni o‘zlashtirmagan, yozma ishda qo‘pol xatolarga yo‘l qo‘ysa.

Mustahkamlash uchun savollar:

1. Ta’lim olganlikni tashxis etish nima? Uning mohiyati haqida gapirib bering.
2. Nazorat va tekshirish tushunchalarini izohlab bering.
1. Tekshirish tizimi qanday bo‘g‘inlardan tashkil topadi?
2. Nazorat tekshirishdan tashqari o‘z ichiga qanday tushunchalarni oladi? Ular haqida ma’lumot bering.
3. O‘quvchilarning o‘zlashtirish natijalarini hisobga olishda nimalarga e’tibor berish lozim?
4. Ta’lim jarayonida nazorat qilish va hisobga olishning vazifalari nimalardan iborat?
5. Ta’lim olganlikni nazorat qilish va tashxislash tamoyillariga ta’rif bering?
6. O‘quv faoliyati natijalarini nazorat qilishning qanday turlari mavjud.
7. Nazoratning shakllari haqida aytинг

1.10. Tarbiya jarayonining mohiyati va mazmuni. Tarbiya qonuniyatları va tamoyilları. Jamoa tarbiya obyekti va subyekti sifatida. Tarbiyaning umumiy metodlari

Tayanch so‘z va iboralar: tarbiya, tarbiya qonuniyatları, tarbiya tamoyilları, jamoa, o‘quvchilar jamoasi.

Tarbiya jarayonining mazmuni. Tarbiya – shaxsda muayyan jismoniy, ruhiy, axloqiy, ma’naviy sifatlarni shakllantirishga qaratilgan amaliy pedagogik jarayon; insonning jamiyatda yashashi uchun zarur bo‘lgan xususiyatlarga ega bo‘lishini ta’minalash yo‘lida ko‘riladigan chora tadbirlar yigindisi. Tarbiya insonning insonligini ta’minalaydigan eng qad. va abadiy qadriyatdir. Tarbiyasiz alohida odam ham, kishilik jamiyati ham mavjud bo‘la olmaydi. Chunki odam va jamiyatning mavjudligini ta’minalaydigan qadriyatlar tarbiya tufayligina bir avloddan boshqasiga o‘tadi.

Pedagogik adabiyotlarda “Tarbiya” atamasi keng va tor ma’nolarda ishlataladi. Keng ma’noda tarbiya inson shaxsini shakllantirishga, uning jamiyat ishlab chiqarish.i va ijtimoiy, madaniy, ma’rifiy hayotida faol ishtirokini ta’minalashga qaratilgan barcha ta’sirlar, tadbirlar, harakatlar, intilishlar yigindisini anglatadi. Bunday tushunishda tarbiya faqat oila, maktab, bolalar va yoshlar tashkilotlarida olib boriladigan tarbiyaviy ishlarni emas, balki butun ijtimoiy tuzum, uning yetakchi g‘oyalari, adabiyot, san’at, kino, radio, televidenie va boshqalarni ham o‘z ichiga oladi. Shuningdek, keng ma’nodagi tarbiya tushunchasi ichiga ta’lim va ma’lumot olish ham kiradi.

Tor ma’noda tarbiya shaxsning jismoniy rivoji, dunyoqarashi, ma’naviy axloqiy qiyofasi, estetik didi o‘stirilishiga yo‘naltirilgan pedagogik faoliyatni anglatadi. Buni oila va tarbiyaviy muassasalar hamda jamoat tashkilotlari amalga oshiradi. Ta’lim va ma’lumot olish tor ma’nodagi tarbiya ichiga kirmaydi. Lekin har qanday tarbiya ta’lim bilan chambarchas bog‘liq holdagini mavjud bo‘ladi. Chunki ta’lim va ma’lumot olish jarayonida shaxsning faqat bilimi ko‘payibgina qolmay, balki axloqiy ma’naviy sifatlari qaror topishi ham tezlashadi.

O‘zbekiston respublikasi vazirlar mahkamasi tomonidan yoshlarni mustaqil hayotga

dunyoqarashi keng, faol fuqarolar etib tarbiyalash maqsadida “***Uzluksiz ma’naviy tarbiya konsepsiyasini*** tasdiqlash va uni amalga oshirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi qaror qabul qilindi.

Konsepsiyaning maqsadi – yosh avlodda mustaqil va baxtli hayot uchun zarur ijtimoiy malaka hamda fazilatlarni yoshiga mos, bosqichma-bosqich shakllantirishdan iborat.

Ushbu maqsadga erishish, uni amalda ro‘yobga chiqarish uchun quyidagi vazifalarni amalga oshirish talab etiladi:

- ma’naviy-axloqiy tarbiyani baholashning ilmiy asoslangan indiqatorlarini ishlab chiqish;
- tarbiyaning homiladorlik davridan boshlanib voyaga yetgunga qadar davom etadigan, tadrijiylik va uzluksizlik tamoyillariga asoslangan metodikasini ishlab chiqish va hayotga tatbiq etish;
- bola tarbiyasida milliy va zamonaviy pedagogikaning ilg‘or yutuqlaridan samarali foydalanish;
- tarbiyalanuvchilar bilan birga tarbiyachilarining ham bilimi va malakasini muntazam oshirib borish;
- ma’naviy tarbiyani shakllantirishda oila, mahalla va ta’lim muassasalari, shuningdek, ommaviy axborot vositalari va boshqa ijtimoiy tuzilmalar o‘rtasida samarali hamkorlik mexanizmini yo‘lga qo‘yish;
- ma’naviy tarbiyaning tadrijiy rivojlanish va uzluksizlik tamoyillariga asoslanishi.

Uzluksiz ma’naviy tarbiya:

- davlat ta’lim standartlariga muvofiq ta’lim dasturlarini amalga oshiruvchi davlat va nodavlat ta’lim muassasalari;
- ta’lim sohasida ilmiy-tadqiqot ishlarini amalga oshiruvchi ilmiy-pedagogik muassasalar;
- davlat boshqaruvi organlari, jamoatchilik tashkilotlari, mahalla va oila institutlari orqali joriy etiladi.

Uzluksiz ma’naviy tarbiya Konsepsiyasi quyidagi bosqichlarni qamrab oladi:

birinchi bosqich – oilalarda (ikki davr asosida: birinchi davr – homila davri, ikkinchi davr – bola tug‘ilganidan 3 yoshgacha bo‘lgan davr);

ikkinchi bosqich – maktabgacha ta’lim 3 – 6 (7) yoshgacha bo‘lgan davr;

uchinchi bosqich – umumiy o‘rta ta’lim tizimida (ikki davr asosida: birinchi davr – 7 (6) – 10 yosh boshlang‘ich sinf, ikkinchi davr – 11 – 17 yosh o‘rta va yuqori sinflar);

to‘rtinchi bosqich – ishlab chiqarishda faoliyat ko‘rsatayotgan va band bo‘lmagan yoshlar, shuningdek, o‘rta maxsus kasb-hunar va oliy ta’lim muassasalari tizimida (ikki davr asosida: birinchi davr – o‘rta maxsus kasb-hunar va oliy ta’lim bilan qamrab olinmagan, shuningdek, ishlab chiqarishda faoliyat ko‘rsatayotgan va band bo‘lmagan yoshlar – 17 – 30 yosh, ikkinchi davr – o‘rta maxsus kasb-hunar, oliy ta’lim muassasalarining o‘quvchi-talabalari 15 – 22 (24) yosh).

Konsepsiyada belgilanganidek umumiy o‘rta ta’lim muassasalari o‘quvchilarining yoshi va psixofiziologik xususiyatlarini inobatga olgan holda ularning ongiga umuminsoniy qadriyatlar va yuksak ma’naviyatni yanada chuqr singdirish, ularni vataparvarlik va insonparvarlik ruhida tarbiyalash, umumiy o‘rta ta’lim muassasalaridagi ma’naviy-tarbiyaviy ishlarni yangicha asosda tashkil etish maqsadida Vazirlar Mahkamasi tomonidan “Umumiy o‘rta ta’lim muassasalarida **“Tarbiya” fanini** bosqichma-bosqich amaliyotga joriy etish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi qaror qabul qilindi.

Ushbu qarorga ko‘ra umumiy o‘rta ta’lim muassasalarida “Odobnama”, “Vatan tuyg‘usi”,

“Milliy istiqlol g‘oyasi va ma’naviyat asoslari” hamda “Dunyo dinlari tarixi” fanlarini birlashtirgan holda yagona “Tarbiya” fani 1 - 9-sinflarda –2020/2021 o‘quv yilidan, 10 - 11-sinflarda esa – 2021/2022 o‘quv yilidan boshlab fanlarga ajratilgan umumiy soatlar doirasida bosqichma-bosqich amaliyotga joriy etilishi belgilab qo‘yildi.

Tarbiya har qanday jamiyat va har qanday mamlakat hayotida hal qiluvchi ahamiyat kasb etadi. Yosh avlodning, umuman, jamiyat a’zolarining tarbiyasi bilan yetarlicha shug‘ullanmagan mamlakat turg‘unlik va inqirozga mahkumdir. Negaki, o‘sishi va rivojlanishi uchun har qanday jamiyatda ham moddiy va ma’naviy boyliklar ishlab chiqarish, to‘xtovsiz ravishda yuksalib borishi lozim. Buning uchun yosh avlod moddiy va ma’naviy boyliklarni ajdodlari darajasida, ulardan ham yaxshiroq ishlab chiqara bilishlari kerak.

Tarbiya - shaxsni maqsadga muvofiq takomillashtirish uchun uyushtirilgan pedagogik jarayon bo‘lib, tarbiyalanuvchining shaxsiga muntazam va tizimli ta’sir etish imkonini beradi.

Tarbiya jarayoni o‘qituvchi va o‘quvchi (tarbiyachi va tarbiyalanuvchi)lar o‘rtasida tashkil etiluvchi hamda aniq maqsadga yo‘naltirilgan hamkorlik jarayonidir. Tarbiya jarayonida tarbiyalanuvchining ongi shakllana boradi, his-tuyg‘ulari rivojlanadi, ijtimoiy hayot uchun zarur bo‘lgan ijtimoiy aloqalarini tashkil etishga xizmat qiladigan xulqiy odatlar hosil bo‘ladi.

Tarbiya jarayonida bolalarning hayoti va faoliyatini pedagogik jihatdan to‘g‘ri uyushtirish g‘oyat muhimdir. Faoliyat jarayonida bola tashqaridan kelayotgan tarbiyaviy ta’sirlarga nisbatan ma’lum munosabatda bo‘ladi. Bu munosabat shaxsning ichki ehtiyoj va xohishlarini ifodalaydi. Psixolog va pedagoglarning tadqiqotlari shaxsga tashqi omillarning (xoh salbiy, xoh ijobiy) ta’siri bolaning ularga munosabatiga bog‘liqligini ko‘rsatadi. Bola faoliyatini uyushtirishgina emas, balki tarbiyalanuvchining bu faoliyatga nisbatan turli kechinmalarni qanday anglashi, baholashi, his qilishi, ulardan o‘zi uchun nimalarni olayotganligini bilishi zarur. Zero, tarbiya ijtimoiy munosabatlarning murakkablashib borishi asosida kechadi.

Tarbiya jarayonida o‘quvchining ongigina emas, balki his-tuyg‘ularini ham o‘stirib borish, unda jamiyatning shaxsga qo‘ydigan axloqiy talablariga muvofiq keladigan xulhiy malaka va odatlarini hosil qilish lozim. Bunga erishish uchun o‘quvchining ongi, hissiyoti va irodasiga ta’sir etib boriladi. Agar bularning birortasi e’tibordan chetda qolsa, maqsadga erishish qiyinlashadi. Tarbiya jarayoniga o‘qituvchi rahbarlik qildi. U o‘quvchilar faoliyatini belgilaydi, ularning ijtimoiy jarayonda ishtirok etishlari uchun shart-sharoit yaratadi.

Ijtimoiy jarayonda faol ishtirok etish orqali o‘quvchilarning mustaqilligi, ijodiy tashabbuskorligi ortib boradi. Faoliyat o‘quvchilar jamoasi manfaati va istagi asosida uyushtirilsa, bu jarayonda bolaning tengdoshlari va o‘zini o‘zi anglash jarayoni yuzaga keladi. Bola o‘z xulqi, xatti-harakati uchun jamoa oldida javobgarlikni sezishga erishgach, ijrochi emas, balki umumiy ishning faol qatnashchisi bo‘lib qoladi.

Tarbiyani samarali yo‘lga qo‘yish uchun uning harakatlantiruvchi kuchi, tarbiya jarayonining manbaini yaxshi bilish va hisobga olish muhimdir. Bu tarbiya jarayonidagi ichki va tashqi qarama-qarshiliklardan iborat.

Tarbiyada o‘quvchilarning tarbiyalanganlik darajasini ham hisobga olish kerak bo‘ladi. Bu jihat unutilsa, muayyan qarama-qarshiliklar vujudga keladi.

Faoliyat jarayonida hosil bo‘lgan malaka va odatlar axloq me’yorlariga rioya qilishni yengillashtiradi.

Demak, tarbiyachi bola shaxsining tez rivojlanadigan davri – o‘quvchilik yillarida uning ongiga turli faoliyat (o‘qish, mehnat, ijtimoiy ishlar, o‘yin, sport, badiiy havaskorlik) yordami bilan maxsus ta’sir etish muhimdir. Aks holda xulq me’yorlari, axloq talablarini yaxshi tushunmay

qolishi natijasida shaxs ijtimoiy munosabatlarda beqaror, tasodifiy ta'sirga beriluvchan bo'lib qolishi mumkin.

Tarbiya yaxlit jarayonda amalga oshirilib, uning tarkibiy qismlari ayni bir vaqtida, faoliyatning biror turi asosida namoyon bo'ladi.

Umumiy pedagogika jarayonida tarbiya muhim o'rinni tutadi. SHaxsni shakllantirish, boshqarish, nazorat xarakteriga ega bo'lib, bu borada belgilangan vazifalar tasodifiy harakatlar orqali emas, balki oldinda belgilangan va puxta o'ylangan rejalar asosida hal etib boriladi. Tarbiya jarayonida uning maqsadi, shakl va metodlari, shaxsning o'zini-o'zi tarbiyalash va qayta tarbiyalash jihatlari muhim o'rinni tutadi. Tarbiya mazmuni ijtimoiy tuzum buyurtmasi asosida belgilanib, uning amalga oshishi uchun ma'lum shart-sharoitlarning mavjudligi talab etiladi. Ushbu g'oyalar yaxlit tarzda quyidagicha aks etadi:

Har qanday ijtimoiy jamiyatda yosh avlod tarbiyasi muayyan maqsad asosida tashkil etiladi. Tarbiya maqsadi ijtimoiy jamiyat taraqqiyoti, uning rivojlanish yo'nalishi, ijtimoiy munosabatlar mazmunidan kelib chiqib belgilanadi. Bugungi kunda O'zbekiston Respublikasida tashkil etilayotgan tarbiyaning asosiy maqsadi komil shaxsni tarbiyalab voyaga yetkazishdan iborat.

Tarbiya jarayonining natijasi. Tarbiyaning natijasi yuksak ma'naviy va axloqiy talablarga javob beruvchi yuqori malakali kadrlarni tarbiyalashdir. Bu jarayon ikki tomonlama bo'lib, uyuşhtirish va rahbarlik, shuningdek, o'quvchi shaxsining o'zi tomonidan faoliyat ko'rsatilishini taqozo etadi. Bu jarayonda pedagog yetakchi rol o'ynaydi. Chunki u ijtimoiy tarbiyaning umumiy maqsadlari mohiyatini tushunadi, maqsad yo'lida amalga oshiriladigan vazifalar tizimidan yaxshi xabardor, tarbiya shakl, metod va vositalarini asosli, ilmiy tarzda tanlab oladi va tarbiya jarayoniga tatbiq etadi.

Tarbiya jarayonining mohiyatini tarbiyaga har tomonlama yondashish bilan muvaffaqiyatli tarzda, ilmity tahlil qilish mumkin.

Shaxs tarbiyaning natijasi sifatida shakllanadigan ijtimoiy mavjudotdir.

Shaxsning ko'pdan-ko'p xislatlari bir-biridan ajratilgan emas, balki o'zaro mustahkam bog'langan. Tarbiya jarayonida bolaning shaxsiyati ayrim-ayrim emas, balki yaxlit ravishda rivojlanadi.

Bola o'sib va rivojlanib borgani sari tarbiya vazifalari murakkablashib, chuqurlashib, tabahalashib boradi.

Har tomonlama yetuk shaxsni tarbiyalash unga izchil ravishda aqliy, g'oyaviy-siyosiy, axloqiy, mehnat, estetik, jismoniy, ekologik, iqtisodiy hamda huquqiy tarbiya berish, o'quvchilarning ongi, xulq-atvori va faoliyatining birligi, shuningdek, tarbiya jarayonini tashkil etishning yakka, guruhli va ommaviy shakllarini qo'shib olib borilishini ta'minlaydigan pedagogik tizimlarni vujudga keltirish va bu tizim g'oyalariga amal qilishni talab etadi.

Ijtimoiy tarbiya jarayoni shaxsning ijtimoiy fazilatlarini shakllantirish, uning atrof-tevarak, jamiyat, odamlar hamda o'ziga nisbatan munosabatlari doirasini vujudga keltirish va uni kengaytirishga qaratilgan. Shaxs ishtirok etadigan ijtimoiy munosabatlar tizimi qanchalik keng, xilma-xil va chuqur bo'lsa, uning ma'naviy dunyosi shunchalik boy bo'ladi.

O'z tabiatiga ko'ra tarbiya jarayoni ko'p omilli xarakterga ega. ya'ni, bola shaxsining qaror topishi oila, ta'lim muassasasi, jamoatchilik, ijtimoiy muhit, shuningdek, vaziyatlar xilma-xilligi, bevosita va bilvosita ta'sirlar ostida ro'y beradi.

Tarbiya jarayonining natijalari odatda bir xil xarakterda bo'lmaydi. Bu narsa o'quvchilarning psixologik (individual, tipologik), fiziologik va jismoniy xususiyatlari, ularning hayotiy va ma'naviy tajribasi, shaxsiy pozitsiyasiga bog'liq.

Tarbiya jarayoni, odatda, o‘z-o‘zini tarbiyalash, o‘z-o‘zini qayta tarbiyalash, bolaningsh atrof-muhiddagi u yoki bu hodisalar bilan salbiy aloqasi natijasida vujudga keladigan munosabatlar va ularning xususiyatlarini bartaraf etish bilan olib boriladi.

O‘zini o‘zi tarbiyalash shaxsni o‘zida ijtimoiy qadrga ega bo‘lgan fazilatlarni hosil qilish va takomillashtirishga hamda salbiy xislatlarni bartaraf etishga qaratilgan ichki faoliyat sifatida ta’riflanadi.

O‘z-o‘zini qayta tarbiyalash shaxsning o‘zidagi salbiy odatlar, xarakteridagi zararli sifatlarni yo‘qotish, ularni bartaraf etishga qaratilgan ichki faoliyati jarayonidir. Bola xulqidagi «og‘ish»lar oiladagi nosog‘lom muhit, ota-onaning tarbiyada yo‘l qo‘ygan xatolari, o‘qituvchi faoliyatidagi kamchiliklar asosida vujudga keladi. Qayta tarbiyalash jarayonida salbiy xulqni hosil qilgan sabab, sharoit o‘zgartiriladi, qayta tarbiyalashda maktab va shaxsning shaxsiy ta’sirini oila, shu jumladan, ota-onsa ham ma’qullashi lozim.

Demak, qayta tarbiyalash o‘quvchining o‘zigagina emas, balki uning ota-onasiga ham qaratilishi lozim.

Ijtimoiy tarbiyaning asosiy vazifalari. Ijtimoiy tarbiyani tashkil etish jarayonida bir qator vazifalar hal etiladi. Ushbu vazifalar ijtimoiy tarbiya maqsadidan kelib chiqib belgilanadi. Mustaqil O‘zbekiston Respublikasida ayni vaqtida yosh avlodni tarbiyalab voyaga yetkazish jarayonida quyidagi vazifalarni hal etish muhim ahamiyat kasb etmoqda:

- a) yoshlarni ijtimoiy hayotga tayyorlash, ularda keng dunyoqarashni tarkib toptirish, o‘z shaxsiy turmushiga maqsadli yondashuv, reja va amal birligi hissini uyg‘otish;
- b) o‘quvchilarни milliy va umuminsoniy qadriyatlar mohiyatidan ogoh etish, chuqr bilim va tafakkurga ega yoshlarni tarbiyalash, ularning ongini boyitish;
- v) umuminsoniy axloq me’yorlari (odamiylik, kamtarlik, o‘zaro yordam, mehr-muhabbat, muruvvat, alodatni yoqlash, insonparvarlik, axloqsizlikka nisbatan nafrat va hokazolar)ning mohiyatini anglash, o‘quvchilarda muomala odobi, yuksak madaniyatni qaror toptirishga erishish;
- g) o‘quvchilarda huquqiy va axloqiy me’yorlarga hurmat ruhida yondashish hissi va fuqarolik tuyg‘usi, ijtimoiy burchga mas’ullikni qaror toptirish;
- d) tabiatni muhofaza qilish, ekologik muvozanatni yuzaga keltirish borasidagi mas’uliyatni tarkib toptirish;
- j) vatanparvarlik va baynalminallik tuyg‘usini shakllantirish, o‘zga millat va xalqlarni hurmat qilish, ularning huquq va burchlarini kansitmaslik tuyg‘usini qaror toptirish;
- z) mustaqil davlat – O‘zbekiston Respublikasining ichki va tashqi siyosatiga to‘g‘ri va xolisona baho berishga o‘rganish;
- i) insonni oliy qadriyat sifatida qadrlash, uning sha’ni, or-nomusi, qadr-qimmati, huquq va burchlarini hurmat qilishga o‘rgatish va boshqalar.

O‘zbekiston Respublikasida olib borilayotgan ijtimoiy tarbiyaning umumiyl vazifalari ana shulardan iborat.

Shu bilan birga ijtimoiy tarbiya yo‘nalishlari – axloqiy, aqliy, jismoniy, ekologik, iqtisodiy, huquqiy va siyosiy tarbiyaning xususiy maqsadidan kelib chiqqan holda bir qator vazifalar amalga oshiriladi. Chunonchi,

1) axloqiy tarbiyani tashkil etish jarayonida – o‘quvchilarini ijtimoiy-axloqiy me’yorlar mazmunidan xabardor etish, ularga axloqiy me’yorlarning ijtimoiy hayotdagи ahamiyatini tushuntirish, ularda ijtimoiy-axloqiy me’yorlar (talab va ta’qilalar)ga nisbatan hurmat hissini qaror toptirish asosida axloqiy ong va madaniyatni shakllantirish;

2) aqliy tarbiyani yo‘lga qo‘yish chog‘ida - o‘quvchilarni ilm-fan, texnika va texnologiya borasida qo‘lga kiritilayotgan yutuqlar, yangilik va kashfiyotlardan boxabar etish, ularga ijtimoiy va tabiiy fanlar asoslari xususidagi bilimlarni berish tarzida tafakkurni shakllantirish, dunyoqarashini rivojlantirish;

3) jismoniy tarbiyani tashkil etish jarayonida – o‘quvchilarni o‘z sog‘liqlarini saqlash va mustahkamlash, organizmni chiniqtirish, jismoniy jihatdan to‘g‘ri rivojlanishi hamda uning ishchanlik qobiliyatini oshirish borasida g‘amxo‘rlik qilish tuyg‘usini yuzaga keltirish, ularda yangi harakat to‘rlari borasida ko‘nikma va malakalarni hosil qilish, ularni maxsus bilimlar bilan qurollantirish, o‘quvchilarining yoshi, jinsiga muvofiq keladigan (kuch, tezkorlik, chaqqonlik, chidamlilik, sabot, mehnat, chidam, iroda va xarakterni qaror toptirish) asosiy harakat sifatlarini rivojlantirish, ularda shaxsiy gigiyenani saqlashga nisbatan ongli munosabatlarni tarbiyalash;

4) estetik tarbiyani olib borish jarayonida – o‘quvchilarda estetik his-tuyg‘u, estetik didni tarbiyalash, ularning ijodiy qobiliyatlari, estetik ehtiyojlari va go‘zallikni sevish, go‘zallikka intilish tuyg‘ularini rivojlantirish, estetik madaniyatni shakllantirish;

5) ekologik tarbiyani olib borish chog‘ida – o‘quvchilarga ekologik bilimlar berish asosida shaxs, jamiyat va tabiat birligi hamda aloqadorligini o‘quvchilarga tushuntirish, ularda ekotizimning inson, insoniyat, jamiyat taraqqiyotidagi muhim o‘rni va mohiyati borasidagi tushunchalarni qaror toptirish, tabiatga nisbatan ehtiyyotkorona va mas’uliyat bilan munosabatda bo‘lish, tabiatni asrash to‘g‘risida g‘amxo‘rlik qilish kabi tuyg‘ularni qaror toptirish, shuningdek, ekologik madaniyatni shakllantirish;

6) iqtisodiy tarbiyani tashkil etish jarayonida – o‘quvchilarga iqtisodiy bilimlarni berish asosida mamalakat iqtisodiy barqarorligini ta’minalash, bozor infrastrukturasi qoidalari amal qilish, ichki bozorni to‘ldirish, kichik va o‘rta biznesni yaratish borasidagi faoliyat jarayonida ishtirok etish ko‘nikma va malakalarini hosil qilish, inson mehnati bilan bunyod qilingan moddiy boyliklarni asrash, ularni ko‘paytirish borasida qayg‘urish tuyg‘ularini qaror toptirish, iqtisodiy madaniyatni shakllantirish;

7) huquqiy tarbiyani tashkil etish jarayonida o‘quvchilarga davlat Konstitutsiyasi, davlat haqidagi ta’limot, fuqarolik, oila, mehnat, xo‘jalik, ma’muriy nafaqa, sud ishlarini yuritish va boshqarish huquqlarining ma’nosini tushuntirish, ular ogiga ijtimoiy-huquqiy me’yorlarning shaxs va jamiyat hayotidagi ahamiyati haqidagi tushunchalarni singdirish, huquqiy munosabatlar mohiyati yuzasidan tasavvurga ega bo‘lishlarini ta’minalash, ularda huquqiy ong, shuningdek, huquqiy faoliyatni tashkil etish borasidagi ko‘nikma va malakalarni hosil qilish, huquqiy madaniyatni shakllantirish;

8) g‘oyaviy-siyosiy tarbiyani tashkil etish jarayonida – o‘quvchilarga siyosiy bilimlarni berish, O‘zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi, fuqarolik jamiyat asoslari, milliy davlat tuzilishi, davlat organlari faoliyati, shuningdek, O‘zbekiston Respublikasining ichki va tashqi siyosati mazmunini o‘rganishni ta’minalash asosida o‘quvchilarda siyosiy faoliyat ko‘nikma va malakalarini tarkib toptirish, siyosiy madaniyatni shakllantirish va hokazolar.

Tarbiya tamoyillari. Tarbiya mazmunida oldinga qo‘ylgan maqsad va vazifalarga muvofiq o‘quvchilar tomonidan o‘zlashtirilishi lozim bo‘lgan bilim, ko‘nikma va malakalar, shaxs xulq-atrori hamda sifatlari mohiyati aks etadi. Tarbiya mazmuni shaxsning shakllanishiga qo‘yiluvchi ijtimoiy talablar mohiyatidan iborat bo‘lib, ijtimoiy-iqtisodiy taraqqiyot, kishilik munosabatlari mohiyati va darajasi, shuningdek, jamiyat mafkurasi g‘oyalari asosda belgilanadi. Zamonaviy tarbiya mazmunida quyidagi tamoyillar yotadi:

Tarbiya maqsadining aniqligi. O‘zbekiston Respublikasi ijtimoiy-siyosiy mustaqilligining dastlabki yillaridayoq respublikada amalga oshirilishi ko‘zda tutilayotgan tarbiya maqsadi aniq belgilab olindi. O‘zbekiston Respublikasining «Ta’lim to‘qrисida»gi Qonuni hamda «Kadrlar tayyorlash Milliy dasturi» g‘oyalariغا ko‘ra ijtimoiy tarbiyaning asosiy maqsadi – erkin, ijodkor, mustaqil fikr egasi bo‘lgan komil inson va malakali mutaxassisni tarbiyalab voyaga yetkazishdan iborat. Ushbu maqsadga erishish yo‘lidagi asosiy vazifa - bu shaxsda umumiy madaniyat unsurlari, ya’ni, shaxsning aqliy, axloqiy, jismoniy, estetik, iqtisodiy, ekologik, huquqiy, siyosiy hamda mehnat madaniyatini tarbiyalashdan iborat.

Bolalar va kattalarning birgalikdagi faoliyati. O‘qituvchilarining bolalar bilan ma’naviy madaniyatini shakllantirishning eng yaxshi namunasini izlash, shu asosida tarbiyachi ishining hayotiy me’yor va qadriyatlarini aniqlash o‘quvchining tarbiya jarayonidagi faolligini ta’minlashga olib keladi. Dunyoqarashi hali to‘la-to‘kis shakllanmagan bolalar uchun kattalarning hayotiy tajribalari, ularning shaxsiy namunalari tarbiyaviy ta’sir kuchiga ega.

O‘z-o‘zini anglash. Tarbiya insonda e’tiqod, demokratik qarashlar va hayotiy pozitsiyaning shakllanishiga olib keladi. Tarbiya mazmunining eng muhim unsurlaridan biri – bu insonning hayotiy o‘z-o‘zini anglashi, uning o‘z shaxsiy hayoti va faoliyatining sub’ekti sifatida e’tirof etilishi bilan tavsiflanadi. Inson kamolotida fuqarolik, kasbiy va axloqiy o‘z-o‘zini anglash jihatlari muhim ahamiyatga egadir.

Tarbiyaning shaxsga yo‘naltirilganligi. Mazkur g‘oya ta’lim muassasasi amaliyotining markaziy nuqtasida tarbiyaviy ishlar dasturi, tadbirlar, ularning shakl, metod va vositalari emas. Balki o‘quvchi turganligini anglatishga xizmat qiladi. Tarbiya jarayonida uning shaxsiy xususiyatlari, qiziqishlari, o‘ziga xos xarakteri, o‘z qadr-qimmatini anglash tuyg‘ularini rivojlantirilib borilishi zarur.

Ixtiyorilik. Tarbiyanuvchilarining iroda erkinligisiz tarbiya g‘oyalari mohiyatini qaror toptirish mumkin emas. Tarbiya jarayoni, agar u oqilona tashkil etilsa, bir vaqtning o‘zida ham o‘quvchi, ham o‘qituvchi ma’naviyatining boyitilishiga xizmat qiladi. Agar tarbiyachi o‘quvchining qiziqishi, faoliyati, o‘rtoqlik va fuqarolik burchini anglash, mustaqillikka intilish tuyg‘ularini ko‘ra va anglay olsagina uning irodali ekanligi ayon bo‘ladi. Tarbiyanuvchining irodali bo‘lishi ta’minlangan sharoitda uning shaxsiga ta’sir ko‘rsatishga yo‘naltirilgan faoliyat jarayonida samaraga erishiladi.

Jamoa yo‘nalishi. Tarbiyaviy ishlar mazmunida jamoaga nisbatan ijobjiy munosabatni qaror toptirish yotadi. Jamoa yordamida shaxsni har tomonlama kamoloti, uning dunyoni anglash, uni to‘laqonli talqin etish, insonparvarlik va o‘zaro hamkorlik tuyg‘ularini yuzaga kelishi va rivojlanib borishi kabi holat amalga oshiriladi.

Zamonaviy pedagogik jarayonda tarbiyanuvchiga: inson aqliy, estetik, axloqiy, jismoniy, siyosiy-g‘oyaviy, iqtisodiy, ekologik hamda diniy tarbiya olishi lozimligini uqtirishining o‘ziga kam samara beradi. O‘quvchi uchun yuqorida qayd etilgan tarbiya yo‘nalishlarining nima uchun kerakligi, ularning insonga nima bera olishi kabi masalalar qiziqarlidir. Rivojlangan xorijiy mamlakatlar tarbiya tizimida muammoning mana shu jihatni birinchi o‘ringa qo‘ymoqda. Yuqorida qayd etilgan g‘oyalari to‘g‘ri tashkil etilgan pedagogik jarayonda – yetuk fuqaro, malakali mutaxassis hamda barkamol oila sohibini tarbiyalab voyaga yetkazish uchun xizmat qilishi lozim.

Zamonaviy tarbiya mazmuni va ularda ilgari surilgan g‘oyalari yaxlit tarzda quyidagi ko‘rinishga ega bo‘ladi:

Tarbiya qonuniyatlar. Ijtimoiy tarbiya maqsadi hamda vazifalarini amalga oshirish uchun tarbiya jarayonining o‘ziga xos qonuniyatlarini anglab olish muhim ahamiyatga ega.

Tarbiya jarayoni o‘ziga xos xususiyatlarga ega. Uning eng muhim xususiyati aniq maqsadga yo‘naltirilganligidir.

Zamonaviy talqinda tarbiya jarayoni o‘qituvchi va o‘quvchilar o‘rtasidagi muayyan maqsadga erishishga qaratilgan samarali hamkorlik demakdir. Zero, tarbiya jarayonida o‘qituvchi va o‘quvchilarning birgalikdagi faoliyatları tashkil etiladi, boshqariladi va nazorat qilinadi. Yagona maqsadga erishish yo‘li zamonaviy tarbiya jarayonining maqsadini tavsiflaydi.

Tarbiya jarayoni ko‘p qirrali jarayon bo‘lib, unda tarbiya mohiyatini yoritishga xizmat qiluvchi ichki va tashkil (subyektiv va obyektiv) omillar ko‘zga tashlanadi. Subyektiv omillar shaxsning ichki ehtiyojlari, qiziqishlari, hayotiy munosabatlari mazmunini anglashga yordam bersa, obyektiv omillar shaxsning hayot kechirishi, shakllanishi, hayotiy muammolarni ijobiy hal etish uchun sharoit yaratadi. Tarbiya faoliyatining mazmuni, yo‘nalishi va shakli obektiv sharoitlar bilan qanchalik mutanosib kelsa, shaxsni shakllantirish borasida shunday muvaffaqiyatga erishiladi. Tarbiya jarayonining tashkil etilishi va boshqarilishida nafaqat o‘qituvchi faoliyati, balki o‘quvchining yosh va psixologik shaxsiy xususiyatlari, o‘y-fikrlari, hayotiy qarashlari hami muhim o‘rin tutadi.

Tarbiya jarayonining yana bir xususiyati uning uzoq muddat davom etishidir. Tarbiya natijalari tez sur’atda yoki yaqqol ko‘zga tashlanmaydi. O‘zida insoniy sifatlarni namoyon eta olgan shaxsni tarbiyalab voyaga yetkazishda uzoq muddatli davr talab etiladi. Shaxsning muayyan vaqtning o‘zida, turli-tuman qarashlar mavjud sharoitda harakat qilishi tarbiya jarayonini murakkablashtiradi. Ta’lim muassasalarida olib borilayotgan tarbiya shaxs ongi, dunyoqarashini shakllantirishda muhim o‘rin tutadi. Binobarin, yoshlik yillarida insonning asab tizimi yuqori darajada ta’sirchan hamda beqaror bo‘ladi. Shu bois tarbiya muvaffaqiyati ayni o‘quvchilik yillarida shaxsga to‘g‘ri tarbiya berish lozimligini talab etadi.

Tarbiya jarayonining yana bir xususiyati uning uzluksizligi sanaladi. Ta’lim muassasasida olib borilayotgan tarbiya jarayoni bu – o‘qituvchi va o‘quvchilarning birgalikdagi uzluksiz, tizimi harakatlari jarayonidir. O‘quvchilarda ijobiy sifatlarni qaror toptirishda yagona maqsad sari yo‘naltirilgan, bir-birini to‘ldiruvchi, boyitib boruvchi, takomillashtiruvchi faoliyat alohida ahamiyat kasb etadi. Shu bois oila, ta’lim muassasalarini, jamoatchilik hamkorligida tashkil etilayotgan tarbiyaviy tadbirlarning uzluksiz o‘tkazilishiga erishish maqsadga muvofiqdir.

Bolani tarbiyalashda maktab yetakchi o‘rin egallasa ham, bolalarga uzluksiz tarbiyaviy ta’sir o‘tkaza olmaydi, chunki, bolalar ma’lum muddatgina ta’lim muassasasida, o‘qituvchining tarbiyaviy ta’siri ostida bo‘lib, qolgan vaqtining asosiy qismini oilada, ko‘chada, jamoat orasida o‘tkazadilar. Kuzgi, qishki, bahorgi va ayniqsa, yozgi ta’tillar davrida o‘quvchilar ta’lim muassasasi o‘qituvchisi ta’siridan chetda qoladilar. Demak, ta’lim muassasasida bolalarni tarbiyalash vaqt jihatidan chegaralangan bo‘lib, sinfdan va maktabdan tashqarida amalga oshiriladigan tarbiyaviy ishlardan holi vaqtida ular o‘qituvchi yoki tarbiyachining ta’siri hamda nazoratida uzoqlashadilar.

O‘quvchilarga nisbatan ta’lim muassasasining ta’sirini susaytirmaslik maqsadida sinfdan, maktabdan tashqarida va ta’til davrida ham tarbiyaviy ishlarni tashkil etishga alohida e’tibor beriladi. Ana shu maqsadda bir qator tarbiyaviy ishlar olib boriladi.

Ayni vaqtida respublikada o‘quvchilarning ta’lim muassasalaridan uzoqlashtirmaslik maqsadida qo‘srimcha ta’lim muassasalari faoliyat olib bormoqda. Qo‘srimcha ta’lim muassasalarida o‘quvchilar xususiy fanlar hamda xorijiy tillarni mukammal o‘zlashtirishlari, texnik va badiiy yo‘nalishlar bo‘yicha bilim olishlari, amaliy faoliyat ko‘nikma va malakalariga ega bo‘lishlari mumkin. Qo‘srimcha ta’lim muassasalarida tashkil etilayotgan tarli yo‘nalish va

mavvzularagi uchrvashuvlar, ko'rgazmalar, ko'riklar, suhbatlar o'quvchilarning tafakkurini boyitishda, ularda mustahkam xaraktar va irodani tarkib toptirishda muhim o'rinn tutmoqda.

Tarbiya jarayonining yana bir xususiyati – bu uning yaxlit holda tizimli tashkil etilishidir. Yaxlitlik shundan iboratki, tarbiya jarayonining maqsadi, mazmuni va metodlarini birligi shaxsni shakllantirish g'oyasini amalga oshirish uchun xizmat qiladi. Bizga ma'lumki. Shaxs ma'naviy-axloqiy sifatlarni navbatma-navbat emas, balki yaxlit tarzda o'zlashtira boradi, shu bois pedagogik ta'sir ham yaxlitlik, tizimlilik xarakteriga ega bo'lishi lozim.

Tarbiya jarayonining yaxlitlik, tizimlilik xususiyati bir qator muhim pedagogik talablarga amal qilish, o'qituvchi va o'quvchilar o'rtasidagi hamkorlikni qaror toptirishni talab etadi.

Tarbiyaning yana bir xususiyati shundan iboratki, bu jarayon ikki tomonlama aloqa xususiyatiga ega bo'lib, unda bolaning o'zi ham faol ishtirot etadi.

Ikki tomonlama aloqa ikki yo'nalishda, ya'ni, o'qituvchining o'quvchiga ko'rsatadigan ta'siri (to'g'ri aloqa) hamda o'quvchining o'qituvchiga nisbatan munosabati (teskari aloqa) tarzida tashkil etiladi.

Tarbiyaning pedagogik texnologiya nazariyasi g'oyasiga muvofiq, endilikda o'quvchi tarbiya jarayonining ob'ektigina bo'lib qolmasdan, sub'ekti sifatida ham faoliyat ko'rsatadi. SHuning uchun o'qituvchi o'quvchining ichki imkoniyatlari, unga nisbatan bo'layotgan tashqi ta'sirlar va axborot manbalarini inobatga olishi zarur. Agarda mazkur talab unutilsa, shaxsni tarbiyalash qiyinlashadi yoki barcha urinishlr samarasiz yakun topadi. Mana shundan tarbiya jarayonining yana bir xususiyati – tarbiyada qarama-qarshilikning mavjudligi kelib chiqadi. Ushbu qaram-qarshiliklar o'quvchilarga o'z tushunchalariga muvofiq paydo bo'lgan dastlabki sifatlar o'rtasida yoki o'quvchilarga qo'yiladigan talablar bilan ularni bajarish imkoniyatlari o'rtasidagi ziddiyatlarning kelib chiqishi uchun zamin yaratadi.

Undan tashqari bu qarama-qarshiliklar ko'pincha bolaning ongi bilan xulqi bir-biriga muvofiq bo'lmaslidan, o'qituvchi va tarbiyachilarning o'quvchilar yosh, psixologik, fiziologik xususiyatlari (fe'l-atvori, xarakteri, qiziqishlari, jismoniy, ruhiy hamda fiziologik jihatdan sog'lomligi)ni yaxshi bilmasliklari oqibatida kelib chiqadi.

Demak, tarbiya jarayoni o'zida quyidagi xususiyatlarni namoyon etadi:

Yuqorida bayon etilgan fikr-mulohazalarga tayangan holda mavzuga quyidgicha xulosa qilish mumkin:

Tarbiya muayyan, aniq maqsad hamda ijtimoiy-tarixiy tajriba asosida shaxsni har tomonlama o'stirish, uning ongi, xulq-atvori va dunyoqarashini tarkib toptirish jarayoni bo'lib, har qanday tuzum va zamonda ijtimoiy munosabatlar mazmunini aniqlash, ularni tashkil etish asosi bo'lib kelgan.

Yosh avlod tarbiyasi turli makon va zamonda muayyan maqsad asosida tashkil etiladi. Ijtimoiy tarbiyani yo'lga qo'yish jarayonida bir qator vazifalar hal etiladi. Tarbiyaning maqsad va vazifalari ijtimoiy tuzum mohiyati, taraqqiyot darajasi, ijtimoiy munosabatlar mazmuni, shuningdek, jamiyat fuqarolarining dunyoqarashi, intilishlari, orzu-niyatlari asosida belgilanadi.

Tarbiya jarayonining xususiyatlarini chuqr anglash va ularni inobatga olgan holda tarbiyani tashkil etish oldinga qo'yilgan maqsadga erishish, shuningdek, bu boradagi vazifalarni ijobiy hal etish imkonini beradi.

Jamoa tushunchasi. O'quvchilar jamoasini shakllantirishning mohiyati va tashkiliy asoslari. Jamoa (lotincha «kollektivus» so'zining tarjimasi bo'lib, yig'ilma, omma, birlgalidagi majlis, birlashma, guruh) bir necha a'zo (kishi)lardan iborat bo'lib, ijtimoiy ahamiyatga ega umumiy maqsad asosida tashkil topgan guruh demakdir. Zamonaviy talqinda «jamoia» tushunchasi

ikki xil ma'noda ishlatiladi. Birinchidan, jamoa deganda bir necha kishilarning muayyan maqsad yo'lida birlashuvidan iborat tashkiliy guruhi tushuniladi (masalan ishlab chiqarish jamoasi, zavod jamoasi, o'quv yurti jamoasi, xo'jalik jamosi va hokazo). Ikkinchidan, jamoa deganda yuqori darajada uyuştirilgan guruh tushuniladi. Chunonchi, o'quvchilar jamoasi yuqori darajada uyuştirilgan birlashma hisoblanadi.

Shaxsning jamoada qaror topishi. Shaxs psixologik jihatdan taraqqiy etgan, shaxsiy xususiyatlari va xatti-harakatlari bilan boshqalardan ajralib turuvchi muayyan jamiyat a'zosi bo'lib, uning shakllanishi ijtimoiy munosabatlar jarayonida kechadi. Mazkur jarayonda qatnashish asosida u jamiyat tomonidan tan olingen ma'naviy-axloqiy, shuningdek, huquqiy me'yorlar mohiyatini o'zlashtiradi. Jamiyatning a'zosi sisatida uning ijtimoiy va iqtisodiy taraqqiyotini ta'minlovchi mehnat faoliyatini yo'lga qo'yadi. Shuningdek, shaxsiy ehtiyojlari, manfaatlarini qondirish yo'lida ham atrofdagilar bilan munosabatga kirishadi.

Shaxs ijtimoiy muhitdan uzilgan holda mavjud bo'la olmaydi. Buning misoli sifatida R.Kipling tomonidan yaratilgan asardagi Mauglini keltirish mumkin. Garchi, inson bolasi bo'lsada, ijtimoiy munosabatlar jarayonida ishtirok etish ko'nikma va malakalari shakllanmaganligi bois odamlar hayotiga moslasha olmaydi.

Bola yoshligidan o'yin, mehnat va o'qish faoliyatlarini tengdoshlari bilan birgalikda tashkil etish asosida ijtimoiy muhitga moslasha boradi. Ijtimoiy muhit bolaga borliqni anglash uchungina emas, balki o'zligini anglash uchun ham imkoniyat yaratadi. Bolaning doimiy ravishda jamoa orasida bo'lishi, uning jamoa ta'sirida shakllanishi unda ijtimoiy faollikni yuzaga keltiradi.

Sharq mutafakkirlari jamoaning shaxs kamolotini ta'minlashdagi o'rni va roliga alohida e'tibor bergenlar. Xususan, Abu Ali ibn Sino ijtimoiy muhitning shaxsni shakllantirishdagi rolini yuqori baholaydi. Tashqi muhit va odamlar insonning borliq, unda kechayotgan o'zgarishlar, jarayonlar mohiyatini anglashgagina emas, balki uning xulqida yaxshi va yomon sifatlarning shakllanishiga ham sezilarli ta'sir etishi, shu bois bolalarni tarbiyalashda u mansub bo'lgan mikromuhit xususiyatini inobatga olishni ta'kidlaydi. Bolani yomon ta'sirlardan saqlash zarurligini uqtiradi.

Shuningdek, alloma o'qitish samaradorligini ta'minlashda bolalarga jamoa asosida bilimlarni berishni maqsadga muvofiqligini ta'kidlaydi.

Abu Nasr Forobiyning uqtirishicha, inson blshqalar bilan munosabatda bo'lish, ularning yordami va qo'llab-quvvatlashlarini his etish ehtiyojiga ega. Ana shu ehtiyojni qondirish yo'lida amaliy harakatlar insonni kamolotga yetaklaydi, deb hisoblaydi. Abu Rayhon Beruniy esa shaxsning rivojlanishida o'zaro yordam, hamkorlik, odamlarga nisbatan xayrihohlik uning ijtimoiy muhitdagi roli va o'rnini belgilab beradi.

Jamoada va jamoa yordamida tarbiyalash - tarbiya tizimida muhim ahamiyatga ega bo'lgan tamoyillardan biridir. Shaxsni shakllantirishda jamoaning yetakchi rol o'ynashi to'g'risidagi fikrlar pedagogika fanining ilk rivojlanish davrlaridayoq bildirilgan. Jamoada uning a'zolari o'rtasidagi munosabatning alohida shakli yuzaga keladi, bu esa shaxsning jamoa bilan birgalikda rivojlanshini ta'minlaydi. Lekin har qanday guruhni ham jamoa deb hisoblab bo'lmaydi. Jamoa bir qator belgilarga egadirki, mazkur belgilar jamoani kishilarning yetarli darajada uyushgan har qanday guruhdan ajratib turadi.

O'quvchilar jamoasi o'ziga xoslik kasb etuvchi muhim belgilarga egadir. Quyida jamoa va uning xususiyatlari (belgilari) borasida so'z yuritamiz.

Jamoa ijtimoiy jamiyatning bir qismi hisoblanadi, unda ijtimoiy hayot va kishilik munosabatlarining barcha me'yorlari o'z ifodasini topadi. Zero, jamoa jamiyatdagi mavjud

munosabatlar tizimida namoyon bo‘lar ekan, jamoa va ijtimoiy jamiyat maqsadi, intilishida o‘zaro birlik, uzviylik, aloqadorlik yuzaga keladi.

Shu bois jamoa hayotining aniq (yagona) maqsadga qaratilganligi va ijtimoiy-g‘oyaviy xususiyat kasb etishi uning yetakchi belgisi sanaladi.

Har bir jamoa boshqa jamoalar bilan uzviy aloqadorlikda mavjud bo‘ladi. Muayyan jamoaning har bir a’zosi jamiyat ijtimoiy faoliyatini tashkil etish jarayonida o‘z jaomasi bilan birgalikda ishtirok etadi. Jamoa a’zolarini intilishlarini tushunish, jamoa oldiga qo‘yilgan maqsad mohiyatini chuqur his etish hamda uning shaxsni shakllantirishdagi o‘rni va rolini to‘g‘ri baholay olish jamoa a’zolarining umumiy va xususiy (shaxsiy) maqsad, qiziqishi, ehtiyoj va faoliyatları o‘rtasidagi birlikni namoyon etadi hamda jamoaning bo‘linishga yo‘l qo‘ymaydi.

Har bir jamoa o‘z-o‘zini boshqarish organiga ega va umumiy jamoaning uzviy qismi sanaladi. Shuningdek, u maqsadning birligi va tashkil qilish xususiyatlari orqali umummilliy jamoa bilan bog‘lanadi. Ijtimoiy jamiyat ehtiyojini qondirishga yo‘naltirilgan birgalikdagi faoliyat jamoaning navbatdagi muhim xususiyatidir. Jamoa faoliyatining ijtimoiy-g‘oyaviy yo‘nalishi ham jamoaning faoliyati mazmunida o‘z aksini topishi muhim ahamiyatga egadir.

Jamoa xususiyatini aniqlashda kishilar guruhining yagona ijtimoiy tizimini o‘rnata olishdagi usuli, ya’ni, jamoani tashkil qilish usuli ham muhim hisoblandi.

Pedagogik jihatdan maqsadga muvofiq tashkil etilgan jamoa, xususan, uning a’zolari o‘rtasida o‘zaro ruhiy yaqinlik, ishchanlik, bir-biri uchun g‘amxo‘rlik, o‘zaro yordam, jamoa manfaati uchun qayg‘urish, mazkur yo‘lda amaliy harakatlarni tashkil etish hamda javobgarlik hissi qaror topadi.

Demak, jamoa o‘zida quyidagi xususiyatlarni namoyon etadi:

Birgalikdagi faoliyat umumjamiyat ishi uchun ma’suliyat hissini uyg‘ota borib, jamoa a’zolarini bir-biriga yaqinlashtiradi, a’zolarda jamoaga mansublik hissini paydo bo‘lishiga ko‘maklashadi, jamoa bilan munosabatda bo‘lish ehtiyojini oshiradi. Jamoa a’zolari orasida o‘zaro hissiy birlik (bir-birini yoqtirish hissi) yuzaga keladi. Ushbu munosabat ko‘pincha o‘z-o‘zidan paydo bo‘ladi hamda ular o‘qituvchiik ta’sir ko‘rsatish uchun qo‘l keladi. Jamoa a’zolari o‘rtasidagi ruhiy birlik mazmuni ular orasida hosil bo‘lgan ishchanlik faoliyatining xarakteriga bevosita bog‘liqdir.

Jamoaning rasmiy (ishchanlik) va norasmiy (hissiy) tuzilishini bir-biridan farqlash lozim. Jamoaning rasmiy tuzilishi deganda jamoa faoliyatining turli ko‘rinishlarini amalga oshirish uchun zarur bo‘ladigan tashkiliy jihatlari ko‘zda tutiladi. Mazkur jihat bir tomonidan jamoa a’zolari o‘rtasida yuzaga kelgan ishchanlik munosabati mazmunini ifoda etsa, ikkinchi tomonidan, rahbarlik vazifasini bajaruvchi shaxslar tomonidan jamoa a’zolarining xatti-harakatlari va intilishlarini muvofiqlashtirish yo‘lida tashkil etilayotgan boshqaruv faoliyati mohiyatini yoritishga xizmat qiladi.

Norasmiy tuzilma jamoaning barcha a’zolari o‘rtasidagi shaxslararo ma’naviy-psixologik munosabatlarning umumiy tizimi va mikroguruhni tashqil qiluvchi ayrim a’zolar o‘rtasidagi tanlash munosabatlari mazmunini ifodalaydi. Jamoaning har bir a’zosi mavjud munosabatlar tizimida u yoki bu o‘rinni egallaydi. O‘quvchining jamoadagi o‘rni uning shaxs sifatida shakllanishi va kamolotga erishishiga muhim ta’sir ko‘rsatadi. Maktab yoki sinfdagi rasmiy va norasmiy tuzilmalar bir-biriga muvofiq bo‘lganda, jamoaning rasmiy yetakchilari norasmiy munosabatlar tizimida ko‘zga ko‘ringan o‘rinni egallagan holdagina u chinakam jamoa bo‘la oladi. Shuningdek, norasmiy guruhlar (mikroguruhlar) umumjamoa ijtimoiy manfatlari uchun kurashuvchi guruhlar bo‘lgandagina jamoa o‘zini chinakam jamoa tarzida namoyon etishi mumkin.

Yashash joylarida o‘zaro birikkan bolalar guruhlari qanchalik ahil va inoq munosabat asosida tashkil topgan bo‘lmasin haqiqiy jamoa bo‘la olmaydi. Chinakam jamoa ijtimoiy ahamiyatga moyillik faoliyatini tashkil eta olishi, jamoa a’zolari o‘rtasida o‘zaro hamkorlik va ishchanlik xarakteridagi aloqa va munosabalarni qaror toptirishi lozim. Jamoaning majburiylik belgisi unga o‘qituvchiik rahbarlikning yo‘lga qo‘yilishidir.

Shunday qilib, jamoa bir necha (a’zo) kishidan iborat guruh bo‘lib, u ijtimoiy ahamiyatga ega bo‘lgan umumiy maqsad asosida tashkil topadi. Jamoa tomonidan amalga oshirilayotgan faoliyat uning oldiga qo‘ylgan maqsad mazmunini ifoda etadi. Jamoa a’zolari o‘rtasida qaror topgan o‘zaro birlik, shuningdek, ular o‘rtasida tashkil etiluvchi munosabat jarayonidagi tenglik jamoaga rahbarlik qilish, jamoa a’zolarining guruh yetakchilariga bo‘ysunishlari, shuningdek, ular tomonidan jamoa oldidagi javobgarlik hissini anglashlari uchun zamin yaratadi.

Jamoa va uni shakllantirish o‘qituvchiik faoliyatining maqsadi hisoblanidi. Muhim tarbiyaviy ta’sir kuchiga ega bo‘lgan sub’ektlarning alohida namuna ko‘rsatishlari jamoani shakllantirishning muhim vositasi bo‘lib, ushbu vosita yordamida jamoaning barcha yoki muayyan a’zosini tarbiyalash ijobiy samaralar beradi.

Jamoa tomonidan hal etilishi ko‘zda tutilgan yetakchi tarbiyaviy vazifa shaxsni har tomonlama tarbiyalash, unda ijobiy sifatlarni tarbiyalash hamda mustahkam hayotiy pozitsiyani qaror toptirishdan iboratdir.

Umumiy o‘rta ta’lim hamda o‘rta maxsus kasb-hunar ta’limi muassasalarida jamoani shakllantirish mas’uliyatli vazifa sanaladi.

Maktab jamoasi tarkibida eng barqaror bo‘g‘in - bu muayyan sinflar negizida shakllangan jamoalar sanaladi. Sinf jamoasi tarkibida o‘quvchilar tomonidan amalga oshiriluvchi asosiy faoliyat o‘qish faoliyati sanaladi. Aynan sinf jamoasida shaxslararo aloqa va munosabatlar tarkib topadi. Shuningdek, sinflar jamoalari negizida maktab jamoasi shakllanadi. Maktab jamoasi ikki muhim bo‘g‘in – o‘qituvchilar jamoasi hamda o‘quvchilar jamoasi asosida tarkib topadi. O‘quv yurtlari jamoasi tarkibida o‘quvchilar jamoasi asosiy qismni tashkil etadi. O‘quvchilar jamoasi - bu ijtimoiy ahvoli shuningdek, umumiy saylov organlari oldidagi umumiy javobgarlik, barcha a’zolarning huquq va burchlari tengligi asosidagi o‘zaro birlikka ega o‘quvchilar guruhidir.

O‘quvchilar jamoasi unga rahbarlikni olib boruvchi o‘qituvchilar hamda bolalardan iborat jamoaning murakkab birlashmasi bo‘lib, o‘z-o‘zini nazorat qilish hamda o‘z-o‘zini boshqarish huquqi, shuningdek, o‘ziga xos psixologik muhit va an’analariga ega bo‘ladi.

Jamoani shakllantirish muayyan qonuniyatlarga bo‘ysunadigan uzoq muddatli murakkab jarayondir.

Bolalar jamoasining shakllanish bosqichlari. Jamoaning vujudga kelish uchun to‘rt bosqich zarur. Jamoaning shakllanish bosqichlarida dastlab o‘qituvchi butun guruhga talab qo‘yadi hamda mazkur jarayonda jamoa faollarining shakllanishiga alohida e’tibor qaratadi. Navbatdagi bosqichda muayyan darajada shakllangan jamoa faollari (aktiv) jamoa a’zolari oldiga ma’lum talablarni qo‘yadi. Uchinchi bosqichda esa jamoa umumiy holda jamoaning har a’zosidan muayyan tarzdagi faoliyatni olib borishni talab qiladi. So‘nggi (to‘rtinch) bosqichda esa jamoaning har bir a’zosi o‘z oldiga mustaqil ravishda jamoa manfaatlarini ifoda etuvchi talabni qo‘yish layoqatiga ega bo‘ladi. Ushbu jarayon mohiyatini qo‘yidagicha bayon etish mumkin:

Jamoaga qo‘yilayotgan talablar mazmunidagi farq jamoa rivojlanishi bosqichini aniqlovchi yorqin tashkiliy ko‘rsatkich sanaladi. Jamoaning amaliy faoliyati mazmuni, jamoa a’zolarining jamoa oldidagi javobgarligi, ular o‘rtasidagi ijodiy hamkorlik, shuningdek, ularning xulq-atvori

axloqiy kamolot darajalarini ko'rsatuvchi muhim belgilar sifatida namoyon bo'ladi. Jamoani shakllantirishda uning hayotini belgilovchi ichki jarayonining mohiyatini inobatga olish zarur.

Jamoaning shakllanish bosqichlarini belgilash shartli hisoblanadi, zero, jamoaning shakllanishi muayyan chegara yoki oraliqqa ega emas. Shunga qaramay o'qituvchiik nuqtai nazaridan jamoaning shakllanishini muayyan bosqichlarga ajratish juda muhimdir. Bolalar jamoasini ma'lum rivojlanish bosqichlarga ajratish alohida ahamiyat kasb etadi. Bolalar jamoasi rivojlanishining har bir bosqichi jamoa a'zolariga nisbatan samarali o'qituvchiik ta'sir ko'rsatishning maqbul shakl va metodlarini tanlash imkonini beradi.

Jamoa rivojlanishining birinchi bosqichi. Mazkur bosqichda talab faqat o'qituvchilar tomonidan qo'yiladi. Bu jamoa rivojlanishining boshlang'ich nuqtasidir. Ushbu davrdagi jammoa hali tarbiyalovchi jamoa bo'lmay, balki «tashkil etuvchi birlik» (sinf yoki guruh) hisoblanadi. Ushbu bosqichda o'quvchilar o'qituvchi tomonidan talablarning qo'yilishiga e'tiborsiz qaraydilar. Jamoa a'zolarining uzlucksiz ijodiy faoliyatini tashkil qilish va ularni muayyan (yagona) maqsad atrofida birlashtirishga erishish orqaligina jamoa qaror topadi. O'quvchilarning jamoa faoliyatida ishtirok etishi tufayli asta sekin boyib boradigan tajriba, faoliyat natijasini birgalikda muhokama qilish, qilinajak ishlarni rejalashtirish jamoa a'zolarida mas'uliyat, javobgarlik, faoliyat biriligi, shuningdek, ishchanlik munosabatining paydo bo'lishi, shuningdek, o'quvchilarda jamoa faoliyatiga nisbatan qiziqishni paydo bo'lishiga olib keladi. Bolalarning jamoa faoliyatini tashkil etish borasdagi tajribaga ega emasliklari bois so'z yuritilayotgan bosqichda o'qituvchining asosiy maqsadi jamoa a'zolarini oddiy tarzda uyushtirishdan iborat bo'ladi.

Ushbu bosqichda o'qituvchining talabchanligi, jamoaning barcha a'zolariga birday talabni qo'ya olishi, u tomonidan qo'yilayotgan talabning qat'iyligi, izchilligi hamda murosasizligi muhim omil hisoblanadi. Bu vaziyatda o'qituvchining «hukmdorlik» davri uzoq davom etishi mumkin emasligi, bir qarashda intizomning vujudga kelganligi ma'lum bo'lsada, ayni vaqtda guruh a'zolarining faolliklarini rivojlanishirish uchun zarur bo'luvchi sharoitning hali mavjud bo'la olmaganligini hisobga olish zarur.

Jamoa hayotining birinchi bosqichida jamoa faolining paydo bo'lishi ushbu davr uchun xarakterli hodisadir. Jamoa faoli (aktiv) muayyan guruhnинг shunday a'zolaridirki, ular jamoa manfaatiga muvofiq tarzda harakat qiladilar, o'qituvchi faoliyati va talabiga nisbatan xayrixohlik bilan munosabatda bo'ladilar. Faollar o'qituvchining yaqin yordamchilari sifatida ish olib boradilar.

Jamoa rivojlanishining ikkinchi bosqichi. Ushbu bosqich jamoa faolining o'qituvchi talabini qo'llab-quvvatlash hamda o'z navbatida uning o'zi bu talablarni jamoa a'zolari zimmasiga qo'yishi bilan tafsiflanadi. Endilikda o'qituvchi jamoada paydo bo'lgan va u bilan bog'liq muammo, masalalarni yolg'iz o'zi hal qilmaydi. Jamoa faoli bilan maxsus tarbiyaviy ish olib borish orqali bu ishga uni jalg etadi. Ushbu bosqichda jamoa hayotini tashkil qilish usuli murakkablashib boradi, ya'ni, jamoa o'z-o'zini boshqarishga o'tadi.

O'quvchilar amaliy faoliyatining doimiy ravishda murakkablashib borishi mazkur davrining muhim xususiyati sanaladi. Ikkinci bosqichda jamoaning muhim ishlarini o'quvchilar tomonidan mustaqil rejalashtirilishi, tadbirlarni o'tkazishga tiyyorgarlik, uni o'tkazish hamda faoliyat natijalarini muhokama qilish jamoa faoliyatining ijodiy xususyat kasb etishini ko'rsatuvchi omillar sanaladi.

Jamoaning ijobiy rivojlanishi uning a'zolarida motiv (rag'bat)larning paydo bo'lishi, ijodiy hamkorlik va o'zaro yordam munosabatlarining tez sur'atlar bilan rivojlanishiga olib keladi.

Jamoada mustaqil faoliyatning yuzaga kelshida jamoa faolining roli beqiyosdir. Ammo jamoa faolining jamoa a'zolari orasida hurmat qozona olishi, ularga namuna bo'lishi, o'z

burchlarini aniq va puxta bajarishi hamda o‘z mavqelaridan noo‘rin foydalanmasliklari juda muhimdir. Bu o‘rinda A.S.Makarenkoning jamoa faoliga nisbatan «jamoा vijdoni» deya bergen ta’rifini eslab o‘tish joizdir. Jamoa faoli birmuncha imtiyozlar (huquqlar)ga ega bo‘lsada, ayni paytda uning o‘ziga ham oshirilgan talablarning qо‘yilishi maqsadga muvofiqdir.

Jamoaning rivojlanishi bu bosqichda to‘xtab qolishi mumkin emas, chunki faoliyat ko‘rsatayotgan kuch jamoaning bir qismigina xolos. Bordi-yu, jamoaning rivojlanishi ushbu bosqichda to‘xtatib qolinsa, jamoa faolining guruhning boshqa a’zolari bilan qarama-qarshi qо‘yish xavfli tug‘ilishi mumkin. Bu bosqichda jamoaning barcha a’zolarining alohida faollik ko‘rsatishga erishishlari zarur sanaladi.

Jamoа rivojlanishining uchinchi bosqichi. Jamoa faliyatida bu bosqich anchagina sermahsul hisoblanadi. A.S.Makarenkoning aniqlashiga ko‘ra, bu davrda butun jamoa «ayrim o‘zini chetga olib qoluvchi, injiq shaxs» larga talab qо‘ya boshlaydi.

Jamoа ishiga ushbu bosqichda faqat faolgina emas, balki uning butun a’zolari qiziqadi. Jamoa hayotidagi uchinchi bosqich, ijtimoiy fikr mavjudligi bilan ifodalanadi. O‘qituvchi mazkur yo‘nalishda maqsadga muvofiq va izchil ish olib borgan sharoitdagina ijtimoiy fikrni shakllantirishga erishishi mumkin. Shu maqsadda u yoki bu tadbir rejasи, jamoaning birgalikdagi faoliyati va uning a’zolari xatti-harakati jamoa bo‘lib muhokama qilinadi, turli mavzularda suhbatlar va ma’ruzalar uyushtiriladi, o‘quvchilar o‘rtasida samarali axborot vositalari yordamida ijtimoiy-g‘oyaviy, axloqiy, estetik, ekologik, huquqiy, iqtisodiy va hokazo bilimlarning targ‘iboti tashkil etiladi. O‘qituvchi jamoa a’zolarining birgalikdagi faoliyatini tashkil etar ekan, jamoa a’zolarining ijodiy tajribasiga hissa qо‘shish imkonini beradigan o‘zaro munosabatlarini shakllantirishga ta’sir ko‘rsatadigan shakl va metodlardan foydalanadi.

Jamoaning har bir a’zosida ijtimoiy ahamiyatli faoliyatni maqsadga muvofiq ravishda tashkil etish ko‘nikmasini hosil qila olishi jamoa a’zolari orasida barqaror insoniy munosabatlarning tarkib topishiga yordam beradi.

Jamoada barqaror insoniy munosabatlarning yuzaga kelishining sababi - uning a’zolarini ijobjiy, madaniy-ma’rifiy mazmunga ega bo‘lgan ishlarni tashkil etishda faol ishtirok etishlaridir.

Jamoа rivojlanishining uchinchi bosqichda ko‘rsatib o‘tilgan xususiyatlar shundan dalolat beradiki, ushbu bosqichda jamoa faoligina emas, balki jamoaning har bir a’zosi bir-birlariga nisbatan axloqiy mazmundagi talablarni qо‘ya boshlaydilar.

Jamoа rivojlanishining to‘rtinchi bosqichi. Bu bosqich uning barcha a’zolari jamoa oldida turgan vazifalar asosida o‘z-o‘zlariga talablar qо‘ya olishlari bilan tavsiflanadi. SHuni aytish joizki, har bir bosqich jamoa a’zolarining o‘ziga nisbatan muayyan talab qо‘yishi bilan tavsiflanadi, ammo qо‘yilgan har bir talab o‘ziga xos yo‘nalishi (masalan o‘yindan umuminsoniyat baxti yo‘lida kurashishiga intilish o‘rtasidagi farq) bilan ajralib turadi.

To‘rtinchi bosqich jamoa a’zolarining o‘ziga nisbatan yuksak axloqiy talablar qо‘ya olishlari bilan ahamiyatlidir. Jamoaning hayoti va faoliyati mazmuni jamoa a’zolarining har biri uchun shaxsiy ehtiyojga aylanadi. Jamoadagi tarbiya jarayoni o‘z-o‘zini tarbiyalash jarayoniga aylanadi. Biroq bu holat jamoaning muayyan shaxsni yanada rivojlantirishdagi roli va o‘rnini pasaytirmaydi. To‘rtinchi bosqichda amalga oshiriladigan vazifalar ancha murakkab va mas’uliyatlidir. Mazkur bosqichda jamoa oldiga istiqbolli, yuksak va murakkab talablarni qо‘yish uchun mutlaqo qulay sharoit yaratiladi.

Bugungi kunda o‘qituvchi-olimlar (L.I.Nikova va boshqalar) bolalar jamoasining rivojlanish jarayonining mohiyatini tahlil qilar ekanlar, uni qо‘yidagi uch bosqichga bo‘ladilar:

- a) jamoani dastlabki jipslashtirish;

- b) jamoani shakllantirish asosida uning har bir a'zosini individual rivojlantirish;
- v) jamoaning umumiy faoliyatini yo'lga qo'yish.

Jamoa hayotida muhim o'rin tutuvchi har bir bosqichni ajratib ko'rsatish yuqorida bayon etilgan fikrlarga zid emas, balki shaxsning rivojlanishida jamoaning yetakchi ahamiyatini ta'kidlaydi.

A.S.Makarenko jamoa a'zolari o'rtasida yuzaga keluvchi munosabatlarining ichki xususiyatlariga katta ahamiyat bergen edi. Pedagog jamoada shakllangan eng muhim quyidagi belgilarni ajratib ko'rsatgan edi:

- 1) major - doimiy tetiklik, o'quvchilarining faoliyat (harakat)ga tayyorliklari;
- 2) o'z jamoasining qadriyatlari mohiyatini tushunish, uning uchun g'ururlanish asosida o'z qadr-qimmatini anglash;
- 3) jamoa a'zolari o'rtasidagi do'stona birlik;
- 4) jamoaning har bir a'zosida qaror topgan do'stona birlik;
- 5) tarbiyalı, ishchan harakatga yo'llovchi faollik;
- 6) hissiyotni boshqara olish hamda muloqot odobiga amal qilish ko'nikmasi.

Jamoani shakllantirishda jamoa a'zolari va ularning faoliyatlariga qo'yiladigan yagona talablar muhim ahamiyat kasb etadi.

Yagona talab o'quvchilarining dars jarayonidagi, tanaffus, sinfdan tashqari ishlar vaqtidagi, shuningdek, jamoat joylari hamda oiladagi xulq-atvor qoidalarni o'z ichiga oladi.

Puxta o'ylab qo'yilgan talablar tizimining muntazam amalga oshirilishi maktabda muayyan tartibning o'rnatilishini ta'minlaydi.

O'quvchilar tomonidan qo'yilgan talablar quyidagi sharoitlarda ijobiyligi beradi:

1. Qo'yilayotgan talablar o'quvchi shaxsini hurmat qilish tuyg'usi bilan uyg'unlashgan bo'lishi kerak.

2. Talablar muayyan maktab yoki sinfdagi mavjud sharoitni hisobga olgan holda qo'yilishi lozim.

3. Jamoaga nisbatan qo'yilayotgan talablar aniq bo'lishi lozim.

4. O'quvchilarining tashqi qiyofasi, kiyinishi, yurish-turishi hamda muomalasiga nisbatan qo'yilayotgan talablar, ularda ma'naviy madaniyatni shakllantirishga xizmat qilishi shart.

O'quvchi qo'yilayotgan talablar hajmi va tizimini bilibgina qolmasdan, talab qo'yish metodikasini ham o'zlashtira olgan bo'lishi kerak.

O'quvchilar jamoasiga nisbatan talablarni qo'yish metodikasi bolalarni talablar mazmuni bilan tanishtirish, talablarning ahamiyatini tushuntirish, tajriba orttirish hamda o'quvchilar faoliyat, shuningdek, qo'yilayotgan talablarning bajarilish holatini muntazam suratda nazorat qilib turishdan iborat.

O'quvchilarini talablar bilan tanishtirish ko'pincha umumiy majlislarda amalga oshiriladi, bunda ta'lif muassasasining direktori yoki o'quv ishlari bo'yicha direktor o'rinosari istiqbol rejali va ularni amalga oshirish jarayonidagi talablar mazmuni bilan o'quvchilarini tanishtiradi. Batafsil tanishtirish ayrim hollarda amalda ko'rsatish, keyinroq sinflar bo'yicha sinf majislari yoki maxsus suhbatlarni uyushtirish asosida amalga oshiriladi.

Xulq-atvorni tarkib toptirishga yo'naltirilgan talablar bilan tanishtirish mazkur talablar ustida mashq qildirish bilan qo'shib olib borilishi kerak. Xulq-atvorni tarbiyalash ongi tarbiyalashga qaraganda ancha murakkab ish. O'quvchilar talablar mohiyatini yaxshi anglashlari mumkin, biroq aksariyat hollarda ularga rioya qilmaydilar. Shu bois muntazam ravishda mashq qildirish madaniy xulq-atvorni odatga aylantiradi.

Talablarning qo‘yilishi jarayonida ularga o‘quvchilarning amal qilishi ustidan nazorat o‘rnatish lozim. Nazorat qilib borish turli shakllar yordamida amalga oshiriladi, chunonchi, xulq-atvor jurnalini yuritish, sinfdagi navbatchilik uchun stendda baholarni qayd etib borish va boshqalar. Qo‘yilayotgan talablarning bajarilishi yuzasidan olib borilayotgan nazorat muntazam ravishda, izchil olib borilishi va haqqoniy bo‘lishi zarur. Olib borilgan nazorat natijalaridan o‘quvchilarni ogoh etib borish maqsadga muvofiq hisoblanadi.

Jamoani uyushtirish va jipslashtirish unda faol (aktiv)ni tarbiyalash bilan chambarchas bog‘liq. Har bir o‘qituvchining jamoani shakllantirish borasidagi harakti jamoaning tayanch yadrosini tanlashdan boshlanadi.

Jamoa faolini shakllantirish jamoaning u yoki bu faoliyatiga nisbatan ehtiyoji mazmunidan kelib chiqadi.

Ishonchli, ishchan jamoa faolini yaratish uchun o‘qituvchi o‘quvchilar faoliyatini ularning jamoa ishlaridagi ishtiroki, xulq-atvorini kuzatib borishi har bir o‘quvchining ijtimoiy faoliyatni tashkil etish layoqatini aniqlash zarur.

Jamoa faolini shakllantirishda o‘quvchilarning jamoadagi obro‘sini ham inobatga olish lozim. Jamoa faoli tarkibini bolalarning o‘zлari, albatta, o‘qituvchi ishtirokida va rahbarligida tanasa maqsadga muvofiq bo‘ladi. O‘qituvchi jamoa faoli bilan maslahatlashish asosida tarbiyaviy faoliyatni tashkil etadi.

Jamoa faolining har bir a’zosi zimmasiga muayyan vazifani yuklash, ularning ma’lum davrda ana shu vazifalar yuzasidan hisobot berib borishlariga erishish maqsadga muvofiq. O‘qituvchi aynan faolga oshirilgan talab qo‘yadi. O‘quvchilar jamoasida faol rahbarligida o‘z-o‘zini boshqarish jamoa a’zolaridan ayrimlarining boshqasi ustidan ustun kelishiga olib kelmasligi kerak.

Shu bois o‘qituvchi faolni maqsadga muvofiq faoliyat yuritishini nazorat qilib borishi lozim.

O‘quvchilarning o‘z-o‘zini boshqarishi bu o‘qituvchilar tomonidan tashkil qilinadigan jamoa ishini uyushtirish va boshqarishda o‘quvchilarning faol ishtirok etishidir. O‘z-o‘zini boshqarishning shakllari orasida jamoa a’zolarining yig‘ilishi, konferentsiyasi hamda turli komissiyalar (masalan, o‘quv komissiyasi yoki tozalik komissiyasi) faoliyati muhim o‘rin tutadi.

O‘quvchilar jamoasini shakllantirishda an’analari muhim o‘rin tutadi. Jamoa an’analari jamoa a’zolari tomonidan birdek qo‘llab-quvvatlanuvchi barqarorlashgan odatlar bo‘lib, ularning mazmunida munosabatlar xususiyati hamda jamoaning ijtimoiy fikri yorqin ifodalanadi.

Jamoa an’analari shartli ravishda ikkiga bo‘linadi:

- a) kundalik faoliyat an’analari;
- b) bayram an’analari.

Kundalik faoliyat an’analari o‘quvchilarning o‘quv faoliyati (o‘zaro yordam turlari), va mehnat faoliyati (ko‘chatlar o‘tkazish, hasharlar uyushtirish va boshqalar)ni o‘z ichiga oladi.

Bayram an’analariiga ijtimoiy ahamiyatga ega turli voqeа hamda hodisalar bilan bog‘liq sanalar (xususan, «Alifbe bayrami», «Mustaqillik bayrami», «Navro‘z bayrami», «Xotira va qadrlash kuni» va boshqalar)ni nishonlash maqsadida tashkil etilgan faoliyat kiradi.

An’anaviy bayramlar o‘quv muassasalarida turlicha o‘tkaziladi. O‘quvchilar an’analari mohiyatini anglasalar, ularga nisbatan ongli munosabatda bo‘lsalargina uning ta’sir kuchi yuqori bo‘ladi.

An’analarning yuzaga kelishida o‘quvchilarning unga nisbatan munosabati katta ahamiyatga ega. Maktab rahbariyati va o‘qituvchilar o‘quvchilar jamoasiga muayyan sanalarga bag‘ishlab haddan ziyod ortiqcha tadbirni uyushtirish talabini qo‘ymasligi zarur.

Tadbirlarni tashkil etish va o'tkazishda o'qituvchilar jamoasi yoki o'qituvchi tomonidan ushbu jarayonda o'quvchilar jamoasi bilan birgalikda ish olib borish, ularni an'analarni davom ettirishga o'rgatish masalasiga alohida e'tibor qaratishlari pedagogik jihatdan ijobiy natijalarini beradi.

Jamoa va uning shaxsni shakllanishidagi o'mi va roli muammosi yuzasidan olib borilgan ilmiy tadqiqotlar shaxs va jamoa o'rtasidagi munosabatlarning rivojlanishi borasida quyidagi andozaning yaratilishini ta'minlaydi:

O'quvchilar jamoasi ijtimoiy-foydali ahamiyat kasb etuvchi umumiy maqsad va birgalikdagi faoliyatga asosan jipslashgan o'quvchilar birlashmasi, guruhidir. O'quvchilar jamoasi (shuningdek, akademik litsey va kasb-hunar kollejlari o'quvchilari jamoasi)ga rasmiy saylangan (tayinlangan) o'quvchi hamda o'qituvchilar yo'lboshchilik qiladi. Ular sirasiga guruh rahbari, guruh faollari (xususan, guruh yetakchisi (starosta), «Kamolot» tashkilotining guruh bo'limi raisi, tozalik komissiyasi raisi, devoriy gazeta muharirri va boshqalar).

Bolalar jamoalarida rasmiy yetakchilar bilan birga norasmiy yo'lboshchilarning mavjudligi ko'zga tashlanadi. Odatda rasmiy yo'lboshchilar tarkibini a'lo baholarga o'qiydigan, jamoa ishlarida faol ishtirok etuvchi o'quvchilar tashkil etsa, norasmiy liderlar garchi bu kabi sifatlarni namoyon etmasalarda, ayrim sifatlariga ko'ra tengdoshlarini o'z ortlaridan ergashtira oladilar. Bunday o'quvchilar boshqalardan jismonan kuchliligi, qat'iyatliligi, hech narsadan cho'chimasligi, o'ziga bo'lган ishonchi bilan ajralib turadilar. Norasmiy liderlarning ma'naviy-axloqiy qiyofasi boshqa o'quvchilarga jiddiy ta'sir ko'rsatadi. Shu bois sinf rahbari hamda mакtab pedagogik jamoasi bunday liderlarning faoliyatini bevosita va bilvosita nazorat qilib borishlari zarur.

O'quvchilar uyushmasiga pedagogik rahbarlik, yuqorida qayd etilganidek, aksariyat holatlarda sinf rahbari tomonidan amalga oshiriladi. Shu sababli sinf rahbari guruhning umumiy hamda har bir a'zosining individual xususiyatlarini bilishi, ularni inobatga olgan holda jamoaga yondashishi zarur. Sinf rahbarining norasmiy liderlar va ularning shaxsi haqida to'laqonli ma'lumotlarga ega bo'lishi pedagogik faoliyatni samarali tashkil etishga yordam beradi.

Yuqorida bildirilgan fikrlardan quyidagi xulosalarga kelish mumkin.

1. Jamoa bir necha a'zo (kishi)lardan tashkil topgan muayyan guruh bo'lib, u ijtimoiy ahamiyatga ega bo'lган umumiy maqsad asosida birlashadi hamda mazkur maqsadni amalga oshirish uchun yo'naltirilgan faoliyatni tashkil etadi.

2. Jamoa o'zida bir necha xususiyat (belgi)larni namoyon etadi.

3. Jamoani shakllantirish muayyan qonuniyatlarga bo'ysunadigan uzoq muddatli, murakkab jarayon bo'lib, u ko'pchilik tadqiqotchilarning e'tirof etishlariga ko'ra to'rt bosqichdan iborat bo'ladi.

4. Jamoani shakllantirish o'ziga xos metodika asosida amalga oshriladi. Ushbu metodika doirasida jamoaga nisbatan talablarning qo'yilishi, jamoa faoli (aktiv)ni tarbiyalash masalasi alohida ahamiyatga egadir.

5. Jamoaning mustahkam bo'lishi, uning a'zolari o'rtasida o'zaro yordam hamda hamkorlikning qaror topishida jamoa an'analari muhim ahamiyat kasb etadi.

Tarbiya metodlari haqida tushuncha. Maqsad, mazmun, shakl, metod va vositalar kabi tushunchalar tarbiya jarayonining mohiyatini ochib beradi. Biroq, tarbiya mohiyatini yoritishda o'ziga xos ahamiyatga ega bo'lган yana bir tushuncha ham mavjud, bu tarbiya metodlari tushunchasidir.

Tarbiya metodi (yunoncha “metodos” – yo'l) tarbiya maqsadiga erishishning yo'li; tarbiyalanuvchilarning ongi, irodasi, tuyg'ulari va xulqiga ta'sir etish usullari. Maktab amaliyotiga

tatbiq etilganda, metodlar – bu tarbiyalanuvchilarining ongi, irodasi, tuyg‘ulari va xulqiga ta’sir etish usullaridir. Tarbiyaning mutlaqo yangi metodlarini yaratishga biron ta’limatni qo’shilishga etmaydi. Metodlarni takomillashtirish muammosi doimo mavjud, har bir tarbiyachi o‘zining imkoniyatiga ko‘ra uni hal qiladi, tarbiya jarayonining aniq shart-sharoitlariga mos ravishda o‘zining xususiy qarashlarini ifoda etish asosida umumiy metodikani boyitadi. Metodning ijobiliy va salbiysi bo‘lmaydi, tarbiya jarayonida ma’lum yo‘lni yuqori darajadagi samarali va samarasiz deya baholash mumkin emas. Metodning samaradorligini u qo’llanilayotgan sharoit nuqati nazaridan baholash mumkin. Tarbiya metodlarini to‘g‘ri tanlash bir qator omillarga bog‘liq.

Tarbiyaning maqsad va vazifalari. Tarbiya maqsadi va mazmuni metodlarni to‘g‘ri tanlashga imkon beradi. Maqsad qanday bo‘lsa, unga erishish metodlari unga muvofiq bo‘lishi zarur.

Tarbiyaning mazmuni shaxsning shakllanishiga qo‘yiluvchi ijtimoiy talablar mohiyatidan iborat. Unutmaslik kerakki, aynan bitta vazifa turli xil fikrlar bilan to‘ldirilgan bo‘lishi mumkin. Shuning uchun metodlarni umuman mazmun bilan emas, balki aniq fikr bilan bog‘lash g‘oyat muhimdir.

Tarbiyalanuvchilarining yosh xususiyatlari. Tarbiya jarayonida tarbiyalanuvchilarining yosh xususiyatlarini inobatga olish maqsadga muvofiqlik. **Yosh xususiyatlari** muayyan bir yosh davriga xos bo‘lgan anatomiq, fiziologik (jismoniy) va psixologik xususiyatlardir. Aytaylik, mas’uliyat tuyg‘usini boshlang‘ich ta’lim, o‘rta ta’lim va o‘rta maxsus, kasb-hunar ta’limi muassasalarida ta’lim olayotgan o‘quvchilarda ham shakllantirish mumkin. Biroq har bir bosqichda mazkur sifatni shakllantirish borasida turli metodlar qo’llaniladi.

Xalq pedagogikasida tarbiya metodlari. Xalq pedagogikasi o‘zbekona axloq, odob va tarbiyaning barcha qirralarini o‘zida mujassamlashtirgan. Xalq pedagogikasida turlicha tarbiya metodlari hamda vositalaridan foydalaniladi. Bu metod va vositalar nihoyatda rang-barang bo‘lib, ko‘p jihatlari bilan ilmiy pedagogikadan ustunlik qiladi. Binobarin, ushbu metodlar ilmiy pedagogikaning shakllanishiga ham o‘z ta’sirini o‘tkazgan. Xalq pedagogikasida qo’llanilgan xilma-xil tarbiya metodlarini quyidagi tarzda umumlashtirish mumkin:

1. Tushuntirish (hikoya qilish, o‘rgatish).
2. Mashqlantirish (odatlantirish, mashq qildirish).
3. Namuna (maslahat berish, uzr so‘rash, o‘rnak bo‘lish).
4. Nasihat qilish, o‘git (undash, ko‘ndirish, iltimos qilish, yolvorish, tilak-istik bildirish, ma’qullah, rahmat aytish, duo qilish, oq yo‘l tilash va hokazolar).
5. Qoralash va jazo (ta’kidlash, ta’na, gina, tanbeh berish, majbur qilish, koyish, ayblash, uyaltirish, qo‘rqtish, nafratlanish, ont-qasam ichirish, urish, kaltaklash va hokazolar).

Xalq pedagogikasi namunalari, tarbiya metodlari va tarbiyaviy ta’sirlar muayyan vositalar yordamida qo’llanilgan. Mehmon kutish, mehmonga borish, turli mehnat jarayonlari, hasharlar, turli gurunglar (choyxona, to‘y marosimlari), sayillar, oilaviy an‘analar (tug‘ilgan kun, fuqarolik pasporti, umumiy o‘rta, o‘rta maxsus va oliy ma’lumotga egalik to‘g‘risidagi attestat va diplom, davlat mukofotlarini olish kabi holatlarni nishonlash) va musobaqalar o‘ziga xos tarbiya vositasisanaladi.

Ijtimoiy ongni shakllantiruvchi metodlar o‘quvchilarda ma’naviy-axloqiy sifatlar, e’tiqod hamda dunyoqarashni shakllantirish maqsadida ularning ongi, his-tuyg‘usi, irodasiga ta’sir ko‘rsatish usullari sanaladi. Ular yordamida o‘quvchilar ongiga jamiyatda ustuvor o‘rin tutuvchi ijtimoiy g‘oya va maqsadlar singdiriladi. Yoshlar dunyoqarashini shakllantirish, ularning hayot

mazmunini tushunib olishlariga ko‘maklashish uchun ijtimoiy ongni shakllantiruvchi usullar qo‘llaniladi.

O‘quvchilarda g‘oyaviy onglilik va ijtimoiy faollik, ya’ni, davlatning ichki va xalqaro siyosati mazmunini tushunish va idrok qilish ko‘nikmalarini tarbiyalash lozim. Tushuntirish ijtimoiy ongni shakllantirishda eng ko‘p ishlatiladigan usuldir.

Tushuntirishda o‘quvchilarga mamlakat fuqarosining davlatga nisbatan muayyan huquq va burchlar asosida bog‘langanligi borasida ma’lumotlar beriladi. Bunda davlat bayrog‘i, gerbi, madhiyasi hamda Konstitutsiyasiga sadoqat ruhida tarbiya berishning ahamiyati katta. Shu sabablidavlatbayrog‘i, gerbi, madhiyasi, Konstitutsiyasining mohiyati tushuntirialdi.

Suhbat. O‘quvchishaxsini g‘oyaviy va ma’naviy-axloqiy jihatdan shakllantirishda o‘qituvchining jonli so‘zi eng ta’sirchan usul hisoblanadi. Suhbat uchun mavzu tanlashda uning dolzarbliji, sinf o‘quvchilarga mosligi, ularda ma’naviy-axloqiy sifatlarni shakllantirish imkoniyatini hisobga olish zarur.

Suhbatlarning mehnat, huquqiy, ekologik, iqtisodiy va gigienik mavzularda tashkil etilishi ham ijobjiy natijalarini beradi.

Suhbat davomida o‘quvchilarga ularning o‘z fikrlarini erkin ifoda etishlari hamda mustaqil fikrlashlariga imkon beruvchi savollar bilan murojaat qilish foydali. Bu borada bahsmunoazaralarning ahamiyati katta.

Hikoya. O‘quvchilar odatda hayot va turli adabiyotlardan olingan aniq misollar bilan boyitilgan hikoyalarni katta qiziqish bilan tinglaydilar. Ularga axloq me’yorlari, xalq o‘tmishi, tabiiy boylar, qahramonlar hayoti va jasorati, shuningdek, tarix, adabiyot va san’at haqida hikoya qilib berish mumkin. Badiiy adabiyot namunalari, shuningdek, ommaviy axborot vositalari – radio, televidenie, gazeta va jurnallar sahifalarida e’lon qilingan ma’lumotlar ham o‘quvchilar uchun qimmatli material bo‘ladi. Suhbat ham, hikoya ham o‘quvchilarning yoshiga mos mavzularda ular tushunadigan so‘zlar vositasida adabiy tilda o‘tkazilishi maqsadga muvofiqdir. Suhbat yoki hikoya mavzusining o‘quvchilar tomonidan belgilanishi, ularning samarali kechishini ta’minlaydi, buning natijasida o‘quvchilar ilgari surilayotgan mavzuga befarq qaramaydilar.

Namuna. O‘quvchilar o‘z atrofidagi kishilarda hamma yaxshi axloqiy sifatlarni ko‘rishlari va ibrat oishlari niyatda muhim.

O‘qituvchining shaxsan o‘zi namuna bo‘lishi, ayniqsa, yoshlarga katta ta’sir ko‘rsatadi. Ular o‘qituvchining darsda va hayotda o‘zini qanday tutishini, atrofdagi kishilar bilan qanday muomala qilishini, o‘z vazifalarini qanday bajarishini kuzatib yuradilar.

O‘quvchilar o‘zlariga yaqin kishilarning xulq-atvoriga taqlid qiladilar, Xulq-atvorlar bolalarda yaxshi sifatlarning, ba’zan esa yomon sifatlarning ham tarkib topishiga ta’sir ko‘rsatadi. SHuning uchun o‘qituvchi va ota-onalar har qanday holatda ham o‘zlarini tuta bilishlari kerak. Ular qaerda bo‘lishmasin, atroflarida bolalar borligini his etishlari lozim. Kattalarso‘z va amaliy harakatlarida tafovut bo‘lmasligini ta’minlashlari kerak.

Ilg‘or kishilarning hayoti va faoliyatidan olingan ma’lumotlar, adabiy asar, kinofilm va spektakllar qahramonlarining xatti-harakatidagi yaxshi namunalar bolalarning ongiga kuchli ta’sir qiladi.

Maktablarda ishlab chiqarish ilg‘orlari bilan uchrashuvlar o‘tkaziladi. O‘quvchilar o‘z ota-onalarining ishlab chiqarishdagi muvaffaqiyatlari bilan faxrlanadilar, ularga taqlid qilishga intiladilar.

Namunada xalq pedagogikasi g‘oyalaridan ham foydalilanadi. Ota-onalar o‘z farzandlarini hamisha katta hayotiy tajribaga ega, dunyoqarashi va bilim doirasi keng kishilardan ibrat olishga

da'vat qilib kelganlar. Masalan, "Qush uyasida ko'rganini qiladi". Juda oddiy xulosa. Shu oddiy xulosa ostida qancha fikrlar jamlanib yotganligini hamisha ham fahmiga boravermaymiz. Bu bilan xalq uyingda tartibli bo'l, aks holda bolang ko'chada tartibsiz bo'ladi", "bola oldida birovlarning g'iybatini qilma, bolang g'iybatchi bo'ladi", demoqchi.

O'z-o'zini tarbiyalash metodlari. O'quvchida o'z-o'zini tarbiyalashga, ya'ni, o'z ustida ongli, batartib ishslashga ehtiyoj paydo bo'lgandagina tarbiya jarayonini samarali deb hisoblash mumkin. Tarbiya jarayonida o'z-o'zini tarbiyalash metodlaridan foydalanish samarali hisoblanadi. Ushbu metodlar o'quvchilarning o'zini o'zi idora qilishlari, turli o'quvchilar organlari faoliyatida faol ishtirok etishlarini ta'minlash, ularning ijtimoiy mavqelarini oshirish maqsadida qo'llaniluvchi usullardir.

O'z-o'zini tarbiyalash o'quvchilarning o'zini o'zi idora qilish, va o'quvchilar organlari faoliyatida faol ishtirok etish, ijtimoiy mavqeini oshirishning ta'sirchan vositasi. O'quvchilar o'qish, tarbiya va dam olishda o'z-o'zini tarbiyalash usullaridan foydalanadilar, bu usullar o'quvchilarni o'z-o'zini tarbiyalash tashabbuskorlik va mustaqillikka undaydi.

O'z-o'zini tahlil (nazorat) qilish o'z shaxsi, mavjud fazilatlari, xatti-harakati, xulq-atvorini tahlil qilish, mavjud sifatlarni boyitish yoki salbiy odatlarni bartaraf etishga qaratilgan faoliyat usuli. O'z-o'zini tahlil (nazorat) qilish uchun o'quvchi o'zining yurish-turishi, intizomi, ijobiy fazilatlarining ortib borishi va aksincha, salbiy odatlarining kamayib borishi haqida muntazam ravishda kundaligiga yozib boradi.

O'z-o'zini baholash mavjud fazilatlari, xatti-harakati, xulq-atvorini tahlil qilish orqali o'z shaxsiga baho berishga yo'naltirilgan faoliyat usuli.

O'quvchining qobiliyatini o'z kuchi bilan yuzaga chiqishiga yordamlashish zarur. O'z-o'zini baholash qiyin, lekin o'quvchini bunga etarli tayyorlash mumkin. Shu bois o'quvchi irodali bo'lishi, o'z burchini tushunishi, tahsil va tarbiya olish uchun sababli asos bo'lishi, ya'ni, tarbiyalanishni xohlashi, o'zini o'rtoqlari, atrofdagilarning ko'zi bilan ko'rish va o'z-o'zini takomillashtirishga intilishi lozim.

O'z-o'zini baholash o'quvchi uchun shaxsiy imkoniyatlarini hisob-kitob qilish, o'ziga obyektiv baho berish, o'zidan qoniqishiga yordam beradi.

Izohlash tarbiyalanuvchiga hissiy-og'zaki ta'sir etish usuli. Izohlashning hikoya va tushuntirishdan farqlanadigan muhim belgisi muayyan guruhi yoki alohida shaxsga yo'naltirilganligidir. O'quvchilar bilan ishlaganda ma'naviy-axloqiy tushunchalarining ijtimoiy ahamiyati va ma'nosini izohlash zarur. Izohlash quyidagi holatlarni yuzaga keltiradi: 1) yangi ma'naviy-axloqiy sifatlar yoki xulq ko'nikmalarini tarkib toptirish va mustahkamlash; 2) tarbiyalanuvchilarning sodir etilgan muayyan hodisa (masalan, sind o'quvchilari ommaviy ravishda darsga kelmaganlari)ga to'g'ri, ongli munosabatni hosil qilish.

Ta'lismuassasasi amaliyotida izohlash ishontirishga tayanadi. Ishontirish vositasida o'quvchi ruhiyatiga sezilarsiz holda ta'sir etiladi. Boshlang'ich sind o'quvchilari hamda o'smirlar ishonuvchan bo'lishadi. Pedagog ishontirishdan tarbiyalanuvchi ma'lum ko'rsatmani qabul qilishi zarur bo'lgan vaziyatlarda foydalanadi. Mazkur metoddan boshqa metodlarning ta'sirini kuchaytirish uchun ham foydalaniladi.

Munozara tarbiyalanuvchilarga hissiy-og'zaki ta'sir ko'rsatish asosida ularda ma'naviy-axloqiy sifatlarni shakllantirishga yo'naltirilgan bahs-munozara usuli bo'lib, siyosiy, iqtisodiy, madaniy, estetik va huquqiy mavzular ("Did haqida bahs", "Mashhur bo'lish yo'llari", "Biz madaniyatli kishilarmizmi?", h.o)da o'tkaziladi. Munozara fikrlar to'qnashgan vaziyatda o'quvchilarda ma'lum hodisaga nisbatan ishonch hosil qilishga yordam beradi.

Munozara asosida turli qarashlar yotadi. Bahs ijobiy natija berishi uchun puxta tayyorgarlik ko‘rish maqsadga muvofiq. Munozara 5-6 ta savol tayyorlanadi. Savollar bilan ishtirokchilar oldindan tanishtiriladilar. Ba’zan tarbiyachi munozara ishtirokchilarini o‘zi tayinlashi ham mumkin. Chiqishlar jonli, erkin va qisqa bo‘lishi zarur. Pedagog ishtirokchilargafikrlarini ixcham, asosli va dalillar asosida bayon etishga yordam beradi.

Mashq va o‘rgatish (faoliyatda mashqlantirish) metodlari muayyan mashq yordamida bolalar faoliyatini oqilona, maqsadga muvofiq va har tomonlama puxta tashkil qilish, ularni axloq me’yorlari va xulq-atvor qoidalarini bajarishga odatlantirishdir. Odatlar bolalikdan tarkib topadi va shaxs rivojlanishining keyingi bosqichlarida mustahkamlanib boradi.

O‘qituvchi hamda ota-onalar bolalarda ijobiy odatlarning tarbiyalanib borayotganligini kuzatib borishlari kerak. O‘quvchilar odatlarni o‘z yaqinlaridan meros qilib olmaydi, balki ular atrofdagilar bilan faol muloqotga kirishishlari tufayli taqlid qilish, uzlusiz tarbiyani yo‘lga qo‘yish asosida tarkibtoptiriladi. Natijada odat xarakterga aylanadi.

Mashq muayyan xatti-harakatlarni ko‘p marotaba takrorlashni o‘z ichiga oladi. Mashq va odatlantirish o‘quvchi uchun ongli, ijobiy jarayondir. Mashq natijasini ko‘nikma, odat, yangi bilimlar hosil qilinadi, o‘quvchining aqliy qobiliyati rivojlanadi, ma’naviy-axloqiy sifatlari boyiydi, hayotiy tajribasi ortadi.

O‘rgatish tarbiyalanuvchilar ijtimoiy xulq-atvor ko‘nikmalari, odatlarini shakllantirish maqsadida rejali va izchil tashkil qilinadigan turli harakatlar, amaliyishlardir. O‘rgatish bir necha izchil harakatlar yig‘indisi bo‘lib, harakatlarni ko‘rsatib berish va tushuntirish talab etadi.

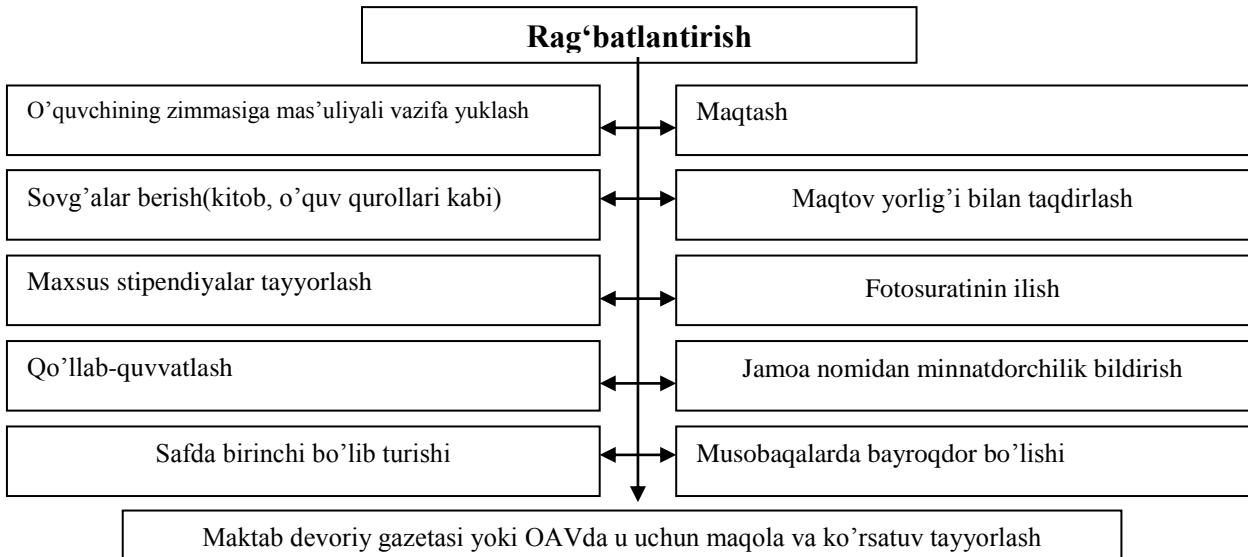
Tarbiya amaliyotida mashq qilishning turli xili mavjud: **1) faoliyatda mashq qilish; 2) kun tartibi mashqlari; 3) maxsus mashqlar.**

Faoliyatda mashq qilish mehnat, ijtimoiy hamda jamoa faoliyatini tashkil etish va o‘zaro munosabatni yo‘lga qo‘yish odatlarini tarbiyalashga qaratilgandir. Kun tartibi mashqlari belgilangan kun tartibiga amal qilish, shu bilan bog‘liq istak va harakatlarni boshqarish, ish va bo‘s sh vaqtidan to‘g‘ri foydalanish odatiga o‘rgatadi. Maxsus mashqlar madaniy xulq ko‘nikma va malakalarini hosil qiladi, mustahkamlaydi.

Topshiriqo‘quvchilarda mehnat, ijtimoiy xulq va hayotiy tajriba ko‘nikmalarini shakllantirish maqsadida qo‘llaniladigan usul. O‘quvchilarning topshiriqlarni jamoa bo‘lib bajarishlari ularda ijtimoiy xulq tajribalarini shakllantirishda alohida ahamiyatga ega. O‘quvchilar o‘z kuchlarini umum ishiga sarflashga, jamoa uchun mas’uliyatni his etishga o‘rganadilar.

Pedagogik talab turli xatti-harakatlarni bajarish hamda faoliyatda ishtirok etish jarayonida o‘quvchi tomonidan amal qilinishi zarur bo‘lgan ijtimoiy xulq-atvor me’yorlari. Pedagogik talab tarbiyaning eng muhim usullaridan biridir. Pedagogik talab ma’lum harakatlarni rag‘batlantiruvchi yoki to‘xtatuvchi hamda o‘quvchini oqilona harakatlarni bajarishga undovchi xarakterga ega bo‘lishi mumkin.

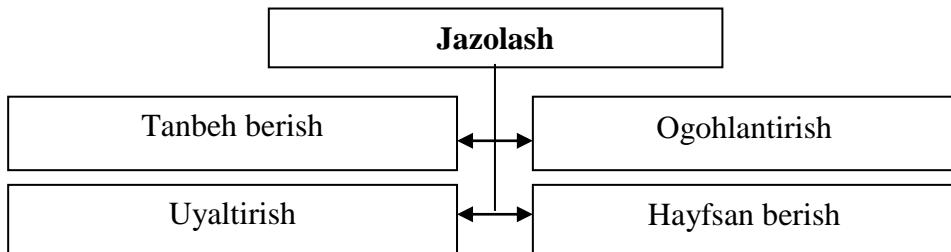
Rag‘batlantirish tarbiyalanuvchining xatti-harakati va faoliyatiga ijobiy baho berish asosida unga ishonch bildirish, ko‘ngilini ko‘tarish va uni qo‘llab-quvvatlash usulidir. O‘qituvchi har bir o‘quvchi shaxsida ro‘y berayotgan ijobiy o‘zgarishlarni anglash olishi zarur. Shundagina o‘quvchi o‘zining kamolga etayotganligini his qiladi, unda o‘z kuchiga nisbatan ishonch paydo bo‘ladi. O‘qituvchi faoliyatida rag‘batlantiruvchi usullardan foydalanib, o‘quvchida ijobiy sifatlarni tarbiyalashga yordam beradi. Ta’lim tajribasida quyidagi **rag‘batlantirish turlari** qo‘llaniladi:

Rag'batlantirish turlari

Har qanday rag'batlantirish mavjud pedagogik talablarga muvofiq bo'lishi, ketma-ket bo'lmasligi zarur, shuningdek, o'quvchini yoki uning xatti-harakatlarini haddan oshirib maqtash, boshqa o'quvchilarga taqqoslash, ularni kamsitmaslik, talabchanlikni bo'shashtirmaslik kabi shartlarga muvofiq qo'llaniladi.

Jazolash shaxsning xatti-harakati, faoliyatiga salbiy baho berishdir. Jazo ham o'quvchining individual xatti-harakatlari va umumjamoaning faoliyati uchun qo'llaniladigan eng so'nggi tarbiya usuli. Jazo choralarini qo'llashda jismoniy jazo, urish, kaltaklash kabi usullardan foydlanish mumkin emas, o'quvchini qo'rqtish, g'azablantirish ham ijobjiy natija bermaydi. Aksincha, o'quvchi qo'rqqanda yolg'on gapirishni o'rganadi, ikki yuzlamachi bo'lib qoladi. Ta'lim amaliyotida quyidagi **jazo choralarini** qo'llash mumkin:

Jazolash turlari

Tanbeh berish eng muhim jazo chorasi. O'qituvchi o'qituvchiga yuzma-yuz turib tanbeh beradi, buni kundaligiga yozib qo'yish mumkin.

Ogohlantirish sodir etilishi mumkin bo'lgan muayyan xatti-harakatlarning oldini olish maqsadida qo'llaniladi.

Hayfsan berish o'quvchining ma'lum xatti-harakatlarini qat'iy choralar asosida baholash. Agar tanbeh va ogohlantirish kutilgan natijani bermasa, o'quvchi belgilangan intizomni buzaversa, uning aybi qay darajada bo'lishi va intizomni qanday sharoitda buzganligini inobatga olib unga hayfsan e'lon qilish mumkin.

Uyaltirish o'quvchining ma'lum xatti-harakatlariga jamoa yoki uning tarbiyasi uchun mas'ul bo'lgan sub'ektlar (ota-onalar, vasiylar, jamoatchilik vakillari va boshqalar) oldida baho berish. Odamning eng nozik sezgilaridan biri uyat, or-nomus va sharm-hayodir. Odamda insonda izzat-nafs, odamiylik qancha kuchli bo'lsa, avvalo, o'zini hurmat qilsa, unda or-nomus, uyat shunchalik kuchli bo'ladi. Bolalarni tarbiyalashda shu his-tuyg'ularni ehtiyojkorlik bilan o'stirish lozim, lekin hadeb uyaltiraverish va qizirtiraverish yaramaydi. Bundan oqilona va o'z o'rniда foydalanish kerak, shundagina ijobiy natijaga umid qilish mumkin.

Jazo puxta o'ylab qo'llanilishi lozim, aksincha, jahl ustida jazolash mumkin emas. Jazolar yakka xarakterda, ya'ni, birgina usulni qo'llash asosida bo'lsin, o'quvchining aybiga mos, muvofiq bo'lishi, tez-tez qo'llanilmasligi, jazolanuvchida jazoning to'g'ri belgilanganligiga nisbatan shubha tug'ilmasin va ular o'z ayblarini sezsin. Jamoada muhokama qilish va jamoa tomonidan qo'llab-quvvatlangan jazo berilsa, uning ta'sir kuchi yanada oshadi. Jazo tarbiyalanuvchining jismoniy va ruhiy azoblamasligi, tahqirlamasligi, sha'nini erga urmasligi kerak.

Pedagogika fani va amaliyoti har doim rivojlanib borar ekan, unga muvofiq ravishda tarbiya jarayoni ham takomillashib boradi.

Mustahkamlash uchun savollari

1. Tarbiya jarayonining mohiyatini qisqacha tavsiflang.
2. Tarbiya maqsadi nimadan iborat?
3. Tarbiya jarayonining o'ziga xos xususiyatlari
4. Tarbiya jarayonida qanday vazifalar hal etiladi?
5. Tarbiya metodlaridan hikoya, suhbat, namuna hamda ma'ruza qanday hollarda qo'llaniladi?
6. Xalq pedagogikasi qanday tarbiya metodlariga ega?
7. Rag'batlantirish va jazolash metodlari haqida so'zlab bering

1.11. O'quvchilarning ilmiy dunyoqarashini shakllantirish. Aqliy tarbiya. Fuqarolik tarbiyasi. Mafkuraviy tarbiya

Tayanch tushunchalar: ilmiy dunyoqarash, aqliy tarbiya, fuqarolik tarbiyasi, mafkuraviy tarbiya, vatanparvarlik, baynalminallik, mafkuraviy tarbiya.

Ilmiy dunyoqarash va tafakkurni shakllantirish. Dunyoqarash tabiat, ijtimoiy jamiyat, tafakkur hamda shaxs faoliyati mazmunining rivojlanib borishini belgilab beruvchi dialektik qarashlar va e'tiqodlar tizimidir. Mazkur tizim doirasida ijtimoiy-g'oyaviy, falsafiy, iqtisodiy, tabiiy-ilmiy, ma'naviy-axloqiy, estetik, huquqiy va ekologik bilimlar negizida shakllangan e'tiqodlar asosiy tarkibiy unsurlar sifatida namoyon bo'ladi.

Muayyan dunyoqarashga ega bo'lish shaxsda atrof-muhit, ijtimoiy munosabatlar, mehnat faoliyati va ishlab chiqarish jarayoni, sub'ektlarga nisbatan ma'lum munosabatning qaror topishi, shuningdek, shaxs tomonidan zimmasidagi ijtimoiy burchlarini to'laqonli anglash va ularni bajarishga nisbatan mas'uliyat tuyg'usiga ega bo'lishi uchun zamin yaratadi.

Shaxsda dunyoqarash izchil, tizimli, uzluksiz hamda maqsadga muvofiq tashkil etilayotgan ta'lim-tarbiyaning yo'lga qo'yilishi, uning turli yo'nalish va mazmundagi ijtimoiy munosabatlar jarayonida faol ishtirok etishi, shuningdek, o'z-o'zini tarbiyalab borishi natijasida shakllanadi. Yosh

avlod dunyoqarashining shakllanishida ta’lim muassasalarida o‘qitilishi yo‘lga qo‘yilgan tabiiy, ijtimoiy va gumanitar fanlar asoslarining ular tomonidan puxta o‘zlashtirilishi muhim o‘rin tutadi.

Shaxsning ma’naviy-axloqiy qiyofasi, hayotiy yondoshuvlari, uning uchun ustuvor ahamiyatga ega bo‘lgan qadriyatlar hamda axloqiy tamoyillar mohiyati u ega bo‘lgan dunyoqarash mazmunini ifodalaydi. O‘z navbatida dunyoqarashning boyib borishi shaxsning shaxsiy sifat va fazilatlarining tobora barqarorlashuvini ta’minlaydi. O‘z mazmunida ezgu g‘oyalarni ifoda etgan dunyoqarash shaxs qiyofasida namoyon bo‘layotgan ijobiy fazilatlarning boyib borishiga yordam beradi.

Dunyoqarash o‘z mohiyatiga ko‘ra, ilmiy (muayyan falsafiy tizimga ega) va oddiy (muayyan falsafiy tizimga ega bo‘lmagan) dunyoqarash tarzida farqlanadi. Ilmiy dunyoqarash asosida uzlucksiz, izchil ravishda mavjud fanlar asoslarini puxta o‘zlashtirib borish, ijtimoiy munosabatlar jarayonida faol ishtirok etish natijasida barqarorlik kasb etgan g‘oyalar yotadi.

Shaxs dunyoqarashini shakllantirish uzoq muddatli, dinamik xususiyatga ega murakkab jarayon sanaladi.

Aqliy tarbiya va ilmiy dunyoqarashning asosiy belgilari va mohiyati. Shaxs dunyoqarashining shakllanishida aqliy tarbiya muhim o‘rin tutadi. Aqliy tarbiya shaxsga tabiat va jamiyat taraqqiyoti to‘g‘risidagi bilimlarni berish, uning aqliy (bilish) qobiliyati, tafakkurini shakllantirishga yo‘naltirilgan pedagogik faoliyat bo‘lib, uni samarali yo‘lga qo‘yish asosida dunyoqarash shakllanadi.

Aqliy tarbiya o‘quvchilarni ilm-fan, texnika, texnologiya hamda ishlab chiqarish sohalarida qo‘lga kiritilayotgan yutuqlar bilan tanishtirish, ularda ijodiy, erkin, mustaqil fikrlash ko‘nikmalarini hosil qilishga zamin yaratadi.

Aqliy tarbiya jarayonida quyidgi vazifalar hal etiladi:

1. Tarbiyalanuvchilarga ilmiy bilimlarni berish.
2. Ularda ilmiy bilimlarni o‘zlashtirishga nisbatan ongli munosabatni qaror toptirish.
3. Mavjud bilimlardan amaliyotda foydalanish ko‘nikma va malakalarini tarkib toptirish.
4. Bilimlarini doimiy ravishda boyitib borishga intilish tuyg‘usini shakllantirish.
5. Bilimlarni o‘zlashtirishga yordam beradigan psixologik qobiliyatlar (nutq, diqqat, xotira, tafakkur, ijodiy xayol) va xususiyatlar (aniq maqsadga intilish, qiziquvchanlik, kuzatuvchanlik, mustaqil fikrlash, ijodiy tafakur yuritish, o‘z fikrini asoslash, mavjud ma‘lumotlarni umumlashtirish, guruhlashtirish, mantiqiy xulosalar chiqarish va hokazolar)ni rivojlantirish.

Aqliy ta’lim va tarbiya birligi asosida shaxsda tafakkur (ijtimoiy voqeа-hodisalarining ongda to‘laqonli aks etishi, inson aqliy faoliyatining yuksak shakli) rivojlanadi. Manbalarning ko‘rsatishicha, aqliy tafakkurning mavjud darajasini belgilash bir qadar murakkab bo‘lib, quyidagi belgilarga ko‘ra aniqlanishi mumkin:

1. Ilmiy bilimlar tizimining mavjudligi.
2. Mavjud ilmiy bilimlarni o‘zlashtirib olish jarayoni.
3. Fikrlash ko‘nikmasiga egalik.
4. Bilimlarni egallashga bo‘lgan qziqish hamda ehtiyojning yuzaga kelganligi.

Aqliy tafakkur uzoq muddat hamda tinimsiz izlanish natijasida yuzaga keladi. Uning shakllanishida ilmiy qarash va e’tiqod o‘ziga xos o‘rin tutadi.

Ilmiy qarash (yunoncha «idea»- g‘oya, tasavvur, tushunchalar yig‘indisi) - muayyan hodisa, jarayonning mohiyatini yorituvchi, ilmiy jihatdan asoslangan fikr, g‘oya bo‘lib, u shaxs tomonidan mavjud ilmiy bilimlar tizimi puxta o‘zlashtirilganda, bilimlarni bir-biri bilan taqqoslash, solishtirish, predmet, hodisa yoki jarayon mohiyatini tahlil qilish natijasida yuzaga keladi.

O‘quvchilarni ijodiy fikrlashga o‘rgatish, ixtirochilik ko‘nikmalarini shakllantirish ular tomonidan ilmiy izlanishlarni olib borish va ma’lum ilmiy qarashlarni ilgari surilishiga zamin yaratadi.

Aqliy tarbiyani samarali tashkil etish shaxsda ilmiy tafakkurning yuzaga kelishini ta‘minlaydi. Ilmiy tafakkur – inson aqliy faoliyatining yuksak shakli sanalib, ijtimoiy voqeahodisalar, jarayonlarga nisbatan ilmiy yondashuvni anglatadi.

E’tiqod dunyoqarash negizida aks etuvchi ijtimoiy- falsafiy, tabiiy, iqtisodiy, huquqiy, ma’naviy-axloqiy, estetik hamda ekologik bilimlarning takomillashgan ko‘rinishi; muayyan g‘oyaga cheksiz ishonch bo‘lib, uning shakllanishi bir necha bosqichda kechadi. Birinchi bosqichda ular beqaror va vaziyat taqozosiga ko‘ra o‘zgaruvchanlik xususiyatini kasb etadi. Ikkinchisi bosqichda ma’naviy-axloqiy qarashlarning barqaror tamoyillariga aylanadi. Mavjud talab, jamiyat tomonidan tan olingan axloqiy qoidalardan chetga chiqish qiyin, ziddiyatlari vaziyatlarda ongli harakatni tashkil etish, irodaviy sifatlarga tayangan holda ish ko‘rish taqozo etiladi. Uchinchi bosqichda e’tiqod barcha vaziyatlarda ham ustuvor ma’naviy-axloqiy tamoyil bo‘lib qoladi. O‘quvchi tomonidan o‘zlashtirilgan ilmiy bilimlar hayotiy munosabatlari jarayonida keng qo‘llanilganda, ularning asl mohiyati chuqr his qilingan va anglangandagina e’tiqodga aylanadi.

Birinchi prezidentimiz I.Karimov asarlarida yoshlarning bilimli, yuksak tafakkur egasi bo‘lish borasidagi qarashlar muhim o‘rin egallagan bo‘lib, ularning intellektual salohiyatini jamiyat taraqqiyotini ta‘minlovchi omil ekanligiga alohida urg‘u beriladi. Chunonchi, «... ilmu ma’rifat insonni yuksaklikka ko‘taradi. XXI asrda, men ishonaman, madaniyat uchun, ilmu ma’rifat uchun jonini beradigan va buni hayotining asosiy maqsadi qilib qo‘yadigan yangi avlod paydo bo‘ladi. Biz ana shu avlod uchun yashayapmiz. Biz ana shu oljanob maqsadlarni odamlar ongiga singdirish uchun harakat qilayapmiz. Biz kutayotgan avlod mana shu boylikni dunyodagi eng katta boylik deb bilsa, hayotini shunga baxshida etsa, bilingki, odamzod yorug‘ kunlarga erishishi muqarrar».

Sharq mutafakkirlari o‘z asarlarida bilish hamda inson aqliy tafakkuri masalalariga alohida o‘rin bergen. Xususan, Abu Nasr Forbiy inson tomonidan borliqni anglanishi, tabiat sirlarini anglashida ilm-fanning rolini hal qiluvchi omil sifatida baholaydi. Allomaning fikricha, inson tanasi, miyasi, sezgi organlari u tug‘ilganda mavjud bo‘lgan bo‘lsa, aqliy bilimi, ma’naviyati, ruhiyati, intellektual va axloqiy sifatlari, xarakteri, dini, urf-odatlari, ma’lumoti tashqi olam, ijtimoiy muhit ta’sirida, odamlar bilan tashkil etayotgan munosabatlari jarayonida shakllanadi.

Abu Nasr Forobiyning e’tiroficha, inson aqli, fikri uning ruhiy jihatdan yuksalishining mahsulidir. Inson bilimlarni o‘zlashtirar ekan, borliqda tirik mavjudotning yaratilish tarixigacha bo‘lgan ma’lumotlarni o‘zlashtira oladi, ularni yaratadi, ilmiy jihatdan asoslaydi.

Allomaning mazkur fikrlarini davom ettirgan holda Abu Rayhon Beruniy quyidagilarni ilgari suradi: «Inson narsa va hodisalarning faqat tashqi sifati hamda xususiyatlari haqida bilim olmay, balki tafakkuri, aqli tufayli narsa va hodisalarni taqqoslaydi, bir-biri-bilan solishtirib ko‘radi, o‘z bilimlarining chinligini aniqlaydi». Mutafakkir, shuningdek, odamlar tomonidan bilimlarni o‘zlashtirilib borishi yangi bilimlarning yaratilishiga olib kelishini aytadi: «Ilmlar ko‘pdir. Ular zamoni iqbolli bo‘lib, turli fikr va xotiralar ularga qo‘shilib borsa, ko‘payadi. Odamlarning ilmlarga rag‘bat qilishi, ilmlarni va ilm ahllarini hurmatlashi o‘sha iqbolning belgisidir. (Ayniqsa) hukmron kishilarning ilm ahlini hurmat qilishi turli ilmlarning ko‘payishiga sabab bo‘ladi».

Abu Ali ibn Sino o‘z asarlarida bilim tushunchasiga sharh berish bilan birga bilimning chuqr o‘zlashtirishi donishmandlik ekanligini alohida qayd etadi: «Ilm narsalarning inson aqli yordami bilan o‘rganilishidir. Bilim deb esa, narsalarni idrok qilishga aytildi. Bu shundayki, inson aqli uni xato va yo‘ldan toymasdan turib unga erishishi kerak bo‘ladigan narsadir. Bordiyu, bu

dalillar ochiq-oydin bo‘lsayu, isbotlar chinakamiga bo‘lsa, u holda bunga hikmat – donishmanlik deyildi».

Yusuf Xos Hojibning «Qutadg‘u bilig» («Saodatga boshlovchi bilim») asari ta’bir joiz bo‘lsa, bilimning mohiyati, uning ijtimoiy hayotdagi ahamiyati, inson kamolotini ta’minlashdagi roli, yozuvliklarni bartaraf etuvchi vosita ekanligi to‘g‘risidagi qomus sanaladi. Allomaning fikricha, bilimli bo‘lish ezgu ishlar tantanasini ta’minlovchi garov bo‘lib, uning yordamida hatto osmon sari yo‘l ochiladi:

Hamma ezguliklar bilim nafi tufaylidur,
Bilim tufayli, go‘yo ko‘kka yo‘l topiladi.

Ushbu fikrlarni ifoda etganda alloma naqadar haq edi. Zero, oradan to‘qqiz-o‘n asr vaqt o‘tgach, inson nafaqat osmonga ucha oldi, balki koinotni ham zabit etishga muvaffaq bo‘ldi.

Bahovuddin NAQShbandiy tariqatida avliyolik kuch-quvvatini ezgulikka, ilm-ma’rifatni rivojlantirishga yo‘naltirish yetakchi o‘rin tutadi. Binobarin, ilm-ma’rifat zulm va bid’atdan forig‘ bo‘lish yo‘lidir. Alloma tomonidan ilgari surilgan «Xilvat dar anjuman», «Safar dar vatan» g‘oyalari mavjud bilimlarni suhbat hamda amaliyat yordamida o‘zlashtirish maqsadga muvofigligiga ishoradir. Zero, bahs-munozaralarda, doimiy izlanishlarda hosil bo‘lgan ilm puxta va mustahkam bo‘ladi.

Alisher Navoiy bilimlarni izchil, uzlusiz o‘zlashtirish zarurligini uqtiradi. Shuningdek, ilm o‘rganish mashaqqatli yumush bo‘lib, uni o‘rganishda ayrim qiyinchiliklarni yengib o‘tishga to‘g‘ri kelishi, bu yo‘lda chidamli, qanoatli, bardoshli bo‘lish orqaligina mukammal bilimga ega bo‘lish mumkinligini ta’kidlaydi.

Abdulla Avloniy esa inson aqliy kamoloti xususida to‘xtalar ekan, quyidagilarni bayon etadi: «Ilm dunyoning izzati, oxiratning sharofatidir. Ilm inson uchun g‘oyat muqaddas bir fazilatdur, zeroki, ilm bizga o‘z ahvolimizni, harakatimizni oyna kabi ko‘rsatur, zehnimizni, fikrimizni qilich kabi o‘tkir qilur, ilmsiz odam mevasiz daraxt kabidur». Alloma bilim insonni jaholatdan qutqarishning eng samarali vositasi ekanligiga ham urg‘u beradi: «Ilm bizni jaholat qorong‘usidan qutqarur, madaniyat, ma’rifat dunyosiga chiqarur, yomon fe’llardan, buzuq ishlardan qaytarur, yaxshi xulq, odob sohibi qilur. Bugun hayotimiz, salomatligimiz, saodatimiz, sarvatimiz, maishhatimiz, himmatimiz, g‘ayratimiz, dunyo va oxiratimiz ilmga bog‘liqdur».

O‘quvchi dunyoqarashini shakllantirishning bir necha maqbul shakl, metod va vositalari bo‘lib, ular sirasida ma’naviy-axloqiy, ijtimoiy-g‘oyaviy, iqtisodiy, huquqiy, estetik va ekologik mavzularda tashkil etiluvchi suhbatlar, bahs-munozaralar, ma’ruzalar, muammoli vaziyatlarni yaratish asosida o‘quvchilarni fikrlashga undovchi amaliy treninglar, debatlar, mustaqil ishlar, shuningdek, ishchanlik o‘yinlari yanada samarali sanaladi.

Mustaqil ishlarni tashkil etish, xususan, muayyan mavzu asosida o‘quvchilarni kichik ilmiy izlanishlarni olib borishga yo‘llash ularning dunyoqarashlarini yanada boyib borishida poydevor bo‘lib xizmat qiladi. O‘s米尔 hamda o‘spirinlarni ma’lum nazariya yoki ta’limotlarning g‘oyalariga nisbatan tanqidiy munosabat bildirish, metodologik mohiyatini oolib berish, shaxsiy fikrlarini bayon etishda asosli dalillarga tayangan holda ish ko‘rishga undash ham o‘zining ijobjiy natijalarini beradi.

Ta’lim-tarbiya jarayonining izchil, uzlusiz, tizimli hamda aniq ijtimoiy maqsad asosida tashkil etilishi, mazkur jarayonda fanlararo aloqadorlik, shuningdek, dunyoqarashni shakllantirishda samarali sanaluvchi barcha mavjud omillarning birligiga tayangan holda ish ko‘rish ko‘zlangan maqsadga erishishning kafolatidir. Mazkur holat ma’lum ijtimoiy voqeа-hodisalar mohiyatini turli nuqtai nazardan baholash, ularning rivojini ko‘ra bilish, bir holatdan ikkinchi holatga o‘tishini

kuzatish, ularning o‘zaro bog‘liqligi va aloqadorligi, bir-birini taqozo etishini tushuna olish imkonini beradi.

Ta’lim-tarbiyani tashkil etish jarayonida fanlararo aloqadorlik, ijtimoiy va tabiiy omillarning o‘zaro muvofiq kelishiga erishish omillari, atrof-muhit hamda ijtimoiy munosabatlar ta’sirida shaxs kamolotini ta’minalashga erishish imkoniyatlardan unumli foydalanishga intilish maqsadga muvofiqli. Ta’lim muassasalarida o‘quv predmetlari sifatida tavsiya etilgan fanlar asoslarining o‘quvchilar tomonidan chuqur o‘zlashtirilishi ularda keng dunyoqarashni shakllantirishga yordam beradi. O‘qituvchilar o‘quvchilarda ilmiy dunyoqarashni shakllanishi xususida g‘amxo‘rlik qila borib, doimiy ravishda ular tomonidan o‘zlashtirilgan ilmiy bilimlarni amaliyatda qo‘llay olinishiga e’tibor berishlari zarur. Fan o‘qituvchilari u yoki bu qonuniyatlar va ularning mohiyati bilan o‘quvchilarni tanishtirib borar ekanlar, o‘quvchilarga turli hayotiy vaziyatlarda ulardan foydalanish yoki ularga tayanib ish ko‘rish lozimligini tushuntirib borishlari kerak.

Dunyoqarashning shakllanishida jamiyatda ustuvor o‘rin tutgan mafkuraviy g‘oyalari va ularning mohiyatidan to‘laqonli xabardor bo‘lish o‘ziga xos ahamiyatga ega. Shu bois ta’lim muassasalarida yo‘lga qo‘yilayotgan ta’lim-tarbiya, xususan, ijtimoiy-gumanitar va tabiiy fanlar asoslari mohiyati bilan o‘quvchilarni tanishtirish jarayonida O‘zbekiston Respublikasining ijtimoiy hayotida bosh mezon sifatida e’tirof etilgan milliy istiqlol g‘oyasi va mafkura mazmunida ilgari surilgan qarashlar xususida batafsil ma’lumotlar berib borish, ularga nisbatan o‘quvchilarda muayyan munosabatni shakllantirish pedagogik jihatdan samarali yo‘l hisoblanadi.

Iqtisodiy tarbiya o‘quvchilarda ilmiy dunyoqarashni shakllantirishning tarkibiy qismi. O‘zbekiston Respublikasida bozor munosabatlari shakllanayotgan sharoitda o‘quvchilarga iqtisodiy bilimlarni berish va ularda iqtisodiy faoliyatni yurita olish ko‘nikma, malakalarini shakllantirish o‘ziga xos ahamiyat kasb etadi.

Iqtisodiy tarbiya - o‘quvchilarga iqtisodiy bilimlarni berish, ularda iqtisodiy faoliyat (oila byudjetini shakllantirish, oila xo‘jaligini yuritish, mavjud moddiy boyliklarni asrash, ko‘paytirish, savdo-sotiq munosabatlarini to‘g‘ri tashkil etish va hokazolar)ni tashkil etish ko‘nikma va malakalarini shakllantirishdan iborat bo‘lib, ijtimoiy tarbiyaning muhim tarkibiy qismi sanaladi.

Iqtisodiy tarbiya ta’lim muassasalarida yo‘lga qo‘yilayotgan iqtisodiy ta’lim bilan chambarchas holda olib boriladi. Iqtisodiy tarbiyani tashkil etishda oila, ta’lim muassasasi va jamoatchilik o‘rtasidagi mustahkam hamkorlikka tayanish ijobjiy natijalarni kafolatlaydi.

Iqtisodiy tarbiyani tashkil etish jarayonida quyidagi vazifalar amalga oshiriladi:

- o‘quvchilarga iqtisodiy bilim asoslari (iqtisod, oila xo‘jaligini yuritish va boshqarish, ishlab chiqarish jarayonini tashkil etish, ishlab chiqarishni moliyalashtirish, kapital, tadbirkor, tadbirkorlik faoliyati, kichik va o‘rta biznes, ijara, shartnomalar va ularni tuzish, banklar, bank operatsiyalari, byujdetni shakllantirish, daromad, bankrot, biznes-reja va boshqalar) borasida chuqur bilimlar berish va ularni takomillashtirish;
- o‘quvchilarda iqtisodiy ong va tafakkur, xususan, mavjud moddiy boyliklarga nisbatan oqilona munosabatni tarbiyalash;
- ularda muayyan kasbiy yoki ishlab chiqarish ko‘nikma va malakalarini shakllantirish;
- ularni iqtisodiy ishlab chiqarish jarayoniga faol jalb etish;
- o‘quvchilarda tadbirkorlik faoliyatini tashkil etishga nisbatan ehtiyoj va layoqatni yuzaga keltirish;
- ular tomonidan tor doirada bo‘lsada tadbirkorlik faoliyatining yo‘lga qo‘yilishiga erishish.

Iqtisodiy mavzularagi suhbat, babs-munozara, hamda treninglar, ishlab chiqarish ilg‘orlari bilan uchrashuvlar, ishlab chiqarish korxonalariga uyushtiriluvchi ekskursiyalar, tadbirkorlik yoki muayyan kasbiy faoliyatni tashkil etish ko‘nikmalarini shakllantiruvchi ishchanlik o‘yinlari, o‘quvchilarning ishlab chiqarish borasidagi ijodiy qobiliyatlarini namoyish etishga imkon beruvchi ko‘rik-tanlovlari, ularning iqtisodiy tafakkurini o‘stiruvchi iqtisodiy yo‘nalishdagi konferentsiya, seminar va munozaralarni tashkil etish iqtisodiy tarbiya samaradorligini ta’minlaydi.

Iqtisodiy sohada amalga oshirilayotgan islohotlarni samarali tashkil etish uning ilmiy asoslarini ishlab chiqishni taqozo etadi. I.Karimov asarlarida respublika iqtisodiy taraqqiyotining asosiy yo‘nalishlari, omillari hamda tamoyillari batafsil ko‘rsatib o‘tilgan. Muallif bozor munosabatlarini shakllantirishning quyidagi tamoyillariga alohida urg‘u beradi:

1. Iqtisodiyotning har qanday siyofiy mafkuralardan ozod qilish asosida ijtimoiy barqarorlikni ta’minlash.

2. Iqtisodiyotni, moliyaviy ahvolni barqarorlashtirish –iqtisodiy islohotlarni amalga oshirishning muhim sharti.

3 Bozor iqtisodiyotiga o‘tishda xalqning tub manfaatlarini ko‘zlash, davlatning iqtisodiy islohotlarni amalga oshirish tashkilotchisi va yetakchisi bo‘lishi.

4 Pul siyosatini olib borishda mustaqil bo‘lish, valyuta zahiralarini boyitish.

5 Iqtisodiy islohotlarni amalga oshirishda qonun ustuvorligiga erishish, iqtisodiy faoliyat, tadbirkorlik va mehnat qilish erkinligi, barcha mulk shakllarining teng huquqliligi va huquqiy jihatdan bab-baravar muhofaza etilishi.

6 Bozor munosabatlari sharoitida aholini ijtimoiy himoyalash.

7 Iqtisodiy islohotlarning bosqichma-bosqich, evolyutsion tarzda amalga oshirilishi.

Iqtisodiy tarbiyani uzlusiz amalga oshirishda ta’lim muassasalarida dars va darsdan tashqari sharoitlar, shuningdek, oilada amalga oshirilayotgan harakatlar muhim ahamiyatga ega. Iqtisodiy mazmundagi suhbatlar, uchrashuvlar, ekskursiyalar, to‘garaklar ko‘rinishidagi amaliy tadbirkorlik faoliyati (u yoki bu hunar yo‘nalishidagi ijodiy ishlar)ni tashkil etish o‘quvchilarda iqtisodiy tafakkurning shakllanishiga yordam beradi.

Ekologik tarbiya o‘quvchilar dunyoqarashini shakllantirishning tarkibiy qismi. «Ekologiya» tushunchasi ilk bor nemis zoologi E.Gekkel tomonidan qo‘llanilgan. Ekologik tarbiya ijtimoiy tarbiyaning muhim tarkibiy qismi hisoblanadi. Ekologik tarbiya (grekcha «oikos» -turar joy, makon, «logos» -fan) o‘quvchilarga dastlabki ekologik bilimlarni berish, mavjud ekologik bilimlarini boyitish, ularda tabiat va atrof-muhit muhofazasini tashkil etish ko‘nikma va malakalarini shakllantirishga qaratilgan pedagogik jarayondir.

O‘zbekiston Respublikasida tabiat va atrof-muhit muhofazasini tashkil etishga alohida e’tibor qaratilmoqda. Bu yo‘lda amalga oshiriluvchi ijtimoiy-ekologik harakat mazmuni «O‘zbekiston Respublikasining Atrof-muhitni muhofaza qilish Milliy harakat rejasida o‘z ifodasini topgan.

Tabiat va atrof-muhitni muhofaza qilish, shuningdek, ekologik muammolarning ijtimoiy xavfi xususida to‘xtalib, O‘zbekiston Respublikasi Birinchi Prezidenti I.A.Karimov quyidagi fikri qayd etadi: «Ekologik xavfsizlik muammosi allaqachon milliy va mintaqaviy doiradan chiqib, butun insoniyatning umumiy muammosiga aylangan. Ekologiya hozirgi zamonning keng miqyosidagi keskin ijtimoiy muammolaridan biridir. Uni hal etish barcha xalqlarning manfaatlariga mos bo‘lib, tsivilizatsiyaning hozirgi kuni va kelajagi ko‘p jihatdan ana shu muammoning hal qilinishiga bog‘liqdir».

O‘quvlarda tabiatga nisbatan to‘g‘ri munosabatni qaror toptirish, mehr-muhabbatni uyg‘otish, atrof-muhit musaffoligiga erishish ekologik muammolarni hal etish yo‘lida muhim bosqich sanaladi.

Ekologik ta’lim o‘quvchiga aniq maqsadga muvofiq, izchil, tizimli va uzlusiz ravishda nazariy ekologik bilimlarni berishga yo‘naltirilgan ta’limiy jarayonidir.

Nazariy ekologik bilimlar (ekologik ong) hamda atrof-muhit va tabiat muhofazasi yo‘lida olib borilayotgan faoliyat birligi ekologik madaniyatni shakllantirishga xizmat qiladi. Ekologik ong tabiat va atrof-muhitning mavjud holati, ularni muhofaza etish borasidagi tushunchalarning ongdagi ifodasi bo‘lib, u murakkab ijtimoiy-psixologik hodisa sifatida namoyon bo‘ladi. Ekologik faoliyat esa ekologik bilimlarga tayanilgan holda tabiat va atrof-muhit muhofazasini ta’minalash borasida amalga oshirilayotgan xatti-harakatlar majmui demakdir.

Ekologik madaniyat o‘quvchining ijtimoiy talablarga muvofiq tabiat va atrof-muhit muhofazasini tashkil etish qobiliyati.

Ekologik tarbiya ijtimoiy tarbiyaning yana bir muhim tarkibiy qismi bo‘lib, uni tashkil etish jarayonida quyidagi yazifalar hal etilishi zarur:

1. O‘quvchilarning ta’lim jarayonida o‘zlashtirgan ekologik bilimlarini yanada oshirish.
2. Ularning tabiat va atrof-muhit ekologiyasi to‘g‘risidagi tasavvurini boyitish.
3. O‘quvchilarda tabiat va atrof-muhit muhofazasini ta’minalash ijtimoiy zaruriyat ekanligi to‘g‘risidagi e’tiqodni shakllantirish.
4. O‘quvchilarda ekologik faoliyat ko‘nikma va malakalarni tarbiyalash hamda ularning tabiat va atrof-muhit muhofazasini ta’minalash jarayonida faol ishtirok etishlariga erishish.

Oila va jamiyatda tashkil etilayotgan ekologik tarbiyaning suhbat, davra suhbati, ekskursiya, bahs-munozara, ijodiy tanlovlardan, uchrashuv, ijtimoiy-foydali mehnat (shanbalik, hashar, ko‘kalamzorlashtirish) kabi shakl hamda suhbat, kuzatish, amaliy faoliyatni tashkil etish, rag‘batlantirish va jazolash kabi metodlar yordamida tashkil etish o‘quvchilarda ekologik madaniyatni qaror topishini ta’minalaydi.

O‘quvchi tarbiyasida ishtirok etayotgan sub’ektlarning shaxsiy namunalari, o‘quv manbalari, badiiy adabiyotlar, ommaviy axborot vositalari (shu jumladan, Internet) materiallari va ularning g‘oyalari o‘quvchilarda ekologik madaniyatni shakllantirishning muhim vositalari sanaladi.

Ma’naviy-axloqiy tarbiya shaxs dunyoqarashini shakllantirishning muhim omili. Shaxs dunyoqarashining shakllanishida ma’naviy-axloqiy tarbiya ham muhim o‘ringa ega bo‘lib, uni samarali tashkil etish o‘quvchida ma’naviy-axloqiy ongni shakllantirishga yordam beradi. Axloqiy tarbiya muayyan jamiyat tomonidan tan olingan va rioya qilinishi zarur bo‘lgan xulq-atvor qoidalari, mezonlarini o‘quvchilar ongiga singdirish ularda axloqiy ong, axloqiy faoliyat ko‘nikmalari hamda axloqiy madaniyatni shakllantirishga yo‘naltirilgan pedagogik jarayon bo‘lib, ijtimoiy tarbiyaning muhim tarkibiy qismlaridan biri sanaladi.

Axloqiy tarbiyaning asosi axloq va axloqiy me’yorlardir. Axloq (lotincha «moralis» xulq-atvor ma’nosini bildiradi) ijtimoiy munosabatlar hamda shaxs xatti-harakatini tartibga soluvchi, muayyan jamiyat tomonidan tan olingan va rioya qilinishi zarur bo‘lgan xulq-atvor qoidalari, mezonlari yig‘indisi. Axloqiy me’yorlar to‘g‘risidagi bilimlar o‘quvchilar ongiga ta’lim va tarbiya jarayonida singdirilib boriladi. Axloqiy tarbiyaning natijasi o‘quvchilarda axloqiy ong, axloqiy faoliyat ko‘nikmalari va axloqiy madaniyatning shakllanishida ko‘rinadi.

Axloqiy ong - ijtimoiy ong shakllaridan biri bo‘lib, jamiyat tomonidan tan olingen va rioya qilinishi zarur bo‘lgan xulq-atvor qoidalari, mezonlari, shuningdek, milliy istiqlol g‘oyasining o‘quvchilar ongida aks etishidir.

Axloqiy ong, axloqiy faoliyat ko‘nikmalari hamda axloqiy madaniyat ta’lim-tarbiya jarayonida yo‘lga qo‘yilayotgan axloqiy, ijtimoiy-g‘oyaviy, iqtisodiy, huquqiy, estetik va ekologik mavzulardagi suhbat, bahs-munozara, debatlar xalq xo‘jaligining turli sohalarida fidokorona mehnat qilayotgan, ilm-fan, madaniyat, ishlab chiqarish hamda sport sohalarida yuksak darajadagi muvaffaqiyatlarni qo‘lga kirish bilan O‘zbekiston Respublikasi nomini jahonga mashhur qilayotgan, uning obro‘-e’tiborining oshishiga o‘zining munosib hissasini qo‘shayotgan shaxslar hayoti va faoliyat to‘g‘risidagi ma’lumotlardan samarali foydalanish, vatanparvarlik namunalarini ko‘rsatgan, xalq qahramonlari namunasida shakllantiriladi.

Axloqiy tarbiya o‘quvchilarda dunyoqarashni shakllantirishda ham muhim ahamiyatga ega bo‘lib, uni samarali tashkil etishda ong, his-tuyg‘u hamda xulq-atvor birligiga erishish maqsadga muvofiqdir. Zero, ular birligida ma’lum kamchiliklarning yuzaga kelishi ham o‘quvchilarning komil shaxs bo‘lib kamol topishlariga salbiy ta’sir ko‘rsatadi. Dunyoqarash tabiat, jamiyat, inson tafakkuri hamda shaxs faoliyati mazmunining rivojlanib borishini belgilab beruvchi dialektik qarashlar va e’tiqodlar tizimidir.

Yuksak ma’naviy komillik, yurt ozodligi, obodligi va xalq farovonli yo‘lida fidokorona mehnat qilish, o‘ziga va atrofdagilarga nisbatan talabchan bo‘lish, o‘zida irodaviy sifatlarni tarbiyalay olish, intiluvchanlik, tashabbuskorlik, tashkilotchilik, ijodkorlik hamda mustaqil fikrlash layoqatiga ega bo‘lish kabi xislatlarni mustaqil O‘zbekiston Respublikasi hayotida ustuvor bo‘lgan tamoyillar sifatida e’tirof etish mumkin.

O‘quvchilarni ma’naviy-axloqiy jihatdan tarbiyalashda milliy istiqlol g‘oyasi va mafkurasi asoslari tayanch omillar sifatida namoyon bo‘ladi.

Axloqiy tarbiyani tashkil etish jarayonida axloqiy mazmundagi suhbat, ma’ruza, bahs-munozara, konferentsiya, seminar hamda debatlardan foydalanish o‘zining ijobjiy natijalarini beradi.

Fuqarolik tarbiyasining mazmuni va vazifalari. Mustaqil O‘zbekiston Respublikasida shakllanayotgan milliy istiqlol g‘oyalari fuqarolarni Respublika Konstitutsiyasida e’tirof etilgan insonparvar, demokratik, huquqiy davlat va huquqiy jamiyatni barpo etishdek ezgu maqsad atrofida birlashtirishga xizmat qiladi. Har bir fuqaroning ijtimoiy-siyosiy, huquqiy faolligini yuzaga keltirish, huquqiy madaniyatini qaror toptirish – fuqarolik (huquqiy) jamiyatning asosiy talabi sanaladi.

Jamiyat tomonidan qonunchilik yo‘li bilan belgilangan talablar fuqaro xulqini baholash, xatti-harakatlari mohiyatini tahlil qilish uchun mezon bo‘lib xizmat qiladi. Ana shu talablarga muvofiq fuqaroning xulq-atvoridagi ayrim ko‘rinishlar, harakatlar yoki odatlar ma’qullanadi yoki qoralanadi.

O‘zbekiston Respublikasi fuqarolarining maqsadi erkin, demokratik, insonparvar huquqiy davlat va jamiyatni qurishdir. Bu jamiyatni bunyod etish jarayonida yangi ijtimoiy fuqarolik tarbiyasini tashkil etish vazifalarini yanada murakkablashtiradi. Zero, demokratik, huquqiy jamiyat barpo etilishining muvaffaqiyati fuqarolarning ijtimoiy-siyosiy onglilik darjasи, fuqarolik fazilatlarining qaror topganligi va ijtimoiy faollik ko‘rsatkichlariga bog‘liq.

Fuqarolikning ijtimoiy asosi yangi ijtimoiy-iqtisodiy munosabatlar bo‘lib, unda fuqarolarning shaxsiy manfaati jamiyat manfaati bilan qo‘shilib, uyg‘unlashib ketadi.

Milliy va umuminsoniy qadriyatlar mazmunida aks etgan g‘oyalar, demokratik talablar hamda axloqiy-huquqiy me’yorlarga muvofiq faoliyat yuritish ijtimoiy fuqarolik munosabatlarining muhim qoidasiga aylanadi.

Fuqarolik tarbiyasi fuqarolik tushunchasining mohiyatini anglatish orqali o‘quvchilarda yuksak darajadagi fuqarolik madaniyatini shakllantirish, ularni xalq, Vatan, jamiyat manfaatlari yo‘lida kurashuvchi fuqarolar etib tarbiyalashga yo‘naltirilgan pedagogik jarayon. Fuqarolik tarbiyasining markaziy ob‘ekti fuqaro sanaladi.

Fuqaro fuqaroligi huquqiy jihatdan e’tirof etilgan hamda muayyan jamiyat (davlat) a’zosi bo‘lgan shaxsdir.

Fuqarolik esa huquqiy va axloqiy me’yorlarga ongli rioya etish, ma’lum huquqlardan foydalanish hamda burchlarni bajarishga mas’ullik bilan yondoshuv, mehnat jarayoni va jamoadagi faollik, ma’naviy yetuklik asosida muayyan davlatga mansublik.

Fuqarolik tarbiyasining vazifalari tizimini quyidagilar tashkil etadi:

1. Yosh avlodni doimiy ravishda jamiyatda ustuvor mavqega ega bo‘lgan axloqiy va huquqiy me’yorlarga rioya etishga o‘rgatib borish.

2. O‘quvchilarga fuqarolik huquq va burchlari to‘g‘risida ma’lumotlar berib borish, ularda fuqarolik faoliyatini tashkil etish borasida ko‘nikma va malakalar hosil qilish.

3. O‘quvchilarda davlat ramzlariga nisbatan hurmat va muhabbatni qaror toptirish, Respublika Prezidenti sha’ni, or-nomusini himoya qilishga tayyorlik hissini shakllantirish.

4. O‘quvchilarda xalq o‘tmishi, milliy qadriyatlarga nisbatan muhabbat tuyg‘usini uyg‘otish, ulardan g‘ururlanish, faxrlanish va iftixor hislarini oshirish.

5. Vatan, xalq va millat ishiga sodiqlik, o‘z manfaatlarini yurt manfaatlari bilan uyg‘unlashtira olishga erishish, fidoiy fuqaroni tarbiyalab voyaga yetkazish.

6. Vatan, yurt ozodligi va mustaqilligini e’zozlovchi, ardoqlovchi, uni himoya qilishga tayyor fuqaroni tarbiyalash ishiga keng jamoatchilik e’tiborini jalg etish.

O‘quvchilarning fuqarolik tarbiyasini tashkil etishda shaxsga davlat Konstitutsiyasida ko‘rsatilgan huquqlardan foydalanish hamda burchlarni bajarish xususida ma’lumotlar berish, ularda ijtimoiy faoliyatni tashkil etishda huquqlardan foydalanish va burchlarni bajarish bo‘yicha ko‘nikma va malakalarni hosil qilish maqsadga muvofiqli.

Respublika Bosh qonunida shaxsnинг quyidagi huquqlari kafolatlanadi: yashash huquqi, erkinlik va shaxsiy daxlsizlik, ayblanayotgan shaxs ishining sudda qonuniy tartibda, oshkora ko‘rib chiqilishi, har kim o‘z sha’ni va obro‘siga tahdid qiladigan tajovuzlardan, shaxsiy hayotga aralashishdan himoyalananish va turar-joy dahlsizligi, Respublika hududida bir joydan ikki joyga ko‘chish, O‘zbekiston Respublikasiga kelish va undan chiqib ketish, fikrlash, so‘z va e’tiqod erkinligi, vijdon erkinligi, davlat ishlarini boshqarishda bevosita yoki o‘z vakillri orqali ishtirot etish, qonuniy mitinglar, yig‘ilishlar va namoyishlarda ishtirot etish, kasaba uyushmalarida, siyosiy partiyalarga va boshqa jamoat birlashmalariga uyushish, ommaviy harakatlarda ishtirot etish, saylash va saylanish, mulkdor bo‘lish, mehnat qilish, erkin kasb tanlash, dam olish, qariganda yoki mehnat qilish layoqatini yo‘qotganda, shuningdek, boquvchisidan mahrum bo‘lganda ijtimoiy ta’minotdan foydalanish, tibbiy xizmatdan foydalanish, bilim olish, ilmiy va texnikaviy ijod erkinligi.

O‘quvchilarga huquqlari borasidagi bilimlarni berish bilan birga fuqarolarning burchlari nimalardan iborat ekanligi haqida ma’lumot berish, bu xususida o‘quvchilarda amaliy ko‘nikmalarni hosil qilish ko‘zlangan maqsadga erishishda muvaffaqiyat omili bo‘ladi.

Fuqarolarning burchlari quyidagilardan iboratdir: fuqarolar Konstitutsiya va qonunlarda ko‘zda tutilgan talablarga rioya etishga, boshqa kishilarning huquqlari, erkinliklari, sha’ni, qadr-qimmatini hurmat qilish; O‘zbekiston xalqining tarixiy, ma’naviy-madaniy merosini avaylab asrash; fuqarolar tabiiy atrof-muhitga ehtiyotkorona munosabatda bo‘lish; qonunlar bilan belgilangan soliqlar va mahalliy yig‘imlarni to‘lash; O‘zbekiston Respublikasini himoya qilish. Yuqorida qayd etilgan burchlarni bajarish O‘zbekiston Respublikasining fuqarosi sanaluvchi har bir kishining muqaddas burchidir.

Fuqarolikning asosiy tarkibiy qismlari quyidagilardir:

muayyan davlat (jamiyat) a’zosi ekanligini his etish, shaxs taqdiri davlat va jamiyat hayoti bilan uzviy, chambarchas bog‘liq ekanligini

Fuqarolik va uning mohiyati. Ijtimoiy hayotda fuqarolik madaniyatning shakllanishi uchun zarur shart-sharoitlarni vujudga keltirish: jamiyat va shaxs (fuqaro) manfaatlariga to‘la mos keladi. Shu sababli Respublika mustaqilligi sharoitida fuqarolik tarbiyasini tashkil etish mazmunini tubdan yangilash zaruriyati yuzaga keldi. Fuqarolik tarbiyasini keng ko‘lamli (kompleks) tarzda tashkil etish – bugungi kun da’vati va talabi bo‘lib qolmoqda. Ushbu talabni ijobjiy ravishda hal etish oila - ta’lim muassasalari - jamoatchilik - davlat - jamiyat o‘rtasidagi mustahkam hamkorlik muhim ahamiyatga ega.

Fuqaro – fuqaroligi huquqiy jihatdan e’tirof etilgan hamda muayyan jamiyat (davlat) a’zosi bo‘lgan shaxs. O‘z fuqarolariga ega bo‘lish har bir davlatning zarur va muhim belgisi sanaladi. Fuqarolarning mavjudligi sababli davlat mavhum tushuncha bo‘lmay, muayyan mexanizmga ega sub’ekt sifatida maydonga chiqadi. Huquqiy o‘rnini qonun yo‘li bilan kafolatlangan shaxsnинг davlat ichkarisida yoki tashqarisida bo‘lishidan qat’iy nazar, ma’lum bir davlatga qarashliligi holati fuqarolik deyiladi. O‘zbekiston fuqarosi O‘zbekiston Respublikasining Konstitutsiyasi hamda Respublika Oliy Majlisi tomonidan qabul qilingan tegishli qoidalar, belgilangan huquqlardan foydalana oladi, qonunlarda ko‘rsatilib o‘tilgan burchlarni bajaradi.

- Fuqarolik huquqiy va axloqiy me’yorlarga ongli rioya etish, ma’lum huquqlardan foydalanish hamda burchlarni bajarishga mas’ullik bilan yondoshuv, mehnat jarayoni va jamoadagi faollik, ma’naviy yetuklik asosida muayyan davlatga mansublikdir. Demak, «fuqarolik» o‘z davlatiga nisbatan huquq tushunib yetish;

- xalq, davlat oldidagi fuqarolik huquq va burchlarini qonunchilik asosida bilish, ularga so‘zsiz, qat’iy amal qilish;

- o‘z xalqi, davlati o‘tmishiga hurmat tuyg‘usini qaror toptirish, shaxsiy manfattlaridan Respublika (Vatan) manfaatlarini ustun qo‘ya bilish, xalq va Vatan ravnaqi, istiqboli uchun kurashishga tayyorlik, yurt tinchligini himoya qilish, asrab-avaylash;

- davlat ramzlariga nisbatan cheksiz muhabbatni qaror toptirish, ularning muhofazasi uchun tayyorlik, davlat ramzlarining millat, xalq or-nomusi, sha’ni, qadr-qimmati ekanligini anglash;

- ijtimoiy-siyosiy onglilik, ijtimoiy faollik, davlatning ichki va xalqaro siyosati qoidalarini tushunish va idrok qilish;

- milliy va umuminsoniy axloq hamda huquq me’yorlarini buzilishiga nisbatan murosasiz kurashish.

O‘quvchilarni fuqarolik ruhida tarbiyalashda davlat ramzlarining ahamiyati. Davlat ramzlari muayyan millat, elatning etnopsixologik xususiyatlari, qarashlari, orzu-umidlari, intilishlari hamda maqsadi, hududiy, ijtimoiy-g‘oyaviy birlik mohiyatini anglatishga xizmat qiluvchi tasviriy belgilar majmuidir.

Muayyan davlatning bayrog‘i, gerbi (tamg‘asi) hamda madhiyasi davlat ramzlari majmuini ifodalaydi.

Davlat ramzlari o‘zlarida chuqur siyosiy va ijtimoiy-g‘oyaviy mazmunni ifoda etadi. Davlat ramzlari (bayroq, gerb)da tasvirlangan ranglar, tasvirlar muayyan xalq, millat o‘tmishi, qadim an’analari, xalqning turmush tarzi, orzu-umidlari, maqsadi, hayotiy intilishlarini ifoda etishga xizmat qiladi. Davlat madhiyasida esa xalq, millat, davlat va jamiyatning yagona maqsadi, birligi g‘oyalari tarannum etiladi.

Davlat ramzlari davlatning mavjudligini ko‘rsatuvchi belgilar sanaladi. Ramzlar – bu shartli belgilar bo‘lib, ular qadim davrlardayoq turli xalqlarda u yoki bu hodisa, olam, mavjudot, odamlar tasvirini, ularning qarashlarini ifodalagan.

O‘zbekiston Respublikasida davlat mustaqilligining e’lon qilinishi ijtimoiy-siyosiy mustaqillikni ifoda etuvchi ramzlarni yaratishni taqozo etdi. SHu munosabat bilan 1990 yil 30 martda O‘zbekiston Respublikasi Oliy Kengashining «O‘zbekiston Respublikasining Davlat madhiyasi to‘g‘risida»gi Qaror qabul qilindi va bu borada amaliy ishlar boshlab yuborildi.

O‘zbekiston Respublikasining 1992 yil 10 dekabrda bo‘lib o‘tgan XI sessiyasida O‘zbekiston Respublikasining davlat madhiyasi qabul qilindi. Ushbu madhiya mualliflari O‘zbekiston Xalq shoiri va taniqli bastakor Mutual Burxonovdir.

Ta’lim muassasalarida fuqarolik tarbiyasini tashkil etish jarayonida o‘quvchilarga davlat ramzlari, ularning mohiyati borasidagi ma’lumotlarni berish, ularning ongiga davlat ramzlarining xalq, millat or-nomusi, sha’ni, qadr-qimmatining timsoli ekanligi to‘g‘risidagi g‘oyalarni singdirish orqali ularda mazkur ramzlarga nisbatan hurmat tuyg‘usini qaror toptirish kabi vazifalarni ijobiy hal etish maqsadga muvofiq sanaladi. Xusan, O‘zbekiston Respublikasi davlat Madhiyasingning quyidagi matni o‘quvchilar tomonidan nafaqat yod olinishi, balki madhiya mazmunida ifoda etilgan g‘oyalar mohiyatini chuqur tahlil eta olish layoqatini shakllantirish uchun ma’lum shart-sharoitlarni yaratib berish ta’lim muassasalari jamoasi, ularning rahbariyati oldida turgan asosiy vazifalardan biridir:

Serquyosh, hur o‘lkam, elga baxt, najot,
Sen o‘zing do‘stlarga yo‘ldosh, mehribon,
Yashnagay to abad ilmu fan, ijod,
Shuhrating porlasin toki bor jahon!

Naqorat:

Oltin bu vodiylar – jon O‘zbekiston,
Ajdodlar mardona ruhi senga yor!
Ulug‘ xalh hudrati jo‘sh urgan zamon,
Olamni mahliyo aylagan diyor!
Bag‘ri keng o‘zbekning o‘chmas iymoni,
Erkin, yosh avlodlar senga zo‘r qanot!
Istiqlol mash’ali, tinchlik posboni,
Xalqsevar, ona yurt, mangu bo‘l obod!

Naqorat:

Oltin bu vodiylar – jon O‘zbekiston,
Ajdodlar mardona ruhi senga yor!
Ulug‘ xalh hudrati jo‘sh urgan zamon,
Olamni mahliyo aylagan diyor!

Davlat madhiyasi kabi uning bayrog‘i, gerbi (tamg‘asi) ham jahon miqyosida mavjud bo‘lgan muayyan davlatning o‘z xalqi, millati nomidan faoliyat yuritish imkoniyatiga ega ekanligini anglatadi. Shu bois 1991 yil 15 fevralda O‘zbekiston Respublikasi Oliy Majlisining «O‘zbekiston SSRning davlat ramzları to‘g‘risida»gi Qarori qabul qilinib, unga muvofiq 1991 yil 18 noyabrda Respublika bayrog‘i, 1991 yil 2 iyulda Respublika gerbi (tamg‘asi) qabul qilingan.

Mustaqil O‘zbekiston Respublikasining bayrog‘ida oq, ko‘k, yashil va qizil ranglar o‘z ifodasini topgan bo‘lib, ularning har biri muayyan ma’noni anglatishga xizmat qiladi. Oq rang qizil rang bilan hoshiyalangan. Respublika bayrog‘ida yurt tarixi, o‘zbek xalqining milliy ruhi va yurt tabiatining jamoli aks ettirilgan. Bayroqning chap tomoni yuqorida qismida yarim oy va o‘n ikki yulduzning tasviri tushirilgan. Ko‘k rang va yulduzlar tasviri tiniq, moviy osmon belgisidir. O‘rtadagi oq rang esa yorug‘ kun va pokiza, oq ko‘ngilli o‘zbek xalqining tilagi, qizil hoshiyalar esa tomirlarda jo‘sh urayotgan qon kabi tiriklik va hayot ramzidir. YAshil rang esa qadim-qadimdan tabiat belgisi, oy (yangi oy) ramzining berilishi mustaqillik sharoitida hayot kechirish xalqimiz uchun o‘ziga xos yangi davr ekanligining ifodasidir. YULduzlar sonining o‘n ikkitaligi yil oylari, muchal hisobiga nisbatdir. Umuman, yulduzlar qadimdanoq abadiyat timsoli sifatida qadrlanib kelingan. XVIII asrdan boshlab esa, buyuk intilish hamda ulug‘ g‘oyalarning ifodasi sifatida talqin etila boshlangan.

Respublika milliy bayrog‘ining huquqiy maqomi «O‘zbekiston Respublikasining Davlat bayrog‘i to‘g‘risida»gi Qonunda belgilab berilgan. Milliy bayroq va uning mohiyati to‘g‘risidagi ma’lumotlarni o‘quvchilarga yetkazish sinf soatlarida, shuningdek, tarbiyaviy tadbirlarni o‘tkazish chog‘ida amalga oshiriladi.

Bayroq davlat mustaqilligining belgisigina bo‘lmay, u O‘zbekiston Respublikasi nomini xalqaro maydonda ramziy ravishda ifoda etish uchun xizmat qiladi. Davlat bayrog‘i Prezidentlik apparati, Respublika Oliy Majlisi va hukumati, Qoraqalpog‘iston Respublikasi Jo‘qorig‘i Kengeshi va hukumati, xalq deputatlari mahalliy Kengashlari, turli davlatlarda Respublika nomidan ish olib boruvchi O‘zbekiston Respublikasining doimiy vakolatxonalari binolarida ko‘tariladi.

O‘zbekiston Respublikasi fuqarolari, chet ellik mehmonlar Respublika bayrog‘ini hurmat qilishlari shart. Davlat bayrog‘iga nisbatan hurmatsizlik qonun yo‘li bilan jazolanadi.

Davlat ramzlarining yana biri – bu Davlat gerbi (tamg‘asi)dir. O‘zbekiston Respublikasi Davlat gerbining qabul qilinishi «O‘zbekiston Respublikasining Davlat gerbi to‘g‘risida»gi Qonun g‘oyalari hamda o‘zbek xalqining ming yillik boy tajribasiga asosan amalga oshirildi.

O‘zbekiston Respublikasining Davlat gerbida tog‘lar, daryolar, bug‘doy boshoqlari (chap tomonda), ochilgan g‘o‘za shohlarining (o‘ng tomonda) gulchambar holidagi tasviri aks ettirilgan. Gerb o‘rtasida serquyosh yurt ramzi bo‘lgan quyosh o‘zining zarrin nurlarini sochib turibdi. Gerbning yuqoridagi qismida Respublika mustaqilligining ramzi sifatida sakkiz burchak tasvirlangan bo‘lib, uning ichida yarim oy (yangi oy – yangi tuzum) va yulduzlar (abadiyat timsoli) joylashtirilgandir. Gerbning markazida baxt va erksevarlik ramzi bo‘lgan kumush rangli Xumo qushi qanotlarini yozib turgan holda tasvirlangan. Xumo qushi insonga baxt keltiruvchi, uni turli ofatlardan himoya qiluvchi, mehribon jonzot sifatida o‘zbek xalq og‘zaki ijodida keng talqin etib kelingan. Gerbning pastki markaziy qismida Davlat bayrog‘i ranglaridagi chambar lenta o‘zagida «O‘zbekiston» so‘zi yozilgan. Gerbda ifoda etilgan sakkiz qirrali burchak – masammandir. Ushbu belgi ijtimoiy hayotning ma’lum bir g‘oya, kuch birlashtiradi degan g‘oyani anglatishga xizmat qiladi. Paxta va bug‘doy boshoqlarining tasviri rizqu-ro‘zning nishonasidir.

Davlat gerbining huquqiy maqomi ham maxsus Qonun bilan himoyalanadi. Davlat gerbidan foydalanish huquqi maxsus davlat hokimiyati va boshqaruvi idoralariga berilgan bo‘lib, ularga

O‘zbekiston Prezidenti devoni, O‘zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi, davlat hokimiyati va boshqaruvning mahalliy idoralari, vazirliklar, davlat qo‘mitalari, barcha toifadagi sudlar, prokuratura, diplomatik va konsullik vakolatxonalarini kiradi.

Davlat gerbining tasviri tushirilgan muhrlar, hujjatlarning blankalari va ulardan foydalanish, saqlash hamda yo‘qotish tartibi Respublika Vazirlar Mahkamasining maxsus hujjati asosida tartibga solingan.

Davlat gerbining tasviri, shuningdek, fuqarolik pasporti, korxona, tashkilot, muassasalarining ish qog‘ozlari, muhrlarida o‘z aksini topgan. Respublika fuqarosi shaxs sifatida o‘z sha’ni, ornomusini qanchalik muqaddas bilsa, fuqaro sifatida davlat ramzlarini shu qadar muqaddas bilishi, uni asrash, muhofaza qilish uchun o‘zida mas‘ullik tuyg‘usini qaror toptirishi lozim. Fuqarolik tarbiyasini yo‘lga qo‘yish jarayonida davlat ramzlaridan noqonuniy hamda axloqsiz ravishda foydalanayotgan kimsalarga nisbatan murosasiz bo‘lish lozimligini uqtirib borish maqsadga muvofiqdir.

Fuqarolik tarbiyasining asoslaridan biri millat, xalq o‘tmishini o‘rganish orqali milliy o‘zlikni anglash tuyg‘usini qaror toptirish sanaladi.

Shaxs ham, jamiyat ham o‘tmishni o‘rganish, uning har bir bosqichini tahlil qilish asosida kelgusi hayot rejasini ishlab chiqadi.

O‘tmish mutafakkirlarining qarashlari, boy ma’naviy meros g‘oyalari bugungi avlod uchun dasturilamal bo‘lishi lozim.

Allomalar, xalq qahramonlari hayotini o‘rganish, millat va shaxsga inson sifatida kim ekanligini anglab yetishga yordam beradi.

Milliy qadriyatlar g‘oyalarini o‘rganish asrlar davomida ardoqlanib kelgan an’ana, urf-odat, marosimlar millatni bu qadar jipslashganligi siridan voqif etadi. Fuqarolik tarbiyasi negizida xalq o‘tmishi, tarixini o‘rganish milliy qadriyatlar mohiyatini anglashga yo‘naltirilgan faoliyatga o‘quvchilarni jalb etish ijtimoiy maqsadni amalga oshirishga yo‘naltirilgan yo‘l sanaladi.

O‘quvchilarni haqiqiy fuqaro etib tarbiyalash, ularda fuqarolik tuyg‘usini qaror toptirish, fidoiy, vatanparvar fuqaro sifatida tarbiyalash evaziga ta’minlanadi.

Yosh avlodda fuqarolik hissi va e’tiqodini tarbiyalamay turib, ularda axloqiy, xulqiy odatlar va ko‘nikmalarni shakllantirib bo‘lmaydi.

Fuqarolik tuyg‘usini qaror toptirish murakkab jarayon. Bunda dastlab o‘quvchilarga fuqarolikning mohiyati va me’yoriy qoidalar mazmuniga oid bilimlar beriladi. Avvalo, o‘quvchiga fuqarolik odobi va madaniyati haqida tushunchalar beriladi, bu xildagi xatti-harakatlarga oid namunalar keltiriladi, so‘ngra faoliyat uyuştiriladi. Ana shu asosida ularda fuqarolik tushunchasi shakllanadi va fuqarolik xulqiy odatlari hosil qilinadi.

Badiiy va ilmiy adabiyotlar, matbuot yangiliklari, kinofilm, spektakl g‘oyalari, turli suhbatlar mazmunini tushuntirish, targ‘ib etib borish orqali o‘quvchilar ongiga fuqarolik tushunchalari singdiriladi. Fuqarolik tuyg‘usini bolalarda maktabgacha ta’lim yoshidan boshlab hosil qilish maqsadga muvofiqdir. Buning uchun «Respublika bayrog‘ida nimalar aks ettirilgan?», «Respublika gerbida nimalar tasvirlangan?», «Himo qushi tasviri qanday ma’noni anglatadi?», «Sen Davlat madhiyasini bilasanmi?» kabi mavzularda suhbatlashish muhimdir.

O‘quvchiga fuqaro sifatida o‘z xulq-atvori mazmunini tahlil etish imkonini berish lozim. Ya’ni, «Bugun xalq farovonli, Vatan taraqqiyoti uchun nima qila oldim?», «Zimmamdagи burchni qanday ado etdim?» tarzidagi savollarga javob topishga o‘rgatish kerak.

Yosh avlodga turli fanlar asoslarini chuqur o‘zlashtirish ularning tafakkuri va dunyoqarashini boyitishga, shuningdek, fuqaro sifatida o‘z majburiyatlarini to‘laqonli anglashlari

uchun imkoniyat yaratishini tushuntirib borish maqsadga muvofiqdir. Fidoiylik, intiluvchanlik, tashabbuskorlik, tashkilotchilik, qat’iyat, matonat, uyushqoqlik kabi xislatlar o‘quvchilarda fuqarolik tarbiyasini tashkil etish jarayonida tarbiyalanadi.

Fuqarolik tarbiyasini tashkil etish uchun ma’lum shart-sharoitlarning mavjudligi taqozo etiladi. Bular:

- 1) o‘quv yurtida tashkil etilayotgan ta’lim-tarbiya jarayoni yuksak darajada uyushtirilishi kerak;
- 2) fuqarolik tarbiyasini tashkil etish jarayonining muvaffaqiyati o‘qituvchi va o‘quvchilar jamoasining saviyasiga bog‘liq;
- 3) tarbiyaviy ishning rejali, uzluksiz, tizimli bo‘lishiga erishish;
- 4) oila, maktab va mahalla o‘rtasida o‘zaro hamkorlikning yuzaga kelishi fuqarolik tarbiyasining muvaffaqiyatini ta’minlaydi;
- 5) o‘quvchilarning axloqiy va huquqiy me’yorlar, umumiy tartibga qat’iy rioya etishga o‘rgatish, zimmasidagi burchni to‘laqonli ado etishlariga e’tiborni qaratish.

Fuqarolik tarbiyasini tashkil etishda suhbat, munozara, ma’ruza, bahslardan foydalanish, mashq, test, anketa savollarga javoblar olish kutilgan natijani qo‘lga kiritishga imkon beradi.

Fuqarolik tarbiyasida uning natijasini hisobga olish muhim ahamiyatga ega. Bunda o‘quvchining tarbiyalanganlik darajasi asos qilib olinadi. Ushbu maqsadda diagnostik (tashhis qo‘yish), statistik va qiyosiy tahlil tahlilni olib borish lozim.

Ijtimoiy fuqarolik tarbiyasining tashkil etilishi natijasida kamol topgan fuqaro o‘zida quyidagi sifatlarni namoyon eta olishi lozim:

- fuqarolik burchini bajara olish (o‘z Vatani, xalqi, ota-onasi oldidagi majburiyatni his eta olish) qobiliyatiga egalik;
- milliy g‘urur va vatanparvarlik tuyg‘usiga ega bo‘lish;
- davlat Konstitutsiyasi, davlat hokimiyati organlari, mamlakat Prezidenti hamda davlat ramzları (gerb, bayroq va madhiya)ga nisbatan hurmatda bo‘lish;
- mamlakat taqdiri va istiqboli uchun javobgarlik, mas’ullik;
- ijtimoiy huquqiy hamda axloqiy me’yorlarga nisbatan hurmat va itoatda bo‘lish;
- mamlakat milliy boyliklarini asrash, ularni ko‘paytirish haqida qayg‘urish;
- davlat tili, milliy madaniyat va an’analarga sodiq, ularga nisbatan ehtiyyotkorona munosabatda bo‘lish, ularni asrash;
- ijtimoiy faollik;
- demokratik tamoyillarga amal qilish;
- tabiatga nisbatan ehtiyyotkorona va mas’uliyatli munosabatda bo‘lish;
- fuqarolarning huquq va burchlarini hurmat qilish;
- huquqiy ong va fuqarolik madaniyatiga ega bo‘lish;
- to‘g‘riso‘z,adolatli, muruvvatli, mehribon bo‘lmish;
- o‘z faoliyati va xatti-harakatiga nisbatan mas’uliyatli bo‘lish;
- baynalminallik, o‘zga mamlakatlarning xalqlariga nisbatan hurmatda bo‘lish va boshqalar.

Vatanparvarlik va baynalminallik – fuqarolik tarbiyasining asoslari. Fuqarolik tarbiyasini tashkil etish jarayonida shaxsda vatanparvarlik (lotincha «patriotes» – vatandosh, «patris» – vatan, yurt) tuyg‘usini shakllantirishga alohida e’tibor qaratiladi. Binobarin, fuqaro muayyan davlatning a’zosi sifatida uning sha’ni, obro‘-e’tiborini ta’minlashi, uning manfaatlari uchun kurasha olishi zarur.

«Vatan atamasi aslida arabcha so‘z bo‘lib, ona yurt ma’nosini bildiradi, Vatan tushunchasi ken va tor ma’noda qo‘llaniladi. Bir xalq vakillari jumuljam yashab turgan, ularning ajdodlari azal-azaldan istiqomat qilgan hudud nazarda tutilsa, bu keng ma’nodagi tushunchadir. Kishi tug‘ilib o‘sgan uy, mahalla, qishloq nazarda tutilsa, bu tor ma’nodagi tushunchadir».

Vatanparvarlik shaxsning o‘zi mansub bo‘lgan millat, tug‘ilib o‘sgan vatani tarixidan g‘ururlanishi, buguni to‘g‘risida qayg‘urishi hamda uning porloq istiqboliga bo‘lgan ishonchini ifoda etuvchi yuksak insoniy fazilat sanaladi.

«Vatanparvarlik – o‘z taqdirini vatan, millat taqdiri bilan boqlagan barcha kishilrga xos fazilat. Millat taraqqiyotining imkoniyatlari, shon-shuhrat, obro‘-e’tibori ham shu millat kishilar vatanparvarlik tuyususining darajasi bilan bog‘liqdir».

Vatanparvar shaxs qiyofasida quyidagi sifatlar namoyon bo‘ladi:

1. Vatanga bo‘lgan mehr-muhabbat, unga sadoqat.
2. O‘zi mansub bo‘lgan millat o‘tmishi, urf-odatlari, an’analari va qadriyatlariga sodiqlik.
3. Vatan va millat tarixidan g‘ururlanish.
4. Yurtning moddiy, shuningdek, millat tomonidan yaratilgan ma’naviy boyliklarini asrash, ularni ko‘paytirish borasida g‘amxurlik qilish.
5. Vatan ravnaqi va millat taraqqiyoti yo‘lida mehnat qilish.
6. Vatan ozodligi va millat erkiga qilinayotgan har qanday tahdidiga qarshi kurashish.
7. Vatan va millat obro‘i, sha’ni, or-nomusini himoya qilish.
8. Vatan ravnaqi va millat taraqqiyotiga nisbatan ishonchga ega bo‘lishi.

Vatanparvar shaxs o‘z vatanini uning boyliklari yoki vatanining qulay geografik hududda joylashganligi uchun emas, balki, o‘zi uning bir bo‘lagi, o‘zi mansub bo‘lgan millatning esa unda istiqomat qilishi uchun qadrlay olishi zarur.

Alisher Navoiy quyidagi misralarda vatandan ayrilish inson uchun og‘ir judolik ekanligiga urug‘ beradi:

g‘urbatda g‘arib shodmon bo‘lmas emish,
El anga shafiqi mehribon bo‘lmas emish,
Oltin qafas ichra gar qizil gul butsa,
Bulbulga tikondek oshiyon bo‘lmas emish.

Allomaning fikrlarini rivojlantirgan holda vatandan judo bo‘lish og‘ir judolikkina emas, balki «yuzi qaroliq» ekanligini Zahiriddin Muhammad Bobur quyidagicha ifodalagan edi:

Tole yo‘qi jonimga balolig‘ bo‘ldi,
Har ishnikni, ayladim - xatoliq bo‘ldi.
O‘z yerni qo‘yib Hind sori yuzlandim,
Yo rab, netayin, ne yuz qarolig‘ bo‘ldi.

Abdulla Avloniy o‘z asarlarida «vatan» tushunchasiga ta’rif berib, uning ravnaqi uchun kurashish vatanparvar insonga xos xususiyat ekanligi quyidagicha qayd etadi: «Har bir kishining tug‘ulub o‘sgan shahar va mamlakatini shul kishining vatani deyilur. Har kim tug‘ilgan, o‘sg‘on yerini jonidan ortiq suyar. Hatto bu vatan hissi – tuyg‘usi hayvonlarda ham bor. Agar bir hayvon o‘z vatanidan – uyuridan ayrilsa, o‘z yeridagi kabi rohatda yashamas. ...

Biz turkistonliklar vz vatanimizni jonimizdan ortiq suydig‘imiz kabi. Arablar Arabistonlarini, qumlik, issiq cho‘llarini, eskumular shamol taraflarini, eng sovuq va muzlik yerlarini boshqa yerdlardan ziyod suyarlar. Agar suymasalar edi, havosi yaxshi, tiriklik oson yerlarga o‘z vatanlarini tashlab hijrat qilur edi».

Inson o‘zi tug‘ilib o‘sgan vatanda orzu-umidlari, niyatlari, hayotiy intilishlari bilan o‘ziga yaqin bo‘lgan kishilar davrasida bo‘ladi, o‘zi ko‘nikkan turmush tarzi bo‘yicha kun kechiradi, bolalikdan o‘zi ko‘nikkan ijtimoiy munosabatlar jarayonida ishtirok etadi, hayotining bir qismiga aylangan tilda so‘zlashadi va u shu muhitdagina o‘zini erkin his qiladi. Begona yurtlarda u o‘ziga tanish bo‘lgan, o‘zi ko‘nikkan muhitni topa olmaydi. Shu bois garchi iqtisodiy jihatdan rivojlangan mamlakatga safar uyushtirgan bo‘lsa-da, o‘z yurtini tezda sog‘inadi.

Baynalminallik («*inter*» – *orasida*, *o‘rtasida*, *aro*, «*natio*» – *xalq*) o‘zga millat va elatlarning haq-huquqlari, erki, urf-odatlari, an’analari, turmush tarzi, tili hamda vijdon erkinligini hurmat qilish, ularning manfaatlariga ziyon yetkazmaslikni ifoda etuvchi shaxsga xos ma’naviy-axloqiy fazilatlardan biridir.

O‘quvchilar o‘rtasida vatanparvarlik va baynalminallik tarbiyasi ularga oid mavzularda suhbat, davra suhbat, matbuot konferantsiyasi, viktorina, uchrashuv, ko‘rik-tanlov, bahsmunozaralar tashkil etish kabi shakkarda amalga oshirilishi mumkin. Shuningdek, muzeylarga ekskursiyalar uyushtirish, vatanparvarlik va baynalminallik mavzularida yaratilgan asarlar mazmunini birgalikda o‘rganish, kinofilmlar tomosha qilish ham o‘zining ijobiy natijasini beradi.

O‘quvchilarda baynamlinallik tuyg‘usini shakllantirishda ta’lim muassasalari qoshida faoliyat yurituvchi «Do‘stlik klubi»ning ta’siri kattadir. Binobarin, turli millatlarga mansub bolalar o‘rtasida do‘stlik aloqalarining bog‘lanishi ularda bir-birlariga nisbatan hurmatni qaror toptiribgina qolmay, o‘zga millat yoki elatlarning urf-odatlari, an’analari, tili, madaniyati va qadriyatlarini puxta o‘rganishga ko‘maklashadi. Bu boradagi bilimlar esa ularda shovinistik (millatchilik) kayfiyatining shakllanishiga to‘sinqlik qiladi. Shuningdek, o‘quvchilarni Respublika Baynalminallik markazi yoki joylardagi Milliy-madaniy Markazlarning faoliyati bilan yaqindan tanishtirish, ayni vaqtida respublika hududida turli millat va elat vakillarini birlashtiruvchi 138 ta Milliy-madaiy markazlar faoliyat yuritayotgani to‘g‘risida ma’lumotlar berib, ular tomonidan uyushtirilayotgan tadbirlarga o‘quvchilarni faol jalb etish ham ijobiy natijalarni beradi.

Yoshlarda vatanparvarlik tuyg‘usini shakllantirishda harbiy vatanparvarlik tarbiyasining ham ahamiyati beqiyosdir. Respublika «Kamolot» yoshlar ijtimoiy harakati rahbarligida harbiy vatanparvarlik g‘oyasini targ‘ib etuvchi «Vatanparvar» o‘yinlari, musobaqalarining o‘tkazilishi maqsadga muvofiqidir. O‘quvchilarni ijtimoiy-g‘oyaviy, ma’naviy-axloqiy, psixologik-irodaviy, jismoniy hamda harbiy-vatanparvarlik tarbiyasini tashkil etish ular tomonidan Vatanni himoya qilishdek muqaddas burchni anglashlariga yordam beradi.

Harbiy vatanparvarlik tarbiyasi yoshlarni vatan himoyasi hamda harbiy mudofaaga tayyorlash, ularda favqulotda holatlarda harbiy mudofaani tashkil etish ko‘nikma va malakalarini shakllantirishga yo‘naltirilgan pedagogik jarayon.

Harbiy-vatanparvarlik tarbiyasining maqsadi yoshlarni vatan himoyasi hamda harbiy mudofaaga tayyorlash, ularda favqulotda holatlarda harbiy mudofaani tashkil etish ko‘nikma va malakalarini shakllantirishdan iborat bo‘lib, mazkur jarayonda quyidagi vazifalar amalga oshiriladi:

- 1) o‘quvchilarga fuqaro mudofaasi hamda harbiy bilim asoslarini bo‘yicha dastlabki nazari bilimlarni berish va amaliy ko‘nikmalarni hosil qilish;
- 2) o‘quvchilarni milliy mustaqillik, O‘zbekiston Respublikasining davlat qurilishi hamda konstitutsiyaviy tuzumiga qarshi uyushtiriluvchi tahdidlarning oldini olishga tayyorlash;
- 3) o‘quvchilarda g‘oyaviy onglilikni tarbiyalash asosida ularda terrorizm va diniy ekstremistik g‘oyalarga qarshi nafrat tuyg‘usini tarbiyalash;
- 4) o‘quvchilarning Vatan himoyasini ta’minlash borasidagi harbiy-texnik tayyorgarlikka ega bo‘lishlari uchun zarur shart-sharoitni yaratish;

5) o‘quvchilarda favqulotda vaziyatlarda tegishli chora-tadbirlarni ko‘ra olish, shuningdek, qurolli hurujlardan himoyalanish ko‘nikma va malakalarini shakllantirish;

6) ularda hushyorlikni oshirish va hokazolar.

Harbiy-vatanparvarlik tarbiyasini tashkil etishda ta’lim muassasalarida o‘qitilishi yo‘lga qo‘yilgan boshlang‘ich harbiy tayyorgarlik mashg‘ulotlari muhim ahamiyatga ega. O‘quvchilar o‘rtasida BHT (boshlang‘ich harbiy ta’lim o‘quv fani) bo‘yicha o‘zlashtirilgan nazariy va amaliy bilimlarni namoyish etish imkonini beruvchi musobaqaning tashkil etilishi bu borada ijobiy natija bera oladi. O‘qituvchi rahbarligida «Shon-shuhurat» muzeylariga uyushtiriluvchi ekskursiyalar ham o‘quvchilarda harbiy–vatanparvarlik tuyg‘usini shakllantirishda muhim rol o‘ynaydi.

Huquqiy tarbiya. Huquqiy tarbiya o‘quvchilar o‘rtasida fuqarolik tarbiyasini tashkil etishda o‘ziga xos o‘rin tutadi. 1993 yil mart oyida e’lon qilingan «Sinfdan va maktabdan tashqari tarbiyaviy ishlар Kontseptsiyasi»da qayd etilganidek: «Huquqiy tarbiyaning asosiy maqsad va vazifalari Konstitutsiyani, davlat haqidagi ta’limotni, chunonchi, fuqarolik, oila, mehnat, xo‘jalik, ma’muriy, nafaqa, sud ishlарini yuritish va boshqarish huquqlarining ma’nosini tushuntirishdan, bolalarni davlat qonunlarini yuksak darajada hurmat qilish, ularga so‘zsiz rioya etish, adliyaviy bilimlarni egallashga ehtiyoj sezish, tartib va intizomni buzuvchilarga nisbatan murosasizlik ruhida tarbiyalash, xalqaro huquqning ahamiyatga molik masalalari, xalqaro tashkilotlar (BMT, Xavfsizlik Kengashi va hokazo) faoliyati haqida o‘quvchilarning umumiylasavvurlarini shakllantirishdan iboratdir.

1997 yil 29 avgustda O‘zbekiston Respublikasi Oliy Majlisining IX sessiyasida qabul qilingan «Jamiyatda huquqiy madaniyatni yuksaltirish Milliy dasturi» g‘oyalari jamiyat va shaxs huquqiy madaniyatini shakllantirish va uni rivojlantirish borasida qimmatli nazariy asos bo‘lib xizmat qiladi.

Huquqiy ta’lim va tarbiya o‘zaro bog‘liqlik, uzyiyilik, aloqadorlik hamda dialektik xarakterga ega bo‘lib, shaxs huquqiy madaniyatini shakllantirish garovi hisoblanadi. Zero, huquqiy ta’lim o‘quvchilarga huquqiy me’yorlar, qonunlar hamda ijtimoiy-huquqiy munosabatlar mohiyati to‘g‘risida tizimlangan bilimlarni berish, ularda huquqiy bilimlarni egallashga bo‘lgan ehtiyojni yuzaga keltirish, huquqiy ongni shakllantirish jarayoni bo‘lib, u izchil, uzlusiz, tizimli tarzda tashkil etilishi lozim.

Huquqiy tarbiya shaxs tomonidan o‘zlashtirilgan nazariy-huquqiy bilimlar negizida huquqiy faoliyatni tashkil etish borasidagi ko‘nikma va malakalarni hosil qilish, unda ijobiy mazmundagi huquqiy sifatlarni qaror toptirish va huquqiy madaniyatni shakllantirishga yo‘naltirilgan pedagogik jarayon hisoblanadi. Shaxs huquqiy madaniyatini shakllantirish huquqiy ta’lim va tarbiya jarayoning muhim bosqichidir.

Huquqiy tarbiyani tashkil etish jarayonida quyidagi vazifalar hal etiladi:

- o‘quvchilarga huquqiy me’yorlar, qonunlar va ijtimoiy-huquqiy munosabatlar mohiyati hamda ularning ijtimoiy hayotdagi ahamiyati to‘g‘risida ma’lumotlar berish;

- o‘quvchilarda huquqiy bilimlarni egallashga bo‘lgan ehtiyojni yuzaga keltirish, huquqiy ongni qaror toptirishga erishish;

- o‘quvchilarda huquqiy faoliyatni tashkil etish borasidagi ko‘nikma va malakalarni hosil qilish;

- ularda ijobiy mazmundagi huquqiy sifatlari (huquqiy tasavvur, huquqiy idrok, huquqiy tafakkur, huquqiy savodxonlik, huquqiy mas’ullik, huquqiy faollik, huquqiy e’tiqod va huquqiy salohiyat)ning qaror topishini ta’minlash;

- o'quvchilar huquqiy madaniyati (huquqiy me'yorlar, qonunlarning ijtimoiy hayotdagi ahamiyatini to'g'ri baholash, harakat va harakatsizlikning qonuniy bo'lishiga erishish, davlat Konstitutsiyasi va ramzlarini, shuningdek, fuqarolik huquq va burchlarini hurmat qilish, yuridik xizmatlarga nisbatan ehtiyojni qaror toptirish, har qanday ko'rinishdagi huquqbazarliklarga qarshi murosasiz kurashni tashkil etish)ni shakllantirish.

Huquqiy madaniyat – shaxs tomonidan huquqiy bilimlarning o'zlashtirilishi hamda huquqiy faoliyatni tashkil etish darajasining sifat ko'rsatkichi. Shaxs huquqiy madaniyatini shakllantirish quyidagi shartlar asosida amalga oshiriladi:

- keng ko'lamli ijtimoiy – huquqiy axborotli muhitning mavjudligi;
- shaxs huquqiy ongini shakllantirish;
- shaxs huquqiy faoliyatini yo'lga qo'yish.

Pedagogik jarayonda huquqiy ta'llim-tarbiyaning samaradorligini hisobga olish maqsadga muvofiqdir. O'quvchilarning huquqiy jihatdan tarbiyalanganligi quyidagi holatlar bilan o'chanadi:

-o'quvchilar tomonidan «O'zbekiston davlat va huquqi asoslari», «Konstitutsiyaviy huquq» kabi o'quv fanlarining o'zlashtirilish darajasi, ya'ni, huquqiy bilimlarning muayyan darajasi;

- ularning umumjamiyat axloqiy-huquqiy me'yorlariga amal qilishlari hamda mакtab va boshqa o'quv yurtlari ichki tartib-qoidalari, shuningdek, o'quvchilar qoidalariga rиoya qilishlari, tartib-intizomni buzish hollarining kamayganligi, o'z-o'zini nazorat qilish, xatti-harakatlari mohiyatini ongli tahlil etish qobiliyatiga ega ekanliklari – huquqiy ongning muayyan darajasi;

- ijtimoiy-huquqiy faollikkari (o'quvchilar o'z-o'zini boshqaruв organlari, yoshlar uyushmalari, tabiatni muhofaza qilish, shuningdek, jamoat tashkilotlari hamda huquq-tartibotni himoya qiluvchi tashkilotlar faoliyatini uyushtirishdagi ishtiroklari) – amaliy-huquqiy faoliyat ko'lami.

O'quvchilardagi qiziqishni inobatga olgan holda huquqiy mazmundagi, xususan, «Biznes faoliyatini tashkil etishning huquqiy asoslari», «Maishiy xizmat turlaridan foydalanishning huquqiy mohiyati», «Oldi-sotdi munosabatlarining huquqiy-axloqiy negizlari», «Yoshlar jinoyatchiligi va uning oqibatlari», «XXI asrga narkotiklarsiz qadam tashla!», «Sening huquq va burchlaring», «Yoshlar ijtimoiy mehnatini tashkil etish shartlari», «Nikoh-muqaddas bitim», «Tabiatni muhofaza qilishning huquqiy asoslari», «Terrorizm – mudhish jinoyat», «Qonuniy harakat va harakatsizlik nima?» kabi mavzularda ma'ruza va seminarlar tashkil etish, mustaqil ravishda huquqiy bilimlarni o'zlashtirish maqsadida ularni huquqiy adabiyotlar bilan ishlashga o'rgatish, jinoiy xatti-harakatlar va ularning oqibatlari xususida davra suhbat, huquqni muhofaza qilish organlari xodimlari bilan uchrashuv va konferentsiyalar o'tkazish, shuningdek, huquqiy mavzudagi kinofilmlar namoyish etish g'oyat muhim.

Shaxsda huquqiy sifatlarni qaror topishi uning ijtimoiy – huquqiy munosabatlar jarayonidagi ishtiroki darajasi va sifatiga bog'liq. Doimiy ravishda, maqsadli tarzda huquqiy munosabatlarga kirishish shaxsda huquqiy madaniyat unsurlarining shakllanishiga olib keladi. Shu bois jamiyat mafkurasi, ijtimoiy tuzumda qaror topgan huquqiy munosabatlar mazmuni, uning g'oyalari o'quvchilar huquqiy madaniyatini shakllantirishda yetakchi o'rinn tutadi.

Huquqiy tarbiyani tashkil etish davrida o'quvchilar faoliyati mazmunini tahlil etish, ularda o'z faoliyatlariga nisbatan tanqidiy yondoshuvni qaror toptirish, shuningdek, o'z faoliyatlarini real baholashga o'rgatib borish talab etiladi.

O'quvchilar «O'zbekiston davlat va huquqi asoslari», «Konstitutsiyaviy huquq» o'quv predmetlari asoslarini o'rganish jarayonida O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi, fuqarolik jamiyat asoslari, milliy davlat tuzilishi, davlat organlari tizimi, vakillik hokimiyati organlari,

O'zbekiston Respublikasi Prezidenti, Respublika Vazirlar Mahkamasi, vazirliklar va davlat qo'mitalari, mahalliy boshqaruv organlari, fuqarolarining o'zini o'zi boshqarish organlari, Qoraqalpog'iston Respublikasi Vazirlar Kengashi kabi organlar faoliyatini o'rganish, shuningdek, O'zbekiston Respublikasi ichki va tashqi siyosati mohiyatini o'zlashtirish, xalqaro huquqiy munosabatlarni yo'lga qo'yilishi tartibi bilan tanishib borar ekanlar, ayni vaqtida ularda nafaqat huquqiy ong balki siyosiy ong ham shakllanadi. Zero, jamiyat tizimi, uning amal qilishi uchun asos bo'lgan g'oya va qarashlar o'z navbatida huquqiy g'oya va qarashlarning vujudga kelishini ta'minlaydi.

R.Mahmudov huquqiy madaniyatning asosini tashkil etuvchi qismlar moddiy, ma'naviy, huquqiy, axloqiy, estetik va boshqa mafkuraviy omillardan iborat ekanligini, demakki, moddiy hamda ma'naviy xususiyatga ega bo'lgan assosi, bir-biriga muvofiq qismlarni ajratib ko'rsatadi. Huquqshunos olimlar Sh.O'razayev, M.Qoriyevlar esa huquqiy madaniyat huquqiy bilimlarni egallah, huquqiy me'yorlarning amaliyotda o'z isbotini topishi hamda boshqa mualliflardan farqli ravishda huquqning obro'si va qonunning ijtimoiy hayotdagi o'rni bilan belgilanishini qayd etib o'tadilar: «Huquqiy madaniyat tushunchasi–huquqning rivojlanish darajasi, aholining huquq haqidagi tushunchasi, qonunchilikning ahvoli, huquqning obro'si va shu singari unsurlardan tashkil topadi».

A.F.Nikitin esa shaxs huquqiy madaniyati tarkibini tushunishga o'ziga xos tarzda yondashadi hamda shaxs huquqiy madaniyatini murakkab psixologik hodisa deb baholaydi. U. chunonchi, uning tarkibiy qismlarini: huquqiy bilimlar va ularni amaliyotda qo'llay olish ko'nikmasi; qonunga nisbatan shaxs munosabati va niroyat shaxsning huquqiy mazmunga ega bo'lgan vaziyatlardan faoliyatidan iborat»deb ta'kidlaydi.

Demak, shaxs huquqiy madaniyati quyidagilar aks etadi:

1) huquq va huquqiy tizim borasida yetarli ma'lumotga ega bo'lish, huquqiy bilim asoslarini o'rganish, ularni o'rganishga bo'lgan ehtiyoj va qiziqishning hosil bo'lishi, egallangan nazariy-huquqiy bilimlarni amaliyotga tadbiq etish borasidagi ko'nikmani shakllantirish hamda malakaga ega bo'lish;

2) ijtimoiy-siyosiy, iqtisodiy, madaniy munosabatlarni uyuştirish chog'ida o'z faoliyati timsolida huquqiy madaniyat unsurlarini namoyon etish, ijtimoiy-siyosiy hamda huquqiy faoliyikni yuzaga keltira olishda ko'rindi.

Shaxs huquqiy madaniyatini quyidagi ikki asosiy qismga ajratish mumkin;

- 1) huquqiy ong;
- 2) huquqiy faoliyat.

Huquqiy ong – ijtimoiy ong shakllaridan biri bo'lib, u jamiyat taraqqiyotning ma'lum bosqichida – davlat, mulk va mulkiy munosabatlarning paydo bo'lishi, aholining keskin sur'atda tabaqalashuvi, huquq, huquqiy munosabatlar tushunchalarining paydo bo'lish jarayonida ularga yondosh tushuncha sifatida qo'llanilgan hamda ijtimoiy-huquqiy munosabatlarni tashkil etish chog'ida ko'zga tashlanadi.

Huquqiy ong muayyan jamiyatning moddiy hayot tarzi bilan belgilanadigan tasavvur, idrok, tafakkur va e'tiqodlar tizimi bo'lib, ijtimoiy-psixologik hodisa sifatida murakkab tuzilishga ega.

Huquqiy faoliyat huquqiy me'yorlar, qonunlar talablariga nisbatan ongli yondashish, ularga qat'iy va og'ishmay amal qilish, qonunlarni hurmat qilish, ularni shaxs erkini himoya qilish kafolati sifatida e'tirof etish, huquqiy munosabatlar jarayonidagi faol ishtirokni tashkil etishga yo'naltirilgan amaliy xatti-harakatlar majmui.

Shaxs huquqiy madaniyatining muhim tarkibiy qismlari sifatida quyidagilar e'tirof etiladi: huquqiy tasavvur, huquqiy idrok, huquqiy savodxonlik, huquqiy tafakkur, huquqiy faollik, huquqiy mas'ullik, huquqiy e'tiqod, huquqiy salohiyat.

Nazorat savollari

1. Shaxsda ilmiy dunyoqarash va tafakkurni shakllantirishning bosqichlari qanday?
2. Aqliy tarbiyaning shaxs dunyoqarashini shakllantirishdagi ahamiyati haqidagi fikrlaringizni bayon eting.
3. Shaxs dunyoqarashini shakllantirishdag ma'naviy-axloqiy tarbiyaning roli.
4. Aqliy tarbiyaning asosiy vazifalarini sanang.

1.12. Ma'naviy-axloqiy tarbiya. O'quvchilaning mehnat, jismoniy va estetik tarbiysi. O'quvchilarda axborot iste'moli madaniyatini shakllantirish

Tayanch turshunchalar: tarbiya, ma'naviy-axloqiy tarbiya, estetik tarbiya, mehnat tarbiysi, jismoniy tarbiya, axborot iste'moli, axborot madaniyati.

Ma'naviy-axloqiy tarbiya mohiyati, asosiy tushunchalari. Jamiyatda kechayotgan ijtimoiy islohotlarning samaradorligi uning fuqarolari ega bo'lgan ma'naviyatga bog'liq. Shu bois mustaqillikning dastlabki yillarda O'zbekiston Respublikasi Prezidenti I.A.Karimov jamiyat rivojlanishining ma'naviy-axloqiy negizlarini aniq belgilab berdi. Bular:

- umuminsoniy qadriyatlarga sodiqlik;
- xalqimizning ma'naviy merosini mustahkamlash va rivojlantirish;
- insonning o'z imkoniyatlarini erkin namoyon qilishi;
- vatanparvarlik.

Zero, jamiyat rivojlanishi faqat uning iqtisodiy taraqqiyotinigina emas, balki ma'naviy yuksalishini ham taqozo etadi.

Har qanday mafkura kabi O'zbekiston Respublikasi milliy istiqlol mafkurasining asosiy g'oyalardan biri ham jamiyatda ma'naviy-axloqiy qarashlarning ustuvorligiga erishish sanaladi.

Ijtimoiy tarbiyaning boshqa turlari kabi ma'naviy-axloqiy tarbiya asosini ham ilg'or milliy, ma'naviy-axloqiy qadriyatlар, xalq pedagogikasi g'oyalari tashkil etadi.

Ma'naviyat shaxs, xalq, davlat va jamiyatning kuch-qudrati, taraqqiyoti, imkoniyatlari va istiqbollarini belgilab beruvchi ichki ijobiy, ruhiy omildir.

Ma'naviyat (arabcha «ma'naviyat» - ma'nolar majmui) mohiyatiga ko'ra ijtimoiy taraqqiyotga ijobiy ta'sir o'tkazuvchi falsafiy, huquqiy, ilmiy, badiiy, axloqiy, diniy tasavvur, tushuncha va g'oyalar majmui hisoblanadi.

Jamiyat ma'naviyati uch muhim soha yo'naliishida amaliy faoliyatni tashkil etish asosida shakllantiriladi:

Madaniyat («cultura» so'zidan olingen bo'lib, parvarish qilish, ishlov berish ma'nosini bildiradi) – ijtimoiy taraqqiyot davomida insonlarning faoliyati tufayli qo'lga kiritilib, ularning ijtimoiy ehtiyojlarini qondirishga xizmat qiluvchi moddiy va ma'naviy boyliklar tizimi.

Ma'rifat shaxs ongiga ilmiy bilim, axloq qoidalari hamda ijtimoiy munosabatlarni tartibga soluvchi huquqiy me'yirlarni singdirish, ta'lim-tarbiyani takomillashtirish, milliy meros va umuminsoniy qadriyatlarni o'rganish, ularni targ'ib etish maqsadida amalga oshiriladigan tadbirlar tizimi.

Mafkura (arabcha «mafkura» - naqtai nazar va e'tiqodlar tizimi, majmui) – jamiyatdagi muayyan siyosiy, huquqiy, axloqiy, diniy, badiiy, falsafiy, ilmiy qarashlar, shuningdek, ma'naviy-axloqiy yuksaklish, ma'rifiy-tarbiyaviy ishlarning rivojini ta'minlovchi, ularning maqsad va yo'nalishlarini aniqlashda yetakchi o'rinn tutuvchi g'oyalar tizimi.

Har uchala sohaning uzviy birligi asosida jamiyat ma'naviyati yuksaladi.

Ma'naviyat sohasida ijobiy yechimini ta'minlash zarur bo'lgan asosiy vazifani ko'rsatar ekan, O'zbekiston Respublikasi Prezidenti I.A.Karimov quyidagilarni ta'kidlaydi: «Bu sohadagi asosiy vazifamiz – milliy qadriyatlarimizni tiklash, o'zligimizni anglash, milliy g'oya va mafkurani shakllantirish, muqaddas dinimizning ma'naviy hayotimizdagi o'rnini va hurmatini tiklash kabi mustaqillik yillarida boshlagan ezgu ishlarimizni izchillik bilan davom ettirish, ularni yangi bosqichga ko'tarish va ta'sirchanligini kuchaytirishdir. ... Bu sohadagi ishlarimizning pirovard maqsadi – iymon-e'tiqodi butun, irodasi baquvvat, erkin fuqaro ma'naviyatini shakllantirishdir. Ya'ni, mustaqil dunyoqarashga ega, ajdodlarimizning bebaho merosi va zamonaviy tafakkurga tayanib yashaydigan barkamol shaxs – komil insonni tarbiyalashdan iborat».

Demak, ma'naviyatli inson bilimli, ma'lum kasb-hunar sohibi, o'z Vatanining sodiq fuqarosidir. O'z davlati qonunlarini biladigan va ularga amal qiladigan, yurti bilan g'ururlana oladigan inson. O'z Vatani boyliklarini saqlaydigan, uni yanada boyitadigan, go'zalliklaridan bahramand bo'ladigan shaxs. U har qanday zararli illatlarga qarashi kurashadigan, milliy va umuminsoniy qadriyatlarni avaylab asraydigan insondir.

Axloq esa shaxsning xatti-harakatlari, yurish-turishi, turmush tarzi, hayot kechirish tamoyillari, qoidalari, ijtimoiy munosabatlar mazmunini ifodalaydi.

Axloq ijtimoiy hodisa sifatida jamiyat ma'naviy-ruhiy hayotida o'ziga xos o'rinn tutadi.

«Axloq» (lotincha – xulq-atvor ma'nosini bildiradi) ijtimoiy ong shakllaridan biri bo'lib, ijtimoiy munosabatlar hamda shaxs xatti-harakatini tartibga soladigan qonun-qoidalalar majmuidir.

Axloq - ma'naviyatning tarkibiy qismi sifatida shaxs kamolotining yuqori bosqichi sanaladi. Zero, axloq, axloqiy me'yorlarsiz shaxsning ruhiy va jismonan yetukligining mezoni bo'lgan ma'naviy kamolotga erishib bo'lmaydi. SHuning uchun ham ma'naviy-axloqiy tarbiyada uzviylik, aloqadorlik dialektik xarakterga ega bo'lib, shaxsning ma'naviy-axloqiy shakllanishida muhim sanaladi.

Ma'naviy-axloqiy tarbiyaning mazmuni. Ma'naviy-axloqiy tarbiya va unga qo'yiladigan talablar bu jamiyatda ma'lum ijtimoiy-axloqiy talablarga mos axloqiy xislatlarni shakllantirish maqsadida o'quvchilar ongi, hissiyotlari hamda xulqiga muvofiq va tizimli ta'sir etishdir.

Ma'naviy-axloqiy tarbiya vazifalari quyidagilardan iborat:

1. O'quvchilarda ma'naviy-axloqiy ongni shakllantirish.
2. Ularda ma'naviy-axloqiy his-tuyg'ularni tarbiyalash va rivojlantirish.
3. O'quvchilarda ma'naviy-axloqiy xulq-atvor ko'nikma va odatlarini tarkib toptirish.

Ma'naviy-axloqiy tarbiya mohiyatiga ko'ra inson ongingin jamiyat bilan aloqadorligi, jamiyat oldida burchli ekanligi, o'z xulq-atvorini jamiyat taraqqiyoti darajasiga bog'liqligini tushunishi, jamiyat tomonidan tan olingan axloqiy me'yor, ideal hamda talablarni bajarishda mas'uliyatni his etishi, ma'naviy-axloqiy bilimlarning e'tiqodga aylanishi va bu e'tiqodlarning tizimliligi, mustahkam ma'naviy-axloqiy his-tuyg'u va xislatlarni shakllantirish, o'quvchilar tomonidan ma'naviy-axloqiy xulq-atvor jamiyat a'zolariga bo'lgan hurmat-e'tiborni namoyon etuvchi mezonlardan ekanligining anglab yetilishi, ma'naviy-axloqiy odatlarning shakllanishi va boshqalardan iborat.

Ma’naviy-axloqiy tarbiya mazmunida milliy va umuminsoniy qadriyatlarni tiklash masalasining kun tartibiga qo‘yish zaruriyatining yuzaga kelganligi munosabati bilan tub o‘zgarishlar yuz berdi.

Eng muhim qadriyat inson omili hisoblanadi. Hayot insonga bir marta beriladi, SHuning uchun ham milliy va umuminsoniy qadriyatlarda uni mazmunli, o‘zgalar va o‘zining hayoti ma’nosini anglagan holda o‘tkazish kerakligi haqida ko‘plab rivoyat, hikmat va pand-nasihatlar mavjud.

Bundan tashqari ta’lim muassasasida o‘quvchilarga qadriyat sifatida munosabatda bo‘lish ham dolzarb ahamiyatga ega bo‘lib bormoqda. Zero, ta’lim tamoyillarida eng muhim, asosiy tamoyillardan biri ta’limni insonparvarlashtirish va demokratlashtirish bo‘lib, uning asosiy mohiyati o‘quvchi shaxsiga insoniy munosabatda bo‘lishni, ta’lim jarayonini erkinlashtirishni talab etadi.

Ma’naviy-axloqiy tarbiyada yana bir eng qimmatli qadriyat erkinlikdir. Ta’limni demokratlashtirish bilan birga shaxs erki va huquqini hurmat qilish rivojlanadi. Bu esa o‘z navbatida o‘quvchi shaxsida mas’uliyatni his etish, ongli intizomga rioya etish ko‘nikmalarini tarbiyalaydi. Shuningdek, vtanparvarlik, xalqlar o‘rtasida do‘stlik va hamkorlik, ms’uliyatni his etish, burch, or-nomus, vijdonlilik, tartiblilik, adolatlilik va boshqa xislatlar tarbiyasi katta ahamiyatga ega.

Bugungi kunda jinsiy tarbiya, mehnat tarbiyasi yanada muhim ahamiyat kasb etmoqda. Sog‘lom turmush tarzini tarkib toptirish, ayniqsa, zarurligini kundalik hayot tarzi yanada yaqqol namoyon etmoqda.

Tekinxo‘rlik, narkomaniya, tamaki mahsulotlari va spirtli ichimliklarni iste’mol qilish, fahsh, johillik kabi salbiy illatlar ham hayotda uchrab turadi. Bu illatlar insonning axloqiy qiyofasinigina emas, balki o‘zini ham yemirib boradi. Inson ham ma’naviy, ham jisman haloq bo‘ladi. Shu bois insonning ma’naviy-axloqiy tarbiyasini tashkil etish ijtimoiy tarbiyaning boshqa yo‘nalishlaridan ustun qo‘yilishi zarur. Binobarin, ma’naviy-axloqiy tarbiya yosh avlod tarbiyasi bilan bog‘liqdir. Agar tarbiyaning boshqa yo‘nalishlarida muayyan tarbiya (masalan, jismoniy, huquqiy va boshqalar) u yoki bu tarbiyaviy tadbirlar tizimiga asoslansa, ma’naviy-axloqiy tarbiyada esa har bir tarbiyalanuvchining o‘ziga xos xususiyatlarini, shuningdek, tarbiyaviy vaziyatni inobatga olgan holda, yaxlit tarbiyaviy ishlar rejalashtiriladi va unga mos metod hamda usullar tanlanadi.

Tarbiyaviy tadbirlar rejasini ishlab chiqish, tadbirlarni tashkil etishda ma’naviyat, axloq inson ongingin shakli, inson madaniyatining bir qismi ekanligi haqidagi tushunga ega bo‘lish nazarda tutiladi. Ma’naviyat va axloqning mohiyati, uning me’yorlari va tamoyillari mazmunini tushunish o‘quvchilarni ma’naviy-axloqiy jihatdan fikr yuritishlariga imkon beradi. Natijada ular o‘zlar va boshqalarning xatti-harakatlarini ana shu nuqtai nazardan baholaydilar. Ma’naviy-axloqiy tushunchalar, baholash va muhokama yuritish asosida ma’naviy-axloqiy e’tiqod shakllanadi va nihoyat inson xatti-harakati va xulqi aniqlanadi. Ma’naviy-axloqiy e’tiqodga ega inson axloqiy me’yorlar, talablarni ongli bajaradi va ularga hurmat bildiradi. Lekin ma’naviy-axloqiy me’yorlar haqida bilimga ega bo‘lish va uni tushunish hali e’tiqodni faoliyatga aylantiradi degan gap emas, ma’naviy-axloqiy bilimlar qachon hayotiy tajribalarda qo‘llanilib, o‘quvchilar tomonidan ularning faoliyatida namoyon bo‘lgandagina shakllangan deyish mumkin.

Ma’naviy-axloqiy tarbiya tizimida ma’naviy-axloqiy his-tuyg‘ular inson tomonidan, uning hovea-hodisalar, kishilar hamda o‘z xulqiga nisbatan his-tuyg‘ularni uyg‘otishga rag‘bat paydo qiluvchi tarbiyaviy ishlar tizimli tashkil etilgandagina samarali kechadi. Mazkur tizimda xulq-atvorni shakllantirishga oid tarbiyaviy ishlar aks etadi. Shunga ko‘ra ma’naviy-axloqiy xulq-odobga

doir xislatlarni shakllantirishga undovchi rag'bat bilan hosil bo'ladigan faoliyat eng asosiy bo'lib hisoblanadi.

Shuningdek, o'quvchida ma'naviy-axloqiy xislatlarni shakllantirishga nisbatan ehtiyoj bo'lishi shart. Demak, ma'naviy-axloqiy tarbiyani tashkil etish jarayonida uyushtiriluvchi tadbirlar xulq-odobga doir xatti-harakatlar zanjiridan iborat bo'ladi. Ma'naviy-axloqiy xatti-harakatlar esa o'quvchi tomonidan axloqiy me'yor va tamoyillar mohiyatini o'rganish, ularni anglab yetishdan iboratdir.

Xatti-harakatlar tizimi ma'naviy-axloqiy odatlarni tarkib toptiradi. Bu borada quyidagi talablarni amalga oshirish maqsadga muvofiqdir:

- ma'naviy-axloqiy tarbiya axloqsizlikka qarshi kurashdagi «kompaniya»ga aylanmay, maqsadga muvofiq, uzlucksiz, tizimli va izchil amalga oshirilishi zarur;

- o'quvchilarda ma'naviy-axloqiy xislatlar va fazilatlarni tarbiyalash faol hayotiy vaziyatlar, axloqiy me'yorlar buzilgan holatlarda tarbiyanuvchilarining o'z nuqati nazarlarini ifodalashlari bilan amalga oshirilishi;

- shaxsda o'z idealiga intilishiga bo'lgan his-tuyg'ularini uyg'otishga yo'naltirilgan xatti-harakatlarni tashkil etish borasidagi ko'nikmalarni tarbiyalash;

- ma'naviy-axloqiy tarbiyaga doir ishlarni tarbiyanuvchilarining tajribasi, tarbiya qoidalarini qabul qilishlari va bunga tayyorliklari, yaxshi va yomon xatti-harakatlarning mohiyatini tushunishlarini hisobga olgan holda amalga oshirish;

- tarbiyanuvchilarda yuksak ma'naviy-axloqiy sifatlar – insoniylik, insonga hurmat, mehr-saxovat, xushmuomalalik, ijtimoiy munosabatlarni tashkil etishda muomala madaniyati va axloq qoidalariga rioya qilish kabi holatlarni tarkib toptirish;

- fuqarolik madaniyati, ongli intizom, jamoani hurmat qilish va boshqa juda ko'p ma'naviy-axloqiy sifatlar – boshqlarga g'amxo'rlik qilish, odamlarning g'am-tashvishi, quvonchini tushuna olish, o'z manfaatidan o'zgalar manfaatlarini ustun qo'yish, axloqiy me'yorlar hamda mavjud qonunlarga zid xatti-harakatlarni to'xtataolish, ma'lum xatti-harakatlarni amalga oshirishda jamoa a'zolarining fikri bilan o'rtoqlashish, mas'uliyatni his etish kabilarga asoslanishi kerak.

Ma'naviy-axloqiy tarbiyani tashkil etishda o'quvchilar xatti-harakatlarida ko'zga tashlanadigan salbiy odatlar – jamoa joylarida qattiq gapirish, qo'pol so'zlarni ishlatish, hissiyotga berilish, o'ylamay gapirish, ishonli bo'Imagan hamda dalillar bilan tasdiqlanmagan voqeа-hodisalar haqida fikr yuritish, boshqalarning suhbatini bo'lish, qo'lini silkitib gapirish kabilarning bartaraf etib borilishiga alohida e'tibor qaratish zarur.

Arzimas bo'lib ko'ringan, lekin shaxsning kelajak hayot va ksbiy faoliyatni tashkil etishda muvaffaqiyatga ega bo'lish yo'lida zarurli bo'lgan bu kabi odatlardan holi bo'lishda o'quvchilarga yordam ko'rsatish o'qituvchilarining muhim vazifalaridan sanaladi.

Ma'naviy-axloqiy tarbiyaning tarkibiy qismlari, shakl va metodlari. Buyuk ma'rifatparvar Abdulla Avloniy «Turkiy guliston yohud axloq» asarida axloq «insonlarni yaxshilikka chaqiruvchi, yomonlikdan qaytaruvchi bir ilmdur», - deydi. Aynan axloq, uning ijtimoiy ahamiyati haqida ma'lumot beruvchi mazkur manbada alloma yaxshi va yomon xulqlarga to'xtalib o'tadi. Allomaning nuqati nazaricha, yaxshi xulqlar quyidagilardan iborat: fatonat (aql), diyonat (e'tiqod), nazofat (poklik va tozalik), g'ayrat, riyozat (savob ishlar), qanoat, shifoat, ilm, sabr, hilm (yumshoq tabiat) intizom, nafs me'yori, vijdon, vatanni suymak, haqqoniyat, nazari ibrat, iffat, hayo, idrok va zako, hifzi lison (til va adabiyot), iqtisod, viqor (g'urur), muhabbat, avf (kechirimli bo'lish). Bu xislatlar ma'naviy-axloqlilikning asosiy sifatlari sanaladi. Ular asosida

Vatanga muhabbat va sadoqat, mehnatga axloqiy munosabat, o‘z atrofdagilarga axloqiy yondashuv, shuningdek, har bir o‘quvchining o‘zi va shaxsiy xulq-atvoriga munosabatni qaror toptiriladi.

Abdulla Avlniy yomon xulqlar sirasiga quyidagilarni kiritadi: g‘azab, aysh-ishrat, jaholat, safohat (umri va molini bekorchi narsalarga sarf etish), hamoqat (o‘zbilarmonlik, manmanlik),adolat (dangasa, yalqov), hasosat (ta’ma, hirs), rahovat (g‘ayratsizlik), anoniyyat (xudbin, mutakabbir, manman), adovat (kek saqlash), namimat (chaqimchilik), g‘iybat, haqorat, jibonat (qo‘rroqlik), hasad, kizb (yolg‘on), nifoq, ta’ma, zulm va boshqalar.

O‘quvchilarda ijobiy sifatlarni tarbiyalash ularning salbiy xislatlardan holi bo‘lishlariga yordam beradi. Bu esa dastlab o‘quvchilarga xulq-odob me’yorlari va qoidalarini anglash va shaxs ongini shakllantirishga doir metodlar asosida amalga oshiriladi.

Bunga badiiy va ilmiy-ommaviy adabiyotlarni o‘qish, kinofilm va spektakllarni tomasha qilish, maxsus tashkil etilgan ma’naviy-ma’rifat kunlarida turli mavzularda suhbatlar tashkil etish natijasida axloqiy tushunchalar va xulq-odatlar paydo bo‘la boshlaydi. O‘quvchilar o‘zlari va boshqalarning xatti-harakatlarini baholay boshlaydilar. Buning uchun turli ma’naviy-axloqiy mavzularda o‘tkaziladigan suhbat va munozaralarda o‘quvchini fikr yuritish, o‘ylashga yo‘naltirish muhim ahamiyatga ega. Masalan, «Do‘sstimiz Kamol qangday qilib narkomanlar davrasiga tushib qoldi?», «Siz erkinlik deganda nimani tushunasiz?», «Zamonaviylik – bu nima?» kabi mavzulardagi suhbat, babs va munozaralar o‘quvchilarni o‘ylash, fikr yuritishga yo‘llaydi, ularda salbiy islatlardan saqlanish, yaxshi odatlarni o‘rganishga bo‘lgan intilish va qiziqishlari tarkib topa boshlaydi. Ularning, ayniqsa, o‘z xatti-harakatlarini baholashga bo‘lgan intilishlari va ishonch, e’tiqodlari shakllanadi.

Debat, munozara va suhbatlar ma’naviy-axloqiy tarbiyaning eng dolzarb muammolariga bag‘ishlanishi zarur.

Bunda o‘quvchilarni qiziqtirish va ularni jonli muloqotga undash muhimdir.

O‘quvchi faoliyatini tashkil etish va xulq-odobni shakllantirish metodlaridan mashqlantirish, o‘rgatish, pedagogik talab qo‘yish jamoa fikrini hisobga olish, topshiriqlar berish, tarbiyaviy vaziyatlar hosil qilish va boshqa metodlardan foydalanish samarali natijalar berishi mumkin.

Lekin o‘quvchilarni faol, maqsadga yo‘naltirilgan faoliyatga jalb etmasdan turib, axloqning biror turiga mos tarbiyalab bo‘lmaydi. Bunda mashqlantirish muhim ahamiyat kasb etadi. Mashqlantirish asosida shaxsning u yoki bu axloqiy xislati shakllanadi va amaliy faoliyatga aylanadi.

Rag‘batlantirish metodlariga mukofotlash va ma’qullash kiritiladi.

Bugungi kunda shartnomalar tuzish, o‘z-o‘zini shakllantirishga doir shaxsiy dasturlarni loyihalash, o‘quvchilarni qiziqishlariga ko‘ra tabaqalashtirish monitoringi, testlar, jarimalar (ball hisobida) kabi tarbiyaning zamонавиy texnologiyalaridan foydalanish ham ijobiy ntjalarga olib kelmoqda.

Hozirgi davrda yoshlar o‘rtasida tobora ommaviylashib borayotgan «Zakovat», «Intellektual ring», «Qizlar davrasи», «O‘yla, izla, top!» kabi o‘yinlar ham mazmun, ham mohiyati, ham metodik jihatdan o‘quvchilarning ma’naviy-axloqiy tarbiyasida muhim ahamiyat kasb etmoqda.

O‘quvchilarni ma’naviy-axloqiy jihatdan shakllantirishda samarali shakl, metod va vositalardan foydalanish boy milliy madaniy, tarixiy va pedagogik an'analar, urf-odatlar va umumbashariy qadriyatlarga asoslanadi.

Bu borada tarbiya jarayonida o‘quvchining axloqiy, ijodi, ma’naviy, jismoniy jihatdan shakllantirishga qaratilgan innovatsion metodlar samarali natijalar beradi. Bunday tarbiya o‘quvchilarda voqealar rivojini oldindan ko‘ra bilish, o‘zini real voqelikda anglash, kelgusi hayot

yo‘lini to‘g‘ri belgilash, axloq, e’tiqod, ishonch, axloqiy qadriyatlarni to‘g‘ri anglash, ijtimoiy hayotda turli vaziyatlarda to‘g‘ri qaror qabul qilishga yo‘llaydi.

Ayniqsa, bahslashish, ishontirish treninglarida o‘quvchi-yoshlarning faolligi, liderlik sifatlari, jamoada ishslash ko‘nikmalari shakllanadi. O‘zgalar fikrini hurmat qilish, ishontirish, o‘z fikrini asoslash, munozarada qatnashish mahorati paydo bo‘ladi. Shuningdek, muloqot madaniyati, his-tuyg‘ularini jilovlay olish, fikr yuritish mahorati shakllanadi. O‘z ishiga mas’uliyat hissini shakllantirib, ijodiy tasavvurini rivojlantiradi, ma’naviy-axloqiy tadbirlarni loyihalashtirish, ko‘ngilochar, tashhisli, ishchan va harakatli o‘yinlar, ziddiyatlarni hal etishning turli uslublari (tanqid usullari – ruhlantiruvchi, ta’nali, umidli, qiyosiy), rag‘batlantiruvchi (tanqid, vaziyatni yumshatuvchi, gina, tanbeh beruvchi tanqid - bularning barchasini insonparvarlik g‘oyalari asosida olib borish ijobiy natijalar beradi.

Mehnat tarbiyasining mohiyati, maqsad va vazifalari. Mehnat tarbiyasi o‘quvchilarga mehnatning mohiyatini chuqur anglatish, ularda mehnatga ongli munosabat, shuningdek, muayyan ijtimoiy-foyndali harakat yoki kasbiy ko‘nikma va malakalarini shakllantirishga yo‘naltirilgan pedagogik faoliyat jarayoni bo‘lib, ijtimoiy tarbiyaning muhim tarkibiy qismlaridan biri hisoblanadi. Mehnat tarbiyasini shunday tashkil etish kerakki, inson mehnat jarayoni va uning natijasidan qanoatlanishini tarkib toptirishga ko‘maklashsin. Mehnat tarbiyasining provard maqsadi shaxs xarakterining asosiy xislati sifatida uning mehnatga bo‘lgan ehtiyojini shakllantirishdir.

O‘quvchilarning ijtimoiy rivojlanishini ta’minalashda mehnat tarbiyasi muhim shartlardan biri bo‘lib hisoblanadi. Uning amalga oshirilishi davlat tomonidan olib borilayotgan ijtimoiy va iqtisodiy siyosat mazmuni bilan belgilanadi.

O‘zbekistonda bozor iqtisodiyoti munosabatlarini shakllantirishning asosiy tamoyillari jamiyatda amalga oshirilayotgan ijtimoiy islohotlarning asosi sanaladi.

Hozirgi davrda texnika va texnologiyalar rivojlanishini yuksak bosqichga ko‘tarish uchun ishlab chiqarishni keng ko‘lamda kompyuterlashtirish, iste’mol mahsulotlarini jahon standartlari darajasida ishlab chiqishni yo‘lga qo‘yish talab etilmoqda.

Bularning barchasi yuksak intellektual va jismoniy kamolotga ega bo‘lish, ishlab chiqarish jarayonlarining ilmiy-texnikaviy va iqtisodiy asoslaridan to‘laqonli xabardor bo‘lish, mehnatga ongli, ijodiy munosabatda bo‘ladigan yoshlarni tarbiyalashni taqozo etadi. Bu esa, o‘z navbatida, ta’lim muassasalarida mehnat ta’limi va tarbiyasini tashkil etishga nisbatan ulkan talablarni qo‘yadi.

Mehnat tarbiyasining maqsadi o‘quvchilarda mehnatga ongli munosabatni shakllantirishdir. Mazkur maqsadga erishish yo‘lida quyidagi vazifalarni ijobiy hal etish maqsadga muvofiq:

yosh avlodda mehnat qilish istagini qaror toptirish va ularni zamonaviy ishlab chiqarishning turli sohalarida faoliyat yuritishga tayyorlash;

o‘quvchilarda umumjamiyat manfaati yo‘lida mehnat qilish ehtiyojini hosil qilish;

ularning aqliy qobiliyatlarini rivojlantirish;

o‘quvchilarning mavjud bilimlarini uzluksiz ravishda takomillashtirib borishlari uchun zarur shart-sharoitni yaratish;

ularda mehnat ko‘nikma va malakalarini tarkib toptirish;

o‘quvchilar faoliyatida yuqori madaniyat, maqsadga intilish, tashkilotchilik, mehnat intizomi, tadbirkorlik, tejamkorlik, ishni sifatli bajarish, moddiy boyliklarga ehtiyyotkorona munosabatda bo‘lish, hayotiy faoliyat yo‘nalishini belgilash malakalarini shakllantirish;

o‘quvchilarda davlat iqtisodiy siyosati mazmuniga tayangan holda ular yashab turgan hududlar ishlab chiqarish xususiyatlariiga muvofiq kasblarni egallashga bo‘lgan qiziqishni oshirish;

o‘quvchilarni kasbga yo‘llash, ularni mehnat faoliyatining barcha turlari, shuningdek, ular yashayotgan hududda ehtiyoj mayjud bo‘lgan mutaxassisliklar bilan tanishtirish.

Mazkur vazifalar tizimida o‘quvchilarni mehnatga psixologik va amaliy jihatdan tayyorlash ularning qiziqish va qobiliyatlarini aniqlash orqali amalga oshiriladi.

Mehnat tarbiyasi o‘quvchilarning aqliy, ma’naviy-axloqiy, jismoniy va estetik tarbiyasi bilan o‘zaro bog‘liq holda yaxlit tizimda amalga oshiriladi. Chunonchi:

Aqliy tarbiya o‘quvchilar mehnat tarbiyasi, ularni kasbga tayyorlashning asosi sanaladi. Zero, mehnat – nazariy va amaliy bilimlarni egallashga yordam beradi, bilim esa o‘z navbatida shaxsni mehnatga tayyorlashni takomillashtiradi. Mehnat tarbiyasining samaradorligi o‘quvchilarni mehnat faoliyatiga tayyorlash jarayonida har tomonlama rivojlangan shaxsni tarbiyalash vazifasi bilan belgilanadi.

Mehnat tarbiyasi axloqiy tarbiyaning asosiy vositasi hisoblanadi. Chunki mehnat faoliyati yordamida o‘quvchida mehnatsevarlik, intizomlilik, irodalilik, tashabbuskorlik, mustaqil harakat qilish kabi axloqiy xislatlardan ham shakllanadi.

Mehnat tarbiyasi estetik tarbiya bilan mustahkam aloqada olib boriladi. Mehnat tarbiyasi mazmuniga estetik elementlarni singdirish asosida uni amalga oshirish o‘quvchilar mehnat tarbiyasida katta ahamiyat kasb etadi. Mehnatda go‘zallik va o‘z mehnatidan zavqlanish uning yanada samarali kechishiga yordam beradi.

«Milliy istiqlol g‘oyasi: asosiy tushuncha va tamoyillar» rivolasida milliy istiqlol mafkurasining ijtimoiy-iqtisodiy asoslari haqida fikr yuritilar ekan: «Milliy istiqlol mafkurasi o‘z mohiyatiga ko‘ra, har bir fuqaroning munosib turmush darajasini ta’minlaydigan farovon hayot kechirishga chorlaydi. Har bir insonni, u qaysi shakldagi mulkchilik asosida mehnat faoliyati bilan shug‘ullanmasin, shaxsiy manfaatlarini xalq va vatan manfaati bilan o‘zaro uyg‘unlashtirib yashashga undaydi. ... Har bir fuqaroning farovonligi – butun jamiyatning farovonligidir, g‘oyasini ilgari suradi», - deb ta’kidlanishi ham bejiz ems.

Yuqoridagilarga asoslanib, o‘quvchilar mehnat tarbiyasida quydagi mezonlarni asos qilib olish maqsadga muvoifq. Bular:

o‘quvchilar tomonidan mehnatning ijtimoiy ahamiyatini tushunilishi;

ularning ixtiyoriy ravishda mehnat qilishlari;

ularda mehnat qilmay hayot kechiruvchilarga nisbatan nafrat uyg‘otish;

o‘quvchilarda mehnat va mehnat ahliga hurmat tuyg‘ularini qaror toptirish;

ularda mehnatda javobgarlikni his etish tuyg‘usini tarbiyalash;

ularning mehnatga ongli munosabatda bo‘lishlariga erishish;

mehnatda ijodkorlikni qo‘llab-quvvatlash;

o‘quvchilarda jamiyat va umumxalq mulkini ko‘z qorachig‘iday asrash tuyg‘ularini shakllantirish;

mehnatda do‘stlik, o‘rtoqlik va hamkorlikka erishish;

o‘quvchilarning mehnatni go‘zallik manbai sifatida tushunishlariga erishish va boshqalar.

Yuqoridagi mezonlar asosida o‘quvchilarni bo‘lg‘usi kasbiy faoliyatga tayyorlash jarayonini barcha ta’lim-tarbiya ishlarini mustahkam aloqada, hozirgi zamon talablariga mos holda olib borish taqozo etiladi.

Sharq mutafakkirlari mehnat tarbiyasi haqida. Ta’lim-tarbiya tarixiga nazar tashlar ekanmiz, dastlabki xalq og‘zaki ijodi namunalaridan tortib, buyuk mutafakkirlar ijodigacha yoshlarni mehnatsevar bo‘lib yetishishi, kasb-hunar o‘rganish, mehnat ahlini hurmat qilish hamda mehnat insonni ulug‘lash masalalariga alohida e’tibor berilganligiga guvoh bo‘lamiz.

Buni biz turli davrlarda yaratilgan ta’limiy-axloqiy asarlar va xalq og‘zaki ijodi namunalari topishmoq, xalq qo‘sishlari, masal, maqol, ertak va dostonlarda mehnat va kasb-hunar odobi, axloqi va qoidalarini o‘zlashtirish muhim hayotiy zarur ekanligi ta’kidlanadi.

Bundan tashqari «Avesto», Kaykovusning «Qobusnom», Abu Nasr Forobiyning «Fozil odamlar shahri», Abu Rayhon Beruniyning «Geodeziya», «Minerologiya», Mahmud Qoshg‘ariyning «Devonu lug‘atit turk», Yusuf Xos Hojibning «Qutadg‘u bilig», Alisher Navoiyning bir qator asarlari va shu kabi ma’rifiy meros namunalarida mehnatsevarlik, kasb-hunarning ahamiyati haqida muhim fikrlar bayon etilgan. Bular dastlabki xalq og‘zaki ijodi namunalaridagi xalq eposlari, ertak, maqol va topishmoqlardan boshlangan.

Mana shunday ertaklardan biri «Aql va boylik» ertagidir. Bunda chol to‘rt o‘g‘liga qarata «Kim aqli va davlatmand bo‘lsa, o‘sha oila boshlig‘i bo‘lib qoladi», degan so‘zlariga o‘g‘illaridan biri zumrad ko‘zli oltin uzugi, ikkinchisi zarbof chophonini, uchinchisi esa qimmatbaho kamaraini ko‘rsatadi.

Kenja o‘g‘il esa otasining savoliga «Menda zumrad ko‘zli uzuk ham, zarbof chophon ham, qimmatbaho kamar ham yo‘q. Lekin mehnatkash qo‘lim, botir yuragim, aqli boshim bor», - deydi va otasi uni oila boshlig‘i qilib, uy-ro‘zg‘orini meros qoldiradi.

Ko‘rinib turibdiki, xalq bu ertak vositasida yoshlarga insonni hayotda baxtli qila oladigan narsa q mehnat degan g‘oyani ilgari surgan.

Faqat ertaklarda emas, xalq maqollarida ham mehnatsevarlik, mehnatda hamkorlik, mehnatning insonni baxtli-saodatli qilishi ifodalangan. Maslan:

Daryo suvini bahor toshirar,
Inson qadrini mehnat oshirar.
Oltin O‘tda bilinar,
Odam mehnatda.
Mehnatda do‘sit ortar,
G‘iybatdan dushman.

kabi maqollar shular jumlasidandir.

Yusuf Xos Hojibning «Qutadg‘u bilig» asarida esa shahar va qishloq xalqini ijtimoiy tabaqalarga ajratib, dehqonlar, hunarmandlar, chorvadorlar, olimlar, tabiblar va boshqalar haqida so‘zlab, ularning jamiyat hayotidagi o‘rniga alohida to‘xtalib o‘tadi. Turli kasblar, ayniqsa, dehqonchilik, hunarmandchilik va chorvachilikka oid fikrlarini bayon etadi. U dehqon, hunarmand va chorvadorlarni jamiyatning moddiy boyliklarini yaratuvchi sifatida ta’riflaydi.

Masalan, alloma dehqonlar haqida:

... Qalug‘ tebranurka bulardan aso‘g‘,
Tuzuk tegir ye ichimdan tato‘g‘.
(Hamma qimirlagan jonga bulardan manfaat (bo‘ladi),
Hammasinga yeyim (va) ichimdan halovat yetadi).

Deb dehqonlar mehnatini ulug‘lash bilan birga, hunarmandlar haqida ham «juda zarur kishilardir ... temirchi, tikuvchi, etikdo‘z, suvchi, egarchi, toshchi, o‘qchi, kamonchilarining foydasi katta. Ularni sanay berib ko‘zim uzayib ketdi. ... Bu dunyoga ular yaxshilik keltiradilar, Ular juda ko‘p ajoyib narsalarni ishlaydilar», - deb o‘zining xayrixohligini bayon etadi va hukmron doiralarga mehnatkashlar bilan munosabatda bo‘lish shartlari xususida o‘z tavsiyalarini bayon qiladi.

Dehqonlarga nisbatan:

Bularga qatilg‘il, qarilg‘il o‘zun
Tilin yo‘qshi sozla, achuq tut yuzun.

(O‘zing bular bilan aralashgin, qo‘shilgin,
Tilda yaxshi so‘zla, yuzingni ochiq tut).
Hunarmandlarga nisbatan:
Keraklik kishilar yema bu sena,
Yo‘qo‘n tut bularo‘g‘ tosulg‘ay tona.
(Bular ham senga kerakli kishilardir,
Bularni yaqin tut, foydasi tegadi (ey) bahodir).
Chorvadorlarni ham haqiqiy mehnatkash inson sifatida ulug‘lab:
Qato‘lg‘il, qaro‘lg‘o‘l, yetur ham ichur,
Ko‘nchilik uzala tirig‘lik kechur.
Neku qulsa bergil, kerek bo‘lsa al,
Ko‘ni ko‘rdim ushbu qutu bilmas al.
(Aralashgin, qo‘shilgin, yedir ham ichir,
To‘g‘rilik ichra tirikchilik kechir.
Nima so‘rasa bergil, kerak bo‘lsa ol
Chindan ko‘rdim ushbu odamlar
Hiyla-nayrangni bilmaydi(lar).

Yusuf Xos Hojibning mehnat ahli haqidagi bu fikrlari haqiqatan ham ularga nisbatan hurmat va ehtiromni anglatadi. Yusuf Xos Hojibning mehnat tarbiyasiga oid progressiv qarashlari tarbiyaviy jihatdan diqqatga sazovordir.

XV asarning yirik mutafakkiri Alisher Navoiyning mehnatkash insonni ulug‘lovchi, mehnat tarbiyasi haqidagi fikrlari «Hayratul abror», «Farhod va Shirin», «Mahbub-ul qulub» asarlari ham mavjud.

Alisher Navoiyning haqiqiy inson uchun eng yaxshi fazilatlardan biri mehnatsevarlik deb ko‘rsatadi. U «Hayratul abror»ning beshinchi maqolatida kishilarning saxovatiga ko‘z tikishdan ko‘ra o‘z qo‘li bilan hayot kechirish ulug‘roq va olujanobroq ekanligini «Hotam Toyi» hikoyatida keltiradi.

Hotam Toyi bir kuni qo‘y-qo‘zilar so‘ydirib, xalqqa katta ziyofer beradi. So‘ng biroz dam olish uchun dalaga chiqadi. Unga yelkasida o‘tin ko‘tarib kelayotgan bir chol uchraydi. Hotam Toyi unga «Dashtda yurib bexabar qolgandirsan, tashla bu og‘ir yukni, Hotam o‘yiga borib ziyofaida izzat ko‘rgil», - deydi. Shunda chol kulib: «Ey, oyog‘iga hirs band solgan, g‘ayrat vodiysiga qadam urmagan kishi, sen ham bu tikan mehnatini chekkin va Hotamning minnatidan qutulgin», - deb javob qiladi.

Hotam Toyi cholning bu so‘zlariga tan beradi va halol mehnat bilan kun kechirishi uning himmatidan baland ekanligini anglaydi.

Alisher Navoiy mehnatning insonni go‘zallashtirishi, faqat mehnat tufayligina insonning kamol topishi mumkinligini ta’kidlaydi. Shu maqsadda u qator mehnatsevar badiiy obrazlarni yaratadi. Masalan, «Farhod va Shirin» dostonining asosiy qahramoni Farhod ana shunday qahramonlar jumlasidandir.

Farhod Armaniston o‘lkasiga qadam qo‘yganda, o‘z yurtida Qorandan o‘rgangan tosh yo‘nish hunarini ishlatib, og‘ir mehnatdan ezilgan xalqqa yordam beradi. O‘z hunari, mehnati tufayli bir tomonidan xalqning og‘ir mehnatini yengillashtirgan bo‘lsa, ikkinchi tomonidan sevgilisi Shirinning hurmatiga sazovor bo‘ladi.

Farhodning mehnatsevar va ijodkorligidan ilhomlangan Alisher Navoiy o‘z dostonining ikkinchi nomini «Mehmonnomma» deb ataydi.

Mehnatga muhabbat, ijodkorlik dostonning markaziy masalalaridan biri bo‘lib hisoblanadi.

Navoiy «Mahbub-ul qulub» asarida esa turli ijtimoiy guruhlarning hayotidagi o‘rnini belgilaydi, fazilat va nuqsonlarini ko‘rsatadi. Dehqonlar to‘g‘risida fikr yuritar ekan, «Dehqonki dona sochar, yerni yormoq bila rizq yo‘lin ochar. ... Olam ma‘murlig‘i alardin va olam ahli masrurlig‘i alardin. Har qayonki, qilsalar harakot, elga ham qut yetkurur, ham barakot», - deb dehqonlarni, ya’ni, mehnatkash insonni ulug‘laydi. Shu bilan birga shoir bu asarida tekinxo‘rlarni, nojo‘ya ish tutuvchi kishilarni, ochko‘z va ta’magirlarni, mehnat qilmay hayot kechiruvchi shaxslarni tanqid qiladi.

Ma‘rifatparvar shoir Furqat ham o‘zining ma‘rifiy she’rlarida ilm, hunar haqida fikr yuritar ekan, har bir sog‘lom fikrlovchi insonni hunar egallahsga da’vat etadi, hunarga mehr qo‘ygan, uni o‘rganishni da’vat etgan kishining jahonda qadri baland bo‘lajagini uqtiradi.

Pedagog-shoir H.H.Niyoziy esa maktab yoshlarni ilmli, odobli qilib tarbiyalashi va hunarga o‘rgatishi kerak, - deb ta’kidlagan ekan, yoshlar ma‘naviy fazilatlarining shakllanishida mehnatning rolini yuqori baholaydi. She’rlarida bolalarni ota-onalarining mehnati qadriga yetishga undaydi.

Hamza Hakimzoda Niyoziy yoshlikda ilm olishning ahamiyati haqida gapirar ekan, «O‘qi», «Kitob», «Qalam» kabi she’rlarida ilmni mehnatsiz egallab bo‘lmasligi to‘g‘risidagi g‘oyani ilgari suradi.

U yoshlarga kelajakda o‘z orzulariga yetishish, ilm-fanni egallah uchun yoshlikdan mehnat qilish zarurligini ta’kidlaydi.

Yuqoridagi fikrlar o‘quvchi-yoshlarning mehnat tarbiyasida muhim vosita sanaladi.

Mehnat tarbiyasining mazmuni, shakl va metodlari. Mehnat tarbiyasini tashkil etish jarayonida o‘quvchilar dastlab ishlab chiqarish jarayonlarining ilmiy asoslari bilan tanishadilar.

Mehnat tarbiyasi maqsadga muvofiq, tizimli, izchil tashkil etiladi. Mehnat ta’limi sinf xonalari, o‘quv-tajriba maydoni, mashina-traktor saroyi, o‘quv-tarbiyaviy tadbirlar jarayoni, ishlab chiqarish korxonalari va xo‘jaliklarning dalalarda olib boriladi.

Natijada ma‘lum qiymatga ega bo‘lgan ijtimoiy-foyDALI mahsulotlar yaratiladi hamda ilg‘or kasb sohiblariga xos bo‘lgan shaxslik fazilatlari shakllanadi.

Shu jihatdan olib qaraganda bugungi kunda mehnat ta’limining mazmuni, maqsad va vazifalari o‘zgardi, texnologik ta’lim ustuvorlik kasb etdi, o‘quvchilarni kasbga yo‘naltirish tizimi yangilandi. Mehnatni ilmiy tashkil etishning birinchi darsini ham o‘quvchi ta’lim jarayonida oladi.

Mehnat tarbiyasi bilan mehnat ta’limi bir-biri bilan o‘zaro bog‘langan. Mehnat faoliyati ma‘lum bilimga ega bo‘lishni talab etadi. Zero, bilim va ko‘nikmalar o‘quvchini mehnat faoliyatiga tayyorlaydi.

Ta’lim jarayonida olgan bilimlarini amaliyotda sinab ko‘radilar, Umumiy mehnat jarayonida o‘quvchilarning kombinatlar, jamoa hamda fermer xo‘jaliklari, korxona, zavod va fabrikalarda texnik va texnologik bilimlari mustahkamlanadi, shuningdek, ular tashkilotchilik malakalariga ham ega bo‘ladilar.

Sinfdan tashqari ishlar jarayonida mehnat tarbiyasi ayniqsa muhim ahamiyat kasb etadi.

Sinfdan tashqari mashg‘ulotlarning turli shakllari o‘quvchining texnik ijodkorligini rivojlantiradi, u yoki bu bilim sohasida bilimga bo‘lgan qiziqishini shakllantiradi. To‘garaklarda o‘quvchining qiziqish va qobiliyatları namoyon bo‘ladi.

O‘quvchilarning to‘garklardagi faoliyati ma‘lum pedagogik talablarga rioya qilganda samarali bo‘ladi. Chunonchi:

to‘garak faoliyati ijtimoiy ahamiyatga ega bo‘lishi lozim, ya’ni, o‘quvchilar tayyorlagan buyumlar kishilar uchun amaliy qiymatga ega bo‘lishi zarur;

texnik ijodkorlik o‘quv muassasasidagi o‘quv-mehnat jarayoni bilan uzviy alohada bo‘lishi kerak (maktab, kollej, oliy ta’lim va boshqalar);

ijtimoiy-foydali, unumli mehnat jarayonida o‘quvchining texnik ijodkorligini tashkil etishda faoliyatni ijtimoiy buyurtmadan ijodkorlikka aylantirish kerak bo‘ladi.

To‘garak faoliyati jarayonida o‘quvchilar o‘z kollejlari uchun o‘quv-ko‘rsatmali qurollar: jadvallar, rasmlar, diagrammalar, kollektsiyalar, oddiy modellar, yuqori sinflarda – stendlar, harakatdagi modellarni yaratish mumkin.

Tabiatshunoslik, botanika, zoologiyadan amaliy mashg‘ulotlarda o‘quvchilar o‘quv-tajriba uchastkalarida ishlaydilar, jonli burchaklar tashkil etadilar, o‘quv maskanini ko‘kalamzorlashtiradilar.

Mehnat tarbiyasi oilada tabaqlashtirilgan holda olib boriladi: bolalar o‘z-o‘ziga xizmat qiladilar, uy hayvonlarini parvarishlaydilar, ro‘zg‘or texnikalarini ta’mirlash bilan shug‘ullanadilar. Oila byudjeti va uni yuritish bilan bog‘liq topshiriqlarni bajaradilar, Oilada bolalar va kattalar mehnatini hamkorlikda tashkil etishning imkoniyatlari cheksiz.

So‘nggi yillarda o‘quvchilar mehnat tarbiyasiga jamoatchilik katta e’tibor bermoqda. Yirik fermer xo‘jaliklari, qo‘shma korxonalarining jamoalari maktablarni otaliqqa olmoqda, ularning moddiy bazasini yaratish, o‘quvchilarning bilim olishlari, ijtimoiy-foydali mehnatni tashkil etishda yordam bermoqdalar.

Mehnat faoliyatining asosiy turlari quyidagilardir:

O‘quv mehnati o‘quvchilarning ilmiy bilimlar hamda turli fanlar asoslarini o‘zlashtirishga yo‘naltirilgan faoliyati turidir.

Ijtimoiy-foydali mehnat shaxsni har tomonlama kamol toptirish hamda uning muayyan ijtimoiy ehtiyojlarini qondirishga yo‘naltirilgan hamda ijtimoiy mehnat xarakteridagi faoliyati turidir.

Hozirgi davrda ta’lim muassasalarida o‘z-o‘ziga xizmat keng yo‘lga qo‘yilmoqda. O‘z-o‘ziga xizmat o‘quvchilarning ijtimoiy va o‘quv ehtiyojlarini qondirish maqsadida ularning o‘zlarini tomonidan amalga oshiriluvchi mehnat faoliyati turidir. O‘quvchilarning navbatchiligi o‘z-o‘ziga xizmat qilishni tarkib toptirishning muhim shaklidir.

Unumli mehnat turlari xilma-xildir. Masalan, o‘quvchilarning mehnat haftaligi, chorvaga yem-xashak tayyorlash va shirkat xo‘jaliklarida faoliyat yuritish va boshqalar. Unumli mehnat – o‘quvchilar mehnatinining eng ommaviy shakli sanaladi.

O‘quvchilar hozirgi davrda «Kamolot» yoshlar ijtimoiy harakati faoliyatida ishtirok etadilar, Dorivor o‘simliklar, urug‘larni yig‘ish, maktab binolarini ta’minlashda qatnashmoqdalar, fermer, shirkat va jamoa xo‘jaliklarida ishlab chiqarishni tashkil etishda ishtirok etmoqdalar.

Ayni vaqtida juda ko‘plab maktablarda yordamchi xo‘jalik mavjud. Korxona va xo‘jaliklar ta’lim muassasasiga majmuaviy yondashuv asosida mehnat tarbiyasini tashkil etishga ko‘maklashmoqdalar. O‘quvchilar ishlab chiqarish sub’ektlarining iqtisodiy rivojlanishi bilan tanishadilar, Bu jarayon ularni turli kasblarni egallah shartlari va sharoitlari bilan tanishtirishga yordam beradi.

Mehnat tarbiyasi o‘quvchilarni mehnatga psixologik va amaliy jihatdan tayyorlashni nazarda tutadi. Zero, mavjud sharoitda ro‘y berayotgan ijtimoiy-iqtisodiy o‘zgarishlar shaxs kamolotiga nisbatan juda katta talablarni qo‘ymoqda. Xususan, mehnatga muhim ijtimoiy burch sifatida qarash, ma’lum faoliyatni bajarishda mas’uliyatni his etish, mehnatga va uning natijasi, shuningdek, mehnat jamoasiga hurmat, mehnat faoliyatini tashkil etishda tashabbuskorlik, faollik ko‘rsatish, o‘z aqliy va

jismoniy qobiliyatini to‘liq namoyon etishga bo‘lgan ichki ehtiyoj, mehnatni ilmiy tashkil etish yo‘lida amaliy harakatni olib borish shular jumlasidandir.

Mehnatga psixologik jihatdan tayyor bo‘lish esa tarbiyaviy ishlar tizimida amalga oshirilib, ularning har biri quyidagi vazifalarni hal etishga yordam beradi:

o‘quvchilar tomonidan mehnatning ijtimoiy ahamiyati, mehnatni tashkil etish hayotiy zaruriyat ekanligining anglab yetilishiga erishish;

ularda mehnat faoliyatini amalga oshirishga nisbatan rag‘bat uyg‘otish;

o‘quvchilarda mehnat ko‘nikma va malakalarini shakllantirish va hokazolar.

Jamiyatda kechayotgan ijtimoiy-iqtisodiy o‘zgarishlar, mulkka egalik, xususiy mulknii yaratish yo‘lida qonun doirasida olib borilayotgan amaliy faoliyatni qo‘llab-quvvatlashga yo‘naltirilgan ijtimoiy harakatlar mehnat tarbiyasiga yangicha yondashuvni talab etmoqda.

Mehnat tarbiyasining yangi texnologiyalar asosida o‘quv dasturlari, ta’lim metodlarining variativligi tamoyili yotadi. Dasturlar kasb-hunar kollejlari ixtisoslashgan turli kasblar bo‘yicha yaratiladi. Ularda kasbiy ta’limni o‘zlashtirishga nisbatan qo‘yilgan davlat talablari o‘z ifodasini topadi.

Ta’lim jarayonida egallangan bilim, ko‘nikma va malakalar mehnat tarbiyasida pedagogik faoliyatning yakuniy natijasi emas, balki inson qobiliyatining rivoqlanishi, ya’ni, mehnatga bo‘lgan layoqatini rivojlantirishning samarali vositasidir. Bu esa mehnat tarbiyasida an’anaviy metodlarni emas, balki bilim olishning faol metodlaridan foydalanib, o‘quvchilarda tadqiqotchilik hamda ixtirochilik malakalarini rivojlantirish metodlarini qo‘llashni nazarda tutadi.

Bundan tashqari muammoli, izlanuvchan tadqiqot metodlari, konstrukturlash, loyihalash, texnik modellashtirish, mehnatni tashkil etish jarayonida uning eng yaxshi variantlarini izlab topish, ijodiy topshiriqlarni to‘g‘ri tanlay olish, shuningdek, tanlovlardan, yoshlarning ijodiy ko‘rgazmalarni tashkil etish ham eng samarali metodlardan sanaladi.

Mehnat ta’limi va tarbiyasining tashkiliy-metodik shakllari o‘qituvchi tomonidan tanlanadi. Bu shunday shakl va metodlar bo‘lishi kerakki, u o‘quvchiga mehnati muvaffaqiyatidan quvonch baxsh etsin, o‘z mehnatidan o‘zi faxrlansin.

Mehnat tarbiyasining texnologiyalari o‘quvchining nazariy bilimlarini amaliyotda qo‘llash imkoniyatini yaratishi zarur. Bu esa, o‘z navbatida, mehnat ta’limi mazmunini ham takomillashtiradi. U kompleks xarakter kasb etib, o‘quvchilarda o‘quv texnika va texnologiyalari haqida tasavvur hosil qilishi, amaliy masalalarini hal etish malakasini shakllantirishi, sifat natijalarini ta’minlashi lozim. Ayniqsa, o‘quv topshiriqlarini hal etishga ijodiy yondashish, ishlab chiqarishning texnik-iqtisodiy, ijtimoiy ko‘rsatkichlarini yuqoriga ko‘tarishga intilish hosil qilishi maqsadga muvofiqdir.

Mehnat tarbiyasida sinfdan tashqari tarbiyaviy ishlar rejasida mehnat tarbiyasi yo‘nalishidagi tadbirlarning o‘rin olishini ta’minlash muhim pedagogik vazifalardan biridir. Mehnat tarbiyasi turli an’anaviy va noan’anaviy shakllarda tashkil etiladi (30 - chizma).

Demak, o‘quvchilarning mehnat faoliyatini tashkil etish jarayonida quyidagi vazifalar amalga oshiriladi:

O‘quvchilarning mehnat ta’limi jarayonida ularning mehnatga qiziqishlarini oshirish, kasbiy yoki mehnat faoliyatiga tayyor bo‘lishni ta’minlash.

O‘quvchilar kuchini to‘g‘ri taqsimlash, faoliyat turlari va uni ijro etishda o‘rin almashtirish vositasida ularda rahbarlik va ijrochilik malakalarini hosil qilish.

O‘quvchilarning mehnat faoliyatiga rag‘batlantirishning samarali metod va vositalaridan foydalanishga e’tiborni qaratish.

Mehnat faoliyatining turidan qat’iy nazar mehnat madaniyatini shakllantirish, kasbiy faoliyatni rejalashtirish, vaqtdan oqilona foydalanish, o‘z joyini tartibli saqlash hamda mehnat qurollariga ehtiyyotkorona munosabatda bo‘lish.

Mehnat tarbiyasining iqtisodiy tarbiya bilan aloqadorligi. O‘tgan asrning 30-yillaridan boshlab o‘quvchilarga iqtisodiy bilim berish hamda ularda mehnat va kasbiy faoliyatni tashkil etish ko‘nikma, malakalarini shakllantirish masalasiga jiddiy e’tibor berila boshlandi. O‘quvchilarga iqtisodiy bilimlarni berish, ularda ishchanlik, tartiblilik, ehtiyyotkorlik xislatlarini shakllantirish tarbiyaviy ishlarning tarkibiy qismlaridan sanaladi.

Hozirgi davrda kadrlar tayyorlash masalasi eng muhim vazifa sifatida qo‘yilib, ta’lim sifatini oshirish bilan birga o‘quvchilarni iqtisodiy bilimlar bilan qurollantirish, ayniqsa, bozor iqtisodiyoti munosabatlari shakllanayotgan mavjud sharoitda muhim va zarur.

Iqtisodiy ta’lim o‘quvchilarga xo‘jalik yuritish tizimi (oila byudjetini shakllantirish, xo‘jalikni yuritish, mavjud moddiy boyliklarni asrash, ko‘paytirish, savdo-sotiq munosabatlarini to‘g‘ri tashkil etish va hokazolar) to‘g‘risidagi nazariy bilimlarni berishga yo‘naltirilgan pedagogik jarayon.

Iqtisodiy tarbiya o‘quvchilarga iqtisodiy bilimlarni berish, ularda xo‘jalik yuritish faoliyat (oila byudjetini shakllantirish, xo‘jalikni yuritish, mavjud moddiy boyliklarni asrash, ko‘paytirish, savdo-sotiq munosabatlarini to‘g‘ri tashkil etish va hokazolar)ni tashkil etish ko‘nikma va malakalarini shakllantirishdan iborat pedagogik faoliyat jarayoni.

Binobarin, iqtisodiy tarbiya yosh avlodda iqtisodiy bilim va ko‘nikmalarni rivojlantirish, ularda tejamkorlik, mehnatsevarlik, tashabbuskorlik, iqtisodiy faoliyatni yo‘lga qo‘yish to‘g‘risida fikrlashga o‘rgatadi.

Iqtisod, iqtisodiyotning o‘zi nima? Bu tushuncha yunon olimi Geliot tomonidan kiritilgan bo‘lib, bu – «uy xo‘jaligini boshqarish san’ati» ma’nosini anglatadi. Keyinchalik bu tushunchaning mohiyati kengayib, ma’nosni ham to‘ldirib borilgan. Iqtisodiyot – bu juda keng va murakkab tushuncha. Iqtisod atamasi tor ma’noda inson yaratgan barcha boyliklarni tejash, shuningdek, inson mehnatini qadrlash ma’nosini anglatadi. Keng ma’noda iqtisodiyot insonning tirikchilagini o‘tkazishga qaratilgan xo‘jalik faoliyati bo‘lib, bu faoliyat ishlab chiqarishdan boshlanib, yaratilgan mahsulotlarni iste’mol etish bilan yakunlanadi.

Demak, iqtisod inson faoliyatining asosiy jihat bo‘lib, jamiyatning eng muhim negizi, uning poydevori hisoblanadi. Chunki, eng avvalo, insonning inson sifatida talab-ehtiyojining qondirilishi, albatta, uning iqtisodiy faoliyati asosida erishiladi.

Bulardan ma’lumki, inson o‘z hayotida iqtisodiyot bilan doimiy munosabatda bo‘ladi. Iqtisodiy tarbiya, avvalo, oiladan boshlanadi. Oilada iqtisodiy tarbiya zamirida ham mehnatsevarlikni tarbiyalash yotadi. Bolalar o‘z mehnati natijalarini ko‘rgandagina o‘z imkoniyatlaridan to‘g‘ri foydalanayotganini anglab yetadi, mustaqil faoliyat yuritishni o‘rganadi, ularda tadbirdorlik va ishbilarmonlik xislatlari tarkib topadi.

Oilada yo‘lga qo‘yiladigan bolalar mehnati hovli va xonalarni tartibli saqlash, kiyim-kechaklarni asrab-avaylash, uy jihozlarini ta’mirlash, ro‘zg‘or yumushlariga yordam berish kabilalar ko‘rinishlarda namoyon bo‘ladi.

Ota-onalar bolalarni mehnat faoliyatini kuzatib borib, ularga zarur o‘rinda maslahat beradilar. Ayniqsa, o‘quvchi-yoshlarda oilada ham, ta’lim muassasalarida ham tejamkorlikka rioya qilishga o‘rgatish katta ahamiyatga ega.

Iqtisodiy tarbiya o‘z ichiga o‘quvchilar tomonidan iqtisodiyot asoslarini o‘rganish, ularning unumli va ijtimoiy mehnatning turli ko‘rinishlarida ishtiroy etish, rejalashtirishga doir bilim va

malakalarga ega bo‘lish, ishlab chiqarish mahsulotlarini hisobga olish va nazorat qilish kabilarni oladi.

Iqtisodiy tarbiyaning inson va jamiyat, iqtisodiy geografiya, tarix, matematika, kimyo, biologiya, mehnat ta’limi darslarida amalga oshirilishi yanada ijobjiy samaralarni beradi. Eng muhimi «Iqtisodiyot asoslari» o‘quv fani asosida o‘quvchilar iqtisodiy tushunchalar, kategoriyalar hamda ishlab chiqarishni rivojlantirish qonuniyatlarini o‘rganadilar.

Jamiyatda keng ko‘lamli iqtisodiy islohotlar amalga oshirilayotgan sharoitda Respublika iqtisodiyotini rivojlantirish, xo‘jalikni oqilonqa tashkil etish, sanoat va qishloq xo‘jaligi tarmoqlarini takomillashtirish, moliya operatsiyalarni to‘g‘ri tashkil etish, rejalashtirish, mehnat unumдорligi, ishlab chiqarish samaradorligi, korxonalar rentabelligi, kichik va o‘rta biznes, ijara, bozor infrastrukturasi, mahsulot qiymati, sof daromad, qo‘sishimcha daromad, byudjet, xaridor, tovar, tovarlar importi va eksporti, shartnoma, birja, raqobat, menejment, marketing, pul, bank, banknot va boshqalar haqida to‘la ma’lumotlarning berilishi o‘quvchilarning iqtisodiy ongini shakllantirishga yordam beradi.

Sinfdan tashqari tarbiyaviy tadbirlar hamda tarbiyaviy soatlarda iqtisodiy mavzularda tarbiyaviy suhbat, bahs va munozaralar uyushtiriladi, og‘zaki jurnal yaratiladi, viktorina tashkil etiladi, to‘garak yoki klublar faoliyatini yo‘lga qo‘yiladi.

«Mehnati faoliyatining sifati va samaradorligi nimalarga bog‘liq?», «Xo‘jalikning qiymati qancha turadi?», «Har birimiz iqtisodchi bo‘lishimiz mumkin», «O‘quv yurtimizning iqtisodiy ahvoli va byudjeti qanday ahvolda?», «Iqtisod bizning hayotimizda», «Bo‘s sh vaqtidan unumli foydalanish mumkinmi?», «Tajamkorlik nima?» va hokazo mavzularda tarbiyaviy tadbirlarning o‘tkazilishi o‘zining ijobjiy natijalarini beradi. «Yosh iqtisodchi» markazi faoliyatini yo‘lga qo‘yish maqsadga muvofiqdir Bularning barchasi o‘quvchilarda quyidagi xislatlarning shakllanishiga zamin yaratadi:

mehnati faoliyatiga nisbatan mas’uliyat bilan munosabatda bo‘lish, mehnatsevarlik, vijdonlilik, jamiyat va davlat oldida o‘z burchini his etish;

tejamkorlik, rejalilik;

intizomlilik, uddaburonlik;

uyushqoqlik, ishchanlik;

tartibsizlikka nisbatan murosasiz bo‘lish va boshqalar.

Nafosat tarbiyasi haqida tushuncha. Nafosat tarbiyasi (estetik tarbiya - lotincha «estezio» go‘zallikni his qilaman) - o‘quvchilarni voqelik, tabiat, ijtimoiy va mehnat munosabatlari va turmush go‘zalliklarini anglash, idrok etish va to‘g‘ri tushunishga o‘rgatish, ularning badiiy didini o‘stirish, ularda go‘zallikka muhabbat uyg‘otish, ular tomonidan go‘zallikni yaratish qobiliyatlarini tarbiyalashga yo‘naltirilgan pedagogik jarayon.

Nafosat tarbiyasi «badiiy tarbiya» sifatida ham qo‘llaniladi. Umuman, nafosat tarbiyasi keng ma’noga ega bo‘lib, faqat san’at vositasidagina emas, balki, hayot, mehnat, ijtimoiy munosabatlar, tabiat va boshqalar vositasida go‘zallikni his qilishga yo‘naltirilgan pedagogik faoliyatni o‘z ichiga oladi. Badiiy tarbiya esa san’at (adabiyot, musiqa, qo‘sish, tasviriy va san’atning boshqa yo‘nalishlari) vositasida shaxsda estetik his-tuyg‘ularni shakllantirishni nazarda tutadi.

Nafosat tarbiyasi insonda go‘zallikni his qilish tuyg‘usini shakllanishiga yordam beradi, uri rivojlantiradi. Inson doimo o‘z hayotini go‘zallik asosida qurishga intiladi. Nafosat tarbiyasi axloqiy, aqliy, huquqiy, ekologik, jismoniy va mehnat tarbiyasi bilan chambarchas bog‘liqidir. Tabiat, adabiyot, teatr, musiqa, she’riyat, tasviriy san’at va boshqalarga bo‘lgan muhabbat shaxsning har tomonlama rivojlanishiga xizmat qiladi. Nafosat tarbiyasi axloqiy tarbiyani samarali

tashkil etishda katta ahamiyatga ega. Nafosatdan rohatlanishda faqat san'at asarlarigina emas, balki ezgu ishlar, jamoaga hurmat, sadoqat, vijdonan mehnat qilish muhim o'rinn tutadi. Nafosat tarbiyasining mohiyati shundan iboratki, u go'zallikka bo'lgan munosabatni qaror toptiradi. Go'zallikka bo'lgan tuyg'uni rivojlantirmay turib, yuqori mehnat madaniyatiga erishib bo'lmaydi. Mehnat faoliyatida paydo bo'lgan go'zallik butun tarixiy taraqqiyot bosqichlarida rivojlanib bordi, u mehnat faoliyatining o'ziga ham ta'sir ko'rsata boshladi. Mehnat jarayonida tayyorlangan har bir buyum (tovar)ning ahamiyati, funktsiyasi, zaruriligi insonning tabiiy ehtiyojlarini qondirishi jihatidangina emas, balki uning qanchalik go'zalligi bilan ham baholanadi. Go'zallik bu hayotning o'zi, tabiat hamda inson mehnati natijalari, insoniy munosabatlarning mukammalligidir.

Nafosat bilimlari aniq tarbiyaviy ishlar – tanlov, viktorina, bay ram, ko'rgazma va hokazolarni tashkil etish asosida hosil qilinadi. O'quvchilar o'z qobiliyatlarini turli xil badiiy-ijodiy faoliyatlarda namoyon etadilar. Kichik yoshda «barcha bolalar istes'nosiz rasm soluvchilardir» (K.D.Ushinskiy), «har bir bola – shoir» (V..Suxomlinskiy).

O'smirlarda go'zallik ijodkorligiga bo'lgan ehtiyoj ortib boradi. Bunday holat ilk yoshlik davrida ham saqlanib qoladi. Biroq, bu davrda badiiy qobiliyat, aksariyat o'quvchilarda o'zgacha bo'ladi. Ular ko'pincha musiqa va raqsga qiziqa boshlaydilar. Demak, o'quvchilarning nafosat bilan oshnoligi turli yosh davrlarida o'g'il va qiz bolalarda o'ziga xos xususiyat kasb etadi.

Nafosat tarbiyasi – shaxsning estetik ongi, munosabatlari hamda nafosat faoliyatining vujudga kelishi va takomillashuvidan iborat uzoq davom etadigan jarayon bo'lib, bu jarayon yosh va ijtimoiy omillar bilan belgilanadigan turli bosqich hamda darajalarga ega. Nafosat tarbiyasi shaxsning nafosat madaniyatini egallahiga yo'naltirilgan bo'lib, turli shakl va metodlar yordamida amalga oshiriladi.

Nafosat madaniyati. Jamiyat va ayrim shaxsning nafosat madaniyati tushunchalari mavjud. Jamiyatning nafosat madaniyati deganda insoniyat butun rivojlanish tarixi jarayonida to'plangan moddiy va ma'naviy qadriyatlari mazmuni tushuniladi. O'quvchi shaxsining nafosat madaniyati uning jamiyat madaniy merosini faol, ijodiy o'zlashtirishi natijasida hosil bo'ladi. Shaxsning go'zallik bilan o'zaro munosabati, shuningdek, shaxsning ayrim sifatlarini o'zaro ta'siri natijasida nafosat madaniyati doimo o'zgarib turadi. Shaxs nafosat madaniyatining asosiy tarkibiy qismlari bu nafosat ongi, nafosatni his etishga bo'lgan ehtiyoj, uni qondirish yo'lida tashkil etilgan munosabatlardir.

Nafosat ongi go'zallik, go'zallikni his etish, uning mohiyatini anglash, nafosat his-tuyg'usi, nafosat didi kabi tushunchalarning ongda aks etishi.

Nafosat ongning tarkibiy qismlari o'ziga xos murakkab tuzilishiga egadir:

Nafosat madaniyati go'zallikni his etish, undan zavqlanish, mavjud go'zalliklarni asrash va boyitish yo'lida o'zlashtirilgan bilim hamda amalga oshiriladigan nafosat faoliyatini tashkil etish darajasining sifat ko'rsatkichidir. Nafosat ongi go'zallikni qadrlash va uni boyitish yo'lidi amaliy harakatni keng ko'lama tashkil etish asosida takomillashib boradi.

Nafosatning asosiy xususiyatlari. Tarbiyaviy ishlarni tashkil etishda nafosat idrokining psixologik qonuniyatlarini hisobga olish lozim. Bu xususiyatlar ilk yoshdagagi bolalarga xos hamda rivojlanish, nafosat tajribasi, tasavvurlarning shakllanganlik darajasiga bog'liq. Atrof-olam hodisalari dastlab nafosat sifatida namoyon bo'lmaydi. Bunday bo'lishdan oldin ular idrok etiluvchan, mazmunli, tushunarli bo'lishi lozim. Demak, tarbiyachi, o'qituvchining birinchi navbatdagi vazifalaridan biri o'quvchilarning yosh xususiyatlarini inobatga olgan holda, eng murakkab hodisalar hamda go'zallik shakllari, nafosat muammolarini anglab yetishi lozim. Nafosatni idrok etishning muhim unsuri – hissiyotlilik. San'at, borliqni yorqin aks ettiruvchi yuqori

badiiy asar mazmunini idrok etishda o‘quvchilar quvonch yoki g‘azab, qo‘rinch yoki ishonchni his etadilar. Bu tuyg‘u go‘zallik qonuniyatlari g‘oyasi bilan yashashga undaydi.

Bundan tashqari nafosat vositalari xilma xildir. Tabiat mehnat, insoniy munosabatlар, san’at nafosat tarbiyasi vositasidir. Tabiat nafosat tarbiyasining muhim manbaidir. K.D.Ushinskiy tabiatni yosh avlod nafosat tuyg‘ularining rivojlanishiga chuqur ta’sir ko‘rsatadigan ajoyib tarbiyachidir, degan edi. Sayohat, sayr, yurish, tabiatga bag‘ishlangan san’at asarlarini o‘rganish mazkur yo‘nalishdagi an’anaviy ishdir. Biroq tabiat ichida bo‘lishning o‘zi yetarli emas. Tabiatdagi go‘zallikni ko‘ra bilish, his etish lozim. Bunday qobiliyat asta-sekin rivojlanib boradi. Sayr, ekskursiya hamda maktab uchastkasida ishlash paytida tarbiyachilar e’tiborini tabiat boyliklariga, uning shaklidagi mukammalliklarga qaratishi, bolalarga nafosat, tabiatni sevish ehtiyojigina bo‘lmay, shuningdek, uni ehtiyyotlashdan ham iboratligini tushuntirib borishi lozim.

Nafosat tarbiyasining vositalari. Nafosat tarbiyasining vositalari o‘quvchilarning go‘zallikni sevish ruhida tarbiyalash maqsadida tevarak-atrofdan tanlab olingen turmush, tabiat, san’at go‘zalligi va bolalarning badiiy faoliyatini tashkil etishga yo‘naltirilgan pedagogik jarayonda qo‘llaniluvchi omillar sanaladi.

Oila go‘zallikning birinchi maktabitidir. Oila a’zolarining o‘zaro munosabatlari, uy-jihozlari, ularning yagona birligi, uyg‘unligi, tartibli joylashtirilishi, saranjom-sarishtalik, mактабning bezatilishi, maktabdagи yodgorlik va a’lochilar burchagi kabilarning barchasi bevosita bolalarda go‘zallikni tarbiyalashda katta ta’sir ko‘rsatadi.

Turmush go‘zalligining asosini tozalik va tartiblilik tashkil etadi. Sinfxonalarida tozalik saqlanishi, tabiat burchagining tashkil etilishi, o‘quvchilar ijodi ishlari ko‘rgazmasi, a’lochilar taxtasi tizimining yangilatib turish ham muhim ahamiyatga ega.

Badiiy adabiyot nafosat tarbiyasida cheksiz imkoniyatlarga ega. U o‘quvchilarga hayotni chuqurroq anglashni o‘rgatadi. O‘quvchilarga o‘zbek va chet el adabiyoti haqida ko‘proq ma’lumot beriladi. O‘quvchilar she’rlar, hikoyalar, xalq og‘zaki ijodi namunalari – maqol, matal, ertak, doston, qo‘sinq, qissa va romanlarni qanchalik ko‘p o‘qisa ularda go‘zallikka bo‘lgan intilish shunchalik kuchli bo‘ladi. Shoir va yozuvchilarning hayoti va ijodi faoliyati, asarlari bilan tanishish tahlil qilish o‘quvchilarning bilim doirasini kengaytiradi, his-tuyg‘ulari va til boyegin takomillashtiradi. Shuningdek, adabiyot darslari o‘quvchilarda go‘zallikni idrok etishni ta’minlaydi. O‘quvchilar nasriy asarlar, she’rlardan parchalar yod oladilar, buning natijasida o‘quvchilarning badiiy nutq madaniyati ham shakllanadi. O‘quvchilarning mumtoz adabiyotimiz vakillari – Alisher Navoiy, Lutfiy, Sakkociy, Zahiriddin Muhammad Bobur, Boborahim Mashrab, Muqimi, Zokirjon Xolmuhammad o‘g‘li Furqat, Muso Toshmuhammad o‘g‘li Oybek, Abdulla Qahhor, g‘ofur g‘ulom, Zulfiya, Maqsud Shayxzoda, zamondosh adiblar – Primqul Qodirov, Odil Yoqubov, Xudoyberdi To‘xtaboyev, Abdulla Oripov, Erkin Vohidov, Muhammad Yusuf, Shavkat Rahmon, Mahmud Toir asarlari, shuningdek, jahon adabiyotining noyob namunalari bilan tanishishlari ularning har tomonlama yetuk bo‘lib o‘sishlariga yordam beradi.

Bundan tashqari o‘quvchilar bastakor - Yunus Rajabiy, Muhammadjon Mirzayev, Doni Zokirov, Dilorom Omonullayeva, rassomlar - Kamoliddin Behzod, O‘rol Tansiqboyev, Rahim Ahmedov, Chingiz Axmarov, Malik Nabihev, Ortiqali Qozoqovlar tomonidan san’at assarlari bilan tanishib borsalar ularning nafosat ongi yanada boyiydi.

Olam va inson go‘zalligi, mardlik, jasorat, yuksak insoniy g‘oyalarni o‘zida aks ettirgan san’at asarlari insonlarni go‘zallikni his qilish, ularga intilib yashashga undab kelgan. Aksincha, g‘oyaviy jihatdan saviyasi past asarlar o‘quvchilar ongini sayozlashtiradi, ularni chinakam go‘zallikdan chalg‘itadi, go‘zallikni sevishga bo‘lgan intilishlarini susaytiradi, didini pastaytiradi.

O‘quvchilarning go‘zallik bilan bevosita muloqotda bo‘lishlari ularga ko‘proq hissiy ta’sir ko‘rsatadi. Shuning uchun ham o‘qituvchi, tarbiyachilar tarbiyaviy ishlarni tashkil etish jarayonida o‘quvchilarni badiiy jihatdan yuksak bo‘lgan asarlar va tabiat manzaralari bilan tanishtirishga alohida e’tibor qaratishlari zarur. Tasviriy san’at, haykaltaraoshlik va me’moriy asarlar namunalari bilan o‘quvchilarni tanishtirish ularda simmetriya, mutanosiblik, chiziqlar, rang va kolorit uyg‘unligini idrok etish tuyg‘ulariga ega bo‘lishlarini ta’minlashga xizmat qiladi. O‘quvchilar e’tiboriga ezgu g‘oyalarni tarannum etuvchi musiqiy asarlarning havola etilishi, ulardan olinayotgan taassurotlar bilan o‘rtoqlashish ularda musiqiy ohang, ritya, tovushlarning ifodaviyligi va sur’atini his etish ko‘nikma va malakalariga ega bo‘lishlarini ta’minlaydi. Adabiy asarlar esa o‘quvchilarning nutq boyligi oshirish, fikrlash qobiliyatini o‘sirish, shaxsiy qarashlarini erkin bayon etishga imkon beradi.

O‘quvchilarda nafosatni shakllantirish. Nafosat ongi ijtimoiy voqelik, tabiat, san’at bilan bevosita muloqot jarayonida o‘quvchilarni turli nazariya, qarashlar mohiyati bilan tanishtirish, ular o‘rtasida nafosat ta’limi va tarbiyasini tashkil etish hisobiga shakllantiriladi. Nafosat ongi asosini nafosat idroki tashkil etadi. Nafosat idroki – bu ijtimoiy voqelik, buyum va hodisalarning go‘zalligini ongda yaxlit aks etishi bo‘lib, u go‘zallik his etilganda yuzaga keladi va aniq maqsadga yo‘naltirilganligi bilan tavsiflanadi.

Nafosat tarbiyasining vazifalari quyidagilardan iboratdir: o‘quvchilarda nafosat his-tuyg‘usi, fikr-mulohaza, didni tarbiyalash, ularning ijodiy qobiliyatları, go‘zallikni sevishga bo‘lgan hayotiy ehtiyojini o‘sirishdan iborat. Kishilar go‘zallikni idrok qilish qobiliyatiga ega bo‘lganliklari uchun hayajonlanish, qo‘yg‘urish, darg‘azab bo‘lish, quvonish, zavqlanish kabi his-tuyg‘ularni boshdan kechiradilar. Bundan tashqari kishi yuksak badiiy mahorat bilan yaratilgan obrazni yoki tabiat, hayotdagagi go‘zal hodisani idrok qilganidan zavq-shavqqa to‘ladi.

O‘quvchilarda kuzatish madaniyatini tarbiyalash ularning go‘zallikka bo‘lgan intilishlarini o‘sirish uchun juda muhim. Ko‘p hollarda bollar biror narsaga qarab turadilar-u, uning o‘zini ko‘rmaydilar, qulq soladilar-u, eshitmaydilar. Shuning uchun ularga tabiatda, o‘rmonda tog‘lar va cho‘llarda turli tovushlarni farq qilishni o‘rgatish lozim. Yuqori sinf o‘quvchilariga go‘zallik, xunuklik, nafosat idelali singari tushunchalarni yoritib berish juda muhim, zero, bu tushunchalarsiz go‘zallikka nisbatan munosabat, voqelik va borliqqa go‘zal munosabat tizimini tarkib toptirib bo‘lmaydi.

Nafosat haqidagi tushunchalarni o‘zlashtirib olish, ajaoyib san’at asarini sayoz, past saviyada yozilgan asardan farqlash, o‘z fikr-mulohazalarini to‘g‘ri ekanligini qattiq turib, himoya qilishga yordam beradi. Yuqori sinf o‘quvchilari hayot va san’atda go‘zallik, xunuklik, zavq-shavqning xilma-xil turlariga duch keladilar. Ular g‘oyaviy yo‘nalishi va mazmuni jihatdan turlichha bo‘lgan badiiy hamda san’at asarlarni o‘qiydilar, tomosha qiladilar va tinglaydilar. Ijtimoiy hayot va san’atga oid hodisalarning mohiyatini to‘g‘ri tushunishda o‘quvchilarga go‘zallik va uni sevish mavzusidagi darslar, shuningdek, sinfdan va maktabdan tashqari olib boriladigan xilma xil mashg‘ulotlar yordam beradi.

Nafosat didi o‘z tabiatiga ko‘ra shaxsga xos bo‘lgan psixologik hodisadir. Ammo shaxs ijtimoiy munosabatlarning faol ishtirokchisi bo‘lganligi uchun u go‘zallikni baholash mezonlarini puxta o‘zlashtira oladi. Nafosat didi shaxsning buyum yoki hodisaga nisbatan munosabat bildirish turi, obyektiv nafosat o‘lchovi bo‘lib, go‘zallik, xunuklik va tubanlikka baho berishda subyektiv yondashuvni ifodalaydi. Did sanaladi. Xullas, maktab o‘quvchilari o‘rtasida nafosat tarbiyasini tashkil etishda samarali shakl, metod va vositalardan oqilona foydalanish ijobiy natijalar beradi.

Jismoniy tarbiya haqida tushuncha. Jismoniy tarbiya o‘quvchilarda jismoniy va irodaviy sifatlarni shakllantirish, ularni aqliy va jismoniy jihatdan mehnat hamda Vatan mudofaasiga tayyorlashga yo‘naltirilgan pedagogik jarayon bo‘lib; ijtimoiy tarbiya tizimining muhim tarkibiy qismlaridan biri sanaladi.

Yoshlarni sog‘lom bo‘lib voyaga yetishlarini ta’minlash masalasi xalq pedagogikasi, og‘zaki ijodi hamda mutafakkirlar asarlarining bosh g‘oyalaridan biri bo‘lib kelgan. Jumladan, «Alpomish», «Go‘ro‘g‘li» kabi dostonlarda ham o‘z ifodasini topgan. «Alpomish» dostonida Hakimbek (Alpomish)ning jismoniy mashq qilishi, tabiat qo‘ynida voyaga yetganligi, uning alpligi quyidagicha tasvirlanadi: «Alpinboyning bobosidan qolgan o‘n to‘rt botmon birinchdan bo‘lgan parli yoyi bor edi. SHunda yetti yashar bola Hakimbek shul o‘n to‘rt botmon yoyni qo‘lga ushlab ko‘tarib tortdi, tortib qo‘yib yubordi. Yoyning o‘qi yashinday bo‘lib ketdi. Asqar tog‘ining katta cho‘qqilarini yulib ketdi, ovozasi olamga yoyildi. SHunda barcha xaloyiq yig‘ilib kelib aytdi: «Dunyoda bir kam to‘qson alp o‘tdi, alplarning boshlig‘i Rustami doston, oxiri bu Alpomish alp bo‘lsin».

Abu Ali ibn Sino ham insonga xos bo‘lgan ijobiy fazilatlaridan sanab o‘tar ekan, quyidagilarga alohida urg‘u beradi:

Jasurlik – biror ishni bajarishda kishining jasurligi, chidamliligi, inson boshiga tushgan yomonlikni to‘xtatib turuvchi quvvat.

Aqlilik – biror ishni bajarishda shoshma-shosharlik qilishdan saqlovchi quvvat.

Ziyaraklik – sezgi bergan narsalarning haqiqiy ma’nosini tezlik bilan tushuntirishga yordam beruvchi quvvat.

Alisher Naoiy «Farqod va Shirin» dostonida Farhodning jismoniy qobiliyatlarini alohida ko‘rsatib o‘tadi. Dostonda ta’riflanishicha, Farhod aqliy kamolotga erishish bilangina cheklanib qolmay, jismoniy va harbiy mashqlar yordamida chiniqadi. Suvda suzish, chavandozlik, qilichbozlik va boshqalar uning kundalik mashg‘ulotiga aylangan. Farhod, mutafakkirning fikriga ko‘ra, 10 nafar 20 yoshli yigitning quvvatiga ega bo‘lgan.

Abdulla Avloniyning fikricha, sog‘lom fikr, yaxshi axloq va ilm-ma’rifatga ega bo‘lmoq uchun badantarbiya bilan shug‘ullanishi zarur: «Badanning salomat va quvvatli bo‘lmog‘i insonga eng kerakli narsadir. Chunku o‘qimoq, o‘qitmoq, o‘rganmoq va o‘rgatmoq uchun insonga kuchli, kasalsiz vujud lozim. Sog‘ badanga ega bo‘lman amallarida, ishlarida kamchilikka yo‘l qo‘yurlar. ... Badan tarbiyasini fikr tarbiyasiga ham yordami bordur. Jism ila ruh ikkisi bir choponning o‘ng ila tersi kabitur. Agar jism tozalik ila ziynatlanmasa, yomon xulqlardan saqlanmasa, choponni ustini qo‘yib asatrini yuvib ovora bo‘lmak kabitirki, har vaqt ustidagi kiri ichiga uradur. Fikr tarbiyasi uchun mehnat va sog‘lom bir vujud kerakdur».

Jismoniy tarbiya kishilarga katta ta’sir ko‘rsatib, salomatligini mustahkamlaydi, ishslash qobiliyatini oshiradi, uzoq umr ko‘rishga yordam beradi. Sport har qanday yoshda ham qaddiqomatni tarbiya qilish kuch-quvvatini saqlab turishning ajoyib vositasidir. Sport dam olish bilan mehnatni almashtirib turish manbai bo‘lib xizmat qiladi.

Mustaqillik yillarda O‘zbekiston Respublikasida sport, shu jumladan, bolalar sportini rivojlantirishga alohida e’tibor qaratilmoqda. Mazkur yo‘nalish davlat siyosatining ustuvor yo‘nalishlaridan biri sifatida e’tirof etilib, ijobiy ishlar amalga oshirilmoqda. Chunonchi, yoshlarni jismoniy tarbiyalashning kopleks dasturi ishlab chiqildi. «Sog‘lom avlod dasturi» yoshlarning salomatligini mustahkamlashda muhim ahamiyatga ega.

Mazkur dastur talablariga muvofiq respublika miqyosida quyidagi uch bosqichli sport musobaqalarining o‘tkazilishi yo‘lga qo‘yildi:

Umumiy o‘rtta ta’lim maktablari o‘quvchilar o‘rtasidagi «Umid nihollari» bellashuvi.

O‘rtta maxsus kasb-hunar ta’limi muassasalarining o‘quvchilari o‘rtasidagi «Barkamol avlod» bellashuvi.

Oliy o‘quv yurtlarida tahsil olayotgan talabalar o‘rtasidagi «Universiada» bellashuvi.

Shuningdek, sportning turli yo‘nalishlari bo‘yicha joylarda ommaviy sport bayramlari, musobaqalarning tashkil etilishi ommaviy tus oldi.

Yangi turdagи o‘quv muassasalarda ham o‘quvchilar o‘rtasida jismoniy tarbiyani samarali tashkil etilishiga e’tibor qaratilmoqda. Jismoniy tarbiya mazmuni o‘quvchilarning harbiy chaqiriqqacha tayyorgarligiga erishish bilan uzviy bog‘liqdir.

Maktabdan tashqari sharoitlarda jismoniy tarbiyani tashkil etuvchi muassasalarning soni ortib bormoqda. Bugungi kunda yoshlar o‘rtasida sportning futbol, shaxmat, suvda suzish, tennis, boks, karate, ushu va takvando kabi turlari tobora ommalashib bormoqda. Respublikada sportning ommalashuvi turli yo‘nalishlarda xalqaro maydonlarda mamlakat sharafini himoya qiluvchi sportchilar sonining o‘sishiga imkon berdi. Bugungi kunda sportchilarimiz orasida olimpiada championlari yetishib chiqmoqda. O‘quvchilarga olimpiada sovrindorlari hamda xalqaro musobaqalarning g‘oliblari bo‘lgan M.Abdullayev, L.Cheryazova, A.Grigoryan, R.Chagayev, B.Sultonov, O’.Haydarov, A.Doktorashvili, A.Taymazovlar haqida hikoya qilib berish, ularning ishlarini davom ettirishga rag‘batlantirish o‘zining samarali natijalarini beradi.

O‘quvchilarning jismoniy madaniyatga ega bo‘lishlari jismoniy tarbiya samaradorligini belgilovchi muhim omil sanaladi. Shuningdek, jismoniy madaniyat inson va jamiyat umumiyligi madaniyatining ham ajralmas qismidir. Jismoniy madaniyat mazmunida quyidagilar aks etadi:

Jismoniy tarbiyani tashkil etish jarayonida o‘quvchilarni gigiyena qoidalari bilan tanishtirish, ularga so‘zsiz amal qilish ko‘nikmalariga ega bo‘lishlariga erishish muhimdir. Buyuk pedagog Abdulla avloniy o‘zining «Turkiy guliston yohud axloq» asarida bu borada quyidagilarni ta’kidlagan edi: «Nazofat (gigiyena) deb a’zolarimizni, kiyimlarimizni, asboblarimizni pok va toza tutmoqni aytitur. Poklik zehn va idrokingni keng va o’tkir qilur. Xalq orasida e’tibor va shuhratga sabab bo‘lur. Poklik ila har xil kasallikklardan qutulib, jonimizning qadrin bilan bo‘lurmiz. Pok bo‘lmak salomatimiz, saodatimiz uchun eng kerakli narsadur. Yirtiq eski kiyimlar kiymoq ayb emas, yangi kiyimlarni kir qilib, yog‘ini chiqarib yurmak zo‘r ayb va gunohdur. ... Ifloslik balosidan poklik davosi ila qutulmoq kerak». Demak, inson jismonan baquvvat va aqlan ziyrak bo‘lishni istasa, u birinchi navbatda poklikka katta ahamiyat berishi lozim. Ayni paytda poklik tarbiyasi ustuvor bo‘lgan insonlarda kishiga yaxshi yashash uchun zarur bo‘lgan barcha fazilatlarda tarkib topadi hamda axloqqa zid bo‘lgan nuqsonlar yo‘qoladi.

Jismoniy tarbiya bolalarga faqat oilada yoki ta’lim muassasalarida ta’limni tashkil etish jarayonidagina emas, balki sinfdan hamda maktabdan tashqari o‘tkaziladigan mashg‘ulotlar, turli musobaqalar, tadbirlar chog‘ida ham samarali tashkil etib borilishi maqsadga muvofiq. «Sog‘lom tanda sog‘ aql» degan maqolda jismoniy tarbiyaga oid ma’no lo‘nda qilib ifoda etilgan. Jismoniy tarbiyani bugungi kun talablariga muvofiq yuqori darajaga ko‘tarish o‘quvchilar o‘rtasida salbiy holatlar - kashandalik va alkogolizmning keng tarqalishi oldini oladi.

Mustahkamlash uchun savollar:

1. Mehnat tarbiyasining maqsadi va vazifalari nimalardan iborat?
2. Mehnat tarbiyasining mazmuni haqida gapirib bering.
3. Sharq mutafakkirlari yosh avlodning mehnat tarbiyasi, kasb-hunar egallashi haqida qanday qarashlarni ilgari surganlar?

4. O‘quvchilarning mehnat tarbiyasini tashkil etishda qanday shakl va metodlar samarali sanaladi?
5. Mehnat tarbiyasida ta’lim va tarbiya birligining ahamiyatini qanday baholaysiz?
6. Mehnat tarbiyasi va ijtimoiy tarbiyaning boshqa yo‘nalishlari o‘rtasidagi aloqadorlik haqida so‘zlab bering.
7. Mehnat tarbiyasining iqtisodiy tarbiya bilan aloqadorligi nimalarda ko‘rinadi?
- 8.Jismoniy tarbiya qanday vazifalarini hal qilishga yordam beradi?

1.13. Ta’lim muassasasi menejmenti

Tayanch tushunchalar: ta’lim muassasasi, ta’lim muassasasi turlari, menejment, boshqaruvi tizimi, ta’lim sifati monitoringi

Ta’lim muassasasini boshqarishning pedagogik- psixologik asoslari. Boshqarish faqat ishlab chiqarishgagina xos bo‘lgan jarayon emas. Balki ijtimoiy sohalar, shuningdek, ta’lim tizimida ham boshqarishni to‘g‘ri tashkil etilishi juda muhim.

Hozirgi paytda yagona pedagogik jarayonni boshqarishga ilmiy yondashish harakati kuchaydi. Bu esa intellektual salohiyati yuqori kadrlarni shakllantirish uchun o‘ta muhim hisoblanadi.

Avvalo, boshqarishning ijtimoiy mohiyatini anglab olaylik. Boshqarish ma’lum bir ob’ektga tashkiliy, rejali, tizimli ta’sir ko‘rsatish demakdir.

Ta’lim muassasasining pedagogik faoliyatini boshqarish ta’lim muassasasining faoliyat xususiyatiga ko‘ra pedagogik jarayonini rejalshtirish, tashkil etish, rag‘batlantirish, natijalarni nazorat va tahlil qilish maqsadida amalga oshiriluvchi boshqaruvi faoliyatidir.

Bugungi kunda pedagogika faniga ta’lim muassasalarini boshqarish bo‘yicha yangidan-yangi tushunchalar kirib kelyapti, ularning mohiyati avvalgilardan ham teranroqdir. Masalan, «ta’sir etish» tushunchasining o‘rniga «o‘zaro harakat», «hamkorlik», «refleksiv boshqarish» kabi tushunchalar qo‘llanilmoqda.

Ta’lim muassasalarini boshqarish nazariyasi ta’lim muassasalarining menejmenti nazariyasi bilan boyitildi. Menejment nazariyasi xodimlarga nisbatan ishonch, ularning unumli mehnat qilishlari uchun sharoit yaratish hamda o‘zaro hurmat bilan tavsiflanadi.

Xo‘sh, menejment va menejer atamalarining asl mohiyati nimani anglatadi?

Biz ushbu tushunchalarning mohiyati, ta’lim muassasida davlat-jamoa boshqaruvining pedagogik-psixologik asoslarini tushunishimizda ushbu yo‘nalishda tadqiqot olib borgan pedagog R.Ahliddinovning qarashlari alohida diqqatga sazovor.

«Menejment» va «menejer» atamalari hozirgi talqinda korxona va muassasa egalari o‘z mulklari va xodimlarni o‘zлari boshqarganlaridan ko‘ra tanlangan yo‘nalish bo‘yicha maxsus tayyorgarlikdan o‘tgan mutaxassislarini jalb etish afzal ekanligini tushunib yetganlardan so‘ng paydo bo‘ldi. Bugungi kunda menejer rivojlangan demokratik mamlakatlarda nufuzli kasblardan biri hisoblanadi.

Menejment deganda, odatda rahbarlik lavozimiga rasman tayinlangan shaxslarning ishigina tushuniladi. Boshqarishga, shuningdek, murabbiylik ishi ham taalluqli hisoblanadi. Menejment (yoki boshqarish) mavjud minimal imkoniyatlardan maksimal natjalarga erishish maqsadida muayyan xodim yoki guruhgaga ta’sir etish, ular bilan hamkorlik qilish jarayonidir. Ta’lim muassasasi menejmenti haqida so‘z yuritilganda, O‘zbekiston Respublikasining «Kadrlar tayyorlash Milliy

dasturi»ning 4.6-bandida so‘z yuritilayotgan jarayonning mohiyati haqida batafsil to‘xtalib o‘tilganligini alohida ta’kidlash zarur. Ushbu hujjatda qayd etilicha, ta’lim muassasasi menejmentida quyidagi holatlar nazarda tutiladi:

- uzlusiz ta’lim tizimi va kadrlar tayyorlashning davlat va nodavlat ta’lim muassasalarini tarkibiy jihatdan o‘zgartirish va ularni izchil rivojlantirish davlat yo‘li bilan boshqarib borilishi;
- barcha darajadagi ta’lim boshqaruvi organlarining vakolat doiralari «Ta’lim to‘g‘risida»gi Qonunga muvofiq belgilanadi;
- ta’limning normativ-huquiy bazasi rivojlantiriladi;
- moliya-xo‘jalik faoliyatini olib borish hamda ta’lim jarayonini tashkil etishda o‘quv yurtlarining huquqlari kengayadi va mustaqilligi ta’milanadi;
- ta’lim muassasalari O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi tomonidan belgilangan tartibda attestatsiyadan o‘tkaziladi hamda akkreditatsiyalanadi. Akkreditatsiya yakunlariga ko‘ra ta’lim sohasida faoliyat ko‘rsatish huquqi beriladi;
- muassis tashkilotlarning, mahalliy hokimiyat organlarining, savdo-sanoat doiralarining, jamoat tashkilotlarining, fondlarning va homiy vakillarni o‘z ichiga oluvchi vasiylik va kuzatish kengashlari tizimi orqali ta’lim muassasalarining samarali, jamoat boshqaruvi tizimi joriy etiladi.

Bundan tashqari, olimlar ta’lim menejmetining bir qator o‘ziga xos xususiyatlarga ega ekanligini ham ta’kidlab o‘tishadi. Ular orasida quyidagi xususiyatlar assosiy hisoblanadi:

- ta’lim menejmenti «maqsadga muvofiqlik» so‘zi bilan aniqlanadigan ma’naviy o‘lchovga ega;
- ta’lim menejmenti – bu fan va san’at (chunki bunda insonlar o‘rtasidagi o‘zaro munosabatlar katta rol o‘ynaydi);
- menejment mazmunida o‘z aksini topadigan shaxs, davlat va jamiyat manfaatlarining o‘zaro dialektik birligi;
- ta’limni boshqarishda jamoatchilikning faol qatnashuvi.

Yuqoridagilardan ko‘rinib turibdiki, endilikda ta’lim tizimini davlat tomonidan boshqarishdan davlat-jamoatchilik boshqaruviga o‘tiladi. Davlat-jamoatchilik boshqaruvining maqsadi –ta’lim muassasalarining dolzarb masalalarini davlat va jamoatchilik hamkorligida hal qilish, o‘qituvchilar, o‘quvchilar hamda ota-onalarga ta’lim dasturlarini, turlarini, ta’lim muassasalarini tanlashda huquq va erkinlik berishni kengaytirishdan iborat.

Ta’lim tizimini davlat tomonidan boshqarish O‘zbekiston Respublikasining «Ta’lim to‘g‘risida»gi Qonuning (1997 yil) 3-moddasida belgilangan ta’lim sohasida davlat siyosatining assosiy tamoyillariga muvofiq amalga oshiriladi. O‘zbekiston Respublikasining «Ta’lim to‘g‘risida»gi Qonunda O‘zbekistonda ta’lim sohasini boshqarish respublika tasarrufidagi yuqori hukumat va uning boshqarish organlari hamda mahalliy hukumat va uning boshqarish organlari tomonidan amalga oshirilishi ko‘rsatilgan.

Xalq ta’limi Vazirligi, Oliy va o‘rta maxsus ta’lim Vazirligi O‘zbekiston Respublikasida ta’limni boshqarishning davlat yuqori organlari hisoblanadi. Vazirliklar o‘zini vakolatlik doirasida:

- ta’lim sohasida yagona davlat siyosatini ro‘yobga chiqaradi; ta’lim muassasalari faoliyatini muvofiqlashtiradi va uslub masalalarida ularga rahbarlik qiladi;
- davlat ta’lim standartlari, mutaxassislarining bilim saviyasi va kasbiy tayyorgarligiga bo‘lgan talablarning bajarilishini ta’minlaydi;

- o‘qitishning ilg‘or shakllari va yangi pedagogik texnologiyalarni, ta’limning texnik va axborot vositalarini o‘quv jarayoniga joriy etadi, o‘quv va o‘quv-usulbiy adabiyotlarni yaratadi va nashr etishni tashkil qiladi;
- ta’lim oluvchilarning yakuniy davlat attestatsiyasi va davlat ta’lim muassasalarida eksternat to‘g‘risidagi nizomlarini tasdiqlaydi;
- davlat oliy ta’lim muassasasining rektorini tayinlash to‘g‘risida O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasiga takliflar kiritadi;
- pedagog xodimlarni tayyorlash, ularning malasini oshirish va qayta tayyorlashni tashkil etadi.

Xalq ta’limi Vazirligining mahalliy organlari quyidagilar sanaladi:

Xalq ta’limi bo‘limlari, shuningdek, mahalliy hokimlik organlari tasarrufiga kiradi va unga bo‘ysunadi.

Qoraqalpoq respublikasi Xalq ta’limi vazirligi faoliyati ikki yuqori organ nazorati ostida tashkil etiladi:

Yuqorida qayd etilgan organlar maktab faoliyati yuzasidan davlat nazoratini olib boradi va uning rivojini ta’minalash uchun ko‘maklashadi. Ularning vakolatiga maktab direktorlari va ularning o‘rinbosarlarini tayinlash ham ikradi.

Maktabni boshqarish ishiga maktab inspeksiysi, ya’ni, vazirliklar va xalq ta’limi bo‘limlarining maktab inspektorlari xizmati yordam beradi. Ular maktab faoliyatini o‘rganadi, ta’lim-tarbiya jarayonining natijalarini tahlil qiladi, ilg‘or tajribalarini aniqlaydi va ularni ommalashtirish chora-tadbirlarini belgilaydi, kamchiliklarni anihlab, ularni bartaraf etish yo‘llarini izlaydi, maktab direktori va o‘qituvchilarga metodik va moddiy yordam ko‘rsatadi.

Akademik litsey va kasb-hunar kollejlari tashkiliy, o‘quv-usulbiy va ilmiy rahbarlik qilish, davlat ta’lim standartini ishlab chiqish va joriy etish, o‘quv-ta’lim va kasb-hunar dasturlarini birlashtirish, pedagog kadrlar bilan ta’minalsh, ularni tayyorlash va qayta tayyorlash Oliy va o‘rta maxsus ta’lim Vazirligi (O‘rta maxsus kasb-hunar ta’limi Markazi), uning hududiy boshqarmalari tomonidan tarmoq vazirliklari, idoralar va korxonalar bilan birgalikda amalga oshiriladi.

Ta’lim tizimini jamoatchilik asosida boshqarish o‘qituvchilar, o‘quvchilar, ota-onalar va jamoatchilik vakillaridan iborat pedagogik Kengashning umumiy o‘rta ta’lim muassasasi faoliyatini samarali tashkil etishga yo‘naltirilgan faoliyatidir.

Bir yilda bir marta o‘tkaziladigan maktab konferentsiyasi ham jamoatchilik boshqaruviiga kiradi. Konferentsiyada maktab Kengashi, uning raisi saylanadi, maktabning Ustavi qabul qilinadi.

Davlat ta’lim muassasalari bilan bir vaqtida nodavlat ta’lim muassasalarining faoliyat ko‘rsatishi ham ta’limni boshqarishning jamoatchilik xarakterini ifodalaydi.

Ta’lim muassasalarining faoliyati, shuningdek, me’yoriy hujjatlardan biri sanalgan Ustav yordamida ham amalga oshiriladi.

Ta’lim muassasining Ustavi ta’lim muassasasi faoliyatiga rahbarlik va boshqarish tizimini aniqlovchi hujjatdir.

Ta’lim muassasasining Ustavida ta’lim jarayonining quyidagi ikki muhim tarkibiy jihatni ajratib ko‘rsatiladi:

- 1) davlat ta’lim standartida belgilangan bilimlar zahirasini egallash yo‘lida amaliy harakatlarni tashkil etish tartibi;
- 2) bilim, ko‘nikma va malakalarni hosil qilishni tashkil etish (savodxonlik, mustaqil fikrlash hamda masalalarni yecha olishga o‘rgatish).

Shuningdek, ta’lim muassasasining Ustavida muassasani boshqarishga qo‘yiluvchi talablar, o‘qituvchi, o‘quvchilar hamda ta’lim muassasasi rahbarlarining huquq va burchlari ham aniq bayon etib berilgan.

Mazkur o‘quv yurtida o‘quvchilar ta’lim standartlari asosida ta’lim olish uchun intilishlari, ta’lim muassasasining pedagogik xodimlari esa yuqori darajada ta’lim berishlari, ta’lim oluvchilarning o‘quv dasturlarini davlat ta’lim standartlari darajasida o‘zlashtirishlarini ta’minlashlari zarur. Ta’lim muassasasi rahbari (direktori) esa o‘quv-tarbiya jarayonining muvaffaqiyatli kechishini ta’min etadi, o‘quv dasturlari talablarining bajarilishini nazorat qiladi, ta’lim-tarbiya ishlarining sifati va samaradorligi, bolalik va mehnatni muhofaza qilish talablariga to‘laqonli rioya etilishi, ma’naviyat ishlarining samarali tashkil qilinishi uchun shart-sharoitlarni yaratadi.

Ustavda o‘z-o‘zini boshqarish, jamoada o‘zaro munosabatning o‘rnini kabi masalalar mohiyati ham yoritib beriladi. Chunonchi, ta’lim muassasasining direktori o‘qituvchilar bilan baland ovozda, ularning nafsoniyatiga tegadigan so‘zlar bilan muomala qilish huquqiga ega emas.

O‘zbekiston Respublikasida amalda bo‘lgan «Umumiy o‘rta ta’lim muassasasi (maktabi)ning muvaffaq namunaviy Ustavi» Xalq ta’limi Vazirligining 221-sonli (1998 yil 17 dekabr), «O‘rta maxsus, kasb-hunar ta’limi muassasasining Ustavi» esa O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 5-sonli (1998 yil 5 yanvar) Qarorlari bilan tasdiqlangan. Mazkur Ustavlar O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining «Ta’lim muassasasi Ustavini ishlab chiqish tartibi to‘g‘risida»gi Qaroriga muvofiq ishlab chiqilgan. Ta’limni boshqarishning vakolati mas’ul davlat organi tomonidan tasdiqlanadi va mahalliy davlat hokimiyati organlarining idoralarida ro‘yxatdan o‘tkaziladi.

Ta’lim muassasasining Ustavida ta’lim muassasasining joylashgan o‘rni, uning turi, ta’lim tili, guruh raqbarlari, o‘qituvchilarning huquq va burchlari, ta’lim oluvchilar va ularning ota-onalarining huquq va burchlari, shuningdek, ta’lim muassasasining iqtisodiy tuzilishi va xujalik faoliyati, boshqarish tartibi aniq belgilanishi ko‘rsatib berilgan.

Ta’lim muassasasining Ustavi quyidagi bo‘limlardan tashkil topadi:

1. Qisqacha ta’lim muassasasi haqidagi ma’lumotlar.
2. Ta’lim muassasasining maqsad va vazifalari.
3. Ta’lim muassasasini boshqarish;
 - a) ta’lim muassasasini boshqarishning oshkorlik, demokratik va o‘z-o‘zini boshqarish asosida amalga oshirilishi;
 - b) pedagogik-jamoa Kengashi;
 - v) direktor, uning huquq va burchlari;
 - g) direktoring o‘quv-tarbiya ishlari bo‘yicha o‘rinbosarining huquq va burchlari;
 - d) ma’naviyat va ma’rifat ishlari bo‘yicha direktor o‘rinbosarining huquq va burchlari.
4. O‘quv-tarbiya va ilmiy-uslubiy ishlarni tashkil etish:
 - a) ta’lim mazmunining Davlat ta’lim standartlari bo‘yicha ishlab chiqilgan o‘quv reja va dasturlari asosida belgilanishi;
 - b) o‘quv jarayonini tashkil etish;
 - v) iqtidorli yoshlar bilan ishslash;
 - g) ishlab chiqarish amaliyotini o‘tkazish tartibi;
 - d) qo‘srimcha pulli mashg‘ulotlarni joriy etish;
 - j) kunlik ish tartibi (seminar, mashg‘ulotlarning davom etishi, tanaffuslar, uy vazifalarini berish tartibi va hokazolar).

5. O‘qituvchi. Huquq va burchlari.
6. O‘quvchi. Huquq va burchlari.
7. O‘quv-ishlab chiqarish ta’limi ustalari, ma’muriy va yordamchi xodimlarning huquq va burchlari.
8. Ota-onalar yoki ularning o‘rnini bosuvchi shaxslarning huquqlari, majburiyat va mas’uliyatlari.
9. Ta’lim muassasasining moddiy va moliyaviy xo‘jalik ta’minoti.

Ta’lim muassasasini boshqarishning tamoyillari va vazifalari. Har qanday faoliyat singari boshqarish faoliyati ham o‘z vazifalarini bir qator tamoyillarga asoslanib amalga oshiradi. Pedagogik adabiyotlarda ta’lim tizimini boshqarishda asos bo‘lib xizmat qiluvchi tamoyillarni ular tomonidan bajariladigan vazifalar (rejalshtirish, tashkil etish va nazorat qilish)ga tayanilgan holda belgilanishiga alohida urg‘u berilgan. Mazkur o‘rinda ta’lim muassasasini boshqarishning har bir tamoyiliga alohida-alohida ta’rif berishga harakat qilamiz. Ta’lim muassasasi boshqaruv nazariyasи va tarixida boshqarishning asosiy tamoyillari quyidagilardir:

Pedagogik tizimni boshqarishni demokratiyalash va insonparvarlashtirish. Pedagogik kadrlarni tanlov va shartnoma asosida ishga qabul qilish, qabul qilinayotgan qarorlarni ochiq muhokama qilish, axborotlarning barcha uchun ochiq va tushunarli joriy etish, ta’lim muassasasi jamoatchiligi oldida ma’muriyatning muntazam hisobot berishi, o‘qituvchi va o‘quvchilarga ta’lim muassasasi hayotiga oid o‘z fikrlarini bildirishga imkon berish, ta’lim muassasasida demokratik g‘oyalarning ustuvor o‘rin tutishini anglatadi.

Ta’lim tizimini boshqarishda shaxsga alohida hurmat bilan munosabatda bo‘lish, unga ishonish, pedagogik faoliyatda sub’ektning sub’ektga munosabati darajasiga erishish, o‘quvchi va o‘qituvchining huquq va manfaatlarini himoya qilish, o‘z iste’dodlari va kasbiy mahoratlarini erkin namoyon etish uchun sharoit yaratish insonparvarlik tamoyiliga asoslangan boshqaruv mohiyatini anglatadi.

Boshqarishning tizimliligi va yagonaligi. Ta’lim muassasasini boshqarishga nisbatan tizimli yondashuv asosida rahbar ta’lim muassasasini bir butun yaxlit tizim sifatida va uning belgilari haqida aniq tasavvurga ega bo‘ladi. Tizimning birinchi belgisi yagonaligi hamda uni bo‘laklar, tarkibiy qismlarga ajratish mumkinligidadir. Ikkinci belgisi tizimning ichki tuzilishining mavjudligini anglatadi. Uchinchi belgisi tizimning integratsiyalana olishidir. Tizimning har bir tarkibiy qismi o‘ziga xos sifatga ega bo‘lgani bilan, o‘zaro harakat orqali tizimning yangi integratsiyalana olish sifati hosil bo‘ladi. To‘rtinchi belgisi ta’lim muassasalarining tashqi muhit bilan chambarchas bog‘liqligidir. Chunki ta’lim muassasalari tashqi muhitga moslashib, ushu ta’lim jarayonini qayta quradi hamda o‘zining maqsadlariga erishish uchun tashqi muhitni o‘ziga bo‘ysundiradi. Boshqaruvdagи tizimlilik va yagonalik rahbar bilan pedagogik jamoa o‘rtasidagi o‘zaro harakat va aloqani ta’minlaydi, bir yoqlama boshqaruvning oldini oladi.

Boshqarishning markazlashtirilgan va markazlashtirilmagan holatlarining ratsional uyg‘unligi. Boshqaruvni markazlashtirish keragidan ortiq bo‘lganda, albatta, ma’muriy boshqaruv kuchayadi. Bu holat o‘qituvchilar va o‘quvchilarning ehtiyojlari, talab va istaklarini hisobga olmaslikka, rahbar va o‘qituvchilarning keraksiz mehnat va vaqt sarflashlariga olib keladi.

Shuningdek, markazlashtirilmasslikka ham keragidan ortiq e’tibor berilsa, pedagogik tizim faoliyatining sustlashishi ko‘zga tashlanadi.

Ta’lim muassasasi ichidagi boshqaruvda markazlashtirish va markazlashtirmslikni uyg‘unlashtirish ma’muriy va jamoatchilik boshqaruvi rahbarlarining faoliyatini jamoa manfaatiga qaratadi hamda kasb malakasi darajasida qarorlarni qabul qilishga sharoit yaratadi.

Yakka hokimlik bilan jamoatchilik boshqaruvining birligi tamoyili pedagogik jarayonni boshqarishda yakka hokimlikka yo‘l qo‘ymaslikka qaratilgan. Boshqarish faoliyatida o‘quvchilarning tajribasi va bilimiga tayanib, turli qarashlarni taqqoslab, oqilona xulosalar chiqarish o‘ta muhimdir. Vazifalarni kollegial hal qilish har bir jamoa a’zosining javobgarligini yo‘qqa chiqarmaydi.

O‘z navbatida yakkahokimlikning o‘ziga xos jihatlari bor. Yakkahokimlik pedagogik jarayonda tartib-intizom, vakolat doirasi va unga amal qilishni ta’minlaydi.

Qarorni qabul qilishda kollegial yondashuv ma’qul bo‘lsa, qarorning ijrosini ta’minlashda yakkahokimlikka bo‘ysunish ma’quldir.

Ta’lim tizimini boshqarishning davlat-jamoatchilik xarakteri ushbu tamoyilni amalga oshirishga sharoit yaratadi.

Ta’lim tizimini boshqarishda axborotlarning obyektivligi va to‘liqligi. Ta’lim tizimini boshqarishning samaradorligi axborotlarning qanchalik aniq va to‘liqligiga ham bog‘liq. Agar axborotlar aniq, to‘liq yig‘ilsa yoki haddan ziyod ko‘p bo‘lsa, qaror qabul qilishda chalkashlikka olib keladi.

Biz ta’lim-tarbiya jarayonida o‘quvchilarning o‘zlashtirishi haqidagi ma’lumotlarni yig‘amiz, lekin ularning qiziqishlari, xulq-atvori, shaxs sifatidagi yo‘nalishiga e’tibor beramiz. Ana shuning uchun ham tarbiya jarayonida ko‘plab og‘ishlar kuzatiladi.

Ta’lim muassasasining rahbari o‘zining faoliyatida menejer vazifasini ham bajaradi. Shuning uchun u o‘z faoliyatida kuzatish, anketa, test, instuktiv va metodik materiallardan keng foydalana bilishi lozim. Ta’lim muassasasi ma’muriyati mакtab ichidagi axborotli boshqaru texnologiyasini ishlab chiqish va uni ta’lim jarayoniga tatbiq etishga alohida e’tibor qaratishi kerak.

Boshqaruv jarayonida axborotdan samarali foydalanish ta’lim muassasasi faoliyatining muvaffaqiyatli amalga oshirilishiga yordam beradi. Ta’lim muassasasini boshqarishda foydalaniladigan axborotlar turlichadir (38-chizma).

Axborotlar jamg‘armasini shakllantirish va undan jadal foydalanish boshqaruv ishini ilmiy tashkil etishni yuksaltiradi.

Maktab ichki boshqaruvining o‘ziga xosligi quyidagi vazifalarda aniq ko‘rinadi:

1. Ta’lim-tarbiya jarayonini pedagogik tahlil qilish.
2. Maqsad qo‘yish va rejalashtirish.
3. Tashkil qilish.
4. Maktab ichki boshqaruvini nazorat qilish.
5. Tartibga solish.

Ta’lim-tarbiya jarayonining tashkil etilishi va rivojlanishini tahlil qilmasdan, avval erishilgan natijalarni hozirgilari bilan taqqoslamasdan turib, uni boshqarib bo‘lmaydi.

Ta’lim muassasasini boshqarish samaradorligi rahbarning ham, o‘qituvchilarning ham pedagogik tahlil uslubiyatini teran bilishlariga bog‘liq. Agar o‘z vaqtida, professional darajada pedagogik jarayon to‘g‘ri tahlil qilinmasa, jamoa orasida o‘zaro bir-birini tushunmaslik, ishonchszlik kelib chiqadi. Hozirgi paytda pedagogik tahlilning quyidagi uch turi mavjud:

- 1) kundalik tahlil;
- 2) tizimli tahlil;
- 3) yakuniy tahlil.

Kundalik tahlil o‘quv jarayonining borishi va natijasi haqida har kuni ma’lumot yig‘ib, undagi kamchiliklarning sababini aniqlashga qaratiladi. Kundalik tahlil natijasida pedagogik jarayonga o‘zgartirishlar va tuzatishlar kiritiladi. Kundalik tahlilning predmetiga o‘quvchilarning

har kungi o‘zlashtirish va intizomlari darjasи, ta’lim muassasasi rahbarining darsga hamda sinfdan tashqari darslarga qatnashishi, maktabning tozalik holati, shuningdek, dars jadvaliga rioya qilish kabi holatlar kiradi.

Tizimli tahlil darslar va sinfdan tashqari mashg‘ulotlar tizimini o‘rganishga qaratiladi. Tizimli tahlil mazmuni ta’lim metodlarini to‘g‘ri uyg‘unlashtirish, o‘quvchilar tomonidan bilimlarning puxta o‘zlashtirilishiga erishish, o‘qituvchilarning sifatli tarbiyaviy ishlarni olib borishlari, ularning pedagogik madaniyatini ko‘tarish hamda ta’lim muassasasida innovatsion muhitni tashkil qilishda pedagogik jamoaning hissasini ta’minalash kabilardan iborat.

Yakuniy tahlil o‘quv choragi, yarim yillik va o‘quv yili yakunida amalga oshiriladi hamda asosiy natjalarga erishish yo‘llarini o‘rganishga qaratiladi. YAKuniy tahlil uchun ma’lumotlar kundalik va tizimli tahlillar, joriy va oraliq nazorat yakunlari, o‘quvchilarning va sinf rahbarlarining hisobotlaridan olinadi.

Har qanday pedagogik jarayonni boshqarishning asosi maqsad qo‘yish va rejalashtirishdan iborat.

Boshqaruv faoliyatining maqsadi – ishning umumiyo‘ yo‘nalishi, mazmuni, shakli va metodlarini aniqlash. Demak, maqsad – rejaning asosi. Boshqaruvda asosiy maqsad aniqlanganidan keyin, unga erishish uchun qo‘sishimcha maqsad qo‘yiladi. Ta’lim muassasasini boshqarishni rejalashtirish pedagogik tahlil asosida belgilangan dasturiy maqsadga muvofiq qaror qabul qilishdir. Bunday qarorlar ma’lum bir muddat davridagi ma’lumotlarni tahlil qilish orqali yoki yakuniy ishlarni bajarib bo‘lgandan so‘ng qabul qilinishi mumkin.

Ta’lim muassasasini boshqarish amaliyotida rejalashtirishning quyidagi uchta asosiy shakli qo‘llaniladi:

- 1) muddatli (perspektiv);
- 2) yillik;
- 3) yakuniy.

Muddatli rejalashtirish qoidaga muvofiq so‘nggi yillarda ta’lim muassasasida amalga oshirilgan ishlarni chuqur tahlil qilish asosida bir necha yilga mo‘ljallab qabul qilinadi.

Ta’lim muassasasida qabul qilinishi mumkin bo‘lgan muddatli reja quyidagi ko‘rinishda bo‘lishi mumkin:

1. Rejalashtirilgan muddatda ta’lim muassasasi oldiga qo‘yilgan vazifalar.
2. Guruhlarning imkoniyatlaridan kelib chiqib, o‘quvchilarning yillik o‘zlashtirish darajasи muddatlari.
3. Ta’lim jarayoniga pedagogik innovatsiya (yangilik)larni olib kirish muddatlari.
4. Ta’lim muassasasini pedagogik kadrlariga qo‘yilgan talablar.
5. Pedagog kadrlar malakasini turli shakllar (kurslar, seminarlar, treninglar) orqali oshirish.
6. Ta’lim muassasasini texnika hamda o‘quv-metodik (qurilish ishlari, axborotlashtirish, ko‘rgazmali qurollar, kutubxona fondini boyitish) ko‘lamini rivojlantirish.
7. O‘qituvchi va o‘quvchilarni ijtimoiy himoya qilish.

Yillik rejalashtirish butun o‘quv yili hamda yozgi ta’tilni qamrab oladi. Yillik rejalashtirish o‘quv yili davomida amalga oshiriladi va ta’lim jarayonini tashkil etilishi (chorak, semestr)ga qarab bir necha bosqichlarni o‘z ichiga oladi.

Yakuniy rejalashtirish o‘quv choraklari uchun tuziladi, u bir yillik rejaning aniqlashgan ko‘rinishi hisoblanadi. SHu tarzda rejalashtirishning bunday aniqlashgan ko‘rinislari o‘qituvchilar, o‘quvchilar va ota-onalar qo‘mitasining faoliyatini boshqarishga yordam beradi. Bu rejalar o‘qituvchilar va sinf rahbarlarining ish rejalarini bilan aloqadorlikda aniqlashtirilib boriladi. Umuman

olganda, boshqarish faoliyatida rejalarshirish vazifasining to‘la amalga oshirilishi ta’lim muassasasi faoliyati samaradorligini oshiradi.

Qabul qilingan rejalarni to‘liq amalga oshirish uchun tizimli harakatning boshqaruvchilarini uning tarkibiy qismlarini bir-biri bilan aloqada bo‘lishini tashkil etishlari kerak. «Tashkil etish» tushunchasi bir qancha ma’nolarda qo‘llaniladi.

Birinchidan, baho sifatida aqliy faoliyatni rivojlantirishga qaratilgan hamda darsdan tashqari tadbirlarning uyushtirilishini ta’minlaydigan o‘quv-tarbiya jarayonining maqsadida namoyon bo‘ladi.

Ikkinchidan, tashkil etish deganda belgilangan rejalarni amalga oshiruvchi, oldinga qo‘ylgan maqsadga erishish uchun butun pedagogik jarayonni boshqaruvchi ta’lim muassasasi rahbarlari, o‘quvchilar, o‘quvchilarning o‘z-o‘zini boshqarish organlari faoliyati tushuniladi.

Boshqarishni tashkil etuvchi asosiy boshqarmalar sifatida ta’lim muassasasining kengashi, pedagogik Kengash, direktor boshqaradigan majlis, direktor o‘rinbosarlarining majlisi, tezkor yig‘ilishlar, metodik seminarlarni qayd etish mumkin.

Pedagogik Kengash faoliyati demokratik va oshkorlik tamoyillariga asoslanib olib boriladi. Pedagogik Kengashlarda anketalar, savol-javoblar, nazorat ishlari, tanlov ishlari ko‘riladi. Bundan tashqari pedagogik Kengash yig‘ilishlarida ta’lim muassasasi hayoti va faoliyatiga doir dolzarb masallar hal qilinadi. SHuning uchun pedagogik Kengashni turli muhokamali, muammoli masalalardan ozod qilish uchun ta’lim muassasalardan direktor yig‘inlari tashkil etiladi. Direktor yig‘ilishlarida rahbariyat va o‘quvchilar ishtiroy etib qolmay, boshqa ishchi xodimlar ham qatnashishlari mumkin.

Ta’lim muassasasi o‘rinbosarlarining yig‘ilishlarida kundalik savollar va ma’muriy boshqarishga oid masalalar muhokama qilinadi. Bunday majlislar ta’lim muassasasi rejasiga bo‘yicha o‘quv yilining choragi (semestri)da yoki har oyda bo‘lib o‘tadi.

Tezkor axboriy majlislar ta’lim muassasasida ta’lim jarayonini tashkil etishning zarur shaklidir. Tezkor axboriy majlislearning mavzusi mavjud sharoitlardan kelib chiqadi. Bu kabi majlislar pedagogik xodimlar, o‘quvchilarning barchasi uchun tashkil qilinadi.

Ichki nazorat ham ta’lim muassasasini boshqarishda alohida o‘rin tutadi. Nazoratni tashkil etishda yetishmovchiliklarni bartaraf etish uchun bir qancha talablarni bilish zarur. Bunday talablarga tizimlilik, obyekativlik, harakatlilik, to‘ldiruvchilik kabilarni ko‘rsatish mumkin.

Pedagogik boshqaruvga doir adabiyotlarda ta’lim muassasasi ichki nazoratining quyidagi yo‘nalishlarda tashkil etilishi bayon etilgan:

1. Pedagogik tashkilotchilikka doir savollarning qo‘yilishi.
2. Ta’lim dasturlari, DTSning bajarilish sifati.
3. O‘quvchilarning bilim, ko‘nikma va malakalarining sifati.
4. O‘quvchilarning tarbiyalanganlik darajasi.
5. O‘qitishning ta’limiy, tarbiyaviy va rivojlaniruvchi funktsiyalarining bajarilish holati.
6. Darsdan tashqari tarbiya ishlarning tashkil etilish holati va sifati.
7. Pedagogik kadrlar bilan ishlash.
8. Ta’lim muassasasi faoliyatining o‘ziga xos samaradorligi.
9. Qabul qilingan qarorlar va me’yoriy-huquqiy hujjalarda ko‘rsatilgan talablarning bajarilishi.

Ta’lim muassasasi ichki nazoratining turlari, shakllari va metodlarini turkumlashtirish hozirgi vaqtida muammoli masala bo‘lib qolmoqda. Shunga qaramasdan, ichki nazoratning quyidagi turlari ajratilib ko‘rsatiladi:

Mavzuli nazorat qandaydir aniq masalani o‘rganishda ta’lim muassasasi jamoasi, o‘quvchilar guruhi yoki alohida o‘qituvchining pedagogik faoliyati tizimi, ta’lim muassasasidagi ta’lim darajasi, shuningdek, o‘quvchilarning ekologik va estetik tarbiyasi tizimiga e’tibor qaratiladi.

Frontal nazorat butun pedagogik jamoa, metodik kengash yoki alohida o‘qituvchi faoliyatini o‘rganishga qaratiladi.

Alohibda nazorat biror bir o‘qituvchining faoliyati, sinf (guruh) rahbarlarining tarbiyaviy ishlarini mavzuli, frontal tkshirishga asoslanadi.

Sinf-muloqot nazorat shaklida sinf jamoasining dars va darsdan tashqari jarayonida shakllanishiga ta’sir etuvchi o‘ziga xos omillar e’tiborga olinadi.

Predmetli nazorat shakli bitta yoki bir necha sinf (guruh)larda, butun ta’lim muassasasida ta’lim olinganlik darajasini aniqlashda qo’llaniladi.

Mavzuli nazorat shaklining bosh maqsadi turli fan o‘qituvchilari va sinflarning alohibda o‘quv-tarbiya jarayonini boshqarishdagi ishlarini o‘rganishdan iborat.

Majmuaviy (kompleks) nazorat shakli bir necha o‘quv fanlari bir yoki bir nacha sinf (guruh)larda turli o‘quvchilarning ishlarini o‘rganishni tashkil etish maqsadida amalga oshiriladi.

Tartibga solishning asosiy maqsadi ta’lim-tarbiya jarayonini pedagogik tahlil qilishda ta’lim muassasasining oldiga qo‘yilgan maqsad va rejalarini amalga oshirish, boshqaruv ishini tashkil etish hamda nazorat qilishda yo‘l qo‘yilgan holatlarni tuzatishdan iborat.

Tartibga solish boshqaruv faoliyatida katta ahamiyat kasb etadi. U o‘tgan o‘quv yilda erishilgan natijalarni, yo‘l qo‘yilgan kamchiliklarni hisob qiladi. Ana shu asosdan kelib chiqib, yangi o‘quv yilda ta’lim muassasasi oldiga maqsad va asosiy vazifalarini qo‘yadi.

Pedagogik Kengash – ta’lim muassasasining jamoatchilik boshqaruv organi. Ta’lim muassasalarida o‘quv-tarbiya jarayonini rivojlantirish, takomillashtirish, muassasa faoliyati bilan bog‘liq barcha tashkiliy masalalarni muvofiqlashtirish, o‘qituvchi va tarbiyachilarning kasbyi mahorati va ijodkorliklarini o‘stirish maqsadida pedagogik xodimlarni birlashtiruvchi pedagogik Kengash faoliyat ko‘rsatadi. Pedagogik Kengash ta’lim muassasasi jamoasining yuqori boshqaruv organi hisoblanadi.

Pedagogik Kengashning asosiy vazifalariga quyidagilar kiradi:

- ta’lim muassasasi (umumiyl o‘rta ta’lim mabki, akademik litsey, kasb-hunar kolleji)ning tayyorlangan muhim hujjatlarini muhokamadan o‘tkaziladi, tasdiqlaydi va bajarilishini nazorat qiladi;

- ta’lim muassasasining maqsad va vazifalaridan kelib chiqqan holda uni rivojlantirishning istiqbolli yo‘nalishlarini belgilaydi;

- ta’lim muassasasida o‘quv, tarbiya jarayonini tashkil etish va ta’lim samaradorligini oshirishda maqbul shart-sharoitlar yaratishga qaratilgan qarorlarni qabul qiladi;

- ta’lim muassasasi boshqaruv tizimini takomillashtirish bo‘yicha yo‘l-yo‘riqlarni ishlab chiqadi;

- pedagogik jamoaning ma’lum yo‘nalishlardagi faoliyatini tahlil qiladi va yakuniy xulosa chiqaradi;

- ta’lim muassasasi pedagogik jamoasi uchun o‘z vakolati doirasida me’yoriy talablarni ishlab chiqadi, tasdiqlaydi va bajarilishini nazorat qiladi.

Pedagogik Kengash quyidagi huquqlarga ega:

- ta’lim muassasasini rivojlantirish yo‘nalishlarini istiqbol rejasini belgilash;

- ta’lim muassasasi jamoasi oldiga qo‘yilgan maqsad va vazifalarining bajarilishini amalga oshirish;

- o‘quv rejada maktab ixtiyoriga berilgan soatlarni taqsimlash, yillik va taqvimiyl ish rejasi mazmuni hamda dars jadvalini muhokama qilish;
- o‘quv jarayonini tashkil qilishning turli shakl va metodlarini muhokama qilish, amaliyotga tatbiq etish;
- ta’lim muassasasi ta’lim jarayoniga oid barcha masalalarni o‘z vakolati doirasida muhokama etish va tegishli qaror qabul qilish;
- pedagoglar malakasini oshirish tizimi, ularning ijodiy tashabbuskorliklarini rivojlantirish bo‘yicha o‘z takliflarini berish;
- o‘quvchilarning bilim darajasini aniqlashda oraliq nazorat bo‘yicha qaror qabul qilishda qatnashish, uni o‘tkazish shakli va vaqtini belgilash;
- ta’lim oluvchilarni sinfdan-sinfga, kursdan-kursga ko‘chirish va bituvchilarni yakuniy attestatsiyaga qo‘yish bo‘yicha qaror qabul qilish;
- ta’lim darayonini tashkil qilish hamda ta’lim muassasasini rivojlantirishga doir masalalar bo‘yicha maktab rahbariyatining hisobotlarini tinglash;
- ta’lim maqsadiga muvofiq holda o‘quvchilarni rag‘batlantirish va jazolash bo‘yicha masalalarni hal etish;
- chorak, yarim yillik «semestr», yil yakuniga doir xulosalar chiqarish;
- pedagogik Kengash a’zolaridan pedagogik faoliyatni bir xil tamoyillarga asosan amalga oshirishni talab qilish;
- ta’lim-tarbiya jarayonida alohida xizmat ko‘rsatgan ta’lim muassasasi xodimlarini rag‘batlantirishga tavsiya qilish;
- yakuniy attestatsiyadan muvaffaqiyatli o‘tgan o‘quvchilarga o‘rnatilgan tartibda hujjatlar berish to‘g‘risida qaror qabul qilish.

Pedagogik Kengash yig‘ilishlari qarorlashtirilib, qabul qilingan hujjatlar ta’lim muassasasi ish yuritish hujjatlari bilan birga saqlanadi. Pedagogik Kengash faoliyati bir qator hujjatlarda o‘z akinis topadi:

Ta’lim muassasasi hujjatlari besh yil davomida ta’lim muassasasida saqlanadi.

Direktor va uning o‘rinbosarlari vazifalari. Ta’lim muassasasining o‘quv-tarbiya jarayoni va kundalik faoliyatiga bevosita rahbarlikni ta’lim muassasasi direktori olib boradi.

Ta’lim muassasasi direktorining vazifasi quyidagilardan iborat:

- davlat va jamoat tashkilotlari oldida ta’lim muassasasining manfaatlarini ifodalash;
- o‘quv-tarbiya jarayoni muvaffaqiyatini ta’min etish;
- o‘quv dasturlarining bajarilishini nazorat qilish, ta’lim-tarbiya ishlarining sifati va samaradorligi, bolalik va mehnatni muhofaza qilish talablarining riosa qilinishi, shuningdek, ta’lim muassasasidan tashqarida ma’naviyat ishlarini tashkil qilinishi uchun shart-sharoitlarni yaratish;
- pedagogik va rahbar kadrlarni tanlab joy-joyiga qo‘yish, ularning vazifalarini belgilash, pedagogik kadrlar, kabinet va ustoxona mudirlarini belgilash, sinf va guruh rahbarlarini tanlash, pedagog va xizmat ko‘rsatuvchi xodimlarni ishga qabul qilish hamda bo‘shatish;
- ta’lim muassasasi pedagogik xodimlarini attestatsiyadan o‘tkazuvchi komissiyaga rahbarlik qilish;
- ta’lim muassasasi pedagogik xodimlarining ijodiy ishlari, ta’lim-tarbiyaning ilg‘or shakl va usullarini qo‘llashlari uchun shart-sharoitlarni yaratish;
- ta’lim muassasasiga ajratilgan moliyaviy mablag‘lar, sarf-xarajat hisobini yuritish;
- ta’lim muassasasi me’yoriy hujjatlarining to‘g‘ri yuritilishini ta’minlash;

- ta'lim muassasasi pedagogik Kengashi, mahalliy hokimlik organlari oldida o'z faoliyati to'g'risida hisob berib turish.

Ta'lim muassasasi direktorining o'quv-tarbiya ishlari bo'yicha o'rinnbosarining vazifalari:

- o'quv haftasi va o'quv mashg'ulotlarining davomiyligini ta'minlash;
- dars jadvalini tuzib chiqish va shu jadvalga binoan darslarning o'z vaqtida samarali o'tkazilishini ta'minlash;

- har bir chorak oxirida, semestr davomida direktor va ta'lim muassasasi pedagogik Kengashi a'zolariga o'quv jarayonining borishi xususidagi axborot va ma'lumotlarni berib borish;

- yosh mutaxassislarga amaliy va uslubiy yordam ko'rsatish;
- sinf va guruh jurnallarini to'g'ri yuritish va saqlanishiga javob berish;
- o'quvchilarning bilim darajasini reja asosida tahlil qilib borish;
- o'quvchilar tomonidan davlat dasturlarining bajarilishini ta'minlash va nazorat qilish.

Ma'naviyat va ma'rifat ishlari bo'yicha direktor o'rinnbosarining vazifalari:

- ta'lim muassasasida o'quvchilarning o'z-o'zini boshqarish, jamoat tashkilotlari va mahalla, ota-onalar bilan aloqani ta'minlash;

- ta'lim muassasasi va undan yuqori miqyosda o'tkaziladigan darsdan tashqari tadbirlarni rejalashtirish va amalga oshirish;

- ta'lim muassasasi o'quvchilarining sinf, guruh yoki ta'lim muassasasidan tashqari olib borayotgan mashg'ulotlarini kuzatib borish, ularga amaliy va metodik yordam uyuشتirish;

- ta'lim muassasasidagi «YOsh yetakchi»ning ishini nazorat qilish va unga yo'l-yo'riq ko'rsatish.

Ta'lim muassasasida metodik ishlar, pedagog kadrlar malakasini oshirish va ularni attestatsiyadan o'tkazish, yosh o'qituvchilar bilan ishslash.

2020-yil 13-avgustda Xalq ta'limi vazirining 183-son buyrug'i bilan metod birlashmalar Nizomi tasdiqlandi va maktabdagi metodik kengashlar tugatildi. Umumiy o'rta ta'lim muktablarida Metodika birlashmalari boshlang'ich ta'lim yo'nalishi bo'yicha bitta, V-XI sinflarda esa o'quv rejasidagi alohida fanlar bo'yicha tashkil etiladi. Agar u yoki bu fan bo'yicha o'qituvchilar soni uch nafardan kam bo'lsa, u holda fan o'qituvchilar shu turkumdagagi fan o'qituvchilar bilan birgalikda bitta Metodika birlashmasiga birlashadilar, Akademik litseylarda ham Metodika birlashmalari xuddi shu tarzda tashkil qilinadi. Kasb-hunar kollejlarida esa kafedralarda o'qitiladigan fanlar bo'yicha Metodika birlashmalari tuziladi.

Umumiy o'rta ta'lif maktabining Metodbirlashmalari to'g'risidagi

NIZOM

1

Mazkur Nizom umumta'lif
maktablarining metodika birlashmalari
asosiy vazifalari va ularning faoliyatini
tashkil etish tartibini belgilaydi

Metodbirlashma o'qituvchilarga metodik xizmatni
amalga oshiradigan, innovatsiya, tajriba-sinov ishlari
va ta'lif-tarbiya jarayonlarini rivojlantirish ishlarini
muvoifiqlashtiradigan jamoaviy organ hisoblanadi

2

Metodbirlashma o'z faoliyatida O'zbekiston Respublikasi
Vazirlar Mahkamasi qarorlariga, boshqa normativ-
huquqiy hujjatlarga, shuningdek umumta'lif
maktabining ustavi va ushbu Nizomga amal qiladi

3

Mazkur Nizom talablari barcha davlat
umumta'lif maktablariga nisbatan tatbiq
etiladi

4

Metodbirlashmaning maqsadi va asosiy vazifalari

O'qituvchilarga fanlarni o'qitishga doir me'yoriy va metodik hujjatlarni o'quv jarayoniga tatbiq etish usullarini ko'rsatib beradi

O'quvchilarni xalqaro baholash dasturlariga (PISA, PIRLS, TIMSS) tayyorlash uchun qo'shimcha materiallarni bilan ta'minlaydi

O'qituvchilarga zamonaivy pedagogik texnologiyalani, o'qitish metodlarini izlab topishga ko'maklashadi

O'qituvchilar tomonidan tayyorlangan targatma va nazorat ishi materiallarini muhokamadan o'tkazib ma'qullaydi

O'qituvchilarning darsini tahlil qiladi va ularغا zamonaivy dars o'tish usullarini tavsiya etadi

O'qituvchilarni fan yutuqlari, pedagogik innovatsiyalar, ilmiy-ommabop adabiyotlar bilan tanishtirib boradi

"Online metodik kun"da tegishli fan o'qituvchising ishtirok etishini maktab direktori bilan birgalikda ta'minlaydi

Yutuqlarga erishayotgan pedagogik xodimlar faoliyatini qo'llab-quvvatlash, ish tajribalarini ommalashtirish bo'yicha tavsiyalar beradi

O'qituvchilarga dars jarayonida ko'rgazmali vositalar va AKT dan foydalanish bo'yicha tavsiyalar beradi

O'qituvchilarga sinfdan tashqari va to'garak ishlarni tashkil etishga ko'maklashadi

Yosh o'qituvchilarga murabbiy biriktiradi va muntaзам metodik yordam uyshtirib boradi

O'qituvchilar tomonidan ishlab chiqilgan o'quv metodik qo'llanmlari va didaktik materiallarni muhokamadan o'tkazadi

Mazkur vazifalarni amalga oshirish maqsadida yig'ilishlar, davra subbatlari, uchrashuvlar, ochiq darslar, tadbirlarini tashkil etadi

Metodlarini o'rganish maqsadida ochiq darslar tashkil qiladi, fan o'qituvchilarining samarali mehnatlarini ma'naviy va moddiy raq'baflantirishga tavsiya qiladi

Nazorat natijalariga ko'ra, o'quvchilarning bilim, ko'nikma va aniqlangan kamchiliklarni bartaraf etish choratadbirlarini belgilaydi va ulaming nazorat qiladi

Maktab miqyosida tegishli fan oyliklarini tashkil etadi, fan olimpiyadalarining maktab bosqichlarini, ko'rlik-tanlovlarni o'tkazadi

Metodbirlashmalar faoliyatini tashkil etish

1

- Umumta'lim muktabida 1 ta fan yoki turkum bo'yicha kamida 3 ta o'qituvchi bo'lsa, Metodbirlashma tashkil etiladi

2

- Fan bo'yicha o'qituvchilar soni 3 nafardan kam bo'lsa, ushbu fan o'qituvchilari turkumdag'i fan o'qituvchilari bilan birgalikda 1 ta Metodbirlashmaga birlashadi

3

- Metodbirlashma rahbari a'zolari bilan kelishgan holda, muktab direktorining buyrug'i bilan, o'z yo'nalishi bo'yicha doimiy ravishda uzluksiz metodik xizmatni tashkil eta olgan, tajribali o'qituvchilardan tayinlanadi.

4

- Muktabining har bir o'qituvchisi (o'rindoshlik tariqasida ishlayotgan o'qituvchilar ham) o'z yo'nalishlari yoki tegishli fan turkumi bo'yicha Metodbirlashmaga a'zo boiishlari shart.

5

- Metodbirlashma tarkibi umumta'lim muktabi direktorining buyrug'i bilan shakllantiriladi

6

- Metodbirlashmaning faoliyati umumta'lim muktabi direktorining o'quv ishlari bo'yicha o'rinnbosari tomonidan nazorat qilinadi

7

- Metodbirlashma yillik ish reja asosida faoliyat ko'rsatadi va umumta'lim muktabi direktori tomonidan tasdiqlanadi.

8

- Metodbirlashma yig'ilishi har chorakda kamida 1 marta o'tkaziladi.

9

Metodbirlashma yig'ilishlariga boshqa birlashmalarning mavzulari yoki qiziqishlariga ta'sir etuvchi masalalarni ko'rib chiqishda ularning rahbarlari (o'qituvchilari) taklif etilishi lozim

10

O'quv yili oxirida Metodbirlashma faoliyatiga oid barcha hujjalarni direktorining o'quv ishlari bo'yicha o'rinnbosari tomonidan tahlil qilinadi

11

Metodbirlashma rahbari umumta'lim muktabida fan oyliklari va metodik kunlar o'tkazishga mas'ul hisoblanadi.

Metodbirlashma a'zosining majburiyatları

Pedagog kadrlar malakasini oshirish. Fan-texnika taraqqiy etib, ijtimoiy munosabatlar mazmuni axborotlarga tobora boyib borayotgan, fan olamidagi yangiliklar, psixologiya-pedagogika fani rivoj topayotgan bir davrda o'qituvchilarining o'z ustida mustaqil ravishda ishlashlari, malakalarini oshirib borishlari, mustaqil izlanish ko'nikmasiga ega bo'lish va ijodkor bo'lishlarini talab qiladi.

Pedagog kadrlarni qayta tayyorlash va malakasini oshirishdan maqsad o'qituvchilarining ijodiy imkoniyatlarini rivojlantirish, ularning kasbiy bilimlarini takomillashtirish, natijada esa o'quvchilarga ta'lim-tarbiya berish sifatini keskin oshirishdan iboratdir. Ta'lim-tarbiya ishlarining murakkablashib borishi o'qituvchi oldida turgan vazifalarni kengaytirmoqda. Shunga ko'ra, pedagoglarning malakasini oshirish tizimida ularni ijodiy izlanishga odatlantirish, ijodkorlikdagi faolligini rag'batlantirish maqsadiga muvofiq ish olib borish muhim ahamiyatga egadir. SHU maqsadda pedagogik kadrlar malakasini oshirishning bir qancha shakllari ishlab chiqilgan. Bu shakllardan nafaqat mifik pedagoglarning malakasini oshirishdagina emas o'rta maxsus kasbhunar ta'limi muassasalarining rahbarlari ham xabardor bo'lishlari va ulardan muvaffaqiyatli foydalana olishlari lozim. Pedagoglarning malakasini oshirish shakllariga quyidagi ikki guruhga bo'linadi:

Pedagog kadrlarni attestatsiyadan o'tkazish. Pedagog kadrlar attestatsiyasi ularning kasbiy mahoratlarining o'sishini rag'batlantirish, ta'lim-tarbiyada ilg'or pedagogik texnologiyalarni yaratish va ularni qo'llash, ma'naviy-ma'rifiy yo'nalishlardagi natijalarni xolis baholash, egallab turgan yoki da'vogarlik qilinayotgan toifa va lavozimlarga munosiblikni aniqlash, ta'lim muassasalarida ta'lim-tarbiya jarayoni sifatini oshirish maqsadida o'tkaziladi.

Pedagog kadrlar attestatsiyasi 5 yilda bir marta O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi huzuridagi Davlat test Markazi tarkibidagi «Kadrlar tayyorlash sifatini nazorat qilish, pedagog kadrlar va ta'lif muassasalari attestatsiyasi boshqarmasi hamda Xalq ta'lifi Vazirligi bilan birgalikda ishlab chiqilgan jadvallar asosida tashkil etiladi. Xalq ta'lifi tizimi pedagog kadrlar tarkibiga professor-o'qituvchi, o'qituvchi, metodist, tarbiyachi, psixolog, defektolog, logoped, sport instruktori, musiqa va to'garak rahbarlari kiradi.

Pedagog kadrlarni attestatsiyadan o'tkazish tartibi to'g'risidagi Qaror va uning

mazmun-mohiyati. Vazirlar Mahkamasining 2021 yil 17 sentyabrdagi "Maktabgacha, umumiy o'rta, o'rta maxsus, professional va maktabdan tashqari ta'lif tashkilotlari pedagog kadrlarini attestatsiyadan o'tkazish tartibini takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida»gi 572-sonli qarori

2022 yil 1 yanvardan boshlab:

Attestatsiya komissiyalari tuzish va yig'ma jild orqali hujjat topshirish amaliyoti bekor qilindi

Hujjatlar Davlat xizmatlari markazi, interaktiv portal yoki inspeksiyaning veb-sayti orqali amalga oshiriladi

Pedagogik mahorat va psixologik tayyorgarlikni baholash hamda o'quv fani bo'yicha malaka sinovi orqali amalga oshiriladi

Qog'oz shakldagi setifikat berish bekor qilinib, QR-kod qo'yilgan elektron shakldagi sertifikatlar beriladi

Yil davomida ikki marotaba o'tkaziladi

Pedagog kadrlar xar besh yilda bir marta navbatdagi majburiy attestatsiyadan o'tkaziladi. Pedagog kadrlar majburiy attestatsiyaga o'z muddatida jalb etilishida ta'lif tashkilotining rahbari javobgar

Attestatsiyaga jalb etilmaydi

- fan nomzodi, falsafa doktori ilmiy darajali, dotsent va professorlar
 - pensiya yoshiga to'lgan pedagog kadrlar;
 - 15 yillik uzluksiz ish stajga ega oliy malaka toifali pedagog kadrlar;
- O'z xohishiga ko'ra jalb etiladi
- pensiya yoshidagi pedagoglar;
 - pedagogik faoliyatiga 3 yil to'lmaganlar;
 - homiladorlik davrida va ishga chiqqanda bir yil davomida;

Malaka toifalari saqlanadi

Majburiy attestatsiyaga jalb etilmaydigan pedagog kadrlarning amaldagi malaka toifalari saqlanib qoladi hamda ularga ta'lif tashkilotlarida ishlagan davrida mazkur malaka toifasi bo'yicha haq to'lanadi

Oliy ma'lumotga ega bo'lmagan pedagog kadrlari attestatsiyadan o'tkazish manfaatdor vazirliklar tomonidan belgilanadi

Nodavlat ta'lif tashkilotlarining pedagog kadrlari o'z xohishiga ko'ra o'tishi mumkin

ATTESTATSIYADAN O'TKAZILADI

Maktabgacha ta'lif tashkilotlarining oliy ma'lumotli pedagog kadrlari

Umumiy o'rta ta'lif muassasalarining oliy ma'lumotli pedagoglari

O'rta maxsus va professional ta'lifi Muassasalarining oliy ma'lumotli pedagog kadrlari

Maktabdan tashqari ta'lif tashkilotlarining oliy ma'lumotli pedagog kadrlari

Ishga yangi qabul qilingan pedagog kadrlar bir yildan so'ng

Bitirib birinchi bor ishga kirganlar kasbiy faoliyatiga uch yil to‘lgandan so‘ng 3 oydan ortiq muddatda mehnatga layoqatsizlik varaqasi rasmiylashtirilgan pedagoglarish faoliyatiga qaytganlariga bir yil to‘lgandan so‘ng

Pedagog kadrlar o‘z xohishiga ko‘ra navbatdan tashqari Attestatsiyadan o‘tkazilishi mumkin

O‘zbekiston Respublikasi Bandlik va mehnat munosabatlari vazirligi attestatsiyaning mehnat to‘g‘risidagi qonun hujjatlarida belgilangan tartibda, pedagog kadrlarning huquqlari ta’milangan holda o‘tishini nazorat qiladi

Ilgari attestatsiyadan o‘tmagan ishga yangi qabul qilingan pedagog kadrlarga yoki oliv ta’lim tashkilotlarini bitirib birinchi bor ishga kirgan pedagog kadrlarga attestatsiyaga jalb etilgunga qadar quyidagi tartibda malaka toifasi (lavozim) beriladi:

Fan nomzodi, falsafa doktori (Doctor of Philosophy (PhD) yoki fan doktori (Doctor of Science (DSc) ilmiy darajasiga hamda Oliy attestatsiya komissiyasi tomonidan berilgan katta ilmiy xodim, dotsent va professor ilmiy unvoniga ega bo‘lgan pedagog kadrlarga — oliv malaka toifasi (bosh o‘qituvchi lavozimi).

Magistr darajasiga ega mutaxassislarga, shuningdek, oliv ma’lumot darajasi bo‘yicha akademik darajalar joriy etilgunga qadar olingan oliv ma’lumotli pedagog kadrlarga — ikkinchi malaka toifasi (katta o‘qituvchi lavozimi);

Bakalavr darajasiga ega pedagog kadrlarga — mutaxassis (oliv ma’lumotli o‘qituvchi) lavozimi;

TO‘G‘RIDAN-TO‘G‘RI MALAKA TOIFASI BERILADI

Sport musobaqalarining sovrindorlarini tayyorlagan jismoniy tarbiya fani o‘qituvchilariga

Xalqaro fan olimpiadalarini sovrindorlarini tayyorlagan

fan o‘qituvchilarga

MALAKA TOIFASI BIR POG‘ONA OSHIRILADI

Davlat mukofotlari bilan taqdirlanganlar “Ustoz” milliy mukofoti g‘oliblari

Worldskills musobaqalari, Respublika fan olimpiadalarini va ko‘rik-tanlovlari g‘oliblarini tayyorlagan pedagog kadrlar

Pedagog har yili 1 yanvardan 31 dekabrgacha murojaat qilib, elektron shakldagi sertifikat olishi mumkin.

Attestatsiya muddatlari

Pedagoglar har yili YANVAR-FEVRAL oylari hamda AVGUST-SENTYABR oylarida hujjat topshiradi

Malaka sinovlari har yili MART-MAY oylari hamda OKTABR-NOYABR oylarida o‘tkaziladi.

Malaka toifa sertifikatlari har yili IYUN oyi hamda DEKABR oyida elektron tarqatiladi

Ta’lim muassasa tomonidan navbatdagi majburiy attestatsiyadan o‘tish muddati tugashidan olti oy oldin pedagog kadrlarni attestatsiyadan o‘tish lozimligi to‘g‘risida yozma ravishda xabardor qilinadi

Attestatsiya ikki bosqichda o‘tkaziladi

Pedagog kadrlarning pedagogik mahorati va psixologik tayyorgarligi ta’lim tashkilotining pedagogik (kuzatuv) kengashlari tomonidan o‘rganiladi hamda 20 ballik tizimda baholanadi

Pedagog kadrlar o‘quv fani bo‘yicha malaka (test, ijodiy, amaliy va nazariy) sinovlari orqali 80 ballik tizimda baholanadi

S1 darajadagi milliy yoki unga mos darajadagi xalqaro sertifikatga sertifikat ega chet tili fani o‘qituvchilariga o‘quv fani bo‘yicha malaka sinovidan maksimal 80 ball beriladi

Attestatsiyaning ikkita boskich natijalariga ko‘ra

a) oliy malaka toifali pedagog kadr:

80 ball va undan yuqori ko‘rsatkichga ega bo‘lsa - attestatsiyadan o‘tgan, oliy malaka toifasi saqlangan;

80 balldan kam ko‘rsatkichga ega bo‘lsa - attestatsiyadan o‘tmagan, birinchi malaka toifasiga tushirilgan (navbatdan tashqari mustasno);

b) birinchi malaka toifali pedagog kadr:

80 ball va undan yuqori ko‘rsatkichga ega bo‘lsa - attestatsiyadan o‘tgan, oliy malaka toifasi berilgan;

70 balldan 79 ballgacha ko‘rsatkichga ega bo‘lsa - attestatsiyadan o‘tgan, birinchi malaka toifasi saqlangan;

70 balldan kam ko‘rsatkichga ega bo‘lsa - attestatsiyadan o‘tmagan, ikkinchi malaka tushirilgan

(navbatdan tashqari mustasno);

v) ikkinchi malaka toifali pedagog kadr:

70 ball va undan yukori ko‘rsatkichga ega bo‘lsa - attestatsiyadan o‘tgan, birinchi malaka toifasi berilgan;

60 balldan 69 ballgacha ko‘rsatkichga ega bo‘lsa - attestatsiyadan o‘tgan, ikkinchi malaka toifasi saqlangan;

60 balldan kam ko‘rsatkichga ega bo‘lsa - attestatsiyadan o‘tmagan, mutaxassis lavozimiga tushirilgan

(navbatdan tashqari mustasno);

g) mutaxassis yoki oliy ma’lumotli o‘qituvchi lavozimidagi pedagog kadr:

60 ball va undan yuqori ko‘rsatkichga ega bo‘lsa - attestatsiyadan o‘tgan, ikkinchi malaka toifasi berilgan;

55 balldan 59 ballgacha ko‘rsatkichga ega bo‘lsa - attestatsiyadan o‘tgan, mutaxassis lavozimi saqlangan;

55 balldan kam ko‘rsatkichga ega bo‘lsa - attestatsiyadan o‘tmagan, mutaxassis lavozimiga muvofik emas; (navbatdan tashqari mustasno)

Yosh o‘qituvchilar bilan ishlash. Yosh o‘qituvchilarning har tomonlama yetuk mutaxassis bo‘lib yetishishlari bugungi kunning eng dolzarb masalalaridan biridir. Haqiqatan ham yosh o‘qituvchi ta’lim muassasasi (umumiyl o‘rta ta’lim, o‘rta maxsus, kasb-hunar ta’limi)ga ishga keldi deylik: uni o‘quvchilar bilan ishlashga tayyor deb ayta olamizmi?

To‘g‘ri, oliy o‘quv yurtida u yaxshi nazariy bilimlarga ega bo‘ladi va shu bilan bir vaqtida pedagogik amaliyotdan ham o‘tib keladi. Biroq, u oliy o‘quv yurtini tamomlashi bilan o‘qituvchi degan nomga ega bo‘ladi. Tabiiyki, unda o‘quvchilar bilan ishlash tajribasi yetarli emasligi bois mehnat faoliyatining birinchi yilidayoq bir qator muammolarga duch keladi. Zero, yosh o‘qituvchiga xarakteri turlicha bo‘lgan o‘quvchilar guruhi bilan ishlash oson kechmaydi. U o‘z o‘quvchilarining qobiliyat darajasi, o‘zlashtirishdan ortda qolayotgan o‘quvchilar shaxsini o‘rganishda ularning har biri o‘ziga xos xotira, fikrlash layoqati va diqqatga ega bo‘lishlarini hisobga olmaganligi sababli o‘quvchilarda bilimlarni hosil qilishni tartibga olish imkoniyatini qo‘ldan boy beradi. Yosh o‘qituvchining eng kata xatosi, u o‘zini bilimi sayoz o‘quvchilar bilan ishlashdan olib qochadi. Uning uchun bilimi yuqori bo‘lgan o‘quvchilar bilan ishlash oson tuyuladi. Natijada qoloq o‘quvchilarning tengdoshlaridan ortda qolishlari kuchayadi, ularning rivojlanishi ta’lim jarayonida tartibsiz kechadi.

Yosh o‘qituvchilarga yordamni tashkil etishda asosiy bo‘g‘in – bu ular bilan bevosita ishlashni yo‘lga qo‘yishdir. Ularga ma’ruzalar o‘qish, nazariy mashg‘ulotlarni tashkil etish shart emas, chunki ular oliy ta’lim muassasasida yetarli ma’lumotlarni oladilar. Yosh o‘qituvchi amaliy maslahatlarga ehtiyoj sezadi. Bunday yordamni quyidagicha amalga oshirish mumkin:

- 1) barcha yosh o‘qituvchilarni jalg etish orqali;
- 2) ogohlantirish orqali har bir o‘qituvchining darsini kuzatish yo‘li bilan;
- 3) yosh o‘qituvchining ishi bilan yaqindan tanishish orqali.

Bundan tashqari oliy o‘quv yurtlarini tamomlab, maktabda ishlayotgan yosh mutaxassislar va ular olib borayotgan ta’lim-tarbiyaishlarini o‘rganish, ularga tegishli metodik yordam ko‘rsatish, yo‘l-yo‘riqlar va maslahatlar berib borish, turli mavzularda ijodiy kechalar, tajribali hamda faxriy o‘qituvchilar bilan uchrashuvlarni uyuştirish maqsadida tuman Metodika kabineti qoshida «Yosh mutaxassislar maktabi»ni tashkil qilish maqsadga muvofiqdir.

Mustahkamlash uchun savollar:

1. Ta’lim muassasasi menejmenti haqida fikrlaringiz qanday?
2. Ta’lim muassasasini boshqarish.
3. Ta’lim muasasasi Ustavi – rahbarlik va boshqaruv tizimini aniqlovchi hujjat.
4. Ta’lim muasasasining ichki boshqaruvi.
5. Ta’lim muasasasida metodik ishlarni tashkil etish.
6. Ta’lim sifati monitoringi qanday amalga oshiriladi?

1.14. Xalqaro baholash dasturlari

Tayanch tushunchalar: xalqaro baholash dasturlari, PISA, PIRLS, TIMSS, ICILS.

So‘nggi yillarda mamlakatimizda amalga oshirilayotgan islohotlar natijasida ulkan iqtisodiy o‘sish ko‘rsatkichlariga erishilayotganligi barcha sohalarda malakali kadrlar va yetuk mutaxassilarga bo‘lgan talabni yanada oshirmoqda.

Bu o‘z-o‘zidan o‘quvchilarimizning darslarga qiziqish xususiyatini oshirish va o‘qituvchilarning har tomonlama ta’lim tarbiyaga e’tiborini kuchaytirishni talab etadi.

Yuqorida talablarning ta’lim tizimi uchun juda muhim ekanligi, aksariyat xorijiy davlatlardagi kabi ta’lim va fan sohalari rivojlanishini baholash va monitoring qilish orqali ta’lim sifatini oshirishga qaratilgan ilg‘or tajribalarni sohaga jalg qilish kerakligini anglatadi.

Ta’lim sifatini baholash xalqaro tadqiqotlarida ishtirok etish O‘zbekistonga nima beradi?

- Milliy ta’lim tizimini isloh qilish, ta’lim mazmunini, pedagog kadrlar tayyorlash va ularning malakasini oshirish dasturlarini takomillashtirish hamda mutaxassislar tomonidan darsliklarning yangi avlodini yaratishda qo‘llaniladi.

- Tadqiqotlarda olingan natijalar mamlakatdagi ta’lim sifati va uning xalqaro standartlarni hisobga olgan holda egallagan o‘rni to‘g‘risida xulosalar chiqarish imkonini beradi.

- Xalqaro tadqiqotlar ta’lim sohasidagi milliy tadqiqotlarni sifatli o‘tkazishga ijobjiy ta’sir ko‘rsatadi.

Xalqaro standartlar darajasida yuqori iqtisodiy samaraga asoslangan milliy baholash tizimini yaratish imkonini beradi.

- Xalqaro standartlar darajasida yuqori iqtisodiy samaraga asoslangan milliy baholash tizimini yaratish imkonini beradi.

- O‘zbekistonda turli tashkilotlarning yetakchi mutaxassislarini jalgan holda xalqaro tadqiqotlarda ishtirok etish orqali mahalliy mutaxassislarimizda monitoring tadqiqotlarini o‘tkazish madaniyati rivojlanadi, ta’lim sifatini baholashning xalqaro standartlarga moslashuviga olib keladi.

- Milliy ta’lim sifatini baholashdagi nazorat materiallarini xalqaro tadqiqotlarda qo‘llaniladigan nazorat materiallari sifati darajasida ishlab chiqish imkonini beradi.

Qanday xalqaro baholash dasturlari mavjud?

PISA – o‘quvchilarni ta’limiy yutuqlarini baholash xalqaro dasturi

PIRLS – matnni o‘qish va tushunish darajasini aniqlovchi xalqaro tadqiqot

TIMSS – maktabda matematika va aniq fanlar sifatini tadqiq qiluvchi xalqaro monitoring

ICILS - kompyuter va axborot savodxonligi bo‘yicha xalqaro tadqiqotkabi bir qator xalqaro dasturlar mavjud bo‘lib, ular rivojlangan davlatlardagi ta’lim sifatini yanada oshirishdagi mezon sifatida keng qo‘llanilmoqda.

PISA – o‘quvchilarning ta’limiy yutuqlarini baholash bo‘yicha xalqaro dastur

PISA (inglizcha - Programme for International Student Assessment) – turli davlatlarda 15 yoshli o‘quvchilarning savodxonligini (o‘qish, matematika, tabiiy fanlar) hamda bilimlarini amaliyotda qo‘llash qobiliyatini baholovchi dastur.

Bu dastur 3 yilda bir marotaba o‘tkaziladi. Dastlab 1997-yilda ishlab chiqilgan va 2000-yilda birinchi marta qo‘llanilgan.

PISA bo‘yicha bahoning 50 ballga oshishi har yillik Yalpi ichki mahsulot (YaIM) ning 1% ga o‘sishini ta’minlaydi.

PISAda o‘quvchilarning bilim sifati monitoringi 5 ta yo‘nalish bo‘yicha aniqlanadi.

PISAda o‘quvchilarning bilim sifati monitoringi 5 ta yo‘nalish bo‘yicha aniqlanadi.

Tadqiqot yo‘nalishlari

O‘qish savodxonligi

Matematik savodxonlik

Moliyaviy savodxonlik

Kompyuter savodxonligi

Tabiiy-ilmiy savodxonlik

*Izoh: O‘zbekiston 2021-yilda 3 ta (o‘qish savodxonligi, matematik savodxonlik, tabiiy-ilmiy savodxonlik) yo‘nalish bo‘yicha ishtiroki etishi ko‘zda tutilmoqda.

2015-yilda o‘tkazilgan tadqiqot natijalari (O‘qish savodxonligi yo‘nalishi)

O‘rin	Mamlakat	O‘rtacha ball
1	Singapur	535
2	Gonkong (Xitoy)	527
3	Kanada	527
4	Finlandiya	526
5	Irlandiya	521
6	Estoniya	519
7	Janubiy Koreya	517
8	Yaponiya	516
9	Norvegiya	503

Monitoring jarayoni uchun nazorat (testlar, yozma ishlar, so‘rovnama, og‘zaki savollar, audio(video) materiallarini tayyorlashda ularning umumiy hajmiga nisbatan 20 % gacha o‘quvchilarning psixofiziologik xususiyatlariغا mos keladigan, o‘quv dasturi va darsliklardan tashqari, xalqaro tajribalarda (PISA, TIMSS va h.k.) qo‘llanilgan materiallardan foydalanish mumkinligi belgilab qo‘yilgan.

O‘zbekiston Respublikasi Xalq ta’limi vazirining 2017-yil 16-sentabrdagi “2017-2018 o‘quv yilida ta’lim sifati monitoring tizimini yanada takomillashtirish va tashkil etish to‘g‘risida”gi 299-sonli buyrug‘ining 3-band 2-xatboshida:

Monitoring jarayonini tashkil etish, nazorat materiallari va turlarini ishlab chiqishda ilg‘or xalqaro tajribalar (PISA, TIMSS va h.k.)ni o‘rgangan holda milliy monitoring tizimini takomillashtirish va uning natijalari asosida o‘quv-metodik jarayonni yanada rivojlantirish choralarini ko‘rish

2017-2018 o‘quv yili ta’lim sifati monitoring jarayonida xalqaro baholash dasturlaridan foydalangan holda umumta’lim fanlari bo‘yicha kompetensiyaviy yondashuvga asoslangan o‘quv topshiriqlari ishlab chiqildi.

2017-2018 o‘quv yili ta’lim sifati monitoringida 8-10 sinf o‘quvchilarning kompetentligini aniqlash maqsadida tuzilgan test topshiriqlari bo‘yicha o‘zlashtirish ko‘rsatkichlari (fanlar kesimida)

Xalqaro baholash dasturlari tadqiqotlariga tayyorgarlik ko‘rish yuzasidan kelgusi vazifalar

O‘qish (ona tili), matematika va tabiiy fanlarni (fizika, kimyo, biologiya, geografiya) o‘qitishda zamonaviy pedagogik texnologiyalar, interaktiv metodlardan samarali foydalanish.

Tabiiy fanlarni (fizika, kimyo, biologiya, geografiya) o‘qitish jarayonida fanlararo integratsiyani kuchaytirish, fanni turli sohalarga va hayotiy jarayonlarga bog‘lab o‘qitish.

Fizika, kimyo va biologiya fanlaridan amaliy mashg‘ulotlarni (laboratoriya, masalalar yechish) yanada samarali tashkil etish.

Sinfdan tashqari fan to‘garaklarida o‘quvchilarning kognitivlik va kreativlik xususiyatlarini rivojlantirishga yo‘naltirilgan mavzularda mashg‘ulotlar olib borish

O‘quvchilarning kognitivlik va kreativlik xususiyatlarini aniqlashga yo‘naltirilgan o‘quv topshiriqlarini yaratish va joriy, oraliq, yakuniy nazoratlarda muntazam ravishda qo‘llash.

Aniq, tabiiy va filologiya yo‘nalishdagi tayanch maktablari seminarlarida xalqaro baholash dasturlari, ularda foydalanadigan topshiriqlar bo‘yicha mashg‘ulotlar olib boorish

Umumta’lim maktablarini zamonaviy axborot kommunikatsiya vositalari, internetdan foydalanish imkoniyatini va sifatini yaxshilash

Umumta’lim maktablarida o‘quvchilarning amaliy ko‘nikmalarini shakllantirilishini baholashga qaratilgan sinovlarni tizimli ravishda o‘tkazib borish

Umumta’lim maktablari direktorlari mas’ul hisoblanadi.

VXTB, TXTB Ta’lim sifati monitoringi inspektor-metodistlari mas’ul hisoblanadi.

Xalqaro baholash dasturlari tadqiqotlariga tayyorgarlik ko‘rish yuzasidan kelgusi vazifalar

2021 yilda o‘tkaziladigan PIRLS xalqaro baholash dasturida 70 ga yaqin davlatlar qatorida mamlakatimizdagi 4-sinf o‘quvchilari ham ilk marotaba ishtiroy etadi. Tadqiqotlar 2001, 2006, 2011, 2016 yillarda o‘tkazilgan bo‘lib, 2021 yil tadqiqotning beshinchi davriyiligi hisoblanadi. Har besh yilda o‘tkaziladigan PIRLS dasturi 4-sinf o‘quvchilarining o‘qib tushunish ko‘nikmasini

xalqaro darajada baholaydi. Mazkur dastur 4-sinf o‘quvchilarining matematika va tabiiy fanlardan bilim darajasini baholaydigan TIMSS dasturini to‘ldirishga yo‘naltirilgan bo‘lib, Boston kollejidagi TIMSS va PIRLS xalqaro markazi, IEA tashkilotining Gamburg va Amsterdam shaharlaridagi idoralari bilan yaqindan hamkorlikda boshqariladi. O‘quvchilarning erishgan yutuqlarini baholash barcha o‘quvchilardan emas, balki ushbu qatlama sifatida tanlab olingan o‘quvchilardan obyektiv testlarni o‘tkazish orqali amalga oshiriladi. Shuningdek, maktab direktorlari, o‘qituvchilar, o‘quvchilar, hattoki ota-onalardan so‘rovnomalar o‘tkazilib, ta‘lim sifatiga ta’sir etuvchi omillarga doir qimmatli ma'lumotlar to‘planadi.

PIRLS xalqaro tadqiqoti boshlang‘ich sinf o‘quvchilarining o‘qib tushunish ko‘nikmalarini qay darajada rivojlanganligi haqidagi ma'lumotlarni xalqaro miqyosda taqqoslash imkonini beradigan, o‘qish va o‘qitishni yaxshilashda ta‘lim sohasidagi davlat siyosatiga xizmat qilishi mumkin bo‘lgan tahlillarni taqdim etadigan yirik xalqaro baholash dasturi hisoblanadi.

Hozirgi vaqtida PIRLS ta’rifiga ko‘ra, o‘qish savodxonligi jamiyat tomonidan talab qilinadigan va inson tomonidan qadrlanadigan yozma til shakllarini tushunish va ulardan foydalanish, shuningdek, matnlardan turli shakllarda ma’no hosil qila olish qobiliyati hamdir. Tadqiqot doirasida asosiy e’tibor tushunishni namoyon qilishdan o‘zlashtirilgan ma'lumotlarni qanday qilib yangi loyihalar va vaziyatlarda qo‘llay olish qobiliyatlarini namoyon qilishga qaratilmoqda.

O‘quvchi bu jarayonning faol qatnashuvchisi bo‘lib, ma’no yaratadi, matn ustida mushohada yuritadi va samarali o‘qish strategiyalarini ongli ravishda tanlab qo‘llaydi. Har bir matn turi odatiy shakl va qoidalarga amal qilgan holda o‘quvchiga matnni sharhlashga yordam beradi. Har qanday matn turli shaklga ega bo‘lishi mumkin. Bular an'anaviy kitoblar, jurnallar, hujjatlar va gazetalar, shuningdek, raqamli ko‘rinishdagi yozma shakllarni ham o‘z ichiga oladi.

PIRLS boshlang‘ich sinf o‘quvchilarining sinf va sinfdan tashqari o‘qishini baholashda ikkita keng qamrovli maqsadga, ya’ni “badiiy tajriba orttirish”, “axborotni olish va undan foydalanish”ga qaratiladi. O‘z navbatida, ushbu maqsadlarning har biri to‘rtta keng tushunish jarayonini birlashtiradi. Bular: diqqatni jamlash va aniq ko‘rsatilgan ma'lumotlarni topish; to‘g‘ridan-to‘g‘ri xulosalar chiqarish; kontent va matn elementlarini baholash va tanqid qilish; g‘oyalar va axborotni talqin qilish va uyg‘unlashtirish. Tadqiqotdagi matnlar murakkabligiga ko‘ra, o‘rtacha 500 dan 800 tagacha, o‘quvchilarning o‘qish savodxonligi darajasi past bo‘lgan mamlakatlar uchun 400–500 ta, ePIRLSda esa, taxminan 1000 ta so‘zdan iborat bo‘ladi. Matnning mazmuni 9–10 yoshdagи o‘quvchilarga mos, ayrim madaniyatlarga juda xos bo‘lgan mavzulardan chetlashgan, shuningdek, qiziqarli hamda o‘quvchiga unchalik tanish bo‘lmaydi.

PIRLS tadqiqotida o‘qish savodxonligining darajalari quyidagicha tavsiflanadi: Eng yuqori daraja (625 ball va undan yuqori) – O‘quvchilar matnni yaxlit o‘zlashtira oladi va ayni paytda uning alohida qismlarini bir-biri bilan bog‘liq holda tushunadi. Muallifning g‘oyasini izohlashda o‘z fikrini asoslash uchun matnga tayana oladi.

Yuqori daraja (550 ball) – O‘quvchilar matnning ahamiyatli xabarlarini tushunadi, matnga asoslanib o‘z xulosalarini chiqaradi, matn mazmuniga ham, shakliga ham baho bera oladi, uning ayrim til xususiyatlariiga e’tibor qarata ol

O‘rta daraja (475 ball) – O‘quvchilar matndan axborot topa oladi, matn shakli va tilining ba‘zi xususiyatlaridan foydalanib, matnga asosan o‘z xulosalarini chiqaradi.

Quyi daraja (400 ball) – O‘quvchilar matnda aniq berilgan va cheklash oson bo‘lgan xabarni ajratib oladi.

Tadqiqotda O‘zbekistonning boshlang‘ich sinf bitiruvchilari boshqa davlatlardagi tengdoshlariga nisbatan qanchalik darajada yaxshi o‘qiydi? O‘zbekiston o‘quvchilarining o‘qish savodxonligi qay darajada? O‘qish 4-sinf o‘quvchilari uchun sevimli mashg‘ulotmi? Oila tomonidan savodxonlikni rivojlantirishga qanday hissa qo‘shilmoqda? Bugungi kunda bizning mamlakatimizda o‘qishni o‘rgatish jarayoni qanday tashkil etilgan? O‘zbekiston o‘qishni o‘rgatish jarayonining boshqa davlatlarga nisbatan o‘ziga xosligi bormi, agar shunday bo‘lsa u nimada namoyon bo‘ladi? Boshlang‘ich sinflarimizning o‘qituvchilari foydalanayotgan metodlar boshqa mamlakat o‘qituvchilari foydalanayotgan metodlardan farq qiladimi? kabi asosiy masalalar o‘rganiladi.

Shuningdek, tadqiqotda ta’lim sifatiga ta’sir etuvchi omillarni o‘rganish va tahlil qilish maqsadida anketa so‘rovnomalari ham o‘tkaziladi. Jumladan, o‘quvchilar so‘rovnomasi orqali ishtirokchi haqida ma'lumotlar, oiladagi ta’limiy resurslar, maktabga, o‘qituvchiga, o‘quv faniga munosabat, o‘quvchilar o‘rtasidagi munosabat, o‘quv fanlari bo‘yicha o‘zini baholash, sinfdan tashqari mashg‘ulotlar to‘g‘risida ma'lumotlar to‘planadi.

O‘qituvchilar so‘rovnomasi o‘qituvchilar haqidagi ma'lumotlar, maktabning jihozlanishi, xavfsizlik, maktab muhiti, o‘qitish usuli, malaka oshirish masalalarini o‘z ichiga oladi. Ota-onalar so‘rovnomasida ota-onalar haqidagi ma'lumotlar, oiladagi ta’limiy resurslar, farzandini maktabga tayyorlash, maktabga qabul qilinishidan avvalgi ko‘nikma va malakalari, ota-onalarning maktabga va o‘qishga munosabati o‘rganiladi.

Maktab ma'muriyati so‘rovnomasi orqali maktab quvvati, joylashushi, jihozlanishi, ta’limiy resurslar, maktabda o‘quv jarayonining tashkil etilishi, maktab muhiti o‘rganilib, tahlil etiladi. Tadqiqotning 2016 yil natijalariga ko‘ra, 50 ta mamlakat ichida, Rossiya, Singapur, Gonkong, Irlandiya va Finlyandiya mamlakatlari yuqori natijalarni qayd etgan bo‘lsa, shular orasida rossiyalik va singapurlik o‘quvchilar matnni o‘qish va tushunish bo‘yicha eng yuqori natijalarni ko‘rsatdi. Shuningdek, Rossiyaning boshlang‘ich sinf o‘quvchilari ushbu mezon bo‘yicha dunyoda yetakchilik qildi.

Mazkur davlatlarda o‘qish savodxonligi bo‘yicha yuqori natijalar quyidagi omillar bilan bog‘liq: uydagi kitoblar va raqamli qurilmalarning mavjudligi, ziyoli ota-onalar va ularning kitobga bo‘lgan muhabbati, bola maktabga borgunga qadar o‘qish-yozishni o‘rganganligi hamda maktabgacha ta’lim muassasalariga qamrab olish ko‘rsatkichining yuqoriligi.

PIRLS tadqiqotida O‘zbekiston Respublikasining ishtirok etishi ta’lim sifatini oshirish, xalqaro miqyosda mamlakat nufuzini mustahkamlash bilan birga, o‘quvchilar bilimini xalqaro talablar darajasiga olib chiqishga xizmat qiladi.

Mustahkamlash uchun savollar:

1. Xalqaro baholash dasturlarining me’yoriy asoslari tushuntirib bering
2. Xalqaro baholash dasturlari haqida nimalarni bilasiz?
3. PISA - Programme for International Student Assessment — o‘quvchilarni ta’limiy yutuqlarini baholash xalqaro dasturi haqida so‘zlab bering

1.15. Korreksion pedagogika asoslari. Inklyuziv ta’lim (inclusive education)

Tayanch tushunchalar: korreksion pedagogika, anomal bolalar, inklyuziv ta’lim, aqliy rivojlanish, eshitish, ko‘rish, nutq.

Korreksion pedagogikaning predmeti, vazifalari va mohiyati. Rivojlanishida turli nuqson (kamchilik)lar bo‘lgan o‘quvchilarni korreksion o‘qitish va tarbiyalash bilan korreksion pedagogika (defektologiya) shug‘ullanadi. Korreksion (maxsus) pedagogika (defektologiya - yunoncha defectus – nuqson, kamchilik, logos – fan, ta’limot) – rivojlanishda jismoniy yoki psixik kamchilikka ega, maxsus, individual tarbiyalash va o‘qitish metodlariga asoslangan, salomatlik imkoniyatlari cheklangan bolaning individualligi hamda shaxsini rivojlantirish jarayonini boshqarish mohiyati, qonuniyatlarini o‘rganuvchi fan sanaladi.

Ilmiy tushuncha sifatida korreksion pedagogika zamonaviy pedagogika fanida rasman e’tirof etilganiga u qadar ko‘p vaqt bo‘lmadi. Uzoq vaqt davomida pedagogikada «defektologiya» tushunchasi qo‘llanib kelingan.

Korreksion pedagogika (defektologiya) tarkibiga quyidagi sohalari kiradi:

Pedagogik lug‘atda «korreksiya» tushunchasi (yunoncha «correctio» - tuzatish) pedagogik uslub va tadbirdan iborat maxsus tizimi yordamida anomal bolalarning psixik va jismoniy rivojlanish kamchiliklarini tuzatish (qisman yoki to‘liq) sifatida tushunilishi ta’kidlab O‘tiladi.

Ana shu lug‘atda «korreksion pedagogika»ning jismoniy yoki psixik kamchilikka ega, maxsus, individual tarbiyalash va o‘qitish metodlariga muhtoj bo‘lgan, sog‘lig‘i imkoniyatlari cheklangan bolaning individualligi va shaxsini rivojlantirish jarayonini boshqarish mohiyati, qonuniyatlarini o‘rganuvchi fan ekanligi qayd etiladi.

Korreksion pedagogikaning asosiy maqsadi – belgilangan (normal) va (mavjud kamchilik) faoliyat o‘rtasidagi nomuvofiqlikni yo‘qotish yoki kamaytirishdan iborat.

Korreksion-pedagogik faoliyat yaxlit ta’lim jarayonini qamrab oluvchi hamda murakkab psixofiziologik va ijtimoiy-pedagogik chora-tadbirlarning amalga oshirilishini nazarda tutuvchi pedagogik tizim.

Diagnostika korreksion, korreksion-rivojlantiruvchi, korreksion-profilaktik faoliyatlar bilan bir qatorda tarbiyaviy va korreksion-o‘qitish, psixokorreksion faoliyatni ham amalga oshirilishini ta’minlaydi. Korreksion-pedagogik faoliyat maxsus ta’lim dasturiga muvofiq mutaxassislar yordamida anomal o‘quvchilarni o‘qitish, tarbiyalash va rivojlantirishga yo‘naltirilgan yaxlit jarayon.

Korreksion pedagogikaning asosiy vazifalari. Turli kategoriyalı anomal bolalarni rivojlantirish, o‘qitish va tarbiyalashning umumiy qonuniyatlarini mavjud. Korreksion pedagogikaning asosini anomal bolalarni har tomonlama, fiziologik va psixologik o‘rganish tashkil etib, uning vazifalari sirasiga quyidagilar kiradi:

rivojlanishida turli kamchiliklar bo‘lgan bolaning nuqsonlarini tuzatish va korreksion-kompensatorli imkoniyatlarini aniqlash;

differentsatsiyali o‘qitish va tarbiyalashni amalga oshirish maqsadida anomal bolalarning muammolarini hal etish;

anomal bolalarni aniqlash va hisobga olish;

rivojlanish anomaliyasini erta diagnostika qilish metodlarini ilmiy jihatdan ishlab chiqish;

bolalarda rivojlanish nuqsonlarini tuzatish, yo‘qotish yoki kamaytirish bo‘yicha chora-tadbirlarni ishlab chiqish;

anomal bolalikning oldini olish bo‘yicha profilaktik chora-tadbirlar tizimini ishlab chiqish;

anomal bolani rivojlantirish va uni ijtimoiylashtirish jarayonining samaradorligini oshirish.

Korreksion pedagogikaning kategoriyalari. Korreksion pedagogika quyidagi pedagogik kategoriyalarga ega:

1. Anomal bolalarni o'qitish va rivojlantirish ularni ijtimoiy hayot va mehnatga tayyorlash, ularda bilim, ko'nikma va malakalarni shakllantirishga yo'naltirilgan maqsadli jarayondir. Anomal bolalar uchun ta'lim tizimi va metodlarini tanlashda bolaning yoshi va nuqsonning kelib chiqishi vaqtি hisobga olinadi. Eshitish yoki ko'rish qobiliyatini yo'qotish vaqtি alohida ahamiyatga ega.

Anomal bolaning rivojlanishi normal boladan ko'ra ko'proq darajada o'qitishga bog'liq. Shuning uchun anomal bolalar o'qitilmasa yoki o'qitish kech boshlansa uning rivojlanishiga jiddiy zarar yetkaziladi, psixik funksiyalarning shakllanishi ortda qoladi, normal tengdoshlaridan ortda qolishi darjasida oshadi, nuqsonlar o'ta jiddiy bo'lsa aqliy rivojlanishi imkoniyatlari yuzaga chiqmay qolishi mumkin.

Maxsus didaktikaning markaziy muammosi mehnat ta'limi va tarbiyasini tashkil etish masalasi hisoblanadi. Maxsus maktablarda uni tashkil etish alohida ahamiyatga ega. Binobarin, ushbu jarayonda o'quvchilar ijtimoiy hayot, shuningdek, imkoniyat darajasida kasbiy faoliyatga tayyorlash buzilgan funksiyalarini tiklash, shuningdek, aqliy va jismoniy rivojlanish nuqsonlarining darjasini pasaytirishga yordam beradi.

2. Anomal bolalarni tarbiyalash - korrektsion pedagogikaning asosiy tushunchasi bo'lib, uning maqsad va vazifasi nuqsonning darjasini va tuzilishiga mos keladigan metod vositalar yordamida anomal bolalarni faol ijtimoiy hayot va mehnatga tayyorlash, ularda fuqarolik sifatlarini shakllantirishdan iborat. Anomal bolalarni tarbiyalash oila va ta'lim muassasasi o'rtasidagi yaqin aloqa, bir-birlarini qo'llab-quvvatlash, bir-biriga yordam ko'rsatish, talabchanlik hamda oqilona mehribonlik asosida amalga oshiriladi.

Tarbiyaviy ishlар anomal bolalarning individual va yosh xususiyatlarini inobatga olish asosida ularda mustaqillik, o'ziga xizmat ko'rsatish, mehnat ko'nikmalari, xulq madaniyati, shuningdek, ijtimoiy muhitda yashash va ishlash ko'nikmalarini shakllantirishga yo'naltiriladi. Anomal bolani tarbiyalash atrofdagilarning uning psixik yoki jismoniy kamchiliklariga ehtiyyotkorlik bilan munosabatda bo'lishni talab etadi. Bunday bolalarda optimizm va ishonchni tarbiyalash, qobiliyatini shakllantirish yoki uning o'rnni bosuvchi imkoniyatni rivojlantirish, ijobjiy sifatlarini tarbiyalash hamda harakatlari va xulqini tanqidiy baholash qobiliyatini rivojlantirish juda muhim.

3. Korrektsiya (yunoncha tuzatish) bolaning psixik va jismoniy rivojlanishidagi nuqsonlarni tuzatish, yo'qotish va pasaytirishni nazarda tutadi.

4. Korrektsion-tarbiyaviy ishlар kategoriya sifatida shaxsning anomal rivojlanishi xususiyatlariga ko'ra umumiy pedagogik ta'sir ko'rsatish chora-tadbirlari tizimidan iborat. Korrektsion-tarbiyaviy masalalarida sinf va sinfdan tashqari ishlarning barcha tur va shakllaridan foydalilanadi. Korrektsion -tarbiyaviy ishlар anomal bolalarni o'qitish jarayonida amalga oshiriladi va mehnat tarbiyasini samarali tashkil etish uchun katta imkoniyatlar yaratadi. Mehnat ta'limi jarayonida faqat kasbiy malakalari emas, balki o'z ishlarini rejalashtirish ko'nikmalari, og'zaki ko'rsatmalarga amal qilish malakasi, ishning sifatini tanqidiy baholash va boshqa malakalari tarbiyalanadi. Kamchiliklarini tuzatish yordamida anomal bolalarning normal rivojlangan bolalar bilan aloqalari uchun sharoitlar yaratish muhimdir. Bir qator hollarda anomal bolalar uchun davolash-korreksion tadbirlar (davolash jismoniy mashqlari, masala, artikulyar va nafas olish gimnastikasi, dori-darmonlar qabul qilish va boshqalar) ni tashkil etish zarur bo'ladi.

5. Kompensatsiya (yunoncha «compensatio» – o'rnni to'ldirish, tenglashtirish) organizmning buzilgan yoki rivojlanmagan funksiyalarining o'rnni to'ldirish yoki qayta qurishdir. Kompensatsiya jarayoni oliy nerv faoliyatining zahira imkoniyatlariga tayanadi.

6. Ijtimoiy reabilitatsiya (yunoncha «rehabilitas» – layoqati, qobiliyatini tiklash) tibbiy-pedagogik mazmunida anomal bolaning psixofiziologik imkoniyatlari darajasida ijtimoiy muhitda ishtirok etishi uchun sharoit yaratish, uni ijtimoiy hayoti va mehnatiga jalg etishni anglatadi. Bu korreksion pedagogika nazariyasi va amaliyotida asosiy vazifa hisoblanadi.

Reabilitatsiya nuqsonlarini yo‘qotish va yumshatishga yo‘naltirilgan maxsus tibbiy vositalar hamda maxsus ta’lim, tarbiya va kasbiy tayyorlash yordamida amalga oshiriladi. Reabilitatsiya jarayonida kasallik oqibatida buzilgan funktsiyalarning o‘rni to‘ldiriladi. Reabilitatsiya vazifalari anomal bolalarning turli kategoriyalari uchun maxsus o‘quv muassasalari tizimida hal etilib, unda o‘quv jarayonini tashkil etish xususiyatlari bolalarning anomal rivojlanishi xususiyatlariga qarab belgilanadi.

7. Ijtimoiy adaptatsiya (yunoncha «adapto» - moslashish) – anomal bolalarning individual va guruhli xulqlarini jamoatchilik qoidalari va qadriyatlari tizimiga mos kelishini ta’minalash. Anomal bolalar uchun ijtimoiy munosabatlarni tashkil etish qiyin, sodir bo‘layotgan o‘zgarishlarga mos ravishda javob qaytarish qobiliyati past, shu bois murakkab talablarni bajarishga ularning layoqati yetmaydi. Ijtimoiy adaptatsiya bolalarga ijtimoiy foydali mehnatda faol ishtirok etish uchun imkoniyat yaratadi.

8. Oilaviy tarbiya reabilitatsiyani samarali tashkil etish omili. Oila va matabning hamkorlikdagi harakatlari anomal bolani ijtimoiy faoliyatga jalg etish, uning mehnat qobiliyatlarini aniqlash va imkoniyat darajasida kasb ko‘nikmalarni shakllantirishni ta’minalaydi.

Anomal o‘quvchilar bilan olib boriladigan korreksion ishlarning asosiy yo‘nalishlari. Psixofiziologik rivojlanishi va xulqida nuqsonlar bo‘lgan bolalarni o‘qitish, tarbiyalash va rivojlanish – murakkab ijtimoiy-pedagogik muammo hisoblanadi. Rivojlanishida nuqsoni bo‘lgan bolalar bilan korreksion ishlar quyidagi yo‘nalishlarda olib boriladi:

1. Bolalarning rivojlanishi va xulqidagi nuqsonlar tabiatini va mohiyatini aniqlash, ularning yuzaga kelishi sabablari va sharoitlarini o‘rganish.

2. Rivojlanishi va xulqida nuqsonlar bo‘lgan bolalar bilan korreksion-pedagogik faoliyatning tashkil etish va rivojlanishi tarixini o‘rganish.

3. Bolalarning rivojlanish va xulqidagi nuqsonlarning oldini olishga xizmat qiluvchi ijtimoiy-pedagogik shart-sharoitlar va psixofiziologik rivojlanishi etimologiyasi (sabab-oqibatli asoslari)ni aniqlash.

4. Rivojlanishida kamchilik va xulqida nuqsonlar bo‘lgan bolalarga korreksion-pedagogik ta’sir ko‘rsatish texnologiyasi, shakl, metod va vositalarini ishlab chiqish.

5. Ommaviy umumiy o‘rta ta’lim manbalari sharoitlarida rivojlanishi va xulqida nuqsonlar bo‘lgan bolalarning umumiy va maxsus ta’limi mazmunini tahlil qilish.

6. Bolalarni reabilitatsiya qilish va himoyalash markazlari, maxsus muassasalarining maqsadi, vazifa va asosiy yo‘nalishlarini aniqlash.

7. Anomal bolalar bilan koreksion-pedagogik faoliyatni tashkil etuvchi o‘qituvchilarni tayyorlashda zarur o‘quv-metodik bazasi yaratish.

Korreksion-tarbiyaviy ishlar anomal bolalarning rivojlanishidagi kamchiliklarni yo‘qotish yoki kamaytirishga qaratilgan maxsus pedagogik chora-tadbirlar tizimidir. Korreksion-tarbiyaviy ishlar faqat alohida nuqsonlarni tuzatishga yo‘naltirilgan bo‘lmay, balki umumiy rivojlanishga qaratilgan.

O‘quvchilarning rivojlanishi va xulqidagi nuqsonlarni tuzatish bolaning shakllanayotgan shaxsini o‘zgartirishga qaratilgan yaxlit pedagogik hodisa sanaladi.

Korreksion-tarbiyaviy faoliyat bolaning idrok etish imkoniyatlarini o'zgartirish, uning emotsiyal-irodaviy, individual-shaxsiy sifatlarini yaxshilash, qiziqish va layoqatlari, mehnat, badiiy, estetik va boshqa qobiliyatlarini rivojlantirishga qaratilgan pedagogik xatti-harakat.

Korreksion-rivojlaniruvchi ta'lism o'qishda va matabda anomal bolalarga o'z vaqtida malakali yordam ko'rsatishni ta'minlovchi differential ta'lism tizimi bo'lib, uning asosiy vazifasi bola rivojlanishining umumiy darajasini oshirishga qaratilgan bilimlarni tizimlashtirish, uning rivojlanishi va o'qishidagi kamchiliklarni yo'qotish, yetarlicha shakllanmagan malaka va ko'nikmalarni shakllantirish hamda bolaning idrok etish borasidagi kamchiliklarni tuzatish.

Korreksion-pedagogikaning paydo bo'lishi, tashkil topishi va rivojlanishi. Rivojlanishida nuqsonlar bo'lgan bolalar bilan olib boriladigan korreksion-pedagogik faoliyat boy tarixiy tajribalarga ega. Anomal (yunoncha anomalous - noto'g'ri) bolalarga jismoniy yoki psixik nuqsonlari umumiy rivojlanishini buzilishiga olib keladigan bolalar kiradi.

Ijtimoiy jamiyat taraqqiyoti tarixi anomal bolalarga bo'lgan munosabatlarning uzoq vaqt davomida evolyutsion tarzda shakllanib kelganligini ko'rsatadi.

Antik davrda qadimgi Spartada bir necha yuz yilliklar davomida sog'lom tana, kuch, chidamlilik yuqori o'ringa qo'yilib, rivojlanishida nuqsoni bo'lgan bolalar yo'q qilinardi. Mazkur davrda yangi tug'ilgan chaqaloqlarni qabila boshliqlariga olib kelardilar, ular bolalarni sinchiklab ko'rib agarda ijtimoiy talablarga javob bera olsalar, ular ota-onalariga tarbiyalash uchun qaytarilar edi. Agarda bolada birorta nuqson topilsa uni qabila boshliqlari Tayget jarligiga tashlab yuborar edilar (eramizdan avvalgi IV-V asrlar).

Yevropada o'rta asrlarda bolaning rivojlanishidagi har qanday nuqson qora, yovuz kuchlarning namoyon bo'lishi sifatida e'tirof etilib, psixik kasallikkari bo'lgan kishilar inkvizitsiya gulxanida yondirilganlar.

Uyg'onish davridan boshlab XIX asrning o'rtalarigacha Yevropa defektologiya fani va amaliyotida bolaning aqliy rivojlanishidagi nuqsonlar muammosi borasidagi qarashlarning evolyutsion xarakterini anglash mumkin.

Ruhiy kasallarga nisbatan insonparvarlik yondashuvi ilk bor frantsuz shifokori, psixiatori Filipp Pinel (1745-1826 yillar) tomonidan ilgari surilgan. U ruhiy kasallikkarni klassifikatsiyalagan (turlarga ajratgan).

Rivojlanishida nuqsonlar bo'lgan bolalarga nisbatan pedagogik yondashuv XVIII asr oxirlari – XIX asr boshlarida yuzaga keladi. Aqli zaif bolalarni maxsus usullar yordamida o'qitish va tarbiyalash g'oyasini Iogan Genrix Pestalotsi (1746-1827 yillar) asoslagan bo'lsada, biroq, o'z davrida bu fikr qo'llab-quvvatlanmadidi. I.G.Pestalotsi "aqli zaiflar" bilan ishlash tamoyilining mohiyatini asoslab berdi: bolaning imkonni yetgan bilimlarni berish, didaktik materiallardan foydalanishda aqliy va jismoniy tarbiya uyg'unligiga erishish, ta'limga ishlab chiqarish mehnati bilan bog'liq holda tashkil etish.

Aqli zaif bolalarni o'qitish va tarbiyalashga nisbatan tibbiy-pedagogik yondashuv asoschisi frantsuz psixiatori Jan Itar (1775-1838 yillar) hisoblanadi. U aqli zaifligi murakkab bo'lgan bolaga ta'lism va tarbiya berishga urindi. Garchi kutilgan natijaga erisha olmasada, bunday toifa bolalarni sezgi va motorika organlarini mashq qildirish yordamida rivojlanirish yo'lini ko'rsatib berdi.

Anatomik-fiziologik yondashuv rivojiga nemis psixiatri Emil Krepelin (1856-1926 yillar) katta hissa qo'shdi. U birinchi bo'lib "psixik rivojlanishdan ortda qolish" (PROQ (ZPR)) hamda "oligofreniya" (yunoncha olygos – kam va phren-aql) tushunchalarini qo'lladi.

Frantsuz psixologgi Alfred Bine va vrach-psixiatr Tomas Simon test sinovlari metodini asoslaydilar. Shu bois ular intellektual zaiflikni o'rganishning psixometrik yo'nalishi asoschilar hisoblanadilar.

Yuqorida qayd etilgan yondashuvlar asosida XX asr boshiga kelib quyidagi uch asosiy yondashuv qaror topdi:

Tibbiy-klinik yondashuv aqli zaiflarning etimologiyasini bilish, intellektining buzilishiga sabab bo'lgan omillar, shuningdek, anatomik-fiziologik va genetik buzilishni o'rganish g'oyasini ilgari suradi.

Psixologik yondashuv psixikasi buzilgan bolalarning psixik faoliyati, emotsiyal holati hamda shaxsini o'rganishga yo'naltirilgan.

3. Pedagogik yondashuv intellekti buzilgan bolalarni o'qitish hamda tarbiyalashning pedagogik tamoyillari, metodlari, shuningdek, nuqsonlarni bartaraf etish yo'llarini o'rganish g'oyasiga tayanadi.

Rossiya korreksion pedagogikasi tarixi Yevropa defektologik fani bilan uzviy bog'liq.

Petr I, Yekaterina II lar anomal bolalar uchun davolash muassasalari, mehribonlik uylari va maxsus maktablarni barpo etish haqida farmon chiqarganlar.

XIX asr oxiri - XX asr boshlarida anomal bolalarni o'qitish va tarbiyalashni yo'lga qo'yuvchi ko'plab jamiyat hamda ijtimoiy tashkilotlar tashkil etildi.

Sobiq Sho'ro davrida bolalikni himoya qilish va bolalar nuqsonlari bilan bog'liq muammolarni o'rganishga alohida e'tibor qaratildi.

1918 yili Sovnarkom tomonidan maxsus dekret qabul qilindi. Unda anomal bolalarga yordam berishda asosiy vazifa ularni alohida ajratish emas, balki ularni o'qitish va tarbiyalashga e'tiborni kuchaytirish zarurligi ta'kidlandi. SHu yilning Rossiyada birinchi maxsus ta'lim-tarbiya muassasasi (V.P.Kashenko uyi) tashkil etildi.

O'zbekiston Respublikasida korreksion pedagogika (defektologiya)ning rivojlanish tarixi Rossiya defektologiya fani bilan uzviy bog'liq bo'lib, ayni vaqtida u o'z xususiyatlariga ham ega. Bu xususiyatlar dinning o'zbek xalqi hayoti va turmushiga chuqur singganligi va o'zbek milliy mentaliteti bilan tavsiflandi. O'zbek xalqi anomal bolalarga nisbatan insonparvar munosabatda bo'lib, ularga rahmdillik, mehribonlik ko'rsatagan.

Ayni vaqtida respublikada anomal bolalar uchun maxsus o'quv muassasalari (ko'zi ojiz hamda kar bolalar uchun makktab-internatlar, aqli zaiflar uchun yordamchi makktab-internatlar) faoliyat olib bormoqda. O'zbekiston Respublikasining "Ta'lim to'g'risida"gi Qonuni (1997 yil)ning 23-bandida psixik yoki jismoniy rivojlanishida nuqsonlar bo'lgan bolalar va o'smirlarni o'qitish va davolash maxsus (ixtisoslashtirilgan) ta'lim muassasalarida yo'lga qo'yilishi ta'kidlab o'tilgan.

XX asrning 60-70 yillarda respublikada korreksion pedagogika bo'yicha tadqiqotlar olib borish hamda defektolog pedagoglarni tayyorlash yo'lida ijobjiy ishlar amalga oshirildi. Xususan, 1967 yili Nizomiy nomidagi Toshkent davlat pedagogika instituti pedagogika va psixologiya fakultetida defektologiya bo'limi ochilib, ixtisoslashtirilgan muassasalar uchun pedagog-defektoglarni tayyorlash yo'lga qo'yildi.

Hozirgi kunda respublika olim defektologlari ommaviy umumiy o'rta ta'lim maktablarida korreksion-rivojlantirish sinflarini tashkil etish, anomal bolalarning makktabga moslashishlari uchun yordam ko'rsatish hamda ularni ijtimoiy hayotga tayyorlash borasidagi muammolarni o'rganmoqdalar.

Rivojlanishidagi nuqsonlarni klassifikatsiyalash, ularning sabablari va omillari. Olib borilgan tadqiqotning ko'rsatishicha, rivojlanishida nuqsoni bo'lgan bolalarning soni ko'p bo'lib, ayni vaqtda yanada oshib bormoqda.

«Anomaliya» tushunchasi yunonchadan tarjima qilinganda me'yordan, umumiy qonuniyatlardan chetlanish, noto'g'ri rivojlanishni anglatadi.

Rivojlanishida muammolari bo'lgan bolalarda jismoniy yoki psixik kamchiliklar (nuqsonlar) bo'ladi, ular bolalarning umumiy rivojlanishida chetlanishlarning sodir bo'lishiga sabab bo'ladi. Nuqsonning xususiyati, paydo bo'lishiga qarab ayrim kamchiliklarni to'la yo'qotish, ayrimlarini esa tuzatish, uchinchi xillarining o'rnini to'ldirish mumkin. Anomal bolaning rivojlanishida uni o'qitish va tarbiyalash asosiy muammo hisoblanadi.

Ayni vaqtda rivojlanishidagi chetlanishlarning klassifikatsiyasi bo'yicha yagona qarash mavjud emas.

M.A.Vlasova va M.S.Pevznerlar anomal bolalarning quyidagi guruhlari ko'rsatadilar:

1. Sensor xislati yetishmaydigan (noraso) bolalar (eshitish, ko'rish, nutqi qobiliyatları, tayanch-harakat apparat va sensomotorikasining funktsiyasi buzilgan).
2. Psixik rivojlanishi ortda qolgan bolalar.
3. Astenik yoki reaktiv holati hamda nizoli tashvishlanishga ega bo'lgan bolalar.
4. Psixopatik xulqli bolalar (xulqning emotsiyal buzilishi).
5. Aqli zaif bolalar (debillik, imbetsillik, idiotiya darajasidagi oligofrenlar).
6. Psixik kasallikning boshlang'ich ko'rinishi (shizofreniya, epilepsiya, isteriya va boshqalar) namoyon bo'ladigan bolalar.

O.N.Usanova anomal bolalarni quyidagi guruhlarga ajratishni taklif etadi:

1. Organik buzilishlar sababli rivojlanishida chetlanish bo'lgan bolalar.
2. Funktsional yetuk emasligi sababli rivojlanishida kamchilik bo'lgan bolalar.

Psixik deprivatsiyalar asosida rivojlanishida kamchiliklar bo'lgan bolalar.

Defektolog V.S.Raxmanova rivojlanishida nuqsonlar bo'lgan bolalarni quyidagicha guruhlarga ajratishni taklif etadi:

1. Intellektual buzilishga ega bolalar (aqli zaif va psixik rivojlanishidan ortda qolgan bolalar).
2. Nutqi buzilgan bolalar.
3. Sensorli nuqsonlarga ega bolalar (ko'rish va eshitish qobiliyatları buzilgan)
4. Tayanch-harakatli apparati buzilgan bolalar.
5. Rivojlanishida kompleks buzilish bo'lgan bolalar.

Anomal bolalarda nutqiy qobiliyatning buzilishi umumiy qonuniyat hisoblanadi.

Bolaga korreksion ta'sir ko'rsatishning samaradorligi mavjud nuqson xususiyati, ayrim psixik jarayon yoki funktsiyalarining buzilganlik darajasi, bolaning yoshi, nuqsonlar o'rnini to'ldirishga imkon beruvchi qobiliyati, tibbiy-pedagogik ta'sir ko'rsatish, bola yashayotgan muhit hamda uni tarbiya sharoitlarining mavjud ahvoli va boshqa omillarga bog'liq. Anomal bolalarning ma'lum guruhi faqat psixologik-pedagogik ta'sirga muhtoj bo'lsalar, boshqa guruhlari ularga esa davolash-sog'lomlashadirish tadbirlarining amalga oshirilishini talab etadi. Rivojlanishdagi nuqsonlarning barvaqt diagnostika qilinishi ma'lum muvaffaqiyatlarga erishishning garovidir.

Bola rivojlanishidagi nuqsonlarni diagnostika qilishda korreksion ishlari tamoyillari va metodlari. Rivojlanishida kamchiliklar bo'lgan bolalar maxsus, korreksion-rivojlaniruvchi ta'llim va tarbiyaga muhtoj bo'ladilar. Anomal bolalarga yondashishda u yoki bu nuqsonni aniqlash emas, balki uning xususiyati, tuzilishi, bolani tegishli muassasaga joylashtirish, korreksion ishlarni

amalga oshirishda alohida ahamiyatga ega bo‘lgan sonli va sifatli ko‘rsatkichlarini aniqlash muhimdir.

Anomal bolalarni maxsus muassasalarda o‘qitish va tarbiyalash, shuningdek, umumiy o‘rtatashkil muktablarida korreksion-rivojlantiruvchi sinflarni tashkil etish masalasi bilan psixologiktibbiy-pedagogik komissiyalar (PMPK) shug‘ullanadilar. Bu borada mutaxassislarning quyidagi tamoyillarga amal qilishlari maqsadga muvofiqdir:

Insonparvarlik tamoyili har bir bola uchun o‘z qobiliyatlarini maksimal darajada rivojlanira oladigan zarur sharoitlarni o‘z vaqtida yaratib berishdan iborat bo‘lib, u bolani izchil va batafsil o‘rganish, uning yo‘lida uchraydigan qiyinchiliklarni yo‘qotish yo‘llari va vositalarini izlashni talab etadi.

Bolalarni kompleks o‘rganish tamoyili bolaga tashhis qo‘yishda zarur mutaxassisliklar (tibbiy, defektologik, psixologik va pedagogik) bo‘yicha olingan ma’lumotlarga tanishni nazarda tutadi. Agar shifokor, defektolog, psixolog va pedagoglarning fikrlari turlicha bo‘lsa, bola qayta tekshiruvdan o‘tkaziladi.

Bolani har tomonlama va yaxlit o‘rganish tamoyili bolaning idrok etish, emotsiyal-irodaviy sifatlari va xulqini tekshirishni ko‘zda tutadi. Unga ko‘ra bolaning rivojlanishiga jiddiy ta’sir ko‘rsatishi mumkin bo‘lgan jismoniy holati ham hisobga olinadi. Bolani har tomonlama va yaxlit o‘rganish uning o‘quv, mehnat va o‘yin kabi faoliyati jarayonidagi harakatlarini kuzatishga asoslanadi.

Bolani dinamik o‘rganish tamoyilga binoan tekshirish davomida ular biladigan va bajara oladigan ishlarni emas, balki ularning o‘qitishdagi imkoniyatlarini ham hisobga olish muhim ekanligini nazarda tutadi. L.S.Vo‘gotskiyning “yaqin rivojlanish zonasasi” - bolalarning o‘qishdagi mavjud imkoniyatlari haqidagi ta’limoti mazkur tamoyilning assosini tashkil qiladi.

Sifatiy-miqdoriy yondashuv tamoyili bola bajargan topshiriqni baholashda yakuniy natijanigina emas, balki usuli, masalani yechish uchun tanlangan yo‘lning ratsionalligi, harakatlarning mantiqiy ketma-ketligi, maqsadga erishishdagi qa’tiylik va tirishqoqlikni ham hisobga olish zarurligini asoslaydi.

Ma’lum turdagи patologiyali bolalarni boshqa bolalar guruhlaridan ajratish tamoyili har bir maxsus ta’lim muassasasi o‘zi qoidalariiga egaligini tavsiflaydi.

Rivojlanishida mavjud bo‘lgan chetlanishlar darajasiga ko‘ra differentsatsiyalashtirilgan ta’limni tashkil etish tamoyili rivojlanishida bir xil, lekin darajasiga ko‘ra turli chetlanishga ega bolalarni ajratgan holda o‘qishlarini nazarda tutadi, binobarin, ularni o‘qitish metodikasida sezilarli farqlar mavjud (masalan, ko‘zi ojiz bolalar taktil asosda (Brayn tizimi bo‘yicha), yomon ko‘rvuchilar esa ko‘rish asosida o‘qitiladi).

8. Yoshi tamoyili har bir guruhi yoki sinfga ma’lum yoshdagi bolalarning qabul qilinishini ifodalaydi. Turli yoshdagi rivojlanishida nuqsonlar bo‘lgan bolalarni tekshirish va ularga korreksion yordam ko‘rsatish malakali mutaxassislar tomonidan amalga oshiriladi.

PMPKning tarkibida quyidagi mutaxassislar faoliyat ko‘rsatadilar: pedagog, psixolog, shifokor, psixiatr, nYevropatolog, otolaringolog, ortoped, oftalmologlar, oligofrenopedagog, surdopedagog, tiflopedagog hamda logoped. PMPK ishlariga defektologik ta’lim va anomal bolalar bilan ishslashda amalij tajribaga ega mutaxassis rahbarlik qiladi.

Psixologik-pedagogik tekshirishlar quyidagi metodlari yordamida tashkil etiladi:

Suhbat metodi. Suhbat bola bilan aloqa o‘rnatish vositasi bo‘lib, anomal bolaning shaxsiy, emotsiyal-irodaviy sifatlari, xulqi, shuningdek, rivojlanishidagi chetlanishlarning sabablari haqidagi ma’lumotni to‘plashga imkon beradi. Agarda bolaning nutqida, eshitish qobiliyatida

nuqsonlari bo‘lsa, yoki munosabatga qiyin kirishsa suhbatni tashkil qilish tavsiya etilmaydi. Bunday hollarda bolani qiziqtiradigan ko‘rgazmali materialdan foydalanish mumkin.

Kuzatish metodi. Kuzatish bolaning konsultatsiyaga kelishidan avval boshlanadi va yaxlit tekshirishlarni o‘tkazish jarayonida davom ettiriladi. Kuzatish har doim aniq maqsad asosida o‘tkaziladi. Bolani o‘yin faoliyatini tashkil etish jarayonida kuzatish alohida ahamiyatga ega, ular bola bilan aloqa o‘rnatishga imkon beradi. Ayrim hollarda o‘yinchoqlar yordamida maxsus tekshirishlar o‘tkaziladi.

Rasmlarini o‘rganish metodi. Rasmlar bolani o‘rganishda muhim differentials-diagnostik vosita hisoblanadi. Bolada pedagog tomonidan tavsiya etilgan rasmlar xavotir uyg‘otsa, bolaga erkin rasm chizishni taklif etish maqsadga muvofiqdir. Uning mavzu tanlay olishi, tasvirlash xususiyatlari, rasm chizish jarayoni yakuniy tashhis uchun qimmatli ma’lumot hisoblanadi. Aqli zaif bolalar odatda mavzuni tanlashga qiynaladilar, ular syujetlar yaratmay, alohida odatiy predmetlarni tasvirlashga harakat qiladilar.

Tajriba-psixologik tadqiqotlar metodlari. Ular maxsus o‘rganilishi kerak bo‘lgan psixik jarayonni qo‘zg‘atuvchi ma’lum vaziyatlarni yaratishni ko‘zda tutadi. Tajriba metodikalari yordamida u yoki bu holatlarning sabablari va mexanizmlarini olib ko‘rsatish mumkin bo‘ladi.

Testlar metodi. Bu metod bolalarning psixodiagnostik maqsadlarda tekshirishda qo‘llaniladi. D.Veksler tomonidan asoslangan moslashtirilgan test ommaviylashgandir. Undan foydalanish individual-psixologik tekshirishlarni o‘tkazishda bola haqida zarur qo‘sishimcha ma’lumotlarni olishga imkon beradi.

Aqliy va psixik rivojlanishida nuqsonlari bo‘lgan o‘quvchilarni korrektcion o‘qitish. Psixik rivojlanishdan ortda qoluvchi bolalarning psixologik-pedagogik tavsifnomalari. Tadqiqotlar predmetlarni o‘zlashtira olmaydigan o‘quvchilar orasida psixik rivojlanishi ortda qolgan, yaqqol ifodalanmaydigan sensorli, intellektual, nutqiy buzilishlarga ega bolalar mavjudligi, buning sababi markaziy nerv tizimi shikastlanishining asorati, minimal miya diafunktsiyalari ekaniligini ko‘rsatadi. Psixik rivojlanishi ortda qolgan bolalar predmetlarni o‘zlashtira olmaydigan o‘quvchilarning taxminan 50 foizini tashkil etadi.

PROQ (Psixik rivojlanishi ortda qolganlar)ni bolalar rivojlanishini ko‘rsatuvchi anomaliya sifatida o‘rganish XX asrning 50-yillarning oxirida boshlanib, 60-70-yillarda keng ommalashdi.

Tadqiqotchilar (G.B.SHoumarov, K.S.Lebedinskaya) PROQning quyidagi to‘rt variantini keltiradilar:

- 1) konstitutssional kelib chiqish;
- 2) somatogen kelib chiqish;
- 3) psixogen kelib chiqish;
- 4) tserebral–organik kelib chiqish.

Psixik rivojlanishi ortda qolgan maktabga borayotgan bolalar o‘ziga xos xususiyatlarga ega bo‘ladilar. Ular maktabda o‘qishga to‘la tayyor emaslar, ularda maktabda o‘qish uchun zarur bo‘lgan ko‘nikma va malakalar shakllanmagan, dastur talablarini o‘zlashtirish uchun layoqati yetarli emas. Ular maxsus yordamsiz hisoblash, o‘qish va yozishni, shuningdek, maktabdagagi tartibni o‘rgana olmaydilar. Faoliyatlarni tashkil etishda qiyinchilikni his etadilar. Ularda ruhiy toliqish kuzatilib, tez charchash, ish bajarish qobiliyatining pasayishi, boshlagan ishini bajarmaslik kabi holatlar kuzatiladi. Ko‘pincha boshlari og‘riydi.

Psixik rivojlanishi ortda qolgan bolalarning xulqi ham o‘ziga xos. Maktabda ular o‘zlarini maktabgacha yoshdagi bolalar kabi tutishadi. Ularda o‘qishga nisbatan qiziqish yo‘q yoki juda past

bo‘lib, maktabga nisbatan ijobiy munosabat kuzatilmaydi. O‘yin ular uchun asosiy faoliyat bo‘lib qoladi.

PROQli bolalarni ko‘pincha aqli zaif deb hisoblab xato qiladilar. Ularni o‘zaro farqlashda ayrim omillar qo‘l keladi. Chunonchi, PROQ bolalarda oddiy bilimlarni o‘zlashtirish, hisoblash ko‘nikmalarini egallab olishda qiyinchilik ko‘zga tashlanishi bilan birga she’r yoki ertaklarni eslab qolish qobiliyati va idrok etish faolligi ancha yuqori bo‘ladi. Bunday xususiyatlardan aqli zaif bolalarda kuzatilmaydi.

Ko‘pchilik hollarda PROQ (ZPR) o‘quvchilar ommaviy umumiy o‘rtalim maktablarida o‘qitiladilar. Ular bilan individual korreksion ishlar olib borilmaydi, shu bois ular amalda o‘quv jarayonidan chetda qoladilar va predmetlarni o‘zlashtira olmaydigan o‘quvchilar qatoriga kiritiladilar. Ular maxsus tashkil etiluvchi korreksion-rivojlaniruvchi ta’limga muhtojlar. Ularga alohida e’tibor ko‘rsatish talab etiladi.

Psixik rivojlanishi ortda qolgan bolalar bilan korreksion ishlar olib borishning xususiyatlari. O‘zbekistonda XX asrning 60-yillarida ilk bor psixik rivojlanishdan ortda qolgan bolalar bilan maxsus pedagogik ishlar amalga oshirilgan.

Hozirgi kunda psixik rivojlanishdan ortda qolgan bolalar uchun maktab internatlar va maxsus ta’lim muassasalari faoliyat olib bormoqda. Shuningdek, ular ommaviy umumiy o‘rtalim maktablarida tashkil etilgan korreksion-rivojlaniruvchi sinflarda ham o‘qitishlari mumkin.

Ta’lim jarayoni quyidagi bosqichlarda amalga oshiriladi:

1. Boshlang‘ich umumiy o‘rtalim (ta’lim muddati – 4-5 yil).
2. Asosiy umumiy o‘rtalim (ta’lim muddati - 5 yil).

Bolalarni korreksion muassasalarga qabul qilish PTPKning xulosasi bo‘yicha ota-onalari yoki ularning o‘rnini bosuvchi shaxslarning roziligidagi ko‘ra amalga oshiriladi. Sinf 12 nafar o‘quvchidan iborat bo‘ladi. Ular rivojlanishidagi nuqsonlarning bartaf etilishiga ko‘ra ommaviy umumiy o‘rtalim muassasalariga O‘tkazilishlari mumkin.

Ikkinci bosqichda ta’lim (V-IX sinflar) ayrim o‘zgartirishlar (muayyan o‘quv mavzulari yoki ulardagи materiallar hajmini qisqartirish) bilan ommaviy umumiy o‘rtalim maktablarining dasturlari asosida amalga oshiriladi. Korreksion-rivojlaniruvchi sinflarda ta’limning 1-bosqich muddati zarur holatlarda 1 yoki hatto 2 yilga uzaytirilishi mumkin.

Ular bilan ishslashda asosiy vazifa - bolalar tomonidan atrof-muhit haqidagi bilimlarni egallab olinishiga yordam berish, ularda kuzatuvchanlik va amaliy o‘quv faoliyati tajribasini hosil qilish, mustaqil ravishda bilimlarni egallah va amaliyotda ulardan foydalanish malakasini shakllantirishdan iborat.

Bunday o‘quvchilar individual yondashishni talab etadilar. Ularni korreksion o‘qitish davolash-sog‘lomlashtirish tadbirlari bilan birga amalga oshirilishi zarur. O‘quv materiali hamda ta’lim metodi PROQ bolalarning rivojlanish darajalariga mos holda tanlanishi zarur.

Aqli zaiflikning psixologik-pedagogik xususiyatlari, uning paydo bo‘lishi sabablari. Aqli zaiflikni o‘rganish bilan bog‘liq masalalar korreksion pedagogikada (defektologiyada) eng muhim masalalar qatoriga kiradi.

Aqliy rivojlanishi buzilgan bolalarni o‘qitish, tarbiyalash, ijtimoiy moslashtirish va o‘rganish muammolari korreksion (maxsus) pedagogikaning muhim sohasi - oligofrenopedagogika tomonidan o‘rganiladi. “Oligofreniya” (yunoncha olygos – kam va phren - aql) termini XIX asrda mashhur nemis psixiatri Emil Krepelin tomonidan qo‘llanilgan.

Oligofreniya – bu natal (tug‘ilish payti) yoki postnatal (hayotiy rivojlanishning erta bosqichi) davrlarda markaziy nerv tizimining zararlanishi natijasida yuzaga keladigan aqliy yoki psixik rivojlanmaslik.

Oligofreniyaning sabablari bosh miyani buzilishiga olib keluvchi ekzogen (tashqi) va endogen (ichki) omillar bo‘lishi mumkin. Ekzogen omillar sirasiga onaning homiladorlik davrida turli infektsion kasalliklar bilan kasallanishi (virusli kasalliklar, qizilcha, qizamiq, kor, Botkin kasalligi va boshqalar), chaqaloqning ona organizmidagi turli parazitlar bilan zararlanishi (toksoplazmos) hamda turli tug‘ma shikastlar (ASFIXIYA) kiradi. Onaning yurak-qon tomir tizimi, buyrak, jigar kasalliklari bilan og‘rishi, homiladorlik davrida ruxsat etilmagan dori-darmonlarni qabul qilishi, homiladorlik davrida turli jismoniy va psixik jarohatlarni olishi, ayollarning zararli ishlab chiqarishda ishlashlari, atrof-muhitning yomon sharoitlari, chekish, alkogolizm, ota-onalari giyohvand moddalarni is’temol qilishlari ham chaqaloq bosh miyasining zararlanishiga sabab bo‘lishi mumkin.

Aqli zaif shaxslar rivojlanish va nuqson darajasiga ko‘ra turlicha bo‘ladi. Ularni quyidagi uch guruhga ajratish mumkin:

Ona qorinidaligi miyasi shikastlangan bolalar.

Tug‘ilishi paytida yoki tug‘ilgandan keyin uch yil davomida miyasi shikastlangan bolalar.

Butunjahon sog‘lijni saqlash tashkiloti (VOZ) 1994 yilda aqli zaiflikning quyidagi to‘rt darajasini e’tirof etgan: sezilmas (kam), o‘rtacha, og‘ir va chuqr darajalar.

Kam darajadagi aqli zaiflik o‘quvchilar mifiktabni bitirish davrida o‘zlarining psixometrik va klinik namoyon bo‘lishi bilan normal rivojlanayotgan odamlardan kam farq qiladilar hamda muvaffaqiyat bilan ishga joylashadilar.

Aqli zaiflik tuzatib bo‘lmaydigan hodisa sifatida e’tirof etilsa ham, uni korrektsiya qilib bo‘lmaydi degan ma’noni anglatmaydi. Aksariyat tadqqiqotlarda maxsus (korrektions) ta’lim muassasalarida metodik jihatdan to‘g‘ri yo‘l tutilishi aqli zaif bolalarning rivojlanishida ijobiy natijaga erishish mumkinligini ko‘rsatmoqda.

Aqli zaif bolalar bilan olib boriladigan korrektsion ishlar. Aqli zaif bola bilan korrektsion ishlarni erta boshlash nuqsonni maksimal darajada tuzatish va ikkilamchi chetlanishlarning olidini olishga imkon beradi. Aqliy qoloqlikni psixologik-pedagogik diagnostika qilishni o‘z vaqtida o‘tkazish juda muhimdir.

Aqli zaif bolalar oila yoki sog‘lijni saqlash tizimiga qarashli maxsus yaslilarida tarbiyalanadilar. Mifiktabgacha yoshdagagi bolalar bilan olib boriladigan korrektsion ishlar aqli zaif bolalar uchun maxsus bolalar bog‘chalarida amalga oshiriladi. Aqli zaif bo‘lgan mifiktabgacha yoshdagagi bolalar ommaviy bolalar bog‘chalaridagi maxsus guruhlarga qabul qilinishlari mumkin. Ularda o‘qitish maxsus bolalar bog‘chasidagi kabi maxsus dastur bo‘yicha olib boriladi.

Maktab yoshidagi aqli zaif bolalar maxsus (korrektsion) mifiktablarda o‘qitiladilar, bu yerda o‘qitish davlat ta’lim standarti asosida maxsus dastur bo‘yicha olib boriladi. Bunday mifiktablarda umumiyo‘rta ta’lim fanlari (ona tili, o‘qish, matematika, geografiya, tarix, tabiat, fizkultura, rasm, musiqa, chizmachilik) bilan birga maxsus korrektsion fanlarni ham o‘qitiladi. Maxsus mifiktablarda mehnat ta’limi muhim o‘rin egallaydi. Mehnat ta’limi IV sinfdayoq professional xususiyatga ega bo‘lib, bolalar o‘zları bajara oladigan kasbni o‘zlashtiradilar. Tarbiyaviy ishlar ham katta ahamiyatga ega bo‘lib, asosiy maqsad tarbiyalanuvchilarni ijtimoiylashtirish, bolalarda ijobiy sifatlarini tarbiyalash, atrofdagilar va o‘zlariga to‘g‘ri baho berishga o‘rgatiladilar. Ayni vaqtida respublikada aqli zaif bolalar uchun maxsus mifiktablarning 90 % ini mifiktab-internatlari tashkil etadi.

Goho aqliy rivojlanishida nuqsoni bo‘lgan bolaning ommaviy umumiy o‘rta ta’lim matabiga jaob etilish holati ko‘zga tashlanadi. Bunday holatda bolaning taqdiri, uni o‘qitish va tarbiyalash mas’uliyatini ota-onalar o‘qituvchi-defektologlar bilan kelishib olishlari zarur. Normal rivojlanuvchi bolalar bilan bir sinfda o‘qiydigan aqli zaif bola alohida munosabatni talab etadi. Bola kuchi yetganicha, darsning borishiga halaqit qilmay sinf faolitida ishtirok etishi kerak. Unga biror narsaning tushunarsiz bo‘lishiga yo‘l qo‘yish mumkin emas. Bu holat keyin o‘quv materialining mutlaqo tushunmasligiga olib keladi. Aqli zaif bolani ommaviy umumiy o‘rta ta’lim matabida o‘qitish ota-onalarining bevosa ishtirokolarini talab etadi,

Nutqida nuqson bo‘lgan o‘quvchilarни korreksion o‘qitish. Nutqiy buzilishlar sabablari va ularning turlari. Nutq – faqatgina insonga xos bo‘lgan muhim psixik funktsiyadir. Nutqiy munosabatlar yordamida shaxs ongida borliqni aks ettiruvchi bilimlar doimiy ravishda to‘ldirilib va boyitib boriladi.

Nutqiy nuqsonlarni o‘rganish, oldini olish va korrektsiya bilan korreksion pedagogika (defektologiya)ning muhim sohasi - logopediya (yunoncha logos – so‘z va paideia - tarbiyalash) shug‘ullanadi. Patogen omil ta’sirida yuzaga kelgan nutqiy buzilishlar o‘z-o‘zilan yo‘qolmaydi va u maxsus tashkil etilgan korreksion-logopedik choralarsiz bolaning keyingi rivojiga salbiy ta’sir ko‘rsatadi.

Nutqiy buzilishini keltirib chiqaruvchi sabablar orasida ekzogen (tashqi) va endogen (ichki) omillar asosiy rol o‘ynaydi. Bundan tashqari (anatomik-fiziologik, morfologik), funksional (psixogen), ijtimoiy-psixologik (atrof-muhitning salbiy ta’siri), psixonevrologik (psixik funktsiyalarining buzilishi (aqli zaiflik, xotira yoki diqqatning buzilishi va boshqalar) sabablarning ham ta’siri sezilarli bo‘ladi.

Ekzogen-organik omillar sirasiga: bolaning markaziy nerv tizimi va uning organizmiga salbiy ta’sir etuvchi omillar (infektsiya, jarohatlar, intoksikatsiya), turli akusherlik patologiyalari (bel torligi, tug‘ilishning cho‘zilib ketishi yoki tez sodir bo‘lishi, yo‘ldoshga o‘ralib qolishi, bolaning noto‘g‘ri joylashishi va boshqalar), malakali akusherlik yordamining ko‘rsatilmasligi, chala tug‘ilish kabi holatlar sabab bo‘ladi.

Hozirgi kunda logopedyada nutqiy buzilishlarni ikki turi ajratiladi:

tibbiy-psixologik nutqiy buzilish;
psixologik-pedagogik nutqiy buzilish.

Tibbiy-psixologik turda ko‘riladigan hamma nutqiy buzilishlarni quyidagi ikki yirik guruhga ajratish mumkin:

og‘zaki nutqning buzilishi;
yozma nutqning buzilishi.

Og‘zaki nutqning buzilishi o‘z navbatida quyidagi ikki turga ajratiladi:

nutq ifodalanishi fonatsion tuzishi (nutq talaffuzi) ning buzilishi;
fikr strukturali-semantic (ichki) tuzilishi (nutqning tizimli yoki polimorf)ning buzilishi

Psixologik-pedagogik (pedagogik) klassifikatsiyalash uni pedagogik jarayonda qo‘llashga yo‘naltirilgan bo‘lib, bolalar jamoasi bilan nutqiy nuqsonlarni tuzatishga yo‘naltirilgan korreksion-rivojlantiruvchi ta’sir ko‘rsatish metodlarini ishlab chiqishga xizmat qiladi.

Psixologik-pedagogik (pedagogik) klassifikatsiyalashga ko‘ra nutqning buzilishi quyidagi ikki guruhga ajratiladi:

1. Muomala vositalari (fonetik-fonematik va nutqning umumiy rivojlanmaganligi)ning buzilishi.
2. Muomala vositalarini qo‘llashdagi buzilishlar.

Maktab o‘quvchilarida nutqi buzilishini psixologik-pedagogik tuzatish. Nutqiy buzilishi bo‘lgan bolalarning psixologik-pedagogik xususiyatlari. Nutqiy buzilish, nutqiy buzilishning sabablari, mexanizmlari, simptomatikasi, borishi va tuzilishi uning oldini olish, maxsus (korreksion) o‘qitish va tarbiya masalasi bilan logopediya shug‘ullanadi. “Logopediya” termini yunonchadan tarjimasi “to‘g‘ri nutqni tarbiyalash” ma’nosini anglatadi. Nutqiy buzilish turli mutaxassislar - fiziolog, nYevropatolog, psixolog, lingvist va boshqalar tomonidan o‘rganiladi.

Nutqiy buzilishi bo‘lgan bolalarning markaziy nerv tizimi faoliyatida funksional yoki organik chetlanishlar ko‘zga tashlanadi. Miyaning organik zararlanishi sababli issiq, transportda yurish, arg‘imchoqda ko‘p vaqt tebranish bolalarga yomon ta’sir ko‘rsatadi, boshlari og‘riydi ko‘ngillari ozadi va boshlari aylanadi. Tez charchab qoladilar, qattiq ta’sirlanishlari, jahllari chiqish bilan ajralib turadilar. Ular emotsiyal barqaror emaslar, ularning kayfiyatları tez o‘zgaradi, serjahl, aggressiv, bezovta bo‘ladilar. Shuningdek, ularda sustlik va lanjlik kuzatiladi. Bunday bolalar tinch O‘tira olmaydilar, butun dars davomida ishchanlik va diqqatini saqlab turish qiyin bo‘ladi. Juda tez xafa bo‘ladilar, gapga qulq solmaydilar. Tanaffusdan keyin esa darsda diqqatlarini jamlashlari qiyin bo‘ladi. Odatda bunday bolalarda diqqat va xotira, ayniqsa, nutqiy xotiraning bo‘sligi, yaxshi tushunmaslik holatlari kuzatiladi.

Umumiy o‘rtalim maktablari qoshida logopedik punkt faoliyat yuritadi. Logopedik punkt vazifalari quyidagilardan iborat:

O‘quvchilar bilan logopedik punktda korreksion ishlar butun o‘quv yili davomida individual va guruqli shaklda olib boriladi. Nutqi buzilganlik O‘ta jiddiy bo‘lsa o‘qitish maxsus ta‘lim muassasalarida olib boriladi. Bunda o‘quvchi bilan davolash-sog‘lomlashtirish va psixologik-pedagogik ishlarni birga olib borish nutqiy buzilishni tuzatishning muhim sharti hisoblanadi.

Logopedik yordam ko‘rsatish sog‘liqni saqlash va aholini ijtimoiy ta‘minlash tizimlarida ham amalga oshiriladi. Poliklinikalarda va psixonevrologik dispanserlarda logopedik kabinetlari mavjud bo‘lib, bu yerda nutqida buzilishi bo‘lgan bolalarga logopedik yordami ko‘rsatiladi.

Eshitish qobiliyati buzilgan o‘quvchilarni korreksion o‘qitish. Eshitish qobiliyatining buzilishi sabablari, ularni turlarga ajratish. Anomal bolalar orasida eshitish qobiliyati turli darajada nuqsonli bo‘lgan bolalar ko‘pchilikni tashkil etadilar. Eshitish – borliqni tovushli hodisalar shaklida aks ettirilishi, inson (tirik jonzod)ning tovushlarni anglash va farqlash qobiliyati. Eshitish eshitish organi yoki tovush analizatori (tovush ta’sirini qabul qiluvchi va ajratuvchi murakkab nerv tizimi) yordamida amalga oshiriladi.

Eshitish qobiliyatining buzilishi ko‘p hollarda muddatli bo‘ladi. Masalan, o‘rtal qulog‘ning tashkil topishi, shamollash, oltingugurt to‘silqarining yuzaga kelishi, tashqi va o‘rtal qulog‘ining anomal tuzilishi (qulq suprasining bo‘lmasligi yoki yetarlicha rivojlanmaganligi, eshitish yo‘llarining bitib qolishi, qulq pardasidagi nuqsonlar va boshqalar) kabi holatlarda. Zamonaviy meditsina ularni davolashning samarali metodlariga ega. Ular qatoriga konservativ va operativ metodlarni kiritish lozim. Odatda samarali davolash, ba’zan uzoq vaqt davolash tadbiri olib borilganda eshitish qobiliyati tiklanadi.

Eshitish qobiliyatining buzilishiga yuqumli kasalliklar bilan og‘rish, zaharlanish, akustik yoki kontuziyali jarohatlar ham sabab bo‘lishi mumkin. Qulog‘i og‘irlilik yoki karlik kelib chiqish sabablariga ko‘ra: nasliy, tug‘ma va kelib chiqqan tarzda turlarga ajratiladi. YOshlikda eshitish qobiliyatining buzilishiga olib keluvchi sabablar orasida quyidagilari alohida ko‘rsatiladi: homiladorlikning birinchi uch oyida onaning virusli kasalliklar bilan og‘rishi (qizamiq, kor, gripp, gepatit viruslari va boshqalar), rivojlanishdagi tug‘ma nuqsonlari (masalan, labi va tanglayidagi yoriq), chala tug‘ilish, kichik vaznli tug‘ilishi (1500 dan kam) hamda yomon tug‘ilishi kabilar.

Eshitish qobiliyatining buzilishiga homiladorlik davrida onaning spirtli ichimlik, giyohvand moddalar iste'mol qilishi, antibiotiklarni qabul qilishi ham sabab bo'lishi mumkin. Karlikning nasliy o'tishi holati juda kam kuzatiladi.

Eshitish qobiliyatidagi kamchiliklarni quyidagi turlarga ajratish mumkin:
eshitish qobiliyatining zararlanganlik darajasi;
eshitish qobiliyatni zararlanganda nutqiy rivojlanish darajasi;
eshitish qobiliyatida buzilishning yuzaga kelish vaqtin.

Yuqorida ko'rsatilgan mezonlarga ko'ra eshitish qobiliyatining buzilishi qulog'i og'irlilik va karlik kabi guruhlarga ajratiladi.

Karlik bu eshitish qobiliyatining qattiq yo'qotilishi bo'lib, bola mustaqil ravishda nutqni egallay olmaydi va qulog'iga juda yaqin masofadan gapirilganda ham aniq eshitmaydi. Ammo baland tovushlar, yaqin masofadan nutqning ba'zi tovushlarini qabul qilishga imkon beruvchi eshitish qobiliyatni saqlanib qoladi.

Qulog'i og'irlilik – bu eshitish qobiliyatining qattiq pasayishi (80 detsibaldan kam) bo'lib, eshitish qobiliyatni qoldig'i yordamida qulog'i oldida baland ovoz bilan gapirilganda bola nutqni eshita oladi. Bola minimal nutq boyligini mustaqil ravishda egallay oladi.

Karlar va qulog'i og'irlilik (yomon eshituvchilar) nutqni qabul qilish usuli bo'yicha farq qiladilar. Karlar so'z nutqini ko'rib (suhbatdoshining lablari va yuziga qarab) va eshitib ko'rish (tovushni kuchaytirish apparati yordamida) qabul qiladilar.

Yomon eshitadiganlar atrofdagilar bilan tabiiy munosabatlar jarayonida baland ohangda so'zlashish asosida nutqni eshitib qabul qiladilar.

Eshitish qobiliyatni buzilgan bolalarni ommaviy umumiy o'rta ta'lim maktabalarida korreksion o'qitish. Eshitish qobiliyatni buzilgan bolalarni o'qitish va tarbiyalash masalalari bilan surdopedagogika shug'ullanadi. Surdopedagogika (yunoncha «surdus» – kar) - eshitish qobiliyatni buzilgan bolalarni o'qitish va tarbiyalash jarayonini o'rganuvchi korreksion (maxsus) pedagogikaning yana bir muhim sohasi.

Eshitish analizatorining normal ishoshi bolaning umumiy rivojlanishi uchun alohida ahamiyatga ega bo'ladi. Eshitish analizatori buzilganda bolaning nutqi, psixologik rivojlanishi yomonlashadi, idrok etish faoliyati, umumiy rivojlanishi ortda qoladi. Statistik ma'lumotlariga qaraganda eshitish organi funktsiyasi buzilgan va eshitmaydigan bolalar soni doimiy ravishda ortib bormoqda.

Ayni vaqtida surdopedagogika oldida quyidagi vazifalar turibdi:

- eshitish qobiliyatni buzilgan shaxslar, ularning individual xususiyatlari, shuningdek, eshitishi, nutqi buzilishi xususiyatiga ko'ra ularni o'qitish qonuniyatlarini pedagogik jihatdan o'rganish;
- eshitish qobiliyatni buzilgan turli kategoriyadagi bolalar uchun maxsus ta'lim mazmunini ishlab chiqish, uni ilmiy jihatdan asoslash va amaliy amalga oshirish;
- eshitish qobiliyatni buzilgan shaxslarni o'qitishning didaktik va maxsus metodikalarini yaratish;
- qoldiq eshitish qobiliyatini rivojlantirish bo'yicha maxsus ta'lim texnologiyalarini yaratish, pedagogik sog'lomlashtirish tadbirlarini tashkil etish va boshqalar.

Ommaviy umumiy o'rta ta'lim maktabida eshitish qobiliyatni bir oz pasaygan bolalar o'qishi mumkin. O'qituvchi bola tomonidan darsda bildirilayotgan fikrlarni yaxshi eshita olishiga e'tibor berishi, buning uchun bolani birinchi yoki ikkinchi partaga, iloji bo'lsa o'rta qatorga o'tkazish kerak. Shuningdek, o'qituvchi bola uning gaplarini to'g'ri tushuna olganligi, topshiriqni to'g'ri

bajarayotganligini nazorat qilib turishi kerak. Ba’zida eshitmaydigan yoki yomon eshitadigan bolalar ommaviy umumiy o‘rtta ta’lim maktablarida eshitadigan tengdoshlari bilan birga muvaffaqiyatli o‘qiydilar.

O‘qituvchi eshitmaydigan yoki yomon eshitadigan bola sinfga qabul qilinganda ularning psixofiziologik hamda nutq rivojlanishi xususiyatlarini bilishi talab etiladi.

Ko‘rish qobiliyati buzilgan o‘quvchilarni korrektsion o‘qitish. Ko‘rish qobiliyati buzilishi turlari, ularning sabab va oqibatlari. Ko‘rish qobiliyati buzilgan bolalarni o‘qitish va tarbiyalash xususiyatlari bilan tiflopedagogika shug‘ullanadi (yunoncha «typhlos» – ko‘r) – korrektsion pedagogika (defektologiya)ning muhim sohasi.

Ko‘rish ko‘rish analizatori yordamida borliqni sezish va qabul qilishdir. Miya ko‘rish orqali tashqi dunyo haqidagi ma’lumotlarni oladi.

Bolaning ko‘rish qobiliyati buzilganda uni rivojlantirish, o‘qitish va tarbiyalash jarayonlarida jiddiy qiyinchiliklar yuzaga keladi.

Bolalarda ko‘rish qobiliyati buzilishining sabablari turlicha bo‘lib, ular nasliy kasalliklar, homila ona qorinida rivojlanayotganda ko‘rish organlari patologiyasining yuzaga kelishi, homiladorlik paytida onaning tokeplazmoz, qizamiq va boshqa og‘ir kasalliklar bilan og‘rishi va hokazo omillardan iborat bo‘lishi mumkin.

Ko‘rish qobiliyatining buzilishi tug‘ma yoki orttirilgan bo‘ladi.

Tug‘ma ko‘r bo‘lish homilaning zararlanishi sababli yuzaga keladi. Ko‘rish nuqsonlarining yuzaga kelishida nasliylik ham ko‘zga tashlanadi.

Orttirilgan ko‘rlik odatda ko‘rish organlari – to‘r pardasi, shoh parda yoki markaziy nerv tizimining kasallanishi (meningit, miya shishi, meningoentsifalit), organizmning umumiy kasallanishidan keyingi asoratlari (kor, gripp, skorlatina), shuningdek, miya yoki ko‘zning jarohatlari shikastlanishi (boshi yaralanishi, shikastlanishi) oqibatida bo‘lishi mumkin.

Ko‘rish qobiliyatining buzilgan bolalar quyidagi guruhlarga ajratiladi:

Ko‘r tug‘ilganlar.

Erta ko‘r bo‘lib qolganlar.

Uch yoshidan keyingi ko‘r bo‘lib qolganlar.

Ommaviy maktablarda ta’lim olganda yomon ko‘rvuchi bola jiddiy qiyinchiliklarga duch keladilar. Idrok etishning aniq emasligi, sekinligi, torligi kabi xususiyatlar predmetlarni tanib olish, ularning shaklini ajratish, o‘ziga xos belgilarini bilib olishda ma’lum qiyinchiliklariga olib keladi. Bolalar satrlar, harflar va raqamlarni adashtiradilar. Bular o‘qish texnikasi egallab olish, o‘qilganlarning mazmunini tushunishga halaqit beradi. Oddiy maktabda yomon ko‘rvuchi bolalar doskada nima yozilganligini ko‘rmaydilar, qarab bajariladigan ishlarni tashkil etishda yomon ko‘radigan bolalar tez charchaydilar, bu ularning ish qobiliyatlarini pasaytiradi. Pedagoglarning oldidagi eng muhim vazifa - yomon ko‘radigan bolani o‘z vaqtida aniqlash, unga maxsus ta’lim va tarbiya berish masalasini hal etish uchun PMPKga yuborishdan iborat. Yomon ko‘radigan bolalarni o‘qitish va tarbiyalash asosan maxsus (korrektsion) maktablarda amalga oshiriladi.

Ko‘rish qobiliyati buzilgan bolalarni ommaviy umumiy o‘rtta ta’lim maktablarida korrektsion o‘qitish va tarbiyalash. Ko‘rish qobiliyati buzilgan bolalarni o‘qitish va tarbiyalash masalalari bilan tiflopedagogika (yunoncha «typhlos» – ko‘r) – korrektsion pedagogika (defektologiya)ning yana bir sohasi shug‘ullanadi.

Ko‘rish qobiliyati buzilgan bolalar bilan ish olib borayotgan o‘qituvchi korrektsion ishlarning o‘ziga xos jihatlarini bilishi zarur.

Refraktsiyasi anomaliyali bolalar tuzatuvchi ko'zoynak taqishlari kerak. Lekin ko'zoynak taqishda bolalar pedagogning ularga diqqat bilan munosabatda bo'lishlariga muhtojlik sezadilar. Maktabda va uyda o'quv ishlarini bajarishda sanitار-gigiyenik talablarga amal qilish lozim. Ko'rishida nuqsoni bo'lган bola uchun ish o'rni to'g'ri va yetarlicha yoritilgan bo'lishi kerak. Bunday bola deraza yonidagi birinchi yoki ikkinchi qatorga o'tkazilishi kerak. Yaqinno ko'radigan bola ham doskaga yaqinroq birinchi yoki ikkinchi partaga o'tkazilishi zarur. Uzoqni ko'radigan bola esa, aksincha, doskadan uzoqroqqa oxirgi partaga o'tkazilishi talab etiladi.

O'qituvchi o'quvchining doska, jadval va xaritadagi o'quv materiallarini qabul qilishi va tushunishini nazorat qilib borishi kerak. Anomal refleksiyali bolalarda ko'zi charchashi ko'p kuzatiladi. Shuning uchun dars paytida ularga ko'rish ishlarini boshqa turdag'i ishlar uyg'unlashtirib berishi zarur. Anomal refleksiyali bola 10-15 minut davomida intensiv ko'rish ishlarini bajargandan keyin bir necha minut uzoqqa (doska yoki derazaga) qarashi kerak, bu ko'rish charchog'inining bartaraf etilishiga yordam beradi.

Ko'rish qobiliyati ancha og'ir bo'lган – ko'r va yomon ko'radigan bolalarni o'qitish maxsus ta'lim muassasalarida amalga oshiriladi. Ba'zan ko'rish qobiliyati og'ir buzilgan bolalar ommaviy umumiy o'rtalim maktablariga qabul qilinadilar. Bunday vaziyatda anomal bolalar uchun maxsus sharoitlarni yaratish zaruriyati yuzaga keladi.

O'z sinflarida og'ir ko'rish qobiliyati buzilgan bola bo'lган o'qituvchilar bolaga differentsial yondashuv asosida munosabatda bo'lishlari zarur. Buning uchun sinfdagi o'quvchilarning soni 15 nafardan oshmasligi, sinf xonasi yaxshi yoritilgan, ko'rish qobiliyatida nuqsoni bo'lган bolaning ish o'rni esa ko'shimcha yoritilgan bo'lishi kerak. O'quv-tarbiyaviy ishlar jarayonida o'qituvchining nutqi katta ahamiyatga ega bo'ladi. Uning nutqi aniq, tushunarli, ifodali bo'lishi zarur. O'qituvchi o'zining har bir harakati mohiyatini so'z yordamida sharhlab borishi,

Sinfida ko'r yoki yomon ko'radigan bola bo'lган o'qituvchi ularning individual xususiyatlari va imkoniyatlarini bilishi, ular normal ko'radigan tengdoshlaridan farq qilishlarini yaxshi anglashi maqsadga muvofiqdir.

Tayanch-harakat apparati buzilgan o'quvchilarni korrektsion o'qitish. Tayanch-harakat apparatlari buzilishining turlari va yuzaga kelish sabablari. Tayanch-harakat apparatidagi turli buzilishlar bolalarni o'qitish va tarbiyalashda muayyan muammolarni keltirib chiqarishi mumkin. Tayanch-harakat apparati funktsiyalarining buzilishi tug'ma yoki orttirilgan bo'lishi mumkin. Tayanch-harakat apparati patologiyasi quyidagi turlarga ajratiladi:

- 1) nerv tizimining kasallanishi (bolalar tserebral paralichi (BTSP), poliomiyelit);
- 2) tayanch-harakat apparatining tug'ma patologiyasi; sonning tug'ma chiqqanligi; bo'yin qiyshiqligi; qiyshiq oyoqlik va oyoqning boshqa nuqsonlari; umurtqa pog'onasi rivojlanishidagi nuqsonlar (skolioz); qo'l yoki oyoqlarning rivojlanmaganligi va nuqsonlari; qo'li barmoqlarining anomal rivojlanishi; artrogripoz (tug'ma mayiblik);

3) orttirilgan kasalliklar va tayanch-harakat apparatining zararlanishi; orqa miya, bosh miya va qo'l-oyoqlarning travmatik jarohatlanishi; poliatrit; skelet kasalliklari (tuberkulez, suyaklardagi shishlar, osteomiyelit), skelet tizimi kasalliklari (raxit, xondodistrofiya).

Tayanch-harakat apparati patologiyasi bo'lган bolalarda asosiy buzilish harakatlanishdagi nuqson hisoblanadi. Bunday nuqsonlarga ega bolalarning 89 % ini tserebral paralichli bolalar tashkil etadilar. Ularda harakat buzilishi psixik va nutqiy buzilishlar bilan birga namoyon bo'ladi. Shu bois bu kabi bolalar nafaqat davolash va ijtimoiy yordamga, balki psixologik-pedagogik va logopedik korrektsiyaga ham muhtoj bo'ladi.

Harakatlanish buzilishlari o‘rtacha darajada bo‘lgan bolalar yurishni o‘rganib olsalarda, biroq, shonch bilan yura olmaydilar, ular uchun maxsus moslamalar zarur. Harakatlanish buzilishining yengil shaklida bolalar uyda va ko‘chada mustaqil, qo‘rmay yura oladilar, o‘zlariga to‘la xizmat ko‘rsatadilar.

Mustahkamlash uchun savollar:

1. Korrektsion pedagogika (defektologiya) tarkibiga qaysi sohalar kiradi?
2. Korrektsion pedagogikaning kategoriylarini sanab bering.
3. Korrektsion pedagogikaning asosiy vazifalari nimalardan iborat.
4. Surdopedagogika qanday nuqsonli bolalarni o‘qitish va tarbiyalash jarayonini bilan shug‘ullanuvchi soha?
5. Nutqiy buzilish sabablarini o‘rganuvchi korrektsion (maxsus) pedagogikaning yana bir muhim sohasi qanday nomlanadi?
6. O‘qituvchi qanday sifatlarga ega bo‘lishi zarur?

II BOB PEDAGOGIKA TARIXI

2.1. Pedagogika tarixi fan sifatida. ibtidoiy jamoada tarbiya. Eng qadimgi davrlardan VII asrgacha ta’lim-tarbiya va pedagogik fikrlar. VII asrdan IX asrning birinchi yarmigacha O’rtal Osiyoda tarbiya, maktab va pedagogik fikrlar

Tayanch tushunchalar: Eng qadimgi davrlar, piktografik yozuvlar, ideografik yozuvlar, zardushtiylik ta’limoti, xalq pedagogikasi, qadimgi manbalar, pedagogik fikr, davrlashtirish, yozma manbalar, islom dini, «Qur’oni Karim», hadis, Sharq va g‘arbdagi yo‘nalishlar, o‘qituvchi shaxsi, kasbiy fazilatlar.

“Pedagogika tarixi” fanining maqsad va vazifalari.

Jamiyat rivojlangan sari yetuk, barkamol shaxslarni tarbiyalab yetishtirish ehtiyoji ortib, o‘zgarib, yangilanib borgan. Insoniyat jamiyat taraqqiyotining turli bosqichlarida ta’lim-tarbiya muassasalarini yaratish, yosh avlodlarni o‘qitish va tarbiyalash sohasidagi tajribalarni nazariy jihatdan anglash, umumlashtirish va hayotga tadbiq qilish jarayonida pedagogika fani shakllandi. O‘zbek xalqi tarixan ta’lim-tarbiya sohasida o‘ziga xos dorilfunun yaratgan. Zotan, o‘zbek madaniyati, chunonchi Sharqona milliy tarbiya nazariyasi va amaliyoti uezd moziygacha borib etgan tarixiy ildizlar orqali oziqlanadi. Uning tarbiyaviy g‘oyalari o‘tgan har bir tarixiy davr va bosqichlar davomida ijtimoiy-siyosiy jarayonlar mohiyatini o‘zida mujassamlashtirgan holda tomir otdi.

Pedagogika tarixi fani - jamiyat taraqqiyoti qonunlariga suyangan holda turli pedagogik nazariyalarni, ta’lim-tarbiyaning mazmuni va metodlarini o‘rgatadi. O‘tmishning pedagogik sistemalarida bo‘lgan ilg‘or va progressiv fikrlarning hammasidan ijodiy foydalanadi. Demak, pedagogika tarixi ijtimoiy fandir. U tarixiy pedagogika hodisalariga davr talabi asosida yondashadi, tarbiya nazariyasi va amaliyotini turli bosqichlarda xilma-xil bo‘lganligini ochib beradi, ilg‘or qarashlarning taraqqiyot yo‘lini ko‘rsatib beradi.

Pedagogika tarixi fani predmeti - mustaqil O‘zbekiston Respublikasida ta’lim-tarbiyaning jahon xalqlari pedagogik-tarixiy taraqqiyoti bilan uzviy bog‘liq holda, yaxlit rivojlanish jarayoni sifatida o‘rganishdan iboratdir.

Pedagogika tarixi fanining maqsadi - qadimgi O’rtal Osiyo hududida, shuningdek, dunyoning boshqa mintaqalarida pedagogik fikrlar taraqqiyotini, buyuk Sharq mutafakkirlari va ma’rifatparvar shoirlari hamda jadidlarning ta’lim-tarbiya nazariyasiga qo‘shgan hissalarini, mustaqillik davrida zamon va makon talabiga javob beruvchi milliy mакtab va milliy pedagogikani rivojlantirish hamda ta’lim-tarbiyaning nazariy asoslarini yaratish qonuniyatlarini o‘rganishdan iborat.

Pedagogika tarixi fani vazifalaridan biri ana shu ob’yektiv qonuniyatlarini aniqlashdan iborat. Ma’lumki, ijtimoiy fanlarning qonuniyatlarini ham obyektiv harakterga ega. Ular ma’lum joyda, mamlakatda ayrim kishilar tomonidan ochilishi, kashf etilishi mumkin. Lekin bu ob’yektiv qonuniyatlarning ta’sir doirasi juda keng bo‘ladi, ayrim millat, mamlakat, mintaqalarning doirasi bilan cheklanmaydi. Bu fan erishgan yutuqlar ham butun insoniyatga foyda keltirishi lozim.

Pedagogika tarixi fanining ilmiy-nazariy, ijtimoiy-amaliy vazifalari quyidagilardan iborat:

- ta’lim-tarbiya qonuniyatlarini umuminsoniy va milliy, ijtimoiy hodisa sifatida, shuningdek, jamiyatning o‘zgaruvchan ehtiyojlari bilan bog‘liq holda o‘rganish;

- ta’lim-tarbiyaning maqsadi, mazmuni shakllarini jamiyatning iqtisodiy rivojlanish darjasи bilan bog‘liq holda yoritish;
- O‘tmishda pedagogika ilmi va ta’lim-tarbiya sohasи orttirilgan ijobiy tajribalarni umumlashtirish va amaliyatga tatbiq etish usullarini ko‘rsatib berish;
- ijtimoiy-pedagogik fikrlar taraqqiyotining har bir bosqichida O‘rta Osiyo hududida va jahonning boshqa mintaqalarida pedagogik fikrlar rivojlanishini va ta’lim-tarbiya holatini tarixan haqqoniy tasvirlash;
- pedagogik-tarixiy bilimlar – bo‘lajak iqtisodchi pedagoglarning milliy, tarixiy, ma’naviy-pedagogik ongini shakllantirishga faol ta’sir etishini nazarda tutish va h.k.

Pedagogika tarixi ham mustaqil fan sifatida o‘ziga xos ilmiy-tadqiqot metodlari va manbalariga egadir. Odatta, pedagogik-tarixiy sohadagi izlanishlarda quyidagi ilmiy-tadqiqot metodlari qo‘llaniladi: arxeologik va tarixiy yodgorliklarni, xalq og‘zaki ijodi materiallarini, buyuk mutafakkirlar va ma’rifatparvarlarning ta’limiy-badiiy va pedagogik-tarixiy asarlarini, turli davrlarda yaratilgan qo‘lyozmalar va nashr etilgan asarlarni, vaqtli matbuot materiallarini, o‘quv rejalarini, dasturlari, darslik, o‘quv qo‘llanmalarini, ta’lim muassasalarini nizomlari va ta’lim muassasalari faoliyatiga doir hujjatlarni, tarbiyachi va tarbiyalanuvchilarning xotirasi va esdaliklarini, davlat va xalqaro tashkilotlarning maorif, madaniyat, ta’lim-tarbiyaga doir statistik ma’lumotlarini, turli mintaqadagi pedagogik jarayonlarni aks ettirgan pedagogik asarlarni o‘rganish va h.k. Shuningdek, umumlashtirish uchun sotsiologik, matematik tadqiqot usullaridan

Zero, boshqa ijtimoiy hodisalar singari taiim-tarbiyaning paydo bo‘lishi va rivojlanishi ham ma’lum ob’yektiv qonuniyatlar asosida sodir bo‘ladi. Pedagogika tarixi fani vazifalaridan biri ana shu ob’yektiv qonuniyatatlami aniqlashdan iborat. Ma’lumki, ijtimoiy fanlarning qonuniyatları ham ob’yektiv xarakterga ega. Ular ma’lum joyda, mamlakatda ayrim kishilar tomonidan ochilishi, kashf etilishi mumkin. Lekin bu ob’yektiv qonuniyatlamning ta’sir doirasi juda keng bo‘ladi, ayrim millat, mamlakat, mintaqadagi pedagogik jarayonlarni aks ettirgan pedagogik asarlarni o‘rganish va h.k. Shuningdek, umumlashtirish uchun sotsiologik, matematik tadqiqot usullaridan

Ta’lim-tarbiya va pedagogika tarixini davrlashtirish muammolari.

Pedagogika tarixini o‘rganish o‘qituvchilarining faqat pedagoglik madaniyatini oshiribgina qolmay, balki, shu bilan birga, unga pedagogik mahoratni egallashga yordam beradi. Shuningdek, o‘tmishning ta’lim – tarbiya sohasidagi eng yaxshi tajribalarini o‘rganadi, bu esa uning kundalik pedagoglik faoliyatida yordam beradi, uni bevosita amaliy faoliyatga tayyorlaydi. Bu borada yaratilgan tarixiy, falsafiy, adabiyotshunoslikka oid asarlardan ham ijodiy foydalanishga harakat qildik. Pedagogika tarixi fanining manbalariga quyidagilar kiradi: O‘zbekiston Respublikasining Konstitusiyasi, «Ta’lim to‘g‘risida»gi Qohun „Xalq og‘zaki ijodi», «Avesto», «O‘rxun-Enasoy bitiklari», Qur’oni Karim, Hadislar, Al-Xorazmiy, Ahmad al-Farg‘oniy, Abu Nasr Forobi, Abu Rayhon Beruniy, Ibn Sino, Yusuf Xos Hojib, Ahmad Yugnakiy, Kaykovus, Sa’diy, Abdurahmon Jomiy, Alisher Navoiy, Koshifiy, Ulug‘bek, Amir Temur va boshqa mutafakkirlaming, shuningdek, ma’rifatparvar shoirlar va jadidlarning pedagogik asarlari, turli davrlarda yaratilgan o‘quv rejalarini, dasturlari, darsliklar, o‘quv qoilanmalar .

Pedagogika tarixi fanining boshqa fanlar bilan aloqadorligi barcha pedagogik yo‘nalishdagi bilimlami o‘z ichiga oladi. Pedagogika tarixi fani falsafa, psixologiya va boshqa barcha fanlami o‘qitish metodikalari tarixi bilan ham bogliqdir. Buni anglash, e’tiborga olish pedagogik hodisalami u yoki bu jamiyat tarixi bilan uzviy bogliq holda qarashga imkon beradi va pedagogik-tarixiy hodisalami soxtalashtirishni bartaraf etadi. O‘zligini anglamagan, o‘tmishini, umumbashariy va milliy qadriyatami, milliy g‘urur, milliy ma’naviyatni bilmagan o‘quvchi,talaba yoshlarimiz

jamiyatda sodir bo‘layotgan ijtimoiy-iqtisodiy, siyosiy-huquqiy va ma’naviy-ma’rifiy hodisalaming mohiyatini to‘liq anglay olmaydi, kelajakni ham ko‘z oldiga keltira olmaydi. Bu ob’yektiv qonuniyat, ayniqsa, yosh avlod tarbiyachilari – bo‘lajak pedagoglarga hammadan ko‘proq taalluqlidir.

O‘zbekistonda pedagogik tafakkur va ta’lim-tarbiya taraqqiyoti tarixini shartli ravishda, asosan, quyidagi uch davrga bo‘lib o‘rganish mumkin:

Oktyabr to‘ntarilishigacha bo‘lgan davr (1917 yilgacha).

Sho‘ro tuzumi davri (1917 yildan 1991 yilgacha).

Mustaqillik davri (1991 yildan keyin).

1-davr Zardushtiylik dinining chuqur ildiz otishi va shu dinning muqaddas kitobi – »Avesto»ning Markaziy Osiyoga, Eronga yoyilishi bilan boshlanadi. VI-VII asrlar Markaziy Osiyoda Islom dinining yoyilishi bilan harakterlanadi.

2- davr VII-XII asrlar davomida Markaziy Osiyoda madaniyat, ilm-fan beqiyos rivojlanib bordi. Ayniqsa, aniq fanlarga qiziqish keskin ortdi. O‘scha davrda Al-Xorazmiy, Al-Kindiy, Zakariya ar-Roziya, Al-Beruniy, Al-Farg‘ony, Ibn Sino, Az-Zamaxshariy singari qomusiy olimlar dunyoga keldi.

3- davr XV-XVI asrlarga kelib turkiy xalqlar Qozizoda Rumi, Ulug‘bek, Ali Qushchi, Haydar Xorazmiy, Lutfiy, Navoiy, Bobur, Abulg‘oziy Bahodirxon singari allomalarni voyaga yetkazdi.

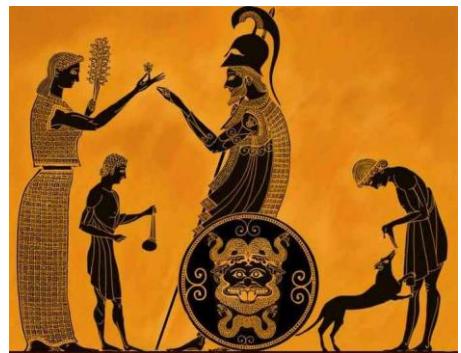
Shunday qilib, O‘tmishdagi progressiv pedagoglar va atoqli mutafakkirlarning ta’lim-tarbiyaga oid fikrlarini o‘rganish pedagogik tafakkurning o‘sishiga, pedagoglik madaniyatining ortishiga imkon berdi.

Biroq pedagogika tarixini insoniyat tarixi bilan bog‘liqlikda o‘rganish maqsadida quyidagi tarzda davrashtish maqsadga muvofiq:

- 1) Eng qadimgi davrlardan VII asrgacha ta’lim-tarbiya va pedagogik fikrlar;
- 2) VII asrdan XIV asrning birinchi yarmigacha O’rta Osiyoda tarbiya, maktab va pedagogik fikrlar;
- 3) Sharq Uyg’onish davrida pedagogik fikrlarning rivojllanishi;
- 4) XIV asrning ikkinchi yarmi va XVI asrda Movaraunnahrda tarbiya va maktab;
- 5) XIV asrning ikkinchi yarmi va XVI asrda Movaraunnahrda pedagogik fikrlar rivoji;
- 6) XVII asrdan XIX asrning yarmigacha tarbiya, maktab va pedagogik fikrlar rivoji;
- 7) XIX asrning 2 -yarmi – XX asr boshida Turkiston o’lkasida tarbiya, maktab va pedagogik fikrlar;
- 8) 1917 -1991 yillarda O‘zbekistonda ta’lim tizimi va pedagogik fikrlar rivoji;
- 9) Mustaqil O‘zbekiston ta’lim tizimi. Mustaqillik yillarida pedagogik fikrlar rivoji;
- 10) Eng qadimgi davrlardan XIX asrning birinchi yarmida jahon pedagogika fanining rivojlanish tarixi;
- 11) XIX asrning 2 -yarmi – XX asrda jahon pedagogika faning rivoji;
- 12) Hozirgi davrda jahon mamlakatlari ta’lim tizimi va pedagogika fani rivoji

Pedagogik-tarixiy hodisalar, g‘oyalar, nazariyalar, qarashlarni bayon etish mantiqi va xarakteri pedagogika tarixi fanini talabalar tomonidan oson o‘zlashtirishiga imkon yaratadi. Taniqli pedagog olim Malla Ochilovning ta’kidlashicha, O‘zbekistonda pedagogika tarixini yaxlit, yagona madaniy, pedagogik tarixiy jarayon sifatida yoritish uchun shartli ravishda quyidagicha beshta davrga bo‘lib o‘rganish maqsadga muvofiq:

1. Qadimgi zamonlardan arablar istilosigacha (VII asrgacha) bo‘lgan davr.
2. VII asrdan XIX asr o‘rtalarigacha - Turkistonni chor Rossiyasi tomonidan bosib olinguncha o‘tgan davr.
3. XIX asming 60-yillardan XX asr boshlarigacha o‘tgan davr.
4. 1917-20-yillardan (oktyabr inqilobidan) 1991-yilgacha o‘tgan davr
5. O‘zbekiston Respublikasining mustaqillikka erishgan davr

Eng qadimgi davrlardan VII asrgacha ta’lim-tarbiya va pedagogik fikrlar.

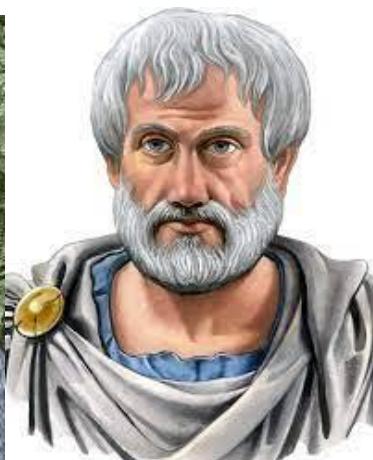
Tarixga nazar tashlar ekanmiz, pedagogik g‘oyalar eramizdan oldingi VI asrda shakllanganligi haqida ma’lumotlar mavjud. Zero, tabiatning oliy mahsuli inson paydo bo‘lishi tabiatning hodisalari, jarayonlarini o‘rganshi, ulardan yashash uchun oqilona foydalanish asosida insonlar sekin – asta madaniylashuvi, ijtimoiylashuvi asosida pedagogik g‘oyalar shakllana va rivojlanma boshlagan.

Antik davrlarda ta’lim-tarbiya yoshlarga ota-onalarning yashash uchun tabiat ne’matlaridan foydalanish, uy-ro‘zg‘or yuritish, o‘zaro va tabiatga munosabat axloqi, odobi sifatida shakllana boshalagan bo‘lsa, bilimlar hajmi kengaya boshlagach, maxsus tarbiyachilarga ehtiyoj tug‘ila boshlagan. Ma’lum qabila, elat, millat miqyosidagi ta’lim-tarbiya qoidalari majmuasi kontseptsiyalar alohida kishilar (ya’ni kohinlar yoki oqsoqollar) tomonidan takomillashtirilgan. Shuning uchun ta’lim-tarbiya kontseptsiyalari ko‘p hollarda ma’lum bir shaxs (muallif)ning nomi bilan bog‘lanmaydi.

Antik pedagogikda tabiatga, atrof-muhitga o‘zaro insoniy munosabatlar majmuasi bo‘lgan donishmandlik pedagogikasi shakllangan. Donishmandlik pedagogikasida yoshlarda donishmandlik, mehnatsevarlik, ma’naviy – axloqiy sifatlar bilan uyg‘un rivojlanishi g‘oyasi ilgari surilgan. Bu pedagogik g‘oyalarning shakllanishi va rivojlanishida zardushtiylik ta’limoti, uning muqaddas kitobi “Avesto” (er.av.VII asr) da va qadimgi Xitoyning Daos maktabi (er. Av. Sh asr) namoyandaliri pedagogik tajribalarida aks etgan edi. Eramizdan avvalgi II asrlarga kelib qadimgi Sharq va Hindiston pedagogikasida insonning ma’naviy – axloqiy sifatlari va amaliy kasbiy faolligi bilan bog‘liq sog‘lom e’tiqod, mehnatsevarlik, sofdillik, saxiylik, insoniylik kabi shaxsning barkamollik g‘oyalari ilgari surildi.

Platon

Aristotel

Demokrit

Islom ta'limoti, Qur'oni Karim va Hadislarda, shuningdek, tasavvuf ilmida ilgari surilgan zoxiriy va botiniy ilmlarning mazmun – mohiyatini, insonning ma'naviy barkamollik sifatlarini to‘g‘ri anglash ta’lim-tarbiyaning metodologik asoslarini to‘g‘ri tanlashga yordam beradi.

Shuni alohida ta'kidlash joizki, antik falsafa (pedagogika)da ham Demokrit, Platon, Aristotel (Arastu) asarlarida ham zohiriyligi va botiniy ilmlar uyg‘unlikda insonparvarlik g‘oyalari ilgari surilgan edi.

Al-Xorazmiy, Abu Nasr Forobi, Abu Rayhon Beruniy, Ibn Sino, Umar Xayyom, Ahmad al-Farg‘oniy asarlari ilmiy bilish va fan uzviyligi, shuningdek, ta’limda amaliy faoliyat ustuvorligi g‘oyalari ilgari surildi. XIII – XIV asarlarda Shayx Najmiddin Kubroning Kubroviya ta’limotiga asos bo‘lgan o‘nta bosqichlar (tavba, zuhd, tavakkul, qanoat, uzlat, tavajju, sabr, murokaba, zikr, rizo)ni, ustozlar tanlagan yo‘Ining shogirdlar va kamolotidagi dunyoviy ilmlarni bir-biriga uyg‘un bog‘lashga bo‘lgan urinish Hazrati Abduholiq G‘ijduvoniy zikri Xufiya, ya’ni Alloh taol tomonidan ato qilingan ilm (“ilmi laduniv”)ni egallash qoidasi va tartibini amaliy tushuntirib bersa, uning sadoqatli shogirdi Bahouddin NAQShbandiy tariqatlarida mehnatsevarlik, o‘z qo‘l kuchi bilan halol luqma topmoq ko‘ngil esa Alloh Taolo yodi bilan bo‘lmoqqa asoslangan: “Dil ba yoru dast ba kar!”, ya’ni “Ko‘ngil yor (Alloh) yodi bilan, qo‘l esa ish bilan band bo‘lsin”, degan g‘oya butun musulmon olamiga mashhurdir.

Mirzo Ulug‘bek ta’lim nazariyasida tadqiqot, kuzatish, umumlashtirish g‘oyasini ishlab chiqdi, bu g‘oyani amalda tadbiq qilib maktab va madrasalar, rasadxona va kutubxonalar ochdi va dasrliklar yozdi.

Umuman olganda, XV-XVI asrlarda Amir Temur, Alisher Navoiy, Abdurazzoq Samarqandiy, Abdurahmon Jomiy, Jaloliddin Davoni, Husayn Voiz Koshifiy, Zahiriddin Muhammad Bobur kabi mutafakkirlar ma'rifiy va insonparvarlik g'oyalarini ilgari surishdi.

XVII-XVIII asrlarda Abulg'oziy, Nodira, Munis Xorazmiy Ogahiy, Uvaysiy, Berdaq, So'fi Olloyor asarlarda inson aqlini yuksakka ko'tardi va uning qobiliyatiga ishongan holda ma'rifiy – pedagogik g'oyalar o'z aksini topgan.

XIX-XX asrlarda Dilshod otin, Anvar otin, Ahmad Donish, Furqat, Avaz O'tar o'g'li, Mahmudho'ja Behbudiy, Hamza, Abdulla Avloniy va boshqalar "usuli jadid" ya'ni "yangi usul" maktablarida ta'lim-tarbiya jarayonida aqliy, jismoniy, estetik, axloqiy va mehnat tarbiyasini uyg'unlikda amalga oshirish g'oyasini ilgari surishdi. Shunday qilib, o'zbek pedagogikasi tarixi turli davrlardagi g'oyalar, ma'rifiy – pedagogik qarashlar, ta'lim-tarbiya jarayonlari asosida rivojlanish bosqichlarini bosib o'tdi.

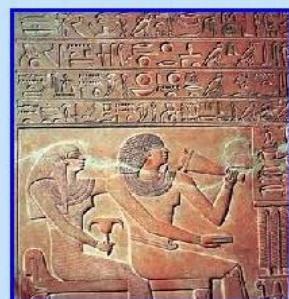

Eramizdan avvalgi birinchi ming yillikda Baqtriya, Xorazm, So'g'diyona, Marg'iyona, Parfiya hamda Parkana kabi davlatlarida turli qabila va elatlар yashagan. Ular saklar, massagetlar, so'g'dyonalar, xorazmiylar, boxtarlar, chochliklar, parkanaliklar kabi qabila va urug'lardan iborat bo'lib, hozirgi Markaziy Osiyo hududida yashovchi xalqlarning ajdodlari hisoblanadilar. Eramizdan oldingi asrning birinchi yarmida qadimiy davlatlar: Baqtriya va So'g'diyona, Marg'iyona, Xorazm, Parkana, Parfiya kabi o'lkalarda xalq xo'jaligining turli sohalarida rivojlanish va taraqqiyot ro'y bergan. Eramizdan oldingi IX-VI asrlarda paydo bo'lgan Ahmoniyalar, eramizdan avvalgi III asr o'rtalarida tashkil topgan Grek-Baqtriya, eramizning I asrida tashkil topgan Kushonlar, eramizning V asrda yuzaga kelgan Eftalitlar, so'ngra Sosoniylar va nihoyat Turk hoqonligi davlatlarida ijtimoiy madaniyat yuksala bordi.

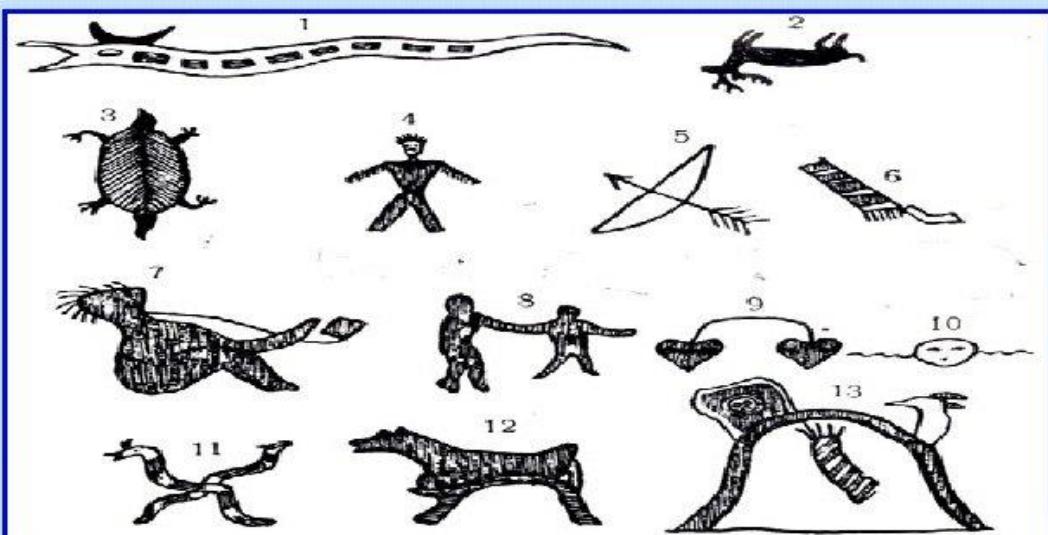
Hozirgi turkiy va forsiyzabon xalqlarning bizgacha yetib kelgan muhim arxeologik topilmalari, tarixchilar, adabiyot va san'at namoyandalarining ijodiy merosi, san'at va adabiy asarlarning namunalari ajdodlarimiz tomonidan qo'lga kiritilgan qadimiy madaniyati tarkibidan ta'lim-tarbiyaga oid merosi hisoblanadi. Bunday muhim manbalar sirasiga yunon olimlari Gerodot, Suqrot, Plutarx, Polienlarning tarixiy, geografik hamda axloqiy asarlari, allomalarimiz Abu Rayhon Beruniy, Mahmud Qoshg'ariy, faylasuf, Sharqshunos va tarixchi olimlar: ye. E. Bertels, S. P.

Tolstov, V. V. Braginskiy, I. M. Mo'minov, B. Gafurov, I. V. Stebleva, A. O. Makovelskiy, Y. Jumaboev, M. IShoqov, adabiyotshunoslar A. Qayumov, N. Mallaev, N. Rahmonov, pedagog-olimlar O'. Aleuov, M. Orifiy va boshqalar tomonidan olib borilgan tadqiqotlar kiradi. Eng qadimgi tarbiya haqidagi yodgorliklar bizgacha bevosita yetib kelmagan. Turkiy va forsiyzabon xalqlarning hayot kechirish san'ati, donolik majmuasi sifatida yuzaga kelib, borliqqa amaliy munosabatda bo'lishning namunasi tarzida e'tirof etilgan ma'naviy madaniyat yodgorliklari qadimgi grek tarixchisi Gerodotning Tarix, Strabonning Geografiya hamda Mahmud Qoshg'ariyning Devonu lug'ati- turk kabi asarlari, shuningdek, O'rxun-Enasoy bitiklari kabi adabiy-tarixiy manbalarda saqlangan va ular orqali bizgacha yetib kelgan. Ushbu yodgorliklar mohiyatini o'rganish insonning shakllanishida moddiy va ma'naviy madaniyat qay darajada katta rol o'yaganligidan dalolat beradi.

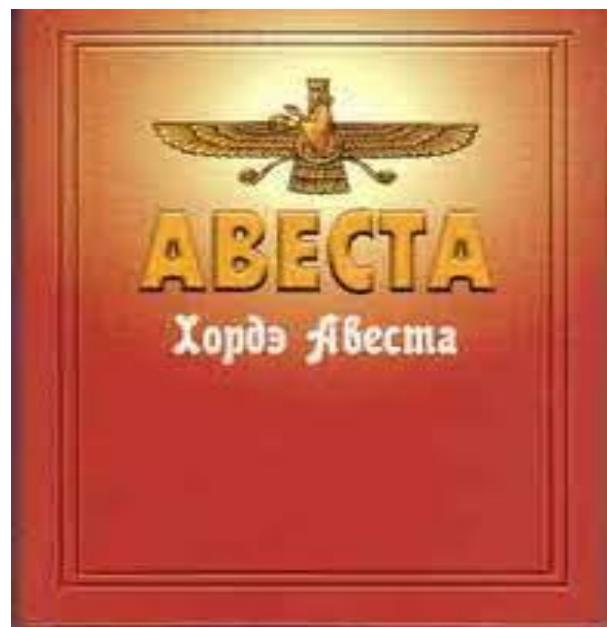
IDEOGRAFIK YOZUVLAR – BELGILI, GRAFIKLIGYOZUVLAR

PIKTOGRAFIK YOZUVLAR – SURATLI YOZUV

Tadqiqotchilar eramizdan oldingi birinchi ming yillik o‘rtalarida oromiy yozuvi, Aleksandr Makedonskiy istilosidan so‘ng esa; yunon yozuvi va shu bilan birga forsiy mixxat ham ma'lum vaqtarda qo‘llanib kelinganini ta'kidlaydilar. O‘sha davrda; Xorazm, So‘g‘d, Kushan, Run (O‘rxun-Enasoy), uyg‘ur va boshqa yozuvlarda bo‘lgani bu yuksalish ta‘lim-tarbiyaning rivojlanishida muhim ahamiyat kasb etadi. Chunki inson jamoa bo‘lib yashash tarixni asta-sekin rivojlantirib borib jahon madaniyatida katta kashfiyotlar yaratdi. Chunonchi Xitoyda qog‘ozning ixtiro etilishi, Hindistonda hisoblash o‘nlik sistemasining paydo bo‘lishi, Mesopotamiyada yer kurrasini graduslarga, sutkani soat, daqiqa va soniyalarga bo‘lishning joriy etilishi, Markaziy Osiyoda O‘rtal dengiz bilan Hindistonni bog‘lovchi karvon yo‘lining vujudga kelishi, keyin Markaziy Osiyo orqali Xitoydan O‘rtal dengizga «Buyuk ipak yo‘lining ochilishi kabi muhim voqealar madaniyatning taraqqiy etishi va yozuvning tarqalishiga sabab bo‘ldi. Demak, eramizning boshlarida hozirgi Markaziy Osiyo hududida biz yuqorida sanab o‘tgan, yunon va oromiy alifbosini asosida Xorazm, So‘g‘d, Baqtriya yozuvlari shakllangan. Keyinchalik yunon alifbosining bu yurtda qabul qilinishi, o‘sha davrda ko‘plab maktablar ochilgani hamda unda yerli aholi farzandlari ham o‘qitilganidan dalolat beradi. So‘g‘d yozma yodgorliklari orasida «Eski xatlar» nomi bilan yuritiladigan va V. B. X彭ning tomonidan aniqlangan qimmatli manbalar bor. Bu xatlar eramizning boshlaridagi so‘g‘d yozuvi haqida ma'lumot beradi.» Eski xatlar» Dunxuan shahri (Sharqiy Turkiston) yaqinidagi savdo qishlog‘ida yashagan so‘g‘dlik tijorat, savdo ahlining Samarqandga o‘z ona yurtiga yozgan shaxsiy xatlaridir. Shuning bilan birga eng qadimgi davrlarda ta‘lim-tarbiyaga oid qimmatli ma'lumotlarni biz xalq og‘zaki ijodi namunalari — afsonalar, qahramonlik eposlari, qo‘shiqlar, maqol va iboralarda ham ko‘ramiz. Chunki xalq donishmandligining ko‘zgusi bo‘lgan xalq og‘zaki ijodida xalq pedagogikasiga xos bo‘lgan tarbiya tajribalari umumlashgandir. Ayniqsa, ibridoiy kishilarning tabiat va jamiyat haqidagi tasavvurlari, odatlari, munosabatlari xalq og‘zaki ijodining eng qadimgi janrlaridan sanalgan afsonalarda ifodalangan. Afsonalar qahramonlari yaxshilik uchun yomonlik bilan, nur uchun zulmat bilan kurash olib boradilar, yaxshilik va baxt-saodat o‘lkalarini yaratadilar. Ular eng qadimgi yodgorliklar, «Avesto», Firdavsiyning «Shohnoma» asari orqali bizgacha yetib kelgan namunalardir.

“Avesto” eng qadimgi yozma ma'rifiy yodgorlik sifatida eramizdan avvalgi minginchi yillarning o‘rtalarida eng qadimgi ajdodlarimiz tomonidan qahramonlik mavzusida juda ko‘plab afsona va rivoyatlar yaratilgan bo‘lib, ular avloddan- avlodga og‘zaki va yozma ravishda o‘tib borgan. Mazkur doston 1760 yil mashhur fransuz olimi Anketil Dyu Perron tomonidan avval lotin tili, keyin esa fransuz tiliga tarjima qilingan. Asarni ingliz tiliga Istvix tarjima qilgan. Keyinchalik asarning F. A. Rozenberg tomonidan qilingan fransuzcha tarjimasi ham e’lon qilingandir. Mavjud manbalar, shuningdek, so‘nggi yillarda e’lon qilingan ma'lumotlarga ko‘ra zardushtiylik Sharq xalqlari sig‘ingan qadimgi dinlardan biri sanaladi. Mazkur dinning asoschisi Zardusht (Sariq to‘n egasi degan ma’noni anglatadi) bo‘lib, din ham uning nomi bilan atalgan. Zardusht taxminan miloddan avvalgi 570 yilda tug‘ilgan bo‘lib, 77 yoshida, ibodat qilayotgan paytida dushman kohinlaridan biri tomonidan o‘ldirilgan. Shoh Vishtaspning farmoniga ko‘ra 1200 bobdan iborat Avestoni oltin taxtga yozdirilib, shoh otashkadasiga topshiriladi. Avestoning kitob holidagi matni eramizdan oldin o‘n ikki ming oshlangan mol terisiga oltin harflar bilan bitilgan.

Zardushtiylarning ilohalari.

Eng muqaddas ilohi Ahuramazda, Mitra, Anahita bo‘lgan. Ahuramazda buyuk va mutafakkir iloh, Zardushtning homysi bo‘lgan. Mitra quyosh va yorug‘lik xudosi, dehqonlar va chorvadorlarning himoyachisi, hosil va to‘kin-sochinlikning vositasi edi. Mitra jangchi yigit qiyofasida tasvirlangan, olovli chaqmoqlar yordamida yovuzlik va o‘limxudosi Ahrimanga qarshi kurashgan. Hosildorlik va suv ilohasi deb Anahita. Nohidni tushunganlar. Ular yana baxt va boylik xudosi Humoga topinganlar.»Avesto» 21 bo‘limdan iborat ulkan kitob bo‘lib, uning birinchi 7 bo‘limida dunyoning yaratilishi va odamlarning yaratilishi to‘g‘risida bayon etilgan, ikkinchi yetti bo‘limi insonparvarlik fazilatlari, odobaxloq, ta’lim-tarbiya va diniy bilimlarga bag‘ishlangan, uchinchi 7 bo‘limi tabiat ilmlariga, tabobat va astronomiyaga bag‘ishlangan.

Mazkur obidalarning topilishi O‘rxun hamda Enasoy daryolarining havzalari bilan bog‘liq. Garchi bunday qadimiylar keyinchalik Sibir va Mo‘g‘ulistonning boshqa joylaridan, Sharqiy Turkiston, O‘rta Osiyo, Kavkaz, Volgabo‘yi, hatto Sharqiy Yevropadan ham topilgan bo‘lsa-da, tarixda bu nom muqim o‘rnashib qoldi.

O‘rxun-Enasoy yodgorliklarining topilishi va o‘rganilishi XVIII asrdan boshlanadi. Rus xizmatchisi Remezov bu haqida dastlabki xabarni beradi. Shved zobiti Iogann Strallenberg, olim Messershmit yodgorliklarni Yevropa ilm ahliga ilk marta taqdim qilgan edilar. Dastlab, O‘rxun, Selenga va To‘li daryolari atrofidan — Shimoliy Mo‘g‘ulistonidan toshga bitilgan obidalar topildi. Ular O‘rxun yodgorliklari nomini oldi. daryosi qirg‘oqlarida topilgan yodgorliklar ham shu nom bilan ataladi. Yodgorliklar topilganidan keyin ularni o‘qish, o‘rganish muammozi ko‘ndalang bo‘ldi. Ammo bu ish deyarli bir yarim asr mobaynida hech kimning qo‘lidan kelmadidi. Nihoyat,

1893- yildagina ularni o‘qish uchun dastlabki qadam qo‘yildi. Shu yili daniyalik olim Vilgelm Tomson va rus olimi V. Radlovlar yodgorliklardi barcha harflarni o‘qidilar. Shundan so‘ng ularni jiddiy o‘rganish boshlandi. O‘rxun-Enasoy obidalari «tosh bitiklari» deb ham yuritiladi. Buning sababi ko‘pgina yodgorliklarning qabr toshlariga o‘yib yozilganidadir.

Qadimgi turkiy obidalarning asl manbalari topilgan joylar: O‘rxun va Enasoy daryolari atroflari, Turfon (Sharqiy Turkiston), Osiyo va Yevropaning ko‘pgina joylaridir. Shunga ko‘ra ularning Mo‘g‘uliston, Germaniya (Berlin, Marburg, Mayns), Rossiya (Sankt-Peterburg, Qizil, Minusinsk), Xitoy (Turfon, Urumchi, Miran Suchjoy, Pekin), Buyuk Britaniya (London), Fransiya (Parij), Shvetsiya (Stokgolm), O‘zbekiston, Qozog‘iston, Qirg‘izistonda saqlanishi kuzatiladi. Ma‘lumki, turkiy xalqlar o‘z davlatiga ega bo‘lgan eng qadimgi dunyo qavmlaridan biridir. O‘rxun-Enasoy obidalari ana shu tarixni badiiy tarzda hikoya qiladi. Ular O‘rta Osiyodan boshlab Dunaygacha bo‘lgan ulkan hududda o‘z davlatlarini idora qilishgan. Yodgorliklar, asosan, VI—VIII asr voqealarini aks ettiradi. V—VI asr o‘rtalarida dunyo xaritasida Turk xoqonligi degan mamlakat yuzaga kelgan. Bu mamlakat O‘rta Osiyo, Yettisuv, Sharqiy Turkiston, Oltoy o‘lkalaridagi turli qabila va xalqlarni birlashtirgan edi. Bu yerlar geografik jihatdan nihoyatda qulay, buning ustiga Yevropa va Sharqiy Osiyon bog‘lab turuvchi «Buyuk ipak yo‘li»ning ustida edi. Shuning uchun ham turkiylar yashaydigan manzillarga qiziqish katta bo‘lgan. Turli qabila va elatlarning doimiy hukmronlikka intilishi odatdagi hol edi. Bundan dushmanlar ham foydalanishga harakat qiladilar. Tashqi dushmanga qarshi hamkorlikda kurashish qabila va elatlarning birlashishiga olib keldi va 545- yilda Turk xoqonligi yuzaga keldi. Bu xoqonlik VIII asrgacha hukmronlik qildi. Tosh bitiklarning katta qismi ana shu xoqonlikning o‘ziga xos badiiy solnomasidir. Ularning hajmi anchayin ulkan. Jumladan, «To‘nyuquq» bitiktoshi 2 ta ustunga yozilgan. Ularning biri 170, ikkinchisi 160 sm dan iborat. Bu yodgorlikni Yelizaveta Klemens 1897- yili Shimoliy Mo‘g‘ulistonda eri Dmitriy Klemens bilan birgalikda izlab topgan. Bitiktosh Ulan-Batordan 66 km janubi-Sharqdagi Bain Sokto manzilida bo‘lgan va hozir ham shu yerda saqlanadi. «Kultegin» bitiktoshi marmardan, ishlangan, balandligi 3 m 15 sm, qalinligi 41 sm, tub qismi 1 m 24 sm bo‘lib, yuqoriga tomon torayib borgan. Yodgorlikni rus ziyolisi N. M. Yadrinsev (1842-1894) 1889- yili Mo‘g‘ulistonning Kosho Saydam vodiysidagi Ko‘kshin-O‘rxun daryosi qirg‘og‘idan topgan. U Ulan-Batordan 400 km janubda, Qora Balg‘asun shahri xarobalaridan 40 km shimolda joylashgan. Yozuvlar o‘ngdan chapga va yuqoridan pastga qarab bitilgan.

«Bilga xoqon» bitigini ham N. M. Yadrinsev topgan. U Kultegin bitiktoshidan 1 km janubi-arbga o‘rnatalgan. Uning bo‘yi 3 m 45 sm, eni 1 m 72 sm, qalinligi 72 sm, bitiktosh ag‘darilib, uchga bo‘lingan va ayrim satrlari nurab, yozuvlari ham zarar ko‘rgan. U 80 satrdan iborat. «Bilga xoqon» bitiktoshida «Kultegin» bitiktoshidagi 41 satr takrorlangan. Yodgorliklarni butun dunyo turkiyshunoslari ilmiy jihatdan o‘rganmoqda. V. Tomson va V. Radlovlardan keyin S. H. Malov, S. G. Klyashtorniy, I. V. Stebleva, H. O‘rxun, I I Tekin, Najib Osim, G. Aydarov, o‘zbek olimlaridan A. Rustamov, G. Abdurahmonov, N. Rahmonovlar o‘rganishgan.

Yodgorliklar hozirgi o‘zbek tiliga bir necha marotaba o‘girilgan. A. P. Qayumov «Qadimiyat obidalari» kitobida, G. Abdurahmonov va A. Rustamovlar «Qadimgi turkiy til» kitoblarida o‘sha yodgorliklardan namunalar keltirishgan.

Runiy yozuvdagagi yodgorliklar faqat toshga bitilgan emas. Ularning qog‘ozga, turli buyumlarga yozilgan namunalari ham bor. Masalan, «lrq bitigi» («Ta‘birnoma») qog‘ozda yozilgan. Uni vengir olimi A. Steyn Sharqiy Turkistondagi Dunxua manizilidan topgan (1907- yil). Run yozuvlari Talas vodiysidan ham topilgan. U hozirgi Avliyoota va Taroz shahri yaqinida bo‘lgan qoyalardagi yozuvlardir. Shuningdek, kumush ko‘zachalarga yozilgan runiy yozuvlari Sibir

o'lkasidan ham topilgan. ErmiTaj (Sankt-Peterburg)da saqlanayotgan 2 ta ko'zacha shu haqda ma'lumot beradi. Minusinsk muzeyida esa teriga yozilgan runiy bitiklar mavjud, Oyna, qayish to'qasi, qog'ozga yozilgan boshqa runiy yozuvlar ham ko'p. Turfon (Sharqiy Turkiston)dan Le Kok tomonidan topilgan runiy yozuvlar orasida eski fors tilidagi bitiklar ham mavjud. Vena (Avstriya) muzcyida saqlanayotgan oltin idish- tovoqlarda ham runiy yozuvidagi yodgorliklar bo'lib, ular bajanaq(pecheneg) tilida yozilgan. Yog'ochga yozilgan run bitiklari namunalari Ermitajda saqlanadi. Yodgorliklar qaysi mavzularda bahs yuritadi? Bu mavzularning badiiy tahlili qay tarzda kechadi? Ularning ahamiyati nimada?

So'zni «To'nyuquq» bitiktoshidan boshlaylik. To'nyuquq — shaxs nomi. U ikkinchi turk xoqonligiga asos solgan Eltarish xoqonining maslahatchisi va sarkardasi bo'lgan. To'nyuquq: «Turk Bilga xoqon davlatida bu bitikni yozdirdim»- deydi. Bilga xoqon Eltarish xoqonning o'g'li edi. Bitiktoshdag'i voqealar To'nyuquq tilidan hikoya qilinadi: «Men — Dono To'nyuquq erurman. Tabg'ach davlatida tarbiyalandim. Turk xalqi tabg'ach davlatiga bo'ysunar edi...». So'ng turkiylarning o'z erkini qo'lidan berib qo'yishlarining sababi aytildi: «Turk xalqi boshboshdoqlikka, o'zibo'larchilikka, beparvolikka yo'l qo'ydi... o'zining xoni bilan birga bo'lmadi». Mustamlaka azobi, o'zga xalqlar yetkazgan zulm yodgorlikda qisqa va lo'nda, ammo nihoyatda ta'sirchan tarzda ifodalanadi:

«...Tabg'achga taslim bo'lganligi uchun tangri, o'l degan shekilli, turk xalqi o'ldi, yo'q bo'ldi, tugadi. Turk Sir xalqi yerida birorta ham urug' qolmadi». Ana shunday musibat xalqning birlashmog'ini, yakdillik bilan harakat qilmog'ini taqozo etar edi. Yodgorlikda To'nyuquq xalq yetakchisi, dono maslahatchisi, kuchli va botir sarkarda sifatida namoyon bo'ladi. U yetti yuz kishini birlashtirib, «shad» degan unvon oladi. Bu turk xoqonligidagi eng oliy darajadagi unvonlardan biri edi. To'nyuquq Bo'gu Tarxon hamda Eltarish xoqonlar bilan birga mamlakat mustaqilligi, el-yurt farovonligi, yurt „, osoyishtaligi, chegaralar daxlsizligi uchun tinimsiz kurash olib bordi. U bu kurashlarning oldingi safida edi. Ammo dushmanlar ham tinch O'tirmadi. Ular kuchlarni birlashtirish payiga tushishdi. Tasvir davomida vaziyatning keskinlashib borishi, buning natijasida To'nyuquq shaxsiyatidagi kuchli nuqtalarning tobora kengroq ochilishini kuzatish mumkin. Xususan, buyuk sarkadalarga xos bo'lgan tavakkalchilik, dovyuraklik, jasorat, jur'at, ba'zan nihoyatda keskinlik, cho'rtkesarlik, ayni vaqtida bosiqlik, vazminlik xislatlari bu tasvirlarda aniq ko'rinish turadi. U katta tajriba egasi sifatida namoyon bo'ladi. («Xoqonim muvaffaqiyat qozongan uchun, men o'zim muvaffaqiyat qozonganim uchun davlat ham davlat bo'ldi, xalq ham xalq bo'ldi, o'zim chol bo'ldim, ulg'aydim».) To'nyuquq bahodir va jasoratli shaxsgina emas, ayni paytda o'z atrofidagilarning mustahkam jipsligini ta'minlaydigan, yagona maqsad yo'lida xalqni birlashtirishning uddasidan chiqadigan boshliq sifatida ham namoyon bo'ladi. U odamlarning ko'nglidan kechayotgan o'ylarni nozik darajada his etadi. Shu bilan birga, ularning qalblariga ta'sir etish yo'llarini ham yaxshi biladi. Shunga ko'ra, u Vatan va yurt taqdirini, xalqining kelajagini o'z qardoshlariga buyuk xavotir bilan yetkazganida oz sonli qo'shini harakatga keladi. Natijada ko'p sonli dushman tor-mor bo'ladi. To'nyuquq buyuk vatanparvar shaxs timsolidir. Uning o'z vatani, xoqoni, qo'shini, xalqi bilan faxrlanishi, ularning borligidan o'zini baxтиyor sezishi yodgorlik matniga puxta singdirilgan. Hatto dushmanning «xoqoni bahodir ekan, maslahatchisi donishmand ekan» degan bahosida ham shu ruh mavjud. To'nyuquqning xotirjamligi esa «xalqning tomog'i to'q edi» jumlesi orqali ifodalangan. Dushmanning turkiylar ustiga hujum uyuştirish haqidagi yovuz niyatini eshitgan To'nyuquq «tun uxlagim kelmadi, kunduz o'tirgim kelmadi» deb nido qiladi. Bu o'rinda uning o'z taqdirini xalq bilan yaxlit holda tasavvur qilishini yaqqol ko'ramiz. To'nyuquq ma'naviyatidagi eng asosiy nuqta shunday ifodalanadi: «Bu turk xalqiga qurolli dushimanni

keltirmadim, yalovli otni yogurtirmadim». To‘nyuquq obidasi vatan haqidagi madhiyadir. U voqeiy yoki badiiy asar bo‘lishiga qaramay, unda hayot haqiqati, tarixiy haqiqat o‘z aksini topgan.Turkiy qabila va elatlarning o‘zaro talashib-tortishishlari ham, tashqi dushman bilan bo‘lgan ayovsiz kurashlar ham aslida tarixiy haqiqatdir.

Eltarish, Bo‘g‘u, Bilga xoqonlar ham tarixiy shaxslardir. Asardu tilga olingan ko‘plab qabila, urug‘lar tarixda mayjud bo‘lgan, ularning bir qismi hozir ham alohida xalqlar va millatlar tarkibida yashab kelmoqda. Yodgorlikning til xususiyatlari e’tiborga loyiq. U VIII asrdagi adabiy til namunasidir. Asar tilidagi ko‘plab so‘zlar hozirgi o‘zbek tilida aynan qo‘llaniladi. Bir qism so‘zlarda ozgina tovush o‘zgarishlari yuzaga kelgan, yana bir toifa so‘zlar esa bugungi iste’moldan chiqib ketgan.Yodgorlikda o‘rni-o‘rni bilan so‘zlarning ko‘chma ma’nolarda qo‘llanishi seziladi.

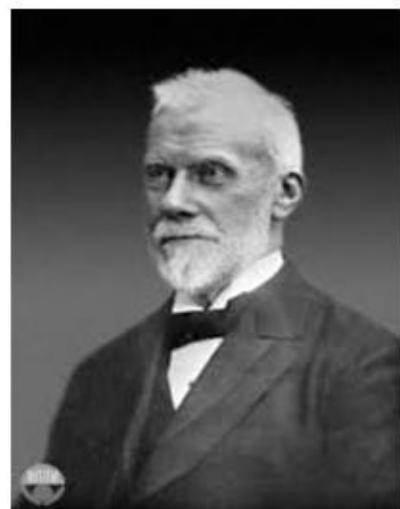
O‘rxun-Yenisey yodgorliklari dastlab yenisey havzasida, so‘ngra Mo‘g‘ilistonning Urxun daryosi bo‘yida topilib, ushbu yozuvlarni 1893 yilda bиринчи bo‘lib daniyalik olim Vilgelm Tomson o‘qigan. V. Tomsondan so‘ng olimlar – N. M. Yadrinsev,

V. V. Radlovlar mazkur manbalarni izlab topib, o‘qishga muvaffaq bo‘ldilar. Urxun-yenisey yodgorliklari S. Malov hamda I. V. Steblevalar tomonidan rus tiliga tarjima qilindi.O‘zbekistonda Oybek, O. Sharafuddinov, N. Mallaev, Aziz Qayumova, N. Rahmonovlar Urxun-yenisey bitiklari ustida tadqiqot ishlarini olib bordilar va ushbu manbaning ta’lim va tarbiya ishlarini yo‘lga qo‘yishdagi ahamiyatini yoritib berdilar. «O‘rxun-Enasoy yozma yodgorliklari» (VI-VII asrlardagi turkiy-rumi yozuvida yozilgan)

- «Qultegin» bitigtoshi(732 yilda yozilgan, Qultegin 713 yilda 47 yoshida vafot etgan)
- «Bilga hoqon» bitigtoshi (735 yilda yozilgan, 734 yilda 50 yoshida vafot etgan)
- «Tunyuquq» bitigtosh (310 misradan iborat, 717 -718 yillarda, ba’zi manbalarda 712 -716 yillarda yozilgan.

4. VII asrdan IX asrning bиринчи yarmigacha o‘rta osiyoda tarbiya, maktab va pedagogik fikrlar. Qur’oni Karim – axloqiy-falsafiy ta’limotlar manbai.

VII asr boshlarida islom g‘oyasiga asoslangan Arab xalifaligi tashkil topib, bu davlat o‘z mavqeini mustahkamlash uchun boshqa mamlakatlarni ham zabit eta boshladi. Butun Arabiston yarim oroli, Eron, Kavkaz orti, Suriya, Shimoliy Afrika, Janubiy Ispaniya xalifalikning tarkibiga kiritildi. VII asr o‘rtalarida Arab xalifaligi Movarounnahrga ham hujum qilish rejasini tuza boshladi. Bu borada bиринчи yurish 651 yilda Ubaydulloh ibn Ziyod boshchiligidida amalga oshirildi. 676 yili esa Said ibn Usmon rahbarligida Buxoro, So‘g‘diyona, Kesh, Nasaf shaharlariga hujum qilindi. Arab istilochilarining navbatdagi yurishi Xuroson hokimi Qutayba ibn Muslim tomonidan amalga oshirildi. U 706 yilda Zarafshon vodiysiga yurish boshlab, Poykent, Buxoro, Samarqand, So‘g‘d, Farg‘ona shaharlarini qo‘lga kiritdi, Qutaybaning istilochilik yurishi, u 715 yilda arab qo‘zg‘olonchilari tomonidan o‘ldirilgach, to‘xtadi.VIII asrga kelib arablar Movarounnahni to‘la zabit etishga erishdilar. Bosib olingan joylarda xalqlarni islom diniga kiritish oson bo‘lmadi. Tarixchi at-Tabariyning «At-Tabariy tarixi», Narshaxiyining «Buxoro tarixi» va boshqa tarixiy asarlarda keltirilishicha, islomlashtirish bir necha yilga cho‘zilgan. Qur’on va uni tarbiyaviy ahamiyati.Islomning kirib kelishi, «Qur’on» kitobi islom dunyosida alohida ahamiyat kasb etadi.

Vilgelm Tomson

Qur'onda inson kamolotining muhim belgisi sifatida ilmlilik ta'riflanadi. Islom musulmonlarni ilm olishga undaydi. Ko'plab oyatlarda ilm va ilmlilik ulug'lanadi. Aql insonga berilgan buyuk ne'mat deb ta'riflanadi. Qur'onda axloq va axloqlilik haqila muhim fikrlar uchraydi. Yaxshi xulqlar insoniy fazilatlar deb ko'rsatiladi. Islom dinining maqsadi yomonlikning oldini olish va kishilarni to'g'ri yo'lga boshlashdan iborat. Qur'onda saxovat, mehmondo'stlik, jasorat, sabr, qanoat, to'g'rilik, sodiqlikka katta e'tibor berilgan. Islom nafaqat ota - onaga, balki qarindoshlar, yetimlar, kambag'allar, qo'shnilar umuman butun insoniyatga yaxshilikni ulug'laydi. Sadoqat, oljanoblik, shirinsuxanlik odoblari ko'rsatiladi.Unda axloqiy kamolotga to'sqinlik qiluvchi xususiyatlar qoralandi. Umuman olganda Qur'oni karim insonni aqliy, axloqiy, jismoniy shakllantirishda, bir so'z bilan aytganda komil insonni tarbiyalashda muhim manbadir.

Qur'oni karim - Musulmon dogma, axloqiy va axloqiy me'yorlar va huquqlarning asosiy manbai. Yaxshilikni yomondan ajratishni o'rgatadi. Uning haqiqatlari ishonchli dalillar va nomaqbul dalillar bilan tasdiqlangan.Qur'oni karim butun insoniyatga qarshi noyob kitobdir. Ruhiy ozodlik va axloqiy tozalash uchun mo'ljallangan .Qur'onda avvalgi oyatlarni ko'rsatadi va ularning hammasi Alloh tomonidan yuborilganligini tasdiqlaydi. Unda aytadi (ma'no): »**Biz yuborgan ushbu oyat, Unga yuborilgan haqiqatni tasdiqlaydi**» («Al-An'am» sura, 62-oyat.). Qur'oni hech kim bunday yoza olmadi ,na shakli va tarkibida emas - hatto eng qisqa sura ham. Uning haqiqatlari zamonaviy ilmiy kashfiyotlar tomonidan tasdiqlanadi.Qur'on avvalgi oyatlar mohiyatini yuboradi.Payg'ambarimiz Muhammad (tinchlik va marhamatlar) davrida Oyat Qur'on Ular fenomena palma daraxtlari, yassi toshlar, terining bo'laklari, tuya pichoqlari va hokazolarida qayd etilgan. Payg'ambar sollollohu alayhi vasallam, qaysi surada va aynan romanlar kuzatilgani haqida aniqlik kirtdilar. Vahiyni tiklash, xizmatchi buni payg'ambar (tinchlik va marhamat) va uning rahbarligi ostida xatolar tuzatdi.

Saqlab qolish uchun Qur'on Payg'ambar sollollohu alayhi vasallam sahabalarni uni yodlashga undagan. Qur'on payg'ambarning hayoti davomida butunlay yozib olindi. Bu ko'plab hadislар tomonidan tasdiqlanadi. Tarixchilarning fikriga ko'ra, Xalif Usmon davrida (Alloh rozi bo'lsin) bir xil belgilangan ro'yxatning to'rt nusxasi tuzilgan. Qur'on-Mushaf-imom deb ataladigan ro'yxatlarning birinchisi Madinada qoldirilgan va qolganlari Kovaka, Basra va Shomga yuborilgan.Bir qator tadqiqotchilarga ko'ra, misol Qur'on Islomning asosidir va iyomon asosidagi ishonchli manbalarga asoslanadi. Bu ishlarning barcha jihatlarini qamrab olgan to'g'ri turmush tarzi bo'yicha qo'llanma. Qur'on Allohning so'zidir. Rabbimiz Angela Jabroilsining yordami bilan, uning so'zlarini Muhammad payg'ambarga bergan so'zlarini aytdi. O'z navbatida, bu haqda yozma ravishda takrorlash imkoniga ega bo'lgan odamlarga aytilgan. Qur'onagi hamma fikr va

ko'rsatma Alloh tomonidan Muhammad alayhissalomga vahiy qilingan so'zlardir. Qur'on oilaviy hayotda er-xotin o'rtasidagi munosabatlar, baxtli nikoq, oilaviy turmush, farzand tarbiyasi, ajralish va uning yo'l-yo'riklari haqida tegishli ko'rsatmalar beradi.

5.Muhaddislar (Imom Ismoil al-Buxoriy, Imom Iso at-Termiziy va boshqalar)ning hadis ilmi rivojiga qo'shgan hissasi.

Hadis - Qur'ondan keyingi Muhammad Payg'ambarning hayoti, faoliyati va ko'rsatmalarini aks ettiruvchi manba. Hadis ko'p jiddli to'plamlarda saqlangan, mutlaqo ishonchli bo'lishi uchun puxta tartibga solingan va maxsus tekshiruvlardan o'tkazilgan. Bu manba odamlar orasidagi tortishuvlar, oilaviy kelishmovchiliklar va hokazolarni hal etishda dasturilamal bo'lib xizmat qilgan. Hadislар Payg'ambarning turli vaziyatlardagi xulq-atvorini eng kichik tafsilotlariga qadar ta'riflab bergan va bamisolи axloq kodeksiga, axloq tuzugiga aylangan, chunki Xudoning erdagи elchisining xulq-atvori o'zini chin musulmon deb biladigan musulmon uchun shak-shubhasiz taqlid qilinishi kerak bo'lgan amaldir. Hadislarda aniq ma'noni istalgan muqobil so'z shakliga o'tkazish mumkin, ayni paytda Qur'on matnida esa so'z ifodasini umuman o'zgartirishga yo'l qo'yilmaydi.

Hadis (arabcha - rivoyat, naql, axborot yetkazish ma'nolari) - islom dinida Qur'ondan keyingi muqaddas manba, Muhammad payg'ambarning faoliyati va ko'rsatmalari haqida rivoyatlar majmui. Muhammad payg'ambar biror gapni aytgan yoki biror ishni qilib ko'rsatgan bo'lsa, yoxud boshqalarning o'zlariga qilayotgan biror ishni ko'rib uni man etmagan bo'lsa, shu uch holatning har biri sunnat hisoblanadi. Shular haqida rivoyatlar hadis deb ataladi.

Hadis ilmi bilan shug'ullanish asosan VIII asrning 2-yarmidan boshlangan. Dastlab hadislар yozilmay yod olingan, lekin uni yod bilganlar kamayib borgach, ularni yozishga zarurat tug'ilgan. Bu ishlarni boshida xalifa Umar turgan.

VIII - IX asrlar hadis ilmi uchun «oltin davr» hisoblanadi. Hadislar o`rganilib, tahlil etilib, ishonchlilari yig`ila boshlanadi. Eng nufuzli 6 ta ishonchli to`plamni yaratgan muxaddislar bizning vatandoshlarimizdir. Bular al-Buxoriy, al-Xajjok, at-Termiziyy, sulaymon Sijistoniy, an-Nasoiy, ibn Mojjalardir. Bular yaratgan 6 ta kitob «Sunnan» va «As Saxix» nomli to`plamlar bo`lib, ular ishonchli to`plamlar sifatida tan olingan. Hadis ta`rif etishda asosan uch yo`nalish paydo bo`lgan:

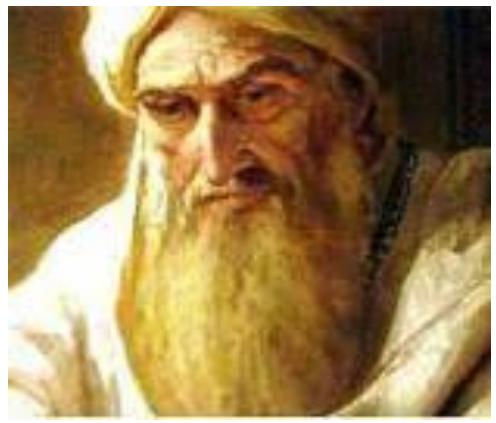
1. Musnad yo`nalish, turli mavzudagi hadislar alifbo tarzida joylashtirilgan (Abdullox ibn Muso, Imom Ahmad ibn Xanbal).
2. Saxix (ishonchli) - yo`nalish to`g`ri, ishonchli hadislar kiritilgan. Bunga Imom al-Buxoriy asos solgan.

3. Sunnan yo`nalishi to`g`ri hadislar bilan birga «zaif» hadislar ham kiritilgan (Abu Dovud, at-Termiziyy, an-Nasoiy, ibn Mojjalardan shu yo`nalishda hadis to`plaganlar). Hadis ilmi rivojida al-Buxoriy va Imom at-Termiziyarning o`rni nihoyatda kattadir. Abu Abdulloh Muhammad ibn Ismoil al-Buxoriy (810-870) hadis ilmida «Amir ul-mo`minun», «Imom al-muxaddisiyn» degan sharafli nomga sazovor bo`lgan. Balx, Basra, Bog`dod, Damask, Misr, Makka va Madina shaharlaridagi hadischilardan ta`lim oladi. 6 yil Xijozda qolib hadis ilmidan ta`lim oladi, mashhur olimlardan fiqx ilmini o`rganadi, o`zi ham talabalarga dars beradi. Al-Buxoriyning zehni juda o`tkir bo`lgan. Uning yozishicha 100 ming saxix va 200 ming g`ayri saxix hadisni yod bilgan. U 1080 ta muhaddisdan hadis eshitgan, undan esa 90 ming kishi ishonarli hadislarni eshitgan. Buxoriydan boy ilmiy va ijodiy meros qolgan. Uning «Al-Jome` as-saxix», «Al adab al-mufrad», «At Tarix al-Kabir», «At Tarix as-sagiyr», «Al-Kiroat xalfal Imom», «O`rta tarix», «Katta to`plam», «Hadya kitobi» nomli asarlar qolgan. Bularidan «Al-Jome` as-saxix» eng mashhur bo`lib, unga 600 ming hadisdan 7275 ta eng saxih hadislar kiritilgan.

Mashhur muxaddislardan yana biri Abu Iso at - Termiziy (824-892) yoshligidan hadis ilmiga qiziqadi. U 850 yildan sayohatga chiqib, Makka, Madina, Iroq, Xurosonda bo`ladi, ilmi hadis, fikx, qiroat, tarixni o`rganadi. Ko`plab hadislar to`playdi, al-Buxoriya shogird bo`ladi. Uning mashhur asarlaridan: «Al-Jome` as-saxix» (Sunnan), «Ash - Shamoil an-Nabaviya» (Payg`ambarlarning alohida fazilatlari), «Vi-ilal fi-l-xadiys» (Hadislardagi illatlar va og`ishlar haqida).

Abu Iso at - Termiziy

Hadislarda ta`lim - tarbiya, odob - ahloq haqidagi fikrlar juda ko`plab uchraydi. Arablar bosib olganidan keyin Movarounnahrda ham arablardagi kabi machitlar barpo etildi, machitlar huzurida esa maktablar ochildi. Bu maktablarda o`g`il bolalarga Qur`oni karimni o`qishni o`rgatishga farmon berildi. Machit imomi bolalarni o`qitardi. Maktablarda arab tili muhim fan sifatida o`qitilgan. Ma`lumotlarga ko`ra O`zbekiston hududida ham VIII-IX asrlardan boshlab maktab va madrasalar paydo bo`la borgan. Bu yerda beriladigan ta`limning manbai Qur`on asoslari, hadislar va ulamolarning kitoblari hisoblangan. Ta`lim va tarbiyada haqiqiy insoniy hislatlar targ`ib qilingan. Farzandlarning halol, pok, mehnatsevar, kattalarga hurmat ruhida tarbiyalashga e`tibor berilgan, shu bilan birga dunyoviy bilimlar, hisob, adabiyot, tarix, geografiy ilmlari ham o`rgatilgan. Tasavvuf – so`fiylik ta`limoti islom dini negizida dastlab VII-VIII asrlarda arab davlatlarida paydo bo`ldi. XI asrlarda esa Movarounnaxr (O`rta Osiyo), musulmon davlatlari xalqlari hayotida keng yoyildi. Unda falsafiy - axloqiy, ijtimoiy -siyosiy qarashlar va g`oyalar mujassamlashgan.

Tasavvuf ta'limotiga ko'ra , dunyo butun olam xudoning mujassamlanishi.

Xudo barcha narsalarda mavjud, narsalar esa xudoda mavjud. Inson ham bir kuni xudo bilan qo'shiladi. So'fiylik ta'limotining nazariy jihatni ollo shiqi uchun fidoyilik bo'lsa, amaliyat esa unga sadoqatlilikdir. So'fiylik turli ko'rinish va oqimlarda namoyon bo'ladi. O'rta osiyoda tasavvuf ta'limotining paydo bo'lishi yirik mutafakkir, «shayxlar shayxi» Yusuf Xamadoni (1048-1140) nomi bilan bog'liq. Uning ta'limoticha kishi butun fikrini Ollo visoliga yetishishga bag'ishlashi, bu yo'lda halollik bilan kun kechirishi, mehnat qilishi, har tomonlama kamolga yetishi kerak, shular ahli tasavvuv bo'ladi. O'zi ham Ollo vasliga yetishishga harakat qiladi, o'z kamolotini oshirib boradi, ko'plab shogirdlar yetishtiradi.

So'fiylikning birinchi oqimiga Mansur Xalloj, Farididdin Attor, Jaloliddin Rumiylar ham mansub bo'lib, ularning ta'limoticha, xudo har jihatdan komildir, eng oliy go'zallik, shodlik, baxt uning vaslidir, foniylar bo'lishdir. So'fiylar poklikni asosiy maqsad qilib qo'yadilar. So'fiylar komillikka erishishning 4 bosqichi bor deydilar:

1-bosqich - shariat: diniy marosim, takvolarni izchil bajarish.

2-bosqich - tariqat: nafsni tiyish, xilvat, ma'naviy muhabbatni chuqurlashtirib xudo haqida o'ylash, fano, o'zdan kechish.

3-bosqich - ma'rifat: hamma narsaning, borliqning asosi - xudo ekanini, o'z mohiyati xudo mohiyati bilan birligini bilish, anglash.

4-bosqich - haqiqat: sufiy xudoning dargohiga, vasliga yetadi.

So'fiylik ikkinchi oqimining yirik vakillaridan Imom G'azzoliy va Ahmad Yassaviydir.

Imom G'azzoliy (1058-1112) «Hujjatul islom» laqabini olgan. U «Faylasuflarni rad etish», «Saodat kimyosi», «Diniy ilmlarni tiriltirish» kabi ilohiyotga oid asarlar yozgan. G'azzoliy inson kamolga yetishi, ya'ni xudo vasliga yetishi uchun ma'lum shartlarni bajarib, muayyan yo'lni bosib o'tishi kerak, deydi. Bularni u har bir sufiy islam talablari - qonun - qoidalari, aqidalarini, Qur'onni haqiqat deb bilib, unga tobe bo'lishi va ularni so'zsiz bajarishda deb biladi.

Ahmad Yassaviy (1041-1166) tasavvuf shoiri, din va shariat peshvosi. U sufylarini targ'ib etishda she'rlardan foydalanadi. Yassaviy hikmatlarini axloqiy, falsafiy, ilohiy ildizlari to'g'ridan - to'g'ri Qur'on g'oyalari va payg'ambarlarimiz hadislariiga borib bog'lanadi. Yassaviy «Devoni hikmat» asarida insonni komillikka eltadigan din, iymon, xudo yo'lida fidoyilik, e'tiqodda sobitlik, halollik va poklik targ'ib etiladi. Yassaviy hikmatlarida to'g'rilik, mehnatsevarlik, mehribon lik, insof g'oyalari ilgari suriladi. Ayrim hikmatlarda ijtimoiy adolatsizlikqa qarshi fikrlarni ko'rish mumkin. U nodonlik, jaholatni qattiq qorlab yozadi:

Duo qiling, nodonlarning yuzin ko`rmay,

Haq taola rafiq bulsa, birmad turmay.
Bemor bo'lsa, nodonlarni holin surmay,
Nodonlardan yuz ming jafo ko`rdim mano,
Ae do`stlar nodon birla ulfat bo'lub,
Bag'rim kuyub, g'amdin tuyub, o`ldim mano.

Adib komillikka erishishning yo'li har qanday nafsdan ham parhez qilishda ekanligini ta'kidlab, nafs yo'liga kirmaslikni maslahat beradi. Shu bilan birga har qanday maqsadga erishish yo'lida mehnat qilish lozimligini alohida ta'kidlab o'tadi.

Yassaviyning iymon - e'tiqodga chaqiruvchi g'oyalari yoshlar tarbiyasida muhim manbalardan biri bo'lib hisoblanadi. Qur'on va Hadislar nikoh qurish, farzand ko'rish, balog'atga etish, oilaviy hayot va o'lim singari insonlar hayotidagi muhim voqealarda nimalar qilinishi zarurligini ko'rsatadi. Oila haqida qayg'urish islom dinida puxta ishlab chiqilgan keng qamrab oluvchi nikoh tizimida namoyon bo'ladi. Oilagacha boshlanadigan bu tizim «Nikoh» bilan mustahkamlanadi va oilaviy munosabatlarda davom etadi. U oilaning har bir a'zosi (ham ota-on, ham farzand) huquqlari, majburiyatlarini va javobgarliklarini aniq tasvirlab beruvchi oliy tushunchalardan iborat. Oilaviy munosabatlar o'z-o'zidan rivojlanadigan, o'zaro nazarat qilinadigan, rahm-shafqatli va sevgi-muhabbatga to'la bo'lishi kerak. Xudbinlik, g'azab, e'tiborsizlik, begonalik hamda jismoniy va axloqiy tahqirlash kabi xislatlar ularga begona bo'lishi kerak. Oilaga nisbatan islom dinining bunday nuqtai nazari Quronning oilaviy munosabatlarga taalluqli asosiy printsiplaridan kelib chiqadi. Nikoh munosabatlarining to'g'ri boshlanish muvaffaqiyat va ularning xotirjam yuksalishining garovi bo'lishi muhimligini anglash zarur. Qur'on nikoh - sunnaning bir qismi ekanligini eslatadi va uning eng yaxshi misollarini ko'rsatish uchun Alloh payg'ambarlarni tanlagan: «Darhaqiqat, sizdan ilgari ham (ko'p) payg'ambarlar yuborganmiz va ularga juftlar va surriyotlar berganmiz» (Ra'd surasi. 13:38).

Hadislardan birida Payg'ambarimiz Muhammad (s.a.v.) shunday deydilar: «Nikoh mening an'anamdir, bu an'anadan yuz o'girgan kishilar men bilan emasdир». Islom dinida nikoh - bu farzandlar tarbiyalash va baxtli oila qurish uchun o'zaro yordam, samimiylig va sabr-matonatlilik prinpiplariga tayangan holda bir-birini sevadigan va xohlaydigan erkaklar va ayollarning birgalikda yashashidir. Qur'on erkak va ayol o'rtasidagi aloqalarni juda aniq tarzda tasvirlaydi: «U zot sizlar hamdam bo'lishlaringiz uchun o'zlariningizdan juftlar yaratishi va o'rtalariningizda oshnolik va mehr-muhabbat paydo qilishidir» (Rum surasi. 30:21). Hadislarda keltirilishicha Muhammad (s.a.v.) payg'ambarimiz bunday degan: «Sizlarning qaysingiz xuddi men singari o'z oilasi (xotini) uchun namuna hisoblansa, o'sha eng yaxshi kishidir». Oila ma'naviy va axloqiy tomonidan qanchalik mustahkam bo'lsa, uning xursandchiligi va baxti shuncha ishonchli bo'ladi.

Yurtimizda yashab ijod etgan buyuk alloma va mutafakkirlarning bebaho ilmiy-ma'naviy merosini tadqiq qilish, ular qoldirgan asarlarni ilmiy-izohli tarjima qilib, ommalashtirish hamda xorijiy davlatlardagi kutubxonalar, arxiv fondlarida saqlanayotgan qo'lyozmalarning elektron nusxalarini to'plab, xalqimizga yetkazish dolzarb masalalarga aylanmoqda.

Bu borada O'zbekiston Respublikasining birinchi Prezidenti marhum Islom Karimov shunday degan edi: "Buyuk mutafakkir va allomalarimizning islom madaniyatini ravnaq toptirishga qo'shgan betakror hissasi to'g'risida so'z yuritganda, eng avvalo, haqli ravishda musulmon olamida "muhaddislar sultoni" deya ulkan shuhrat qozongan Imom Buxoriy bobomizning muborak nomlarini hurmat-ehtirom bilan tilga olamiz. Bu mo'tabar zot merosining gultoji bo'lmish eng ishonchli hadislar to'plami – "Al-Jome' as-Sahih" kitobi islom dinida Qur'oni Karimdan keyingi ikkinchi muqaddas manba' bo'lib, ahli islom e'tiqodiga ko'ra, u bashariyat tomonidan bitilgan

kitoblarning eng ulug‘i hisoblanadi. Mana, o‘n ikki asrdirki, bu kitob millionlab insonlar qalbini iymon nuri bilan munavvar etib, haq va diyonat yo‘liga chorlab kelmoqda”. Islom dini ta’limotida Qur’oni Karimdan keyingi asosiy manba hadislardir.

Hadis ilmiga VIII asrning 2-yarmidan boshlab mo‘tabar shaxslar tartib berganlar. Ulardan birinchisi Muhammad payg‘ambar hadislarini yod olib yurgan hazrati Abu Xurayra bo‘lib, hadisga tartib berishning boshida Umar ibn Abdulaziz (xalifa) turgan edi.

Hadislarni birinchi bo‘lib yozib borganlar: Rabez bin Sabeh, Said ibn Abu Aruba, Molik bin Anas, Abdulmalik bin Jurayj Makkiy, al-Avzoiy SHoshiy, Sufiyon Savriy Kufiy va boshqalar edi.

VIII-XI asrlar orasi hadis ilmi uchun «**oltin davr**» hisoblanadi. Bu davrda soxta va to‘g‘ri hadislarni – tadqiq etishga kirishiladi. Ana shu tarzda hadis ilmi rivojlanadi. Islom dunyosida eng nufuzli manbalar deb sanalgan oltita ishonchli to‘plam (As-sahih as-sitta)ni yaratgan muhaddislar ham vatandoshlarimiz bo‘lib, ular:

- 1.Abu Abdulloh Muhammad ibn Ismoil al-Buxoriy (810-870 y.);
- 2.Imom Muslim ibn al-Xajja (819-874 y.);
- 3.Imom Iso Muhammad ibn Iso at-Termiziy (824-892 y.);
- 4.Imom Abu Dovud Sulaymon Sajistoniy (817-880 y.);
- 5.Imom Ahmad an-Nasoiy (830-915 y.);
- 6.Imom Abu Abdulloh Muhammad ibn Yazid ibn Mojja (824-886 y.) kabi allomalardir.

Abu Abdulloh Muhammad ibn Ismoil al-Buxoriy milodiy 810-yilda (194-hijriy) Buxoro shahrida dunyoga kelib, bolalik chog‘laridanoq Buxorodagi yetuk allomalardan dars olib, hadis ilmida kuchli xotira va o‘tkir zehn sohibi bo‘lib voyaga yetdi. Imom al-Buxoriy o‘n olti yoshida onasi va akasi Ahmad hamrohligida Makka shahriga haj qilgani borib, o‘sha yerda qoldi va hadis ilmini o‘rganishda davom etdi. U yerdagi zabardast ulamolardan Payg‘ambarimiz sallolohu alayhi vasallamning hadislarini yozib olib, o‘sha davrdagi Islom olamida mashhur bo‘lgan ilmiy markazlarga safar qildi, qishloq va shaharlarni kezdi, hadis ilmidagi bahs-munozalarda ishtirok etdi. Natijada, Imom al-Buxoriy hadis ilmida kamolotga erishib, o‘zi yod olgan 600 mingga yaqin hadislarni sahif va g‘ayri sahiflariga ajratdi. Imom al-Buxoriy Islom olami va muhaddislar orasida “Imom ul-Muhaddisiyn” (Barcha muhaddislarning peshvosi) deb hurmat bilan tilga olinadi. Imom al-Buxoriyning “**Al-Jomi’ as-Sahih**” (Ishonarli to‘plam) asari haqida so‘z ketganda shuni aytish mumkinki, mazkur manba Islom dini ta’limotida Qur’oni karimdan keyin asosiy manba sifatida foydalaniladi. Imom al-Buxoriy yashagan davrdan oldin ta’lif etilgan hadis kitoblarida sahif va g‘ayri sahif hadislar aralash holda berilgan bo‘lib, o‘quvchi ulardagi biror hadisni to‘g‘ri yoki noto‘g‘ri ekanligini, hadis rivoyat qiluvchining ahvolini tekshirmay va aniqlamay turib, bilolmasdi. Buning uchun o‘quvchi o‘sha hadisga aniqlik kiritish maqsadida ulamolardan so‘rashga majbur bo‘lardi. Mana shunday og‘ir davrda Imom al-Buxoriy “Al-Jomi’ as-Sahih” kitobini 16 yilda yozib tugatib, unga 7275 dan ortiq sahif hadislarni boblarga ajratib tartibli ravishda jamladi.

Imom al-Buxoriyning “Al-Jomi’ as-Sahih” kitobiga mashhur olimlar tomonidan yuzdan ziyod sharh va xoshiyalar bitilgan. Jumladan, “Fathul-Boriy”, “Al-Kavkab ad-Daroriy”, “Irshodus-Sariy”, “Umdat al-Qoriy”, “Fayzul Boriy” va boshqa ko‘plab sharhlarni misol qilib keltirish mumkin. Bundan tashqari, Imom al Buxoriyning “Al-Adab al-Mufrad” (Odob durdonalari), “Birr ul-Volidayn” (Ota-onani hurmat qilish), “At-Tarix al-Kabir” (Katta tarix), “At-Tarix al-Avsat” (O‘rtacha tarix), “At-Tarix as-Sag‘iyr” (Kichik tarix), “Al-Jome’ al-Kabir” (Katta hadislar to‘plami), “Kitab al-Ilal” (Nuqsonli hadislar kitobi), “Kitab al-Kunya” (Hadis roviylarining taxalluslari) kabi yigirmadan ortiq asarlarlari mavjud. Imom Buxoriyning ijodiy merosi o‘zining

hajmi, zamonasining diniy va ijtimoiy fanlarini to‘la-to‘kis qamrab olganligi bilan kishini hayratga soladi. O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyev 2017 yilning 14-15 aprel kunlari Samarqand viloyatiga qilgan tashrifi chog‘ida Imom Buxoriy yodgorlik majmui qoshida xalqaro ilmiy-tadqiqot markazini qurish taklifini bildirib, shunday degan edi: “Buyuk mutafakkir bobomiz, barcha muhaddislar peshvosi Imom Buxoriy mangu qo‘nim topgan ushbu maskanda o‘ziga xos ma’naviy-ruhiy muhit mavjud. Majmuaga ziyoratga kelgan odam bu markazga ham kirib, o‘ziga katta ozuqa olsin, bobolarimiz hikmatlaridan o‘rganib ketsin. Shunda ularning qalbida ulug‘ ajdodlarimiz bilan faxrlanish tuyg‘usi rivoj topadi, ayni paytda shunday buyuk zotlarning avlodni mas’uliyatini his etadi”.

Demak, hadislar mazmunan har bir mo‘minning ishonchini, e’tiqodini mustahkamlaydi va shu bilan birga insonni ma’naviy kamolotga da’vat etadi. Shunday ekan, hadislar komil insonni shakllantirishda muhim manba bo‘lib hisoblanadi va undan yoshlar tarbiyasida foydalanish shu kunning dolzarb vazifalaridan sanaladi.

Termiziy Abu Iso, Imom Termiziy (to‘liq nomi Muhammad ibn Iso ibn Savra ibn Muso ibn Zaxdok Sullamiy Bug‘iy Termiziy) (824, Termiz — 892, Bug‘ qishlog‘i, hozirgi Sherobod tumani) — buyuk muhaddis. Sullamiy deb nisbat berilishiga sabab bobolaridan biri sullam degan arab qabilasiga do‘sst tutingan, Bug‘iy deyilishiga sabab o‘sha vaqtdagi But nomli qishloqda vafot etib, shu yerga dafn qilingan. Umrining oxirida ko‘zi ojiz bo‘lib qolgani uchun adDarir taxallusi bilan ham atalgan. Termiziyning yoshlik yillari Termiz shahrida o‘tgan, dastlabki ma’lumotni ham shu yerda oltagan. Bolaligidan o‘ta ziyrakligi, xotirasining kuchliligi, noyob qobiliyati bilan o‘z tengqurlaridan ajralib turgan. Diniy va dunyoviy fanlarni, ayniqsa, hadis ilmini alohida qiziqish bilan o‘rgangan, bu boradagi bilimlarini yanada oshirish uchun ko‘pgina Sharq mamlakatlariga borgan. Uzoq yillar Iroq, Isfahon, Xuroson, Makka va Madinada yashagan. Uzoq davom etgan safarlari chog‘ida qiroat ilmi, bayon, fikd, tarix, ayniqsa, o‘zi yoshlikdan qiziqqan hadis ilmi bo‘yicha o‘sha davrning yirik olimlarndan ta’lim oladi. Mashhur muhaddislardan Imom Buxoriy, Imom Muslim, Imom Abu Dovud, Qutayba ibn Sayd, Ishoq ibn Muso, Maximud ibn G‘aylon va boshqa uning ustozlari edi. Termiziy Imom al-Buxoriy bilan uchrashganida (bu uchrashuv Nishopurda bo‘lgan va ikki alloma 5 yil birgalikda yashashgan) hadisning matninigina emas, uning hikmati va falsafasini tushunib yetganini e’tirof etadi. O‘z navbatida Imom Buxoriy o‘z shogirdini maqtab, kamtarinlik bilan: «Sen mendan bahra topganingdan ko‘ra men sendan ko‘proq bahra topdim», degan. Bu Termiziyya berilgan juda katta baho edi.

Termiziy yo‘lda, safarda bo‘lganda ham, yoki bir joyda muqim turganda ham ustozlaridan eshitgan hadislarni yozib olar, ularni tartibli ravishda alohida-alohida qayd qilib borardi. 868 yil xorij safaridan o‘z yurtiga qaytgan .Termiziy ilmiy ijodiy ish, shogirdlar tayyorlash bilan mashg‘ul bo‘ldi va yirik muhaddis olim, imom sifatida shuhrat qozondi. Taqvodorlik, islom dini va o‘z obro‘siga gard yuqtirmaslikka intilish, dunyo mol-matosi va boylikka beparvo qarash, oxiratning g‘amini yeish Termiziyning hayoti tarzi edi. Termiziyning shogirdlari uning ishlarini davom ettirdi. Ular ichida Makhul ibn alFadl, Muhammad ibn Mahmud Anbar, Hamod ibn Shokir, Abd ibn Muhammad Nasafiy, Haysam ibn Kulayb Shoshiy, Ahmad ibn Yusuf Nasafiy va boshqalarni ko‘rsatish mumkin.

Termiziy qalamiga mansub asarlarning aksariyati bizgacha yetib kelgan. «Al-jome’ as-sahih» («Ishonarli to‘plam»), «ashShamoil annabaviya» yoki «AshShamoil annabiy sallohu alayhi va sallam» («Payg‘ambar alayhissalomning shakl va sifatlari»), «alIlal filhadis» («Hadislardagi illatlar»), «Risola filxilof valjadal» («Hadislardagi ixtilof va bahslar haqida risola»), «atTa’rix» («Tarix»), «Kitob uzzuhd» («Zohidlik kitobi»), «Kitob ulasmo valkuno» («Ismlar va kunyalar

kitobi») va boshqa Termiziyning asarlari ichvda eng mashhuri, shubhasiz, «Al-jome’ as-sahih» bo‘lib, 6 ta ishonchli hadislар to‘plamidan biridir. Ushbu asar ilmiy manbalarda «Jome’ at-Termiziyy», «Sahihi Termiziyy», «Sunani Termiziyy» nomi bilan ham ataladi. Termiziyning muhim asarlaridan yana biri «ash-Shamoil an-nabaviya» Muhammad (alayhi sallom)ning shaxsiy hayoti, u zotning suvrat va siyrati, ajoyib fazilatlari, odatlariga oid 408 hadisi sharifni o‘z ichiga qamragan manbadir. Bu kitob azaldan islomshunos olimlar, tadqiqotchilarining diqqatini o‘ziga tortib keladi. Arab tilida bitilgan ushbu asarga bir qancha sharhlar ham yozilgan. Uning tili ravon, uslubi g‘oyatda oddiy. Asar fors va turk tillariga tarjima qilingan. «Ash-Shamoil annabaviya»ning 1-qismida keltirilgan hadisi shariflar payg‘ambarning suvrat (tashqi qiyofasi) iga, 2-qismida keltirilgan hadisi shariflar esa ichki dunyosiyu, axloqiy fazilatlarini bayon qilishga bag‘ishlangan. Kitobning 16-asrga oid bir qo‘lyozmasi Toshkentda, O‘zbekiston musulmonlari idorasi kutubxonasida saqlanadi. «Ash-Shamoil an-nabaviya» o‘zbek tiliga o‘girilib so‘nggi yillarda Toshkentda bir necha bor nashr etildi. 1990-yil Termiziyy tavalludining 1200 yilligi yurtimizda keng nishonlandi. Mustaqillik yillarda Termiziyning yodgorlik majmuasi 2016 2017 yillari qaytadan ta‘mirlanib, qutlug‘ ziyoratgohga aylantirildi.

6. Islom dinining tarqalishi. «Qur'on» -dunyo madaniyatining ulkan boyligi.

VII asr boshlarida islom g‘oyasiga asoslangan Arab xalifaligi tashkil topib, bu davlat o‘z mavqeini mustahkamlash uchun boshqa mamlakatlarni ham zabit eta boshladi. Butun Arabiston yarim oroli, Eron, Kavkaz orti, Suriya, Shimoliy Afrika, Janubiy Ispaniya xalifalikning tarkibiga kiritildi. VII asr o‘rtalarida Arab xalifaligi Movarounnahrga ham hujum qilish rejasini tuza boshladi. Bu borada bиринчи yurish 651 yilda Ubaydulloh ibn Ziyod boshchiligidagi amalga oshirildi. 676 yili esa Said ibn Usmon rahbarligida Buxoro, So‘g‘diyona, Kesh, Nasaf shaharlariga hujum qilindi.

Arab istilochilarining navbatdagи yurishi Xuroson hokimi Qutayba ibn Muslim tomonidan amalga oshirildi. U 706 yilda Zarafshon vodiysiga yurish boshlab, Poykent, Buxoro, Samarcand, So‘g‘d, Farg‘она shaharlarini qo‘lga kiritdi, Qutaybaning istilochilik yurishi, u 715 yilda arab qo‘zg‘olonchilari tomonidan o‘ldirilgach, to‘xtadi. VIII asrga kelib arablar Movarounnahrni to‘la zabit etishga erishdilar. Bosib olingan joylarda xalqlarni islom diniga kiritish oson bo‘lmadi. Tarixchi at-Tabariyning «At-Tabariy tarixi», Narshaxiyning «Buxoro tarixi» va boshqa tarixiy asarlarda keltirilishicha, islomlashtirish bir necha yilga cho‘zilgan.

Markaziy Osiyo xalqlari pedagogik fikrlari tarixiy taraqqiyotida VII asrda Arabiston yarim orolida paydo bo‘lgan va VIII asrda mintaqamizga ham yoyilgan islom dini muhim ahamiyatga ega bo‘ldi. Chunki islom dini, uning asosiy kitobi «Qur'oni Karim» va undan keyingi asosiy manba hisoblangan hadislardar Ollohga, uning payg‘ambari Muhammad alayhissalomga e’tiqod qilish bilan birga ota-onaga hurmat, mehnatsevarlik, ilmga intilish, o‘zaro ahil bo‘lish, mehr-oqibat, ehson, sabr-toqat, kamtarlik, vafo-sadoqatlilik, poklik, adolat, diyonat kabi insoniy sifatlar haqidagi jihatlari va yaxshi fazilatli hamda odob-axloqli bo‘lishlik yo‘llari bayon etilgan. Xuddi shuningdek, islom dinida millatidan, elatidan, tanasining rangidan qat‘iy nazar, inson insonligi uchun ulug‘lanadi. Millatchilik, bir-birini kamsitish, talon-tarojlik, irqchilik islomda yo‘q va bo‘limgan. Islom dini har qanday millatchilik kayfiyatidan yuqori turadigan olamshumul ta‘limot. U barcha millatlarni birlashtirib, teng, do‘s, yoru-birodar qilib, tinch-omon yashashlarini uqtirib keladi. Ayni paytda islom dinida razolat, kibr-havo, adovat, hasad, xiyonat, zulm kabi illatlar qoralanadi. U quruq aqidalar yig‘indisi emas. Anna shu ma’rifatni kishilarimiz jon-jon deb qabul qiladilar va yaxshi o‘gitlariga amal qiladilar. Mehr-oqibatli, oriyatli, nomusli bo‘lishga, izzat-ehtirom tushunchalariga rioya etishga harakat qiladilar».

Demak, deyarli 15 asrdan beri ko‘p muslimonlar (qariyib 1,5 milyard) ning axloqiy-ma’naviy dunyosini mustahkamlab kelayotgan islam dini, Qur’oni Karim, hadislar, ayniqsa hadis ilmining buyuk allomalari (muxaddislari) Ismoil al-Buxoriy (810-870 y), Imom at-Termizi (824-892 y) lar g‘oyalarining ahamiyati bugungi kunda ham beqiyosdir. Markaziy Osiyo xalqlari axloqiy-pedagogik fikrlari tarixiy taraqqiyotida VIII asrning o‘rtalarida paydo bo‘lgan va IX – XV asrlarda mintaqamizda keng yoyilgan tasavvuf yoki so‘fiyizm falsafasi, ayniqsa uning ko‘zga ko‘ringan vakillari Hoja Ahmad Yassaviy (1041-1167 y), Najmuddin Kubro (1145-1221 y), Bahovuddin NAQShbandiy (1318-1389y)lar ta‘limotlarining ahamiyati katta bo‘ldi.

Arablarning Movorounnahrga kirib kelishi mahalliy xalq uchun fojiaviy bo‘ldi. Keyingi vaqtarda chop etiliyotgan adabiyotlarda o‘lkamizga islomning kirib kelishi bir muborak hodisa sifatida talqin qilinayotganligiga qaramay, tarixiy haqiqatni tan olmay ilojimiz yo‘q. Ya’ni, arab bosqini bilan islam dinining kirib kelishi masalalarini chalkashtirmasligimiz darkor.

Mojor olimi Herman Vamberi o‘zining “Buxoro yohud Movarounnahr tarixi”¹, tojik ijodkori Sadriddin Ayniy “Muqanna isyoni”² nomli kitoblarida, Abduja’far Muhammad ibni Ja’far ibni Yazid (838 – 923)ning “Tarixi Tabariy”, Abubakr Muhammad ibni Ja’far Narshaxiyning (899 – 960) “ Tarixi Narshaxiy”, XV asr tarixchisi Muhammad ibni Xovandshoh Mirxonning “Rovzotus safo” asarlariga tayanib bergen ma‘lumotlariga ko‘ra Movarounnahr va Xurosonga arab bosqinchilari kirib kelgunga qadar bo‘lgan davrda Buxoro, Samarcand, Naxshab (Nasab – Qarshi), Kesh (SHahrisabz), Shumon (yoki SHomon) va boshqalar mustaqil davlat bo‘lganlar va o‘z hukmdor (podishoh yoki xudot)lariga ega bo‘lganlar. Mamlakat asosan dehqonchilik bilan mashg‘ul bo‘lgan. Bir yoki bir necha qishloqni birlashtirib, ularga xo‘jayinlik qilgan kimsa “Dehqon” deyilgan, yerda bevosita ishlovchi kishilar qishloqi, sahroyi, kishovarz (“ekuvchi”) nomlari bilan atalgan.Hukmdorlar qishloq yerlarini zo‘rlik bilan tortib olganlar yoki sotib olganlar, katta yer egalarini esa soliq to‘lashga majbur qilganlar. Ayni vaqtda dehqonlar (yirik yer egalari) qo‘llarida ishlovchi “Ekuvchi” lardan qurolli kuchlar uchun askarlar tayyorlab, hukmdorlar hizmatiga yuborib turganlar. Arablar hujumi arafasida Buxoro hukmdori qo‘lida 18 – 19 ming qurollangan askar bo‘lgan. Ammo, Buxorodan 40 km g‘arbroyda joylashgan Paykand qal’asi ahолisi asosan savdogarlar bo‘lib, mustaqil hokimiyatga ega edilar va Buxoro hukmdoriga bo‘ysunmas edilar.Bulardan tashqari ko‘pgina shahar va qishloq qal’alarida istiqomat qiluvchilar asosan hunarmandchilik bilan shug‘ullanar edilar.

Xuroson va Mavorounnahrga qarshi arablar istilosiga xalifa Umar binni Xattob davrida boshlangan. Hijriy 13 – 23, melodiy 635 – 644 yillar. Bu davrda arablar Amudariyo (Jayxun) sohillarigacha yetib kelgan. Usmon binni Affon xalifaligi davrida, hijriy 23 – 35, melodiy 644- 657 yillarda mahalliy aholi bosqinchilarga qarshi isyon ko‘tarib, arablarni quvib yuborgan. Arablar uchun Xuroson va Mavorounnahr asosan bitmas- tunganmas hazina manbai edi. Ajodolarimizga nisbatan ularda zarracha shafqat, diyonat bo‘lmaq. Ona yerimizda ular vahshiylikning hamma ko‘rinishlarini namayon qildilar. Hijriy 60-64, melodiy 680-684 yillarda Yazid binni Muoviya, Muslim binni Ziyod, Asad binni Abdullo va boshqalar ketma-ket Mavoronauxrga hujum qildilar. Xalifalik tamonidan Xurason amiri qilib tayinlangan har qaysi hukmron Buxoro, Samarcand va boshqa yerlarga hujum qilib, shahar va qishloqlarni faqat o‘lja ilinjida talar va ko‘plab boyliklarni qo‘lga kiritib, orqaga qaytar edilar. “Tarixi Narshaxiy” asarida yozilishicha, Qutayba Buxoroni so‘ngi bor zabt etgach, shahardagi har bir oila hovlisining teng yarmini arablarga berish haqida farmon chiqargan. Arablar mahalliy halq bilan bir joyda yashab, ularni nazorat qilib turishi lozim edi. Arab istilochilari zerbet etilgan yerlarda

sulh tuzib, ko‘rinishidan yarashuvga kelishgan bo‘lsalarda, qulay fursat bo‘lishi bilan o‘z foydalari uchun birinchi bo‘lib vadani buzar edilar.

Muqaddas dinimiz – islomda o‘z ifodasini topgan qadriyatlardan ayni holda halqimiz ma’naviy dunyosini tasavvur etib bo‘lmaydi. Payg‘ambarimiz Muhammad (s.a.v.)ga nozil bo‘lgan dastlabki oyatdanoq ma’rifatga, ilmga, kamolotga undov shaklida «o‘qi !» –degan xitob yangrangan edi. Islom dinining muqaddas kitobi «Qur‘on» deb atalmish manbada ham ramziy ma’no bo‘lib, bu muqaddas manba nomining ma’nosni ham «o‘qimoq», «qiroat qilmoq», «jamalamoq» kabi mazmunga egadir.

Diniy adabiyotlardan ma’lumki, rasuli akram (s.a.v.) ga vaxiyalar Makkada 13 yil, Madinada 10 yil davomida nozil bo‘lgan. Davrimizning ko‘zga ko‘ringan olimi, yirik dinshunos mutaxascis, professor Anvar Eshonxonovich Abdusamedov o‘zining ilmiy-tahliliy xulosalariga tayangan holda Qur‘on suralarining xronologik tartibini quyidagicha bayon qiladi:

1. Makka davri (610-yildan 619-yil oxirlarigacha), bu davrda yuksak adabiy ijod namunalari bo‘lgan saj’ janridagi suralar nozil bo‘lgan.

2. Makka davri (616-yildan 619-oxirlarigacha) Muhammad (s.a.v.) va uning izdoshlari doimiy ta’qib ostida yashagan va ko‘pchiligi Habashistonga ko‘chib ketgan muhitda o‘qilgan. Bu suralarda Allohning “Rahmon” sifati ko‘p tilga olinganligi sababli ilmiy adabiyotlarda ularni “Rahmon suralari” deb atalgan.

3. Makka davri (620-yil boshlaridan 622-yil sentyabrigacha). Bu davrda ham payg‘ambarimiz va u kishining sahabalari ta’qib ostida yashaganlar. Ko‘pincha maxfiy ravishda shahardan tashqarida ibodatga to‘planganlar. Bu davr suralarida islom aqidalariga xos bo‘lgan ta’limotga keng o‘rin berilganligi sababli, Yevropa olimlari bularga “Payg‘ambarlik suralari” deb nom bergenlar.

Madina davriga oid suralar esa besh davrga bo‘lingan:

1. Madina davri (622-yil oktyabrdan, 624-yil martigacha) Muhammad (s.a.v.) Madinaga ko‘chib kelganidan to Makkaliklar bilan bo‘lgan yirik to‘qnashuv - Badr jangigacha bo‘lgan davrda nozil bo‘lgan suralar.

2. Madina davri (624-yil martdan, 625-yil martgacha). Badr Jangidan keyin Uhud jangigacha o‘tgan bir yilda nozil bo‘lgan suralar.

3. Madina davri (625-yil martdan, 627-yil martgacha). Uhud jangidagi mag‘lubiyatdan keyin Handaq jangigacha o‘tgan ikki yilda nozil bo‘lgan suralar.

4. Madina davri (627-yil apreldan, 630-yil yanvarigacha). Handaq jangidan so‘ng Makkaning fatx etilishigacha o‘tgan salkam uch yil ichida nozil bo‘lgan suralar.

5. Madina davri (630-yil fevraldan, 632-yil maygacha). Makka olinganidan so‘ng Muhammad (s.a.v.)ning vafotlarigacha o‘tgan ikki yilden ortiqroq davr ichida nozil bo‘lgan suralar.

Mazkur davrlar xronologiyasi haqida A. E. Abdusamedov “Biz bu o‘rinda Qur‘on suralarining xronologik tartibi masalasiga umumiylar tarzdagina to‘xtalib o‘tdik. Bu g‘oyat murakkab ilmiy masalani faqat maxsus tadqiqotdagina mufassal yoritish mumkin”- deydi. Chindan ham bu masala xususida jiddiy tadqiqot olib borish zarurati ayon bo‘lmoqda. Xususan, Qur‘onga xos bo‘lgan Makka suralari» islom ensiklopediyasi» (Toshkent 2004-yil 148-bet)da 86 ta deb ko‘rsatilgan. Demak, qolgan 28 ta sura Madinada nozil bo‘lgan bo‘ladi. Ammo A.E. Abdusamedovning “dinlar tarixi” kitobida (236-bet) Madina suralari 24 ta deb ko‘rsatilgan. Bu ma’lumatga ko‘ra esa Makka suralari 90 tani tashkil etadi.

Endi Qur‘onning kitob holiga keltirilishi xususida to‘xtaladigan bo‘lsak, dastlabki kezlarda, guvohlar ishtirokida, nozil bo‘lgan oyatlar suyak, tosh, teri, qog‘oz va boshqa narsalarga yozib

borilgan bo‘lsa, payg‘ambarimiz vafotlaridan keyin, xalifa Abu Bakr Siddiq davrlarida xalifa Usmon taklifi bilan bir yil davomida mavjud Qur‘on sura -oyatlari Zayd ibn Sobit tomonidan to‘plam holiga keltirildi va saqlash uchun Abu Bakr Siddiqga topshirildi. Halifa Usmon davrlariga kelib esa turli jihod janglarida shirali ovoz va Qur‘on mazmunini yodda tutish sohibi bo‘lgan ko‘plab qorilar shahid bo‘ldilar. Kallomulloh qiraotida ma’lum ixtiloflar vujudga kela boshladi va noto‘g‘ri talaffuz oqibatida Qur‘on mazmuniga putur yeta boshladi. Halifa Abu Bakr Siddiq bu dunyoni tark etganlaridan so‘ng mavjud Qur‘on sahifalari Umar (r.a.)ning uylarida saqlangan. U kishi olamdan o‘tgach esa, qizlari, payg‘ambarimizning jufti holollari Hafsa binti Umar huzurida qoldi. Halifa Usmon topshirig‘iga binoan mavjud Qur‘on sahifalari Zayd ibn Sobit tomonidan olti nusxada ko‘chirildi va turli shaharlarga aniq, yoqimli qiroat bilan tilovat qila biluvchi qorilar bilan bir nusxdadan yuborildi. Har bir qoriga bir nusxdadan Qur‘on topshirilib, faqat ularninggina usulida qiroat qilinishi shart qilingan, ya’ni ustoz qori sifatida Abdullox ibn Soib Makkaga, Mug‘iyra ibn Shihob Shomga, Abu Abduraxmon Somiy Kufaga, Amir ibn Abdulqays Basraga, Zayd ibn Sobit esa Madinaga yuborildi. Bir musxaf esa Usmonda qoldi va bu kitob «Imom musxaf»deb nomlandi. Keyinchalik “Qur‘on” o‘qilishida yanada aniqlikka erishish maqsadida, arab grammatikasining so‘nggi yutuqlariga amal qilgan holda xalifa Ali ibn Abu Tolib amriga ko‘ra olim Abu Asvod ad-Duali tomonidan bu muqaddas manba sahifalari, harflari nuqtalab chiqildi. Har bir musulmon kishi o‘ziga kerakli miqdorda Qur‘on suralaridan yod olishi farzi ayn, uni to‘liq yod olish farzi kifoya deyildi.

Ma’lumki Qur‘on suralardan tuzilgan bo‘lib, ular oyatlardan tashkil topgan va eng katta sura 286, eng kichigi 3 oyatdan iboratdir. Sura atamasi «tizma», «qator», «qo‘rg‘on», «manzil va sharaf» degan ma’nolarni beradi. Oyat atamasi ilohiy belgi, mo‘jiza ma’nolarini beradi, Ko‘pgina ulamolarning ma’lumotlariga qaraganda Qur‘on 114 sura va 6236 oyatdan iboratdir.

Nazorat savollari:

1. Pedagogika tarixi fanini predmeti, maqsadi va vazifasi nimalardan iborat?
2. Pedagogika tarixi fanining metodologiyasi nimaga asoslanadi?
3. Buyuk olmon olimi Xerler: «Sharq Yevropaning muallimidir» -deganda nimani nazarda tutgan?
 4. »Pedagogika tarixi» fanini o‘rganish bo‘lajak o‘qituvchiga qanday imkoniyat yaratib beradi?
 5. »Pedagogika tarixi» fani qanday fan? U qaysi fanlar bilan uzviy aloqador? Izoxlab bering.
 6. T'o‘nyuquqning o‘z vatani, qo‘smini, xalqi bilan faxrlanishi — iftixori matnda qaysi so‘zlar bilan tasvirlangan?
 7. «Xoqoni bahodir ekan, maslahatchisi donishmand ekan» degan baho kimlarga nisbatan qo‘llangan? Uning dushmanga nisbatan qo‘llanishida qanday ma’no bor?
 8. Yodgorliklardagi xalq mustaqilligi, ona yurt daxlsizligi, shaxs va erk g‘oyasi ifodalangan o‘rnlarni belgilang. Ularning qanday so‘zlar bilan tasvirlanganiga e’tibor bering.
 9. Musulmon maktablarida ta’lim tizimi va mazmun qanday edi?
 10. Qur‘oni Karimda ilgari surilgan axloqiy tamoyillar haqida so‘zlang.
 11. Hadis ilmida qaysi davr “Oltin davr” deb nom oldi?
 12. “Hadim” va “Sunna” tushunchalarining mazmunini so‘zlab bering.
 13. Hadislarda ilgari surilgan axloqiy tamoyillarni daftaringizga yozib chiqing.
 14. Imom Ismoil al-Buxoriy, Imom Iso at-Termiziylar haqida nimalarni bilasiz?
 15. O‘rtta Osiyoda qanday musuimon maktablari paydo bo‘ldi?
 16. O‘zbekiston Respublikasi mustaqillikka erishganidan so‘ng dinga munosabat qanday o‘zgardi?

17. O‘zbekistonda nechta diniy konfessiya bor?
18. O‘zbekistonda aholining nechta foizi islam diniga mansub millat avlodlaridir?

2.2. Sharq Uyg’onish davrida pedagogik fikrlarning rivojlanishi. Sharq uyg’onish davrida ta’limiy-axloqiy fikrlar rivoji

Tayanch soz va iboralar: Odob, pandnoma, yaxshilik, baxt, saodat,adolat, ulug‘lik, ta’lim, tarbiya, turmush, xulq-atvor, oila, maqol.

Abu Abdulloh Xorazmiyning didaktik qarashlari. Abu Nasr Forobiyning asarlaridagi pedagogik fikrlar.

Muhammad Al-Xorazmiy (783-850) insonning kamolga yetishi va insoniy munosabatlarni yo‘lga qo‘yishda ilm-fanning muhim ahamiyatiga ega ekanligi to‘g‘risidagi g‘oyani ilgari surgan holda pedagogik fikr taraqqiyotida munosib o‘rin egallaydi. Ayniqsa, u matematika sohasida yangilik yaratgan nazariyotchi hamda pedagog-uslubiyotchi olim sifatida tarixda qolgan.

Asarlari: «Al jabr va al-muqobala», «Hind arifmetikasi haqida kitob», «Er satxini o‘lchash», «Quyosh soatlari to‘g‘risida», «Yaxudiylar tarixi va ularning bayramlarini belgilash» va boshqalar.

Xorazmiy bilim olishda talabaning shaxsiy kuzatishlariga hamda olgan bilimlaridan foydalanishga katta e’tibor berdi. Bunda u ilm izlovchilarning ilmiy manbalarni to‘plash, ularni ifodalash va kuzatganlarni tushintira olish malaka va ko‘nikmalarini hosil qilishga katta baho berdi. Masalan, “Al-kitob al-muxtasar fi hisob al-jabr va-l muqobala” asarida olimlarni uch guruhga bo‘lib shunday yozadi: Ulardan biri o‘zidan avvalgilar qilgan ishlarni amalga oshirishda boshqalardan o‘zib ketadi va uni o‘zidan keyin qoluvchilarga meros qilib qodiradi. Boshqasi o‘zidan avvalgilarning asarlarini sharhlaydi va bu bilan qiyinchiliklarni osonlashtiradi, yopiqni ochadi, yo‘lni yoritadi va uni tushunarliroq qiladi. Yoki bu ayrim kitoblarda nuqsonlar topadigan va sochilib yotganni to‘playdigan odam bo‘lib, u o‘zidan avvalgilar haqida yaxshi fikrda bo‘ladi, takabburlik qilmaydi va o‘zi qilgan ishidan mag‘rurlanmaydi.

Muhammad al-Xorazmiyning bu fikri bir tomondan, olimlar faoliyatining ezgulikka xizmat qilishini yoritsa, ikkinchi tomondan, o‘sha davrda ilmiy tadqiqot ishlari va o‘qitishning metod va vositalaridan qay darajada foydalanganligini ko‘rsatadi.

Barcha mutafakkirlar kabi Muhammad al-Xorazmiy ham ko‘rgazmali-tajriba metodlari, bilim berishning turli vositalari, savol-javob, malaka va ko‘nikmalarni shakllantirish metodlari, bilimlarni sinash metodlaridan foydalangan. Allomaning arifmetikaga oid risolalari tafakkurni rivojlantirish uchun bilimlarni izchil bayon etishga e’tibor bergenligini ko‘rsatadi. “Men arifmetikaning oddiy va murakkab masalalarini o‘z ichiga oluvchi “Aljabr val-muqobala hisobi haqida qisqacha kitob”ni ta’lif qildim, chunki meros taqsim qilishda, vasiyatnomha tuzishda, mol taqsimlashda va adliya ishlarida, savdoda va har qanday bitimlarda, shuningdek, yer o‘lchashda, kanallar o‘tkazishda, geometriyada va boshqa shunga o‘xshash turlichayishlarda kishilar uchun zarurdir”¹. Muhammad al-Xorazmiy bilishni sezgidan mantiqiy tasavvur orqali farq qilish haqida fikr bayon etgan: “sezgi” orqali bilish bu qisman bilish bo‘lsa, mantiqiy bilish esa haqiqiy bilimning muhim tomonini namoyon etadi.

Muhammad al-Xorazmiy bilish nazariyasiga muhim hissa qo‘shdi. U birinchilardan bo‘lib, sinov-kuzatish va sinov metodlariga asos soldi (samoviy obyektlarning harakatini aks ettiruvchi jadval asosida matematik masalalarning algoritmda yechishni ishlab chiqdi).

Didaktik qarashlari:

- Al-Xorazmiy bilish nazariyasiga muxim hissa qo'shdi. U birinchilardan bo'lib, induktsiya, deduktsiya, sinov-kuzatish va sinov metodlariga asos soldi.
- U birinchi marta insonlar o'rtasidagi munosabatlarni matematik shakllarda ifodaladi.
- Hindlarning o'nlik raqamlari Xorazmiy tufayli «Arab raqamlari» nomi bilan butun dunyoga yoyildi.
- Xorazmiy xindlarning falakiyot jadvallarini tahlil etib, «Xorazmiy ziji» nomi bilan mashxur astronomik jadvallar tuzdi.

Abu Nasr Forobiyning asarlaridagi pedagogik fikrlar

Abu Nasr Forobiyning inson kamoloti haqidagi ta'limoti ta'lim – tarbiya sohasida katta ahamiyatga ega. Mashhur Yunon faydasufi Arastudan keyin Sharqda o'z bilimi, fikr doirasining kengligi bilan nom chiqargan Forobiyni yirik mutafakkir – “Muallimiy soniy” - “Ikkinchi muallim” deb ataydilar. Ba'zi manbalarda Forobiy 70 dan oshiq tilni bilganligi haqida gapiriladi. Abu nasr Forobiy qomusiy olim hisoblanadi. Tadqiqotchilar uning 160 dan ortiq ilmiy asarlar yaratganligini qayd etadilar. Forobiy o'zidan keyin juda boy ilmiy meros qoldirgan. Falsafa, musiqa, filologiya va boshqa tabiiy, ilmiy bilimlarning turli sohalarida asarlar yaratgan.

Abu Nasr Forobiyning asarlaridagi pedagogik fikrlar

Forobiy ta'lim tarbiyaga bag'ishlangan asarlarida ta'lim – tarbiyaning muhimligi, unda nimalarga e'tibor berish zarurligi, ta'lim – tarbiya usullari va uslubi haqida fikr yuritadi. “Fozil odamlar shahri”, “Baxt saodatga erishuv to‘g‘risida”, “Ixso – al - ulum”, “Ilmlarning kelib chiqishi”, “Aql ma'nolari to‘g‘risida” kabi asrlarida ijtimoiy – tarbiyaviy qarashlari o'z ifodasini topgan.

Forobiy o'z ishlarida ta'lim – tarbiyani uzviy birlikda olib borish haqida ta'lim bergen bo'lsa ham, ammo har birining insonni kamolga yetkazishda o'z o'rni va xususiyati bor ekanligini alohida ta'kidlaydi.

Forobiy “Baxt – saodatga erishuv to‘g‘risida” asarida bilimlarni o'rganish tartibi haqida fikr bayon etgan. Uning ta'kidlashicha, avval bilish zarur bo'lgan ilm o'rganiladi, bu – olam asoslari haqidagi ilmdir. Uni o'rgangach, tabiiy ilmlarni, tabiiy jismlar tuzilishini, shaklini, osmon haqidagi bilimlarni o'rganish lozim. Undan so'ng, umuman, jonli tabiat o'simlik va hayvonlar haqidagi ilm o'rganiladi, deydi.

Forobiy inson kamolotga yolg'iz o'zi erisha olmaydi. U boshqalar bilan aloqada bo'lism, ularning ko'maklashuvchi yoki munosabatlariha muxtoj bo'ladi. Uning fikricha tarbi jarayoni tajribali pedagog, o'qituvchi tomonidan tashkil etilishi muhumdir. Chunki har bir odam ham baxtni va narsa hodisalarini o'zicha bila olmaydi. Unga buning uchun o'qituvchi lozim.

Bunga Forobiy ta'lim – tarbiyani to‘g‘ri yo‘lga qo'yish orqali erishish mumkin, deydi. Chunki maqsadga muvofiq amalga oshirilgan ta'lim – tarbiya insonni ham aqliy, ham axloqiy jihatdan komolga yetkazadi, xususan, inson tabiat va jamiyat qonun-qoidalarini to‘g‘ri bilib oladi va hayotda to‘g‘ri yo‘l tutadi, boshqalar bilan to‘g‘ri munosabatda bo'ladi, jamiyat tartib qoidalariga rioya etadi.

Forobiy pedagogik qarashlari quyidagilar:

Forobiy birinchi bo'lib ta'lim va tarbiyaga ta'rif bergen olimdir: Ta'lim – so'z va o'rganish bilangina amalga oshiriladi. Tarbiya – esa amaliyat, ish-tajriba bilan amalga oshiriladi.

- Ta'lim-tarbiya ikki yo‘l bilan amalga oshiriladi: qanoatbaxsh, ilxomlantiruvchi so'zlar va majbur etish.

○ Har kimki ilm, hikmatni desa, uni yoshligidan boshlasin, so‘zining ustidan chiqsin, yomon ishlardan saqlanadigan bo‘lsin, hiyonat, makr va hiylalardan uzoq bo‘lsin, diyonatli bo‘lsin, ilm va ahli ilmdan mol-dunyosini ayamasin.

○ 4. Inson yaxshi tarbiya ko‘rmagan va turmushda yaxshi tajriba orttirmagan bo‘lsa, u ko‘p narsalarni nazarga ilmay va ulardan jirkanadi. Bunday narsalar unga noo‘rin bo‘lib ko‘ringan narsalar zaruriy bo‘lib chiqadi.

2. Abu Rayhon Beruniyning ilmiy-pedagogik qarashlari. Abu Ali ibn Sinoning tarbiya va ta’lim haqida.

Beruniy barcha illatlarning asosiy sababi ilmsizlikda deb biladi. Ilmlarni egallashda esa shaxsda intilish va qiziqish, muhitni alohida ta’kidlaydi.

Bilim olishda tushunib o‘rganish, ilmiy tadqiqotchining poklikka rioya etishiga alohida e’tibor beradi. Jamiyatning ravnaqi, ma’rifatning rivojiga bog‘liq degan g‘oyani ilgari so‘radi.

Beruniy bilim olishni axloqiy tarbiya bilan bog‘laydi. Zero, insonda komillikning muhim mezoni yuksak axloqlilikdir. Beruniyning inson kamolotida axloqiy tarbiyaning muhim o‘rnini ta’kidlashini uning yuqorida qayd etilgan “O‘tmish avlodlardan qolgan yodgorliklar”, “Hindiston”, “Mineralogiya”, “Kitob as - Saidona”, “al – Qonuni al - Mas’udiy”, “Giodeziya” va boshqa asarlarida ko‘ramiz.

Beruniy fikricha, axloqiylik insonning eng asosiy sifati bo‘lishi kerak. Bu xislat birdaniga tarkib topmaydi. U kishilarning o‘zaro muloqoti, ijtimoiy muhit – jamiyat taraqqiyoti jarayonida tarkib topadi.

Beruniy ham axloqiy tarbiyaga musulmon dini talablaridan kelib chiqqan xolda ta’rif beradi. Axloqiylik yaxshilik bilan yomonlik o‘rtasidagi kurash natijasida namoyon bo‘ladi va tarkib topadi deydi, u. Yaxshilik va yomonlik insonning xulq-atvorini belgilaydigan mezon sifatida qo‘llaniladi.

U yaxshi xislatlarga to‘g‘rilik, odillik, o‘zini vazmin tutish, insof, kamtarlik, lutf, sobitqadamlik, ehtiyotkorlik, saxiylik, shirinsuxanlik, rahbarlikda adolatlilik, tadbirkorlik kabilarni kiritadi.

Yomon illatlarga esa xasadgo‘ylik, baxillik, nosog‘lom raqobat, o‘z manfaatini ko‘zlash, mansabparastlik va hokazolarni kiritadi.

Beruniy faxlanishni yaxshi xulq ma’nosida ishlatib, “Yodgorliklar”da shunday deydi: “Faxlanish - haqiqatda yaxshi xulqlar va oliy fe’llarda oldin ketish, ilmu xikmatni egallash va imkoniyat boricha mavjud nopliliklardan tozalanishdir. Kimda shunday sifatlar topilsa, hukm uning foydasiga va kimda bular yetishmasa, hukm uning zarariga bo‘ladi” Demak, Beruniy insonning ma’naviy qiyofasidagi barcha axloqiy xislatlarni yaxshilik va yomonlik kabi ikki turga bo‘ladi.

Asarlari:»Minerologiya», «Geodeziya», «Hindiston», «Qadimgi xalqlardan qolgan yodgorliklar», «Saydana» va boshqalar.

Ilmiy-pedagogik qarashlari:

○ Beruniy insonni tabiatning eng oliy kamoloti deb qaraydi. U insonning ma’naviy qiyofasidagi barcha axloqiy xislatlarni yaxshilik va yomonlik kabi ikki turga bo‘ladi.

○ Beruniy ta’limotiga ko‘ra inson kamolotida uch narsa muxim rol’ oynaydi: 1.Irsiyat. 2.Muhit. 3.TarbiY.

○ Beruniyning ilmiy bilimlarni egallash yo‘llari, usullari xakidagi fikrlari xozirgi davr uchun ham dolzarbdir. U o‘kuvchiga bilim berishda:

-o‘quvchini zeriktirmaslik;

- bilim berishda bir xil narsani yoki bir xil fanni o'rgatavermaslik;
- uzviylik, izchillik;
- yangi mavzularni qiziqarli, asosan, ko'rgazmali bayon etish va xokazoga e'tibor berish kerakligini uqtiradi.

Abu Ali ibn Sinoning tarbiya va ta'lism haqida.

Asarlari: «Tadbir al-Manozil», «Tib qonunlari» «Axloq haqida risola», «Burch haqida risola», «Al-konun», «Ishq hakida risola», «Xay ibn-Yakzon», «Donishnoma» va boshqalar.

U haqiqatni bilish uchun bilimga ega bo'lish kerakligi, lekin har qanday bilim ham haqiqatga olib kelmasligi, inson o'z bilimining haqiqiyligini bilishi uchun mantiqni ham bilishi zarurligini uqtiradi. Ibn Sinoning ta'lism metodlari haqidagi ta'limoto asosida ham bilimlarni egallahsha mantiqiy tafakkurga, shaxsiy kuzatish va tajribalarga tayanish kerak degan g'oya yotadi.

Ibn Sino bolani maktabda o'qitish va tarbiyalash zaraurligini qayd etib, maktabga barcha kishilarning bolalari tortilishi va birga o'qitilishi va tarbiyalanishi lozim deb, bolani uy sharoitida yakka o'qitishga qarshi bo'lgan. Bolani maktabda jamoa bo'lib o'qishini foydasi quyidagicha ifodalangan:

Agar o'quvchi birga o'qisa u zerikmaydi, fanni egallahga qiziqish yuzaga keladi, bir-biridan qolmaslik uchun harakat, musobaqalashish istagi rivojlanadi. Bularning hammasi o'qishning yaxshilanishiga yordam beradi.

O'zaro suhbatda o'uvchilar bir-biriga kitobdan o'qib olganlari, kattalardan eshitganlarini hikoya qiladilar. Bolalar birga to'planganlarida bir-birini hurmat qila boshlaydilar, do'stlashadilar, o'quv materiallарini o'zlashtirishda bir-biriga yordamlashadilar, bir-biridan yaxshi odatlarni qabul qiladilar.

Ta'lism-tarbiyaga doir qarashlari:

○ Ibn Sinoning fikricha insonlar xulq-atvorida birmuncha nuqsonlar bor. Bular: aldash, rashk, o'ch olish, adovat, bo'xtan, irodasizlik kabilardir.

○ U fanlar tavsifi xakida ham fikr bildirgan. Olim birinchi o'ringa tibbiyat fanlarini koyadi. Falsafani esa ikki guruhga-nazariy va amaliy guruhga bo'ladi. U birinchi guruhga etika, iqtisod, siyosatni kiritadi. Ikkinci guruxga fizika, matematika, metafizika dunyo qonuniyatlarini o'rganuvchi barcha fanlarni kiritgan.

Ibn Sino bilim olishda bolalarni jamoa bo'lib maktabda o'kitish zarurligini ko'rsatadi va ta'lilda kuyidagilarga rioya etish zarurligini ta'kidlaydi: 1) bolaga bilim berishda birdaniga kitobga band kilib koymaslik; 2) ta'lilda engidan qiyinda 235ori shorkali bilim berish; 3) olib boriladigan mashqlar bolalar yoshiga mos bo'lishi; 4) o'qitishda jamoa bo'lib maktabda o'qitishga e'tibor berish; 5) bilim berishda bolalarning mayli, qiziqishi va qobiliyatini hisobga olish; 6) o'qitishni jismoniy mashqlar bilan ko'shib olib borish.

3. Mahmud Qoshg'ariyning "Devonu lug'otit-turk" asarida ta'lism-tarbiya masalalari. Yusuf Xos Xojibning "Qutadg'u bilik" asari – pandnoma asar sifatida.

Maqollar:

«Odamning olasi ichida – yilqiniki tashqi(sirti)da».

«Ho'kizning ortin oyog'i bo'lguncha, buzoqning boshi bo'lgan yaxshiroq»

«Tirishqoqning labi yog'liq, erinchoqning boshi qonlik».

«Odobning boshi – til»

«Ilon o'zining egrilagini bilmay, tuyaning boyinini egri deydi»

«Ko‘kka suzsa yuzga tushun».
«Bir qarg‘a bilan qish kelmas».
«Keng to‘n to‘zimas, kengashli bilig artamas».
«Kichikda qatiqlansa ulg‘adu sevinur».
«Erdamsizdan qurt chertilur»

Yusuf Xos Xojibning “Qutadg‘u bilik” asari – pandno-ma asar sifatida

«Qutadg‘u bilig» - baxt-saodatga eltuvchi bilim, ta’lim degan ma’noni bildiradi. Demak asar nomidan ham uning pand-nasihat, ta’lim-tarbiyaga oid etuk didaktik asar, xar tomonlama etuk insonni tarbiyalaydigan darslik ekanligi yaqqol ko‘rinib turibdi. «Qutadg‘u bilig» asari Sharqda pandnoma turkumidagi an’anaviy kitob tuzish tartibiga rioya kilingan xolda tuzilgan.

Avval nasriy muqaddima, so‘ng 73 bobdan iborat kitobning mundarijasi beriladi. Dastlabki o‘n bir fasli debocha bo‘lib, xamda, na’t va Qoraxonni madh etish, ta’lim maqsadi, o‘n ikki burj, tilning axamiyati, muallifning uzri, ezgulik haqida, bilim olishning axamiyati, kitobga nom berilishi, keksalikdan afsuslanish kabi fasllardan iboratdir. O‘n ikkinchi fasldan boshlab Asosiy qismvoqeа bayoni e’tirof etiladi. Lekin asarda to‘rt qaxramon – Kuntug‘di – adolat ramzi, vazir — Oyto‘ldi – davlat va baxt ramzi, vazirning o‘g‘li O‘g‘dulmish – aql ramzi, sifatida, O‘zgurmish – vazirning qarindoshi – qanoat timsoli o‘rtasidagi munozara asosida xayotiy masalalar bir-biriga bog‘langan xolda bayon etilib, kitobni yozishdan o‘z oldiga koygan maqsadga boysundiriladi.

- O‘quv qayda bo‘lsa, ulug‘lik bo‘lar,
Bilim kimda bo‘lsa, buyuklik bo‘lar.
- O‘quv qut beradi, bilim – shon-sharaf,
Shu ikkov tufayli ulug‘dir inson.
- Yaxshi nom oladi, ko‘r, ezgu kishi,
Yomonlar nasibi – el-yurt qarg‘ishi.
- Kishiga chiroydir uyat-andisha,
U asrar nojoya ishdan hamisha.
- Yomonlik qilganning ulushi – o‘kinch,
Yomonga yaxshi bo‘l, mayli har qachon.
- Oq sut bilan kirsa qaysi bir qiliq,
O‘lim tutmaguncha o‘zgarmas yo‘riq.

4. Ahmad Yugnakiyning “Hibat ul-haqoyiq” asarida didaktik qarashlar. Kaykovusning “Qobusnama” asarining tarbiyaviy ahamiyati.

Asar o‘n to‘rt bobdan iborat. Dostonning dastlabki to‘rt bobni an’anaga ko‘ra muqaddima bo‘lib, beshinchi bobdan Asosiy qismqism boshlangan. Bu boblarda, asosan, bilimning axamiyati, jaxolatning zarari, til odobi, dunyoning foniyligi, saxovat va baxillik, kamtarlik hamda axloqlilikning eng muxim xususiyatlari tarannum etiladi.

Asarda boshqa ta’limiy-axloqning asarlar kabi insonni barkamol etishning Asosiy qismbelgisi bu uning xushxulqligidir, deyiladi. Shuning uchun adib asarda axlokiy tarkibiy kismi sanalgan tilni tiyish, mol dunyoga muxabbat qo‘iishning oqibatlari, saxovat va baxillik, kamtarlik, jinoyat yo‘lidan saklanish haqida, xarom va xalollikning farzlari, ularni bir-biridan farklay olish, e’tiqod va sadoqat kabi muxyam masalalar ustida fikr yuritadi.

Ulug‘likka etsang unutma o‘zing,
Agar atlas kiysang, unutma bo‘zing.

Qora bosh yag‘isi qizil til turur,
 Necha bosh edi u, yana ham eyur.
 Ming er do‘sting ersa o‘qish ko‘rmagil,
 Bir er dushman ersa, ani ozlama.
 Ulug‘lar ne bersa, emasmen dema,
 Iilig sur, og‘iz ur, emasang ema.
 Tiling bekta tutg‘il tishing sinmasun,
 Qolu chiqssa bekta tishing siyur.
 Harislik ma erg‘a yovuz xislat bo‘l,
 Harislik so‘ng g‘am, o‘kinch hasrat ul.

Kaykovusning “Qobusnom” asarining tarbiyaviy ahamiyati

Kaykovusning o‘zi ta’kidlaganidek, butun bir asar oxirgi bobda ta’rif berilgan javonmardlar tarbiyasiga bag‘ishlangan. Kaykovus «... barcha fikr va tushunchalarim sening uchun kitobga yozdim va har bir ilm, har hunar va har peshakim bilur edim, hammasini qirq to‘rt bobda bayon etdim», deyish bilan har bir yoshning aqliy, axloqiy, jismoniy tarbiyasiga oid turmush tajribasi bilan bog‘langan holda kamolga etkazish yo‘llari va usullarini bayon etgan. Kitobda javonmardlar egallashi zarur bo‘lgan quyidagi yo‘nalishlarda ta’lim-tarbiya berish nazariyasi ko‘zda tutilgan:

1. Bilim olish haqida.
2. Hunar va turli kasb egalari haqida.
3. Turmush va xulq-odob qoidalari haqida.
4. Jismoniy etuklik haqida.

Chunki har bir javonmard uchun tan, jon, havas va maoni, ya’ni ham sipohiylik, ham ma’rifat, ham donishmandlikka ega bo‘lish zarur bo‘lib, bu xislatlar ana shu yuqoridagi to‘rt yo‘nalishda zikr etilgan.

Kaykovus Pifagor aytgan quyidagi o‘n xislatni har bir kishi o‘zida tarkib toptirishini ta’kidlaydi. Bular: o‘zidan zo‘r kishi bilan urishmaslik; hasadchi kishi bilan birga jamoat o‘rtasida o‘tirmaslik: riyokor, ikki yuzlamachi kishi bilan do‘st bo‘lmaslik: yolg‘onchi kishi bilan muomala qilmaslik: baxil bilan suhbatda bo‘lmaslik; g‘ayr, dushman kishi bilan sharob ichmaslik; xotinlar bilan bir erda o‘tirmaslik; kishilarga sir aytmaslik; biror kishi aybingni aytsa, shu aybni yo‘qotishga harakat qilish; biror kishini ortiqcha maqtash yoki ortiqcha yomonlamaslik; muxtoj bo‘lgan odamni gina, qahr bilan qo‘rkitmaslik; gunohkorning gunohini avf etish; kichiklarga mehribon bo‘lish; bir ishni ikki kishiga buyurmaslik kabi hayotiy tavsiyalarni keltiradiki, inson o‘z hayotida har bir daqiqada bunday hatti harakatlarga duch keladi.

Nazorat uchun savol va topshiriqlar:

1. Sharq Uyg‘onish davridagi ilm-fan, madaniyat, ta’lim-tarbiya taraqqiyoti nimalarda namoyon bo‘ldi?
2. Al-Xorazmiyning ilmiy merosi va didaktik qarashlarining ahamiyati nimalarda ko‘rinadi?
3. Abu Nasr Forobi yashagan davrda ijtimoiy tuzum qanday edi ?
4. Abu Nasr Forobi fanlartsh qanday tasniflagan?
5. Abu Nasr Forobiyning ta’lim – tarbiyaga oid qanday asarlarini bilasiz?
6. Beruniyning fozil insonni shakllantirishga oid qarashlarining hozirgi davrdagi ahamiyatini izohlang.
7. Beruniyning axloqiy, aqliy, nafosat tarbiyasi haqidagi fikrlarini izohlang.

- 8.Ahmad Yugnakiyning “Hibat ul-haqoyiq” asarida didaktik qarashlar.
- 9.Kaykovusning “Qobusnom” asarining tarbiyaviy ahamiyati.
- 10.Mahmud Qoshg’ariyning “Devonu lug‘otit-turk” asarida ta’lim-tarbiya masalalari.
- 11.Yusuf Xos Xojibning “Qutadg‘u bilik” asari – pandnomma asar sifatida.

2.3. XIV asrning ikkinchi yarmi va XVI asrda Movaraunnahrda tarbiya, maktab va pedagogik fikrlar rivoji

Tayanch tushunchalar: ijtimoiy hayot, ta’lim-tarbiya, maktab, pedagogik fikr, fan, madaniyat, ma’rifat, insonparvarlik, madrasa, etnik, tuzuk, adolat.

Ijtimoiy hayotning ta’lim-tarbiya, maktab va pedagogik fikrlar rivojiga ta’siri.

Movarounnahr mo‘g‘ul urug‘lari va qabilalarining ijtimoiy hayotida yuz bergan katta o‘zgarish, ularning mahalliy ijtimoiy tuzumini qabul qilishlari, xo‘jalik va madaniy hayotdagagi o‘zgarishlar mo‘g‘ullarning etnik xususiyatlarini ham o‘zgartirib yuboradi. Mamlakat aholisining ijtimoiy hayotida sodir bo‘lgan jiddiy o‘zgarishlar, shubhasiz uning iqtisodiy jihatdan jonlanishiga turtki ham bo‘ldi.

XIII asrning ikkinchi yarmi va XIV asr boshlarida shahar va qishloqlarda xo‘jalik hayotining jonlanishi bilan shubhasiz mo‘g‘ullar istilosiga va bosqini davrida kuchli zARBAGA uchrab inqirozga yuz tutgan fan, adabiyot, ma’rifat va madaniyatning ayrim tarmoqlari ham tiklana boshlaydi.

Garchi yozma manbalarda bizgacha aniq ma’lumotlar yetarli darajada etib kelmagan bo‘lsada, har qalay bu davrda ilm va ma’rifat ham ayrim yirik hunarmandchilik va savdo-sotiq markazlarida jonlanadi. Buxoroda bino qilingan «Mas’udiya» va «Xoniya» kabi madrasalarning har birida mingtagacha tolibi ilm ahli tahsil ko‘radi.

Har bir xalqning o‘z milliy an’analari, urf-odatlari va shu bilan birga o‘ziga xos milliy tarbiya usullari mavjud. Bu tarbiya vositalari yillar davomida shakllanib, yuksalib borgan. Qaysi bir xalq va qaysi davlat bo‘lmasin jahon miqyosida o‘z milliy qadriyatlari bilan ajralib turadi. Sharq mamlakatlari esa milliylik borasida hamisha alohida ajralib turadigan o‘lkalar hisoblanadi. Bugungi kundagi ularning maqsadlari ham mana shu milliy odatlarni saqlab qolish va yosh avlodni milliy an’analarga sodiqlikda tarbiyalashdan iboratdir.

Sharq xalqlarining ma’naviy dunyosining sayqallanib rivoj topib jahonga chiqishida Sharq renesansi –Uyg‘onishi deb nomlanuvchi davr mutafakkirlari ijodi muhim o‘rinni egallaydi. Uyg‘onish jarayoni IX asrdan XV-XVI asrlargacha davom etib, bu oraliqda juda ko‘plab buyuk olimlar yetishib chiqib faoliyat olib bordilar. Movaraunnahr va Xurosondagi ma’naviy ko‘tarilish ilm-fan va ma’rifat sohasida bo‘lib, bu davrdagi ma’naviy meros durdonalari ilmiy hamda ta’limiy-axloqiy asarlarga ajratilgan. Buyuk qomusiy olimlar al-Xorazmiy, Abu Nasr Forobi, Ahmad al-Farg‘oniy, Ibn Sino; ta’limiy-axloqiy risolalar mualliflari Yusuf Xos Xojib, Ahmad Yugnakiy, Kaykovus, Muslihiddin Sa’diy, Abdurahmon Jomiy, Alisher Navoiy, Jaloliddin Dovoniy kabi darg‘alar betakror milliy meros qoldirdilar. Didaktik asarlardagi asosiy masala bu inson muammosi bo‘lgan. Insoniylik, insonni ulug‘lash g‘oyasi ta’lim-tarbiyaning asosiy o‘zagi sanalgan. Ular asarlardagi pedagogik qarashlarni quyidagicha baholash mumkin: Birinchidan, ta’limiy-didaktik asarlarda barkamol inson tarbiyasi asosiy mavzu hisoblanadi;

Ikkinchidan, mutafakkirlar ijodida milliy qadriyatlarga sodiqlik tarannum etiladi;

Uchinchidan, insonparvarlik g‘oyalari – ya’ni o‘zaro hurmat, adolat, mehr-muhabbat, oilaning muqaddasligi kabi fazilatlar oliy qadriyatlarni sifatida talqin qilinadi.

Bugungi kun yoshlari vatanimizda yashab ijod etgan buyuk ajdodlarimizning ijodiy salohiyati, ular qoldirgan boy adabiy meros va uning mohiyati, ajdodlarimizning jahon madaniyatida tutgan o‘rni va qo‘sghan hissalari haqida mukammal bilimlarga ega bo‘lishlari kerak. Milliy ta’lim - tarbiya sohasida ularning adabiy merosiga suyanamiz. Chunki bu asarlarda inson ma’naviy shakllanishiga doir barcha o‘gitlar keltirib o‘tilgan. Sharq Uyg‘onish davri mutafakkirlari ijodidagi insonparvarlik g‘oyalardan milliy tarbiya tizimida foydalanishning eng muhim sabablari sifatida quyidagilarni aytishimiz mumkin:

- Bu asarlarda insoniy xislatlarning eng mukammal ko‘rinishlari qayd etilgan.
- Yosh avlodda ma’naviy yetuk qiyofani yaratish uchun tayanch manba bo‘la oladi.
- Insonni hayot davomida uchrashi mumkin bo‘lgan ma’naviy qiyinchiliklarni yengib o‘tishida odil quroq vazifasini bajaradi.
- Yoshlarni ommaviy madaniyat xurujlari ta’siriga berilishining oldini olish uchun bunday asarlarga jalb etish hamda ularda o‘z millati madaniyatiga nisbatan mehr-muhabbatni tarkib toptirishda foydalanish mumkin.
- Buyuk ajdodlarning ibratli hayot yo‘lini o‘rganish orqali yoshlar o‘z kelajak yo‘llarini aniqlashlarida saboq oladilar.

Insoniylik g‘oyasida yuksak axloqiy xislatlar ifodalangani uchun ham Sharq uyg‘onish davri falsafasi va pedagogikasida ta’limiy-axloqiy yo‘nalish muhim ahamiyat kasb etdi. Zamonaviy pedagogikaning axloqiy tarbiya berish borasidagi amaliy ishlarining asosini allomalar fikrlari tashkil etadi. Axloqiy me’yorlarni vujudga keltirishda va yuzaga kelgan axloqiy noma’qulchiliklarni bartaraf etishda olimlar ko‘rsatib o‘tgan yo‘l-yo‘riqlarga tayaniladi. Masalan, insondagi insonparvarlik xislatlaridan biri bo‘lgan do‘st tutmoq odobi haqida Kaykovusning “Qobusnom” asarida qimmatli fikrlar bayon qilingan. Tarbiya jarayonida bolaga asardagi fikrlarni o‘rganishni taklif etish barobarida unda bu fazilat qay darajada tarkib topganligini so‘rash va kamchiliklarni bartaraf qilish mumkin. Kaykovus, inson do‘stsiz bo‘lgandan ko‘ra, birodarsiz bo‘lgani durustdir, deydi. Kishining do‘sti qancha ko‘p bo‘lsa, aybi shuncha sir tutiladi va fazilati ko‘payadi. Qiyinchiliklarda hamdard, sadoqatli, ta’magir, hasadchi bo‘lmagan, aqli, ilmli, muruvvatli kishilarni do‘st tutish mumkin, deb ta’kidlaydi. Ko‘p hollarda insonlardan chinakam do‘stingiz bormi, deb savol berilganda haqiqiy do‘st mavjudligiga ishonmasliklarini aytadilar. Vafodor do‘st topish uchun insonning o‘zi ham kimgadir o‘z vafodorligini bildirishi zarur. Do‘stlik - bu odamni o‘z-o‘zi bilan do‘st bo‘la olishidan boshlanadi.

O‘z “Men”ini tushungan va uni hurmat qila olgan inson atrofdagilarga ham xuddi shunday munosabatda bo‘ladi. Demak do‘stlik fazilatini o‘rganish asosida do‘st uchun qo‘yilgan talablarni avvalo bola o‘zida shakllantirishi zarurligini tushuntirib borish lozim.

Uyg‘onish davrining yana bir buyuk arbobi A.Yugnakiy eng ezgu insoniy xislatlardan biri sifatida saxovatlilikni ulug‘laydi. Saxiylikni kamolot belgisi deb tushunadi. Saxiylik borasidagi Yugnakiy hikmatlarini hayotiy isbotlar asosida tushuntirilsa uning ta’sir doirasi yanada kengayadi. Masalan, bolalarda yakka hokimlikka intilish va o‘zini tengdoshlariga nisbatan ustunligini ko‘rsatishga urinish xislati ko‘p uchrab turadi. Alloma haqiqiy komil inson bo‘lish uchun faqat o‘z g‘amini yemasdan, atrofdagilarga nisbatan ochiqko‘ngil, muhtojligida yordam qo‘lini cho‘za biladigan mard bo‘lish zarurligini ta’kidlaydi. Bu fikrlarni singdirish orqali jamoadan ajralib qolish xavfi tug‘ilgan bolani jamoada faollik ko‘rsatishga qaytarish mumkin. Olimning o‘gitlari bolalarda yaxshi xulq-odobni shakllantirish va yomon illatlardan soqit qilishning yo‘llarini topish imkoniyatlarini beradi. Nafaqat A.Yugnakiy, balki, barcha mutafakkirlar ijodida milliy va umuminsoniy qadriyatlarni shakllantirish g‘oyalari mujassamlashgan. Shu munosabat bilan, yosh

avlodga insonparvarlik g‘oyalarini Sharq mutafakkirlari ijodidan foydalangan holda tarkib toptirish imkoniyatlarini izlab topish kerak. Maktabgacha ta’lim muassasalarida bolalarga hikmatli so‘zlarni ko‘proq yod oldirish, maktablarda buyuk allomalarga bag‘ishlangan ijodiy kechalarni doimiy tashkil qilish, adabiyot va boshqa tarbiyaviy darslarda ularning axloqiy qarashlarini o‘rganibgina qolmasdan, balki mohiyati, zaruriyatidan kelib chiqqan holda bahs-munozaralar tashkil qilish mumkin. Bu munozaralarda har bir bola ishtiroki talab qilinadi, va o‘z-o‘zidan har bir bolada hikmatlarni o‘rganish ishtiyoqi tug‘iladi. Yoshlikda olingan bilimlar, ahdga aylangan maqsadlar, singdirilgan ijobiy xislatlar insonning butun umri davomida saqlanib qoladi.

Mamlakatimizda milliy qadriyatlarga nisbatan hurmat, ularni asrab-avaylash, kelajak avlodga bus-butun qilib yetkazish, an’analarimizga sodiqlik ruhini yo‘qotmaslik borasida ko‘plab ishlar amalga oshirilmoqda. O‘zida insonparvarlikning muhim tomonlarini qaror toptirgan, ya’ni fidoiy, mehrbon, yaxshi xulqli, saxiy, vafodor shaxslargina vatan qadrini, yurt manfaatini o‘z manfaatlardan ustunroq qo‘ya oladi. Yurt istiqboli uchun munosib hissa qo‘shadi.

Movaraunnahrda Amir Temur tomonidan markazlahgan davlat barpo etilishi va uning fan, madaniyat va ma’rifat rivojiga qo‘shgan hissasi

Amir Temur hayotlik davridayoq uning harbiy san’ati va davlat boshqarish uslubiga bag‘ishlangan maxsus asar yaratilib, u «Temur tuzuklari» nomi ostida shuhrat topadi. Bu asar shaxsan Temurning og‘zidan yozib olingan deb hisoblanadi. Unda davlatni boshqarishda kimgarga tayanish, toj-u taxt egalarining tutumi (yo‘nalishi) va vazifalari, (vazir va qo‘sishin boshliqlarini saylash, sipohlarning maoshi) mamlakatni idora etish tartibi, davlat arboblari va qo‘sishin boshliqlarining burchi va vazifalari, amirlar, vazirlar va boshqa mansabdolarning toj-u taxt oldida ko‘rsatgan alohida xizmatlarini taqdirlash tartibi va boshqalar xususida bayon etiladi.

Amir Temur umr bo‘yi quyidagi o‘n ikki tamoyilga amal qilgan:

- Har erda va har vaqtida islom dinini qo‘llab-quvvatlagan.
- Davlat ishlarini kengash assosida boshqargan.
- Salatanat ishlarini murosayu madora orqali yurgizgan.
- Davlat ishlarini qonun-qoida va tuzuklarga asoslanib boshqargan.
- Amirlar va sipohiylargan hurmat ko‘rgazgan.
- Adolat va insofga tayangan.
- Fuqarolarga izzat-hurmat ko‘rgazgan.
- Azmu jazm bilan ish tutgan.
- Raiyat ahvoldidan doimiy ogoh bo‘lgan.
- Turku tojik, arabu ajamning turli toifalariga hurmat ko‘rsatgan.
- Do‘stlarni unutmagan va ularga yordam bergen.
- Har joyda sipohiyarni hurmat qilgan.

**“TEMUR TUZUKLARI”DAGI
O‘GITLARNI MOHIYATI VA
VAZIFASIGA KO‘RA QUYIDAGI
GURUHLARGA AJRATISH
MUMKIN:**

**“TEMUR TUZUKLARI”DAGI
O‘GITLARNING AXLOQ VA ODOBGA
DOIR TURLARI:**

1. Din va shariatga doir.	1. Adolat vaadolatsizlik.
2. Davlat va uni idora etishga doir.	2. So‘z va ishonch birligi.
3. Kengash O‘tkazishga oid.	3. Do‘st va dushmanlik.
4. Podsho va vazirlarga doir.	4. Botirlik va qo‘rqoqlik.
	5. So‘z va shirin-suxanlik.

“Temur tuzuklari”dagi hikmatlardan namunalar:

1. Adovat emas, adolat engadi.
2. So‘zlaguvchi gar nodon erur, tinglaguvchi dono o‘lsin.
3. Ota bo‘lman, ota qadrini bilmas.
4. Do‘smandan qo‘rqma, munofiqdan qo‘rq.
5. Ishon. Ammo shubha qil.
6. Kuch – adolatdadir.
7. Do‘stlik sinovda chiniqadi.
8. Filning dumy bo‘lguncha, chumolining boshi bo‘l.
9. Toy mingan – ot ham minadi.
10. Botir jangda bilinar, dono – mashvaratda.
11. Birliksiz kuch bo‘lmas.

Amir Temur o‘zining hayoti tamoyillari haqida shunday degan:

“Men o‘z hayotim mobaynida besh narsaga qat’iy e’tiqod qo‘ydim va hamishalig‘ ularga amal qildim, ular ushbulardir:

1. Olloh — ul har narsaga qodir kuch, sidqidildan sig‘insang, istagan murodu maqsadingga etkazadi;
2. Tafakkur — fikrlash va mushohada qobiliyati;
3. Qilich — ul yigitning yo‘ldoshi, el-yurt osoyishtaliginining posboni, har qanday dushmanning mahv etish quroli, aning qudrati ila dinsizlarni dinga solmoq mumkin;
4. Iymon — ul insonni barcha jonlilardan farqlantirib turuvchi xususiyatdir. Imonli odam xiyonat qilmaydi, qarindosh-urug‘lari, elu-xalqning or-nomusini himoya qiladi, halollik va poklikni fazilat biladi;
5. Kitob (bitik) — barcha bunyodkorlik, yaratuvchanlik va aql idrokning, ilmu donishning asosidir, hayotni o‘rgatuvchi murabbiyidir”.

Mirzo Ulug‘bekning pedagogik g‘oyalari va ma’rifatparvarlik xizmatlari

Samarqandda o‘z atrofida to‘plangan olimlarning bevosita ishtiroti va yordamida Ulug‘bek 1424-1428-yillarda shahar yaqinida Qbirahmat anholi bo‘yida rasadxona qurdirdi. Doira shaklida bino qilingan bu ulkan imoratning aylanasi 47 metr, balandligi 31 metr edi. Bobo‘rning yozishicha, u uch qavatli bo‘lgan. Binoning sirti koshin va sirli parchinlar bilan qoplangan. Binoning ichki sahni sudsi faxriy (sekstant) va koridorlar bilan to‘rt qismlarga ajratilgan. Rasadxona ichki devorlarida koinot-u Er sharining umumiyl manzarasi tasvirlangan bo‘lib, shu tufayli bu mavzu aholi o‘rtasida «NAQShi jahon» degan nom bilan shuhrat topadi.

Samarqandda Ulug‘bek rahbarligida barpo etilgan bu ilmiy dargoh matematika, ayniqsa astronomiya sohasida ilmiy dunyoda olamshumul ahamiyat kasb etgan natijalarga erishadi. Rasadxonada olib borilgan kuzatish va tadqiqotlar tufayli 1018 sobita (qo‘zg‘almas) yulduzlarning o‘rni va holati aniqlanib, ularning astronomik jadvali tuziladi. O‘rta Osiyo, YAqin va O‘rta SHarq mamlakatlari bo‘ylab joylashgan 683 geografik punktlarning Samarqand kengligiga nisbatan

koordinatalari belgilab chiqildi. Rasadxonada olib borilgan tadqiqotlarning natijalari asosida matematika va astronomiyaga oid qator nodir asarlar yaratildi.

«Ziji jadidi Ko‘ragoniy» dan tashqari Ulug‘bek «Tarixi arba’ ulus» (To‘rt ulus tarixi) nomli tarixiy asar hamda musiqa ilmiga bag‘ishlangan beshta risola yozadi.

Ulug‘bek davrida maktab islohoti

Ulug‘bek Movarounnahr shaharlarini, xususan Samarqand va Buxoroni ilm-u ma’rifat dargohiga aylantirishga intiladi. Uning farmoni bilan 1417-yilda Buxoroda, 1417-1420-yillarda Samarqandda va 1433-yilda G‘ijduvonda madrasalar qad kO‘taradi. Hatto Buxoro madrasasining darvozasiga «Bilim olish har bir musulmon ayol va erkakning burchidir» degan kalima o‘yib yozib qo‘yiladi.

Ulug‘bek ilmiy merosining eng asosiysi, ma’lum va mashhuri uning “Ziji” bo‘lib, bu asar “Ziji Ulug‘bek”dir. “Ziji jadidi ko‘ra gonyi” deb ham ataladi. “Ziji”dan tashqari uning qalamiga mansub rivoziyot asari — “Bir daraja sinusni aniqlash haqida risola”, yulduzlarga bag‘ishlangan “Risolai Ulug‘bek” (yagona nusxasi Hindistonning Aligarh universitetining kutubxonasida saqlanadi) va tarixga doir “Tarixi arba’ ulus” asaridir.

Ulug‘bek “Ziji” o‘rta asrlardagi eng mukammal asar bo‘lib, tezda zamondoshlarining diqqatini o‘ziga jalb etdi. Eng avval, bu asar Samarqandda Ulug‘bek atrofida to`plangan olimlar ijodiga katta ta’sir ko‘rsatdi. Alloma o‘z davlatida ta’lim sohasida jiddiy islohotlarni tashkil etdi. U madrasalarni davlat ta’minotiga O‘tkazdi, mudarris (o‘qituvchi)larga oylik ish haqi belgilagan, shogird (talaba)larga stipendiya ajratgan.

Muhammad Tarag‘ay Ulug‘bek madrasa o‘quv rejasiga quyidagi fanlar: arab tili, adabiyot, Qur’on, Hadis, ritorika, mantiq, falsafa, fikh (qonunchilik), metafizika, matematika, astronomiya, tibbiyat, geografiya, tarix kabi fanlarni kiritadi.

Mutafakkir tomonidan barpo etilgan hamda o‘zi bevosita ta’lim bergen madrasalarda o‘qish quyidagi bosqichlardan iborat bo‘lgan:

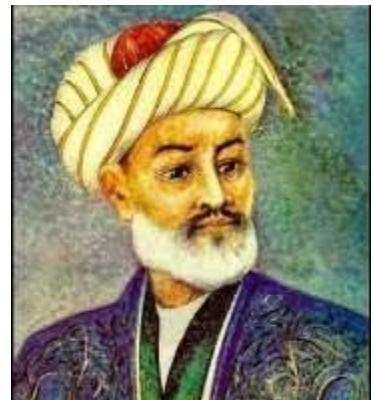
1. «Anda» (kichik) – o‘qish muddati 2 yil.
2. «Aust» (o‘rta) – o‘qish muddati 3 yil.
3. «A’lo» (oliy) – o‘qish muddati 3 yil.

Bunday yondashuvda, bugungi kun nuqtai nazaridan aytganda, bakalavriat va magistratura ko‘zga tashlanadi. Ayni vaqtida ular o‘rta asr Yevropa universitetlari uchun ham xos bo‘lgan.

1. Alisher Navoiyning asarlarida tarbiya va insonparvarlik masalalari

Navoiy ijodining asosini inson va uning ma’naviy dunyosi, muhabbat va go‘zallik tushunchalari haqidagi chuqur uyxayollar, hayot mazmuni haqidagi fikrlar tashkil etadi. Shoir nazarida muxabbat – bu insonni yomonliklardan va ehtiyojga berilishdan forig‘ etuvchi ulug‘-vor axloqiy kuch. U o‘zida oljanoblik va mardonavor ruhni, vafodorlik-ni, insondagi barcha imkoniyatlar va ma’naviy kuchlarning faol namoyon bo‘lishi yo‘llarini aks ettiradi. Odamiylikning mezoni Navoiyning fikricha, yaxshilikning, odamiylikning mezoni – bu xalq g‘am tashvishi bilan yashashdir: Odamiy ersang, demagil odamiy Oniki, yo‘q xalq g‘amidin g‘ami.

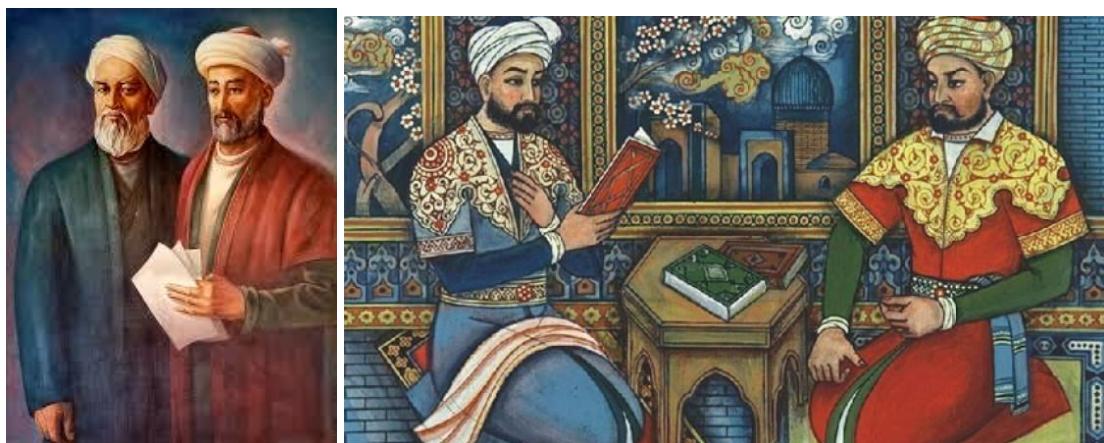
Alisher Navoiy “sabr” to‘g‘risida Qanoat buloqdur-suvi olgan bilan kurimaydi; xazinadir – naqdisi sochgan bilan kamaymaydi, ekinzordir – urug‘i izzat va shavkat mevasi beradi; daraxtdir – shoxi tortinchoqlik va hurmat mevasi etkazadi. Alisher Navoiy “sabr” to‘g‘risida Saxovat insoniyat bog‘ining borvar shajaridur (boqiy ildizidir), balki ul shajarning mufid samaridur (hosilasidur).

Odamiylik kishvarining bahri mavjvari (odamiylik dengizining mavjlari), balki ul mavj bahrining samin gavhari.

Navoiyning maktab va madrasalar rivojiga qo'shgan hissasi O'rta asrning buyuk adibi Alisher Navoiyning turkiyzabon xalqlar, xususan o'zbek xalqining ma'naviy ravnaqi yo'lidagi mamlakat obodonchiligi, el-yurtning farovonligi yo'lidagi faoliyati beqiyosdir. U birgina Hirot shahri yaqinida Injil anhori bo'yida bir qancha binolar: "Ixlosiya" madrasasi, uning qarshisida "Xolisiya" xonaqohi, "Qudsiya" jome' masjidi, "Shifoysi" davolash uyi, "Safoysi" hammomi, va ular qoshiga toshhovuz qurdiradi. Navoiyning oqituvchi (mudarris) to'grisidagi fikrlari Mudarris kerakki, g'arazi mansab bo'lmasa va bilmas ilmni aytishga urinmasa, manmanlik uchun dars berishga havas ko'rgazmasa va olg'irlilik uchun gap-so'z va g'avg'o yurgizmasa, nodonlikdan sallasi katta va pechi uzun bo'lmasa, gerdayish uchun madrasa ayvoni boshi unga o'rin bo'lmasa.

Navoiy ijodining asosini inson va uning ma'naviy dunyosi, muhabbat va go'zallik tushunchalari haqidagi chuqr uy-xayollar, hayot mazmuni haqidagi fikrlar tashkil etadi. Shoир nazarida muxabbat – bu insonni yomonliklardan va ehtiyojga berilishdan forig' etuvchi ulug'-vor axloqiy kuch. U o'zida oljanoblik va mardonavor ruhni, vafodorlik-ni, insondagi barcha imkoniyatlar va ma'naviy kuchlarning faol namoyon bo'lishi yo'llarini aks ettiradi. Inson ruhining go'zallikka intilishi va bu go'zallik uchun axloqiy jasorat ko'rsatishga tayyorlik Navoiyda shoирning ijodiy tasavvurida yaratilgan yuksak ulug'verlik ko'rinishida tasvirlanadi.

Alisher Navoiyning yozishicha, faqat inson Allohning ilmu hikmatiga oshno qilingan ("Qilding ani orifi ul ma'rifat"), faqat odamga ma'rifat ganji ishonib topshirilgan. Navoiy Qur'on oyatlariga ishora etib, inson ulug'ligini bunday ta'rif etadi:

"Karramno" – keldi manoqib anga

"Ahsani taqvim" – munosib anga.

Alisher Navoiy insonga birinchi navbatda hayotdagi kirdikoriga qarab baho bergen. Inson jamiyatga naf keltirishi, foydali ishlari bilan qadrli. Boshqalarga ziyon etkazadigan, jamiyat tengligi va osoyishtaligini buzadigan, siyrati suratiga to'g'ri kelmaydigan kimsalar chin inson emas. U jamiyatning har bir a'zosidan – shohmi, gadomi – inson nomiga munosib bo'lishlikni talab etadi. Navoiyning fikricha, yaxshilikning, odamiylikning mezoni – bu xalq g'am tashvishi bilan yashashdir:

Odamiy ersang, demagil odamiy

Oniki, yo'q xalq g'amidin g'ami.

Alisher Navoiy "qanoat" to'g'risida

Qanoat buloqdur-suvi olgan bilan kurimaydi; xazinadir – naqdisi sochgan bilan kamaymaydi, ekinzordir – urug‘i izzat va shavkat mevasi beradi; daraxtdir – shoxi tortinchoqlik va hurmat mevasi etkazadi.

Kimki, qanoatga odatlansa, shoh va gadoy bordi-keldisidan ozod bo‘ladi... Qanoat qo‘rg‘ondir, u erga kirsang nafs yomonligidan qutularsan, tog‘likdir – u yerga chiqsang dushman va do‘stga qaramlikdan xalos bo‘larsan; tubanlashishdir – natijasi yuksaklik; zoriqishlikdir – foydasi ehtiyyotsizlik urug‘ining mevasi farovonlik...

Alisher Navoiy “sabr” to‘g‘risida

Sabr achchiqdir – ammo foyda beruvchi, qattiqdir – ammo zararni daf etuvchi... Sabr shodliklar kalitidir va bandlar ochqichidir.

U o‘rtoqdir – suhbat zerikarli, ammo maqsadga olib boruvchi; ulfatdir – umidi uzun, ammo oxiri estakka eltuvchi.

Ulovdir – yurishi taxir, ammo manzilga eltuvchi; tuyadir – qadami og‘ir, lekin bekatga tushiruvchi.

Achchiq so‘zli nasixatchiday tabiat undan olinadi, lekin zaminda maqsad xosil bo‘ladi. Badxo‘r dori beruvchi tabibday kasal undan qiynaladi, ammo so‘ngida sog‘lik yuz beradi.

Alisher Navoiy “muruvvat va saxovat ” to‘g‘risida

Saxovat insoniyat bog‘ining borvar shajardin (boqiy ildizidir), balki ul shajarning mufid samaridur (hosilasidur). Odamiylik kishvarining bahri mavjvari (odamiylik dengizining mavjlar), balki ul mavj bahrining samin gavhari... Ma’dumlikda (insoniy fazilat sifatida) muruvvat karamning urug‘ qayoshidur (qarindoshidir), balki tav‘amon (umuman) qarindoshidur... Sohibi muruvvat (muruvvatli kishi) sharif xalqidin ayrimaydurkim, u qayda bo‘lsa Tengri panohida bo‘lsin – izzat va sharaf oromgohida.

Muruvvat – barcha bermakdur, emak yo‘q, // Futuvvat – barcha qilmoqdur, demak yo‘q. SHoir nazdida muruvvat odamgarchilik yuzasidan qilingan yaxshilik, saxovat, himmatdir, o‘zida bor narsalarini muhtojlarga berish, emay edirish, kiymay kiydirishdir. Futuvvat esa barchaga yaxshilik ko‘rsatish, ammo evaziga hech narsa talab va ta‘ma qilmaslikdir

Navoiyning maktab va madrasalar rivojiga qo‘shgan hissasi

O‘rtalashni buyuk adibi Alisher Navoiyning turkiyzabon xalqlar, xususan o‘zbek xalqining ma’naviy ravnaqi yo‘lidagi mamlakat obodonchiligi, el-yurtning farovonligi yo‘lidagi faoliyati beqiyosdir. Mirzo Muhammad Haydarning yozishicha, Navoiyning har yilgi daromadi o‘n sakkiz ming “shohruhiy” dinorga teng bo‘lgan. Bu mablag‘ning deyarli hammasini u xayrli ishlarga, shu jumladan jamoat qurilishlariga sarf etgan. U birgina Hirot shahri yaqinida Injil anhori bo‘yida bir qancha binolar: “Ixlosiya” madrasasi, uning qarshisida “Xolisiya” xonaqohi, “Qudsiya” jome’ masjidi, “Shifoysiya” davolash uyi, “Safosiya” hammomi, va ular qoshiga toshhovuz qudiradi. Binokorlik ishlari Hirotning qator mohir me’mor, muhandis, banno va naqqoshlari tomonidan bajariladi. “Ixlosiya” madrasasi va “Xolisiya” xonaqohida bir necha ming kishi istiqomat qilib, fan, adabiyot va san‘at bilan mashg‘ul bo‘lgan. O‘scha davr tarixchisi Xondamirning yozishicha “Xolisiya” xonaqohida har kuni zaifa saqlab qolish, fursat boy berilgan davrlarda esa istiqlol uchun xalqimiz birdamlik bilan oyoqqa turdi, “yo hayot, yo mamot” shiori ostida qahramonona kurashdi.

Navoiyning o‘qituvchi (mudarris) to‘grisidagi fikrlari

Mudarris kerakki, g‘arazi mansab bo‘lmasa va bilmas ilmni aytishga urinmasa, manmanlik uchun dars berishga havas ko‘rgazmasa va olg‘irlik uchun gap-so‘z va g‘avg‘o yurgizmasa, nodonlikdan sallasi katta va pechi uzun bo‘lmasa, gerdayish uchun madrasa ayvoni boshi unga o‘rin

bo‘lmasa. ... Yaramasliklardan qo‘rqa va noplilikdan qochsa, nainki, o‘zini olim bilib, necha nodonga turli xil fisq ishlarni mumkin, balki halol qilsa, qilmas ishlarni qilmoq uchun sodir bo‘lsa va qilar ishlarni qilmaslik unga qoida va odat bo‘lib qolsa. Bu mudarris emasdir, yomon odatni tarqatuvchidir”.

“Uning ishi odam qo‘lidan kelmas, odam emas, balki dev ham qila bilmas. Bir kuchli kishi bir yosh bolani saqlashga ojizlik qilardi, u esa bir to‘da bolaga ilm va adab o‘rgatadi, ko‘rkim bunga nima etsin.

Shunisi ham borki, u to‘dada fahm-farosati ozlar bo‘ladi, unday kishiga yuzlarcha mashaqqat kelsa qanday bo‘ladi. Har qanday bo‘lsa ham, yosh bolalarga uning haqqi ko‘pdir. Agar shogird podshohlikka erishsa ham unga (muallimga) qulluq qilsa arziydi.

Haq yo‘lida kim senga bir harf o‘qitmis ranj ila,

Aylamat bo‘lmas ado oning haqin yuz ganj ila.

Zahiriddin Muhammad Boburning pedagogik fikrlari

Zahiriddin Muhammad Bobur o‘rta asr Sharq madaniyati, adabiyoti va she’riyatida o‘ziga xos o‘ringa ega adib, shoir, olim bo‘lish bilan birga, yirik davlat arbobi sifatida ham o‘chmas nom qoldirdi. Serjilo o‘zbek tilida yozilgan, Movarounnahr, Xuroson, Eron va Hindiston xalqlarining tarixi yoritilgan «Boburnoma» asari bilan jahonning buyuk tarixnavis, axloqshunos olimlari qatoridan joy oldi. Tarix, geografiya, musiqa, harb ilmi kabi fanlar rivojiga ulkan hissa qo‘shgan Boburning ma’na-viy merosida yoshlarni bilim olishga, odobli, axloqli bo‘lishga da’vat etish g‘oyasi ustun turadi. Adabiyot, nafis san’at, tabiat go‘zalligiga yoshlidan mehr qo‘yan Bobur, barcha temuriy shahzodalar kabi bu ilmlarning asosini otasi saroyida etuk ustozlar rahbarligida egalladi. Bobur kishilarni birodarlikka, inoqlikka, shafqatli, insofli bo‘lish, Vatanni e’zozlashga chaqirdi. Uning ma’rifatparvarligi, ax-loqiy g‘oyalari o‘z davrida katta ahamiyat kasb etdi.

Boburning ijtimoiy-axloqiy qarashlari uning «Boburnoma» asarida aks ettirilgan. U kishilar xulqini uning faoliyati bilan chambarchas bog‘liq holda talqin etadi. U har qanday kimsani emas, balki haqiqiy insonni qadrlaydi, uning mehnat faoliyati va xulq-atvorini madh etadi. Shoir kishilarning tashqi ko‘rinishlari ularning ichki dunyosini ifodalashini yaxshi anglaydi va bunda tasvirga alohida e’tibor beradi. «Boburnoma» asarida 80 dan ortiq shaxsning nomi tilga olinib, 50 dan ortiq zamondoshining xulq-odobi, insoniyligi, nasabi, kasbi, ijodi va fanga qo‘shgan hissasi haqida to‘xtaladi, ulargaadolatli baho beradi, o‘z munosabatini bildiradi.

«Boburnoma»da o‘sha davrning siyosiy voqealari mukammal bayon qilinar ekan, o‘z yurti Farg‘ona viloyatining siyosiy-iqtisodiy axvoli, uning poytaxti Andijon shahri, shuningdek, O‘rta Osiyoning yirik shaharlari — Samarqand, Buxoro, Qarshi, Shahririsabz, O‘sh, Urganch, O‘ratepa, Termiz va boshqa shaharlар haqida ham nihoyatda nodir ma’lumotlar keltirgan. Unda Qobul ulusining yirik shaharlari Qobul, G‘azna va ular ihtiyyoridagi ko‘pdan-ko‘p tumanlar, viloyatlar, shimoliy Hindiston haqida ma’lumotlarni uchratish mumkin.

Zaxiriddin Muhammad Bobur ijodida do‘stlik g‘oyasi keng ma’noda ifodalangan. Shoir do‘stlikni millatlar, ellar do‘stligi va birga faoliyat ko‘rsatayotgan lashkarlar elkadoshligi, oila a’zolari, olim, shoir hamda ulamolar hamkorligi kabi insoniy fazilatlar, deb tushundi, do‘stman deb, dushmanning ishini qilgan shaxslardan nafratlandi. Bobur faoliyatida ibrat, namuna ko‘rsatish yo‘li bi-lan boshqalarga o‘rnak bo‘lish va nasihat qilish yaqqol ko‘zga tashlanadi. U farzandlari, qo‘l ostidagi beklar va lashkarlaridan har bir ish o‘z vaqtida bajarilishini talab etgan. E’tiborlisi shundaki, ibrat ko‘rsatish yoki amalda namuna bo‘lish urush sharoitida, issiqsovusqa bardosh berishda, oz sonli kuch bilan Falaba qozonishda, ayniqsa, berilgan vazifalarni o‘z vaqtida bajarishni talab qilishda asqatar edi. Xalq urf-odatlari, rasm-rusumlari, umuminso-niy sifatlar bo‘lmish mehr-

muhabbat, raxm-shafkat yunalishidagi odatlar asrlar osha avloddan-avlodga utib boraveradi. Chunki xalq ijobjiy udumlari davr-ning madaniyatli, ma'rifatli kishilari tomoni-dan katta bir meros sifatida urganiladi va keng targib etiladi. Bobur asarlarida ham O'rta Osiyo, Afg'oniston, Eron, Hindiston xalqlari udumlari, rasm-rusumlari kabi madaniy-ma'naviy meroslari o'sha xalqlarning ijobjiy fazilatlari tarzida badiiy aks ettirilgan.

Umuman, davlat arbobi va ko'p vaqt jangu jadallarda o'tgan sarkarda sifatida ijtimoiy faoliyatining eng qizg'in davrida ham, shaxsiy hayoti va davlati nihoyatda murakkab va xatarli sharoitda qolgan chog'larida ham Bobur ijodiy ishga vaqt topa bilgan, ilm, san'at va ijod ahlini o'z atrofiga to'plab, homiylik qilgan, ularni rag'batlantirgan. O'tmisht adabiyot va tarix, musiqa va san'atdan yaxshi xabardor bo'lgan, diniy ta'limotga chin ixlos qo'ygan Bobur har doim olimu fozillar davrasida bo'ldi, xususan ijod ahliga, kasbu hunar sohiblariga samimi ehtirom ko'rgazib homiylik qildi, ularni moddiy va ma'naviy rag'batlantirib turdi. Ijod va san'at ahliga bunday mehrli munosabat aslo bejiz bo'lmasan. Bobur tabiatan ijodkor edi. Yigitlik yillaridan boshlab to umrining oxirigacha samarali ijodiy ish bilan shug'ullandi, har qanday sharoit va vaziyatlarda ham ijoddan to'xtamadi, natijada, har jihatdan muhim boy ilmiy va adabiy meros qoldirdi.

Bobur 1526-yilning 21-aprelida Dehli hukmdori Ibrohim Lo'diy qo'shinlarini tor-mor keltirdi. Bu g'alaba natijasida Bobur SHimoliy Hindistonni egalladi. 1526-yilning 27-aprelda Dehli shahrida Bobur podshoh nomiga xutba' o'qildi. Shu tariqa, yangi saltanat Boburiylar sultanatiga asos solinadi.

Bobur podshoh Hindistonda bir-biri bilan dushmanlik kayfiyatida bo'lgan mayda mustaqil rojalarni (hukmdorlarni) ham qilich, ham siyosat yo'li bilan birlashtiradi va 1530 yilgacha markazlashgan yirik sultanatini barpo etadi. Bu sultanat 332 yil (1526-1858-yillar), ya'ni Hindistonni Buyuk Britaniya to'liq bosib olgunga qadar hukm surdi.

Bobur xayotiy esdaliklar yozish maktabini «Boburnoma» asari orkali boshlab berdi.

«Muxtasar», «Mubayyin», «Voldiya», «Xatti Boburiy» kabi asarlarida ta'lim-tarbiya masalalariga alohida e'tibor qaratgan.

Uning ijodiga mansub bo'lgan «Xatti Boburiy» uzoq yillar davomida maktablarda, madrasalarda savod o'rgatish kitobi sifatida foydalanilgan.

Bobur nafaqat buyuk davlat arbobi, mohir sarkarda, shoир, bastakor, ayni paytda mashhur tarixchi olim hamdir. Bu borada uning nomini abadiylikka muhrlagan asar - "Boburnoma"dir.

Zahiriddin Muhammad Bobur o'rta asr Sharq madaniyati, adabiyoti va she'riyatida o'ziga xos o'ringa ega adib, shoир, olim bo'lish bilan birga, yirik davlat arbobi sifatida ham o'chmas nom qoldirdi. Serjilo o'zbek tilida yozilgan, Movarounnahr, Xuroson, Eron va Hindiston xalqlarining tarixi yoritilgan «Boburnoma» asari bilan jahonning buyuk tarixnavis, axloqshunos olimlari qatoridan joy oldi. Tarix, geografiya, musiqa, harb ilmi kabi fanlar rivojiga ulkan hissa qo'shgan Boburning ma'na-viy merosida yoshlarni bilim olishga, odobli, axloqli bo'lishga da'vat etish g'oyasi ustun turadi. Adabiyot, nafis san'at, tabiat go'zalligiga yoshligidan mehr qo'ygan Bobur, barcha temuriy shahzodalar kabi bu ilmlarning asosini otasi saroyida etuk ustozlar rahbarligida egalladi. Bobur kishilarni birodarlikka, inoqlikka, shafqatli, insofli bo'lish, Vatanni e'zozlashga chaqirdi. Uning ma'rifatparvarligi, ax-loqiy g'oyalari o'z davrida katta ahamiyat kasb etdi.

Boburning ijtimoiy-axloqiy qarashlari uning «Boburnoma» asarida aks ettirilgan. U kishilar xulqini uning faoliyati bilan chambarchas bog'liq holda talqin etadi. U har qanday kimsani emas, balki haqiqiy insonni qadrlaydi, uning mehnat faoliyati va xulq-atvorini madh etadi. Shoир kishilarning tashqi ko'rinishlari ularning ichki dunyosini ifodalashini yaxshi anglaydi va bunda tasvirga alohida e'tibor beradi. «Boburnoma» asarida 80 dan ortiq shaxsning nomi tilga olinib, 50

dan ortiq zamondoshining xulq-odobi, insoniyligi, nasabi, kasbi, ijodi va fanga qo'shgan hissasi haqida to'xtaladi, ulargaadolatli baho beradi, o'z munosabatini bildiradi.

«Boburnoma»da o'sha davrning siyosiy voqealari mukammal bayon qilinar ekan, o'z yurti Farg'ona viloyatining siyosiy-iqtisodiy axvoli, uning poytaxti Andijon shahri, shuningdek, O'rta Osiyoning yirik shaharlari — Samarcand, Buxoro, Qarshi, Shahririsabz, O'sh, Urganch, O'ratepa, Termiz va boshqa shaharlar haqida ham nihoyatda nodir ma'lumotlar keltirgan. Unda Qobul ulusining yirik shaharlari Qobul, G'azna va ular ihtiyyoridagi ko'pdan-ko'p tumanlar, viloyatlar, shimoliy Hindiston haqida ma'lumotlarni uchratish mumkin.

Umuman, davlat arbobi va ko'p vaqtin jangu jadallarda o'tgan sarkarda sifatida ijtimoiy faoliyatining eng qizg'in davrida ham, shaxsiy hayoti va davlati nihoyatda murakkab va xatarli sharoitda qolgan chog'larida ham Bobur ijodiy ishga vaqt topa bilgan, ilm, san'at va ijod ahlini o'z atrofiga to'plab, homiylik qilgan, ularni rag'batlantirgan.O'tmish adabiyot va tarix, musiqa va san'atdan yaxshi xabardor bo'lgan, diniy ta'limotga chin ixlos qo'ygan Bobur har doim olimu fozillar davrasida bo'ldi, xususan ijod ahliga, kasbu hunar sohiblariga samimiyl ehtirom ko'rgazib homiylik qildi, ularni moddiy va ma'naviy rag'batlantirib turdi. Ijod va san'at ahliga bunday mehrli munosabat aslo bejiz bo'lмаган. Bobur tabiatan ijodkor edi. Yigitlik yillardan boshlab to umrining oxirigacha samarali ijodiy ish bilan shug'ullandi, har qanday sharoit va vaziyatlarda ham ijoddan to'xtamadi, natijada, har jihatdan muhim boy ilmiy va adabiy meros qoldirdi.

Abdurahmon Jomiyning pedagogik qarashlari

Abdurahmon Jomiyning pedagogik qarashlar Jomiy uchta lirik devon, etti dostondon iborat "Haft avrang" ("Etti taxt"), ta'lim-tarbiyaga oid "Bahoriston" asarlari bilan jahon madaniyati taraqqiyotida munosib o'ringa ega bo'ldi. Jomiy asarlari Jomiyning "Lujjat ul-asror" ("Sirlar dengizi", 1475), "Ashiat ul-lamoat" ("Yiltillagan nur", 1476) diniy-falsafiy qasidasi Ibn Sinoga bag'ishlangan. Dostonlarida xalq ommasining eng yaxshi orzu-umidlarini kuylagan. 7 dostondan iborat "Haft avrang" ("Etti taxt" yoki "Katta ayiq", 1480—87)dagi "Silsilat uz-zahab" ("Oltin zanjir", 1472), "Tuhfat ul-ahror" ("Nuroniyalar tuhfasi", 1481—82), "Sibhat ul-abror" ("Taqvodorlar tasbehi", 1482—83) dostonlarida yuksak xulq-atvor mezonlarini targ'ib qilgan, kishilarni ma'rifatga, yurtparvarlikka, to'g'rilik, insof va iymonga chaqirgan. Jomiyning ta'limiy-axloqiy qarashlari Abdurahmon Jomiyning ta'limiy-axloqiy qarashlari Sa'diyning Guliston asari uslubida yozilgan "Bahoriston" asari va "Xaft avrang"ga kirgan "Tuhfatul axror" hamda "Silsilatuz zahab" ("Oltin zanjir") va boshqa dostonlarida ifodalangan.Jomiy fikrlari Eng zarur bilimni qunt bilan o'rgan, Zarur bo'lмаганнин ахтариб yurma. Qoldiray desang jahonda yaxshi nom, Yaxshilik qil, yaxshilik qilgilib mudom. Abdurahmon Jomiyning ta'limiy-axloqiy qarashlari Sa'diyning Guliston asari uslubida yozilgan "Bahoriston" asari va "Xaft avrang"ga kirgan "Tuhfatul axror" hamda "Silsilatuz zahab" ("Oltin zanjir") va boshqa dostonlarida ifodalangan.Bu dostonlarda va "Bahoriston"da Jomiy hakiqiy kamolotga erishgan inson haqidagi qarashlarini bayon etadi. Jomiy o'zining mashhur "Silsilatuz zahab" ("Oltin zanjir") dostonida esa "Sevimli aziz farzandga nasihat" bobida, avvalo har bir yosh bilim olishi zarurligi, chunki inson umri juda qisqa bo'lib, bu ulfn behuda O'tkazmasligi, ammo bilim olgandan so'ng unga almal qilish lozimligini ta'kidlaydi va amaliyotsiz ilm ham behuda ekanligini alohida uqtiradi.

Jaloliddin Davoniyning axloqiy qarashlari Jaloliddin Davoniy (to'la nomi Jaloliddin Muhammad ibn Asad as Siddiqiy ad Davoniy) (1427 — Davon qishlog'i, Eron — 1502) — Sharq olimi, faylasufi. Yoshligidan ilm-fanga, xususan fiqhshunoslikka qiziqadi. Maktabni bitirgach, Sherozga kelib madrasada tahsil ko'radi. So'ng Sheroz shahri qozisi etib tayinlanadi. Qozilikdan iste'foga chiqqach, mudarrislik qiladi. Umrining oxirida o'z qishlog'iga qaytib, ilmiy ish bilan band

bo‘ladi. Davoniy Eron, Hindiston, Iroqning ko‘p shaharlarida bo‘lib, olim va shoirlar bilan uchrashdi. Forobiy, Ibn Sino, Nasriddin Tusiy va boshqalarning dunyoqarashini o‘rgandi, Temur va temuriylar davrida yashagan mutafakkirlar asarlaridan unumli foydalandi. Davoniyning asosiy asarlari «Axloqi Jaloliy», «Risolatul-xuruf» («Harflar haqida risola»), «Risolayi isboti vojib» («Zaruriyatning isboti haqida risola»), «Risola ulmufradot» («Moddalar haqida risola»), «Risolayi fi tavjix ultashbih» («Majoz talqini haqida risola»), «Risola dar elm un-nafs» («Ruhshunoslik to‘g‘risida risola»), «Tariqati tarbiyat ul-avlod» («Bolalarni tarbiyalash usuli»). Davoniy inson o‘zining aqliy qobiliyatini tarbiyalash uchun quyidagilarga amal qilish lozimligini uqtiradi:

- 1) zehn o‘tkirligi;
- 2) fahmlilik;
- 3) zehn ravshanligi;
- 4) bilimni tez egallash qobiliyati;
- 5) qo‘yilgan muammoni tezda anglashi;
- 6) yodlash qobiliyati;
- 7) xotira.

Davoniy insonga foyda keltiradigan kasb-hunarni uchga bo‘ladi:

- 1) inson aqliy faoliyati bilan bog‘liq;
- 2) ta’lim-tarbiya natijasida vujudga keladigan;
- 3) kishilarning shijoati, jasurligi bilan bog‘liq.

Davoniy insoniy fazilatlarni to‘rtga bo‘ladi:

1. Donolik
2. Adolat
3. Shijoat
4. Iffat.

Jaloliddin Davoniyning axloqiy qarashlari.

Jaloliddin Davoniy (to‘la nomi Jaloliddin Muhammad ibn Asad as Siddiqiy ad Davoniy) (1427 — Davon qishlog‘i, Eron — 1502) — Sharq olimi, faylasufi. Yoshligidan ilm-fanga, xususan fiqhshunoslikka qiziqadi. Maktabni bitirgach, Sherozga kelib madrasada tahsil ko‘radi. So‘ng Sheroz shahri qozisi etib tayinlanadi. Qozilikdan iste’foga chiqqach, mudarrislik qiladi. Umrining oxirida o‘z qishlog‘iga qaytib, ilmiy ish bilan band bo‘ladi. Davoniy Eron, Hindiston, Iroqning ko‘p shaharlarida bo‘lib, olim va shoirlar bilan uchrashdi. Forobiy, Ibn Sino, Nasriddin Tusiy va boshqalarning dunyoqarashini o‘rgandi, Temur va temuriylar davrida yashagan mutafakkirlar asarlaridan unumli foydalandi. U falsafa, axloqshunoslik, mantiq, fiqh, falakiyot, riyoziyot va handasa fanlari muammolarini tadqiq qilib asarlar yozdi. Bu asarlarida inson va uning kamoloti, ilm-fan va uning jamiyatdagi o‘rni, kasb-hunar, yuksak insoniy fazilatlarni egallash haqida fikr yuritdi. Davoniyning asosiy asarlari: «Axloqi Jaloliy», «Risolatul-xuruf» («Harflar haqida risola»), «Risolayi isboti vojib» («Zaruriyatning isboti haqida risola»), «Risola ul-mufradot» («Moddalar haqida risola»), «Risolayi fi tavjix ultashbih» («Majoz talqini haqida risola»), «Risola dar elm un-nafs» («Ruhshunoslik to‘g‘risida risola»), «Tariqati tarbiyat ul-avlod» («Bolalarni tarbiyalash usuli») va b. Davoniyning fors va arab tilida bitilgan qo‘lyozma hamda toshbosmada bosilgan risolalari dunyoning ko‘p kutubxonalarida, shu jumladan O‘zbekiston Fanlar akademiyasi Abu Rayxon Beruniy nomidagi Sharqshunoslik institutida saqlanadi.

“Axloqiy Jaloliy” asarining pedagogik fikrlar rivojidagi o‘rni. Davoniyning axloqiy tarbiyaga bag‘ishlangan “Axloqi Jaloliy” asari dunyoning ko‘p tillariga tarjima qilingan. Asar uch qismdan iborat. Birinchi qism – axloq faniga, ikkinchi qism – “Odamning ichki holati” oilaviy hayotiga,

uchinchi qism – “Shahar (davlat)ni boshqarish va podshohlar siyosati” deb nomlanib, unda muhim ijtimoiy-siyosiy masalalar ko‘tariladi.»Axloqi Jaloliy» mashhur bo‘lib, madrasalarda o‘qitilgan. U 1839 yilda V.Tompson tomonidan ingliz tiliga tarjima qilingan. Asarda ijtimoiy - siyosiy masalalar, axloq - odob qoidalari o‘z aksini topgan. U tarbiyada maktab va oila rolini ko‘rsatadi. U qo`pol, badjahl muallimlarni tanqid qiladi, u aqlii, yaxshi hislatli bo‘lish lozim, deydi. Ota bolani jismoniy tarbiyalasa, muallim uni ma’naviy tarbiyalaydi. Oila va maktab tarbiyasini taqqoslaydi, bunda muallimning roli,o‘rni yuqoriligini ko‘rsatadi. U kasb - hunar egallahshi insoniy fazilat deb biladi. U kasb - hunar egalarini 4 toifaga bo‘ladi:

1. Qalam ahllari: olim, noib, munajjim, qozi, muxandislar.
2. Harbiylar.
3. Savdogar, hunarmandlar.
4. Dehqonlar.

U bularning har biri ichiga ham yana qator fazilatlar kiritadi. U yana sevgini 5 xilga buladi:

- 1.Ilohiy sevgi.
2. Ota - onaga muhabbat.
3. Muallimning o‘ztalabasiga muhabbati.
4. Podshoning fuqarosiga muhabbati.
5. Ilm - ma’rifatga muhabbati. U sevgini ham kamolot belgisi sifatida qaraydi.

Davoniy insondagi yomon xislatlar haqida gapirish bilan birga ularni bartaraf etishga ham maslahatlar beradi. Davoniying ta’lim - tarbiyaga oid qarashlari hozirgi kunimiz uchun ham g‘oyat qimmatli va foydalidir.

8. Husayn Voiz Koshifiyning axloqiy qarashlari. Allomaning “Futuvvatnomai Sultoniy yoxud juvonmardlik tariqati” asarning axloqiy tarbiyada tutgan o‘rni.

XV asrning yirik olimlaridan biri Xusayn Voiz Koshifiy bo‘lib, u ahlok, nujum mantiq, adabiyotshunoslik, riyoziyot, hisob, islam tarixi, ilohiyot, tarix, - musiqashunoslikda tasviriy san’at, tabobat ilmiga oid 200dan ortiq asar qoldirib Sharq ma’naviy madaniyatini rivojlantirishda muayyan o‘rinni egallaydi.

Xusayn Voiz Koshifiy tug‘ilgan yili noma’lum bo‘lib, taxminan 1440 yillarda Xuroson viloyatining Sabzavor shaxxining Bayxaqi qishlog‘ida dunega kelgan deyiladi. U keyinchalik Jomiyning tavsiyasi bilan Xirotg‘a keladi va shu yerda yashaydi. Xirotda u Navoiy bilan ham uchrashadi va u bilan do‘stona munosabatda bo‘ladi.Koshifiy Xurosonda Xusayn Boyqaroning voizi, ta’birchisi maslahatchisi sifatida shuhrat qozondi. U Qur’on va Xadis masalalarini sharhlab xalq orasida hurmat-e’tibor qozondi. Xusayn Voiz Koshifiyning «Ahloqi Muxsiniy», «Ahloqi Karim», «Anvari Suxayliy», «Javoxirnom», «Risola dar ilmi e’dod», va boshqa asarlari bizgacha yetib kelgan. Uning mashhur asari «**Ahloqi Muxsiniy**» uzoq vaqt yillar madrasalarda darslik sifatida o‘qitilgan, mazkur asar 40 bobdan iborat bo‘lib, asosan ahloqiy tarbiyaga bag‘ishlangan.

R.Maxmudov Koshifiyning ahloqiy g‘oyalariga insonni kamolga yetkazish maqsadida unda tarkib toptirish uchun zarur bo‘lgan hislatlarni unga bo‘lib turkumlashtiradi:

Komil inson (yetuk ahloqli inson) haqidagi fikrlarni an’anaga ko‘ra buyuk donishmandlar-xaqimlar, sarkardalar, shoxlar tilida bayon etadi va ularniadolatli, dono, oqil va kamtar inson sifatida ta’riflab, o‘zining komil inson haqidagi konsepsiyasini ilgari suradi. Koshifiy faqat podsholarnigina emas, balki har bir oddiy insonda ham eng olajanob hislatlar tarkib topishini istaydi. U o‘zining ijtimoiy-ahloqiy idealini yuzaga chiqarishda asosiy vosita deb ilm-ma’rifat va ahloqiy tarbiyani tushunadi. Koshifiy odobli insonni ahloqli deb tushunadi. Inson odobli, saxovatli,

to‘g‘ri xalol, pok bo‘lgandagina haqiqiy inson bo‘lishi mumkin deydi. Voiz Koshifiy insonparvarlik va halollikni eng yuksak insoniy fazilatlarlardan deb biladi. Koshifiy insonning eng yuksak xulqatvor egasi bo‘lishi uchun unga qoidaga amal qilishi zarurligini ilgari suradi. Koshifiy asarlarida inson aqliga, aqliy tarbiyaga katta e’tibor beriladi.

Koshifiyning ahloqiy qarashlari Kur’on va Xadislardagi qoidalari bilan bog‘liqdir. U ilgari surgan ahloqiy tushunchalar: yaxshilik yomonlik,adolat,burch,vijdon, or nomus, baxt saodat kabilarni ta’riflab, har birini insonda shakllantirish yo‘llari va usullarini ham bayon etadi, ular tarkibiy qismlarigacha ajratib, ijtimoiy talab darajasida tushuntiradi, hamda asosiy mezonlarini ham ko‘rsatib beradi. U ahloqiylikning asosiy mezonlai, insoniylik, adolatlilik, sof insoniy munosabatlarni biladi.

Koshifiyning “**Futuvvatnomai Sultoniy**” asari ham boshqa ta’limiy-ahloqiy asarlar qatorida ana shu javonmardlik ilmining qoida-nizomlarini ifoda etgan. Javonmardlikning ruknlari o‘n ikkita bo‘lgan: oltiasi zoxiri, oltiasi botiniy, botiniya:

- 1.G‘iybat bo‘xton va yolg‘ondan tilini tiyish.
 - 2.Nojuya noma'lum so‘zlardan qulog‘ini berkitish.
 - 3.Ko‘rish nojoiz narsalardan ko‘zini yumish.
 - 4.Harom narsalardan qo‘lini tortish.
- Z.Borish man qilingan joylardan oyog‘ini tortish.
b.Harom ovqatdan tiyilish, zinodan saqlanish.

Botiniy ruknlar:

1. Sahovat
2. Kamtarlik.
- 3.Qanoat.
- 4.Avf va maxorat.
- 5.Kibr va g‘ururni tark etish.

Yuqoridagi pandnomalarning inson kamolotida o‘z o‘rni bor. Sharqshunos olim Bertels ham «Qobusnomma»ni, o‘ta amaliyotga oid asar sifatida ta’riflagan. Bu fikr Xusayn Voiz Koshifiyning «Futuvvatnomai Sultoniy» asariga ham tegishlidir.Uning mundarijasi va mazmunida ham ko‘rinib turibdiki, mazkur asar yoshlarni har tomonlama yetuk inson sifatida kamolga yetkazishda haqiqatdan amaliy ahamiyatga ega.

Koshifiy fanlar tasnifida ham kasb-xunar, ilmgaga katta e’tibor beradi. U ilm boylik orttirish uchun emas , balki hayot kechirish uchun zarurdir, deb tushuntiradi.Chunki ilm-doimiydir mol dunyo esa o‘tkinchidir, haqiqiy, dono, bilimli kishilar o‘tkinchi narsalarga e’tibor bermaydilar deydi.

Nazorat savollari:

1. Amir Temur va temuriylar davrida Movarounnahrda fan, madaniyat, ta’lim qanday rivojlandi?
2. Nima sababdan XIV asrning ikkinchi yarmi — XVI asrlar Sharq Uyg‘onish davrining ikkinchi bosqichi deyiladi?
3. Amir Temurning ta’lim-tarbiya taraqqiyotida tutgan o‘rni haqida gapirib bering.
4. Ulug‘bekning fan va ta’limni rivojlantirishdagi xizmati nimalardan iborat?
- 5.Boburning ilm-fan taraqqiyoti va ma’rifiy-axloqiy tarbiyada tutgan o‘rni haqida so‘zlab bering?

2.4. XVII asrdan XIX asrning yarmigacha tarbiya, maktab va pedagogik fikrlar rivoji

Tayanch so‘zlar: fan va madaniyat, ijtimoiy ahamiyat, “Odob as-solihin”, diniy-tarbiya, yangi usul maktablari, tavsifi, notiqlik, mahorati, tafakkur, ong mahsuli, siyosat.

Buxoro amirligi, Qo‘qon va Xiva xonliklarida ta’lim-tarbiya.

O‘zbekiston mustaqilligi sharoitida sobiq Ittifoq davrida nashr etilgan o‘quv qo‘llanmalar va turli manbalarni o‘iganishda xolisona va tanqidiy yondashishni taqozo etmoqda. Milliy xususiyatlarimizni kamsitish, aholining jismoniy tarbiya va sport bilan shug‘ullanishini ta‘minlashda bir tomonlama yondashganlik hodisalari tanqidiy ravishda ifoda etilmagan. Sobiq ittifoq davrida Turkiston o‘lkasidagi tarixiy voqeliklar ataylab buzib ko‘rsatildi. Chunki chor Rossiyasining bu o‘lkaga turli bahonalar bilan kirib kelishining asosiy sababi bosqinchilik edi. Rossiyaning bosqinchilik yurishi XIX asrning II yarmiga to‘g‘ri keladi.

Tarihiy manbalardan ma’lumki, XVI asrdan – XIX asrning birinchi yarmigacha O‘rta Osiyo hududi uchta xonlikka bo‘lingan edi: Buhoro amirligi, Hiva va Qo‘qon xonliklari.

Buxoro xonligi. *Davlat boshqaruvi va qo‘shin.* Xonlikda hokimiyat huquqi chegaralanmagan xonlar ixtiyorida bo‘lib, jamiyat hayoti shariat qonunlariga asoslangan holda shakllantirilgan edi. Xonlikda shayxulislom katta mavqega ega bo‘lgan. U eng yirik ruhoni y sud ishlarining sardori hisoblanib, jamiyatning ma’naviy hayotini boshqargan. Undan keyingi o‘rinda qozikalon (oliy sud) turgan. Shuningdek, qo‘shin uchun alohida qozi tayinlangan.

Xonlikdagi qo‘shin tuzilishiga doir ayrim ma’lumotlarga ko‘ra, u asosan otliqlardan tashkil topib, markaz, o‘ng va chap qanotlarga bo‘lingan. Markaz harbiy qismining oldingi safida bayroq dor jangchilar turgan. Rus manbalarining ko‘rsatishicha, xonlik qo‘shinida misdan 13 ta kichkina to‘p, yetarli darajada porox bo‘lgan. XVIII asrning oxirgi choragiga doir ma’lumotlarga qaraganda, xon 10 ming kishi atrofida qo‘shin to‘plash imkoniga ega edi. XIX asrning boshlarida cho‘yandan yasalgan to‘plardan foydalanilgan. Mazkur asrning 30-yillarda yollanma askarlarning soni 19 ming kishiga borib, turli shahar va harbiy istehkomlarda harbiy xizmatni o‘taganlar. XIX asrning o‘rtalarida esa, harbiy qismlarning soni ancha oshib, to‘plardan va miltiqlardan foydalanish nisbatan kuchayib bordi. Qo‘shinda askarlarning soniga qarab yuzboshi va mingboshi singari harbiy lavozimlar mavjud edi. Umumiyligi qo‘mondonlikni lashkarboshi ado etgan. Madaniy hayotda ham ancha ishlar qilingan. Xon saroyida nodir asarlarni o‘z ichiga olgan kutubxonaning bo‘lishi diqqatga sazovordir. Misol tariqsida Abdulazizzon va Abdullaxonning kutubxonalarini ko‘rsatish mumkin. Bu ilm-ma’rifat dargohida mohir xattotlar va musavvirlar ishlab nodir asarlarni tayyorlash va bezashga alohida ahamiyat berilgan. Adabiyot, tarix va boshqa fanlar sohasida qimmatli asarlar yaratilganligi ma’lum.

Xiva xonligi. *Davlat boshqaruvi va qo‘shin.* Xonlik taxtida eng ko‘p o‘tirgan xonlardan biri Sayid Muhammad Rahim II (1865-1910) bo‘ldi. Xonlikda davlat tuzilishi Buxoronikidan

deyarli farq qilmagan. Xon huquqi chegaralanmagan holda davlatni boshqargan. Undan keyingi eng nufuzli lavozim vazir yoki qushbegi hisoblanib, soliqlarni toplash va umuman xonning barcha topshiriqlarini bajarish bilan shug'ullangan. Shaharlarni hokimlar va ularning yordamchilari bo'l mish yuzboshilar va oqsoqollar idora qilganlar. Xonlik hayotida shayxulislom (oxun) va mufti salmoqli o'rinn egallagan.

Xonlikning qo'shini asosan otliqlardan iborat bo'lib, unga lashkarboshi qo'mondonlik qilgan. Askarlar tinchlik paytlarida dehqonchilik va boshqa kasblar bilan shug'ullanganlar. Bunday askarlikka yozilgan kishilar soni XIX asrning 30-yillarida 40 ming kishiga borgan. Askarlik xizmatidagilar soliqlardan va jamoa ishlaridan ozod etilib, har bir kishi yurishda qatnashganligi uchun 5 oltin tanga olgan. Xonning xohishiga ko'ra o'zini ko'rsatgan harbiy lavozimdagilar 10, 20, 50,100 va undan ko'proq miqdorda oltin tanga olishgan. Biylarga 50 tangadan 100 tangagacha, yuzboshilarga 10 tangadan 20 tangagacha maosh tayinlangan.

Xon saroyida yaxshi qurollangan 1000 kishi xizmat qilgan. Qo'shining asosiy qismi qilich, o'q-yoy va nayza bilan qurollangan. Oz miqdorda pilta miltiq va to'plar bor edi. Unda o'zbeklar bilan bir qatorda turkmanlar, qozoqlar va qoraqalpoqlar xizmat qilganlar. Xiva xonligining qo'shini harbiy texnika jihatdan ancha orqada qolib ketgan edi.

Xonlikda madrasalar qurishga katta e'tibor qaratilgan. 14 madrasa bonyod etilgan. Mingdan ortiq masjidlar din va xalq xizmatida edi. Maktablarda ham hayot qaynagan. Madrasalarning ko'pligi savodxonlikning ancha yuqori darajada bo'lganligidan darak beradi. Xonlikda san'at sohasida ham olg'a siljishlar yuz berganligi haqida ma'lumotlar bor. Bu davrda Xiva xonligi uzoq va mashaqqatli yo'lni bosib, siyosiy tomonidan ko'proq o'zaro chiqishmovchiliklar va qonli urushlar girdobida hayot kechirdi. XVIII asr va XIX asrning birinchi yarmida xonlikda birmuncha qulay sharoit yuzaga kelgan bo'lsada, lekin fanva madaniyatning izchillik bilan rivojlanishiga o'zaro yo'l urushlar yo'l bermadi.

Qo'son xonligi. *Davlat boshqaruvi va qo'shin. Qo'son xonligidagi hokimiyatni boshqaruv tartiblari Buxoro va Xiva xonliklaridan deyarli farq qilmagan.* Bu yerda ham xon cheklanmagan huquqga ega bo'lib, o'zining xohish-irodasiga ko'ra ish yuritgan. Qo'shinda mingboshi, beshyuzboshi, yuzboshi va o'nboshi lavozimlari bo'lgan. Uning muayyan qismi muntazam xizmatni O'tab, ko'pchiligi tinchlik paytida dehqonchilik, hunarmandchilik va boshqa ishlar bilan shug'ullangan. Harbiy xizmatni O'tovchilarga bir ot va egar-jabduq berilgan. Yuzboshi bir yilga – 147 so'm, ellikboshiga – 98 so'm, o'nboshiga – 65 so'm, oddiy sarbozga – 48 so'm haq to'langan. Viloyatlardagi qo'shin hokim

tomonidan ta'minlangan, poytaxtdagisi hukumat zimmasida bo'lgan. Qo'shin qilich, nayza, piltali miltiq va to'plar bilan qurollangan bo'lib, harbiy mahorat ancha pastlashib ketgan edi. Ichki o'zaro to'qnashuvlar, ayniqsa, Buxoro xonligi bilan urushlar qo'shining tinkasini quritgandi.

XIX asr davomida qimmatli tarixiy asarlar yaratildi. 1822-yili Mirza Qalandar Isfaragiy tomonidan »Shohnoma» asari nihoyasiga yetkazildi. Bu manbada xonlikning tarixiga doir qiziqarli ma'lumotlar keltirilgan.

Xonlikda maktab-madrasalarda savod chiqarish bilan birga diniy va qisman dunyoviy fanlar bo'yicha mashg'ulotlar o'tkazilgan. Ularda ta'lim va tarbiya olgan kishilar orasidan mashhur shoirlar, olimlar yeishib chiqqan.

Ijtimoiy-iqtisodiy taraqqiyot va uchta xonlikda yuzaga kelgan salbiy o'zgarishlar ular o'rtasidagi aloqalarning uzilishi, o'zaro nizolar, tashqi kuchlarning ta'siri va ichki ziddiyatlar bilan bog'lik bo'lgan. XIX asr boshida yuz bergen ma'lum iqtisodiy jonlanish Afg'oniston, Eron, Xitoy, Misr va Rossiya bilan o'rnatilgan iqtisodiy aloqalarga borib taqaladi. Xonliklarda tashqi mamlakatlar bilan iqtisodiy va diplomatik aloqalarni rivojlantirish bilan birga adabiyot, san'at, tarih va boshqa muhim ijtimoiy fanlar, me'morchilik va hunarmandchilik sohalari ravnaqiga katta e'tibor berilgan.

Xonliklarning ijtimoiy-siyosiy va madaniy hayotiga asketizm (yunoncha *askesis* - histuyg'ular ta'siri va dunyoviy hayot tarzidan voz kechish da'vatiga tayangan diniy tamoyil) diniy aqidalariga asoslangan musulmon dini katta ta'sir ko'rsatib kelgan. Xonliklarda ta'lim tizimi faqat diniy o'quv muassasalaridan iborat bo'lgan. Ta'lim muassasalarining asosiy turlariga boshlang'ich ma'lumot beradigan maktab hamda o'rtalim beradigan madrasalar kirgan edi. Madrasalarda talabalar diniy falsafa, arab tilining grammatikasi, musulmon huquqlari, mantiq ilmlarini o'rganishgan. Maktab va madrasalarda jismoniy tarbiya darslari bo'limgan. Jismoniy mashq bajarish, hatto serharakat o'yinlar o'ynash ham ruhsat etilmagan.

Shunga qaramasdan, xalq o'zlarining milliy o'yinlarini tashkil qilishni davom ettirdi. Kurash, poga, uloq, darbozlik, akrobatika, harakatli o'yinlar keng tarqaldi. Navro'z, hosil bayrami va boshqa udumlaiga bag'ishlangan xalq sayllari hamda katta to'ylarda polvonlarning bellashuvi, mohir chavandozlarning chaqqonligi, darboz o'yinlari, arqon tortishish, tosh ko'tarish kabi o'yin va namoyishlari hammani hayratga solar va juda qiziqarli bo'lgan.

Markaziy Osiyo hududida yashagan ajdodlarimizdan meros qolgan juda ko'p boy manbalar mavjud. Bunday tugamas boyliklar orasida jismoniy madaniyat alohida ahamiyat kasb etadi. Jismoniy madaniyat insonlami bolalikdan sog'lom qilib o'stirish, ularning jismoniy va madaniy kamolotini ravnaq toptirishi, sog'lom turmush kechirish, mehnat qobiliyatini oshirish, uzoq umr ko'rishga ko'maklashuvchi muayyan faoliyatdir. Bunda ajdodlarimizning ov qurollarini yasash, tog', daryo, cho'llarda vahshiy hayvonlarni tutish uchun kuch-quvvat, epchillik, merganlikni o'rganganlar. Bunda otda turib kamondan o'q otish, nayza sanchish, kurashish, piyoda yugurish, to'siqlardan o'tish, an'anaviy urf-odatlar, ommaviy sayllarda harakatli o'yinlarni tashkil qilish kabi murakkab mashqlarni bajaiganlar. Turli janglarda bu qurollardan mohirona foydalanganlar.

Xalq o‘z udumlari va an'analarida kurash, ot o‘yinlari, qilichbozlik, darboz, poyga va turli harakatli o‘yinlardan foydalanganlar. Bu tadbirlar yoshlarni kuchli bo‘lishi, Vatanni sevish, kasbni egallash va uddaburonlikka chorlagan.

Masjid va xonaqohlar qoshida ochilgan maktablarda faqat o‘g‘il bolalar o‘qitigan. Qiz bolalar o‘z davrining o‘qimishli ayollari tomonidan uylarida ochilgan maktablarda o‘qitigan. Ayol muallimani o‘lkaning turli hududlarida «otnoyi», «otnbibi», «bibiotn», «bibixalifa» deb ataganlar. Qizlar maktabi o‘g‘il bolalar maktablariga nisbatan ancha kam bo‘lgan, ko‘p hollarda maktabdorlaming, imomlaming xotnlari maktabdorlik qilgan. Qizlar maktabi haqida K.E.Bendrikov «Turkistonda xalq maorifi tarixidan ocherklar» asarida quyidagilami yozadi: «Qizlar ishqiy maktublarga berilmasınlar deb, qizlar maktabida yozuvga o‘rgatmagan». Professor U.Dolimovning fikricha, bu so‘zlar haqiqatdan ancha yiroq. O‘zbek xalqi - o‘tmishda eng ko‘p shoiralar etshteran xalq, agar yozuvga o‘rgatmaganida edi, podshohlar saroyiga mansub bo‘lgan Gulbadanbegim, Zebunisobegim, Nodirabegimlami qo‘ya bering,XIX asrning o‘zida Uvaysiy, Mahzuna, Dilshodi Bamo,Muazzamxon, Muattarxon, Anbar otn, Qamamiso, Nozimaxon kabi o‘nlab mashhur shoiralar qaerdan etshib chiqqan? O‘rtta Osiyoda faoliyat yuritgan qizlar maktabining yirik namoyondalaridan biri - Jahon Otin Uvaysiydir. O‘zining butun faoliyat davomida xalqimiz orzu-umidlarini ro‘yobga chiqarishga harakat qilgan Jahon otin xalqimizning oqila qizlarini tarbiyalash, go‘zal hayotga erishishning birdan-bir yo‘li deb o‘ylab, o‘zining butun umrini yosh qizlarga ta’lim-tarbiya berish bag‘ishladi.O ‘z maktabida qizlarga boshlang‘ich ta’lim berar ekan, Jahon Otin ularning zehnini o‘strishga katta ahamiyat beradi. Otin o‘z shogirdlariga savod o‘rgatbgina qolmay, ular orasidan iqtdorli qizlami tanlab Sharq sheriyat bilan tanishtradi. Qizlami nazm bo‘stoniga etaklaydi.Atoqli zullisonayn shoira Dilshodi Bamo 50 yildan ortiq muallimalik qilib, qizlarga xat-savod o‘rgatdi, tabi nazm qizlarga sheriyat ilmidan dars berdi.Dilshod o‘z maktabida yosh qizlami tarbiyalar, ularga xat-savod o‘rgatar va ulami chuqur bilim egasi qilib chiqarishga intlar edi. Shu bilan birga, yosh istedodli qizlarga o‘zbek, tojik mumtoz adabiyot namoyondalarining asarlarini ham o‘rgatar va ulami nafosat ruhida tarbiyalab, o‘z zamonasining ilg‘or kishilar qilib etshterishga harakat qilgan.Munis Xorazmiyning «Savodi ta’lim» asari - husnixatga doir dastlabki qo‘llanma sifatida. Munis o‘z davrining yetuk murabiy shoiri sifatda bolalaming savodxonligini va husnixatni yaxshilash yo‘lida ko‘p izlanadi va yoshlarga husnixatdan ta’lim berib,»bilgancha surib qalamni har yon, ta’lim ishin aylar erdi oson»deydi. «Bilimning eshigi alifbe» deganlaridek, Muis ham ta’limdagи muvaffaqiyatlarning garovi savod ekanligini tushungan va shuning uchun «umumiyy arqom» yozuv ilmini yaratshga bel bog‘lagan. Munisning «Savodi ta’lim» asari ana shu tarzda 1804-yil 6- dekabrda vujudga keladi. Mazkur risola nazariy ma’lumotlar va mashqlami o‘z ichiga olgan. Risola ikki qismidan tarkib topgandir. U»Savodi ta’lim»ning nazariy qismida o‘zigacha mavjud bo‘lgan. Bolalarga xat-savod o‘rgatuvchi risolalaming barcha nuqson va kamchiliklami ochib tashlaydi va eski risola bilan o‘zi yaratayotgan risolani bir-biri bilan taqqoslab, eski risolaning o‘sha kungi talablarga javob bera olmasligini ilmiy-nazariy jihatdan asoslab beradi. Risolaning ikkinchi qismida arab alifbosidagi har bir harfning yozilish uslubini marifiy-didaktk nuqtai nazardan sodda qilib tushuntrishga harakat qiladi.

XVII-XIX asrlarda O‘rtta Osiyoda bir nechta turdagи ta’lim muassasalari (*maktab, madrasa, qorixona, daloilxona, otinoyilar maktablari*) mavjud edi. Ayniqsa Qo‘qon, Toshkent, Buxoro kabi shaharlarda ularning soni tez ko‘paygan.

Maktablar boshlang‘ich ta’lim muassasasi hisoblanib, unda bolalarga yozish va o‘qish o‘rgatilgan, din haqida dastlabki ma’lumotlar berilgan. Madrasalar yuqori turuvchi o‘quv muassasasi hisoblangan, *qorixona* va *daloilxona* («*Daloil al-xayrot*») quyi diniy xizmatchilarni tayyorlagan. XIX asrdagi Qo‘qon xonlari arxivlarida beklar va xonlar saroylarida *sag‘ir* (yetim)lar uchun ochilgan maktablar haqidagi ma’lumotlar saqlanib qolgan.

Maktab va madrasalarda ta’lim mazmuni. Maktablardagi ta’lim tizimi bir qancha bosqichli va puxta tashkil etilgani bois savod o‘rganish ko‘p vaqtini olar edi. Chunonchi, faqatgina alifboni o‘rganishga 3-4 oydan bir yilgacha, ba’zida undan ham ko‘p vaqt sarflanar edi. O‘quvchilar dastlabki o‘qish ko‘nikmalarini egallaganlaridan so‘ng «*Haftiyak*»ni (fors. “Qur‘onning yettidan bir qismi”) o‘qishni boshlaganlar O‘quvchilar «*Haftiyak*»ni tugatganlaridan so‘ng «*Chor-kitob*» (To‘rt kitob)ni o‘qishga kirishganlar. «*Chor-kitob*» fors-tojik tilida yozilgan bo‘lib, uning birinchi qismida diniy marosimlar (tahorat olish, namoz o‘qish, ro‘za tutish va h.q.) she’riy usulda bayon etilgan, ikkinchi qismida yuqoridagi masalalar katekizis (izoh) shaklda ancha keng yoritilgan parchalar o‘rin olgan. «*Chor-kitob*»ning “*Musulmonlikning muhim masalalari*” deb nomlangan uchinchi qismi o‘quvchilarni shariatning asosiy ustuni -musulmon diniy huquqlari bilan tanishtirgan. Kitobning “*Pandnoma*” (Nasihat kitobi) deb nomlangan va XIII asrda yozilgan to‘rtinchchi qismida Qur‘oni karimdan olingan odob-axloq masalalariga oid qoidalar she’riy shaklda bayon etilgan. Shundan so‘ng o‘quvchilar mutlaq din masalalariga bag‘ishlangan “*Sabotul ojizin*” kitobini o‘qishni boshlaganlar. Ushbu asar ko‘pincha uning muallifining nomi bilan, ya’ni – “*So fi Olloyor*” deb yuritiladi. Bu sof diniy asar bo‘lib, unda diniy masalalar she’riy usulda bayon qilingan. Maktabni tamomlagan o‘quvchilar ta’limni davom ettirish uchun madrasalarga kirganlar. Madrasa odatda ikki bo‘limdan, ya’ni: quyi (*ibādat al-‘islām*) va yuqori (mas’ola) bo‘limlardan iborat bo‘lgan. Lekin barcha madrasalarda ham bo‘limlar shunday nomlanmaganini qayd etish lozim. Masalan, Buxoro madrasalarida quyi bo‘lim «*mushkulāt*» deb yuritilgan.

Birinchi bo‘limda talabalar din ahkomlarini o‘rganganlar. Ikkinci bo‘limda esa – Qur‘oni karimga muvofiq holda bayon etilgan islomning asosiy qonunlari o‘qitilgan. Bundan tashqari, arab tilshunosligi, mantiq, tarix, she’r yozish ilmi, metafizika va boshqa fanlar ham o‘qitilgan. Madrasalarda barcha mashg‘ulotlar arab tilida olib borilgan.

Madrasa talabalarini shartli ravishda uchta kursga bo‘lish mumkin.

Birinchi, ya’ni boshlang‘ich kurs *adnā* (quyi), ikkinchi kurs – *avsat* (o‘rta) va uchinchi kurs – *a‘lo* (yuqori) deb nomlangan. Biroq, kurslarning nomlari hamma madrasalarda ham bir xil bo‘limgan. Shu o‘rinda bunday kurslarga ajratish faqat yirik madrasalarda mavjud bo‘lgani, talabalar soni 20 kishiga yetmagan kichik madrasalarda esa talabalarning barchasi faqat bitta mudarrisga mashg‘ulotga qatnaganlarini qayd etish lozim.

Madrasada darsni tashkil etish tartibi quyidagicha bo‘lgan: bitta darslikdagi aynan bir bobni o‘rganayotgan 10-15 nafar talaba bir sinf xonasiga to‘planishgan va o‘zlariga *oqsoqol* (sardor) saylab olishgan. Bu guruh «*jamoa*», uning oqsoqoli esa «*qori jamoa*» deb nomlangan. Darsni boshlash uchun oqsoqol mudarrisning huzuriga borar va undan mazkur guruh bilan mashg‘ulot o‘tkazish uchun izn so‘rardi.

Qizlar maktabi va unda ta’lim mazmuni. Masjid va xonaqohlar qoshida ochilgan maktablarda faqat o‘g‘il bolalar o‘qitilgan. Qiz bolalar o‘z davrining o‘qimishli ayollari tomonidan uylarida ochilgan maktablarda o‘qitilgan. Ayol muallimani o‘lkaning turli hududlarida “otinoyi”, “otinbib”, “bibiotin”, “bibixalifa” deb ataganlar. Qizlar maktabi o‘g‘il bolalar maktablariga nisbatan ancha kam bo‘lgan, ko‘p hollarda maktabdorlarning, imomlarning xotinlari maktabdorlik qilgan. Qizlar maktabi haqida K.YE.Bendrikov “Turkistonda xalq maorifi tarixidan ocherklar”

asarida quyidagilarni yozadi: “Qizlar ishqiy maktublarga berilmasinlar deb, qizlar mакtabida yozuvga o‘rgatilmagan”. Professor U.Dolimovning fikricha, bu so‘zlar haqiqatdan ancha yiroq. O‘zbek xalqi – o‘tmishda eng ko‘p shoiralar yetishtirgan xalq, agar yozuvga o‘rgatilmaganida edi, podshohlar saroyiga mansub bo‘lgan Gulbadanbegim, Zebunisobegim, Nodirabegimlarni qo‘ya bering, XIX asrning o‘zida Uvaysiy, Mahzuna, Dilshodi Barno, Muazzamxon, Muattarxon, Anbar otin, Qamarniso, Nozimaxon kabi o‘nlab mashhur shoiralar qayerdan yetishib chiqqan?!

O‘rta Osiyoda faoliyat yuritgan qizlar maktabining yirik namoyondalaridan biri – Jahon Otin Uvaysiydir. O‘zining butun faoliyati davomida xalqimiz orzu-umidlarini ro‘yobga chiqarishga harakat qilgan Jahon otin xalqimizning oqila qizlarini tarbiyalash, go‘zal hayotga erishishning birdan-bir yo‘li deb o‘ylab, o‘zining butun umrini yosh qizlarga ta’lim-tarbiya berish bag‘ishladi. O‘z maktabida qizlarga boshlang‘ich ta’lim berar ekan, Jahon Otin ularning zehnini o‘stirishga katta ahamiyat beradi. Otin o‘z shogirdlariga savod o‘rgatibgina qolmay, ular orasidan iqtidorli qizlarni tanlab Sharq she’riyati bilan tanishtiradi. Qizlarni nazm bo‘stoniga yetaklaydi.

Atoqli zullisonayn shoira Dilshodi Barno 50 yildan ortiq muallimalik qilib, qizlarga xat-savod o‘rgatdi, tab‘i nazm qizlarga she’riyat ilmidan dars berdi. Dilshod o‘z maktabida yosh qizlarni tarbiyalar, ularga xat-savod o‘rgatar va ularni chuqur bilim egasi qilib chiqarishga intilar edi. Shu bilan birga, yosh iste’dodli qizlarga o‘zbek, tojik mumtoz adabiyoti namoyondalarining asarlarini ham o‘rgatar va ularni nafosat ruhida tarbiyalab, o‘z zamonasining ilg‘or kishilari qilib yetishtirishga harakatqilgan.

Munis Xorazmiyning “Savodi ta’lim” asari – husnixatga doir dastlabki qo‘llanma sifatida. Munis o‘z davrining yetuk murabiy shoiri sifatida bolalarning savodxonligini va husnixatini yaxshilash yo‘lida ko‘p izlanadi va yoshlarga husnixatdan ta’lim berib, “bilgancha surib qalamni har yon, ta’lim ishin aylar erdi oson” deydi. “Bilimning eshigi alifbe” deganlaridek, Munis ham ta’limdagi muvaffaqiyatlarning garovi savod ekanligini tushungan va shuning uchun “umumi arqom” yozuv ilmini yaratishga bel bog‘lagan. Munisning “Savodi ta’lim” asari ana ana shu tarzda 1804 yil 6 dekabrda vujudga keladi. Mazkur risola nazariy ma’lumotlar va mashqlarni o‘z ichiga olgan. Risola ikki qismidan tarkib topgandir. U “Savodi ta’lim”ning nazariy qismida o‘zigacha mavjud bo‘lgan bolalarga xat-savod o‘rgatuvchi risolalarining barcha nuqson va kamchiliklarni ochib tashlaydi va eski risola bilan o‘zi yaratayotgan risolani bir-biri bilan taqqoslab, eski risolaning o‘sha kungi talablarga javob bera olmasligini ilmiy-nazariy jihatdan asoslab beradi. Risolaning ikkinchi qismida arab alifbosidagi har bir harfning yozilish uslubini ma’rifiy-didaktik nuqtai nazardan sodda qilib tushuntirishga harakat qiladi

XIX asr boshlariда Xiva xonligi tarixida o‘chmas iz qoldirgan buyuk insonlardan biri – Shermuhammad ibn Avazbiy mirob o‘g‘li Munis edi. 1778 yilda Xiva shahri yaqinidagi Qiyot qishlog‘ida mirob oilasida tavallud topgan adib: “Men, Munis, Xivada yashovchi yuz toifasidan bo‘lgan Amir Eshimbiyning avlodidandirman”, deb yozgandi.

Uning bolalik va yoshlik yillari Qiyot qishlog‘ida o‘tdi va ulg‘aygach, Xivadagi madrasalardan birida tahsil ko‘rdi va ustozи Sayyid Eshonxo‘jadan saboq oldi. Arab, fors, turkiy xalqlar adabiyoti, shuningdek klassik muzika hamda tarix fanini qunt bilan o‘rgandi. U mohir hattot bo‘lib kufiy, rayhoniy, xatti shikasta kabi xatlarni yaxshi bilgan. Uning otasi Avazbiy 1800 yilda vafot etgach, xon 22 yashar Shermuhammadni saroyga taklif qiladi, uni qazuv, qachuv, (suv xo‘jaligi) ishlari bo‘yicha kotib, 1812 yilda amakisi Erniyozbek mirob o‘lib, xon Munisni mamlakatni bosh mirobi qilib tayinlaydi. She’riyat olamida uning taxallusi Munis bo‘lib, lug‘aviy ma’nosи “ulfat”, “hamdam”, “do‘st” demakdir. Nizomiydan tortib, to o‘zi yashagan davrga qadar o‘tgan so‘z san’atkorlarining ijodi bilan oshno bo‘lgan shoir, o‘zining “Manga” radifli g‘azalida

Nizomiy, Xisrav Dehlaviy ijodidan naqadar lazzatlanganligini, Hofiz Sheroziy, Lutfiy asarlari orqali she'riyat bo'stoniga qadam qo'yanini, Firdavsiyning ijod bog'ida orom olganini, Anvariyydan nur emib, Sa'diy va Jomiyidan cheksiz bahramand bo'lganini, Bedilning ajoyib so'zlaridan fayz topib, nihoyat buyuk Alisher Navoiy va Muhammad Fuzuliyni o'ziga homiy bilganini zo'r mammuniyat bilan qayd qiladi.

Qilsa hosid dahli bejo so'z aro yo'qtur g'amim,

Kim bu ma'nida Navoiy ruhi homiydur manga.

Shoir Navoiyni homiygina emas, balki o'ziga ustod (pir) deb angladi:

So'z ichra Navoiy jahongirdurur,

Munisga ma'oni yo'lida pirdurur.

Munis tez orada el-yurt hamda Xiva hukmdori Avaz inoq nazariga tushadi. 1804 yilda shoir alifbo sifatida foydalanish uchun "Savodi ta'lim" kitobini yozib tugatadi. Yana shu yili ijodi namunalarini "Munis ul-ushshoq" ("Oshiqlar do'sti", 1804 yilda) degan nom bilan to'plab, uni 1813 yilda 16 892 misradan iborat katta devonga aylantiradi. Ushbu asarda shoirning g'azallari, muxammaslari, ruboilari, mustazodlari, tuyuqlari, to'rtlik va maxsus ikkilik baytlari mavjud bo'lib, bularidan tashqari devon oxiriga shoirning 1804 yilda nazm bilan yozib tamomlangan kalligrafiyaga oid "Savodi ta'lim" nomli asari ham ilova qilingan. Ushbu kichik risolada chiroyli xat yozish usullari bayon qilingan. Risola ikki qismidan iborat. Asarning birinchi qismida xat mashq qilishga tayyorgarlik va bu ish uchun kerakli asboblar to'g'risida so'z yuritiladi. Ikkinchchi qismida esa, xat mashqi va uning usuli haqida amaliy yo'l bilan ta'lim beriladi. Shoir o'zining ushbu risolasi boshida kishilik jamiyatida yozuvning katta ahamiyatga ega ekanini qayd qilib, shunday bayon qiladi:

So'z mahzanining nishonasi ham,

Ma'ni durining xazonasi ham,

Har so'zki, ko'nguldin o'ldi mavjud,

Xat bo'lmasa bo'lg'ay erdi nobud.

O'ttiz yildan ortiq ijod qilgan adibning ota-bobolaridan meros bo'lib kelayotgan sulolaviy kasb miroblik haqida "Ornalar" nomli risolasi biz uchun nihoyatda qimmatlidir. Ushbu kitob tufayli biz vohada suvchilik kasbi, dehqonchilik tarixi, suv uchun bo'lgan urushlar tarixi bilan bog'liq ijtimoiy siyosiy voqealardan xabardor bo'lamiz.

Xiva xoni Eltuzarxon (1804-1806) Munisga Xorazm tarixini bitishni topshirdi. Munis bu asarga "Firdavs-ul iqbol" ("Baxt bog'i" yoki "Baxt-saodat bog'i") deb nom qo'ydi. Asar Munis va jiyani Ogahiy qalamiga mansub bo'lib, u afsonaviy rivoyatdan boshlanib, 1825 yilgacha Xorazmda sodir bo'lgan tarixiy voqealarni o'z ichiga oladi. Munis bu asarni yozib tugata olmagan, u qadim zamonlardan boshlab Muhammad Rahimxon (1806-1825) hukmronligining 7-yili, ya'ni 1813 yilgacha bo'lgan voqealarni yozib ulgirgan, 1813 yildan 1825 yilgacha bo'lgan voqelar Ogahiy qalamiga mansub bo'lib hijriy 1255 (milodiy 1839) yili yozib tugallangan.

Asar Xiva xonligi hududida yashovchi o'zbeklar, turkmanlar, qozoq va qoraqalpoq xalqlari tarixini aks ettiradi. Asarni mukammal nusxasi Munis va Ogahiy qo'lyozmasiga mansub bo'lib 613 bet, asar Samarqand qog'oziga, qora siyoh bilan nastaliq xatida yozilgan.

"Firdavs ul iqbol"ning mzkur nusxasi Rossiya Fanlar Akademiyasining, Sankt-Peterburg bo'limida KP-938 raqами bilan saqlanmoqda, uni rus Sharqshunosi A.Kun 1874 yilda topshirgan. Asar keyinchalik, 1856 yilda mulla Nurniyoz ibn mulla Muhammadniyoz tomonidan ko'chirilgan. Asarga 1879 yilda Muhammad Rizo oxund ibn Muhammad Karim devon tartib bergen.

Munis bu asarini Eltuzarxon davrida boshlagan, 1806 yilda u o‘z asarini Sherg‘ozixon davriga etkazganda, Buxoro xoni amir Haydar bilan bo‘lgan urushda Eltuzarxon o‘ladi, undan keyin u Muhammad Rahim I davrida bu asarni davom qildiradi. U bu davrning 7 yillik tarixini yozib tugatganidan keyin, bu ishni to‘xtatib, 1819 yilda u mashhur tarixchi Mirxondning “Ravzat-us-saf” (“Safo bog‘i”) asarini o‘zbek tiliga tarjima qilishga kirishadi. Bu asarni ham birinchi bo‘limini tarjima qilib, ikkinchi bo‘limi ustida ishlay boshlaydi, lekin 1829 yilgi Olloqulixonning harbiy yurishi vaqtida vabo kasalligiga chalinib, Ahal-Taka vohasida dunyodan o‘tgan. Jasadi Xivaga keltirilib, Eski Qiyot qishlog‘idagi Mavlonbobo qabristonida maxsus barpo etilgan maqbaraga dafn qilingan.

O‘z davrida Munis turkman shoiri Zeliliy (1800-1853) (Oloqulixon davrida zindonga tashlangan) va qozoqlarning Kichik juzi oqini (baxshi shoiri) Mahambet (1800-1846) (Olloqulixon tomonidan saroyda qabul qilingan, lekin qarashlari to‘g‘ri kelmagani uchun Xiva xonligidan chiqib ketgan) bilan ham fikr bo‘lgan, ularning yuragi qo‘ridan otilib chiqayotgan har bir nido yoki ishqiy she’rlarida vatanga va o‘z xalqiga muhabbat hissi, o‘zi yashagan zamonaga nisbatan norozilik fikrlari olg‘a suriladi: – haqsizlik, zulmga qarshi norozilik,adolat, xalqqa muhabbat, saxiylik, vafo, ma‘rifatparvarlik, ilm-fanga homiylik, jaholatga qarshi kurash, insoniy fazilatlar ulug‘langan. Masalan:

La’nat ul shoирг‘аким, hirsu tama tahrikidin
Ko‘ргузур har siflayu nokasga izhori madh.

Munis Xorazmiy.

Kuch emas izzatni qora er etgan
Kuch emas ulug‘likka ko‘tarib ketgan.
Hurmat ham, isnod ham ushbu jahonda
Kelar har insonga tutgan yo‘lidan...

Zeliliy.

Kimki tug‘ulgandan chinakam botir,
G‘alaba hamisha unga hamroh, yor.
Dunyo titratmoqqa qudrati qodir,
Ahdiga hamisha qolar vafodor.
Buning aksi bo‘lar nomard, nobakor,
Yoli va sag‘ridan tanigin faqat
Haqiqiy tulporni – poyi larzonni!
Taxtidan yiqitar har qanday xonni
G‘azabga minsa gar butun mamlakat!

Mahambet

Uch xalqning aziz shoirlari qadim Xiva shahrida 1827 yilda she’riyat oqshomida uchrashganlarida “Yanglig” radifli g‘azallari bilan o‘zlarining ichki hissiyotlarini qag‘ozga tushirganlar.

Dilda ishq borki, ziyo sochurman men sham yanglig‘,
Porlabon zulmatga yo‘l ochurman men sham yanglig‘...

Munis.

Yosh seli va o‘t aro qoldi bu xasta yurak,
Furqatingda oxiri o‘churman men sham yanglig‘...

Zeliliy.

Kunduz tundan siyohroq bo‘lur chehrang ko‘rmasam,
Qora g‘amlar bag‘riga ko‘churman men sham yanglig‘...

Mahabett.

Munisning she’rlar to‘plami (devoni) o‘zi hayot chog‘ida va o‘zidan keyin ham xivalik hattotlar tomonidan bir necha bor ko‘chirilgan. Shu bilan birga 1875 yilda Xiva toshbosmaxonasida “Savodi ta’lim” risolasi bilan birga bositgan.

Hozirgi vaqtda qabri Xiva yakinidagi Shayx Mavlon bobo qabristonida bo‘lib, maqbarasi avlodlar tomonidan e’zozlanib, 1989, 1999 yillarda ta’mirlandi.

Muhammad Sodiq Qosh-g‘ariyning “Odob as-solihin” asari – yuksak ma’naviy-axloqiy sifatlarni yorituvchi manba.

Muhammad Sodiq Qoshg‘ariyning “Odob as-solihin” (“Yaxshi kishilar odobi”) asari kundalik turmushimizda har kuni har daqiqada bilish zarur bo‘lgan turmush odobiga oid xulq-odob qoidalarining majmuidir. Asar turkiy tilda yozilgan bo‘lib, muqaddima, yetti bob va xotimadan iborat.

Asarning muqaddimasida uning maqsadi sifatida insonga yaxshi xulq egallashi zarurligi ta’kidlanadi va u odob qoidalarini egallab olmasa va yaxshi xulq bilan odobli va toza bo‘lmasa, nafaqat o‘ziga, balki butun dunyoga yomonlik tarqatadi, deydi va quyidagi masnaviyini keltiradi:

Adabsiz na o‘zi uchun yomonlik qiladi,
Balki butun dunyoga o‘t qo‘yadi.

“Odob as-solihin” asarida bayon etilgan botiniy va zohiriylar qoidalar:

1. Salomlashish va ruxsat so‘rash odobi.
2. Muloqot odobi.
3. Uxlash va yo‘l yurish odobi.
4. Suhbatlashish odobi.
5. Er-xotin odobi.
6. Tozalik qoidalari.
7. Mehmon kutish odobi.
8. Ziyofat va ovqatlanish odobi.
9. Safar qoidalari.

Muqaddimada asarning maqsadi ochib beriladi. Asarning yozilishidan ko‘zda tutilgan maqsad borasida so‘z yuritilar ekan, insonning ijobiy hulq-atvorga ega bo‘lishini taqozo etuvchi ijtimoiy zaruriyat mohiyati batafsil ochib beriladi. Asarda ilgari surilgan asosiy g‘oya – insonlarning ijobiy xulq-atvorga ega bo‘lishlari jamiyatda ruhiy xotirjamlik va moddiy farovonlikni qaror toptiruvchi asosiy omil ekanligini asoslashdan iboratdir. Alloma mazkur g‘oya mohiyatini sharhlar ekan, inson odob-axloq qoidalarni egallay olmasa hamda ijobiy hulq-atvori bilan muaddab (odobli) va muzazzab (toza) bo‘lmasa, nafaqat o‘zi, balki butun dunyoga yomonlik tarqatadi degan qarashni ilgari suradi. Ayni o‘rinda quyidagi masnaviyini keltiradi:

Beadab tanho va xudro dosht bad,
Balki otash dar xama ofoq zar.

(Adabsiz nafaqat o‘zi uchun yomonlik qiladi,
Balki butun dunyoga o‘t qo‘yadi).

Shunday ekan, har bir inson ichki hamda tashqi odob qoidalaring mohiyatini to‘laqonli ravishda anglab, ularga qat’iy amal qilishi zarur. Inson odob-axloq qoidalaring mohiyatidan qanday yo‘l va usullar orqali boxabar bo‘lishi mumkin degan savolga javob berar ekan, alloma ular etuk mutafakkirlar tomonidan qimmatli, mo‘tabar kitoblarda jam etganligi, mazkur kitoblarning

mazmuni bilan tanishish orqali odob-axloq qoidalari va ularga amal qilish shartlari xususida muayyan ma'lumotlarga ega bo'lish imkoniyati mayjudligini alohida ta'kidlab o'tadi. Asarda komil inson bo'lib etishishda kundalik hayot hamda amaliy turmushda o'ziga xos ahamiyat kasb etuvchi botiniy (ichki) va zohiri (tashqi) odob-axloq qoidalari: salomlashish, ruxsat so'rash, muloqot, uplash, yo'l yurish, mehmon kutish, ziyofat, ovqatlanish, shuningdek, er-xotin munosabatlarini yo'lga qo'yish odobi va ularga amal qilish shartlari borasida so'z yuritiladi. Suhbat ahlining o'zini tutishi, tozalik, ozodalik hamda safarga chiqish qoidalari ham asar mazmunining markaziy qismidan o'rin olgan.

Birinchi bob salomlashish, ko'rishish, qo'l olishish hamda ruxsat so'rash qoidalari to'g'risida ma'lumotlar berishga yo'naltirilgan bo'lib, mazkur bob to'rt fasldan tashkil topgan.

Ma'lumki, Sharq xalqlari tomonidan tan olingen axloqiy qoidalarga ko'ra biror kimsa o'zgalar xonadoniga tashrif buyursa, eshikdan xonadon sohiblarining ruxsatsiz kirib boravermay, ma'lum qoidalarga rioya qilishi shart. Ana shu qoidalarning eng muhimlari deb, Muhammad Sodiq g'oshg'ariy tashrif buyuruvchi kimsa o'zining kelganligidan xonadon sohiblarini ogoh etishi (eshikni qoqishi yoki yo'talishi), ushbu choraga nisbatan ichkaridan javob berilgach kirishga ruxsat so'rashi, so'ngra ichkariga kirishi kerakligi lozimligini bayon etadi.

Ikkinci faslda esa salomlashish odobining o'n ikki qoidasi borasida fikr yuritiladi. Mazkur o'rinda salom berish va alik olish masalasida bugungi kunga qadar davom etib kelayotgan munozaraga nuqta qo'yilgan. Muallifning fikriga ko'ra, salom bermak sunnat, javobi farzu ayyondir. Muhammad Sodiq Qoshg'ariyning e'tirof etishicha, salom quyidagi holatlarda quyidagi kishilar tomonidan berilishi maqsadga muvofiqli: ulug' kichikka, otliq piyodaga, yuruvchi o'Itirguvchiga, ozchilik ko'pchilikka, xonaga kirib keluvchi, xona ichkarisida o'tirgan kishilarga salom bergay", deb ta'kidlar ekan, bir kishi ko'pchilik oldiga kirib kelganda, birinchi bo'lib salom berishi, ko'pchilik esa baravar ovoz chiqarmasdan salomga alik olishi joizligiga alohida e'tiborni qaratadi. Allomaning salomlashish odobi xususidagi fikrlari bilan tanishar ekanmiz, ta'lrim muassasalarida muallim sinf xonasi yoki auditoriyaga kirib kelganda, "Kim oldin salom berishi kerak?", degan muammoning echimini topgandek bo'lamiz.

Mazkur bobda yana salomlashishdagi hatti-harakatlar, jismonan zaif yoki bemor kishilar tomonidan amal qilinishi lozim bo'lgan, shuningdek, erkak va xotin-qizlar o'rtasida kechuvchi salomlashish qoidalari, salom bermaslik va javob qaytarmaslik joiz deb topilgan holatlar borasida ham muhim tavsiyalar bayon etilganki, ushbu

Ikkinci bobda uxlamoq, kiyim kiyish, yo'l yurish odoblari haqida fikr yuritiladi. Masalan, uplash oldidan eshiklarni mahkamlab yopish, idishlarning og'zini berkitish, o'rnidagi ko'rpa-to'shaklarni bir bora qoqib yozish, o'choqdagi olovni hamda chiroqni o'chirish, uxlaydigan o'rnini yumshoq qilmaslik, o'ng qo'lga bir oz suyanib yotish tavsiya etiladiki, ushbu qoidalarning ahamiyati ularga rioya qilmaslik natijasida ro'y bergen noxush voqealar misolida ochib beriladi. Libos kiyish qoidalari ham xulq-odob me'yorlarining tarkibiy qismi sanaladi. Bizga yaxshi ma'lumki, libos kiyish borasida ham ma'lum mezonlar qabul qilingan bo'lib, ularga amal qilish kishini noqulay vaziyatga tushib qolishdan saqlaydi. Muhammad Sodiq g'oshg'ariy ushbu bobda libos kiyish qoidalari va ularga amal qilish shartlari yuzasidan mulohazalarni ilgari suradi. Bu borada muallif kishilar tomonidan amal qilinishi o'ta muhim sanalgan mezonlar quyidagilar ekanligiga alohida urg'u beradi: libos tanlashda kishining imkon darajasi, moddiy holati, mavqeい, nasl-nasabi, yoshi, jinsi, shuningdek, joyi (geografik mintaqqa, shahar yoki qishloq, faoliyat turi va hokazolar) inobatga olinishi lozim. Tanlangan libosning qulayligi, faslga mos bo'lishi ham maqsadga muvofiqli. Libosni toza tutish, o'ta darajada hashamdar bo'lган liboslarni kiymaslik,

yaxshi libos kiyganda manmanlik qilmaslik, kiymaydigan ortiqcha liboslarni muhtojlarga in'om qilish xususida berilgan tavsiyalar bugungi kunda ham o'z ahamiyatini yo'qotmagan.

Yo'l yurish qoidalari ham har bir inson bilishi zarur bo'lgan qoidalardan biri bo'lib, muallif mazkur masalaga ham o'z e'tiborini qaratadi. Muhammad Sodiq Qoshg'ariyning tavsiyalariga ko'ra, yo'l yurganda atrofga alanglamaslik, jamoat joylarida esa boshqalarga xalal bermaslik, ularning hurmatini saqlash, hamrohlar ishtirokida yo'l yurilayotgan bo'lsa, ularning yoshi, mavqeい, salomatlik darajasini inobatga olish, yo'lda tanish kishi uchrab qolsa, u bilan salomlashib, tez o'tib ketish, agar zarur bo'lsa, yo'l chetiga chiqib so'zlashish, yo'lda og'iz suvi yoki balg'amni tupursa yuzini berkitish, uni o'ng tomonga yoki oldiga emas, chap tomoniga yoki orqaga tashlash, muhtojlarga duch kelib qolinsa, ularga yordam berish, kishilarga aziyat etkazadigan narsalarni yo'ldan olib tashlash, mazlumlarning g'am-anduhlariga sherik bo'lib, ularga yordam ko'rsatish, kishilarning yaxshi amallarini ma'qullab, ularni yomon ishlardan qaytarish maqsadga muvofiq ekanligi bayon etiladiki, ushbu qoidalarni bilish katta-yu kichikka birdek zarurdir.

Uchinchi bobda suhbatlashish odobi borasida so'z yuritildi. Bizga yaxshi ma'lumki, suhbatlashish odobi va uning shartlariga amal qilish ijtimoiy munosabatlarning mo'tadil kechishini ta'minlovchi asosiy va o'ta muhim omillardan biri bo'lib, aksariyat mualliflar tomonidan yaratilgan hamda axloq-odob muammolariga bag'ishlangan asarlar mazmunidan alohida o'rinn olgan. «Odob as-solihin» asarida ham muallif suhbatlashish odobi va uning o'ziga xos jihatlari borasida batafsil so'z yuritadi.

Suhbatning yaxshi niyatlargan boy hamda beg'araz bo'lishi muhim sanaladi. Muayyan mavzularda tashkil etilayotgan suhbat (bahs-munozara)ga tanning tozaligiga erishgan, shuningdek, og'iz va tishlarni tozalagan holda pokiza libos bilan tashrif buyurish, suhbat ahlining bir-birlariga hurmat va iltifot ko'rsatishlariga erishish, ulug'larga e'tiborini qaratish, o'tirish qoidalariга rioya etish, ahli suhbat kirganda va chiqqanda o'rindan turish va ulug'larni yuqoriga o'tkazish, beadab so'zlar, yomon hatti-harakatlar hamda noo'rinni jimlikdan saqlanish, barchaga yaxshi muomalada bo'lish, ularni izzat qilish, aksa kelsa og'zini to'sib, past ovozda, engil aksa urish, suhbat ahliga ish buyurmaslik, ularga beminnat xizmat ko'rsatish, do'st va notanishlarga bir xil ochiq chehra, go'zal hulq va odob bilan muomalada bo'lish, aka-ukalar, opa-singillarning xatosini kechirish hamda ularning aybini yuzlariga solmaslik, agar joiz bo'lsa ularga boshqalarning e'tiboridan chetda nasihat qilish, suhbat jarayonida ishtirok etayotgan biror kishining yomon qiligi yoki qabih fe'liga baho bermaslik, zaruriyat yuzaga kelgan holda uni suhbatdan chetlatish chora-tadbirini ko'rish va hokazo kabi odob-axloq qoidalariга rioya etish har bir kishining insoniy burchi ekanligini ta'kidlab o'tadi.

Ahli suhbatga noloyiq hatti-harakatlardan qochish maqsadida suhbat ishtirokchilarining xotirjamligini buzgan kimsaga o'z xatti-harakatlarining noo'rinnigini imo-ishora bilan tushuntirish, u o'zini o'nglab ololmasa zarur holatda uni davradan chetlatish, mazkur chora-tadbirni ortiqcha shov-shuvsiz amalga oshirish, suhbat chog'ida pinakka ketmaslik, o'zini o'zgalardan yuqori tutmaslik, suhbatdoshning so'zini bo'lmaslik, sukut saqlashda ham ma'lum me'yordarga amal qilish, ortiqcha takallufga yo'l qo'ymaslik, hamsuhbati bilan bahs qilmaslik, ammo tortishish mumkinligi, g'azab kelganda uni to'xtata olish, ortiqcha qiziqchilik, hazil-mutoyiba, xushomadgo'ylik qilmaslik, bu borada me'yordan chetga chiqmaslik, o'zgalarning shaxsiyatini kamsituvchi laqablarni tilga olmaslik, davra ishtirokchilari orasida bir-biri bilan pinhona va boshqalar tushunmaydigan tilda pichirmslik, pinhona so'zlashayotgan hamrohlarning so'zlariga quloq solmaslik kabi qoidalarning mohiyati asar mazmuni orqali to'laqonli yoritilib beriladiki, ulardan xabardor bo'lish har bir kishi uchun o'ta muhimdir. Asarda ilgari surilgan er va xotin o'rtasida tashkil etiluvchi munosabatlar odobiga oid qarashlar ham alohida diqqatga sazovordir.

Mazkur o'rinda quyidagi fikrlar ilgari suriladi: uylanadigan yigit nikohdan oldin o'zi uylanmoqchi bo'lgan qizni ko'rmog'i, uylanadigan qizning bokira bo'lishi, shuningdek, to'rt narsa: umrda, qomatda, molda va nasabda erdan past va uch narsa: husnu jamolda, hulq (odob)da hamda iffatda erdan yuqori bo'lishi zarurligi muallif tomonidan alohida ta'kidlanadi. Yuqorida qayd etilgan fikrlarning ahamiyati amaliy turmushda o'z isbotini topgan bo'lib, ularni bilish hamda mazkur fikrlarga amal qilish oilalarda tinchlik-totuvlik, farovonlik va xotirjamlikning barqaror bo'lishini kafolatlovchi omillar bo'lib xizmat qiladi.

Er kishi xotiniga yaxshi muomala qilish, uni behuda g'azablantirmasligi, olivjanob bo'lishi, alohida muruvvat ko'rsatishi, havoyi nafs balosidan saqlanishi, agar ayol jabr va sitam ko'rsatsa, unga avval nasihat qilib, xatti-harakatlarining nojoizligini tushuntirishi, agar u ushbu chora-tadbirdan so'ng yaxshi tomonga yuz tutsa, uni avf etishi maqsadga muvofiq ekanligi borasidagi qarashlar bayon etiladi.

Asarda, shuningdek, ayol kishining oiladagi o'mi va burchlari yuzasidan ham bir qator fikr-mulohazalar bayon etiladi. Muhammad Sodiq Qoshg'ariyning nuqtai nazariga ko'ra, ayol kishining oiladagi eng muhim burchi quyidagilardan iboratdir: xotin erining ruxsatisiz hech joyga bormasligi va hech kimni uyiga keltirmasligi, erining mol-dunyosini sarf etmasligi, o'z zimmasidagi mas'uliyatlarni oqilona bajarishi, eri xursand bo'lsa - xursand, g'amgin bo'lsa - g'amgin bo'lishi, erining topish-tutishiga qanoat qilishi, er vafot etganda motam tutib, marhumning ruhini pok saqlashi va hokazolar. Yuqorida tilga olingen pandlar bugungi kunda ham dolzarb ahamiyat kasb etadi. Muhammad Sodiq Qoshg'ariy "Odob as-solihin" asarida, kasal holini so'rash, ta'ziya va musibat odoblari haqida ham fikr yuritadi. Ushbu holatlarda amal qilinadigan qoidalar mohiyatidan xabardor bo'lish ham har bir kishi uchun foydadan holi bo'lmaydi.

Bemor holini so'rash qarindosh-urug', qo'ni-qo'shni, yoru birodar, shuningdek, do'st uchun farz ekanligi, bemorning millati va diniy e'tiqodidan qat'iy nazar, uning yoniga ochiq yuz bilan kirish, unga ko'nglini ko'taruvchi so'zlar bilan murojaat qilish, bemor oldiga bashang kiyinib yoki kir libosda bormaslik, bemor yotgan xonaga kulib kirib, uning bosh tomoniga yaqin o'tirish, ko'p so'zlanishib bemorni toliqtirib qo'ymaslik, qo'lni peshonasiga qo'yib hol so'rash, bemorni kun yoki kunora kelib toliqtirib qo'ymaslik, bemorning ko'ngli tilaydigan narsalarni so'rab-surishtirib, ularni topib kelish, ammo bemorning muolajasida uni harom narsalardan saqlash, bemor oldida ko'p o'tirmaslik, agar bemor oldida uzoq vaqt qolish zaruriyat yuzaga kelsa, uning ko'ngliga yoqadigan, xush keladigan so'zlar yoki hikoyatlardan so'zlab o'tirish maqsadga muvofiq ekanligiga alohida urg'u beradi.

O'z navbatida bemorning kasalidan nolishi mumkin emasligi, og'ir dardga chalinganda o'ziga o'lim tilamasdan umr tilashi, dardi og'irlasha boshlaganini sezganda gunohlaridan tavba qilib, o'zgalar hamda qarindosh-urug', qo'ni-qo'shni, yoru birodar hamda farzandlar oldidagi qarzlarini ado etib, farzandlari, qarindosh-urug'i va do'stlaridan rozi-rizolik so'rashi, vasiyat qilish, shuningdek, ularga sabr-qanoat tilashi eng muhim qoidalar ekanligi ta'kidlanadi. Asarda musibat odoblari xususida ham bir qator fikrlar bayon etilganki, ushbu qoidalardan xabardor bo'lish, kishilar, shu jumladan, yoshlar uchun ham zarurdir.

Shu o'rinda muallif qabrlarni ziyorat etish odobiga ham to'xtalib o'tadi. Muhammad Sodiq Qoshg'ariyning e'tirof etishicha, qabrlarni ziyorat etish odobi quyidagilardan iboratdir: qabristonni tonggi ziyorat qilish ko'proq erkaklarga mansub, ota-onaning qabrlarini ziyorat qilish xotinlarga ham ijozat etiladi. Qabrlarni oyoq osti qilmaslik, qabr ustida o'tirmaslik kabi holatlar ham qabristonlarni ziyorat qilish odobining muhim unsurlari ekanligi ko'rsatilib o'tiladi.

Asarda ziyofat uyuşdırış va mehmon kutish odobi borasida ham ko‘pgina ibratli fikrlar bayon etiladi. Xususan, mehmondorchilik odobi yuzasidan quyidagi fikrlar ifoda etiladi: mehmondorchilikka kishining boyligi, mavqeい yoki mansabiga qaramay, hammaning baravar chaqirish, oila a’zolarini ham ajratmaslik, mehmonning izzat-hurmatini joyiga qo‘yish, lekin uch kundan so‘ng ortiqcha takalluf ko‘rsatmaslik, dabdaba qilmaslik, mehmon uchun uyni ortiqcha bezamaslik, lekin, ozoda va toza ko‘rpa-to‘shaklardan foydalanish, dasturxon tuzashda isrofgarchilikka yo‘l qo‘ymaslik, dasturxonga taom qo‘yilganda avval mezbonning taomga qo‘l uzatishi, mehmondan oldin taomdan qo‘l tortmasligi, mehmonga nisbatan ortiqcha takalluf qilavemaslik, imkon bo‘lsa lazzatli va latif taomlar tayyorlab mehmonning ko‘nglini olish kabi qoidalarning mohiyati ochib beriladi.

Nazorat savollari:

1. XVII—XVIII asrlarda va XIX asrning birinchi yarmida Movarounnahrda qanday ijtimoiy-siyosiy o‘zgarishlar yuz berdi?
2. Xonliklar davridagi ilm-fan, ta’lim-tarbiyatagi o‘zgarishlar haqida gapiring.
3. Mazkur davrda ayollar maktabida ta’lim tizimi va mazmuni haqida so‘zlab bering.
4. Jahon otin Uvaysiuning qizlar maktabida ta’lim mazmuni qanday bo‘lgan?
5. Muhammad Sodiq Qoshg‘ariyning “Odob as-solihin” asarining mazmunini so‘zlab bering.
6. “Odob as-solihin” asaridan o‘zingiz uchun qanday saboq oldingiz (kichik insho yozing).

2.5. XIX asrning ikkinchi yarmi – XX asrning birinchi choragida Turkiston o‘lkasida tarbiya, maktab va pedagogik fikrlar

Tayanch so‘zlar: diniy-tarbiya, yangi usul maktablari, tavsifi, notiqlik, mahorati, tafakkur, ong mahsuli, siyosat.

XIX asrning oxiri va XX asr bosqlarida rus chorizmi O‘rta Osiyoni zabit etdi va u erda mustamlaka tartibini o‘rnatdi. Chor xukumati mustamlakachilik siyosatini amalga oshirish bilan birga maorif matbuot, adabiyotni yuksaltirishga qarshi qaratilgan tadbirlar ko‘rdi, ozodlik, erkinlik, shuningdek dunyoviy bilim g‘oyalari bilan sug‘orilgan taraqqiyat parvarlik oqimiga qarshi kurashdi.

Mazkur davrda O‘zbekiston xududida umuman, 400 dan ortiq, ya’ni Turkiston o‘lkasida 313, Buxoro amirligida 103, Xivada 8 ta madrasa ishlagan.

Har bir qishloqda esa machit bo‘lib, xar bir machit qoshida albatta mакtab bo‘lgan. Shaharning har bir mahallasida, xar bir qishloqda mакtab bo‘lib, machit domlasi bolalarni o‘qitgan. Maktabda avval «xaftiyak», keyin «Qur‘on» yodlanardi, so‘ng «Chor kitob»ga tushilardi.

«Chor kitob» 4 bo‘limdan iborat bo‘lib 1- bo‘lim - xaq - xudoning nomlari tushuntirilardi, din koidalari, taxorat, namoz bayon etiladi, ikkinchisi bidon-e’tiqodni anglash, uchinchi bo‘limda kalomi nabi - rivoyatlar baxs etilgan. Bu kitob nazm va nasrda fors tilida yozilgan. Maktablarda Xofiz, Alisher Navoiy, Bedil, So‘fi Olloyor o‘rganilar edi.

Maktabni bitirgandan so‘ng bir qism talabalar madrasaga kira olardilar.

Madrasa - O‘rta Osiyoda IX asrda paydo bo‘lgan oliy diniy mакtab. Uning o‘quv rejalarini vaqt va sharoitga qarab o‘zgarib turgan. Masalan XV asrning 30-40-yillarida - Samarqand va Xirot madrasalarida dunyoviy bilimlar: matematika, astronomiya, musiqa va xokazolar ham o‘qitilgan.

Madrasa uch bo‘limdan iborat bo‘lgan: 1-bo‘limda musulmon diniy ilyalyari byayon qilingan kitob-arab tili va qonunchilik o‘rgatilar eds. Bu bulim talabasi 9-10 yil o‘qigan.

2-bo‘limda qonunchilik, iloxiyot, mushqilot-mantiq, arab tili grammatikasi, notiqlik mahorati o‘rgatilgan. Unda 7-8 yil o‘qishgan.

Uchinchi bo‘limda iloxiyot, qonunchilik, kalom o‘qitilgan. qonunchilik kursida geografiya va arifmetikadan ba’zi ma’lumotlar berilgan. Madrasadan mudarrislar, mutavallilar, qozilar, imomlar etishib chiqqan.

1900-yilda Turkiston o‘lkasidagi 313 madrasada 7052 kishi o‘qigan (Buxoro (103) va Xivadagi (8) madrasadan tashqari). Qur’on bilan birga shariat ham keng o‘rganiladi. Shariat -diniy yuridik qonun bo‘lib, shaxsiy oilaviy, xuquq jinoiy va davlat xuquqi o‘rganilgan.

O‘sha davrda xar bir hunar uchun 40 dan ortiq risola-nizom ishlab chiqargan. Bu hunar o‘rganuvchilar uchun qonun edi.

XIX asrning 80-yillarida Turkistonda maxalliy axoli uchun rus maktablari ochila boshladi. Asta-sekin rus-tub joy maktablari ham tashkil etila boshlandi. V.P.Nalivkin mazkur maktablarning ilk tashkilotchisi va birinchi o‘qituvchilardan edi. Shuningdek rus ziyolilaridan tashqari maxalliy aholidan ham o‘qituvchilar etishib chiqib, maktab va madrasalarda o‘quv rejalarini isloq qilina boshlandi. Aliasqar Kalinin o‘quv xrestomatiyasi tuzadi. 1900 yilda Jo‘ravoy qori Buxoroning Po‘stin do‘zon qishlog‘ida maktab ochdi. Lekin bular yaxshi natija bermadi. Rus-tubjoy maktablari o‘quvchilari uchun o‘zbek tilida chiqarilgan birinchi darslik «Ustozi avval» Rasulxoji Said Azizov tomonidan yoziddi. Bu ko‘p yillar davomida darslik sifatida o‘qilib kelib, O‘zbekistonda yangi voqealbo‘lgan.

Bundan tashqari maxalliy millat bolalari gimnaziyalarga jalb etildi. Lekin gimnaziyalardagi maxalliy o‘g‘il-qizlar 2-3 %ni tashkil etar edi. 1879 yil Toshkentda o‘qituvchilar seminariyasi ochiladi. Chorizm mahalliy axolining ruslashishiga to‘sinq bo‘ladigan xar qanday ilgor narsani ta’qiladi.

Axmad Donish, Furqat, Muqimiy kabi ilg‘or kishilar Markaziy Osiyoning madaniy, xo‘jalik jixatdan rivojlanishi uchun faol kurash olib bordilar. Axmad Donish Buxoro amiri elchisi, kotib va o‘rnbosari sifatida bir necha bor Rossiyaga safar qilib, bu davrda Sharq va G‘arb madaniyatlarini chuqur urgandi. U uz vaqtida vataniga qaytib kelgach, davlat boshqarmasi va maktab ta’limida isloxitlar qilishga urindi. Uning «Bolalarga hunar va mashg‘ulotlarning foydasini haqida nasihat» kitobida («Navodirul vaqoe) pedagogikaga oid fikrlar bayon etilgan. Bunda bolalarning: -bilim va hunar egallashi:

- bilimni ongli suratda bilib olishi;
- axloqiy tarbiya vazifalari;
- ota-onalarning bolalarga zulm o‘tkazishi, erkinlik, mustaqillik bermasligiga qarshi chiqdi;

XIX asrning oxiri XX asr boshlarida Musulmon maktablarini isloq qilish harakati boshlanib ketdi. Bu harakat jadidizm (arabcha «jadid» so‘zidan olingan bo‘lib «yangi» degan ma’noni bildiradi). Ularning maktablari «Yangi usul maktablari» deyilardi. Bu maktablarda bolalar partalarda o‘tirar edi, sinf doskasi, dars jadvali tartib berildi.

Ta’lim mazmuni ham o‘zgardi, tabiiy fanlar joriy qilindi, ona tilida darslik va qo‘llanmalar yaratildi, zamonaviy o‘qitish metodlari qo‘llana boshlandi. Kattalar uchun rus kursini o‘qitish o‘tgan asrning 80 yillarining boshlarida Toshkentda ikkita, Qo‘qonda bitta ochildi.

Rus - tuzem va yangi maktablari keyinchalik O‘zbekistonda sobiq sovet maktablarini tashkil etishga zamin bo‘ldi. Masalan, Toshkentdaggi Navoiy nomidagi II bosqich 6 yillik birinchi o‘zbek maktabi, rus - tubjoy maktabi, Narimonov nomidagi Toshkent shaxar pedagogika texnikumi tashkil etildi.

Shuningdek, asrimiz boshida Toshkentda hunar maktabi, gidrotexnika maktabi bor edi. Bu maktablar keyinchalik hunar-texnika maktablariga asos bo‘ldilar.

Yangi usul mактабини «rushdiya» deb atashardi. Bunday maktablar, Toshkent, Qo‘qon, Samarqand, To‘qmoqda bittadan bor edi. Qolganlarini «ibtidoiya» deyilardi. Unda bolalar 4 yil o‘qitilar edi. Toshkent va Qo‘qonda qizlar yangi usul mактabi ham ochildi. 1908-1917 yillarda esa chorizm Turkistondagi maktablarni ruslashtirish siyosatini olib bordi. 1908 yildan yangi usul maktablariga qarshi kurash boshlandi. 1911 yilga kelib, 50 ga yaqin mакtab yopildi.

1917 yildan tovush usuli bilan o‘qitish metodiga asoslangan sinf-dars tizimidagi maktablar paydo bo‘ldi: ya’ni, usul maktablarida faqat maxalliy millat o‘qituvchilari dars berishi zarur edi.

Yangi usul maktablari tarafdarlarini «jадid»lar, panturkistlar deb ta’qib qildilar.

«Yangi usul» yoki «usuli jадid» mакtabining asoschisi Ismoilbek G‘aspirali bo‘lib, u butun faoliyatini turkiy xalqlarining ravnaqi va taraqqiyotiga bag‘ishladi.

O‘zbekistonda uning izdoshlari ko‘paydi. Fayzulla Xo‘jaev, Isxoqxon Ibrat, Saidrasul Aziziy, So‘fizoda, Maxmudxo‘ja Bexbudiy, Abdulqodir Shakuriy, Munavvar Kori Abdurashidxonov, Ismatulla Rahmatullaev Abdurauf Fitrat, X.H.Niyoziyalar jадidchilik harakatining darg‘alari bo‘lib, ular istiqlol uchun, millatimizning ilm-ma’rifatda dunyoning taraqqiy etgan millatlari qatorida turishi uchun harakat qildilar.

Lekin mazkur davrda Turkiston o‘lkasida pedagogik fikrlarning rivojlanishini Furqat, Anbar otin, Saidaxmad Siddiqiy va boshqalarsiz tasavvur etish qiyin. Furqatning (1858-1909) xizmati shundaki, u jamiyatdagи ilg‘or g‘oyalarni xayotga tadbiq etishga harakat qilgan. «Turkiston»dagi taraqqiyotparvar ijtimoiy-falsafiy tafakkurning yorqin namoyondasi bo‘lgan. Dunyoviy bilimlar va madaniyatining otashin tarafdori va tashkilotchisi, o‘z mamlakatining ilmiy va texnika taraqqiyoti uchun shijoat bilan kurashuvchi inson sifatida uning o‘z o‘rnı bor.

XIX asr oxiri va XX asr boshlarida uzbekistondagi taraqqiyatparvar, ijtimoiy-falsafiy tafakkurning rivojlanishini Furqatsiz, uning ijodisiz tasavvur etib bo‘lmaydi.

Furqat O‘zbekistonda ta’limning yangi tizimini joriy etish kerakligini targ‘ib qildi. “Gimnaziya”, “Ilm xosiyati”, “Vistavka xususida”, “Konsert xususida”, “Suvorov haqida” asarlari shular jumlasidandir. U o‘zbek bolalariga musiqa o‘rgatishni juda istar edi. Lekin mustabid davrda Furqat bu orzulariga erisha olmadi. Saidaxmad Siddiqiy (1864-1927) hunarmand-dehqon oilasida tug‘ilgan. Avval eski mакtabda, so‘ng rus-tubjoy mакtabida o‘qydi.

U Yevropa va Osiyoga, Rossiyaga sayoxat qiladi. Samarqandga qaytgach (1903) til o‘rganish bilan shug‘ullanadi, dehqon va hunarmand bolalari uchun mакtab ochadi. Bu mакtab rus maktablariга o‘xshar edi. So‘ng kattalar uchun ham savodsizlikni tugatish kurslari ochildi- 1914 yilda mакtab uchun o‘quv qo‘llanmalari, darslik va jurnallar sotiladigan «Zarafshon» nomli magazin ochadi. U o‘zbek va tojik tillarida she’rlar yozar edi.

Siddiqiy O‘zbekiston va Tojikistonda ilg‘or pedagogik fikrlarni rivojlantirishga katta hissa qo‘shgan.

U O‘zbekistonda pedagogika tarixiga oid katta ishlар olib boradi. Siddiqiy Samarqandda emas, viloyat qishloqlarida ham yangi usul maktablari ochadi, yangicha o‘qitish metodlarini yaratadi, shuningdek tabiatshunoslik, geografiya darslarini tabiatni 15 o‘ynida, ochiq havoda o‘tkazib, ta’lim jarayonida undan foydalanish usullarini ishlab chiqadi. Chet el madaniyati va adabiyoti bilan o‘quvchilarni tanishtirishga katta e’tibor beradi.

Anbar Otin (1870-1915) o‘zbek shoirasi va ma’rifatparvari. O‘zbek va tojik tillarida she’rlar yozgan. U 1870 yil Qo‘qonda Farmonqul degan ilg‘or kishi oilasida tug‘ilgan. Ma’lumotni Dilshod otin (Barno)dan oladi. U mакtabda tarix, adabiyotni o‘rganadi, she’rlar yozadi. So‘ng o‘zi ham darslar beradi. U qizlarga odob qoidalari, she’r tuzilishi, yuksak axloqiy malakalar hosil qilish qoidalari o‘rgatadi. Uning butun hayoti she’riyat bilan bog‘liq. Ularda ma’rifiy g‘oyalar ilgari

suriladi. Anbar otin ma'rifatgina shaxs erkinligini shakllantirishini biladi. Uning Furqatga yozgan she'riy maktubida yangi usul maktablarini ochish hakidagi takliflari bayon etilgan. Anbar otin devon ham tuzgan. Anbar Otinning dunyoqarashini, falsafiy tafakkurini o'zida mujassamlashtirgan asari - «Qarolar falsafasi»dir. Asar kirish va 4 qismdan iborat. Har bir faslda shoira o'zining ijtimoiy-qarashlarini bayon qiladi, ayollar taqdiri haqida yozadi.

Mahmudxo'ja Behbudiy (1875-1919) yozuvchi, jurnalist, jamoat arbobi, ma'rifatparvar. U maktabni bitirgach, madrasada o'qiydi. Lekin bitirmasdan mehnat faoliyatini boshlaydi. Arabiston, Misr, Turkiya, Rossiyaga sayohat qiladi. 1903-1904 yillari o'zbek va tojik tillarida «Muntaxabi jo'g'rofiya» («Qisqacha umumiy geografiya») asarini, yangi usul maktablari uchun «Kitob ul-atfol» («Bolalar uchun kitob»), «Muxtasari tarixi islom» («Islomning qisqacha tarixi»), «Amaliyoti islom», «Aholi jo'g'rofiyasiga kirish», «Rossiyaning qisqacha geografiyasi»ni yozadi. Shakuriyning qishlog'idagi yangi usul Maktabini 1908 yil Samarqandga-o'z hovlisiga ko'chirib keladi. «Behbudiy nashriyoti»ni tashkil etib, darsliklar, «Turkiston, Buxoro, Xiva xaritasi»ni bosib chiqaradi. «Samarqand» gazetasi, «Oyina» jurnalini nashr etadi. U xalqni ilm - ma'rifatni egallashga chaqiradi, ayollarning ilm olish kerakligini ilgari suradi, yangi usul maktabini ochish dunyoviy fanlarni o'qitishni targ'ib qiladi.

Behbudiy 1918 yil «Musulmon ishchi va dehqon Sho'rosi»ning maorif komissari qilib tayinlanadi. Shundan so'ng o'quv rejalarini tuzish, yangi darsliklar yaratish, o'qituvchilar kurslarini ochish ishlariga qatnashadi, o'zi «Yangi hisob» darsligini tuzib nashr etadi.

1918 yil Toshkentga kelib, Turkistonda davlat tili haqidagi dekret, milliy ishlar xalq komissarligining Nizomi loyiqlarini tayyorlovchi komissiyalar ishida qatnashadi. 1919 yil Buxoro amiri amaldorlari tomonidan Shahrisabzda qamoqqa olinib, Qarshi shahrda qatl qilinadi.

Taniqli o'zbek pedagogi va olimi **A.Avloniyning** pedagogikaga oid asari asarlari ichida uning 1913 yilda yozgan va 1917 yilda ikkinchi bor nashr qilingan «Turkiy guliston yohud axloq» nomli asari XX asr boshlaridagi pedagogik fikrlar taraqqiyotini o'rganish sohasida katta ahamiyatga molikdir. Bu asar mazmun tomonidan muallifning boshqa ijtimoiy va pedagogik asarlari bilan uzviy bog'liqdir. «Turkiy guliston yohud axloq» asari axloqiy va ta'limiy tarbiyaviy asardir. Asarda insonlarni «yaxshilikka chaqiruvchi, yomonlikdan qaytaruvchi» ilm-axloq haqida fikr yuritiladi. Shu jixatdan qaraganda bu asar Yusuf Xos Xojibning «Qutadg'u bilig», Kaykovusning «Qobusnom», Nosir Xusravning «Saodatnom», Sa'diyning «Guliston» va «Bo'ston», Jomiyning «Baxoriston», Alisher Navoiyning «Maxbub ul-qulub», Axmad Donishning «Farzandalarga vasiyat», Voiz Koshifiyning «Futuvvatnomai sultoniy yoxud javonmardlik tariqati» asarlari shaklidagi o'ziga xos tarbiyaviy asardir. Shuni ta'kidlash lozimki, XX asr boshlarida bunday asarni yaratish, milliy g'oya, milliy rux singdirilgan ta'lim-tarbiyaviy ishlarning tatbiq etilishi pedagogika olamidagi yirik kashfiyotdir. Abdulla Avloniy pedagog sifatida bola tarbiyasining roli haqida fikr yuritib «Agar bir kishi yoshligida nafsi buzilib, tarbiyasiz, axloqsiz bo'lib o'sdimi, ollohu akbar, bunday kishilardan yaxshilik kutmoq, erdan turib yulduzlarga qo'l uzatmoq kabitidur», deydi. Uning fikricha, bolalarda axloqiy xislatlarning tarkib topishida ijtimoiy muhit, oilaviy sharoit va bolaning atrofidagi kishilar katta ahamiyatga ega.

O'zbek pedagogikasi tarixida A.Avloni birinchi marta pedagogikaga **«Pedagogiya», ya'ni bola tarbiyasining fani demakdir**, deb ta'rif berdi. Tabiiy, bunday ta'rif Avloniyning pedagogika fanini yaxshi bilganligidan dalolat beradi. Abdulla Avloniy ko'plab xorijiy tillarni bilgan, arab, fors, rus, ozarboyjon tillarini mukammal egallagan.

Sharq xalqlari ilmiy merosini «Chuqur o'rganganligi «Turkiy guliston yoxud axloq» kitobini yaratishda, o'zbek va tojik adabiyoti klassiklarining asarlaridan ijodiy foydalanish imkonini berdi.

U mazkur asarni «yozishda xalq pedagogikasidan o‘rinli foydalanib, asarni 64 bobdan iborat tarzda bayon etdi. Har bir bob o‘ziga xos xususiyatgea ega bo‘lib, ta’lim tarbiya masalalarini yoritishda biri ikkinchisini uzviy to‘ldiradi va takomillashtiradi. Muallifning hizmati shundaki, u mazkur asarni yozishda har bir bobning maqsad-vazifalarini ilmiy, uslubiy jihatdan asoslab, sodda va ravon til bilan o‘quvchilarga tushunarli xolda bayon eta bildi. Buni biz asarning asosiy g‘oyasi, yo‘nalishlari, tarbiya turlari haqida bayon etgan fikr-muloxazalarida ko‘ramiz.

Bu g‘oya o‘z navbatida yosh avlodni vatanparvarlik, el-yurtga sadoqat, insonparvarlik, odamiylik, oljanoblilik, mehnatsevarlik, iffatli, mehr-oqibatli, intizomli,adolatparvar, millat g‘ururini e’zozlovchi, ulug‘ ajdodlarimiz an‘analari va ilmiy meroslarini ko‘z-qorachig‘iday asrash, axloqi pok inson bo‘lib etishish borasidagi asosiy mezon xisoblanadi.

Birinchi prezidentimiz Islom Karimovning «Men Abdulla Avloniining «Tarbiya biz uchun «Yo hayot yo mamot, yo najot - yo halokat, saodat - yo falokat masalasidir»-degan fikrini ko‘p mushohoda qilaman.

Buyuk ma’rifatparvarning bu so‘zlari asrimiz boshida millatimiz uchun qanchalar muhim va dolzarb bo‘lgan bo‘lsa, hozirgi kunda biz uchun ham shunchalik, balki undan ham ko‘ra muhim va dolzarbdir. Chunki ta’lim-tarbiya - ong mahsuli, lekin ayni vaktda ong darajasi va uning rivojini ham belgilaydigan omildir. Ta’lim-tarbiya tizimini o‘zgartirmasdan turib ongni o‘zgartirib bo‘lmaydi. Ongni, tafakkurni o‘zgartirmasdan turib esa biz ko‘zlagan oliy maqsad - ozod va obod jamiyatni barpo etib bo‘lmaydi.

Abdulla Avloniying ta’lim-tarbiya haqidagi ta’limoti.

Asosiy g‘oya: «Tarbiya bizlar uchun yo hayot, yo mamot, yo najot, yo halokat, yo saodat, yo falokat masalasidur». Demak, Abdulla Avloniy, yuqorida ta’kidlaganimizdek, bola tarbiyasini nisbiy ravishda to‘rt bo‘limga ajratadi:

1. «Tarbiyaning zamoni». 2. «Badan tarbiyasi».
3. «Fikr tarbiyasi». 4. «Axloq tarbiyasi» hamda uning ahamiyati to‘g‘risida fikr yuritadi.

Muallif tarbiya surriyot dunyoga kelgandan boshlanib, umrning oxiriga qadar davom etadi, - deydi. U bir qancha bosqichdan - uy, bog‘cha, maktab va jamoatchilik tarbiyasidan tashkil topgan deb, tarbiyaning doirasini keng ma’noda tushunadi. Uni birgina axloq bilan chegaralab qo‘ymaydi. Ubirinchi navbatda bolaning sog‘ligi haqida g‘amxo‘rlik qilish lozimligini uqtiradi.

Avloniy «Turkiy guliston yoxud axloo» kitobida ilm haqida yana shunday deydi: «Ilm dunyoning izzati, oxiratning sharofatidur. Ilm inson uchun g‘oyat oliy muqaddas bir fazilatdur. Ilm bizga o‘z ahvolimizni, harakatimizni oyina kabi ko‘rsatur. Zehnimizni, fikrimizni qilich kabi O‘tkur qilur... Ilmsiz inson mevasiz daraxt kabitidur». Avloniy ilmni umuman emas, balki uning amaliy va hayotiy foydalarini aytib, «Bizlarni jaholat, qorong‘ulikdan qutqarur. Madaniyat insoniyatni ma’rifat dunyosiga chiqarur, yomon fe’llardan, buzug‘ ishlardan qaytarur, yaxshi xulq va odob sohibi qilur. Alxosil butun hayotimiz, salomatligimiz, saodatimiz, sarvatimiz, maishatimiz, himmatimiz, g‘ayratimiz, dunyo va oxiratimiz ilmgaga bog‘liqdur».

Mutafakkirning obrazli ifodasiga ko‘ra, ilm bamisolai bodomning ichidagi mag‘iz. Uni qo‘lga kiritish uchun mehnat qilish, ya’ni chaqib uni po‘chog‘idan ajratib olish kerak.

U ilmnинг jamiyat taraqqiyotidagi rolini yaxshi tushunadi. Shuning uchun ham u, yoshlarni ilm sirlarini bilishga, hodisalar mohiyatini echishga, kitob mutolaa qilishga chaqiradi. Uning fikricha, ilm agar jamiyat manfaatiga xizmat qilmasa, xalq farovonligi yo‘lida qo‘llanmasa, u o‘likdir. Avloniy o‘z ilmini amalda qo‘llay oladigan kishilarga yuksak baho beradi, ularni dono insonlar, deb ataydi.

Abdulla Avloniy o‘z davrida yosh avlodda chin insoniy axloqiy xislatlar tarbiyalashni istadi. U ta’lim va tarbiya, ilm va ma’rifat olish yo‘li bilan vatandoshlarining baxtli va saodatli bo‘lishini orzu qildi.

Abdulla Avloniyning «Turkiy guliston yoxud axloq» kitobining ikkinchi bobi insonning ijobiy xulqlariga bag‘ishlanadi. Buni «Yaxshi xulqlar» sarlavxasi ostida bayon etadiki, unda biz insonning kamol topishida muhim rol o‘ynaydigan 30 dan ortiq axloqiy fazilatlarning mohiyatini, axloq tarbiyasi mezonlarini, ulardan foydalanish uslublarini moxirona ta’riflaganini bilib olamiz. Avloniyning mahorati shundaki, insonning kamol topishida yaxshi xulq bilan yomon xulqni bir-biriga taqqoslab, yoshlarga ta’lim-tarbiya berish, bolalarda axloqiy fazilatlarning shakllanishida muhim vosita ekanligini xayotiy misollar, xikoyalar asosida ilmiy jixatdan asoslab bera olganlidir.

Biz yuqorida mushohada qilganimizdek, asarnig ta’limiy-tarbiyaviy ahamiyati beqiyos darajada kattadir. Chunki asar yozilganiga sal kam bir asr bo‘lsada, o‘z qimmatini yo‘qotmadi. 1-Prezidentimiz Islom Karimov ta’kidlaganidek, «u asrimiz boshida millatimiz uchun qanchalar muhim va dolzarb bo‘lgan bo‘lsa, xozirgi kunda biz uchun ham shunchalik, balki undan ham muhim va dolzarbdir».

Abdulla Avloniyning pedagogik qarashlari hozirgi kunda ham yangi insonni kamol toptirish yo‘lida, kishilarni chinakam umuminsoniy tuyg‘ular, ezgu-g‘oyalar ruhida, vijdoniylilik ruhida tarbiyalash borasida qimmatli tarixiy material sifatida e’tiborni o‘ziga jalb qiladi.

Abdulla Avloniyning didaktik asarlari.

Abdulla Avloniy o‘zbek jadid adabiyotining yirik namoyandalaridan biri bo‘lib, XX asr ta’lim-tarbiya taraqqiyotiga o‘ziga xos hissa qo‘shgandir. Avloniy 30 yildan ortiq vaqt mobaynida ijod qildi. Avloniy o‘ziga “Hijron” taxallusini tanlaydi va shu taxallus bilan she’rlar bitadi. Abdulla Avloniy shoir, yozuvchi, dramaturg, ammo pedagogika uning hayotidagi muhim sahifani tashkil etadi. U faoliyatning ilk bosqichidan to umrining so‘nggi damlarigacha o‘qituvchilik qildi, pedagogika fanining ham nazariy, ham amaliy masalalari bilan mustaqil shug‘ullanadi, darsliklar yaratdi. XX asr zamонавиyo‘zbek pedagogikasining asoschisi, o‘zbek tili va adabiyoti o‘qitish metodikasi fanining tamal toshini qo‘ygan mutafakkiridir. Abdulla Avloniyning didaktik qarashlarini o‘rganishdan avval uning hayoti haqida ma’lumotlar keltirishni joiz bildik. Abdulla Avloniy 1878-yilning 12 iyulida Toshkentning Shayxontohur daha, Mergancha mahallasida tug‘ildi. Otasi Miravlon to‘quvchi-hunarmand edi. Yosh Abdulla O‘qchi mahallasidagi eski maktabda savod chiqardi, 1890-yildan mahalla madrasasida, so‘ng Shayxontahurdagi Abdumalikboy madrasasida Mulla Umar Oxun qo‘lida tahsil ko‘ra boshladi, ammo oilaviy sharoitning og‘irlashuvi o‘qishni davom ettirishiga imkon bermadi: 14 yoshidan boshlab mardikorchilik, 18 yoshidan ustalik, suvoqchilik, duradgorlik, pechkachilik ishlari bilan shug‘ullanadi. Keyinchalik tarjimai holida quyidagilarni yozadi: «Madrasadan chiqib ketsam ham maorif ishlaridan chiqib ketmadim».

1900-yilda Abdullani Toshkentlik bir savdogarning Salomatxon ismli qiziga uylantiradilar, shu yili otasi vafot etib, oilani tebratish mashaqqatlari asosan uning zimmasiga tushadi, endi u faqat bo‘sh vaqtlardagina mustaqil mutolaa bilan shug‘ullanadi, Rusiyaning turli shaharlarida chiqib turgan gazeta va jurnallar bilan tanishib boradi, «Tarjimon» gazetasini o‘qib, zamondan xabardor bo‘ldi. 1904-yilda Abdulla Avloniy Mirobod mahallasida eski maktablardan

farq qiluvchi usuli jadid maktabi ochdi va o‘zi mudirlik hamda o‘qituvchilik qildi. Shu vaqtidan uning pedagogik faoliyati boshlandi, maktabning dovrug‘i Toshkentning uzoq chekkalariga ham tez tarqaldi. Ushbu maktabning birinchi o‘quvchilaridan, uzoq yillar Toshkent Davlat universiteti (hozirgi O‘zbekiston Milliy universiteti) pedagogika kafedrasiga mudirlik qilgan, marhum pedagog olim Yusuf Tohiriy mazkur maktab va uning o‘qituvchisi A.Avloniy haqida quyidagi xotiralarini yozib qoldirgan edi: «Shaharning qarama-qarshi chekkasida, temir yo‘l ishchilari istiqomat qiladigan Mirobodda yangi tipdagi maktab ochilganligi haqida eshitib qoldik. Tez orada bu maktabning fazilatlari haqidagi shov-shuvlar, uning muallimi Avloniying dovrug‘i butun shaharga tarqaldi. Hammaning tilida: «Miroboddagi maktab 6 oyda o‘qish-yozishni o‘rgatarmish, jo‘g‘rofiya, hisob, tabiatni o‘rganish degan darslar o‘qitilmish», - degan gap yurardi. Bizga juda sirli tuyulgan bu maktabni va uning donishmand muallimini ko‘rishga hammamiz oshiqardik. Nihoyat bir kuni uch to‘rttamiz borishga jazm qildik. Maktab pastakkina, nimqorong‘u bo‘lib, masjid yo‘lagiga joylashgan edi. Xonaning tepasidagi yorug‘lik uchun qoldirilgan tuynukdan qish va bahorda qor bilan yomg‘ir ham tushib turardi. Lekin xonada o‘quvchilar va o‘qimoq uchun kelganlar soni ko‘p edi. Xayolimizda domlaning allaqanday bir sirli tomoni bor edi. Bizni qotmagina, kichik jussali, qorachadan kelgan, istorasi issiq, cho`qqi soqol bir kishi kutib oldi. Bu nomi tilga tushgan muallim Avloniy edi. O‘qishga qabul qilindik. Ko‘p o‘tmay ko‘z oldimizda yangi bir dunyo ochilganiga to‘la ishonch hosil qildik. Maktab o‘quvchilari o‘qish yozishda, hisob masalalarini hal etishda, tabiat hodisalaridan xabardor bo‘lishlari, juda ko‘p she’r va hikoyalarni yod bilishlari bilan hammamizni lol qoldirishdi. Avloniy maktabi bizdan borgan bolalar bilan liq to`ldi. Shu tariqa bu maktab tobora shuhrat topib bordi». A.Avloniy birinchilardan bo‘lib ushbu maktabiga rus tilini o‘quv predmeti sifatida kiritdi. Bunday usuli jadid maktablari xalq o‘rtasida qanchalik shuhrat qozonmasin, mustamlakachi ma`murlarning katta qarshiliklariga duch keldi. Chunki ularning bu faoliyati chinakam fidoyilik edi. Hukumat mahalliy maktablarni va muallimlarini iqtisodiy ta‘minlamagani yetmaganday, o‘qituvchilari, o‘qitadigan darslik va kitoblari, hatto o‘quvchilarigacha qattiq nazorat ostiga olgan edi. Abdulla Avloniy nomidagi Xalq Ta’limi xodimlarini qayta tayyorlash va malakasini oshirish Markaziy institutidagi A. Avloniy memorial muzeyida Sirdaryo viloyat xalq o‘quv yurtlari inspektorining A.Avloniy nomiga yozgan so‘rovnomasini saqlanadi. Mazkur hujjat rus tilida bo‘lib, tarjimasi shunday: “Toshkentning ruslar qismida yashovchi Mulla Abdulla Avlonovga” 1914-yil 26-fevraldagagi arizangizga qo‘srimcha yozma ravishda quyidagilarni talab qilaman: Siz ochgan maktabda darslar qaysi darslik va dastur asosida olib boriladi? Darsliklar mualliflarining familiyalari kimlar? Darsliklar qachon va qayerda nashrdan chiqqan? Sirdaryo viloyat xalq o‘quv yurtlari inspektori: imzo. Bunday ta`qib va tazyiqlar natijasida Avloniying Mirobodda ochgan maktabi 1908- yilda yopib qo`yildi. 1909-yilda u ikkinchi marta Degrez mahallasida maktab ochdi. Usuli jadid maktablari ochish, ularni xalq o‘rtasida targ‘ib-tashviq qilish bilan ish bitmas edi. Ularda yangicha o‘qitish usullaridan kelib chiqqan holda tuzilgan yangi darsliklar, o‘quv jihozlari suv bilan hovodek zarur edi: usuli savtiya metodi asosida yaratilgan alifbo darsliklari, o‘qish kitoblari, majmualar, turli fanlar bo‘yicha darsliklar yo`q darajada edi. Jadid pedagoglaridan Hoji Muin Shukrullayevning quyidagi so‘zlar zamirida katta haqiqat yotar edi: «1901-yildan e’tiboran Qo‘qon va Toshkentda, 1903-yildan Samarqandda yangi maktablar ochila boshladi. Bu maktablar Turkistonning katta shaharlarida son jihatidan (taqlidiy suratda) bir daraja ko‘paygan bo‘lsa ham 4-5 yildan keyin yana kamayib, faqat ba`zi tuzuklari davom etdi. Buning bir sababi kitobsizlik bo‘lsa, boshqa sababi o‘qituvchilarning usuli ta`limdan xabarsizliklari edi». Darsliklar yaratish, ularni nashrdan chiqarish ishlari katta bilim, malaka hamda mablag‘ talab qilar edi. Shuning uchun ham Toshkentda Abdulla Avloniy,

Munavvarqori Abdurashidxon o‘g‘li, Samarqandda Mahmudxo‘ja Behbudiy, Buxoroda Abdulvohid Munzim, Shamidxo‘ja Mehriy, Sadreddin Ayniy, Qo‘qonda Hamza Hakimzoda, Ashirali Zohiriylar o‘lkada faoliyat ko‘rsatgan dastlabki xayriya jamiyatni va shirkatlarining asoschilari edilar. A.Avloniy 1909-yilda «Xayriya jamiyat» ochdi. Bu jamiyat Turkiston o‘lkasida ochilgan birinchi rasmiy jamiyat edi. Bu haqida Orenburgda chiqadigan «Vaqt» hamda «Sadoyi Turkiston» gazetalarida xabar bositgan. Jamiyatning 1909-yil 12 mayda rasmiy ro‘yxatdan o‘tkazganligi haqidagi Nizomda uning faoliyat doirasi aniq belgilangan. Unda yoshlarni o‘qitish, iqtidorli yoshlarni taraqqiyot etgan chet el oliv o‘quv yurtlariga yuborish, ularni stipendiya bilan ta‘minlash, yangi ochilayotgan maktablar uchun darsliklar nashr etish, kambag‘al bolalarni bepul o‘qitish va o‘quv qurollari bilan ta‘minlash kabi 41 moddadan iborat masalalar mavjud edi. Ushbu jamiyat qoshida «Turkiston kutubxonasi» shirkati tashkil etiladi. Shirkat o‘z oldiga maktablar uchun darsliklar nashr etish, Rusiyaning turli o‘lkalarida nashr etilgan darsliklarni sotib olish va Turkiston maktablariga arzon narxlarda tarqatish maqsadini qo‘ygan edi. Turkiston o‘lkasida yaratilgan deyarli hamma darsliklar «Turkiston kutubxonasi» da bosmadan chiqqan. Bunday darsliklar oxirida muallifi, narxi va qayerdan sotib olish manzili berilar edi. Masalan, Muhammad Rasul Rasuliyning «Bolalar bog‘chasi» darsligi oxirida shunday e`lonni o‘qiymiz: «Ibtidoiy maktablarning birinchi sinf shogirdlari uchun turli kitoblardan olinub, ochiq til va yengil tarkiblar ila yozilish qiroat kitobidur. Nashiri «Turkiston kutubxonasi». Murojaat uchun adres: Eski Toshkand «Turkiston kutubxonasi». Xayriya jamiyatni o‘lkadagi barcha hur fikrli ziyoli yoshlarni, boylarni o‘z atrofiga birlashtirdi. Abdulla Avloniy usuli jadid maktablarini darsliklar bilan ta‘minlash ishiga alohida e’tibor berdi. 1905-1917-yillar orasida o‘nga yaqin darslik va qo‘llanmalar yaratdi. Ushbu alifbo darsligi ikki qismidan iborat bo‘lib, birinchi alifbo qismida harflar tanitiladi, ularning so‘z o‘rniga qarab oladigan shakllari o‘rgatiladi. O‘qitishni soddarop shaklga ega bo‘lgan harflardan boshlaydi, ya`ni darslar soddadan murakkabga o‘tib boradi. A.Avloniy darslik tuzishda ham, dars berish jarayonida ham didaktik prinsiplarga to‘la amal qildi. Darslikning alifbo qismi olti oyga mo‘ljallangan. Ushbu qismda o‘qish bilan parallel yozishga ham o‘rgatib boriladi. Darslikning ikkinchi qismi bolalarbop pand-nasihatlar, ta’limiy-tarbiyaviy xarakterdagi kichik-kichik hikoyalar, she’riy manzumalardan tashkil topgan. «Birinchi muallim» darsligidagi pandnomalarda o‘zbek mumtoz adabiyotining yirik namoyandasini Poshshoxo`ja (1480 – XVI-asr birinchi yarmi)ning «Miftox ul-adl» («Adolat kaliti») hamda «Gulzor» hikoyalar to`plamlardagi mashhur hikoyalarni bolalarbop qilib qayta ishlaganligi ham seziladi. Ma`lumki, Poshshoxo`ja to`plamlarida axloqiyta’limiy masalalarga bag‘ishlangan hikoyalar anchagina. Shu nuqtai nazardan to‘g‘rilik, rostgo`ylik g‘oyasini ilgari suruvchi “Sulton Sanjar Moziy va to‘g‘ri daraxtli kampir” hikoyasi e’tiborga loyiq. A.Avloniy ushbu hikoyaga ijodiy yondashgan, bolalar ruhiyatiga, tarbiyasiga ancha yaqinlashtirgan. Avloniy hikoyasi shunday mazmunda: Bir kampirning hovlisida tut daraxti bor bo‘lib, nihoyatda tik va to‘g‘ri o`sgan edi. Kampir tut pishgan vaqtida uni quritib sotar va tirikchiligini shundan o‘tkazar edi. Podshoh bir ayvon qurdirmoqchi bo‘ladi, ustun uchun to‘g‘ri yog‘och topish ancha mushkul kechadi. Oxirida kampirning hovlisidagi tut daraxti podshoh ayvonga mos kelishi ma`lum bo‘ladi. Podshoh tut daraxtini ming oltinga sotib oladi, kampir «boy xotin» nomini oladi. Nihoyatda to‘g‘ri o`sgan tut daraxti ayvonga go‘zallik bag‘ishlaydi. Poshshoxo`janing «Gulzor» to`plamiga kirgan «Sulton Sanjar Moziy va to‘g‘ri daraxtli kampir» hikoyatida ayvонни va ustunni tomosha qilgani kelgan kampir ustun bo‘lgan daraxtiga shunday murojaat qiladi: «Ey yag‘och, rostlig‘ingdin o‘zingni ham, meni ham tillapo`sh qilding». A.Avloniyda «To‘g‘rilik» nomi bilan berilgan ushbu hikoyada kampir ustun bo‘lgan tutining to‘g‘ri o`sganligiga «qissadan hissa» sifatiga shunday murojaat qiladi: Ey tutim, to‘g‘rilig‘ing qildi bizi davlatga yor, Egri bo‘lsang, san o`tun bo‘lg‘ay

eding, man xor-zor. To‘g‘rilar jannatning ayvonindadur, O‘g‘rilar ranju alam konindadur. A.Avloniy «Birinchi muallim» asarini Saidrasul Saidazizovning «Ustodi avval» hamda Munavvarqori Abdurashidxon o‘g‘lining «Adibi avval» asarlaridan keyin tilga oladi: «Uchinchi – «Birinchi muallim». Bu alifbo 1912-yilda Abdulla Avloniy tomonidan yozilib, Toshkentda «Maktab» kutubxonasining xarji bilan bosildi. Oktabr o‘zgarishigacha 4-5 qatla bosilib chiqdi». Muallif alifboni yaratishda bolalarning yosh xususiyatlariga alohida e’tibor berdi, o‘qishning eng oson usullarini qo’llashga harakat qildi. Bu haqda A.Avloniy yozadi: «Muhtaram muallim afandilarimizdan rijo qilurmanki, bizning «Birinchi muallim»imizdan ham olub, tajriba qilub, o‘qutub ko`rsalar. Chunki har gulning bir isi, har mevaning ta`m va mazasi bordur. Bu «bo`y» va ta`m esa tajriba sohiblarina kashf va ma`lum o`lur. Shoyad, millat bolalarina foidabaxsh o`lur umidunda bir necha muallimlarimizning iltijolari ila ko`b vaqt tajriba so‘ngidan bu risolai ojizanomani «Birinchi muallim» ismi-la maydoni intishora qo`ydim. Maorifparvar muallim birodarlarimiz iltifotsiz qoldirmasalar kerak». Abdulla Avloniy 1912-yilda usuli jadid maktablarining ikkinchi sinfi uchun o‘qish kitobi sifatida «Ikkinci muallim» darslik majmuasini yaratdi. Muallif maqsaddan kelib chiqqan holda ta`lim-tarbiyaga oid mo`jaz, ravon, bolalarbop hikoyalar yaratgan kitobning titul varag‘ida: Shavkati inson erur ilmu adob, E’tibor etmas anga molu nasab, bayti epigraf sifatida berilgan. Darslik «Muqaddima», «Aql», «Salavot» dan keyin badiiy matn sifatida 9-banddan iborat maktabni ulug‘lovchi, ilm-ma’rifatga da`vat etuvchi «Maktab» she’ri bilan boshlanadi. «Ikkinci muallim» darsligidagi ba`zi bir hikoyalar keyingi yuqori sinflarda nisbatan murakkabroq mavzularni o‘z ichiga olgan «Turkiy Guliston yoxud axloq» asarini o‘rganishga tayyorlash vazifasini ham bajaradi. Pedagogning «Ikkinci muallim» darsligi bilan bog‘liq bir muhim masalaga e’tiborni qaratish kerak. Abdulla Avloniy o‘z oldiga savol qo`yadi: XX asrga kelib nima sababdan millat, Vatan ayanchli ahvolga tushib qoladi? Asar muallifi buning asosiy sababini xalqning ilm-ma’rifatdan uzoqlashganida, Olloh in`om etgan aql bilan ish yuritmaganligida deb bildi. Inson, demak, millat aql bilangina barkamollikka erishishi mumkin. Shuning uchun ham u aqlni Olloh bergen eng buyuk ne`mat deb bildi: «Janob haq bizga bergen ne`matlar orasida aqldan aziz va qimmatli narsa yo`qdur». Mutafakkir «Birinchi muallim»dagi kabi «Ikkinci muallim»da ham birinchi adabiy matn sifatida «Maktab» she’rini kiritgan. Bu bejiz emas. Millat istiqboli, Vatan istiqlolli maktabdan boshlanadi, jaholatdan, nodonlikdan qutulishning birdan-bir yo‘li maktabdir: Maktab sizi inson qilur, Maktab hayo ehson qilur, Maktab g‘ami vayron qilur, G‘ayrat qilub o‘qing, o‘g‘lon! Maktabdadur ilmu kamol, Maktabdadur husnu jamol, Maktabdadur milliy xayol, G‘ayrat qilub o‘qing, o‘g‘lon! A.Avloniy «Ikkinci muallim» darsligida ushbu ta`sirchan usuldan mohirona foydalangan, ya`ni undagi matnlarning 20 tasi masal janriga mansubdir. Muallif darslikdagi hikoya va masallarning barchasida ikki qarama-qarshi qutb – yaxshilik va yomonlik, ahillik va xudbinlik, mehnatsevarlik va dangasalik kabi ijobiy va salbiy xususiyatlarni bir-biriga muqoyosa qiladi, xulosa – «qissadan hissa»da esa ularni xolisona baholaydi. «Ikkinci muallim»da bolalarning saviyasi, yoshlari o‘siganligini hisobga olgan: ulardagi she’rlar va nasriy hikoyalar shaklan va mazmunan, ilgari surilgan masalalar ko`lami «Birinchi muallim»dagiga nisbatan ancha keng. Mana shunday didaktik masallardan biri «Arslon bilan ayiq» asaridir. Bir kuni Arslon bilan Ayiq do`stlashib ovga chiqadilar, yugurib-yelib oxiri bir kiyikni tutadilar. Endi yemoqchi bo‘lib turganlarida oralarida janjal chiqadi. Arslon: «Men kattaman, menga ko‘proq tegishi kerak», - deydi. Ayiq: «Men ko‘proq harakat qildim, yelib-yugurdim, sen bir joyda qarab o‘tirding, shuning uchun sergo`sht joyi menga tegishi kerak», - deydi. Janjal urushga aylanadi, ularning ahvoli shu darajaga yetadiki, hatto qimirlashga ham majollari qolmaydi. Bundan xabar topgan bir necha bo`rilar tayyor go`shtni pok-pokizasiga urib, suyaklarini qoldirib ketadilar.

Bu janjalkash urushqoqlar bir-birlariga afsus bilan shunday der edilar: «Agar bunday urushmaganimizda og‘zimizdagini oldirmagan va ulardan qolgan quruq suyakni chaynamagan bo‘lar edik». Muallif janjankashlikni qattiq qoralaydi, hamjihatlikni esa ulug‘laydi. Abdulla Avloniy «Ikkinci muallim» darsligida ifodali hamda yoddan o‘qish uchun maxsus she’rlar yaratdi. Shoir bunday she’rlarning tuzilishiga, musiqiyligiga, qofiyalarning, turoqlarning muntazamligiga alohida e’tibor berdi. Odatda, bunday she’rlarga muallif bilan bir qatorda o‘quvchining ham his-tuyg‘ulari singib ketadi. Demak, ifodali o‘qishga qaratilgan she’rlar jarangdor, o`ynoqi, o‘quvchining his tuyg‘ulariga she’riyatni-go‘zallikni, badiiy so‘zni his qilishga o‘rgatish vazifasini qo`yadi. A.Avloniy o‘quvchilarni estetik tarbiyalashda, ularning og‘zaki nutqini o`stirishda maktabning pastki sinflaridayoq ifodali o‘qish metodiga alohida e’tibor beradi. Shuning uchun ham muallifning ushbu «Birinchi muallim» va «Ikkinci muallim» darsliklari usuli jadid maktablarida ancha keng qo‘llangan va bir necha bor qayta nashr qilingan. A.Avloniyning majmua-darsliklari suhbat usuli bilan bolalarning og‘zaki nutqini o`stirishda, badiiy so‘zlashuvga o‘rgatishda katta ahamiyat kasb etadi. Avloniyning «Adabiyot yoxud milliy she’rlar» va «Maktab guliston» majmualarida ifodali o‘qishning qator shakllari – deklamatsiya (individual o‘qish), xor bo‘lib o‘qish, rollarga bo‘lib o‘qish kabi turlariga oid chiroyli matnlar berilgan. Shuni alohida ta’kidlash kerakki, «Adabiyot» majmuasidagi ba`zi she’rlar («Noma kimniki», «Bizlarda nimalar ko‘p») ifodali o‘qishning elementar shakllarini o‘quvchilarga o‘rgatish uchun xizmat qiladi. Bu she’rlarda achchiq kinoya, nafrat ohanglari o‘quvchilarning diqqat markazida turadi. Achchiq kinoyali ohang nosog‘lom tuzumni fosh etishda asosiy qurol vazifasini o‘tagan: Agar faqir o`lsang, demas holing nadur? Mehribonlig‘ oltinu dengoniki. Eski to`n bulsang, bo‘lursan xoru zor, Izzatu xurmat to‘ni yangoniki. Ilmdan boylik yuqorida turar, Suhbatu majlis silliq salloniki. Nega xomush o`lding, ey ahli xirad, Bo‘ldi dunyo kori sharmandonini. Bunday she’rlar ifodali o‘qishning ohangdor chiqishi uchun xizmat qiladi va o‘quvchilarni hayajonga soladi. Ifodali o‘qishning o‘ziga xos shakllaridan biri xo‘r bo‘lib o‘qish ham A.Avloniyning diqqat markazidan chetda qolmadi. Shu munosabat bilan u o‘z she’rlarini xalq ashulalariga uyg‘unlashtirdi va o‘quvchilarni xo‘r bo‘lib o‘qishga o‘rgatish uchun alohida she’rlar yaratdi. Masalan, shoiring barmoq vaznida yozilgan «To‘y haqinda» she’ri «Reza» kuyiga solib o‘qiladi. Bu haqda shoир o‘qituvchilarga quyidagicha metodik ko‘rsatma beradi: «Milliy kuylarimizdan biri: Olma meni toshlar bilan yor-yor, yor-o`v, Uqub ketay qushlar bilan yor-yor, yor-ov. “Milliy she’rdan bir bayt kishi tarafidan o‘qilib, so‘ngida ko‘b kishilar tarafidan jo‘r qilub, ikkinchi bayt o‘qilur” (Avloniy izohi). Bu uslubiy ko‘rsatma o‘quvchilarning ifodali (xor bo‘lib) o‘qishlari uchun zamin hozirlaydi: Bir o‘quvchi: O‘g‘lingizni o‘qitmoqqa bo‘lasiz ayyor-o`v, To‘y qilsangiz osh bermoqqa aqchangiz bisyor-o`v. Bir necha o‘quvchi musiqa sadolari bilan xo‘r bo‘lib aytadi: Kambaql kelib to‘yga kirsa, nari bor, bor-o`, Boylar kelsa, to`rga olib oshu to`n tayyor-o`. Ma`lumki, o‘quvchilarni ifodali o‘qishga o‘rgatish adabiy o‘qish darslarining asosiy vazifalaridan biri hisoblanadi. A.Avloniy savod chiqarishga qanchalik katta e’tibor bergen bo‘lsa, asarni tushunib o‘qishga, ifodali o‘qishga, badiiy asarni his qilishga shunchalik ko‘p diqqat qiladi. O‘quvchilarning xor bo‘lib o‘qishlarini o‘qituvchi Abdulla Avloniy dirijor kabi (chunki u dirijorlik san`atidan ham xabardor edi) boshqarib borgan. Abdulla Avloniyning «Oila munozarasi» she’rida ota bilan ona o‘z farzandlarini o‘qitish yuzasidan munozara qiladilar. Ota o‘qil va qizlarini o‘qitmoqchi bo‘lsa, ona erining fikriga qarshi chiqadi. Ota bilan ona o‘rtasidagi fikrlar dialog shaklida olib boriladi, bu dialog ikki o‘quvchi tomonidan o‘qiladi: Ota: O`g‘il-qiz o`qusa bo‘lur olim, Johil odamlar bo‘ladur zolim. Baxtu iqbol ilma bog‘liqdur, Ilm o`qutmak ahsan a`molim. Ona: O`g‘il o`qusa, sigirni kim boqadur? Qiz o`qusa, olovni kim yoqadur? O`qug‘onlar bo‘ladi beixlos, Olamunchoq tumorni kim taqadi? Abdulla

Avloniyning maktabda ifodali o‘qishlari juda katta shuhrat qozondi. 1914-yil 27-fevral Toshkentda «Kolizey» teatri 2000 dan ortiq tomoshabin bilan liq to`lgan. Behbudiyning «Padarkush» dramasi sahnaga birinchi bor qo`yilishi. Spektal adabiy o‘qishga ulanib ketdi: Avloniy o‘quvchilari «Padarkush» dramasiga hamohang ilmma’rifatga da`vat ruhi barcha urib turgan «Oila munozarasi» she’rini ifodali o‘qidilar, tomoshabinlar zo`r olqish bilan kutib oldilar. A. Avloniy didaktik qarashida ifodali o‘qishning mazkur turlari, birinchidan, o‘quvchilarda kitobga, so‘z san`atiga havas uyqotsa, ikkinchidan, o‘quvchilar faolligini keskin oshiradi, ya`ni dars davomida o‘quvchilarning deyarli hammasi faqat tinglovchi emas, ishtirokchi sifatida qatnashadi, ularning butun harakati bir masalani yoritishga qaratiladi. A. Avloniy ifodali o‘qishni o‘z darslarida estetik tarbiya vositasi sifatida ham qangan. Didaktik qarashlari va hur fikrlar bilan ma’rifat maydoniga chiqqan Abdulla Avloniy o‘z darsliklarida o‘qishning elementar shakllari bilangina cheklanib qolmadı, ayni zamonda, o‘sha davrda ilm-ma’rifat tarqatish, xalqni ilm-fanni egallashga chaqirish yo‘lida jiddiy ish olib bordi. 1910-1911-yillarda Riga shahridagi «Grammofon» jamiyatni vakillari O‘rtal Osiyo shaharlari kelib, o‘zbek, qozoq, tojik, qirqiz xalqlari orasidagi mashhur hofizlarning mumtoz maqomlari va qo‘shiqlarini plastikaga yozib oladilar. Shu munosabat bilan atoqli san`atkor Mulla To‘ychi Toshmuhammedov (1868-1943)ning ijro etgan shashmaqomi ham plastinkalarga yoziladi. O‘z zamonasining yirik ma’rifatparvar shoiri, pedagogi bo‘lgan A. Avloniy xalqni ilm-ma’rifatga targ‘ib qilish maqsadida o‘qitishda o‘sha davr texnika vositalaridan ham foydalandi. Abdulla Avloniy o‘zbek bolalarini maktabga jalb etish, xalq orasida ma’rifat tarqatish, ifodali o‘qishning dastlabki namunalarini yaratish maqsadida birinchi bo‘lib texnika vositalaridan foydalanadi. O‘qituvchi Avloniy «Maktabga targ‘ib» she’rini o‘quvchilarga xor bo‘lib o‘qishga o‘rgatganidan so‘ng 1911-yilda bolalar xorini grammoplastinkaga yozdirdi. Unda she’rning 4 misrasi ikki o‘quvchi tomonidan, naqaroti esa bir necha o‘quvchilar tomonidan xor bo‘lib o‘qiladi: Ikki bola o‘qiydi: Oqil qoshida, millat boshida Nurlar sochub, yashnab turgan muktab emasmi? Ilmu hunarlar, gullar chamanlar Yoshlar uchun ochub turgan muktab emasmi? Ko‘p bolalar musiqa sadolari ostida xor bo‘lib o‘qiydilar: O‘qusun yoshlarimiz, bid`atni tashlarmiz, Ketsun g‘aflat! Kelsun himmat! Yashasun millat! E’tiborli tomoni shundaki, ushbu “Maktabga targ‘ib” xoriyozilgan noyob plastinka hozirda O‘zbekiston xalq artisti Zokirjon Sultonov fonotekasida saqlanmoqda. Shuni alohida ta’kidlash kerakki, Abdulla Avloniy birinchi o‘zbek teatri tashkilotchilaridan edi. U 1913-yilda «Turon» teatr truppasini tashkil qildi, ko‘plab dramatik asarlar yaratdi, ularni rejisyor sifatida sahnalashtirdi. Uning bu faoliyatni o‘z maktabida xor, ifodali o‘qish hamda musiqa va ashula darslarini tashkil qilishda muhim ahamiyat kasb etdi. U o‘quvchilarning xor bo‘lib o‘qishlariga, timsollarga bo‘lib o‘qishlariga ham dirijyordek, ham rejisyordek rahbarlik qildi. Xulosa qilib aytganda, A. Avloniy XX asr tongida maktablarda birinchi bo‘lib texnik vositalardan foydalanib, ifoladi o‘qishning yangi turlarini yaratdi. Turkiy guliston yohud axloq «Turkiy guliston yohud ahloq» asari muallifi A. Avloniyning o‘zi: «Men bu asarimni birinchi maktablarimizning yuqori sinflarida ta`lim bermak ila barobar ulug‘ adabiyot, axloq havaskorlarining anzori oliylarig‘a taqdim qildim», — deb ta`kidlaganidek, asar 1900 yillardan boshlab xalq o‘rtasida ancha katta shuhrat qozona boshlagan «usuli jadid» makatablarining yuqori sinflari o‘quvchilari uchun darslik sifatida yaratilgan edi. Ammo asar darslikdan ko‘ra pedagogika faninnig ham nazariy, ham amaliy masalalarini yorituvchi ilmiy asar sifatida namoyon bo‘ldi. XX asr boshlarida pedagogikaning nazariy va amaliy masalalariga bag‘ishlangan asarlari yaratilgan: «Fitratning «Najot yo‘li» («Rahbari najot»), hamzaning «Qiroat kitobi» asarlari shular jumlasidandir, ammo A. Avloniy asari ushbu sohada yozilgan birinchi asardir. Mutafakkirlar mazkur asarlarini «usuli jadid» maktablarining yuqori sinf o‘quvchilariga darslik sifatida yaratgan ekanlar, bu maktablarni bitirib chiquvchi va o‘zlarini ham

«usuli jadid» maktablarida o‘qituvchi bo‘lib ishlovchi yosh o‘quvchilarni tayyorlash, pedagogika faninnig o‘ziga xos nozik tomonlari bilan ularni oshno qilishni ko‘zda tutganlar. Chunki XX asr boshlarida ham o‘qituvchilar tayyorlaydigan birorta na oliv va na o`rta maxsus bilim yurti yo`q edi. Rus-tuzem maktablari uchun o‘qituvchi kadrlar tayyorlaydigan Toshkent o‘qituvchilar seminariyasining tub maqsadlari ma`lum edi. Munavvar qori Abdurashidxon o‘g‘li, Abdulla Avldoniy, Ishoqxon Ibrat, SiddiqqiyAjziy, Abduqodir Shakuriy maktablarini bitirib chiqqan va o‘qituvchilikka muhabbat qo‘ygan ko‘pi yoshlar ketma-ket ochilayotgan «usuli jadid» maktablarida ustozlari rahbarligida o‘qituvchi bo‘lib ishlaganlar. Qayum Amazon, Shoarasul Zunnun, akauka Sobirjon va Shokirjon Rahimi, Ismatulla Rahmatullayevlar shular jumlasidandir. Barkamol insonlarni voyaga yetkazish, ularni yaxshilikka chorlash, yomonlikdan qaytarish tarbiya orqali amalga oshiriladi. A. Avloniynning pedagogika haqidagi ta`rifi hozirgi zamon ta`rifiga ancha mos keladi: «Tarbiya «Pedago`giya», ya`ni bola tarbiyasining fani demakdur». «Turkaiy guliston...» asari 2 marta – 1913 va 1917 yillarda bosmadan chiqdi. Bu asar, asosan, inson axloqi, ya`ni yaxshi va yomon xulqlar haqida fikr yuritadi. Asarning boshidayoq inson hayotida tarbiyannig buyuk ahamiyatiga zamondoshlar e’tiborini qaratadi. Inson hech qachon yomon bo‘lib tug‘ilmaydi yoki yaxshi odamdangina yaxshi farzand yoki yomon odamdangina yomon odam tug‘ilmaydi, farzandnnig barkamol inson bo‘lib yetishuvida tarbiyaning ahamiyati buyukligini ta`kidlaydi: Farzand tarbiyasi shaxsiy masala emas, u davlat, jamiyat ahamiyatiga ega bo‘lgan buyuk ijtimoiy ishdir, u shu darajada buyuk ishki, Vatan istiqboli ham, millat taqdiri ham tarbiya bilan bog‘liq. Avloniy so‘zları bilan aytganda «... tarbiya bizlar uchun yo hayot – yo mamot, yo najot – yo halokat, yo saodat – yo falokat masalasidur». A. Avldoniy ta`lim va tarbiya birligiga alohida ahamiyat beradi. Inson aqliy faoliyatinnig ifodasi bo‘lmish fikr tarbiyasi orqaligina katta sharafga, barkamollikka erishadi, bu o`rinda o‘qituvchinnig fikrlash doirasining kengligi, bilim saviyasinnig har jihatdan yuksakligi o‘quvchilari tarbiyasida hal qiluvchi ahamiyatga ega. Fikrlash qobiliyatini rivojlantirish aql bilan ish tutishga olib keladi: o‘quvchilarni yaxshi xulqlar bilan yomon xulqlarni farqlashga, komil inson uchun zarur bo‘lgan yaxshi xulqlarni egallahsga, insonni zalolatga yetaklovchi yomon xulqlardan uzoq bo‘lishga o‘rgatadi. Jadidchilik harakati namoyandalari qarbiy Yevropa ma’rifatparvarlari kabi ilm-ma’rifatni, zamonaviy taraqqiyotni bayroq qilib ko‘tardilar, taraqqiyotga to`g‘anoq bo‘layotgan mutaassib ulamolarga, qadimchilarga qarash keskin kurash olib bordilar. Shuni unutmaslik kerakki, o‘zbek ma’rifatparvarlarining Yevropa ma’rifatparvarlaridan ajralib turadigan asosiy jihat shundaki, ularnnig faoliyati zaminida millatni mustamlakachilik zulmidan ozod etish, istiqlol g‘oyasi yotar edi. Shuning uchun ham jadid mutafakkirlari oq va qizil imperiyaga birday ma`qul emas edilar. Abdulla Avloniy pedagogik qarashlarida aql va ilmning yuksak darajada ulug‘lanishi bevosita insonni ulug‘lash bilan uzviy bog‘lanadi. Chunki Olloh insonni barcha mavjudodlardan, mahluqotlardan ulug‘ qilib yaratdi. Unga ikki dunyo saodatiga erishishdek buyuk maqsad uchun Aql berdi. Inson shu Aql yordamida ilm-ma’rifatni, taraqqiyotni egallaydi, dunyonи boshqaradi. Mana A. Avloniyning aqlga bergen ta`rifi: «Aql insonlarning piri komili, murshidi yagonasidur... Janobi haq insonni hayvondan so‘z va aql ila ayirlishdur. Rasuli akram nabiyyi muhtaram salollahu alayhi vassalam afandimiz: «Ey insonlar! Aqlingizga tavoze’ qilingiz. Siz janobi haq buyurgan va qaytargan narsalarni aqlingiz ila bilursiz, demishlar». A. Avloniy aql, ilm, tajriba bilan kamol topadi deydi. Avloniy fikricha, ilm har ishda bizga rahnamo, ikki dunyo saodatiga etuvchi ulug‘ ne`matdur. Ilmsiz kishi mevasiz daraxt kabitidur. Asar muallifi ilmni ikki qismga: ilmi diniy va ilmi faniyga ajratadi. Ammo u bu ismlar o`rtasiga to`sinq qo‘ymaydi, aksincha, diniy kishi bo‘lish uchun ham hisob, handasa, tarix, hikmat, tib, kimyo, ziroat kabi fanniy ilmlarni o‘rganish zarurligini ta`kidlaydi. Muallif fikricha, har bir millatning taraqqiy va

taoliysi yoshlarning ilm va ma'rifatiga, hunar va san`atiga bog'liqdir. Ammo bizdagi: «Ajabo Qur'onimiz, Payg'ambarimiz o`qingiz, deb amr qilg'on holda, bizlar na uchun harakat qilmaymiz, boshqa millatlarnig o`g'ullari qizlari kecha demay, kunduz demay, yoz demay, qish demay ilm yo'lida jonlarini fido qilub, qovushub, yugurushib, ko'zlarimizni qamashdurib turgan bir zamonda bizlar hamon uyqudan g'aflatdan, jaholatdan boshimizni ko'tarmaymiz, ibrat olmaymiz. Payg'ambarimiz: «Olim bo'l, ilm talab qiluvchi bo'l, yoki ilmni eshituvchi bo'l, hech bo'lmasa, shularga muhabbat qiluvchi bo'l, beshinchisi bo'lma, halok bo'lursan», - demadilarmu?» Bundan ham kattaroq to'siq mustamlakachi ma`murlar bo'lib, o'lkada har qanday ijobiy yangilikni, ayniqsa, maorif sohasidagi o'zgarishlarga, «usuli jadid» maktablarining xalq ma`naviyatiga kirib borishiga tish-tirnoqlari bilan qarshilik ko'rsatar, ularga qarshi kurashda mutaassib ulamolardan usta`monlik bilan foydalanar edilar. Zamonaviy kasb-hunar maktablari, oliy o'quv yurtlari ochish, millatni ilmma'rifat nuridan bahramand qilishni mustamlaka ma`murlari xayollariga ham keltirmas edilar. XIX asrnnig 90-yillari oxirlarida rus-tuzem maktablarida o'qiydigan mahalliy millat bolalari uchun S. M. Gromeniskiynnig uch kitobdan iborat «Kniga dlya chteniya» («O'qish kitobi») asari darslik sifatida nashrdan chiqarildi. N. Ilminskiy qarashlari zaminida yaratilgan ushbu darslikda Rusiyani, rus xalqini ulug'lovchi, Rusiyani buyuk vatan sifatida ta`rif-tavsif etuvchi o`nlab nazmiy va nasriy matnlar berilgan edi. Bu darslikning shovinistik maqsadini jidad pedagoglari tushunib yetgan va millat farzandlarini vatanparvarlik, millatparvarlik ruhida tarbiyalash masalasiga alohida e'tibor qaratgan edilar. Bu hol ular yaratgan har bir darslikda, har bir ilmiy, badiiy asarlarda yaqqol ko'zga tashlanadi. Abdulla Avloniyning «Turkiy guliston...» asarida «Vatanni suymak» degan bob bor. 49 Vatan tuproqi muqaddas: unda ajdodlarimizning xokilari bor unda kelajak nasllarimiznnig haqlari bor. Shuning uchun ham Vatanni oddiygina sevish mumkin emas, uning istiqboli uchun kuyunish, kurashish, kelguvchi avlodlarga to'la-to'kis, ozod farovon holda topshirish hissi ham mavjud. Abdulla Avloniy ona-Vatanga mana shunday yoniq qalb bilan munosabatda bo'ladi. Xalq maorifini tubdan isloh qilish, darsliklar, o'quv qo'llanmalari yaratish, Abdulla Avloniynig oktabr to`ntarishigacha bo'lgan faoliyatinnig asosini belgilaydi. U 1917 yil avgustda Qozonda Butunrossoya musulmon muallimlarining II Qurultoyida ishtirop etdi, shu yili Toshkentda Munavvarqori Abdurashidxon o'g'li bilan «O'qituvchilar jamiyatini»ni tuzdi. Maqsad iqtidorli yoshlarni taraqqiy etgan chet el oliy o'quv yurtlariga yuborish va kelgusida o'lkada ochilajak oliy o'quv yurti uchun milliy mutaxassislar tayyorlash edi. Avloniy sho`rolar hukumatiga katta umid bog'ladi, ammo bu hukumat dastlabki kunlardan boshlab munofiqona siyosat olib bordi, uning bunday shovinistik, mustamlakachilik siyosatiga bo'lgan munosabati «Afg'on sayohati» ocherklarida o'z ifodasini topdi. A. Avloniy 1920-yillarda o'qituvchilik faoliyatini davom ettirdi. 1930 yildan SAGU (hozirgi O'zbekiston Milliy universiteti)da pedagogika fakultetining o'zbek tili va adabiyoti kafedrasi professori va mudiri lavozimida ishladi. Avloniyning maktab darsliklari suhbat usuli bilan bolalarning nutqini uyushtirishda, badiiy so'zlashuvga o'rgatishda kattaahamiyat kasb etadi. 7-sinflar uchun yaratgan xrestomatiyasida M.Gorkiy, V.Mayakovskiy, G'.G'ulom, H.Olimjon, Oybek, K.YAshin, Uyg'un asarlarini birinchi bor maktab darsliklariga kiritadi hamda ularning hayoti va ijodi haqida ma'lumot beradi. Avloniy butun ongli faoliyatini xalq maorifiga bag'ishladi. Ko'rib chiqqanimizdek, AbdullaAvloniy o'zbek adabiyotining yorqin siymolaridan biri sifatida o'z davrida qizg'in faoliyat olib borgan. A. Avloniy 1927 yilda «Mehnat qahramoni», 1930 yilda «O'zbekiston Xalq maorifi zarbdori» unvonlari bilan taqdirlandi. Abdulla Avloniy 1934 yilning 25 avgustida Toshkentda vafot etdi. Xulosa o'rnida yuqorida mutafakkirlarimiz tamonidan aytilgan barkamol shaxs tarbiyalashda avvalo tarbiya shaklanishida ota-onas, inson yashayotgan atrof-muhit, milliy, diniy qadriyatlar, ta'lim, jamiyatdagi insonparvarlik va adolatparvarlik siyosati

muhim ahamiyatga ega. Abdulla Avloniyning qarashlari hozirgi kunda ham komil insonni kamol toptirishda kishilarni chinakam tuyg‘ular, umuminsoniy ezgu g‘oyalar ruhida, vijdoniylilik ruhida tarbiyalash borasida qimmatli manba sifatida e’tiborni o‘ziga jalb qilib kelmoqda. Abdulla Avloniyning ta’lim-tarbiya sohasidagi qarashlari o‘zbek xalqining ruhiyati, turmush tarzi, milliy qadriyatlar bilan chambarchas bog‘langan. Uning boy pedagogik merosi milliy mакtab, milliy pedagogikani rivojlantirishda qimmatbaho manba bo‘lib xizmat qiladi. Shu ma’noda Avloniyning siymosi, faoliyati biz uchun qadrlidir. Bu ta’lim-tarbiyani amalga oshirishda asosiy mas`uliyat o‘qituvchining didaktik faoliyatiga bog‘liq bo‘lib katta ma’sulyat o‘qituvchi zimmasiga tushadi. Shunday ekan Avloniyning pedagogik merosini pedagoklarimiz yanada o‘rganib uni ta’lim-tarbiyada o‘quvchilarni barkamol shaxs qilib tarbiyalashda qo‘llash barkamol shaxs tarbiyalash jarayonida maqsadga erishishdagi ahamiyati katta bo‘ladi deb hisoblaymiz.

Nazorat savollari:

1. Jadid harakati namoyondalari kimlar boshchiligidagi maktab, maorif sohasida qanday isloxoatlar o‘tkazishga harakat qilgan edi?
2. Yangi usul maktablarining afzallik tomonlari nimalardan iborat edi?
3. Turkistonda pedagogika tarixida Furqat, Anbar otin, S.Siddiqiy, M.Bexbudiy va boshqalarning xizmati nimada deb bilasiz?
5. Abdulla Avloniyning «Turkiy guliston yoxud axloq» asarining yaratilishi va uning asosiy g‘oyalari nimadan iborat?
6. Axloq tarbiyasi mezonlari deganda nima nazarda tutilgan?

2.6. 1924-1991 yillarda O‘zbekistonda ta’lim tizimi va pedagogik fikrlar rivoji. Mustaqil

O‘zbekiston ta’lim tizimi. Mustaqillik yillarda pedagogik fikrlar rivoji

Tayanch so‘z va iboralar: ta’lim tizimi, pedagogik fikr, diniy ta’lim, pedagogik fikrlar, ta’lim mazmuni, pedagogik qarashlari.

1.XIX -asr oxiri va XX -asr boshlarida pedagogik fikr va maorif.

XIX- asrning o‘rtalarida Turkiston o‘lkasida boshlang‘ich ma’lumot beradigan maktablar hamda o‘rta va oliy diniy ta’lim beradigan madrasalar mavjud edi. Musulmon maktablarida ta’lim tizimi 5 toifaga bo‘lingan edi.

1. Quiyi maktab - bu maktablarda o‘g‘il bolalarga savod o‘rgatishgan (4 yillik).
2. Halilxona mакtabi - namoz yod oldirib o‘rgatilgan.
3. Qorixona - Qur‘on yod oldirilgan.
4. O‘rta madrasa - maktab-internat bo‘lib, bu maktabda ham diniy, ham dunyoviy fanlar o‘qitilib, o‘rta ma’lumot berilgan.
5. Madrasalar - oliy ta’lim maskani.

XIX asr oxirida madrasalar Buxoroda - 80 ta; Qo‘qonda - 40 ta; Samarqandda - 22 ta; Marg‘ilonda - 28 ta; Toshkentda - 17 ta; Xiva xonligida - 130 ta bo‘lib, bularda 400 dan 5000 tagacha talaba tahsil olgan. Turkiston o‘lkasida 1905-1906 yillarda 5290 ta maktab bo‘lib, ularda 70955 nafar o‘quvchi ta’lim olgan. Yangi usul maktablari birinchi bor 1904 yilda Urganchda ochildi. Bu maktablarda riyoziyot, jug‘rofiya, tabiat, rus tili, ona tili, islomshunoslik fanlari o‘qitilgan. Dastlab Qozog‘iston, 1864 yilda Turkmaniston, Chimkent, Avliyoota, 1865 yilda Toshkent, 1867 yilda Ettisuv, 1868 yilda Samarcand, 1876 yilda Farg‘ona ruslar tomonidan bosib olindi. 1876 yilda Qo‘qon xonligi tugatildi, 1885 yilda butun Turkiston eri Rossiya ixtiyoriga o‘tdi.

1917 yildagi to‘ntarishgacha 21% savodxon bo‘lgan o‘lka aholisini yoppasiga savodsiz edi, deb kamsitishgan, shu tufayli rus-tuzim maktablari va gimnaziyalarni ochish kerak, degan siyosat o‘tkazib kelingan. Turkistondagi jadidchilik harakati tasodifiy hodisa bo‘lmay, balki hayotimizdagи ijtimoiy-siyosiy ziddiyotlar ma’sulidir. Jadidchilik oqimining ijtimoiy-siyosiy va ma’rifiy tomonlarini professor Begali Qosimov o‘z tadqiqotlarida batafsil tahlil etgan.

1. Qur’ondagi har qanday diniy masala yuzasidan kishilar bilgan holda o‘zlar erkin fikr yuritsinlar;
2. Birovning birovga ko‘r-ko‘rona ergashishi qatiiy man qilinsin;
3. Madrasalarda o‘qitiladigan ‘oshiya va shar’ kabi quruq mazmunga ega bo‘lgan, madrasa o‘quvchilari uchun foydasiz hamda ularning 8-10 daqiqa vaqtini bekorga oluvchi darslar dars jadvallaridan olib tashlansin;
4. Madrasalarda Qur’oni Karim, Hadisi Sharif, ularning tarjimalari va islom tarixi kabi darslar o‘tilsin;
5. Arifmetika, tarix, jo‘g‘rofiya, tabobat, xandasa, mantiq, falsafa va boshqa dunyoviy fanlarni o‘qishga qarshilik ko‘rsatilmasin;

XIX asr boshlarida Buxorodagi ma'rifatparvar musulmon ruhoniylari va ziyolilari orasida madrasa va maktablar sistemasi hamda islom diniga kirib qolgan ibodatlarni isloh qilish fikri paydo bo'la boshladi. Shunday islohot tarafdarlarini jadidchilar, ya'ni yangilik tarafdarlari deb atay boshladilar. O'sha davrlarda bunga qarama-qarshi turgan oqim, ya'ni feodal - o'rtta asrchilik, diniy fanatizm ruhidagi kishilarni esa qadimchilar, deb atay boshladilar. XIX- asr avvallarida bir qancha ma'rifatparvar mudarrislar Buxoro shahridagi 200 ga yaqin madrasani isloh qilish g'oyasi bilan chiqdilar. Bu harakat boshida madrasa mudarrisi Abu Nasr al-Qursaviy turgan edi. Qadimchilar ularni kofirlik va xudosizlikda aybladilar. Buxoro amiri Xaydar esa Qursaviyni zindonga tashlatib, o'lim jazosiga hukm qiladi. Ammo uni tarafdarlari zindondan qochiradilar. Qursaviy Qozonda o'z faoliyatini davom ettirib, 1813 -yili vafot etadi. XIX asrning 50-60 -yillarida diniy islohotchilik harakati yanada kengaya boshlaydi. Endi bu harakat boshida buxorolik mudarris va tarixchi olim Marjoniy (1818-1889), g'ijduvonlik domla Fozil, Mo'minjon Vobkandiy, mulla Xudoyerberdi Boysuniy va boshqa mudarrislar turardilar. Ular madrasa va maktablarni isloh qilishni emas, balki ortiqcha darslarni olib tashlash tarafdoi ekanliklarini yozadilar. Islohotchilar rahnamosi Marjoniy o'z dasturida quyidagi olti asosiy masalani qo'yadi:

Marjoniy va uning tarafdarlari bo'lgan o'sha davrning jadidlari musulmon taraqqiyatparvarlaridan edilar, ular madrasalarda diniy darslar bilan birga, qadimiy islom madaniyati davridagidek, dunyoviy darslarni o'qitishni shart qilib qo'yidilar. Qadimchilar va amir siyosati natijasida ta'qibga uchragan Marjoniy Buxorodan chiqib ketishga majbur boldi. Uning maslakdoshlaridan ko'pchiligi zindonga tashlanib, orqalariga 75 darra urilgach, ular tavba qilib, qaytib bunday ishlarni qilmaslikka va'da berdilar.

XIX asr oxiri XX asrning boshlarida Turkistonda chor mustamlakachiligining kuchayishi natijasida Markaziy Osiyoning ko'p joylarida jadidchilik harakati kuchayib ketdi. Bu harakat mavjud jamiyatning ijtimoiy-madaniy asoslarini qayta qurishga qaratilgani sababli eski tuzum, eski turmush, eski maktab tarafdarlarining kuchli qarshiligiga duch keldi. Bu qarshi kuch vakillari qadimchilar deb atalgan bois, yangi hayot shabadalarini olib kelishga uringan kishilar jadid yoki jadidchilar degan nom oldilar. Shu tarzda asrimiz boshlarida jadidlар va jadidchilik harakati yuzaga keldi. Yangi asrning boshlanishi bilan avvalgidek ijtimoiy xorlik, iqtisodiy va madaniy qoloqlik sharoitida yashash mumkin ular uchun oydek ravshan edi.

Markaziy Osiyodagina emas, balki Rossiyada yashovchi xalqlar ham o'z taqdirlarini o'zgartiribgina, feodal tuzumning negizlarini parchalabgina yangi hayotga qadam qo'yishlari mumkin edi. Oq podsho idora qilgan mamlakatdagи ana shu og'ir vaziyat tufayli 1905-1907 -yillar inqilobi sodir bo'ldi. Bu inqilobdan maqsad-jamiyatni demokratlashtirish, sakkiz soatlik ish kunini joriy etish, dvoryanlar ixtiyoridagi katta yer-mulkni olib, dehqonlarga bo'lib berish va hokazolar edi. Birinchi rus inqilobining bu dasturi bilan tanishgan Markaziy Osyo taraqqiyatparvar ziyo'lilari tatar qardoshlari ortidan borib, jadidchilik harakatiga qo'shildilar. 1907 -yil Eron burjua inqilobi, 1908 -yil Turkiya burjua inqilobi, Markaziy Osiyoda jadidchilik harakatining rasmiyashuvi va kuchga kirishida katta ahamiyat kasb etdi. Ijtimoiy, iqtisodiy va madaniy islohotlar yo'li bilan xalq va jamiyat hayotini yaxshilashga, madaniy yuksaklikka olib chiqishga qaratilgan dasturni bajarishga kirishdilar. Ular ta'sirida o'zbek zaminining boshqa go'shalarida ham jadidchilik harakati avj oldi.

Turkistonda jadidchilik harakati va ta'lim-tarbiya

Jadidchilik jamiyatni to'ntarish yo'li bian emas, islohotlar yo'li bilan rivojlantirishni o'zining asosiy vazifasi deb belgiladi. U o'zining bu vazifasini ado etishda faqat bir sinfga - proletariatgagina tayanmadı. Umuman jadidchilik insoniyatni sinflarga bo'lib tashlash tarafdoi

emas edi. Jadidlar hatto qadimchilar bilan ham ittifoq tuzib, xalq va kelajak manfaati yo‘lida bahamti ishslash, bugungi ta’bir bilan aytganimizda, turli siyosiy qarashlarga ega bo‘lgan xalq qatlamlarining murosayu madora yo‘li bilan yashashi va ishlashi g‘oyasini ko‘tarib chiqdilar. Behbudiy ana shu g‘oyani bayon qilar ekan, «ulamo yoki ziyo‘li va taraqqiy parvarlarimiz boy va avomimiz birlashib, din va millat va vatanning rivoji uchun xizmat esak», deb yozgan. Jadidlarning bunday intilishlarining boisi boylar ham, ulamo ham, ziyo‘lilar ham chor hukumati qaramog‘ida bo‘lgan mustamlakaning biri oz, ikkinchisi ko‘p siquvda bo‘lgan kishilar edilar.

Markaziy Osiyo bozorlarida rus savdo-sanoat burjuaziyasini hukmron bo‘lib, mahalliy burjuaziya vakillari sina boshlagan edi. Boshqacha aytganda, mustamlakachilik azobini mahalliy boylar va savdogarlar ham sezaga boshladilar. Ana shunday tarixiy sharoitda, jadidlarning fikr-mulohazalariga ko‘ra, oddiy xalqning iqtisodiy-madaniy hayotini yaxshilash qanday zarur bo‘lsa, chet el kapitali iskanjasidan, mustamlakachilik kishanlaridan qutulish ham shunchalik kechiktirib bo‘lmas vazifa edi.

Jadidlar 1906 -yildayoq «Taraqqiy» deb nomlangan gazeta nashr ettirib, o‘z g‘oyalarini tarqata boshladilar. Oradan ko‘p o‘tmay «Xurshid», «Shuhrat» singari yangi gazetalar dunyo yuzini ko‘rdi. Markaziy Osiyoning turli shaharlarida jadid maktablari bodroqdek ochilib, ularda diniy ilmlar bilan birligida dunyoviy bilimlar ham keng targ‘ib qilindi. «Jadidlar nima haqida gapirishmasin, hammasi yangi nafas, yangi g‘oya edi, proletar mafkurasi ham, ishchilar sinfi ham yo‘q edi, tabiat birlamchi deguvchilarning mafkurasini deyarli hech kim tushunmas, biladiganlar esa juda ozchilikni tashkil qilar edi. Shuning uchun jadidchilikning yangi g‘oyalar bilan paydo bo‘lib, ruhoniylarga, hukmron sinflarga qarshi turishi, madaniyatni yaratishi, bir so‘z bilan aytganda, yangilik edi, «jadid» jumlasining ma’nosi ham «yangi» demakdir».

Jadidlarning harakat dasturi quyidagi masalalarini hal qilishga qaratilgandi:

-diniy taassub va fanatizmga qarshi kurash;

-diniy aqidalarga asoslangan o'rta asr maktablari o'rniga Ovrupo qabig'idagi dunyoviy ilmlarni ona tilida o'qitishga moslangan yangi usuldagagi maktablarni tashkil etish, feodal davri maorifini isloq qilish;

-jadidchilik g'oyalarini keng xalq ommasiga yetkazish niyatida yangi o'zbek adabiy tilini ishlab chiqish, matbuot hurligi uchun kurashish, xalq ommasiga tushunarli adabiyot va teatrni yaratish;

-xotin-qizlarni paranjidan chiqarish va jadid maktablariga qatnashishlarini ta'minlash yo'li bilan ular taqdirini o'zgartirish;

Mahalliy boylar va savdogar ahlining siyosiy-iqtisodiy jihatdan rus burjuaziyasi bilan bir huquqda bo'lishi, mahalliy amaldorlarning chor hukmdorlari tomonidan siquvga olinishiga qarshi kurash. Shu yo'l bilan mustamlakachilik siyosatini isloq qilish. Asosiy talablari ana shundan iborat bo'lgan jadidlar uchun ilm va ma'rifikat yagona quroq bo'lib, ular shu quroq yordamida olkada ijtimoiy-iqtisodiy va madaniy taraqqiyot uchun kurashmoqchi boidilar. Jadidchilik birinchi marta Qrimda paydo bo'ldi. Bu oqimning asoschisi turliy qavmlarning chinakam jafokashi va iftixori Ismoilbek G'aspiralidir. Sharq xalqlari ma'nnaviy hayotida, xususan, maktab va maorifida chinakam inqilob qilib, «usuli jadid» nomi bilan tarixga kirgan «usuli savtiya»ni u boshlab berdi. Ismoilbek barcha turliiy xalqlarni yagona millat deb bildi; ilm-ma'rifikatda, haq-huquqda ularni dunyoning taraqqiy topgan millatlari bilan teng ko'rmoqni orzu qildi.

Ismoilbek 1851-yilning 21-martda tug'ildi.

Uning tarbiyasida onasi Fotima va enagasi Habibaning xizmatlari katta bo'ldi. Ismoilni 8 yoshda eski maktabga berdilar. O'nga kirganda esa, otasi Mustafobek, onasi Fotimaning e'tirozlariga qaramasdan, Oqmachitdag'i guberniya gimnaziyasiga olib boradi. Unda ikki yil o'qigach, Voronejdagi ofitserlar harbiy o'quv yurtiga o'tadi. O'n uch yoshida o'qishini Moskvadagi Malyutin gimnaziyasiga ko'chiradi. 1868-yili uni bitirib, Boqchasaroyma qaytadi. «Zanjirli» madrasada rus tilidan dars bera boshlaydi. Oradan ko'p o'tmay o'qish-o'rganish ishtiyoqi Ismoilbekni Istanbulga chorlaydi. Keyin Parij, Vena, Myunxen, Shtutgartda boladi. Mashhur Sorbonna universitetiga o'qishga qatnaydi. Nihoyat, 1876-yili Boqchasaroyma qaytib, «Zanjirli»da rus till muallimi sifatida ishini davom ettiradi.

1883-yilning 10-aprelida I.G'aspiralining «Tarjumon» gazetasining birinchi soni bosmadan chiqadi. Gazetaga yozgan maqolasida u o'quvchilariga, shunday murojaat etadi: «Suyukli do'stlarim, biz uchun eng go'zal ish — ilm va maorif ishidir. Eng muqaddas intilish — ilmga, maorifga intilishdir. Chunki insonni inson etgan mehnat va bilimdir. Bilim madaniy turmushga etishish vositasidir. Madaniy turmush esa insonning yashash maqsadi, usulidir...». 1884-yili G'aspirali yana bir muhim ishga qo'l uradi. U o'n ikki bolani yangicha-»usuli jadid» bilan o'qitishga kirishadi. Qirq kun ichida ularning savodini chiqaradi. Imtihonga bolalarning ota-onalarini taklif qiladi. Hamma bir og'izdan «usuli jadid»ning beqiyos imkoniyatini e'tirof etadi.

Xullas, Ismoilbek eski maktabda besh yilda olinadigan bilimni ikki yilda o'rgatishga muvaffaq bo'ladi. Shogirdlari uchun «Xo'jai sibyon» («Bolalar muallimi») nomli darslik tuzadi. G'aspirali jahoning taraqqiy qilgan mamlakatlaridan orqada qolib ketishimizning sabablaridan biri deb o'z davridan uzilgan o'qish-o'qitish sistemasini ko'rsatadi. «Eski usul»da o'qigan va o'qiyotganlarni hech bir kamsitmagan holda, «usul»ni yangilash shartligini uqtiradi. Biz taklif etayotgan usul osmondan tushgan emas, eskisini yangilamoqdir, deydi u. «Jadid usulning intishorini (yojilishiga) cholishdig'imiz sizlara va ilma hurmatan bir hikmatdir. Chunki ota-bobo kunlaridan qolmish milliy maktablari isloh etmak usuli jadid demakdir, boshqa bir o'quv, boshqa bir mакtab demak dagildir. Usuli jadid oz vaqtida ziyoda va da'a mukammal o'qitmoq va uqimoq yo'llarini go'stirar (ko'rsatar), g'ayri bir shay (narsa) dagildir».

Yangi usul maktabida:

- sinfda (maktabda) bolalar soni o'ttiztadan oshmasligi;
 - bolalar faqat ikkisi daf'a - yoz va qish boshlaridagina maktabga qabul qilinishi;
 - har bir muallimda ko'pi bilan 3-4 sinf bo'lishi;
 - agar maktab uch sinfdan iborat bo'lsa, darslar ketma-ket muayyan uyg'unlikda qo'yilmog'i;
 - 7-9 yoshdagi bola uzuksiz 7-8 soat o'qiy olmaydi. Uning uchun 5 soat kifoya. Har darsdan so'ng 10 daqiqa tanaffus; Juma va bayram kunlari dam olinishi;
 - o'n oy o'qishdan so'ng yozning issiq kunlarida ta'til bo'lishi;
 - darsda zeriktirmasligi.
- shogirdlarini urish va so'kish befoyda ekanligi va boshqalarga e'tibor qaratilgan edi. Gaspirali «usuli jadid» bilan o'qitishning qoidalarini quyidagicha tushuntiradi:
1. Butun alifboni birdan o'rgatish og'ir. Ibtido (boshda) uch, besh harf o'rgatib borish (yengil)dur.
 2. Birinchi darsdan shogirdlari yozishni boshlamasliklari darkor.
 3. Darslar muayyan soatlarga, qismlarga ajratilib o'rgatilishi lozim.
 4. O'quvchi bir darsni o'zlashtirmaguncha ikkinchisiga O'tilmasligi kerak.
 5. Harflar bilan tanishtirganda, ular haqida kengroq ma'lumot berilgani ma'qul.

Bolalarni har olti oyda imtihon qilish. Yil oxirida sinfdan-sinfga o'tkazish, o'zlashtirmaganlarni sinfda qoldirish ko'zda tutiladi. Darslar har xil va har biri yarim soatdan bir soatgacha bo'lishi mumkin. Darslar orasida tanaffuslar bo'lmog'i kerak. Bu maktablar uchun «Xo'jai sibyon» asosiy darslik bo'lib xizmat qilardi. 1910-yilgachayu 27 marotaba nashr qilingan. Lekin «jadidchilikda birgina maktab bilan cheklanilmasdi, u Rusiyadagi musulmon ma'naviy olamining barcha jihatlarini -madrasani ham, matbuotni ham, ilm-fanni ham o'z ichiga olar va eng muhim, ularning hammasi turmushga nechog'li dahldorligi, zamonga xizmat qila olishi asosiy mezon qilib ko'zda tutilar edi»(B.Qosimov).

Millatning o'zligini ko'rsatadigan xususiyatlaridan biri-til va maorifdir. Bu ikkisi bo'lmasa, millat mustaqil bo'la olmaydi. G'aspirali 1905-yili yozgan maqolalaridan birida millatning asosi ikkita: tav'idiy til(til birligi) va tavhidiy din(din birligi), degan edi. Darhaqiqat, tilning o'rni beqiyos: «Insonning oti bo'lmasa, o'zi ham yo'q demakdir, shuningdek, till bo'Imagan inson ham soqovdir». Bu bilan G'aspirali, millatni yo'q qilish uchun yuqoridagilardan bittasining buzilishi kifoya, deydi. Ismoilbek fenomenining eng muhim jihatlaridan biri, shubhasiz, har bir millatning ma'orif, madaniyatini milliy zaminda olib borish, milliy til uchun kurash tashkil qildi. Ismoilbek G'aspiralining nomi Markaziy Osiyoda ham ma'lum va mashhur bo'ldi.

A.Shakuriy va Behbudiylar faoliyati maktablardagi ta'lim mazmuni

Turkistonda jadidchilik harakati asoschisi, atoqli jamoat arbobi, buyuk islomshunos, ulug' pedagog va axloqshunos, yuksak didli jurnalist Ma'mudxo'ja Behbudiyyidir. (1874—1919) U 1875 - yil 19 yanvarda Samarqandning Baxshitepa qishlog'ida ruhoniy oilasida tavallud topdi. Ma'mudxo'ja 6-7 yoshlarida o'qib xat-savod chiqargach, otasi uni qori qilish maqsadida Qur'onne yodlata boshladi. Ma'mudxo'ja Qur'onne yod olgach, qorilik bilan qanoatlanmay 15 yoshlaridan tog'asi mufti mulla Odil huzurida dars olishga kirishdi. Bu yerda u «Kofiya», «Shahri mullo», mantiqdan «Shamsiya», «Muxtasar al-viqoya», «Hoshiya» va hisob ilmini o'rganadi. Ma'mudxo'ja o'quvchilar orasida ibratlisi hisoblangan, o'tkir zehn va o'qishga havasi balandlardan edi.

Ma'mudxo'ja Behbudiyy otasi vafot etganidan so'ng o'qishni tark etishga majbur bo'ladi. Samarqand muzofotida endigina qozi bolgan tog'asi Muhammad Siddiq huzurida mirzalik xizmatida ishlaydi. Bu yerdagi ikki yillik xizmat chog'ida qozixona ishlari bilan keng tanishadi. Ish yuritish, huquqqa xos hamda muftilikka tegishli barcha yumushlardan xabardor bo'ladi. U ikki

yildan so‘ng Kobud bo‘lisiga o‘tib mirzalik qiladi va tez orada muftillikka ko‘tariladi. 1916-yilgacha shu yerda ishlaydi. Sharq xalqlarining ma’naviy hayotida, maktab-maorifida chinakam to‘ntarish yasagan, turliy qavmlarning chinakam iftixori bo‘lgan Ismoilbek G‘aspiralining «usuli jadid» metodi tarixda katta o‘rin tutgani singari, Behbudiyning faoliyati ham Turkiston maktab-maorifida keng o‘rin egallaydi. U birinchi bo‘lib o‘lkada bu yangicha usuldagagi mакtablarni tashkil etish targ‘ibotchilaridan hamda amaliyotchilaridan hisoblanadi. Bu sohada Behbudiy Ismoilbek G‘aspiralidan ko‘p yangi tomonlarni o‘rgandi.

«Tarjumon» gazetasi Behbudiy uchun vaziyatni anglashda zaruriy vosita bo‘ldi. Gazetaning dastlabki sonlarida: «Bir bechora faqirni ko‘rsak, achinamiz. O‘layotgan bechorani ko‘rsak, yuragimiz iztirobdan og‘rinadi. Hatto biror hayvonning qiyonalishi rahmimizni keltiradi. Lekin bir emas, minglab kishilarning, butun bir xalqning jaholatdan mislsiz qiyonalayotganini ko‘rmaymiz», deb yozilgan satrlar bor. Keyin «Tarjumon» sahifalarida yangi maktablar tashkil etish, ilg‘or va yangi fikrlarni berish keng o‘rin egalladi.

Behbudiy «usuli jadid» maktabining zarurligi, uning qonun-qoidalari, maktabda o‘tiladigan darslar, qanday imtihonlar olinishi, maktabning qay tarzda tuzilish, unga qanday asbob-uskunalar kerakligi, muallimlarning vazifalari, ularning ta‘minoti masalalari va boshqa ko‘p jihatlarni G‘aspiralidan o‘rgandi. Shular asosida Turkistonda «usuli jadid» maktablarini tashkil etish uchun bor kuchini sarfladi. U shu maktablarni kitoblar bilan ta‘minlashda ham jonbozlik ko‘rsatdi. U Samarqandning eski shahar qismida bepul kutubxona, qiroatxona, o‘z hovlisida mакtab ochdi. Mashhur pedagog Abduqodir Shakuriyning yangi usuldagagi maktabini o‘z hovlisiga ko‘chirib keldi.

1918 -yili Samarqandda «Musulmon ishchi va dehqon sho‘rasi» tuzilganda Behbudiy maorif komissari etib tayinlanadi. Shunda u yangi maktablar tarmog‘ini yanada kengaytiradi. O‘quv rejalarini tuzish, yangi darsliklar yaratish, o‘qituvchilar tayyorlaydigan kurslar ochish kabi ishlarni rivojlantiradi. Ma‘mudxo‘ja Behbudiy «usuli jadid» maktablari uchun bir qancha darsliklar yozadi. «Muxtasari tarixi islom» («Islomning qisqacha tarixi»), «Madxali jo‘g‘rofiya umroniy» («Aholi jo‘g‘rofiyasiga kirish»), «Muxtasari jo‘g‘rofi rusiy» («Rossiyaning qisqacha jo‘g‘rofiyasi»), «Amaliyoti islom» kabi kitoblari darshk sifatida o‘qitilgandi. Usuli jadid» maktablarida hamma o‘qish huquqiga ega bo‘lgan. Chor amaldorlari bu paytda Turkistondagi yangi usul maktablarni biron ayb topib darhol bekittirib qo‘yar edi. Chunki podsho hukumati «begona xalq»ning qisman bo‘lsa ham ilm-ma’rifatli bo‘lishini, dunyoviy bilimlarni o‘rganishini istamasdi.

Yangi usul maktablarini faqat podsho hukumati emas, balki mahalliy ruhoniylar, eski maktab domlalari ham yoqtirmas edilar. Ular yangi usul maktablari «islom diniga rahna soladi», «bu maktablarning muallimlari «kofir», deb tashviqot yuritar edilar. Bunday qarash va to‘siqlarga qaramasdan Behbudiy va uning maslakdoshlari «usuli jadid» maktablarida Turkiston farzandlarini o‘qitish ishlarni jadal suratda olib borardilar. Maxmudxo‘ja Behbudiyning «usuli jadid» maktabidagi o‘qitish ishlari quyidagi tartibda olib borilardi:

Maktab ikki bosqichdan ibofat bo‘lib, birinchi bosqich - ibridoiy qism, deb nomlangan. Buning ta‘sil muddati to‘rt yil. Birinchi yili: forscha va arabcha yozuv hamda o‘qish o‘rganilgan. Suralar yod olingan. Hisob darsi o‘rgatilgan. Umuman bir yil davomida yozmoq va o‘qimoqni to‘liq o‘rganganlar. Ikkinci yili xafiyak, imon va e’tiqoddan dars, fors, turkiy va arab tilida she’rlar, qasidalar o‘qitilgan. Uchinchi yili Qur’oni Karim, islom ibodati, tajvid, Sa’diydan nasihatlar, fors va turkiy til puxta o‘rgatilib, undan insholar yozdirilardi. Hisobdan turli taqsimot va ish yuritish kabi zaruriy jihatlar o‘qitilgan. To‘rtinchchi yili esa, Kalomu Sharif, mufassal tajvid, forsiv va turkiy nazm va nasr, axloq darsi, turkiy va forsiv til, hisob, tarix, jo‘g‘rofiya o‘qitilgan. Bu to‘rt sinfni tamomlagan bolalarni muallimlarning o‘zi taqsimlagan. Xohlasa, ikkinchi bosqichga

qoldirar, ularning o‘zlashtirishlariga qarab madrasaga yuborar, bolaning o‘zi xohlasa, Yevropa maktablariga yuborar yoki tirikchilik uchun ishlashga yo‘llanma berardilar.

Maktabning ikkinchi bosqichi-rushdiya bo‘lib, bunga to‘rt sinf -ibridoiy qismni tamomlaganlar O‘tkazilar edi. Bu bosqichda o‘qitiladigan dars va ilmlarning mundarijasi quyidagicha: birinchi yili arab tili, jo‘g‘rofiya, shafaqiya, fors tili, tarjima jumla muxtasar, tarixi anbiyo va islom tarixi, Sa’diyning «Guliston» asari, turkiy til o‘qitilgan; ikkinchi yil - arab tili, shifoxiya, tarix, islom, axloq, turli tili, hisob, fors yozuvi va hokazolar; uchinchi yil - arab tili, hisob, xat yozuvi, tarix, turkiy til, rus tili ham o‘qitilgan; to‘rtinchi yil - arab tili, rus qozixona xatlari, bolistnoyxona xatlari, turli tili va adabiyoti, salomatlik, maktab va hayot, ishq va muhabbatsiz axloq va boshqa ko‘pgina hayotiy darslar o‘qitilgan.

Behbudiy maktabida har yilning oxirida tantanali imtixonlar o‘tkazilgan. Imtihonlarga, albatta, ota-onalar va boshqa me’monlar taklif qilinardi. Bu birinchidan: «usuli jadid» maktablarini ko‘proq targ‘ib qilish va uning o‘qish tartiblarini ko‘rsatish bo‘lsa; ikkinchidan: maktabni hayotiyroq qilish, ya’ni oila va maktab birligini amalga oshirish edi.

Sakkiz sinf, ya’ni ikki bosqichni tamomlagan shogird arabcha, forscha va turlichada bemalol so‘zlab, yozardi Ruschani ham o‘qib, bemalol gaplasha olardi. Turkistonning boshqarma mahkamalarining barchasida ishlashga qurbi etardi. Bu shogird maktabda muallimlik ham qila olar, tijorat bilan ham shug‘ullanar, hatto muharrirlik ham qo‘lidan kelardi. Har yilgi imtihonlarga barcha joydagi vakillarga xat yuborilib taklif etilardi. Lekin ko‘pchilik maktabning yutuqlarini ko‘ra olmaganidan kelmasdi. Behbudiy aytar ediki: «Kelib ko‘rsunlar, durust bo‘lsa, rivoj bersunlar, nodurust bo‘lsa, dalil ila isbot qilsunlar... maqsadimizda xizmatdan va millatdan boshqa narsa yo‘qdur». «Usuli jadid» maktabini yo‘lga qo‘yish oson kechmadi. Behbudiy va Shakuriy buning uchun barcha taraqqiy etgan musulmon shaharlaridagi maktablarni o‘rgandi. Bunday mustamlakachilik davrida Turkistonning istiqboli uchun o‘z ‘ovlisida ilm-ma’rifat o‘chog‘ini ochgani uchun Behbudiyning boshida necha-necha tayoqlar sindi. Shunga qaramasdan jafo-kash muallim «usuli jadid» maktabini qattiq turib ‘imoya qildi. Uning maktabiga chor rus inspektorlari kelib taftish o‘tkazishganida jo‘g‘rofiya, tarix va hisob kitoblarini otxonaning oxuri tagiga yashirib qo‘yan.

Behbudiy butun vujudi bilan muallim edi. Uning o‘zi ham yuqori sinf talabalariga jog‘rofiya va tarixdan saboq berar, Misr, Turliya, Qozon va boshqa joylardan olib kelgan turli yangi-yangi kitoblarini yuqori sinf o‘quvchilariga, eng yaxshi o‘qiganlarga hamda muallimlarga tortiq qilardi. U ne qilsa ulug‘ Turkiston uchun va uning kelajagi boigan yoshlar uchun qilardi. Behbudiy axloq va tarbiyaning asosi-maktab, barcha ilmning boshi va ibtidosi maktab. Saodatning, fozil insonning ma’naviy chashmasi -maktab degan aqidaga amal qilardi. Bu borada «Turkiston viloyatining gazeti», «Taraqqiy», «Xurshid», «Shuhrat», «Osiyo», «Turon», «Hurriyat», «Oyina», «Samarqand», «Mehnatkashlar tovushi», «Ulug‘ Turkiston», «Najot», «Tirik so‘z», «Tarjumon», «Vaqt», «Sho‘ro » kabi matbuot sahifalarida yuzlab maqolalar bilan chiqishlar qildi. Ushbu maqolalar asosan tahsil va ta’limning taraqqiyotiga bag‘ishlanardi. Masalan: «Tahsil oyi», «Ehtiyoji millat», «Samarqand usuli jadid maktabi xususida», «Tarix va jo‘g‘rofiya», «Samarqand isloh rusum majlisi», «Buxoroda usuli jadida» kabi maqolalarida yangi usul maktablari, uning ahamiyati, yangi maorif va madaniyatni rivojlantirish, dunyoviy fanlarning nafi, ma’rifatga rag‘bat, komil insonning tarbiyasi haqidagi muhim ma’rifiy fikrlarni o‘qish mumkin edi.

Behbudiy ta’lim va tarbiya, uning muammolari to‘g‘risida boy publisistik merosqoldirdi. Jumladan, «Imon va islom», «Ixtiyoji millat», «Buxoroda usuli jadida», «Hurriyat - ozodlik - erkinlik», «Ta’sil oyi», «Ikki emas, to‘rt til lozim», «Turkiston», «Millatni kim isloh etar»,

«Yoshlarga murojaat», «Bizni kemiruvchi odatlar», «Buxoro xonligiga sayohat», «Ibtidoiy maktablarimizning tartibsizligi yoxud taraqqiyning yo‘li», «Bizga isloh kerak», «Haq ohnur, berilmas», «Samarqandda milliy ishlar haqinda» va boshqalar.

1917-yilning 16-23 aprelda Toshkentda bo‘lib o‘tgan Turkiston musulmonlarining Qurultoyida millatni o‘zaro ixtiloflardan voz kechishga, buyuk maqsad yo‘lida birlashishga, ittifoq bo‘lishga chaqiradi. Ammo u o‘z orzulariga erisha olmadi. Behbudiy 1919 -yil 25 martda ana shu g‘oyalari uchun jadid sifatida ayblanib, Shahrisabzda qamoqqa olinadi va Qarshi shahrida qatl etiladi. U olimi oldidan qilgan vasiyatida: «Biz o‘z qismatimizni bilamiz Agar bizning hayotimiz hurriyat va xalqning baxt-saodati uchun qurbanlik sifatida kerak bo‘lsa, biz o‘limni ham xursandchilik bilan kutib olamiz...».

Ma’mudxo‘ja Behbudiyning yangi maktablar uchun yozgan asarlari katta hodisa bo‘ldi. Ayni davrda bu darsliklar nazariy, ilmiy va amaliy jihatdan keng qo‘llanildi. Bu kitoblarning bugungi kunda ham qadri yo‘qolganicha yo‘q. «Kitobat ul-atfol» («Bolalar maktubi») asari o‘z davrida bir necha marta nashr etilgandi. Bu kitobga qirqtaga yaqin forsiy va turliy insholardan namunalar kiritilgan. Shahodatnomha va boshqa ish yuritishga doir hujjatlar yozishni o‘rganishdan ta’lim berilgan hamda namunalar keltirilgan. Qozixonada yoziladigan hujjatlar ham mana shu kitob orqali o‘rgatilgan. Yosh va kattalarga mo‘ljallangan 36 sahifalik bu kitob bugun ham nazariy-ma’rifiygina emas, balki amaliy ahamiyatga ham egadir. O‘zbek tilida ish yuritishimizda bu kitob juda qo‘l keladi.

Behbudiy o‘sha davrdagi madrasalar ahvolini o‘zining 1907-yili yozgan «Faryod Turkiston» maqolasida shunday ta’riflaydi: «Bir madrasaga 20 talaba gapi ila bir noaql mudarris saylanur, bir volostda 40 nafar el boshlarindan 21 nafarni sadosi ila bir johil qozi saylanur». Behbudiy bu mudarris, mufti va qozilarning sakson foizi qariyalardir. Ular yoshlarga qanday bilim va tarbiya bera oladilar, deydi. Behbudiy Turkistonning kelajagini uning yangi kadrlarida, mutaxassislarida va o‘qimishli yoshlarida, deb bilardi. Savdo-sotiq ishlarini keng rivojlantirish, kassa ochib milliy daromadni ko‘paytirish zarurligi haqida tushuntirishlar olib borardi: «Imorat qilmoqchi bo‘lsak reja loyihasi lozimki, muhandislarga muhtoj bo‘lurmiz. Ammo, biz hanuz muhandis ilmini bilmaymiz. Kontur va rasmiy daftar tutib, kassa tuzib tijorat etmoq lozim».

Behbudiy ijodiy faoliyatidagi bosh masala-Turkistonda maorif ta-raqqiyotidir. U «Dunyoda turmoq uchun dunyoviy fan va ilm lozimdir. Zamona ilm fanidan bebahra millat boshqa millatlarga paymol bo‘lur» -degan shiorga sodiq harakat qildi. Mustamlaka Turkistonni ilmsizlik jaholatidan qutqarish uchun eski maktabni isloh qilish zarurligini isbotlab, usuli jadidiyaga asos soldi. Behbudiyning g‘oyalari milliy pedagogika tarixiga qo‘shilgan ulkan hissadir. Uning pedagogik fikrlari faqat u yashagan davr uchungina emas, balki hozirgi yoshlar tarbiyasida ham samarali xizmat qiladi.

Abduqodir Shakuriy (1875-1943)

Abduqodir Shakuriy 1875 -yili Samarqandning Rajabamin qishlog‘ida bog‘bon oilasida tug‘ildi. Shakuriy eski usuldagagi maktabni tamomlagach, Samarqand shahridagi madrasaga o‘qishga kirdi. Shakuriy o‘zbek va tojik tillarida yozgan tarjimai hollarida rus gimnaziyasiga borib uning ichki tartib-qoidalari va o‘qitish usullari bilan tanishganligini qayd etadi. Shundan keyin yosh muallimda o‘z xalqining bolalari uchun ham shu tartibdagi yangi maktab tashkil qilish orzusi paydo

bo‘ladi. Shakuriy do‘satlari yordamida Qo‘qon shahriga boradi va u erda o‘n kun davomida yangi maktabdagi o‘qish-o‘qitish usullari bilan tanishadi. Samarqandga qaytib kelgach, bu yangi usullarni o‘zi ochgan mактабда qо‘llay boshlaydi.

Shakuriy dastlab maktabda o‘quv jihozlarini o‘zgartiradi. U ustalarga parta va doskalar buyuradi. Shu asosda birinchi marta o‘z qishlog‘i Rajabaminda 1901-yilning kuzida yangi usuldagи maktab tashkil qiladi. U davrlarda darslik va qo‘llanmalar bo‘limganligi sababli Shakuriy harflarni doskaga yozib qo‘yar, o‘quvchilar esa shuni o‘z daftarlariغا ko‘chirib yozar edilar. U qisman tatar tilida yozilgan kitoblardan ham foydalanardi. Shakuriy o‘z xotiralarida tatar pedagogi Abdulhodiy Maqsudiyning «Muallimi avval», «Muallimi soniy» kabi darsliklaridan o‘z vaqtida foydalanganligini ko‘p martaba eslaydi. Chor hukumatining mahalliy amaldorlari bu maktabning ochilishiga rasman qarshi bo‘lib, uning o‘quv dasturini qattiq nazorat qilardilar. Ular maktabda O‘tiladigan diniy darsliklarga hech qanday to‘sinqilik qilmas, ammo dunyoviy fanlarning o‘qitilishidan tashvishlanar edilar. Shogirdlarining aytishicha, Shakuriy qiyinchiliklar bilan qo‘lga kiritgan yagona globusni faqat maxsus vaqtda sinfga olib kirar, boshqa vaqtda esa yashirib qo‘yar ekan.

Shakuriy maktabida o‘zbek va tojik bolalari birga o‘qitilar edi. Bu erda tojik till asosiy til hisoblanar, bolaning savodi chiqqach, o‘zbek va tojik tillarida yozilgan kitoblar o‘qitilar edi. Shu bilan birga, o‘quvchilarni ozarboyjon va tatar adabiyoti namunalari bilan tanishtirish maqsadida shu tillarda yozilgan ayrim parchalar ham o‘qitilardi. Shakuriyning tarjimai ‘olida aytishicha, bu maktabning to‘liq dasturi bo‘lgan. U vaqlari maktablarda Qur’oni Karim o‘qitilar va yodlatilar edi. Shuning uchun yangi usul maktablarida ham diniy kitoblar o‘qitilardi, chunki hech bir ota-onan Qur’on yoki biror diniy kitob o‘qitilmaydigan maktabga bolalarini bermasdi. Shuning uchun maktablarda «Haftiyak» ham asosiy o‘qish kitoblaridan biri hisoblanardi.

Tatar pedagogi Maqsudiy o‘z mактabi uchun darsliklar tuzganda arab tili qoidalari va alfavitini o‘qitishga alohida e’tibor bergen. Shakuriy ham o‘z maktabida bunga rioya qilgandi. O‘qitishdagi bu usul eski maktablardagi o‘qitish usullariga qaraganda savod chiqarishni ancha yengillashtirardi. Shakuriy o‘z o‘quvchilari uchun bir yilda bir marta imtihon uyshtirardi. Imtihindon u ota-onalar oldida o‘quvchilar bilimining natijalarini namoyish qildirardi, ota-onalar esa, o‘z bolalarining qisqa muddat ichida xat-savodi, hisob, geografiya va tibbiyotdan ma’lumotga ega bo‘lganini ko‘rib hayratlanardilar.

Shakuriy maktabining shuhrati keng tarqala boshladi, O‘rtta Osiyodagi boshqa ma’rifatparvar kishilarning diqqatini jalb etdi. Jumladan, shoир, dramaturg va pedagog Hamza Xakimzoda Niyoziy, Shakuriy ochgan maktab bilan juda qiziqqan. U 1909-yili Shakuriy ochgan maktabni ko‘rish, uning imtihonlarida qatnashish uchun Samarqandga keladi. Bu maktabdagi o‘qish-o‘qitish tartibi va imtihon natijalari Hamzada yaxshi taassurot qoldiradi. Hamza va Shakuriy bir-birlari bilan do‘splashib, ko‘p yillar davomida xat yozishib turadilar. Shuni qayd etish kerakki, Shakuriy faqat o‘qituvchilik qilish bilangina cheklanib qolmagan, u o‘z mактabi uchun darsliklar yozib, ularni o‘z ma‘lag‘i hisobiga nashr qildirgan. Chunki o‘zbek va tojik bolalarini tatar tilida yozilgan darsliklar bilan o‘qitish katta qiyinchiliklar tug‘dirar, bu darsliklar bolalar uchun uncha tushunarli emas edi. Shuning uchun u o‘quvchilarga ularning ona tilida darsliklar yaratish zarur, deb hisoblardi. Shakuriy bolaning yosh xususiyatiga muvofiq tarzda axloq, odob va turmush qoidalariдан dastlabki ma’lumot berishni ko‘zda tutib darsliklar tuzishga kirishadi. Birinchi navbatda, alifbe tuzadi. «Rahnamoi savod», deb atalgan bu kitob yaxshi qog‘ozda Nastaliq xati bilan yozilgan edi. Shakuriyning shogirdi, yozuvchi Rahim Hoshimning aytishiga qaraganda, bu kitobda so‘zlar bo‘g‘inlarga ajratib ko‘rsatilgan, kitob oxirida o‘qish uchun kichik-kichik matnlar berilgan ekan.

Shakuriy ko‘p yillik pedagoglik faoliyati natijasida bolalarni o‘qitishda «tovush-xarf» metodi (har bir tovushni alohida harf bilan yozish)ning qulay va oson ekanligini aniqladi va 1913-yili uning rahbarligida o‘z shogirdlaridan va Samarqandning mashhur pedagoglaridan biri Ismatulla Rahmatullayev tovush-harf usuli asosida yangi alifbe tuzdi. Bu kitob Toshkent shahrida nashr qilindi. Kitobning kirish qismida tez va osonlik bilan savodli bo‘lish masalasiga oid metodik maslahatlar beriladi. «Alifbe ta’limi» Ismatulla Ra’matullaevning 10-12 yillik ijodiy ishlari va uning ustozи Abduqodir Shakuriyning ko‘pyillik amaliy faoliyatining natijasida yaratildi. Ular ko‘p yillar davomida boshlang‘ich ta’limning turli metodlarini qoilash, o‘z tajribalari, yangi usuldagagi o‘qish-o‘qitish usullari va ko‘pdan-ko‘p alifbe kitoblarini o‘rganish, umumlashtirish asosida bu kitobni tuzdilar. Alifbe 46 betdan iborat bo‘lib, taxminan 90 dars uchun mo‘ljallangan.

Shakuriy tomonidan 1907-yili yozilgan ikkinchi kitob «Jome’ ul-hikoyat»(«Hikoyatlar to‘plami»)dir. U qayta tuzatilib, to‘ldirilib, 1911-yili ikkinchi marta nashr qilingan. Kitob boshlang‘ich matabning ikkinchi sinfi uchun xrestomatiyadir. Yetmish ikki betli bu kitobning matni nafis qog‘ozda aniq, chirolyi xat bilan yozilgan. Birinchi qismiga tarbiyaviy ahamiyatga molik 48 kichik-kichik hikoyalar kiritilgan. Ikkinchi qismida mumtoz yozuvchilarning asarlari va tarjimalaridan olingan 15 she’riy parcha berilgan. Kitobning ta’lim-tarbiyaviy ahamiyati shundan iboratki, undagi o‘quv materiallarining hammasi bolalarda axloqiy sifatlarni shakllantirishga xizmat qiladi. Shakuriy tomonidan tuzilgan va nashr qinngan yana bir kitob «Zub-dat ul-ashoor» to‘plamidir. Unda ko‘p shoirlarning she’rlari berilgan. Kitobdagi yangi usul matabiga atab yozilgan tojik tilidagi she’rda shunday deyiladi: - Ey muallim, matabing taraqqiy topib, sernur bo‘lsin, yaxshi noming toabad dunyoda mashhur bo‘lsin.

G‘ayrat qil, toki biz olimu dono bo‘laylik, axir, biz savtiya usulining sevguchilarimiz, tarbiyat qil, har kishining xotirini shod qil.

Har fandan bizga o‘rgat, biz ba’ramand bo‘lib nodon’kni nari quvaylik. Garchi nodon kishilar senga ta’na-haqorat esalar ham g‘am ema. Albatta, dushmanlar sharmsor bo‘lurlar! O‘scha davrdagi qiyinchilik va to‘sqinliklarga qaramay, xalqning bu sodiq do‘sti, ma’rifatparvar pedagog Shakuriy butun kuch-quvvatini yangi usuldagagi maktab tashkil qilishga sarf qildi, katta g‘ayrat, zo‘r havas bilan yangi usul asosida o‘qish-o‘rgatish tartiblarini o‘rgandi, savodga o‘rgatishning eng qulay va oson usullarini tanlab oldi, yangi usul matablari uchun darslik va qo‘llanmalar tuzib nashr ettirdi.

Shakuriy dastlab qizlar uchun ham yangi usuldagagi maktab tashkil qilib, unda o‘z rahbarligida xotini muallimlik qilar edi. Keyinchalik o‘g‘il va qiz bolalar guruhini birlashtirib o‘qita boshlaydi. Demak, u Samarqandda yangi usuldagagi matabning targ‘ibotchi va tashkilotchilaridan biri edi. Bu ishda u hech qanday moddiy manfaatni ko‘zda tutmas va ayni chog‘da hech kim uriga moddiy yordam bermas edi. Abduqodir Shakuriy 1917-yil to‘ntarishiga qadar o‘qituvchilik bilan shug‘ullandi. 1917-yili Samarqand shahriningbir guruh ilg‘or kishilari Shakuriy pedagogik faoliyatining 15 yilligini nishonladilar. 1921-yili Samarqand shahridagi 13-maktabga mudir qilib tayinlandi. U bolalarni tarbiyalash, o‘qitishga katta g‘ayrat bilan kirishdi, ko‘p yillar davomida shu matabning mudiri hamda ona tili va adabiyot o‘qituvchisi vazifalarida ishladi. Samarqand matablariga Shakuriy birinchi bo‘lib mehnat va musiqa darslarini kiritdi. U bolalarni qishloq xo‘jalik va bog‘dorchilik ishlari bilan tanishtirishdan tashqari, ularga muqovasozlik, duradgorlik va boshqa hunarlarni ham o‘rgatar edi, bu mashg‘ulotlar uchun alohida soatlar ajratgan edi.

1923-yilning boshlarida «Pravda» gazetasi mamlakatimiz bo‘yicha eng namunali ilg‘or matab hamda mo‘ir va tajribali o‘qituvchilar uchun tanlov e’lon qildi. 1923-yilning 8 iyulida gazetada shu tanlov natijalari e’lon qilinadi. Ana shu o‘qituvchilar tarkibida respublikadagi matab

o‘qituvchilaridan A. Shakuriy bor edi. Boshqa ilg‘or o‘qituvchilar qatorida uning nomi ham «Pravda» gazetasining qizil taxtasiga kiritiladi hamda pul mukofoti topshiriladi va Shakuriy haqida bir yaxshi maqola e’lon qilinadi. Bundan ko‘rinadiki, ma’rifatparvar pedagog Shakuriy yangi usuldagи maktablar tashkil qilishda, o‘qish-o‘qitishning yangi tartiblarini joriy etish va o‘qituvchilarning katta guruhini tarbiyalab etishtirishda xizmatlari juda katta bolgan va gazeta redaksiyasi tomonidan yuqori baholangan. 1925-yil Abduqodir Shakuriyning tashabbusi bilan qishloq aholisi o‘z mablag‘lari hisobiga to‘rt sinfli yangi maktab qurib ishga tushiradi. U 1943 yili vafot etgan.

Abdulla Avloniyning (1878—1934) pedagogik qarashlari

Taniqli ma’rifatparvar adib Abdulla Avloniy pedagogik fikr taraqqiyotiga salmoqli hissa qo‘sghan, o‘z asarlarida o‘zbek xalqining eng yaxshi an’analarini, taiim-tarbiyaga oid muhim hayotiy masalalarni aks ettirgan pedagog, o‘ndir. Abdulla Avloniy 1878-yil 12 iyulda Toshkent shahrining Mergancha mahallasida, mayda hunarmand-to‘quvchi oilasida dunyoga keldi. Ota-onasi savodli kishilar bo‘lganlar. Abdulla eski usul maktabini tamomlagandan keyin 12 yoshida madrasaga o‘qishga kiradi. U yozda ishlab ota-onasiga yordam qilar, boshqa vaqlarda o‘qir edi. O‘ta iqtidorli bolgan Abdulla 15 yoshida she’rlar yoza boshladi. Avbdulla Avloniy 1907-yili «Shuhrat», «Osiyo» nomli yangi gazetalar chiqara boshladi, lekin chor amaldorlari tez orada gazetalarni yoptirib qo‘yadi. Abdulla Avloniy keyinroq «Sadoyi Turkiston» (1914-1915), «Turon» (1917), «Ishtirokiyun» gazetalarida, «Kasabachilik harakati» (1921) jurnalida ishlaydi. Shundan so‘ng, u o‘zbek matbuotning zabardast vakili, o‘zbek matbuotning asoschilaridan biri sifatida taniladi.

XX asr bosqlarida O‘zbekistonning ijtimoiy-siyosiy hayotida, pedagogik fikr rivojida Abdulla Avloniy alohida o‘rin egalladi. Abdulla Avloniy o‘zbek xalqning sanoati va adabiyoti hamda milliy madaniyatini, xalq ta’limi ishlarini yo‘lga qo‘yishda katta xizmatlar qilgan adib, jamoat arbobi va iste’dodli pedagogdir. Abdulla Avloniy o‘zbek ziyo‘ltlari ichida birinchilardan bo‘lib, o‘zbek xalq teatrini professional teatrga aylantirish uchun 1913-yili «Turon» nomi bilan teatr truppasini tashkil qiladi. Biroq bu truppaning professional teatrga aylanishi uchun katta to‘siqlar bor edi. Chor hukumatining mustamlakachilik siyosati xalq ijtimoiy ongingin uyg‘onishiga yordam ko‘rsatuvchi teatrlearning barcha shakllariga qarshi edi. Teatrga ana shunday salbiy munosabat bolgan bir paytda Avloniyning gruppa tashkil qilish va ijtimoiy mazmundagi piesalarni sahnalashtirishi uning xalq ma’rifati yo‘lidagi zo‘r jasorati edi. Teatrshunos Mamajon Rahmonov Avloniyning teatrchilik faoliyati haqida shunday yozadi: «Avloniy truppa uchun «Advokatlik osonmi?», «Pinak», «Ikki muhabbat», «Portug‘oliya inqilobi» kabi dramalar yozdi, «Qotili Karima», «Uy tarbiyasining bir sha’si», «Xiyonatkor oilasi», «Badbaxt kelin», «Jaholat», «O‘liklar» kabi sahna asarlarini tatarcha vk ozarboyjonchadan tarjima qiladi». Ammo bu asarlar nashr qilinmadi. 1916-yili ozarboyjonlik mashhur aktyor Sidqiy Ruhillo Toshkentga kelib, «Turon» truppassi bilan birga «Layli va Majnun» spektaklni qo‘yadi. Avloniy bu spektaklda Qaysning otasi rolini ijro etadi. Truppa a’zolari bilan Avloniy 1914-1916-yillari Farg‘ona vodiysida gastrollarda boladi. Marifatparvarlar o‘z millatlaridan etuk o‘mlar, bi’mdon mutaxassislar, madaniyat arboblari etishib chiqib, yurtni obod, Vatanni ozod, farovon etishlarini orzu qildilar va bu yo‘lda fidoyilik ko‘rsatdilar.

Abdulla Avloniy 1907-yili Toshkentning Mirobod mahallasida, keyinchalik Degrez mahallasida yangi usuldagagi maktablar ochdi. Maktablardagi o‘quv jihozlarini o‘zgartirdi, o‘z qo‘li bilan parta va doskalar yasadi. Maktabga qabul qilingan bolalarning asosiy qismi kambag‘al kishilarining bolalari bolganligi uchun ularni kiyim-kechak, oziq-ovqat, daftar-qalam bilan ta’minlash maqsadida, do’stlarining ko‘magida «Jamiyati xayriya» tashkil etadi va bu jamiyatga o‘zi raislik qiladi. «Nashriyot» shirkati tuzib, Hadrada «Maktab kutubxonasi» nomli kitob do‘konini ochdi. Avloniyning maktabi o‘z oldiga qo‘ygan maqsad va vazi-falariga ko‘ra mashg‘ulotlarni sinfdars usuli asosida o‘z ona tilida olib borilishi bilan eski usul maktablaridan farq qiladi. U o‘z maktabida bolalarga geografiya, tarix, adabiyot, til, hisob, handasa, hikmat kabi fanlardan muayyan ma’lumotlar beradi.

Abdulla Avloniyning ilk o‘quvchilardan biri, Toshkent davlat universitetida uzoq yillar dars bergen taniqli pedagog, marhum Yusuf Tohiriy Avloniy Mirobodda tashkil qilgan maktab haqidagi xotiralarida shunday deb yozgan edi: »Shaharning qarama-qarshi chekkasida, temiryo‘l ishchilar istiqomat qiladigan Mirobodda yangi tipdagi maktab ochilganligi haqida eshitib qoldik. Tez orada bu maktabning fazilatlari haqidagi shov-shuvlar, uning muallimi Avloniyning dovrug‘i butun shaharga tarqaldi. Hammaning tilida: «Mirobodagi maktab 6 oyda o‘qish-yozishni o‘rgatarmish, jo‘g‘rofiya, hisob, tabiatni o‘rganish degan darslar o‘qitilmish», -degan gap yurardi. Bizga juda sir tuyulgan bu maktabni va uning donishmand muallimini ko‘rishga oshiqardik.

*Maktab sizni inson qilur,
Maktab hayot ehson qilur,
Maktab g‘ami vayron qilur,
G‘ayrat qilib o‘qing, o‘g‘lon!
Maktabdadur ilmu kamol,
Maktabdadur husnu jamol,
Maktabdadur milliy xayol,
G‘ayrat qilib o‘qing, o‘g‘lon!*

Nihoyat, bir kuni uch-to‘rttamiz borishga jazm qildik. Maktab pastakkina, nim qorong‘u bo‘lib, masjid yo‘lagiga joylashgan edi. Xonaning tepasida yorug‘lik uchun qoldirilgan tuynukdan qish va bahorda qor bilan yomg‘ir ham tushib turardi. Lekin xonada o‘quvchilar va domlaning shogirdlari ko‘p edi. Xayolimizda domlaning allaqanday bir sirli tomoni bor edi. Bizni qotmagina, kichik jussali, qorachadan kelgan, istarasi issiq, cho‘qqi soqol bir kishi kutib oldi. Bu nomi tilga tushgan muallim Avloniy edi. O‘qishga qabul qilindik. Ko‘p o‘tmay ko‘z oldimizda yangi bir dunyo ochilganiga to‘la ishonch hosil qildik. Bolalarimizning oldi bir necha yildan beri maktabga qatnab yurgan bo‘lsalar ham miro-bodliklar oldida uyalib qoldik. Ular o‘qish-yozishda, hisob masalalarini hal etishda, tabiat hodisalaridan xabarlari bilan hammamizni lol qoldirishdi. Ayni

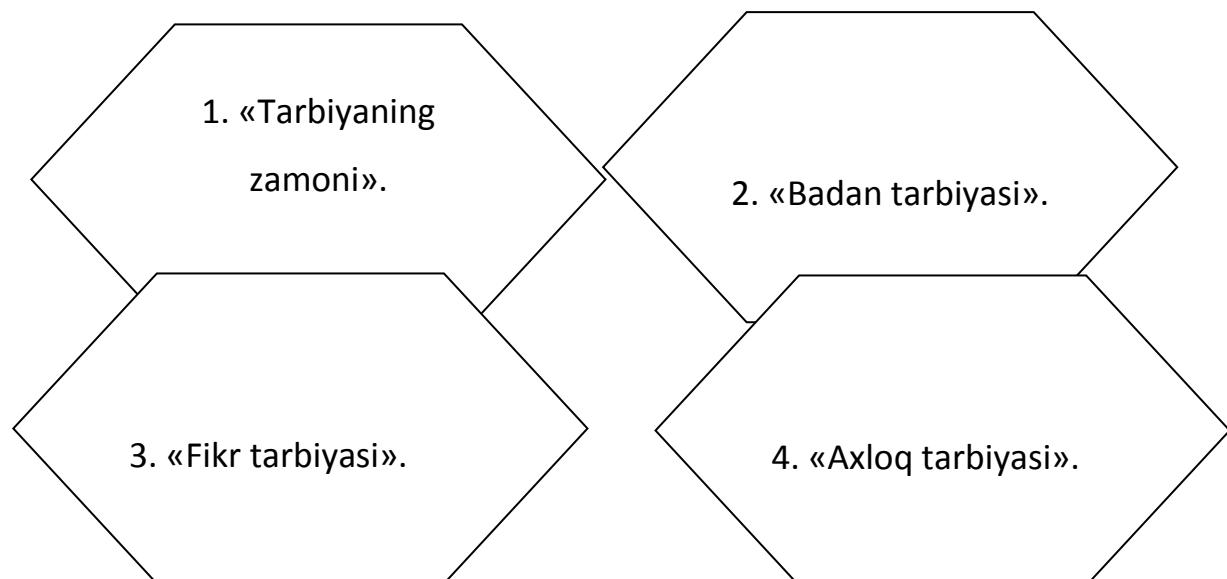
zamonda bizning eski maktabimiz bo'shab, Miroboddagi Abdulla Avloniy maktabi bizdan borgan bolalar bilan liq toldi. Shu tariqa, bu maktab tobora shuhrat topib bordi».

Abdulla Avloniy «usuli jadid» maktablari uchun to'rt qismdan iborat «Adabiyot yoxud Milliy she'rlar» hamda «Birinchi muallim»(1912), «Turliiy Guliston yoxud Axloq»(1913), «Ikkinci muallim»(1915), «Maktab guliston»(1917) kabi darshk va o'qish kitoblari yaratdi. Bu asarlarida hamda publisistik maqolalarida dunyo xalqlari madaniyatini, ilm-fanni, maktab va maorifni ulug'lab, o'z xalqini ilmli, madaniyatli bo'lishga chaqiradi.

XX asr boshlarida yangi maktablar uchun yozilgan alifbelar anchagina edi. Shular orasida Avloniyning «Birinchi muallim»i ham o'ziga xos o'ringa ega. «Birinchi muallim» 1917-yil to'ntarishiga qadar 4 marta nashr etilgan. Avloniy uni yozishda mayjud darsliklarga, birinchi navbatda, Saidrasul Aziziyning «Ustozi avval»iga suyanadi(dars berish jarayonida orttirgan tajribalaridan samarali foydalanadi). Avloniyning «Ikkinci muallim» kitobi «Birinchi muallim» kitobining uzviy davomidir. Biz birinchi kitobni, shartli ravishda, alifbe deb, ikkinchi kitobni xrestomatiya deb atasak xato bo'lmas. Kitob maktabni olqishlovchi she'r bilan boshlanadi:

Bu she'rda Avloniy maktabni insonning najot yo'li, hayotning gulshani, kishilarni kamolot sari safarbar qiluvchi kuch, deb maqtaydi. Kitobdag'i dastlabki berilgan ikki hikoya «Saxiylik» va «Baxillik» deb nomlangan. Birinchi hikoyada o'sha davr turmushiga xos bo'lgan voqeа tasvirlanadi. Said ismli bolaning otasi har kuni o'gli maktabga ketishi oldidan unga 10 tiyin ovqat puli berardi. Bir kuni Said maktab yo'lida faqir kishini uchratadi. «Ollohim ikki kundan beri ochman, taom olib ey desam ustidagi yirtiq chomonimdan boshqa hech narsam yo'qx», deydi u. Said qo'lidagi 10 tiyinni beradi va o'sha kunni ovqatlanmasdan o'tkazadi. Otasi o'gion-ning oljanobligidan mamnun bo'ladi, «Saxiy Saidim» deb olqishlaydi. Ertasiga 20 tiyin berib yuboradi.»Baxillik» hikoyasida bir badavlat kishi misolida uning baxilligi, xasisligi, ziqnaligi va pastkashligi ko'rsatiladi.

Abdulla Avloniyning pedagogikaga oid asarları ichida «Turkiy Guliston yoxud axloq» asari XX asr boshlaridagi pedagogik fikr taraqqiyotini o'rganish sohasidagi axloqiy va ta'limiylar tarbiyaviy asardir. Asarda insonlarni yaxshilikka chaqiruvchi, yomonliklardan qaytaruvchi bir ilm-axloq haqida fikr yuritiladi. Shu jihatdan qaraganda, bu asar Yusuf Xos Hojibning «Qutadg'u bilig», Nosir Xisravning «Saodatnama», Sa'diyning «Guliston» va «Bo'ston», Jomiyning «Bahoriston», Navoiyning «Ma'bub ul-qulub», Ahmad Donishning «Farzandlarga vasiyat» asarları shaklidagi o'ziga xos tarbiyaviy asardir.

Abdulla Avloniy pedagog sifatida bola tarbiyasining o‘rni haqida fikr yuritib: «Agar bir kishi yoshligida nafsi buzuq, tarbiyasiz, axloqsiz bo‘lib o‘sdimi, Ollohu akbar, bunday kishilardan yaxshilik kutmoq yerdan turub yulduzlarga qo‘l uzatmak kabitidur», -deydi. Uning fikricha, bolalarda axloqiy xislatlarning tarkib topishida ijtimoiy muhit, oilaviy sharoit va bolaning atrofidagi kishilar g‘oyat katta ahamiyatga ega. O‘zbek pedagogikasi tarixida Abdulla Avloniy birinchi marta pedagogikaga «Pedagogiya», ya’ni bola tarbiyasining fanidir», deb ta’rif berdi. Tabiiy bunday ta’rif Avloniyning pedagogika fanini yaxshi bilganligidan dalolat beradi. Abdulla Avloniy bola tarbiyasini nisbiy ravishda quyidagi to‘rt bo‘limga ajratadi:

«Tarbiyaning zamoni» bolimida tarbiyani yoshlikdan berish zarurligini, bu ishga hammani: ota-onा, muallim, hukumat va boshqalarning kirishishi kerakligini ta’kidlaydi. «Alhosil, tarbiya bizlar uchun yo hayot - yo mamot, yo najot - yo halokat, yo saodat - yo falokat masalasidur», deb uqtiradi Avloniy. Tarbiya xususiy ish emas, milliy, ijtimoiy ishdır. Har bir xalqning taraqqiy qilishi, davlatlarning qudratli bo‘lishi avlodlar tarbiyasiga ko‘p jihatdan bog‘liq, deb hisoblaydi adib. Tarbiya surriyot dunyoga kelgandan boshlanib, umrning oxiriga qadar davom etadi. U bir qancha bosqichdan - uy, bog‘cha, maktab va jamoatchilik tarbiyasidan tashkil topgan. Avloniy tarbiyaning doirasini keng ma’noda tushunadi. Uni birgina axloq bilan chegaralab qo‘ymaydi. U, birinchi navbatda, bolaning sog‘ligi haqida g‘amxo‘rlik qilish lozimligini uqtiradi. Avloniyning fikricha, sog‘lom fikr, yaxshi axloq, ilm-ma’rifatga ega bo‘lish uchun badanni tarbiya qilish zarur: «Badanning salomat va quvvatli bo‘lmog‘i insonga eng kerakli narsadur. Chunki o‘qumoq, o‘qutmoq, o‘rganmoq va o‘rgatmoq uchun insonga kuchli, kasalsiz jasad lozimdir». Abdulla Avloniy badan tarbiyasi masalasida bolani sog‘lom qilib o‘stirishda ota-onalarga murojaat qilsa, bolani fikr tomonidan tarbiyalashda o‘qituvchilarning faoliyatlariga alohida e’tibor beradi. Bolalarda fikrlash qobiliyatini o‘stirish va bu tarbiya bilan muntazam shug‘ullanish benihoyat zarur va muqaddas bir vazifa. Binobarin, u muallimlarning diqqatlariga suyalgan, vijdonlariga yuklangan muqaddas vazifadur... Negaki, fikrning quvvati, ziynati, kengligi, muallimning tarbiyasiga bog‘liqdur». Ayni zamonda murabbiy ta’lim va tarbiya uzviy bog‘liq ekanini ta’kidlaydi: «Dars ila tarbiya orasida bir oz farq bor bo‘lsa ham, ikkisi bir-biridan ayrimaydurgan, birining vujudi biriga boylangan jon ila tan kabitidur» - deydi.

Abdulla Avloniy fikricha, inson butun borliqning ko‘rki va sharafidir. Inson o‘z go‘zalligi va murakkabligi bilan koinotdagi barcha ma’luqotlardan afzaldir. Butun mavjudot insonga xizmat qilishi kerak, chunki inson uning so‘ibidir. Insonning aqli bor, u shu aql yordamida ilm egallaydi, ilm tufayli dunyoni boshqaradi. «Aql, - deydi Avloniy, - insonlarning piri komili, murshidi yagonasidur, ruhi-ishlovchi, aql boshlovchidur insonni hayvonlardan so‘z va aql ila ayirmishdur. Lekin inson aql va idroki soyasida o‘ziga keladirgan zarar va zulmlardan saqlanur. Yer yuzidagi hayvonlarni asir qilib, bo‘yndan boylab, iplarining uchini qollariga bergen insonlarning aqidur». Avloniy insonga va uning aqliga ana shunday yuksak baho beradi. «‘m insonlarning madori, hayoti, rahbari najotidur. Agar aqlningi qo‘li nafsining jilovini ushlasa, sani yomon yo‘llarga kirmoqdan saqlar. Har narsa ko‘p bo‘lsa, bahosi arzon bo‘lur, ammo aql esa ilm va tajriba soyasida qancha ko‘paysa, shuncha qimmatbaho bolur», - deydi u.

«Turliiy Guliston yoxud Axloq» kitobi ma’rifatparvarlik g‘oyalarini targ‘ib qiladi. Abdulla Avloniy kitobda ilm to‘g‘risida bunday deydi: «Ilm dunyoning izzati, oxiratning sharofatidur. Ilm inson uchun g‘oyat oliy, muqaddas bir fazilatdур. Ilm bizga o‘z a’volimizni, harakatimiz-ni oyina kabi ko‘rsatur. Ilmsiz inson mevasiz daraxt kabitidur...». Avloniy ilmnинг amaliy va hayotiy foydalarini alohida ta’kidlaydi: «Bizlarni jaholat, qorong‘ulikdan qutqarur. Madaniyat insoniyatni

ma’rifat dunyosiga chiqarur, yomon fe’llardan, buzug‘ ishlardan qaytarur, yaxshi xulq va odob so‘ibi qilur... Alhosil, butun hayotimiz, salomatligimiz, sa-odatimiz, sarvatimiz, maishatimiz, himmatimiz, g‘ayratimiz, dunyo va oxiratimiz ilma bog‘lidur». Adibning obrazli ifodasiga ko‘ra, ilm bamisolli bodomning ichidagi mag‘iz. Uni qo‘lga kiritish uchun mehnat qilish, ya’ni chaqib uni po‘chog‘idan ajratib olish kerak.

Avloniy yoshlarni ilm sirlarini bilishga, hodisalar mohiyatini echishga, kitob mutolaa qilishga chaqiradi. Uning fikricha, ilm agar jamiyat manfaatiga xizmat qilmasa, u olikdir. Avloniy o‘z ilmini amalda qoilay oladigan kishilarga yuksak baho beradi, ularni dono insonlar, deb ataydi. Abdulla Avloniy yoshlarni foydali kasb-hunar egallashga chaqiradi. Adib boylik ketidan quvuvchilarini, ularning odamgarchilikka to‘g‘ri kelmaydigan ishlar bilan shug‘ullanayotganini ko‘rib, ulardan nafratlanadi. Avloniy yoshlarni boylikka ruju qo‘ymaslikka undaydi. Boylikni o‘tkinchi bulutga o‘xshatadi. Abdulla Avloniy me’natsiz kun kechirishni barcha yomon sifatlarning ibtidosi, deb hisoblaydi. Shuning uchun ham u mehnatni uluhlaydi, mehnat kishining eng go‘zal fazilatidir, deydi. Bu jihatdan uning «Aqli bogl)on» hikoyasi xarakterlidir. Hikoyada aytishicha, «bir bog‘bonning uch o‘g‘li bo‘lib, ular dangasa va ishyoqmas bo‘lganlar. Otada ularga meros qoladigan tangatillo yo‘q. Ota umri tugayotganini sezib, farzandlari taqidiridan tashvishga to‘sadi. O‘ylab-o‘ylab shunday yo‘l tutadi. Har uchchala o‘g‘lini yoniga chorlaydi. «Ko‘zim ochiq ekan, vasiyatimni sizlarga aytib ketay.

Mehnatu mashaqqat ila bir ko‘za oltin yiqqanman. Uni mana shu boqqa, toklarning birini tagiga ko‘mganman. U- sizlarniki. Biroq bu ishga ko‘p yil boidi. Harchand urinsam ham ko‘milgan joyni xotirlay olmadim. Uni o‘zlarining izlab topinglar va o‘zaro bo‘lishib olinglar», deydi. Bir ko‘za tilla daragini eshitib uch ishyoqmas uni izlashga tushib ketadi. Bog‘ning hamma erini kavlab chiqishadi. Sirli ko‘za chiqmaydi. Yana erinmay kavlashga to‘sadilar. Kutilgan natija esa hamon yo‘q. Shu taxlit bog‘ ichi bir necha qayta ag‘dar-to‘ntar qilinadi. Erlar qazilaverib, tuprog‘i upaga aylanib ketadi hamki, oltinli ko‘za topilmaydi. Bu orada uzumzordagi toklarning eng chuqur ildizlarigacha oolib ko‘riladi. Bog‘da o‘sha yili chunonam hosil bo‘ladiki, undan bir necha ko‘zani to‘ldirgulik oltin oladilar. Uch dangasa o‘g‘illar ota gaplarining asl ma’nosini, oltin -mehnatda ekanligini tushunib etadilar». Adib o‘sha hikoyachasi bilan mehnatni ulug‘laydi, o‘quvchi qalbida mehnatga muhabbat uyg‘otadi. Kishi baxt va saodatga faqat mehnat orqaligina etishishini uqtiradi. Abdulla Avloniy o‘z asarida sabr, toqat, sabot va matonat masalalariga to‘xtab: «Har bir ishda sabr ila harakat qilmoq lozimdir. Sabr insonlar uchun buyuk bir fazilatdir, maqsadga etish yo‘lidir. Nafsi sabr ila rom qilgan kishi har ishda oshiqmay, ohista harakat qilur. Nafsi halokatdan, g‘ururdan saqlar. Sabr shunday bir kuchli narsadurki, sha’vatni iffatga, g‘azabni shijoatga, shiddatni ‘ilmga, kattalikni tavozuoga, yomonlikni yaxshilikka aylandurmoqg‘a quvvati etar... Sabr shodlig‘ning kalitudir...», - deydi.

Avloniy intizomni inson xarakterini tarbiyalovchi, mukammallashti-ruvchi omil, deb biladi hamda unga doim rioya qilish kerakligini ta’kidlaydi: «Intizom qiladurgan ibodatlarimizni, ishlarimizni har birini o‘z vaqtida tartibi ila qilmoqni aytilar. Agar er yuzida intizom boimasa edi, insonlar bir daqiqa yashay olmas edilar». Vatan tuyg‘usi eng insoniy va eng mo‘tabar tuyg‘ulardan biri. Vatanni shunchaki sevish mumkin emas, uning dardi bilan yashamoq, uning baxtidan quvonmoq, u bilan faxrlanmoq kerak. Avloniy Vatan va uning oldidagi burchni shunday tushunadi: «Har bir kishining tug‘ulib o‘sgan shahar va mamlakatini shul kishining vatani deyilur. Har kim tug‘ilgan, o‘sg‘on erini jonidan ortiq suyar. Hatto bu vatan hissi - tuyg‘usi hayvonlarda ham bor. Agar bir hayvon o‘z vatanidan - uyuridan ayrilsa, o‘z eridagi kabi rohatda yashamas. Biz turliistonliklar o‘z vatanimizni jonimizdan ortiq suydig‘imiz kabi, arablar Arabistonlarini, qumlik,

issiq cho'llarini, eskimular shimol taraflarini, eng sovuq qor va muzlik erlarini boshqa erlardan ziyod suyarlar. Agar suymasalar edi, havosi yaxshi, tiriklik oson erlarga o'z vatanlarini tashlab, hijrat qilur edi».

Abdulla Avloniy o'z ona tilini mukammal bilish, har bir so'zni o'z o'mida ishlatish, milliy adabiy tilning taraqqiysi uchun jonkuyarlik qilish zarur, deydi: «Har bir millatning dunyoda bor'gin ko'rsataturg'on oynai hayoti: til va adabiyotidur. Milliy tilni yo'qotmoq millatning ruhini yo'qotmoqdur. Hayhot! Biz Turkistonliklar milliy tilni saqlamoq, bir tarafda tursin kundan-kun unutmoq va yo'qotmoqdadurmiz. Tilimizning yarmiga arabiyl, forsiy ulangani kamlik qilub, bir chetiga rus tilini yopish-tirmoqdadurmiz. Durust, rus tilini bilishimiz kerak, lekin o'z erinda ishlatmoq va so'zlamoq lozimdur. Zig'ir yog'i solub, moshkichiri kabi qilub, aralash-quralash qilmoq tilning ruhini buzadur. Bobolarimizga etushg'on va yarag'on muqaddas til va adabiyot bizga ham kamlik qilmas. O'z uyimizni qidirsak va axtarsak, yo'qolganlarini ham topamiz. Yo'qolsa yo'qolsin o'zi boshimga tor edi», - deb Yevropa qalpog'ini kiyub, kulgi bo'lmoq zo'r ayb va uyatdurdur».

Avloniy so'zlashuv odobiga ham alohida e'tibor beradi. U so'zning inson qadr-qimmatini belgilashdagi mohiyatiga yuqori baho berib; «So'z insonning daraja va kamolini, ilm va fazlini o'lchab ko'rsatadurgan tarozusidir. Aql sohiblari kishining tilidagi fikr va niyatini, ilm va quvvatini, qadr va qimmatini so'zlagan so'zidan bilurlar», - deydi. Inson takomili uchun zarur bo'lgan omillardan yana biri - viqordir (viqor - og'irlik, chidam, ulug'vorlik). Avloniy qayd etishicha, el-ulusdan, kishilardan o'zini xoli tutishga yoki yuqori tutishga uringan shaxs elning, kishilarning nazaridan tushib, yakkalanadi va unutiladi. «Viqor deb kibr va g'ururdan, manmanlikdan o'z nafsini saqlamoqni aytilar, - deb yozadi Avloniy. Chunki g'urur, manmanlik, takabburlik kishini xor, xalq orasida bee'tibor qilur. Har qancha ilm va davlat so'ibi bolsa ham bir pulcha qadr va qimmati boimas. Vuqur kishi kibr va g'ururdan pok bo'lur. Viqorning haqiqiy darajasiga etmak uchun ilm va ma'rifat lozimdir «. Avloniy xasislikni juda sodda, aniq ifoda va detallar yordamida o'quvchiga etkazishga urinadi. - Ipak qurtning taqdirini ko'z oldingizga keltiring. U pilla ichida o'ralib, hayotini ma'vetadi. Qanchalar mashaqqat bilan hosil bo'lgan ipak boshqalarga nasib qiladi. Umrini mol-dunyo hirsi bilan o'tkazgan insonlar taqdiri ham shunday, - deydi adib. «Turliiy Guliston yoxud Axloq'ning birinchi sahifasidan so'nggi sahifasigacha Avloniyning insonparvarlik g'oyalari ifodalangan. U hammadan burun xalq manfaatini ko'zlaydi, xalqqa bajonu dil xizmat qilishni o'zining muqaddas burchi deb biladi. Uning nazarida, kishilar g'amini emagan, xalqdan uzoq turgan ig'vegar, g'iybatchi inson emas. Muallif chaqimchilik, g'iybat, hasad, munofiqlik, yo'lg'onchilik, ikkiyuzlamachilik haqida to'xtalib, ularning insonlar hayotiga zararini atroficha ko'rsatib beradi. G'iybatchi va chaqimchi kishilarni Avloniy buzoqboshiga o'xshatadi. Buzoqboshi daraxt ildizini kemirib quritgani kabi chaqimchi va g'iybatchilar ham kishilar o'rtasidagi me'r-muhabbat daraxtini yemiradilar. Donishmandlardan biri aytganidek: «Mol va ashyo o'g'rilaridan ko'ra odamlar orasida do'stlik, ulfat, muhabbatni o'g'irlaydurgan odamlardan saqlanmoq lozimdir».

Avloniy g'iybatchilik va uning oqibatini shunday ta'lil etadi: «Inson boshqa gunohlarini nafsning lazzati uchun qiladur. Ammo g'iybat so'ibi lazzat o'rniga o'z boshiga yo bir boshqa kishining boshiga bir balo hozirlaydur. Chunki so'z borib g'iybat qilinmis kishining qulog'iga etar. G'azab qoni harakatga kirar. G'iybatchidan o'ch olmoq fursatini poylar. Shunday qilub, g'iybat soyasida ikki musulmon orasiga zo'r dushmanlik to'shar. G'iybatni so'yhamoq harom o'lgani kabi eshitmoq ham haromdir. Rasuli akram nabiyi mu'taram salollohu alayhi vassallam afandimiz: «G'iybatdan saqlaningiz, g'iybat zindondan ham yomonroqdur», -demishlar.

Abdulla Avloniy 1920-yildan boshlab Toshkentda tashkil qilingan o'lka bilim yurtida, so'ngra xotin-qizlar bilim yurtida mudirlik qildi. U xalq maorif institudida, turli front harbiy maktabida (harbiy bilim yurti) o'qituvchi bo'lib ishladi. 1924-1929-yillari O'rta Osiyo davlat universitetida (SAGU) va boshqa oliv o'quv yurtlarida o'qituvchilik qilish bilan birga, ilmiytadqiqot ishlari olib bordi. Abdulla Avloniy yangi adabiyot dasturi asosida 1933-yili o'zbek maktablarining VII sinflari uchun «Adabiyot xrestomatiyasi» tuzdi. Abdulla Avloniyning mehnati taqdirlanib, unga o'zbek madaniyati va adabiyotini yuksaltirishda, xodimlar tayyorlashda, uzoq yillik halol mehnati uchun 1925-yili «Mehnat qahramoni» unvoni, 1930-yili ilmiy ishlari va asarları uchun «O'zbekiston maorifi zarbdori» unvoni berildi. Abdulla Avloniy 1934-yiliing 25 avgustida Toshkentda vafot etdi.

Nazorat uchun savollar.

- 1.O'zbekistonda 1917-1924 yillarda madaniy-ma'naviy muhitning o'rni?
2. Milliy ziyolilarning maktab- maorif tizimini isloh qilishdagi say'i-harakatlari?
3. Shakuriy va Behbudiy faoliyatining qimmatli ahamiyati va o'rni?
- 4.Avloniy so'zlashuv odobi haqidagi fikrlarini izohlang ?

2.7. Eng qadimgi davrlardan XIX asrning birinchi yarmida jahon pedagogika fanining rivojlanish tarixi. Ya.A.Komenskiyning pedagogik nazariyasи

Qadimgi Yunoniston va Rim davlatlarida ta'lim-tarbiya.

Tarixiy taraqqiyotning keyingi davrlariga kelib, ibtidoiy jamoa tuzumi o'rnini yangi ijtimoiy formatsiya quldorlik tuzumi egalladi. Qadimiylar Sharqda birinchi sinfiy jamiyatlar paydo bo'ldi hamda moddiy va ma'naviy madaniyatga asos solindi. Ayniqsa, qadimgi Yunoniston va Rim xalqlari bu madaniyatni rivojlantirishda o'zlarini katta hissasini qo'shdilar. Darhaqiqat, tarixiy taraqqiyot davomida turli mamlakatlar va xalqlar jahon madaniyatiga turlicha yondashdilar va rivojlanirdilar. Masalan, Xitoyda qog'oz ixtiro qilindi, Hindistonda hisoblashning o'nlik tizimi kashf etildi, Mesopotamiyada esa er kurrasini graduslarga, sutkani soatlar, minutlar va daqiqalarga bo'lish o'ylab topildi. Eramiz boshlanishidan oldin O'rta Osiyoning janubiy chekkasiga yaqin bo'lgan joyda O'rta dengiz bilan Hindistonni birlashtiruvchi karvon yo'li qurildi. So'ngra O'rta Osiyo orqali Xitoydan O'rta dengizga tomon "Buyuk ipak yo'li" ochildi. Natijada O'rta Osiyo xalqaro savdo-sotiq markaziga aylandi. Bu esa o'z navbatida O'rta Osiyo vohalarida madaniyatning rivojlanishiga ta'sir etdi, yozuvning tarqalishiga yordam berdi. Ayniqsa, qadimgi Yunonistonda madaniyat, maktab va dastlabki pedagogik fikrlar boshqa mamlakatlarga nisbatan juda erta rivojlandi. Yunoniston uncha katta bo'lmagan bir qancha quldorlik davlatlaridan tashkil topgan. Uning mo'tabar shaharlari Lakoniya (bosh shahri Sparta) va Attika (bosh shahri Afina)dir. Bularning har qaysisida tarbiyaning alohida tizimlari vujudga kelib, Sparta usulidagi tarbiya va Afina usulidagi tarbiya deb ataladigan bo'ldi. Ammo ikkala davlatda ham quldorlik tuzumi hukmron edi. Yunonistonda qullarni "gapiroqishish" deb hisoblar edilar. Qullar oddiy insoniy huquqlardan ham mahrum edilar.

Lakoniya (Sparta)da kemalar to‘xtaydigan qulay gavanlar bo‘lmanligi tufayli qullar mehnatiga asoslangan dehqonchilik hukmron edi. 9 ming oiladan iborat bo‘lgan quldorlar 250 mingdan ko‘proq aholiga hukmronlik qilardi. Spartada qullar shafqatsiz ta’qib ostiga olinar edi. Tarbiya ishlari esa davlat ixtiyorida bo‘lib, uning asosiylari spartaliklarning bolalarini baquvvat, jismoniy sog‘lom, bardoshli, chiniqqan jangchilar qilib tarbiyalash va bo‘lajak quldorlarni etkazishdan iborat edi.

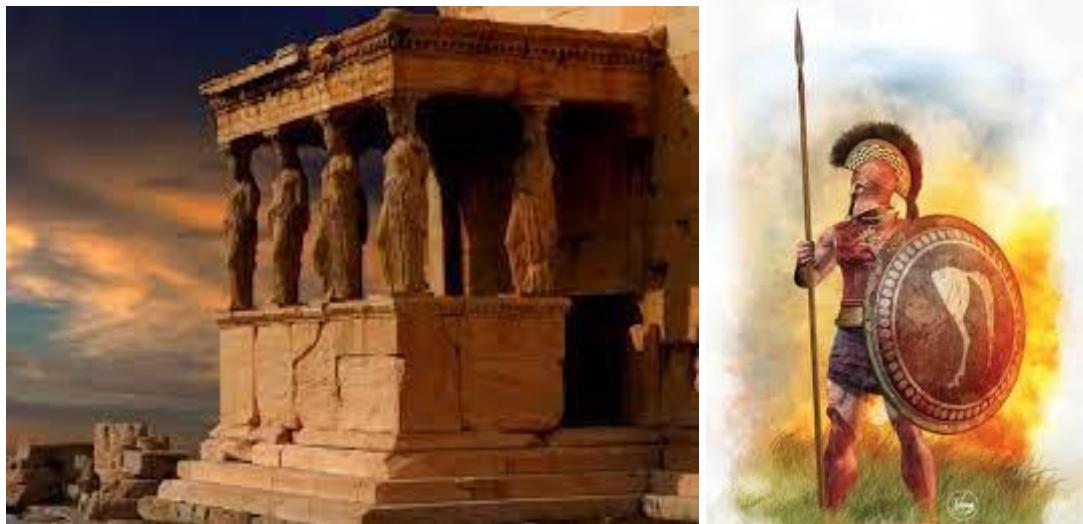
Spartaliklarning bolalari 7 yoshgacha uyda yashar, keyin “**agella**” deb ataluvchi davlat muassasasida 18 yoshga etguncha tarbiyalanan edi. Ular “**pedonom**” rahbarligida jismoniy sog‘lom bo‘lish uchun turli mashqlar bilan chiniqtirilar, sovuqqa, ochlikka va chanqoqlikka chidashga, og‘riqqa bardosh berishga o‘rgatilar edi. Ta’limning asosiylari qismini harbiy gimnastika mashqlari egallar edi. Qadimgi yunon tarixchisi, faylasuf olim Plutarx Sparta maktablaridagi ta’lim-tarbiya haqida gapirib, shunday deydi: “O‘qish va yozishga kelganda bolalarga faqat ularning eng zaruri o‘rgatilar edi, tarbiyaning qolgan qismi esa bitta maqsad: hech so‘zsiz itoat qildirishni, chidamli bo‘lishni va engish ilmini o‘rgatishni ko‘zda tutar edi”.

Spartada ta’lim-tarbiyaning yana bir muhim vazifasi yoshlarni qullarga nisbatan shafqatsiz, ularni mensimaydigan qilib tarbiyalashdan iborat edi. Shu maqsadda yoshlar “**Kreptiyalar**”da, ya’ni kechalari qullarni tutish mashqlarida qatnashar, shubhali bo‘lib ko‘ringan har qanday illatni (qulni) o‘ldirar edilar. Yoshlarga axloqiy tarbiya berishda davlat rahbarlari maxsus suhbatlar o‘tkazib, shu yo‘l bilan ularga axloqiy va siyosiy tarbiya berar edilar. Shuningdek, bolalarni savol-javob jarayonida aniq, qisqa va lo‘nda qilib javob berishga o‘rgatib borilgan.

Spartada 18-20 yoshga etganda yigitlar “**Efeblar**” o‘sirinlar guruhida harbiy xizmatni o‘taganlar. Spartada qizlar tarbiyasiga ham alohida e’tibor berilgan. Ularni harbiy va jismoniy tarbiya malakalari bilan qurollantirib borilgan. Chunki, erkaklar jangga ketganlarida ular shaharni qo‘riqlab, qullarni itoat saqlashini ta’minlar, ular hatto jangda ham qatnashar edilar.

Afinada esa hayot, tartib, intizom, maktab tizimi va undagi ta'lim-tarbiya spartanikidan butunlay farq qilar edi. Qullar xususiy mulk hisoblanar edi. Afinada eramizdan ilgarigi V-IV asrlarda madaniyat barq uring o'sdi. Fan, me'morchilik va haykaltaroshlik taraqqiy qildi. Afinada eng ko'r kam va barkamol inson deb ham jismoniy, ham ma'naviy jihatdan etuk kishini o'zlarirning "ideali" deb hisoblar edilar. Bu ideal faqatgina yuqori tabaqali qudlorlarga xos edi. Jismoniy mehnat esa faqat qullarning qismati deb hisoblanar edi.

Afinada bolalar 7 yoshga etguncha uyda tarbiyalanar, o'g'il bolalar 7 yoshdan boshlab maktabga qatnar, qizlar esa oilada ona ko'magida uy-ro'zg'or ishlariga o'rgatilar edi. Afinada xotin-qizlarning hayoti uy doirasidan chiqmas, asosan ichkarida o'tar edi. Afinada bolalar dastlab 7 yoshdan 13-14 yoshgacha "**grammatist**" (savod o'rgatish ma'nosida), "**kifarist**" (grekcha musiqa o'qituvchisi ma'nosida) maktablarda tahsil olganlar. Bu maktablар xususiy bo'lib, o'qish pullik edi. shuning uchun fuqarolarning bolalari bu maktablarda ta'lim ololmas edilar. Bu maktablarda "**didaskol**" deb atalgan o'qituvchilar mashg'ulot olib borar edilar. (men o'qitaman, degan ma'nodagi "didasko" so'zidan keyinroq "didaktika" -ta'lim nazariyasi kelib chiqqan).

O'g'il bolalarni maktabga qullandan biri boshlab borar edi, bunday qul **pedagog** deb atalar edi ("pays" - bola, "agogeyn" - etaklab borish degan so'zlardan olingan). **Grammatist** maktabida o'qish, yozish va hisoblash o'rgatilar edi. O'qishda harflarni hijjalab o'qitish usuli, so'ng qo'shib o'qish usulidan foydalanganlar. Yozuvni o'rgatishda mum surilgan yaltiroq taxtachalardan foydalanganlar. Ular ingichka cho'p yordamida yozganlar. Sonlar barmoqlar, sopol toshlar, sanoq taxtasi yordami bilan hisoblaganlar. **Kifarist** maktabida o'g'il bolalarga adabiy bilim va estetik tarbiya berilar, muzika, ashula, deklomatsiyalar o'rgatilar edi. O'g'il bolalar 13-14 yoshga etganlaridan keyin **palestra** ("kurash maktabi") deb atalgan o'quv yurtiga o'tar edilar. Bu o'quv yurtida ular ikki-uch yil davomida jismoniy mashqlar bilan shug'ullanar edilar. Masalan, sakrash, yugurish, kurash tushish, disk va nayza irg'itish, suvda suzish kabilar o'rgatilardi. Palestrada o'qish tekin edi, shuning uchun ham yoshlarning ko'pchilik qismi palestrada o'qish bilan cheklanib qolar edi.

Yoshlarning badavlatroq oiladan bo'lgan qismi palestrani tugatgach **gimnasiyga** (jismoniy, ijtimoiy tarbiya) kirar edi. Ularga falsafa, siyosat, adabiyot fanlari o'rgatilgan. Bu maktabni tugatgan yoshlar davlatni boshqarishda qatnashishlari mumkin edi. Nihoyat, Spartada bo'lgani kabi, Afinada ham 18 dan 20 yoshgacha bo'lgan yoshlar Efeblar qatoriga o'tib, harbiy xizmatga tayyorlanar va o'zlarini siyosiy bilimlarini oshirishni davom ettirar edilar. Aholining ko'pchilik qismi bolalarni maktablarda o'qita olmaganligi sababli ularga kasb-hunar o'rgatish odat tusiga

kirgan edi. Ayrim xat-savodi bor otalar bolalariga o‘qishni o‘zlari o‘rgatar edilar. Bu kabi tartib davlat tomonidan qonunlashtirilib qo‘yilib bechorahol tabaqaga mansub ota-onalar o‘z bolalariga biror kasbni o‘rgatishga majbur edilar. Aks holda ularning bolalari kelgusida keksayib qolgan ota-onalari to‘g‘risida moddiy g‘amxo‘rlik qilishdan ozod etilar edi. Quldor zodagonlar mehnat bilan shug‘ullanuvchi erkin aholiga nafrat bilan qarardi. Qullarni esa “gapiradigan ish quroli” deb hisoblar edilar.

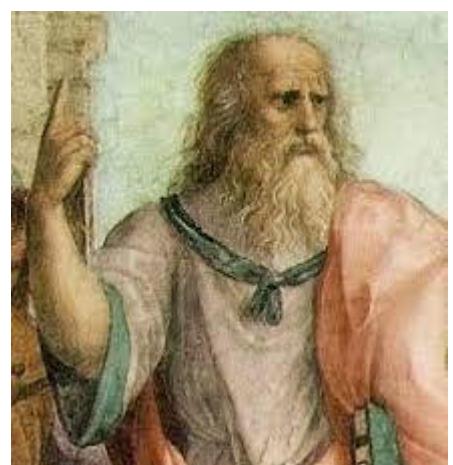
Yinonistonda maktab va madaniyatning tez rivojlanishi pedagogika nazariyasining ham tug‘ilishiga imkoniyat yaratdi. Pedagogika nazariyasiga olim va faylasuflardan Suqrot, Platon, Aristotel va Demokritlar asos soldilar. Ular o‘z qarashlari bilan ta’lim-tarbiya rivojlanishiga juda katta hissa qo‘shdilar. Quyida bu faylasuf olimlar haqida qisqacha to‘xtalib o‘tamiz.

Suqrot. (eramizdan avvalgi 469—399 yillar) O‘zining demokratik ijtimoiy kelib chiqishiga qaramay (u kambag‘al hunarmand, ya’ni haykaltarosh o‘g‘li) konservativ zamindor aristokratlarning ideologi edi. Bu albatta uning falsafiy va pedagogik qarashlarida o‘z aksini topdi. Suqrot dunyoning tuzilishini, buyumlarning fizik holatini bilib bo‘lmaydi, odamlar faqat o‘zlarinigina bilishi, axloqni kamol toptirishi lozim deb hisoblar edi. Suqrot faylasuf bo‘lishi bilan birga ajoyib notiq ham edi. U keng maydonlarda so‘zga chiqib, axloqqa doir masalalar yuzasidan suhbatlar o‘tkazar, tinglovchilarni savol-javob yo‘li bilan haqiqatni o‘zları topishlariga va bilishlariga undar, shu yo‘l bilan odamlarni haqiqatni izlashga o‘rgatar edi. Suhbatni bu metodi “Suqrot metodi” deb yuritilgan. U pedagogika olamiga ana shunday savol-javob metodini, ya’ni “evristik” suhbat metodini yangi (savol berish va savolni to‘ldirish) metodini olib kirdi.

Suqrot-falsafiy dialektikaning asoschilaridan biri. U baxs orqali, ya’ni muayyan masalalarni o‘rtaga qo‘yish va ularga javob topish yo‘li bilan haqiqatni aniqlash mumkin deb tushungan. Aristotel fikricha Suqrot mavjud haqiqatdan umumiyligi tushunchalarga o‘tish haqidagi induktiv ta’limotni hamda har bir narsaning mohiyatini bilishning birinchi imkoniyatini beradigan tushunchalarni aniqlash haqidagi ta’limotni yaratgan. Uning etika sohasidagi assosiy tezisi shundan iborat: ezgulik bilimdir; donishmandlik, ya’ni yaxshilikni biluvchi yaxshilik qiladi; yomonlik qiluvchi esa yaxshilikni yo bilmaydi, yoki pirovardida yaxshilikning tantanasi uchun yomonlik qiladi.

Suqrotning tushunishicha, aql bilan axloq o‘rtasida ziddiyat bo‘lishi mumkin emas. U tarbiyada axloqiy, estetik, jismoniy tarbiya mezonini ishlab chiqdi. Lekin Suqrotning axloqiy qarashlarida tengsizlikni yaqqol sezish mumkin. Uning fikricha, axloq faqat imtiyozi “mumtoz” largagina xos, “mumtoz” kishilar haqiqiy axloqning yagona egalari bo‘lganliklari uchun hokimiyat ham ularning qo‘llarida bo‘lmog‘i kerak deydi. Suqrot demokratiyaga dushmanlikda asossiz ayblanib, o‘lim jazosiga hukm qilingan. Lekin o‘zi zahar ichib o‘lgan. Haqiqatda esa u adolatga xilof bo‘lgan davlatni boshqarishning hamma formalarini — monarxiya, tiraniya, aristokratiya, plutokratiya va demokratiyani tanqid qilgan.

Platon eramizdan ilgari (424—347 yillarda) yashagan. Qadimgi Yunonistonning mashhur-idealyst faylasufi, Suqrotning shogirdi, obyektiv idealizm nazariyasining asosichisi edi. U “g‘oyalar dunyosi”ni birlamchi, his qiluvchi narsalar dunyosini ikkilamchi deb hisobladi. Platon olamni hodisalar dunyosi va g‘oyalar dunyosi deb ikkiga bo‘ldi. Uning fikricha g‘oyalar abadiy va o‘zgarmasdir. Uning nazarida, narsalar

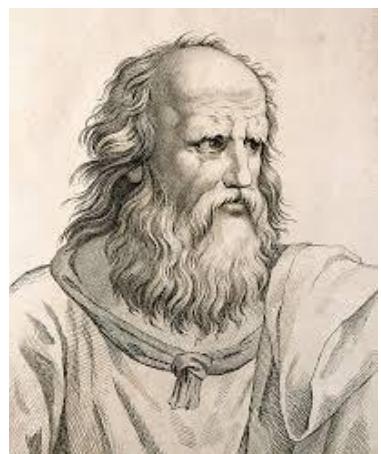

g'oyalar olamining soyasidir, xolos. Afina aristokratiyasining namoyandasasi bo'lgan Platon, aristokratiyaning abadiy hukmronligi haqidagi nazariyani ilgari surdi.

Uning fikricha ideal aristokratik davlat uch xil ijtimoiy guruh: faylasuflar, jangchilar, hunarmandlar va dehqonlar guruhidan iborat bo'lishi lozim. Faylasuflar davlatni boshqaradilar, jangchilar uni har qanday dushmandan himoya qiladilar, uchinchi guruh esa mehnat qilib, mo'l hosil yetishtirib, faylasuflar va jangchilarni boqadilar, degan fikrni olg'a suradi. Shuningdek, u qullarni ham saqlanib qolishini aytib, uning tasavvuridagi ideal davlatda qullar ham, hunarmandlar ham huquqsizdirlar, pastkashlik hamda qanoat va itoatkorlik fazilatlarigina hunarmand kosiblarga va dehqonlarga xos deb ta'kidlaydi.

Platonning fikricha, u olg'a surgan g'oya, bu davlatning maqsadi oliy ezgulik g'oyasiga yaqinlashishdir: bu g'oya, asosan, tarbiya yo'li bilan ro'yobga chiqishini ta'kidlaydi. Tarbiya, -deydi Platon, davlat tomonidan tashkil etilmog'i va hukmron guruhlarning -faylasuflar va jangchilarning manfaatini ko'zlamog'i lozim. Platon o'zining pedagogika tizimida Sparta va Afina tiziminining ba'zi bir belgilarini birlashtirishga intiladi. Platon a, bolalar 3 yoshdan boshlab 6 yoshgacha davlat tomonidan tayinlab qo'yilgan tarbiyachilar rahbarligida maydonchalarda turli o'yinlar o'ynash bilan shug'ullanishlari muhimdir.

Platon o'yinlarni mактабгача tarbiya vositasi deb hisoblab, ularga katta ahamiyat beradi, shuningdek, bolalarga hikoya qilib beriladigan materiallarni sinchiklab tanlash kerakligini ham uqtirib o'tadi. U bolalarga eng yoshlik chog'idanoq ijtimoiy tarbiya berish tarafdoi edi. Bolalar 7 yoshdan 12 yoshgacha davlat maktablariga qatnaydilar va bunday maktablarda o'qish, yozish, hisob, musiqa va ashula o'rgatiladi. Bolalar 12 yoshdan 16 yoshgacha odatdagagi badanttarbiya mashqlari o'r ganiladigan palestrada, ya'ni jismoniy tarbiya maktabida o'qiydilar. Palestrani tamomlagan o'spirinlar 18 yoshgacha hisob, geometriya va astronomiyani o'r ganadilar, bunda ko'proq amaliy maqsadlar (ularni jangchilar qilib tayyorlash) ko'zda tutilgan. 18 yoshdan 20 yoshgacha yigitlar "Efebiya"da tarbiyalanadilar, ya'ni harbiy gimnastika tayyorgarligini o'taydilar. Aqliy mashg'ulotga mayli bo'lmanan yigitlar 20 yoshdan boshlab, jangchilar qatoriga o'tadilar. Abstrakt tafakkurga qobiliyati borligi ochiq ko'ringan yoshlar, ya'ni yigitlarning ozroq qismi 30 yoshga qadar falsafa, shuningdek, hisob, geometriya, astronomiya va musiqa nazariyasini o'r ganish bilan shug'ullanib, shu tariqa ilm olishning uchinchi, oliy bosqichini o'taydilar, ammo bunda amaliy maqsad ko'zda tutilmasdan, balki falsafa—nazariyani mukammal o'r ganish ko'zda tutiladi. Shu tariqa ular davlat mansablarida ishlashga tayyorlanadilar. Iste'dodi g'oyat o'tkir ekanligi ma'lum bo'lgan va juda ozchilikni tashkil etgan yigitlar falsafa ilmini o'r ganishni yana 5 yil (35 yoshga qadar) davom ettiradilar, shundan so'ng 35 dan 50 yoshgacha davlatni boshqaradilar. Platon ham xotin-qizlar tarbiyasi xususida fikr yuritib, Spartadagi usulni ma'qullaydi. Umuman Platon tarbiya tiziminining butun mazmuni va mohiyati jismoniy mehnatdan g'oyat nafratlanish ruhi bilan sug'orilgan. Platon g'oyasiga ko'ra bo'lajak faylasuflar va jangchilarning "jismoniy mehnat to'g'risida xato o'yashlari" ham taqiqlab qo'yilgan, shuningdek quyllarning bolalarini o'qitmagan ma'qul, degan g'oya ilgari surilgan. Platon mактабгача tarbiya to'g'risida, davlat tomonidan izchillik bilan olib borilishi lozim bo'lgan tarbiya tizimi to'g'risida bir qancha muhim fikrlarni aytdi, ijobiy o'rnak namunasida tarbiyalash kabilarni talab qildi.

Platon o‘zining axloqiy tizimini yaratar ekan, ustozi Suqrotga ergashib, obyektiv idealizm yo‘lini tutadi. Platon etikasining asosiy nazariy tayanch nuqtasi inson ongi chegaralaridan tashqarida bo‘lgan va mangulik g‘oyalari olamida xudoning doimiy nazorati ostida bo‘ladigan yagona o‘zgarmas “yaxshilik” g‘oyasidir. Uning fikricha, erdag'i yaxshiliklarning hamma turi o‘zida me’yor, go‘zallik va haqiqatdan iborat uch tushunchani jamlagan oliy “yaxshilik g‘oyasi”ning in’ikosigina bo‘lishi mumkin. Platon fikricha, odamning axloqiy hayoti shu oliy “yaxshilik g‘oyasi”ga intilishga to‘la bo‘ysungan va xushbaxtlikni tashkil etadigan, faqat oliy “yaxshilik” g‘oyasiga intilishdagina xulqning namunasini ko‘rish mumkin. Shunday qilib, Platon insonning xulqini xudo xohishiga bo‘ysundirishga harakat qilgan. Platon insonga xos kategoriyalar va tushunchalarni sinchiklab ishlab chiqib, ularning barqarorligi va muayyanligini isbotlagani holda ularni kishilar joriy qilishini ham e’tirof etmadı. Shu bilan, u axloqiy qonunlar kishilar uchun majburiy yoki nomaqbul bo‘lishi mumkinligi haqidagi fikrga o‘rin qoldirmadi. U bu o‘rinda aristokrat zodagonlarnigina nazarda tutgan xolos. Xalq ommasiga kelganda unga ahloqiy hayotda arzimas o‘rin berilgan, uning fikricha, xalqqa faqat bo‘ysunish, itoatkorlik axloqigina xos. Qullar hech qanday fazilatga ega emaslar, deb hisoblagani sababli Platon axloqiy etikasiga ko‘ra, ular umuman chinakam axloq egasi bo‘lishi mumkin emas.

Platon axloqiy tushunchalarni o‘zgarmas va barqaror deb qarashi hamda ularni mutlaqlashtirishi jamiyat siyosiy tuzilishining o‘zgarmasligi g‘oyalarini himoya qilishga va quidorlik davlatini ideallashtirishga xizmat qildi. Natijada Platon etikasi aristokratiya nazarida jozibador bo‘lib ko‘rinadi. Ular uning etikasida o‘z hayotlari tarzining in’ikosi va himoyachisini ko‘rdilar. Platonning shogirdi bo‘lgan, makedoniyalik Iskandarni tarbiyalagan, qadimgi Gretsianing eng yirik idealist-faylasufi va olimi Arastuning pedagogika nazariyasini yaratishdagi va uni rivojlantirishdagi xizmatlari juda ulkan.

Arastu-Aristotel (eramizdan ilgari 384-322 yillar)da yashagan. Platonning shogirdi bo‘lgan, makedoniyalik Iskandarni tarbiyalagan, Qadimgi Yunonistoning yirik idealist-faylasufi va olimi edi. Platon olimni g‘oyalar dunyosi va hodisalar dunyosi deb ikkiga bo‘lgan bo‘lsa, uning shogirdi Arastuning aytishicha, g‘oyani shaklga o‘xshatish mumkin. Har qanday buyumda biz uning moddasini va shaklini ko‘rishimiz mumkin. Moddada narsalar bo‘lishi uchun imkoniyatlar bor; modda biron shakl olganidan so‘nggina narsa bo‘lib qoldai. Chunonchi, marmarning o‘zi bir moddadir, ammo unga ma’lum shakl berilsa, haykal tusini olishi mumkin. Butun hayot taraqqiyot jarayonidir, bu jarayon, Arastuning fikricha, tashqi kuchlarning ta’siri ostida sodir bo‘lmaydi, balki ichki taraqqiyotning o‘zidir. Arastu tashqi olamning mavjudligiga shubha qilmaydi va hissiy tajribani, sezgilarni bilishning asosi deb hisoblaydi.

Arastuning ta’kidlashicha bilishdagi xatolar noto‘g‘ri tafakkuridan, ya’ni hissiy tajribani noto‘g‘ri talqin qilishdan kelib chiqadi. Eng muhimi shundaki, Arastu shakl bilan mazmunning birligini ko‘rsatib o‘tdi, taraqqiyot g‘oyasini olg‘a surdi. Arastu olamda tana va jon bor, tana bilan jon materiya bilan shakl tariqasida bir-biridan ajralmagan holda mavjuddir, deydi. Uningcha, uch xil jon bor: o‘simgilidan tarkib topgan jon oziqlanish va urchib ko‘payishda namoyon bo‘ladi; hayvonotdan tarkib topgan jon, o‘simgilik xossalardan tashqari sezgilarda va istaklarda namoyon bo‘ladi; aqlning ifodasi bo‘lgan jon, o‘simgilik va hayvonot xossalardan tashqari, u tafakkur yoki bilish xislatlariga ham egadir. Insondagi jonning hayvoniy qismi aqlga tobe bo‘lganligi sababli, uni

iroda deb atash mumkin. Arastuning fikricha, jonning mana shu uch xiliga muvofiq uch xil tarbiya jismoniy tarbiya, axloqiy tarbiya, aqliy tarbiya bo‘lishi kerak.

Tarbiyaning maqsadi, uning fikricha jonning olim tomonlarini-aql va irodani kamol toptirishdan iborat edi. Har bir moddada rivojlanish imkoniyati bor bo‘lganidek, insonga ham tabiat faqat qobiliyatlarning boshlang‘ichinigina beradi, insonda kamol topish imkoniyati tabiatda mavjuddir va bu imkoniyat tarbiya vositasi bilan ro‘yobga chiqariladi. Tabiat jonning uch xilini bir-biri bilan chambarchas bog‘lab qo‘ygan, biz ham tarbiyada tabiat belgilab bergen yo‘ldan borib, jismoniy, axloqiy va aqliy tarbiyani bir-biri bilan chambarchas bog‘lab olib borishimiz lozimligini uqtiradi.

Arastuning fikriga ko‘ra, davlatning umumiy bitta oxirgi maqsadi bor, u ham bo‘lsa, davlat hamma fuqarolarga bir xilda tarbiya berilishini ta’minlashi lozim, mana shunday tarbiya berish esa xususiy tashabbusning vazifasi bo‘lmasdan, balki davlatning ishi bo‘lishi lozim. Oilaviy tarbiya bilan ijtimoiy tarbiya o‘zaro bog‘liq bo‘lishi lozimligini uqtirib, u hatto oilaviy tarbiyaga doir bir qancha tavsiyalar beradi. Ammo Arastu davlat hamma fuqarolar uchun “bir xilda” tarbiya berishi lozim, deb aytganida qullarni nazarda tutmaydi. Arastu pedagogika tarixida birinchi bo‘lib, yoshni davrlarga bo‘lishga urinib ko‘radi. U insonning yoshlik yillarini uchga bo‘lib o‘rganadi: 7 yoshgacha bo‘lgan davr; 7 yoshdan 14 yoshgacha bo‘lgan davr (jismoniy balog‘at davrining boshlanishi) va jinsiy balog‘at davrining boshlanishidan 21 yoshgacha bo‘lgan davr. Uning fikricha, bunday davrlarga bo‘lish tabiatga mos bo‘lib to‘shadi. Arastu o‘g‘il bolalar 7 yoshdan boshlab davlat mакtabida o‘qishi lozim, deb uqtiradi. Bolalarga aqliy tarbiya berilishi kerakligini aytib, u o‘g‘il bolalar avvalo badantarbiya muallimlarining qo‘liga topshirilsin, deb talab qiladi; bunda u bolalarni haddan tashqari charchatib qo‘ymaslik kerakligini aytadi va ularni jismi mustahkamlanib olguncha engil mashqlar bilan shug‘ullantirishni tavsiya etadi.

Arastu jismoniy, axloqiy va aqliy tarbiyani bir-biri bilan bog‘langan, deb qaraydi. Boshlang‘ich ta’lim vaqtida, badantarbiyadan tashqari, yana o‘qish, yozish, grammatika, rasm va musiqa o‘rgatilishi kerakligini alohida uqtirib o‘tadi. O‘sмirlar maktabda jiddiy ma’lumot olishlari kerak, ular adabiyot, tarix, falsafa, hisob, falakiyat, musiqa o‘rganishlari shart. Go‘zallikni his qilishni o‘stirish uchun musiqa o‘rganmoq kerak, ammo rasm chizish singari musiqa o‘rganish ham oddiy hunarga aylanib ketmasligini kuzatib turish muhim deydi. U xotin-qizlarning tarbiyasi xususida gapirib, bu erkaklarning tarbiyasiga o‘xshab ketmasligini, chunki ularning tabiatni mutloq erkaklarnikidan farq qilishini aytadi.

Arastu o‘z pedagogik qarashlarida iroda, faoliyatni asos qilib olgani holda, aqliy tarbiya sohasida axloqiy ko‘nikmalarga katta ahamiyat beradi. Tabiiy iste’dod, shu bilan birga, ko‘nikma orttirish (matlub harakatlarni o‘rganish, tez-tez takrorlab turish) va aql-bular axloqiy tarbiyaning uch manbaidir, deydi. Fazilatlar hosil bo‘lishi uchun ezgu xulq-odatlarini va ko‘nikmalarini tarkib toptiradigan, yaxshi o‘ylab o‘tkaziladigan mashqlar bo‘lishi ham zarur, bunga odatlanish, buning uchun doimiy harakat qilish lozim, odatdan, ko‘nikishdan esa axloqiy xatti-harakat hosil bo‘ladi, deb ta’lim beradi.

Arastuning qayd etishicha, har qanday istak va faoliyatda kamchilik, ortiqchalik va o‘rtachilik bo‘ladi. Shuning uchun ham hamma narsadan faqat o‘rtachilik, faqat muvozanat yaxshi va foydalidir. Demak, hamma narsada ortiqchalikka ham, kamchilikka ham yo‘l qo‘ymaydigan xatti-harakat yaxshilikning nishonasidir. Mana shunday xatti-harakatni hosil qilmoq uchun ko‘proq mashq qilish kerak, degan fikrlarni olg‘a surdi. Arastu Platondan farq qilib, oilani tarbiyadan chetlashtirmaydi, axloqiy tarbiya berish, asosan, oilaning zimmasida bo‘lishi kerak, deydi. Arastuning qarashlari antik pedagogikaning taraqqiyotiga katta ta’sir o‘tkazadi. Ayniqa uning

“Nikomah etikasi” va “Siyosat” asarlari axloq masalalarini nazariy ishlab chiqishga bag‘ishlandi. Arastu, axloqning jamiyat hayotida muhim ahamiyatga ega ekanligini ta’kidlab, “Tabiat inson qo‘liga quroq -aqliy va axloqiy kuch bergen, ammo u shu quroqni teskari tomonga nisbatan ham ishlatalishi mumkin: shu sababli axloqiy tayanchlari bo‘lman odam eng insofsiz va yovvoyi, o‘zining jinsiy va did mayllarida eng tuban mavjudot bo‘lib qoladi”, - deydi.

Arastu antik davrining boshqa faylasuflariga qaraganda axloqiy munosabatlarning tabiatini teran tadqiq qila oldi. Uning fikriga ko‘ra, axloqiy fazilat -faoliyat, xatti-harakat demakdir. Barcha axloqiy fazilatlaradolat, do‘stlik, muhabbat, saxiylik, sulhparvarlik, xushfe’llik va hokazolar faqat inson faoliyatida namoyon bo‘lishini asoslab beradi. Odam jamiyatda yashagani sababli uning axloqiy fazilatları hech qachon sof, xolis holda namoyon bo‘lmaydi, balki faqat ijitimoiy faoliyatdagina amalga oshadi. Shuning uchun barcha axloqiy fazilatlar ijtimoiydir, deydi Arastu. Inson tabiatan fazilatlarga ega bo‘lmani, balki fazilatga o‘rgangani sababli, tarbiyaning (faqat bolalarnigina emas, shu bilan birga barcha aholini tarbiya qilish) roliga katta ahamiyat berib, hususan hissiyotlarni tuyg‘ularda idrokli tarbiyalashga ahamiyatni qaratadi. Uning fikricha, bunday tarbiya kishilarning axloqli bo‘lib yashashga o‘rganishlari uchun zarur bo‘lgan mavjud qonuntartibotlar yordamida amalga oshiriladi. Mutafakkir fazilat deganda hamisha ota-onan o‘rnini bosishi mumkin bo‘lgan davlatga xizmat qilishni nazarda tutadi. Arastu axloqiy fazilatlar bilan bir qatorda inson uchun muhim bo‘lgan aqliy fazilatlarga -bilim, donishmandlik, fahmlash va boshqalarga ham katta ahamiyat beradi. Ammo axloqiy fazilatlarni aqliy fazilatlarga bo‘ysundirgan holda ifodalaydi. Arastu faqat aql faoliyatini tan oladi. Shu sababdan u baxt idealini haqiqatan intellektual mushohada etishda deb biladi. Uman antik faylasuflar Suqrot, Platon, Arastular o‘zlarining nazariyalarida har bir narsada me’yor bo‘lmog‘i lozimligini uqtirib o‘tganlar. Ular axloqni insonning baxtga erishish vositasi deb qaraganlar.

Atomizm nazariyasini yaratgan atoqli faylasuf -materialist **Demokritning** qarashlari (eramizdan avvalgi 460-370 yillar) qadimgi yunon falsafasining cho‘qqisidir. Demokrit o‘z asarlarida yuqorida nomlari qayd etilgan mutafakkir faylasuflar kabi tarbiya masalalariga katta e’tibor beradi. U o‘z nazariyasida tabiat qonunlariga, xurofotni va qo‘rquvni yemirib tashlaydigan chinakam bilimlarga murojaat qiladi.

Demokrit tarbiyani tabiatga muvofiqlashtirish masalasini birinchi bo‘lib ilgari surdi. “Tabiat bilan tarbiya bir-biriga o‘xshaydi” deb yozadi u. Demokrit “ta’lim mehnat asosidagina go‘zal narsalarni hosil qiladi”, deb, tarbiya ishida mehnatning roli juda katta ekanligini ta’kidladidi. U doimo mehnat qilib turishni talab qildi, mehnatga odatlarna borgan sari, mehnat engil bo‘lib boradi, deydi. U yomon o‘rnakdan ehtiyyot bo‘lish kerak, deb ta’kidlaydi va yaxshi xulq hosil qilishda mashqning ahamiyati katta, deb hisoblaydi. Demokrit barcha tabiiy jarayonlarga, jumladan, insonning axloqiy munosabatlarida ham kishi xulqini real, bu dunyodagi asosini topishga urinadi.

Demokrit axloqni odamning o‘z tabiatidan kelib chiqib asoslashga harakat qiladi. Bilish nazariyasida Demokrit moddiy olamni bilish va haqiqatga erishish mumkinligini ta’kidladidi, bilish jarayonida sezgi va tafakkur rolini ko‘rsatdi. Uningcha sezgilarimiz orqali olingan bilim “qorong‘i”; u olamning mohiyatini ochib berolmaydi; aql orqali olingan bilim “yorug“, haqiqiy bilimdir. Tabiat sirlarini faqat fikrlash yo‘li bilan bilib olish mumkin. Demokritning axloqiy va pedagogik qarashlari diniy qobiqdan holi edi. Shuning uchun ham o‘zidan keyingi faylasuf olimlarga katta ta’sir etdi. Ayniqsa, ularning inson kamolotidagi nazariy qarashlari, tarbiyaning roliga bergen katta ahamiyatlari pedagogika tarixi nazariyasini yaratishda asosiy zamin bo‘lib xizmat qildi.

G‘arbiy Yevropada mакtab, maорif hamda pedagogic fikrlar taraqqiyoti

O'rta asr G'arbiy Yevropa mamlakatlarida ikki guruhga bo'lingan va etti fanni o'z ichiga olgan ta'lif dasturi vujudga kelgan edi. Birinchi guruh uchta fandan iborat edi, shu sababli unga lotincha "trivium" nomi berildi. Bunga grammatika (lotin tili grammatikasi), ritorika va dialektika kirar edi. Ikkinci guruh to'rt fandan iborat bo'lgani uchun uni lotincha "kvadrivium" deyiladi. Unga arifmetika, geometriya, astronomiya va musiqa kirar edi. Hammasi bo'lib bu etti fanni "etti erkin san'at" deb atash rasm bo'lib qoldi.

Mazkur o'quv fanlari qadimgi Yunoniston ta'lif tizimidan olingen edi, biroq o'rta asrlarda ularga diniy mazmun berilib, hammasi ramz bilan diniy ma'noda tushuntirilar edi. Masalan: grammatikani o'rganishdan maqsad -muqaddas diniy kitoblarni o'qishni bilib olish, ritorika (notiqlik san'ati nazariyasi)ni o'rganishdan maqsad va'zxonlik qilish, xutba o'qish san'atini egallab olish, musiqa deyliganda esa diniy musiqa nazarda tutilardi (katolik cherkovida ibodat vaqtida organ musiqa asbobi chalinadi va diniy ashulalar aytildi). Dialektika, munozara, bahslashish san'ati deb tushunilar va katolitsizmga qarshi chiquvchilar bilan munozara qilishga yordam beradigan fan deb hisoblanar edi. Hattoki matematikaga ham diniy ma'no berilar edi. Geometriya cherkov binolarini qurish uchun zarur fan hisoblanar edi, arifmetikani o'qitganda ayrim sonlarni ramz bilan diniy ma'noda (masalan "1" raqami bu xudoning birligi simfoli (ramzi) deb tushuntirilar edi.

Astronomiyadan esa diniy kalendar tuzishda foydalanardilar. Hamma fanlarning toji deb-teologiya hisoblanar edi. O'rta asrlarda beriladigan ta'lif dasturi cherkov maktablari orqali amalga oshirilar edi. Cherkov maktablarining asosiy turlari: prirod maktabi (ya'ni cherkovga qarashli), monastir maktabi va bosh cherkov yoki episkop maktablaridan iborat edi. Prirod maktablari boshlang'ich diniy maktablari bo'lib, unda o'g'il bolalar o'qir edi. Ular mahalladagi cherkovga qarashli bo'lib, unda ruhoniy yoki uning yordamchisi o'qituvchilik vazifasini bajarar edi. Prirod maktablarida bolalar xristian dini asoslari va qoidalarini, diniy ashulular aytishni, lotin tilida o'qish va yozishni o'rganardilar. Ba'zilarida esa bolalar boshlang'ich hisob ilmini ham o'rganardilar.

Monastir maktablari monastir huzuridagi maktablar bo'lgani sababli shu nom bilan yurgiziladi. O'rta asrlar Yevropadagi monastirlar faqat tarki dunyo qilgan monaxlar yashaydigan diniy muassasagina bo'lib qolmay, balki ba'zi joylarda ular o'z zamonasiga munosib madaniyat markazi, ma'rifat o'chog'i ham edilar. Bunday monastirlarda turli kitoblardan nusxa ko'chirish, kitobxonalar tashkil qilish bilan shug'ullanar, ba'zi monaxlar ilmiy muammolar ustida ish olib borar edilar. Monastir maktablarida o'qitish vazifasi uchun maxsus monaxlar tayinlanardi. Shu ishda ishlab turgan monaxlar ta'lif-tarbiya ishini uyushtirish va uni olib borish sohasida ancha tajriba to'playdilar.

Monastir maktablarining ko'pida prirod maktabida o'qitiladigan fanlardan tashqari, yana yuqorida aytilgan "ettita erkin san'at"dan dars berilar edi. Monastir maktablariga boshda faqat monax bo'lishga tayyorlanadigan o'g'il bolalar qabul qilinari edi, keyinchalik esa bu maktablarga o'qishni xohlagan har bir kishi qabul qilinaverdi. Shu sababdan monastir maktablari "ichki maktab" (monastir devori ichida, faqat kelgusi monaxlar uchun) va "tashqi maktab" (monastir devori tashqarisida, hamma o'qishni istaganlar uchun) nomli ikki maktabga bo'lina boshladи.

Bosh cherkov yoki episkop maktablari markaziy diniy okrugdagi bosh cherkov (sobor)ga qarashli maktablar edi. Bunday okrugda din ishlari boshqarmasi joylashgan bo'lib, uning boshida yuqori lavozimli ruhoniy-episkop turar edi. Shuning uchun bu maktablarni bosh cherkov yoki episkop maktablari deyilar edi. Bu turdag'i diniy maktablarda faqat o'g'il bolalar o'qir edi. Bosh cherkov maktablarida odatda yuqorida ko'rsatilgan etti fanning hammasi o'qilib, bu fanlardan tashqari eng oliy va asosiy fan deb hisoblangan teologiya (din qoidlari) ham o'qitilar edi. Monastir

maktablari singari, bu maktablarga ruhoniy bo‘lish maqsadini qo‘ymagan shaxslar ham qabul qilinaverar edi, chunki xat-savodi bo‘lgan kishilarga talab tobora kuchayib borar edi. Shu sababli monastr maktablari singari, bu maktablar ham “ichki maktab” (faqat ruhoniylarni etishtiruvchi) va hamma o‘qishni istovchilar uchun “tashqi episkop maktablari” nomi bilan ikki xil maktabga bo‘lina boshladi.

O‘qish cherkov tomonidan tasdiqlangan din darsliklari va din aqidalarini yodlashdan iborat edi. Bu maktablarda belgilangan o‘quv yiliga rioya qilinmay, maktabga istagan vaqtida kirib, uni turli vaqtida tamomlab chiqish mumkin edi. Sinf-dars tizimi ham yo‘q edi. O‘quvchilar bir xona ichida to‘plangan bo‘lsalar ham, har qaysisi faqat o‘z sabog‘i bilan shug‘ullanar, o‘qituvchi esa shogirdlarini bitta-bittadan o‘z oldiga chaqirib, har qaysisiga alohida-alohida saboq berardi. Bu maktablarda qattiq intizom o‘rnatilar edi. O‘quvchilar qilgan har bir aybi uchun qattiq va shafqatsiz jazolanardilar. Bunday maktablarda odatda o‘quvchilarga tan jazosi berilar edi (savalash, och qoldirish va shu kabilar). O‘rta asrlarda G‘arbiy Yevropada mulkdor feodal va aslzoda tabaqalariga mansub oilalarda tug‘ilgan qiz bolalar odatda xotin-qizlar monastirlari ichida yoki maxsus murabbiyalar va oilaga birkitelgan ruhoniylar qo‘l ostidagi uylarda tarbiya olardilar.

Ritsarlik tarbiyasi.

G‘arbiy Yevropada ham dunyoviy feodallar muhitida ritsar fazilatlariga ega bo‘lgan tajribali, mohir va mard jangchi, shuningdek, oljanob, nazokatli, odobli, xushmuomalali, vijdonli, fidokor va sodiq inson — tarbiyasi bilan bog‘liq alohida tarbiya tizimi, ya’ni ritsar tarbiyasi maydonga keldi.

G‘arbiy Yevropa mamlakatlarida ritsar tarbiyasi XII asrga kelib to‘la tarkib topdi va rivojlandi. Ritsar tarbiyasining mazmuni, “ritsarlarga oid yetti fazilat” dan tashkil topdi. Bu fazilatlar quyidagilardan iborat edi: ot minib yurishni, qilichbozlikni, nayzabozlikni, suza olish, ov qila bilish, shashka (keyinchalik shaxmat) o‘ynashni bilish, she‘r to‘qish va qo‘shiq ayta olish. Bu fazilatlardan birinchi o‘rinda turgan uchtasi ritsarga berilmog‘i zarur harbiy tarbiyaga taalluqlidir: ritsar otilq askar, qilich va nayza esa o‘sha zamon jangchisining asosiy quroli edi. Suzish va ov qilishni bilish jismoniy chiniqish, chaqqonlik va bardoshlilikni o‘stirish uchun talab qilinardi. Bundan tashqari, ov qilish, shuningdek, o‘zining qaerdaligini aniqlay bilish (orientatsiya qobiliyati), topqirlik, hushyorlik, dushmanning izini topish va shu kabi sifatlarni o‘stirish vositasi hisoblanardi. Shashka va shaxmat o‘yini, bir tomondan, bekorchi vaqtini band qilish, ya’ni hujum va mudofaa rejasini tuza bilish qobiliyatini o‘stirish vositalaridan hisoblanardi. She‘r to‘qish va qo‘shiq ayta bilish esa o‘zining syuzereniga (kichiq feodallar ustidan turgan hokim, boshliq va ritsarning homiysi) madhiya o‘qish va o‘zining sodiqligini izhor qilish, uning mardligini, zafarlarini, qahramonligini maqtash va shu orqali uning iltifotiga sazovor bo‘lish hamda o‘zi uchun mahbuba qilib belgilangan feodal xonim-begimga madhiyalar o‘qish uchun talab qilinar edi. (O‘rta asrlarda G‘arbiy Yevropa dvoryanlar jamiyatida shunday rasm bor ediki, bunga muvofiq har bir ritsar bironqa aslzoda feodal xonimning homiyiligida bo‘lmog‘i lozim edi, ritsar o‘zining homiysi bo‘lgan xonimni (“dama serds”) diliga jo qilib, uning oldida tiz cho‘kar va o‘zini unga bag‘ishlar edi).

Ritsarga oid ana shu ettita fazilatni egallash bilan birga, o'sha davrlarda dvoryanlar jamiyatida qabul qilingan odob va nazokat qoidalari o'rgatish ham ritsar tarbiyasining mazmuniga kirar edi. Ritsar tarbiyasining amaliy yo'llari quyidagilardan iborat edi: feodal o'z o'g'ilni 7 yoshdanoq syuzerennenning saroyiga joylashtirar edi; bu erda uning o'g'li 14 yoshgacha paj vazifasini bajarar edi, ya'ni ovqat vaqtida xizmat qilar, syuzeren xoni, feodal beginning va boshqa xonimlarning yumushlarini qilar, ular bilan birga sayrga chiqar, saroydagi qabul marosimlarida hozir bo'lar, har qanday saroy bayramida va tomoshalarida ishtirok qilar va shu tufayli feodal dvoryanlar jamiyatidagi rasm va qoidalarni egallab olar edi, so'ogra 14 yoshdan 21 yoshgacha syuzerennenning qurol-yarog'ini ko'tarib yurish vazifasini bajarar edi. U syuzerennenning qurol-yarog'ini tartibda saqlar, syuzeren bilan birga jang va urushlarda ishtirok qilar, u bilan ovga chiqar, harbiy musobaqa va o'yinlarda, turnirlarda (ritsarlearning kuch sinash musobaqalarida) ishtirok qilar va shu tufayli harbiy bilim va harbiy san'atni egallab olar edi. 21 yoshga kirganda unga katta tantana bilan ritsarlik unvoni berilar edi.

G'arbiy Yevropada XII-XIII asrlarda hunarmandchilik va savdoning rivojlanishi shaharlarning o'sishiga va shahar madaniyatining vujudga kelishiga sabab bo'ldi. Shaharning asosiy aholisini tashkil qiluvchi hunarmand va savdogarlar o'z bolalariga amaliy faoliyat uchun zarur bo'lgan bilim berishni istar edilar. Ular o'sha davrlarda cherkov maktablaridan qanoatlanmadilar. Hunarmandlar sexlarga uyushib, o'zlarining sex maktablarini ocha boshladilar, bunday maktablarda hunarmandlarning bolalariga o'z ona tillarida o'qish va yozish, hisob va din o'rgatilar edi: hunar esa uyda-otalarining ustaxonasida o'rgatilar edi. Gildiyalarga uyushgan savdogarlar ham o'zlarining gildiya maktablarini ocha boshladilar va o'z bolalariga dastur asosida bilim bera boshladilar.

Keyinroq borib sex va gildiya maktablari magistrat maktablariiga, ya’ni shahar boshqarmasi (magistrat) harajatidagi maktablarga aylandi. Bu maktablarning mudir va o‘qituvchilari tegishli seh, gildiya va magistratura tomonidan tayinlanardilar va ular cherkovga qaram emas edilar. Bu maktablarda pul to‘lab o‘qilardi. Cherkovga qarashli diniy maktablarga nisbatan, bu maktablarda diniy rasmlar bilan bir qatorda amaliy ish uchun zarur bo‘lgan xat, savod va hisob malakalarini egallashga ko‘proq e’tibor berilardi. Ba’zi maktablarda esa grammatika, ritorika va geometriya o‘qitilar edi. Bir talay sex, gildiya va magistrat maktablariда o‘qish lotin tilidan ona tiliga ko‘chirildi va lotin tili esa ayrim o‘quv fani bo‘lib qoldi.

Mazkur maktablar bilan bir qatorda xususiy maktablar ochila boshladi. Xususiy maktablarda o‘qish ona tilida olib borilar edi va o‘qish uchun pul to‘lanar edi. Sex, gildiya va magistrat maktablarining vujudga kelishi, G‘arbiy Yevropa mamlakatlaridagi maktab ishining taraqqiyotida katta yutuq edi. Hayot talablariga javob beradigan shahar maktablari asta-sekin rivojlanib bordi. XV asrga kelib bunday maktablar G‘arbiy Yevropa mamlakatlarining deyarli hamma yirik shaharlarida mavjud edi.

Yevropada birinchi universitetlar XII asrning ikkinchi yarmida Italiyada (Bolonya shahrida), Angliyada (Oksford shahrida), Fransiyada (Parijda) tashkil qilindi. Bu universitetlar dastlab professor va studentlarning mustaqil idora qilinadigan uyushmasi (korporatsiyasi)dan iborat edi. Keyinchalik XIII asrda bu korporatsiyalar o‘z-o‘zini idora qilish huquqini saqlab qolgan holda davlat tomonidan rasmiy tasdiqlandi. Cherkov esa universitetni tamomlagan studentlarga ilmiy daraja va o‘qituvchilik huquqini berishni o‘z ixtiyoriga oldi. Ana shu tariqa universitetlar rasmiy o‘quv muassasasiga aylanib qoldi.

XIV-XV asrlarga kelib universitetlar Yevropa mamlakatlarining hammasida ochilgan edi. O‘rta asr universitetlarida to‘rt fakultet bo‘lar edi. Tayyorlov fakultetida “yetti erkin san’at” (travium va kvadrilium) fanlari o‘qitilar edi. Bu fakultet o‘rta maktab vazifasini bajarardi. Bu fakultetda 6-7 yil o‘qib, “san’at magistri” darajasini olar edi. Shundan so‘ng ular asosiy uch fakultetdan birida: ilohiyot, meditsina yoki yuridik fakultetida o‘qishni davom ettirish imkonyatiga ega bo‘lar edi. Bu fakultetlarda o‘qish muddati 5-6 yil bo‘lib, uni tamomlaganlar doktor, yoki olim unvonini olar edi.

O'rta asr universitetlari cherkov nazorati ostida ishlaganliklari oqibatida sxolistika ruhidagi mактабга aylanib qolgan edilar. Bunda atrof-tevarakda real fakt va hodisalarni o'рганиш bilan emas, balki cherkov ruhoniylari tomonidan ma'qullangan va tavsiya qilingan kitoblarni yodlab olish bilan shug'ullanardilar. Shu sababdan bunda o'qish quruq qiroatxonikdan iborat bo'lib qoldi. Universitetlarda o'qitish metodlari leksiya, cherkov tomonidan tasdiqlangan darslik va asarlarni yodlash va disput (munozara)lardan iborat edi. Universitetlarda o'qish faqat lotin tilida olib borilar edi. Universitet ta'limining va undagi metodlarning sxolastik mazmunidan qat'i nazar, O'rta asr universitetlari Yevropa madaniyatining rivojlanishida katta rol o'ynaydi. Ular ma'rifat tarqatish va o'sha davrdagi ma'lumotli kishilarni etishtirishda katta xizmat qildi.

G'arbiy Yevropa mamlakatlarida oily ta'limning vujudga kelishi va ularning rivojlanishi

XII-XIII asrda bir qancha G'arbiy Yevropa mamlakatlarida oliy ma'lumot beradigan o'quv yurtlari sifatida universitetlar paydo bo'la boshlaydi. Universitetlarning vujudga kelishiga o'sha vaqtarda ko'п Yevropaliklarning arab madaniyati (xususan, meditsina va falsafa) bilan tanishuvi katta ta'sir ko'rsatdi. Bu madaniyat bilan tanishishga G'arbiy Yevropa feodallarining XI asr oxirida Sharqdagi arab musulmon mamlakatlariga qarshi boshlagan harbiy harakatlari sabab bo'ldi. O'sha zamон arab mamlakatlarida madaniyat va ma'rifat G'arbiy Yevropadagi madaniyatga nisbatan ko'п jihatdan taraqqiy qilgan edi. Xususan arablar tomonidan VIII asrda istilo qilingan Ispaniyada tashkil qilingan arab oliy o'quv yurtlari Yevropa universitetlari uchun ma'lum darajada namuna bo'ldi. Ispaniyada arablar barpo qilgan feudal musulmon davlatining poytaxti Kordova shahrida tashkil qilingan arab oliy o'quv yurtlarida falsafa, matematika, astronomiya, meditsina fanlari o'qitilar edi.

Yevropaning turli mamlakatlaridan kelgan ko'п talabalar Kordova o'qib, oliy ma'lumot olardilar. Shuningdek, katolik va cherkov aqidalariga xilof bo'lgan turli diniy ta'limot va bid'atlar ham Yevropada universitetlar tashkil qilinishiga ta'sir etdi, chunki mana shu bid'atlarga qarshi kurash olib boradigan oliy ma'lumotli katolik ruhoniylarga ehtiyoj tug'ildi. Mavjud cherkov maktablari esa, bunday xodimlar tayyorlash vazifasini bajara olmas edilar. Katolik cherkoviga xilof diniy ta'limotlarning tarqalishi va rivojlanishi munosabati bilan katolik cherkovi maorif ishini batamom o'z qo'liga olishga majbur bo'ldi. Natijada katolitsizmga sodiq bo'lgan oliy malakali o'qituvchilarga ham ehtiyoj yuzaga keldi.

Universitetlarning paydo bo'lishiga yana bir sabab shu ediki, Yevropada katta davlatlar barpo qilinganligi va markazlashtirilgan monarxiya hokimiyatining kuchayganligi munosabati bilan

ilmli va yuksak malakali huquqshunoslarga talab tug‘ildi. Mazkur sabablardan tashqari XII-XIII asrlarda G‘arbiy Yevropa hayotida yuz bergan iqtisodiy, madaniy o‘zgarishlar, ya’ni hunar va savdoning rivojlanishi, shaharlarning o‘sib borishi va shunga bog‘liq holda dunyoviy shahar madaniyatining taraqqiy qilib borishi, xalqaro aloqalarning kengayishi, yoshlari o‘rtasida oliy ma’lumot olish harakatini tug‘dirdi, bu hol o‘z navbatida universitetlarning paydo bo‘lishiga katta ta’sir ko‘rsatdi.

Yan Amos Komenskiyning pedagogika fani taraqqiyotidagi o‘rni

Buyuk Chex pedagogi **Yan amos Komenskiy** 1592 yil martda Chexoslovakiyaning ugorskiy Brod» degan joyida tegirmونчи oilasida tug‘iladi. Uning oilasi ruxoni «Chex qardoshlari» jamoasiga tegishli bo‘lib, o‘zlarini Yan Tusning davomchisi deb hisoblar edilar. Yan Tus katolik cherkoviga qarshi chiqqanligi uchun uni gulkanda yoqib o‘ldiradilar. Shuning uchun bu jamoa uning g‘oyasini amalga oshirishni maqsad qilib oladi.

Ularning maqsadi demokratik g‘oyani ilgari surib, Chexianing ozodligi uchun kurashuvchi vatanparvarlarni o‘z atrofiga yig‘ishdan iborat edi.

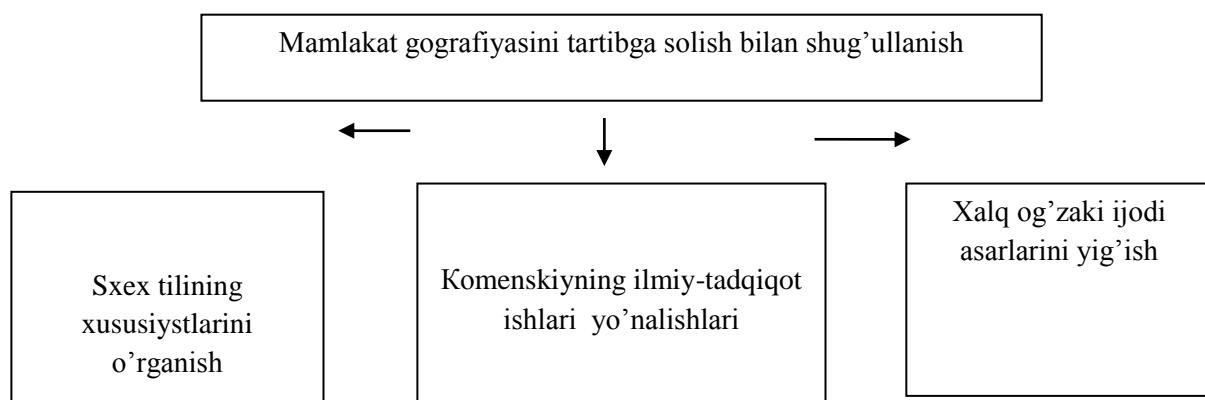
Komenskiy ota - onasidan juda yosh yetim bo‘lib qoladi. Shuning uchun u 16 yoshgacha o‘qiy olmaydi. 16 yoshida «Chex qardoshlari» jamoasining yordami bilan lotin maktabiga o‘qishga kiradi. Bu yerda u tarbiya tizimining yomonligini, o‘qitish uslublarining yaxshi emasligini ko‘radi.U «Men o‘sha vaqtdayoq tarbiya masalasida mamlakatimiz orqada ekanligini ko‘rdim. Fan va tarbiya hannahiga tegishli bo‘lishini o‘yladim» - degan edi. Komenskiy maktabni tugatgach Gerbern universitetiga (Germaniya)da o‘qishga kiradi, uni tugatgach Geydelberg universitetida leksiya kurslarini tinglaydi. U yerda ilg‘or professorlar ishlar edilar.

U Avstriya, Gollandiyada bo‘lib, u yerdagi iqtisodiy, siyosiy va madaniy turmush bilan tanishadi, o‘rganadi va o‘zining ilmiy dunyo qarashini kengaytiradi. U xorijiy mamlakatlardan qaytib kelgach, chex qardoshlari jamoasida ruhoni y bo‘lib ishlaydi. Shu bilan birga maktab ochib, o‘zi unga rahbarlik qiladi.

O‘sha davrda urush aloxida knyazliklar orasida tez - tez bo‘lib turar edi. Chex qardoshlari jamoasi o‘zining mustaqilligi uchun nemis dvoryanlari tomonidan xaydaladi. Haydalish natijasida Komenskiy xotini va bolasidan judo bo‘ladi. Qo‘lyozmalar esa yo‘qoladi. Jamoa Polshaning Leshko shaxrida yana tiklanadi. Komenskiy u yerdagi gimnaziya tashkil etadi. U o‘zining qariyb 80 yillik umri davomida xalq ta’limining turli masalalariga bag‘ishlangan asarlar, darsliklar yaratadi. Masalan: 1631 yil «Tillar va hammasi fanlarning ochiq eshigi», 1632 yilda «Buyuk didaktika», 1632 yilda maktabgacha tarbiya masalalariga bag‘ishlab, «Ona maktabi», 1648 yilda «Hislar vositasi bilan idrok qilinadigan narsalarning suratlari» nomli asarlar, shuningdek Pan

Sofiya, logika, fizika, lotin tili, grek tili kabi dasrliklar yozadi. Pan Sofiya darsligida u tabiat va jamiyat bilimlarining yig'indisini ifodalab beradi.

Komenskiyning dunyo qarashida stixiyali materializm va realizmning ba'zi belgilari bilan dindorlik g'oyalarini bog'lanib ketganligini ko'ramiz. Bu uning pedagogik nazariyasida ham o'z aksini topadi. U bir tomondan tabiiy bilimlarini egallashga undasa, ikkinchi tomondan dinni o'rghanishga, diniy axloqni yoqlashga undaydi. Komenskiy shuningdek o'zini pedagogik nazariyasida tarbiyaning tabiatga uyg'un bo'lishi to'g'risidagi tushunchasini ilgari suradi. Masalan: Bog'bon daraxtlarini parvarish qiladi, uning o'sish xususiyatlarini hisobga oladi. O'qituvchi ham bolani tarbiyalash bilan undagi xususiyatni hisobga oladi. Bog'bon o'sish qonuniyatini hisobga olsa, o'qituvchi tarbiyalash qonuniyatiga bo'ysunadi, o'qitish jarayoni tabiatga o'xshab sekinlik bilan amalga oshadi deydi.

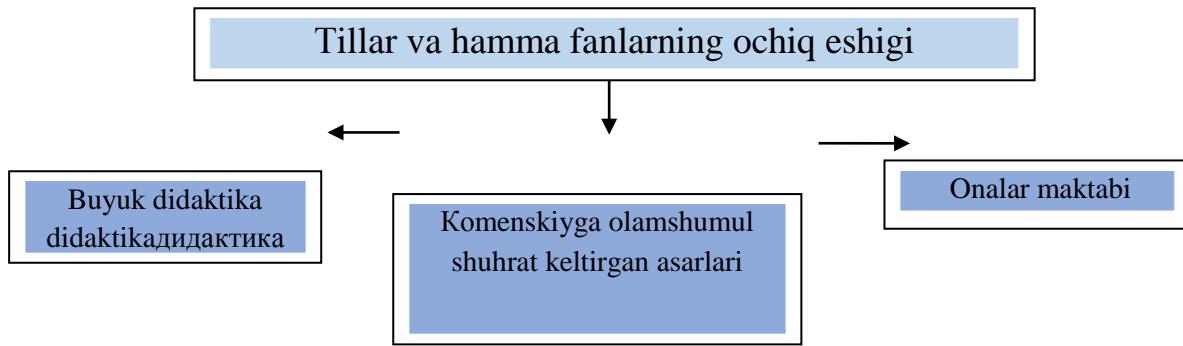
Komenskiy bolani yosh xususiyatlarini tabiiylik prinsipiga amal qilib davrlarga bo'ladi.

1. Tug'ulgandan 6 yoshgacha. Ona maktabi - bunda bolani mehnatga o'rgatish, o'z - o'ziga xizmat qilishiga jalb etish kerak. Ona bolada axloqiy - tarbiyaning asoslarini to'g'rilik, xaqqoniylilik, mehnatni sevish va xokozolarni vrkudga keltiradi. Ona maktabi bog'cha yoshidagi bola tarbiyasini ko'zda tutadi.

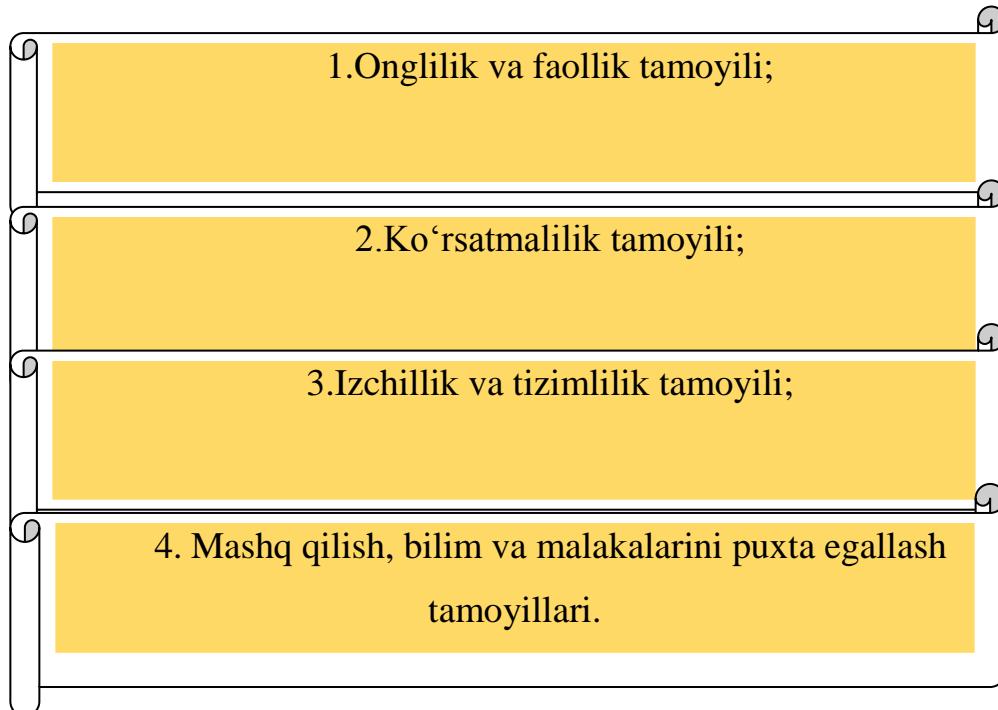
2. 6-12 yoshgacha - xalq maktabi yoki ona tili maktabi. Bunda o'quvchi eslashi, so'zlashga o'rGANishi, yozishi, boshlang'ich mifikta ko'nikmasini xosil qilishi kerak bo'lib, buning uchun geometriya, geografiya, tabiyot, fanlarini o'rGANishi kerak bo'ladi.

3. 12-18 yoshgacha gimnaziya. Bunda bola tushunchasini, tafakkur qobiliyatini o'stirish kerak, klassik tillar, tabiyot bilimlari, axloq, xudogo'ylik fanlari o'qitilishi kerak.

4. 18-24 yoshgacha universitet, Akademiya. Bu o'quv yurtlari o'quvchining irodasi, kishi shaxsini bir butun o'stirishi kerak. Shunday qilib yuqoridaqiz biz ko'rib o'tgan to'rt mifikta Komenskiyning qarashicha o'quvchilarini o'ylashga mehnat qilishga, masalalarni mustaqbil echa bilishga, so'zlashga, o'z fikrlarini to'g'ri ifoda qilishga va isbotlab berishga o'rgatishi kerak deydi. «Mehnat kishini ulug'laydi» - deydi Komenskiy. Shuning uchun bolani mehnatga yoshlikdan o'rgatish kerakligini isbotlab beradi. Komenskiyning pedagogik nazariyasida ta'lim - o'qitish katta o'rin egallaydi. Bunda u tabiylik usulini asos qilib oladi. Bu usulning moxiyati shundan iboratki, bunda bolaning yoshi, bilim darajasi, psixologik xususiyatlari hisobga olinib darsni tabiat borlig'iga moslab olib borish kerak degan goya ilgari suriladi.

Komenskiy o‘zining «Buyuk didaktika» asarida maktabda o‘qitish tizimini amalga oshirishda quyidagi didaktik tamoyillarga amal qilishni tavsiya etadi.

1. Onglilik va faollik tamoyili o‘qitishda ma’no-mazmunga tushunmay, og‘zaki yodlashga qarshi chiqadi. Bilim va malakalarning faol ravishda aniq, har bir narsani aql, idrok bilan yaxshi tushuna bilish kerakligi, zo‘rlab yodlatmaslik kerak deb hisoblaydi.

2. Ko'rsatmalilik tamoyili - Komenskiy bu tamoyilni nazariy jihatdan isbotlab berdi. Ta’lim jarayonida ko'rsatmalilik prinsipini joriy etish uchun ko'yidagilarga amal qilish zarur deb hisoblaydi.

Mavjud narsalarning o‘zini ko'rsatish yoki tabiiy holda kuzatishlar o‘tkazish; Narsalarning shaklini yoki nusxasini ko'rsatish, narsa va hodisalar tasvirlangan suratlarni ko'rsatish.

Komenskiy ko'rsatmalilikni o‘qitishning «Oltin qoidasi» deb atab, bolaga real narsalarni ko'rsatish, dunyonи narsalar orqali tushuntirish, o‘qitilayotgan, o‘rganilayotgan narsalarni ushslash, ko‘rish, hidlash, yeyish bu orqali o‘rganilayotgan materialning chuqur bo‘lishiga, uzoq vaqt esda saqlanishiga yordam beradi deb ko'rsatadi.

3. Izchilllik va tizimlilik tamoyili - bunda fan asoslarini izchil bayon qilish va sistemali tarzda o‘rgatish talab etiladi. Izchilllik tamoyilida, kun, oy, yilga vazifa qo‘yish va uni amalga oshirish uchun intilish kerakligi aytildi. Bunda aniq vaqtini belgilash, o‘qishning bola yoshiga mos bo‘lishi,

material izchillik bilan o‘rganilishi, yani bugungi material ertangi kun bilan bog‘lanilishi va keyingi O‘tiladigan darslarga yo‘l ochish kerakligi nazarda tutiladi.

Komenskiy fikricha ta’lim boshidan boshlanishidan oxirigacha izchil davom etsin, ta’limning poydevori mustahkam qurilsin, hozir o‘rganilayotgan bilimlar oldingisiga asoslansin, keyingisiga yo‘l ochsin. Komenskiy ta’limning izchilli va tizimi bo‘lishini talab qiladi. O‘qitilayotgan fan o‘quvchilarga asosiy qoidalar tariqasida lo‘nda bayon qilinishi kerak. O‘qitishda dalillardan xulosalarga, misollardan qonunlarga o‘tish, dalillar va misollarni qoidalar tizimiga solib, umumlashtirib berish lozim, aks holda xodisalarning tizimsiz uyumi hosil bo‘lib qoladi. Aniqlikdan mavhumlikka, osondan qiyinga, umumiydan xususiyga o‘tish kerak, avval narsa, yani hodisaga umumiy tushuncha berib, keyin uning turli tomonlarini ayrim ayrim o‘rganish kerakligini ko‘rsatadi.

4.Komenskiy mashq qilish, bilim va malakalarni puxta egallah tamoyiliga katta etibor beradi. o‘qitilayotgan fanlarning bir-biriga bog‘lab olib borish lozim deydi. Har bir mavzu qisqa aniq qoidalar asosida tushuntirib berilishi kerak. Bu esa o‘tilgan darslarni mustahkam o‘zlashtirishga olib keladi. Takrorlangan dars matnlari esda yaxshi saqanib qoladi, ovoz chiqarib takrorlashning foydasi ko‘pligini ko‘rsatadi. Mashqlar va takrorlashlarsiz o‘qitishni tasavvur etish qiyin. Takrorlash o‘qitishning onasi degan xikmat ham shundan kelib chiqqan. Komenskiyning fikricha mashq ishslash va takrorlash tamoyili o‘quvchilarning ongilibi va faolliga asoslanib, bilimlarni puxta egallahga xazmat qilishi kerak.

Komenskiy o‘quvchilarning bilish qobiliyatini o‘stirishga, bilimga bo‘lgan ishtiyoqini kuchaytirishga va ilm ishiga bo‘lgan g‘ayratini oshirishga intiladi. Komenskiyning yana katta xizmatlaridan biri sinf dars tizimini ishlab chiqqanligidir. U sinf darsligini ishlab chiqib, o‘qituvchi butun sinf bilan jamoa bo‘lib ish olib borishini, yani sinf dars tizimida o‘qitishni tavsiya etadi. Dars vaqtida o‘tgan darsni qaytarish yangi mavzuni tushuntirish, mustaxkamlash, uyga vazifa berish kerakligini ko‘rsatadi. Darsni rejalashtirish va olib borish to‘g‘risida ko‘rsatmalar beradi. o‘qituvchi o‘quvchilarning dars mashg‘ulotlarida faol qatnashishlarini taminlashi, kuzatib borishi, sinfda intizom saqlanishi kerakligini aytadi. U axloqiy tarbiya vazifalariga kamtarlik, pokizalik, xushmuomalalik, kattalarni hurmatt qilishni, mehnatsevarlik xislatlarini tarbiyalashni kiritadi. U axloqiy tarbiya vositalariga: ota - ona, o‘qituvchi namunasi, o‘rtoqlarini namunasi, bolalarga yo‘l yo‘riq ko‘rsatish, ular bilan suxbatlar o‘tkazish, bolalarni yaxshi xulqqa o‘rgatishda mashqlar O‘tgazish, yalqovlik, intizomsizlikka qarshi kuzatishni kiritadi.

Komenskiy intizomni ahamiyati borligini ko‘rsatib « Intizomsiz maktab suvsiz tegirmondir» degan chex maqolini keltiradi. U o‘rta asr maktablarida kaltak vositasi bilan uradigan intizomga qarshi chiqadi. Kaltak, xipchin - qullik qurolidir deydi. U bolalarga insoniy muomalada bo‘lishni tavsiya etadi. Bunda u o‘qituvchi namuna ko‘rsatishi, samimiy ochiq hayrihohlikga, o‘qituvchining bolaga bo‘lgan to‘g‘ri munosabati, bolani ko‘pchilik oldida, o‘rtoqlari ichida oqilona maqtash yoki qoralash intizomllikka olib keladi deydi. Komenskiy o‘qituvchining vazifasi haqida fikr bildirib,o‘z davridagi iste’dodsiz, ma’lumotsiz o‘qituvchilarni qattiq tanqid qiladi. O‘qituvchilikni «yer yuzidagi har qanday kasbdan ko‘ra yuqoriroq turadigan juda faxrli kasb» deb hisoblaydi. O‘sha davrda o‘qituvchiga hurmatt bilan qaralmas edi. Komenskiy aholining o‘qituvchiga hurmat bilan qarashini talab etish bilan o‘qituvchining ham vazifasini ko‘rsatib o‘tadi. Uning fikricha,o‘qituvchi sof vijdonli ishchan axloqli bo‘lishi, o‘z ishini sevishi, o‘quvchilarga o‘z farzandlaridek muomala qilishi, o‘zi namuna ko‘rsatib, o‘quvchilarni o‘ziga ergashtirishi kerak deydi.

Xulosa qilib aytganda, Komenskiyning pedagogik nazariyasi va «Buyuk didaktika» asarida o‘qitish haqida ilmiy ta’limot yaratildi va quyidagi masalalar asoslab berildi. Insoniyat baxt -

saodatining muxim vositasi sifatida umumiy ta’limni amalga oshirish; yosh avlodga chuqur va keng malumot beradigan maktablar tizimini yaratish, xotin - qizlarga ham erkaklar singari bilim, ma’lumot berish; maktabgacha tarbiyaning mukammal tizimini ishlab chiqish, hammasi bolalarga aniq bilimlar berishni talab etish; didaktik tamoyillarini asoslash; ta’limning sinf-dars tizimini yaratish. Shunday qilib ajoyib slavyan pedagogi

Yan Amos Komenskiy butun dunyoda pedagogaka ilmiga, pedagogak fikrlar va maktablar taraqqiyotiga juda katta tasir ko’rsatdi. Shuning uchun ham butun insoniyat Komeneskiyni bexad qadrlaydi. Uning darsliklari ko’p tillar, jumladan rus tiliga tarjima etiladi. Komenskiyning yozgan asarlari 150 yildan ortiq bashlang‘ich ta’lim uchun darslik sifatida xizmat qildi. Uning pedagogaka sohasida yaratgan darsliklari xozirgacha o’z qimmatini yo‘qotmay kelmoqda.

Adolf Disterverg (1790—1866) va Iogan Genrix Pestalotssining

pedagogika fani taraqqiyotidagi o‘rni

Atoqli nemis pedagogi Fridrix Vilgelm Adolf Disterverg Vestfaliyadagi sanoat shaharchasi Zigenda chinovnik-yurist oilasida tug‘ildi. Distervergning o‘zi o‘rtta maktabda o‘qigan chog‘idayoq dogmatik ta’limdan umrbod nafratlanadigan bo‘lib qolganligini aytadi. U 1808 yilda Gerborn universitetiga kirib o‘qidi, matematika, falsafa va tarixni o‘rgandi, so‘ngra Tyubingen universitetiga o‘tdi va uni 1811 yilda tamomladi, keyinroq borib esa falsafa fanlari doktori unvonini oldi.

U xalqqa ma’rifat berish ishiga o‘zini bag‘ishlashga qaror qildi va dastlab Mers-Reynda, so‘ngra esa Berlinda o‘qituvchilik seminariyalariga uzoq vaqt boshchilik qildi, ularni namunali seminariyalarga aylantirishga muvaffaq bo‘ldi. Disterverg seminariyada pedagogika, matematika va nemis tilidan dars berdi, ayni vaqtida shu seminariyalar huzuridagi boshlang‘ich tajriba maktablarida ham o‘qituvchilik qildi. Disterverg pedagoglik sohasida samarali ish olib borish bilan bir vaqtida, adabiy va metodik ishlarini ham zo‘r muvaffaqiyat bilan bajarib turdi. U “Nemis o‘qituvchilarini o‘qitish uchun qo‘llanma” degan kitobni nashr qildirdi (1835), bu kitobda Disterverg ta’limning umumiy vazifalarini va prinsiplari to‘g‘risidagi o‘zining progressiv qarashlarini bayon qilib berdi, shuningdek, u matematika, nemis tili, geografiya, matematik geografiya, astronomiyaga doir yigirmadan ortiq darslik va qo‘llanmalar nashr qildi; bu darsliklar va qo‘llanmalar Germaniyada va boshqa ko‘pgina mamlakatlarda katta shuhrat qozondi.

Disterverg tirik chog‘idayoq asarlari Rossiyada mashhur bo‘lgan edi. Chunonchi, 1862 yilda uning “Elementar geometriya”si rus tilida nashr etildi; Rossiyaning ilg‘or pedagoglari bu kitobni boshlang‘ich maktablarda geometriya o‘qitish uchun eng yaxshi qo‘llanma deb hisobladilar. Disterverg 1827 yildan to umrining oxirigacha “Tarbiya va ta’lim uchun Reyn varaqalari” degan jurnal chiqarib turdi. U bu jurnalda pedagogikaning turli masalalariga doir to‘rt yuzdan ortiq maqolasini bostirdi. Disterverg boshlang‘ich maktablarning o‘qituvchilarini tayyorlash ishini tubdan yaxshilash uchun kurashdi. U nemis xalq o‘qituvchilarini birlashtirish uchun juda ko’p ish qildi.

Disterverg hayot chog‘idayoq “nemis muallimlarining muallimi” degan faxrli unvonga sazovor bo‘ldi. Disterverg umrining oxirgi kunlariga qadar progressiv ijtimoiy pedagogika ishlari bilan shug‘ullandi. Disterverg vabo bilan og‘rib, 1866 yilda vafot etdi. Disterverg Germaniyada toifaviy maktab tarafдорлари bilan hamma uchun barobar bo‘lgan umumiy maktab tarafдорлари o‘rtasida avj olib ketgan kurashda aktiv qatnashdi. Toifaviy maktab tarafдорлари nemil xalq maorifi

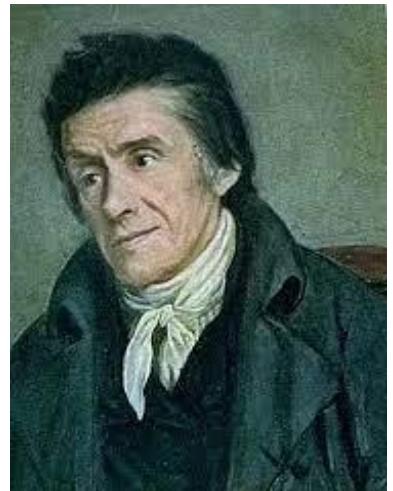
tizimida aholining har bir toifasi uchun alohida maktab bo‘lshini (aholining eng kamabag‘al toifasi uchun-xalq maktabi, byurgerlar uchun-real o‘rtalik maktabi, dvoryanlar va chinovniklar uchun -klassik gimnaziya bo‘lishi) lozim deb hisoblar edilar. Hamma uchun barobar bo‘lgan maktab tarafdarlari va shular qatorida Disterverg ham bolalar uchun ochiq bo‘lgan maktab vujudga keltirishni talab qildilar.

Disterverg umuminsoniy tarbiya g‘oyasini himoya qilib chiqdi, shu g‘oyaga tayanib turib, pedagogika oid masalalarni yuqori toifaliy va shovinistik manfaatlarni ko‘zlab hal qilishga qarshi kurashdi. Uning fikricha, maktabning vazifikasi “chinakam prussiyaliklar” emas, balki insonparvar kishilar va ongli grajdalar tarbiyalab yetishtirishdir. Odamlarga insoniyatga va o‘z xalqiga bo‘lgan muhabbat bir-biriga chambarchas bog‘langan holda rivojlantirilishi lozim. Disterverg “*inson- mening nomim, nemis- mening laqabimdir*” deydi. Disterverg Pestalotsiy singari tarbiyaning eng muhim prinsipi — uning tabiatga uyg‘un bo‘lishidir, deb hisobladi. Disterverg tarbiyaning tabiatga uyg‘un bo‘lishini quyidagi mazmunda talqin qildi, ya’ni tarbiya odamning tabiiy kamol topishiga qarab olib borilishi, o‘quvchining yoshi va o‘ziga xos xususiyatlari hisobga olinishi kerak, dedi. Disterverg o‘qituvchilar bolalar diqqati, xotirasi, tafakkurining o‘ziga xos belgilarini sinchiklab o‘rganishlari kerak, deb aytdi; u psixologiyani “tarbiya to‘g‘risidagi fanning asosi” deb bildi. Distervergning katta xizmati shundaki, u pedagoglik tajribasini pedagogikani taraqqiy ettirishning manbai deb hisobladi. U mohir pedagoglarning bolalarni tarbiyalash va bu sohadagi ish tajribalarini o‘rganish zarurligini ta’kidlab o‘tdi.

Disterverg tabiatga uyg‘un bo‘lish prinsipiga qo‘sishimcha ravishda tarbiya madaniy uyg‘un xarakterda bo‘lishi ham kerak, deb talab qildi. Disterverg tarbiyaning oliy maqsadini belgilab, bu “haqiqatga, go‘zallikka va yaxshilikka xizmat qilishga qaratilgan tashabbuskorlikdir” deb aytdi.

Iogan Genrix Pestalotssiy

Shvetsariyalik mashhur pedagog Iogan Pestalotssiy 1746-yilda Syurix shahrida shifokor oilasida dunyoga kelgan. Boshlang‘ichva lotin (o‘rtalik) maktabni tamomlagandan keyin yuqori maktab (Kollegium Karolinum)da o‘qigan. Asosan ijtimoiy fanlar. O‘qitiladigan bu maktab XVIII asr Fransiya ma’rifatchilarining ta’siri ostida rivojlangan Shvetsariya burjua-demokratik fikrlarining markazi edi. Unda Pestalotssi Shvetdariyadagi burjua demokratik islohotlar o‘tkazilishini talab qilgan. Bu sohada targ‘ibot yurgizgani uchun u va yana bir necha talaba qamoqqa olingan. Pestalotssi zamonasida Shvetsariya aholisi qashshoq yashagan qoloq mamlakat bo‘lib, ayniqsa dehqonlarning ahvoli og‘ir ular orasida yeri yo‘q kambag‘allar ko‘p edi.

Pestalotssiyning dunyoqarashi xalq ommasining mashaqqatli hayotini yaxshi bilishi va uni bevosita kuzatish hamda fransuz ma’rifatchilarining, xususan, J.J.Russoning g‘oyalari bilan tanishish natijasida shakllandi. U o‘z umrini halq xizmatiga bag‘ishladi, dehqonlarning ahvolini yengillashtirishga harakat qildi. Shu maqsadda u Gertruda o‘z bolalarini qanday qilib o‘qitadi. Onalar kitobi yoki onalar uchun o‘z bolalariga kuzatish va gapirishni qanday o‘rgatish bo‘yicha qo‘llanma, kuzatish alifbesi yoki o‘lchash haqida “Ko‘rsatmali qo‘llanma”, “Son to‘g‘risida” ko‘rsatmali ta’lim, “Oqqush” qo‘shig‘i kabi kitoblarni yaratdi. Pestalotsiy dastlab 1761-yilda Neygof qishlog‘idan narida Martina plantoyda maktab tashkil qildi. So‘ngira Pestalotssi o‘zining ijodiy faoliyatini amalda sinash uchun. 1774-yilda Neygofda kambag‘allar muassasini ochib, unga

50 nafar yetim va boqimsiz bolalarni to‘plab, ularni o‘qitish bilan mehnat ta’limini bog‘lab olib bordi. Bu yetimxonada bolalar o‘qish, yozish va hisob o‘rganish bilan bir gaipyigirish, to‘qish va dehqonchilik bilan shug‘ullanishdi. Mazkur muassasani saqlab qolish imkonи bo‘lmadi, chunki bolalarning mehnati evaziga yashash og‘ir edi.

Logann Genrix Pestalotssiyning buyuk kashfiyotlaridan biri Shvetsariyada dastlabki xalq maktablarini tashkil qildi. Pestalotssiy 1798-yil dekabr oyidagi Shvetsariyain qilobi natijasida yetim qolgan 80 bolga mo‘ljallangan yetimxona ochadi. Bu yetimxonaning ish mazmuni uni 1799-yili yozgan “Stansdan bo‘limi to‘g‘risida do‘sstaridan biriga xat”. Risolasida shunday deyiladi: Ertalabdan to kechgacha ularga o‘zim hamroh edim. Ular yig‘lasa, men ham yig‘lar edim, ular kulsa, men ham kular edim. Ularni may esa, men ham shuni yeyman, nima ichsalar, men ham shuni ichardim. Mening o‘shalardan boshqa uyim ham, do‘stim ham, xizmatchim ham yo‘q edi. Pestalotssi o‘zining pedagogik g‘oyalarini, ayniqsa elementar ta’lim nazariyasini 1800-1804yillarda Burdgorfda, 1805-1825yillarda Iverdon shahrida amaliy ravishda rivojlantirdi. 1800-yili Pestalotssi rahbarligida institut tashkil etildi. Pestalotssiy bolalarning aqliy kamolotini o‘stiruvchi quyidagi didaktik qoidalarni olg‘a surdi.

1. Ta’limning tabiat bilan uyg‘unligi
2. Oddiydan murakkabga yo‘naltirish
3. Bolani kuch va qobiliyatiga moslashtirish
4. Ko‘rgazmalilik.

Nazorat savollari:

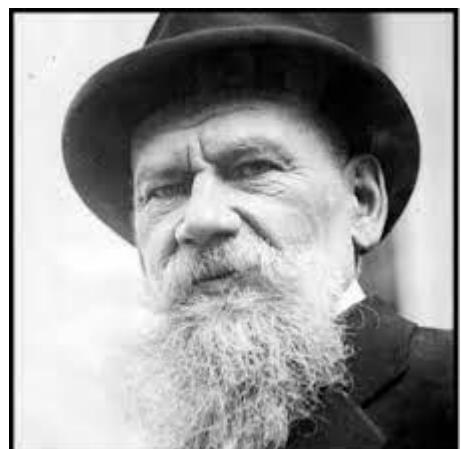
1. Maktabda o‘qitish tizimini amalga oshirishda qanday didaktik tamoyilga asoslanadi deb kim o‘z asarida bayon etgan?
2. Kim aholining o‘qituvchiga hurmat bilan qarashini talab etish bilan o‘qituvchining ham vazifasini ko‘rsatib o‘tgan?
3. Kim “nemis muallimlarining muallimi” degan faxrli unvonga sazovor bo‘lgan?
4. Pestalotssiy o‘zining qanday pedagogik g‘oyalarini ilgari surgan?

2.8. XIX asrning ikkinchi yarmi – XX asrda jahon pedagogika fanining rivoji. K.D.Ushinskiyning pedagogik merosi

Tayach so‘z va iboralar: jahon pedagogikasi, formal ta’lim, o‘quv rejasi, o‘zlashtirilish, tabiyot va matematika.

1. L.Tolstoy dunyoqarashining tarixiy va falsafiy asoslari (Russo, Kant, Shopengauer)

Lev Nikolaevich Tolstoy (1828-1910) nafaqat jahon miqyosidagi taniqli rassom va yozuvchi, balki XIV asrning ikkinchi yarmi – XX asr boshlarining chuqur mutafakkiri va faylasufidir. Tolstoy mutafakkir sifatida, ammo mutafakkirning barcha falsafiy g‘oyalari zamonaviy sharoitda o‘z dolzarbligini saqlab qoladi, ular zamonaviy falsafa nuqtai nazaridan to‘liq asoslanadi, degan fikrni anglatmaydi. Faylasuf Tolstoyning buyukligi, avvalo, muammolarning chuqurligidadir, u yoki bu g‘oyani to‘liq o‘rganishning ajoyib qobiliyatida, barcha mumkin bo‘lgan oqibatlarning umumiyligida. L.N. Tolstoyning aytishicha mubolag‘a bo‘lmaydi. Tolstoy butun hayotini tinimsiz falsafiy izlanishlar bilan O‘tkazdi. Boshqa ko‘plab

rus mutafakkirlari singari, uni ham haqiqat, ezhulik va adolat uchun kuchli intilish boshqargan. U ideal-mukammal hayot va mukammal ijtimoiy tartib yo'lini izlashdan ilhomlangan. U ulkan kuch, samimiylik va churqurlik bilan o'zining zamonaviy davridagi siyosiy va ijtimoiy rivojlanishning asosiy xususiyatlariga oid bir qator savollarni o'rtaqa tashladi. L.Nikolayvichning o'zi Tolstoy o'zini «falsafa bilan professional aloqasi» yo'q deb hisoblar edi. Shu bilan birga, «E'tirof»da u falsafa uni har doim qiziqtirganligini va dunyoning barcha murakkab hodisalari bir narsaga aylangan tarang va uyg'un fikr poezdiga ergashishni yoqtirishini yozgan.

Tolstoyma turli xil faylasuflarning g'oyalari ta'sir ko'rsatgan. I.Kant, A.Shopenhauer, Sharqiy donishmandlar Konfutsiy va Lao Tsu va buddizmning ta'siri ayniqsa kuchli edi. Uning falsafa sohasidagi o'qituvchisi L.N. Tolstoy Jan-Jak Russo deb hisoblagan. Uni L.N.Tolstoyning ma'nnaviy qiyofasi va dunyoqarashining shakllanishiga hal qiluvchi ta'sir ko'rsatgan g'oyalari g'ayrat bilan olib ketdi. Tolstoy, keyingi barcha ishlari uchun Jan-Jak Russoning ma'nosi haqida. Russo L.N. Tolstoyning hayotining yetuk davrida yozilgan so'zlar Tolstoymidan dalolat beradi: «Men Russoning barcha yigirma jildini, shu jumladan musiqa lug'atini o'qidim. Men unga ko'proq hayron bo'ldim, uni sevardim. O'n besh yoshimda soch o'rniga bo'yiniga portreti tushirilgan medalni qo'yib oldim. Uning ko'plab sahifalari menga shunchalik yaqinki, men ularni o'zim yozganman deb o'ylayman». Ko'pgina tadqiqotchilar nafaqat J.-J.ning ta'siri haqida gapirishadi. Russo Tolstoy va ikki mutafakkirning konjenitalligi haqida - buyuk Jenevan va turli mamlakatlarda va umuman boshqa davrlarda yashagan rus yozuvchisi-faylasufining ruhiy kayfiyatining ajoyib tasodifidir.

Russo Tolstoy tabiiylikka sig'inishni, zamonaviylikka nisbatan ishonchsiz va shubhali munosabatni qabul qildi, bu uning umuman har qanday madaniyatni tanqid qilishiga o'tdi. Tabiatning qo'lidan go'zal bo'lib chiqadigan va keyinchalik jamiyatdag'i buzg'unchilikka uchraydigan «tabiiy odam» haqidagi Russo ishonchini o'rtoqlashish, L.N.Tolstoy axloqan talabchan odam ijtimoiy muhitning zararli ta'sirini qanday engib o'tishi mumkinligi haqida fikr yuritadi.

Russo falsafasiga va L.N. Tolstoyning qarashlariga yaqin. Tolstoy tabiat va insonning unga munosabati to'g'risida.

Uning fikriga ko'ra, tabiat axloqiy qo'llanma bo'lib, insonga shaxsiy va ijtimoiy xulq-atvorning tabiiy va oddiy usulini ko'rsatib beradi. Shu munosabat bilan u tabiatning «tabiiy» qonunlariga va jamiyatning «sun'iy» qonunlariga keskin qarshi chiqadi. Ommaviy yolg'on va yolg'onga qarshi kuchli, to'g'ridan-to'g'ri va samimiy norozilik taraqqiyotni inkor etishga va sivilizatsiyani yaxshilik deb e'tirof etish inson tabiatining yaxshilikka bo'lgan instinkтив, ibtidoi istagini yo'q qiladi degan tezisni tasdiqlashga aylanadi.

Russo L.N. Tolstoy o'zining dastlabki asarlarida kapitalistik tsivilizatsiya haqidagi tanqidiy mulohazalarini bildiradi, uning qarama-qarshiliklarini chet elga ikki uzoq sayohat paytida sezmay qolmadi. Falsafiy traktat L.N. Tolstoyning «Falsafa maqsadi to'g'risida» asari ushbu g'oyalarga to'liq mos keladi. Inson qanday qilib baxt va farovonlikka erishishi mumkin - bu L.N. Tolstoy, falsafaning asosiy masalasi. Hayotning mazmuni nimada va uning maqsadi nima - bu falsafiy fikrni hal qilish uchun ishlashi kerak bo'lgan muammolar. Buyuk rus yozuvchisi va mutafakkiri o'zining falsafiy mulohazalarining birida «Men o'ylayman, shuning uchun men mavjudman» tezisi bilan R. Dekartning ratsionalizmining hal qiluvchi raqibi sifatida namoyon bo'ladi. Kartezyen «kogito» o'rniga L.N. Tolstoy «volo» ni qo'yish kerak deb hisoblaydi, ya'ni Men xohlayman, his qilaman. Aytishim kerakki, Tolstoy Shopengauerning falsafasini juda yuqori baholagan, nemis faylasufi fikrining nozik jihatlarini tushungan va bu izni Lev Nikolaevichning ijodining so'nggi davri bilan bog'liq barcha asarlarida kuzatish mumkin. Barcha holatlarda L.N. Tolstoyni avvalo falsafiy tizimlarning axloqiy jihatlari qiziqtirgan. Shuningdek, L.N.ning falsafiy qarashlarining

shakllanishiga ta'sirini ta'kidlash lozim. Tolstoy L. Feyerbaxning inson haqidagi g'oyalari va uning hayotida muhabbatning o'rni. Umuman olganda, L.Tolstoy falsafasiga «panmoralizm» atamasi xos bo'lishi mumkin.

Demak, u barcha hodisalarni faqat axloq nuqtai nazaridan ko'rib chiqqan va baholagan. Agar u axloqiy ehtiyojni qondirmasa, inson va insoniyat axloqiy tarbiyasiga to'g'ridan-to'g'ri xizmat qilmasa, biron bir hodisani u ijobjiy baholay olmaydi. Yaxshilikdan ajralgan hamma narsa bevosita axloqqa xizmat qilmaydi, L.N. Tolstoy qat'ian qoralanadi va rad etiladi. Falsafiy antropologiya sohasida L.N. Tolstoy xudbinlikni qoralashdan qaytadi. Biroq, egoizmni qoralashda u shu qadar uzoqlashadiki, u shaxssizlikka yaqinlashadi, ya'ni. shaxsiyat va shaxsiy printsipning har qanday ijobjiy ma'nosini inkor etishga. Tolstoyning fikriga ko'ra, alohida shaxsiyat, individual individual mavjudotning ajralib turishi, bu shunchaki inson tanasi tomonidan yaratilgan illuziya. Shuning uchun odamdagи shaxsiy prinsip mutafakkir tomonidan birinchi navbatda tanaviylik, inson tabiatining hayvonot ko'rinishlari bilan bog'liq. Insonning egoistik istaklari asosida aynan hayvonot ko'rinishlari va ehtiroslari yotadi. Inson ma'naviy, axloqiy mavjudot sifatida nafaqat minglab iplar bilan boshqa odamlar va butun dunyo bilan bog'lanadi, balki ular bilan bo'laklarga bo'linmaydigan yagona butunlikni tashkil etadi. Insonning vazifasi - dunyo bilan birlikka yo'1 topish, individual mavjudlik istagini engib o'tish. Shaxsiy iroda tubdan nuqsonli, chunki u hayvonda, shuning uchun insonning egoistik tabiatida. O'z navbatida, L. Tolstoyning ta'limoti zo'ravonlik qilmaslik odobining shakllanishiga sezilarli ta'sir ko'rsatdi. Xususan, zulmga qarshi kurash vositasi sifatida zo'ravonlikni rad etish g'oyalarini ko'rib chiqqan M. Gandhi bilan hamohang edi. Tolstoy uning sherigi va o'qituvchisi sifatida u bilan yozishmalarda bo'lgan va uning adabiy va falsafiy asarlarini yuqori baholagan.

Falsafiy tizimning asosiy g'oyalari va o'ziga xos xususiyatlari:

Rus yozuvchisi va mutafakkiri L.N.Tolstoy nuqtai nazaridan insoniyat hayoti dramasi o'limning muqarrarligi va insonga xos bo'lgan o'lmaslikka chanqoqlik o'rtasidagi ziddiyatdan iborat. Ushbu qarama-qarshilikning timsoli - hayotning mazmuni haqidagi savol - bu savolni quyidagicha ifodalash mumkin: «Mening hayotimda meni kutayotgan muqarrar o'lim bilan yo'q qilinmaydigan ma'no bormi?» Tolstoy, odamning hayoti uni Xudoning irodasini bajarishga bo'ysundiradigan darajada ma'noga to'ladi deb hisoblaydi va Xudoning irodasi bizni zo'ravonlik qonuniga qarshi bo'lgan sevgi qonuni sifatida beradi. Sevgi qonuni Masihning amrlarida to'liq va aniq ishlab chiqilgan. Hayotga mazmun berish uchun o'zini, ruhini qutqarish uchun odam yomonlik qilishni, zo'ravonlik qilishni, bir marta va umuman to'xtashni va eng avvalo o'zi yovuzlik va zo'ravonlik ob'ektiga aylanganda to'xtatishi kerak. Yomonlikka yomonlik bilan javob bermaslik, yovuzlikka zo'ravonlik bilan qarshi turmaslik - bu Leo Nikolayevich Tolstoyning hayotiy ta'limotining asosidir. Tolstoyning fikriga ko'ra, odam o'zi bilan qarama-qarshi, qarama-qarshi. Go'yo unda ikki kishi yashaydi - ichki va tashqi, ulardan birinchisi ikkinchisining qilayotgan ishidan norozi, ikkinchisi birinchisi xohlagan narsani qilmaydi. Ushbu nomuvofiqlik, o'z-o'zini yo'q qilish turli darajadagi zo'ravonliklarga ega bo'lgan turli xil odamlarda uchraydi, ammo bu ularning barchasiga xosdir. O'zaro ziddiyatli, o'zaro rad etuvchi intilishlar bilan parchalanib ketgan odam, azob chekishga, o'zidan norozi bo'lishga mahkumdir. Inson doimo o'zini yengishga, boshqacha bo'lishga intiladi.

Azob-uqubatlarning sababi taraqqiyotning o'zi emas, balki u bilan bog'liq bo'lgan umidlar, poezdlar tezligini oshirish, dalalar hosildorligini oshirish orqali odam tezroq harakatlanishi va yaxshiroq ovqatlanishidan boshqa narsaga erishish mumkin degan umidda. Shu nuqtai nazardan qaraganda, faollik va taraqqiyotga yoki harakatsizlikka ahamiyat berilishi juda oz farq qiladi.

Tashqi shakllarini o'zgartirib, inson hayotiga mazmun berish uchun o'rnatilishning o'zi noto'g'ri. Bu munosabat ichki odam tashqi narsaga bog'liq, insonning ruhi va ongingin holati uning dunyoda va odamlar orasidagi mavqeining natijasi ekanligiga ishonishga asoslanadi. Ammo agar bu shunday bo'lса, unda ular orasida boshidanoq mojarо bo'lmaydi.

Tajriba olib boradigan va falsafiy donolik bilan tasdiqlanadigan hayotning ma'nosizligi haqidagi xulosa Tolstoy nuqtai nazaridan aniq bir-biriga ziddir, shuning uchun u bilan rozi bo'lish mumkin. Aql-idrok hayotning ma'nosizligini qanday qilib oqlashi mumkin, agar u o'zi hayot mahsuli bo'lса? Uning bunday asoslash uchun asoslari yo'q. Shuning uchun, hayotning ma'nosizligi haqidagi bayonotning o'zi o'z inkorini o'z ichiga oladi: bunday xulosaga kelgan odam, avvalambor, o'z ballarini hayot bilan birga qabul qilishi kerak, keyin agar u gapirayotgan bo'lса, uning ma'nosizligi haqida gapira olmaydi. hayotning ma'nosizligi va shu tariqa o'limdan ham yomonroq hayot kechirishni davom ettiradi, demak aslida u aytilganidek ma'nosiz va yomon emas. Bundan tashqari, hayotning ma'nosizligi haqidagi xulosa, inson o'zi erisha olmaydigan maqsadlarni qo'yishi va u javob bera olmaydigan savollarni shakkantirishi mumkinligini anglatadi. Ammo bu maqsadlar va savollar bitta odam tomonidan beriladimi? Agar u ularni amalga oshirishga kuchi yetmasa, unda ularni qaerga qo'yish uchun kuch topdi? Tolstoyning e'tirozi bundan kam emas: agar hayot ma'nosiz bo'lса, unda millionlab va millionlab odamlar, butun insoniyat qanday yashagan va yashagan? Va ular yashab, hayotdan zavqlanib, yashashni davom ettirganliklari uchun, unda muhim bir ma'no topadimi? Qaysi biri?

Oddiy odamlarning hayotiy tajribasini kuzatishlar, ularning ahamiyatsizligini aniq anglash bilan o'z hayotiga mazmunli munosabat va hayotning mazmuni haqidagi savolning to'g'ri tushunilgan mantig'i bilan ajralib turadi, Tolstoyni hayotning mazmuni masalasi imon masalasidir degan xulosaga olib keladi va bilim emas. Tolstoy falsafasida e'tiqod tushunchasi an'anaviy mazmunga to'g'ri kelmaydigan maxsus tarkibga ega. Bu ko'rindigan narsaga kutilgan va ishonchni bajarish emas.

Tolstoyning tushunchasiga ishonish tushunchasi tushunarsiz sirlar, nihoyatda mo'jizaviy o'zgarishlar va boshqa xurofotlar bilan mutlaqo bog'liq emas. Bundan tashqari, bu odam bilimi tajribaga asoslangan va qat'iy mantiqiy qonunlarga bo'ysunadigan aqldan tashqari boshqa vositalarga ega ekanligini anglatmaydi. Imon bilimining o'ziga xos xususiyatini xarakterlovchi Tolstoy shunday yozadi: «Men hamma narsaning izohini izlamayman. Men hamma narsani tushuntirish, hamma narsaning boshi kabi, cheksizlikda yashirin bo'lishi kerakligini bilaman. Lekin men shunday tushunmoqchimanki, muqarrar ravishda tushunarsiz bo'lib qolaman, tushunarsiz bo'lgan hamma narsa mening ongimning talablari noto'g'ri bo'lgani uchun emas (ular to'g'ri, va ularning tashqarisida men hech narsani tushunolmayman), lekin chunki aqlimning chegaralarini ko'rishim. Shuni tushunmoqchimanki, har qanday tushunarsiz vaziyat menga ishonish majburiyatni sifatida emas, balki aqlning zarurati sifatida ko'rindi. « Tolstoy asossiz bilimlarni tan olmadi. U hech narsani oddiy narsa sifatida qabul qilmadi, faqat iymonning o'zi hayot kuchi sifatida, ishonch aqlning vakolat doirasidan tashqariga chiqadi. Shu ma'noda, e'tiqod tushunchasi aqlning halolligining namoyonidir, u imkonи boridan ko'proq narsani olishni istamaydi. Ushbu iymon tushunchasidan kelib chiqadiki, hayotning mazmuni masalasida shubha va chalkashliklar yashiringan. Hayot ma'nosini yo'qtganda hayotning mazmuni savolga aylanadi. «Tushundim, - deb yozadi Tolstoy, - hayotning ma'nosini anglash uchun, avvalambor, hayot ma'nosiz va yovuz emasligini, so'ngra uni anglash uchun faqat aql zarurligini tushunib yetdim». Nimaga yashash kerakligi to'g'risida shubhali savol - bu hayotning to'g'ri emasligining aniq belgisidir.

Tolstoy yozgan asarlaridan faqat bitta xulosa bor: hayotning mazmuni uning o'limi bilan o'lishi mumkin emas. Bu shuni anglatadiki: u o'zi uchun ham, boshqa odamlar uchun ham hayotda bo'lishi mumkin emas, chunki ular ham o'lishadi, shuningdek, insoniyat uchun hayotda, chunki u ham abadiy emas. «O'zi uchun hayot hech qanday ma'noga ega bo'lolmaydi ... Aqli hayot kechirish uchun shunday yashash kerakki, o'lim hayotni yo'q qila olmaydi». L.N. Tolstoy 1828-yilda tug'ilgan, 1910-yilda vafot etgan.

Tolstoy o'tgan asrning oltmishinchi yillarining boshlarida adabiyotda paydo bo'ldi. 1852-1855 yillar davomida uning romanlari «Sovremennik» sahifalarida paydo bo'ldi: Bolalik, o'spirinlik va hikoyalari. Tolstoyning birinchi asarlari allaqachon o'z zamondoshlarida katta qiziqish uyg'otdi. Tanqidchilar uning birinchi hikoyalarining ajoyib badiiy xizmatlari haqida bir ovozdan gapirishdi, voqelikni she'riy idrok etishning yangiligi va yaxlitligini qayd etishdi, yosh yozuvchini zamonaviy adabiyotning taniqli vakillari - Turgenev va Goncharov bilan bir qatorga qo'yishdi. Tanqidda Tolstoy o'zining hikoyalari bilan o'quvchilarga mutlaqo yangi, shu paytgacha noma'lum bo'lgan dunyoni ochib bergenligi, uning chuqur va chinakam she'riyat bilan ajralib turadigan asarlari «urush sahnalarini tasvirlashda yurakni quvontiradigan va baxtli yangilik» ekanligini ta'kidladilar. Shunday qilib, Tolstoy rus adabiyotiga maxsus «ilmiy» adabiyotlarda tasdiqlanganidek «jangari arxaist» sifatida emas, balki rassom-novator sifatida kirib keldi. Shuning uchun ham ellikinchi yillarning o'rtalarida yosh yozuvchi va uning asarlari inqilobiy-demokratik va liberal-olijanob tanqidlar o'rtasidagi kurashning ob'yekti bo'ldi.

Davrning eng ilg'or organi - «Zamonaviy» atrofida to'plangan yozuvchilar orasida «dehqon» islohotiga tayyorgarlik boshlanganda, keskin siyosiy chegaralash mavjud. Mamlakatda sinfiy kurashning chuqurlashishi adabiyotda inqilobiy demokratlar va liberallar o'rtasida avj olayotgan ijtimoiy-siyosiy va adabiy-tanqidiy kurash shaklida namoyon bo'ladi. A. V. Drujinin, V. P. Botkin, P. V. Annenkov boshchiligidagi liberallar guruhi adabiyotda avvalgi ta'sirini yo'qotmoqda. Sovremennik rahbariyati inqilobiy demokratik harakatning taniqli vakillari Chernishevskiy va Dobrolyubov qo'liga o'tadi.

Avtokratik-krepostnoy tuzumiga qarshi kurashni, yuksak ozodlik g'oyalarini amalga oshirishni talab qilgan demokratik tanqidga qarshi bo'lib, Drujinin haqiqat bilan yarashish g'oyalarini singdirishga urinib, ochiq-oydin reaktsion adabiyotni himoya qildi.

Ikki lager o'rtasidagi bu kurash Tolstoyma va uning ishiga ta'sir qilmasligi mumkin edi. Nazariyotchilar va «sof san'at» himoyachilari Tolstoy asarlarini «sof san'at» ga kelishining muntazamliligi va hayotiy zarurligiga ishontiradigan tarzda talqin qilishga urindilar, bu yerda so'z san'atkorlari o'zlarining asarlarida «narsalarning yorqin ko'rinishi, voqelikka hayrixoh munosabati» ni aks ettirishi kerak.

Chernishevskiy va Nekrasov Tolstoy uchun ushbu yo'lning barcha halokatli ekanligini tushunib etishdi. Chernishevskiy har qanday usulda yozuvchiga ta'sir o'tkazishga, u ustidan qandaydir kuchga ega bo'lishga intildi - va bu uning uchun ham, Sovremennik uchun ham yaxshi bo'lar edi, Tolstoyni o'z asarini realistik yo'nالishda yanada rivojlantirish zarurligiga ishontirish.

Nekrasov, o'z navbatida, Tolstoyning adabiyotda paydo bo'lishini iliq kutib olib, shunday deb yozgan edi: «Men ... sizda rus adabiyotining buyuk umidini yaxshi ko'raman. umuman olganda, ovozsizlar va kansitilganlar uchun o'qituvchi va iloji bo'lsa, shafoatchi roli. »

Nekrasov Tolstoy iste'dodining ko'plab xususiyatlarini to'g'ri taxmin qildi. Biroq, rassomning o'ziga xos iste'dodini yanada to'liq tavsiflash Chernishevskiyning bayonotlarida mavjud. Bolalik, o'spirinlik va harbiy hikoyalarga bag'ishlangan birinchi maqolada allaqachon buyuk tanqidchi Tolstoy iste'dodining chuqur o'ziga xosligini nozik talqin qilib, uni rus

adabiyotining rivojlanishi va uning yangilik darjasini bilan bog'liq holda joylashtirgan. U Tolstoyning kuchli psixologizmini mohirona tavsiflab, psixologik tahlil yozuvchi iste'dodiga gravitatsiya kuchini beradi, deb haqli ravishda ishongan. Ungacha bo'lган ko'plab rassomlar fikr va tuyg'u tug'ilish jarayonini ko'rsatmasdan, aqliy jarayonning boshi va oxirini tasvirlash bilan cheklanib qolishgan. Shuning uchun ularning psixologik tahlili «samarali» xarakterga ega edi. Tolstoy o'zining iste'dodining o'ziga xos xususiyati bilan ushbu rassomlardan ustun turadi, bu unga insoniyat hayotining avvalgilariga tegmagan sohalariga kirib borishiga imkon beradi.

Chernishevskiy boshqa odamlarning harakatlarini, fikrlarini, tajribalarini bunday shafqatsiz tahlilga bo'ysundirishga qodir bo'lган yozuvchi ulkan introspection va introspection maktabidan o'tishi kerakligini to'g'ri ta'kidladi. «O'zida odamni o'rganmagan kishi hech qachon odamlarni chuqur bilimga ega bo'lmaydi». Tolstoyning ruhiy hayoti, yozuvchiga aylanishidan oldin ham, haqiqatan ham keyingi yillarda uni tark etmagan eng chuqur qarashga xos edi.

Boshqa yozuvchilardan farqli o'laroq, Tolstoyni eng avvalo «ruhiy jarayonning o'zi, uning shakllari, qonunlari - ruhning dialektikasi, aniq bir muddat bilan ifodalanishi» qiziqtiradi. Yozuvchi iste'dodining unga g'ayrioddiy tetiklikni beradigan «boshqa kuchi» bu «axloqiy tuyg'u pokligi» dir. Baland axloqiy g'oyalar, axloqiy va axloqiy pafoslar rus adabiyotining barcha ajoyib asarlariga xos bo'lib, eng katta darajada Tolstoy asarlarida mavjud. Chernishevskiy uning iste'dodi uning keyingi rivojlanishida yangi qirralarni ohib berishini taxmin qilmoqda, ammo «bu ikki xususiyat - aqliy hayotning yashirin harakatlari va axloqiy tuyg'ularning darhol pokligi to'g'risida chuqur bilim» unda abadiy saqlanib qoladi.

O'zining estetik g'oyalari nuqtai nazaridan Chernishevskiyning maqolasi chuqur polemik edi. Tolstoyni yo'ldan ozdirish maqsadini ko'zlagan «sof san'at» himoyachilari uni «sof rassom» deb e'lon qilishdi. Ular uning iste'dodining o'ziga xos xususiyatlari, asarlarining badiiy o'ziga xosligi to'g'risida biringchi bo'lib yozdilar. Chernishevskiy ularga o'zlari tanlagan pog'onada kurash olib bordi, ya'ni u asosan Tolstoyning iste'dodining mohiyati haqida gapirdi, lekin shunday gapirganki, liberallar undan oldin aytgan hamma narsa ahamiyatsiz va ikkinchi darajali bo'lib chiqdi. U «sof san'at» tarafdarlarining da'volarining barcha nomuvofiqligini, ularning chinakam badiiylik sharoitlarini buzadigan barcha estetik me'yorlarini qoralab, o'zining polemik parchasini halokatli kinoyali so'zlar bilan yakunladi: «Va bunday tor talablarni qo'yadigan odamlar ijod erkinligi haqida gapirishadi!»

Adabiyotdagi demokratik tendentsiya va «san'at uchun san'at» g'oyalari bilan qisqa vaqt ichida bo'lsa-da - tanaffus Tolstoy ijodiga salbiy ta'sir ko'rsatdi. 1857-1859 yillarda u tomonidan yozilgan asarlar mavzularning qashshoqlashuvi, asosiy obrazlari bilan ajralib turadi va uning «yoqimli» hikoyalari va hikoyalarining to'liq muvaffaqiyatsizligini tushuntiradi. «Sof san'at» ning reaksiyon g'oyalari, haqiqatan ham har qanday haqiqiy rassom singari Tolstoyning ijodiy fikrini urug'lantira olmadidi.

Yozuvchining «Yoshlik», «Albert», «Oilaviy baxt» kabi asarlari tanqidchilarning deyarli e'tiboridan chetda qoldi. Uch yil davomida (1858-1860) Tolstoy haqida maxsus tanqidiy maqolalar bo'lmanan. Faqatgina taniqli bo'lmanan «Rassvet» jurnalida Chernishevskiyning maqolalarining shubhasiz ta'siri ostida yozilgan «Uch o'lim» hikoyasi haqida yosh Pisarevning sharhi nashr etildi. Yozuvchi o'zining ijodiy muvaffaqiyatsizliklarini qattiq qabul qildi. U o'zini eskirgan estetik yukidan xalos etdi va adabiyot va uning hayotdagi mazmuni to'g'risida yangi tushunchalarni ishlab chiqdi. Oltmishinchchi yillarning boshlarida Tolstoy adabiyotni tark etib, o'qituvchilikka o'tdi. «Dehqonlar islohoti» dan keyin u dunyo mediatori pozitsiyasini egalladi va shu bilan birga, 1862 yil

davomida «Yasnaya Polyana» pedagogik jurnalini nashr etdi. Ushbu tadbirlarning barchasi Tolstoyning xalq bilan yaqinlashishiga yordam berdi.

Yozuvchining mafkuraviy rivojlanishida, uning rus patriarxal dehqonlarining manfaatlarini chuqur anglash sari harakatida yillar juda katta rol o‘ynadi. Ular uning ma’naviy dramasi uchun asos yaratdilar. Haqiqatni o‘zgartirishning inqilobiy usullari haqida chuqur salbiy fikr yuritgan Tolstoy o‘zining barcha tuzilmalarida u patriarxal dehqonni tabiat qonunlariga to‘la mos ravishda yashaydigan eng ajralmas va organik shaxsning yuksak axloqiy idealining timsoli deb hisoblashidan kelib chiqqan. Ziyolilar yozuvchiga ko‘ra, bu dehqonga dars bera olmaydi, balki o‘zi undan ibrat olishi, uning «axloqiy hayoti» asoslarini tushunishi va keyin soddalashtirish yo‘lini tutishi kerak.

Yozuvchining ushbu qarashlari uning pedagogik maqolalarida aks etgan. Tolstoyning fikriga ko‘ra, butun ta’lim va tarbiya tizimi odamlarning ehtiyojlari asosida qurilishi kerak, odamlarga majburiy ravishda ma’lum bilimlarni singdirish uchun emas, balki ularning ma’naviy talablariga rioya qilish kerak. Bu Tolstoyning asosiy pedagogik g‘oyalardan biridir. Yozuvchi bilimli odamlar, ziyolilar xalqqa nimani o‘rgatishni va qanday o‘qitishni bilmasliklariga amin. Bu fikr uning ko‘plab bayonotlariga singib ketgan.

Ayniqsa, Tolstoyning «Kim kimdan yozishni o‘rganadi: biz bilan bo‘lgan dehqon bolalariga, yoki biz dehqon bolalaridanmi?» Yozuvchi dehqon bolalari hayotni va badiiy asarlarni bevosita idrok etishning afzalliklariga ega ekanligini tan oladi. Shubha yo‘qki, Tolstoyning pedagogik qarashlari ma’lum darajada demokratik g‘oyalarga singib ketgan, uning ko‘plab bayonotlari ustalar tsivilizatsiyasiga qarshi keskin yo‘naltirilgan, ammo shu bilan birga ularda reaktsion mafkuraning lahzalari bo‘lgan. Shunday qilib, oltmishinchi yillarda odamlar bilan keng muloqot yozuvchining adabiyotga qaytishini tayyorladi. U «Kazaklar» hikoyasini tugatadi va «Urush va tinchlik» ni yozishga kirishadi. Tolstoyning g‘oyaviy rivojlanishidagi murakkab va O‘ta ziddiyatli jarayon, uning «ma’naviy inqiroz» dan keyin o‘zining ideallari haqida gapirgan rus patriarxal dehqonchiligiga bo‘lgan harakatini aks ettiradi.

Turli xil qarashlarga ega ilohiyotshunoslar kabi, turli xil qarashlarga ega rassomlar ham o‘zlarini yo‘q qilishadi. Hozirgi maktablarning rassomlarini tinglang, shunda siz san’atning barcha sohalarida boshqalarni inkor etadigan ba’zi rassomlarni ko‘rasiz. She’riyatda - parnasiyaliklar va dekadantlarni inkor qiladigan eski romantikalar; parnasiyaliklar, romantik va dekadentlarni inkor etish; barcha O‘tmishdoshlar va ramziy ma’nolarni rad etgan dekadentlar; barcha O‘tmishdoshlar va sehrgarlarni inkor etadigan simvolistlar va barcha O‘tmishdoshlarni inkor qiladigan sehrgarlar; romanda - bir-birini inkor qiladigan tabiatshunoslar, psixologlar, tabiatshunoslar.

Drama, rasm va musiqada ham xuddi shunday.

Demak, odamlar va inson hayotining ulkan mehnatlarini o‘ziga singdirib, ular orasidagi muhabbatni buzadigan san’at nafaqat aniq va qat’iy belgilanadigan narsa emas, balki sevuvchilar tomonidan shunchalik ziddiyatli tushuniladiki, umuman san’at va ayniqsa, yaxshi, foydali san’at nimani anglatishini aytish qiyin.

Insoniyat uchun zarur bo‘lgan juda muhim deb hisoblangan bu san’at nima, u uchun nafaqat inson hayotidagi mehnat uchun, balki unga etkazilgan yaxshiliklar uchun ham qurbanliklar keltirishi mumkin?

Bizning davramiz va zamonamiz odamlari san’atni aniqlash uchun o‘jarlik bilan rioya qilgan ushbu go‘zallik tushunchasi aslida nima biz go‘zallikni sub'yektiv ma’noda bizga ma’lum bir zavq beradigan narsa deymiz. Ammo ob’yektiv ma’noda biz go‘zallikni bizdan tashqarida mavjud bo‘lgan mutlaqo mukammal narsa deb ataymiz. Ammo biz o‘zimizdan tashqarida bo‘lgan mutlaqo mukammal mavjudotni tan olganimizdan va uni faqat shu mutlaqo mukammal ma’lum bir zavqning

namoyon bo‘lishidan zavq olganimiz uchun tan olganimizdan, obyektiv ta'rif boshqacha ifodalangan sub'yektivdan boshqa narsa emas.

Aslida, go‘zallikni har ikkala tushunish ham biz qabul qiladigan zavqning bir turiga, ya’ni o‘zimizda nafsnı uyg‘otmasdan, o‘zimizga yoqqan narsani tan olishimizga qadar qaynaydi. Ko‘rinib turibdiki, bunday vaziyatda san’at fani go‘zallikning go‘zalligi, ya’ni unga yoqadigan narsaga asoslangan ta’rifi bilan kifoyalanmasligi va barcha badiiy asarlarga taalluqli bo‘lgan umumiy ta’rifni izlashi kerak, buning asosida qaror qabul qilinishi mumkin edi. ob’ektlar san’atga tegishli yoki yo‘qligi.

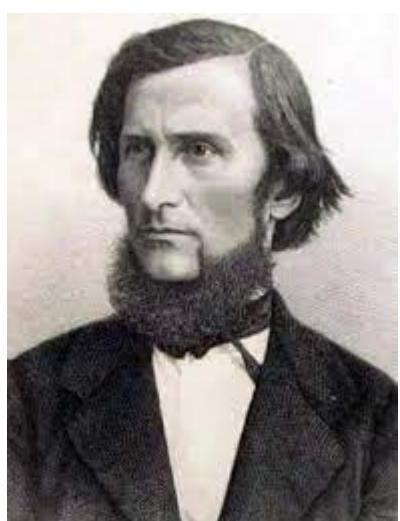
Go‘zallikning obyektiv ta’rifi yo‘q; metafizik va eksperimental mavjud bo‘lgan ta’riflar subyektiv ta’rifga va g‘alati darajada go‘zallikni namoyon etadigan san’at ekanligiga qisqartirildi; go‘zallik - bu odamga yoqadigan narsa (shahvatni uyg‘otmasdan). Haqiqiy san’at ta’rifini berish o‘rniga, keyin asarning ushbu ta’rifga mos keladimi yoki yo‘qligiga qarab, nima borligini va nima emasligini baholash o‘rniga, ma'lum bir sabablarga ko‘ra ma'lum bir doiradagi odamlar tomonidan yoqib qolgan asarlarning ma'lum bir qismi san’at deb tan olinadi va ushbu asarlarning barchasini qamrab oladigan san’atning ta’rifi ixtiro qilingan.

Konstantin Dmitrievich Ushinskiy (1824—1870)ning didaktik qarashlari va pedagogik merosi

Mashxur rus pedagogi, rus pedagogikasi va xalq maktablarining asoschisi, «rus o‘qituvchilarining o‘qituvchisi» Konstantin Dmitrievich Ushinskiy 1824 yilning 19 fevralida Tula shahrida tug‘ildi. Ushinskiy 9 yoshga qadar oilada tarbiyalanib, savod chikardi. So‘ngra Novgorod-Seversk gimnaziyasiga o‘qishga kirib, uni 1840 yilda muvaffaqiyatli tamomladi. O‘sha yili Moskva dorilfununining xuquqshunoslik fakultetiga o‘qishga kirdi va o‘sha davrning mashhur professori Redkinning bevosita raxbarligi ostida ta’lim oldi.

Ushinskiy 1845 yilda Yaroslavl litseyiga kameral (xukukshunos) fanlar professori vazifasini bajaruvchi sifatida xizmatga kirdi. U uch yillik dastlabki pedagoglik faoliyatida katta istedod egasi, ekanini namoyish eta oddi. Shuningdek, Ushinskiy zo‘r ishtiyok bilan o‘qituvchilik ishini olib borib, talabalarga xavas bilan bilim berishga xarakat qildi. Ularda ilm-fanga nisbatan qiziqish uyg‘otdi, eng muximi, o‘z xalq va ona yurtini jondan sevish, ardoqlash hamda vijdonan halol mehnat qilishga da’vat etdi. Bu yosh va iste’dodli professoring mazmunli ma’ruzalarini litsey talabalari maroq bilan tinglab, chuqur va mustahkam saboq olar edilar.

K.D.Ushinskiy-pedagoglik faoliyatini ilmiy-ijtimoiy ish bilan birga qo‘sib olib bordi. 1848 yilda uning birinchi ilmiy ishi- »Kameral fanlarni o‘qitish haqida» degan asari nashr qilindi. Bu asarda Ushinskiy oliy o‘quv yurtlaridagi mavjud o‘qitish tizimiga nisbatan tanqidiy ko‘z bilan qaradi. Hukumat tomonidan erkinlik berilishini talab etdi. O‘qitish tizimini yaxshilashga oid yirik uslubiy muammolarni o‘rtaga qo‘yib, ularni qanday hal etish yo‘llarini ko‘rsatib berdi. Ushinskiyning ilm-fanni demokratik tarzda targ‘ib etishi reaksiyon doiralarga ma’qul tushmadi. 1849 yil sentyabrida Ushinskiy va uning do‘stlari, demokratik ruhdagi o‘qituvchilar, siyosatda shubhali, hukumatga ishonchsiz kishilar sifatida litseydan chetlatildi. K.D.Ushinskiy boshqa ish topish maqsadida 1849 yilda Peterburgga ko‘chib borib, juda katta qiyinchiliklardan so‘ng 1850 yilda ichki ishlar vazirligida kichik bir amaldor vazifasida ishlashga majbur bo‘ldi va u yerda to‘rt yil ishladi. Ushinskiy faqat 1854 yildagina Yaroslav litseyi sobiq direktorining tavsiyasi

bilan Gatchino institutida til-adabiyot va qonunshunoslik o‘qituvchisi bo‘lib ishga kiradi va u yerda tez fursatda shu institutning sinflar inspektori vazifasiga ko‘tarildi. Ushinskiyning pedagogik faoliyati tom ma’nosi bilan ana shu vaqtidan boshlandi. U 1859 yilda Smolniy institutining sinflar inspektori vazifasiga tayinlandi. Unga shu institutning juda achinarli holga tushib qolgan ilmiy bo‘lim ishlarini qaytadan tartibga solishday muhim topshiriq yuklandi. Ushinskiy bu ishni epchillik bilan puxta bajarib, pedagoglik jarayonni uyuşdırish sohasida o‘zining katta qobiliyat sohibi ekanini ko‘rsatdi. Shu bilan birga uning pedagogika masalalariga bag‘ishlangan va muntazam chop etilayotgan nazariy tadqiqotlari uning faqat amaliyotchi emas, balki o‘z ixtisosи bo‘yicha kuchli nazariyotchi ekaligini ko‘rsatdi.

Ushinskiy 1857 yildan boshlab «Tarbiya jurnali» («Jurnal dlya vospitaniya»)da, so‘ngra «Xalq maorifi jurnali»da juda ko‘p sermazmun maqolalar e’lon qildi. 1860 yilda u «Xalq maorifi jurnali»ning muxarriqi qilib tayinlandi. Ushinskiy 1861 yilda o‘zining «Bolalar dunyosi» («Detskiy mir») nomli o‘kish kitobini nashr ettirdi. Bu kitob o‘sha yilning o‘zidayok ikki marta chop etildi. Ushinskiyning pedagogik farliyatiga soya soluvchi (1862 yil) imzosiz xat uni o‘z ishini to‘xtatishga majbur qildi. Bu xatda u go‘yo siyosiy jihatdan ishonchhsiz kishi deb, ayblangan edi. Buning oqibatida u chet ellardagi xotin-qizlar maorifining yo‘lga qo‘yilishini o‘rganish va pedagogikadan darslik yozish uchun o‘z vatanidan ketishga majbur bo‘ldi. U xorijiy mamlakatlarda yurgan davrida o‘zining butun kuch-g‘ayratini ta’lim-tarbiyaga doir asarlar yozish va ularni chop ettirishga yo‘naltirdi. Natijada,, 1861 yilda uning I va II o‘quv, yillari uchun «Ona tili» darsligi nashr etildi va unga «Muallimlar uchun qo‘llanma» degan uslubiy asari e’lon qilindi. 1870 yilda zsa III o‘quv yili uchun ham «Ona tili» darsligi bosilib chiqdi. Bundan tashqari, Ushinskiyning pedagogika sohasidagi asosiy nazariy asari hisoblangan «Kishi—tarbiya asoschisi sifatida» («Pedagogik antropologiyadan tajriba») nomli asari ayrim jiddlarga bo‘linib nashr qilina boshlandi. 1867 yilda bu asarning I jildi, 1869 yilda II jildi bosilib chiqdi. Ushinskiy bu kitobning hannasi jiddlarini qisqartirib, ingliz tiliga tarjima qilish maqsadida uchinchi jild ustida, zo‘r g‘ayrat bilan ishlay boshladi. Afsuski, bu ishni tamomlash unga nasib bo‘lmadi. U Qrimda davolanish paytida qattiq shamollab qoldi. Bu shamollah va zo‘r berib ishlashi hamda xizmati bilan bog‘liq bo‘lgan ko‘ngilsizliklar orqasida sog‘lig‘i yomonlashdi. 1870 yil 21 dekabrda Odessada zotiljam kasalidan vafot etdi

Tarbiyaning xalqchilligi haqidagi g‘oya Ushinskiyning pedagogik nazariyasidagi eng asosiy g‘oyadir. «Har bir mamlakatda bolalarni tarbiyalash tizimi», deb aytgan edi u, «Xalqning rivojlanish sharoitlari, uning extiyoj va talablari bilan belgilangan». «Hamma uchun umumiy bo‘lgan birligina tug‘ma moyillik borki, tarbiya hamisha shunga tayanishi mumkin: bu biz xalqchillik. deb atagan narsadir. Xalqning o‘zi tomonidan yaratilgan va xalqchillik asosiga qurilgan tarbiya shunday tarbiyaviy kuchga egaki, bunday kuch abstrakt g‘oyalarga asoslangan yoki boshqa xalqlardan olingan, eng yaxshi tizimlarda ham yo‘qdir».

Ushinskiy xalq manfaatlariga muvofiq tuzilgan tarbiya tizimi bolalarda vatanparvarlik va milliy iftixor, mehnatga muxabbat kabi qimmatli psixologik tuyg‘ularni va axloqiy sifatlarni rivojlantirishi va mustaxkamlashini isbotlar edi. U bolalarning ilk yoshlik chog‘idan boshlab xalq madaniyati bilimlarini o‘zlashtirishini, ona tilini egallab olishini, xalq og‘zaki ijodi asarlari bilan tanishishini talab kilar edi. Ushinskiy xalqchillik deb xar bir xalqning o‘ziga xosligini tushunar edi, bu o‘ziga xoslik, o‘sha xalq yashashi va mehnat qilishi lozim bo‘lgan tarixiy taraqqiyot, geografik va tabiiy sharoitlar bilan ifodalanadi. U «Ijtimoiy tarbiyada xalq ruxi haqida» sarlavxali maqolasida tarbiyaning xalqchillik ruxida bo‘lishi kerakligi to‘g‘risidagi taxlilni turli xalqlarda tarixan tarkib topgan alomatlarni xarakterlashdan boshlaydi.

Ushinskiy fransuz, ingliz, nemis va amerika tarbiyasini to‘g‘ri deb hisoblaydi va uni chukur taxlil qiladi. Ayniqsa o‘scha zamondagi reaksiyon nemis pedagogikasini tanqid qilishga mufassal to‘xtaydi. Chorizm shu pedagogika muxlisi adi. Bu pedagogikani mexanik suratda rus tuprog‘iga ko‘-chirishning aqlga mutlaqo muvofiq emasligini Ushinskiy isbot qiladi. K. D. Ushinskiy, rus xalqi tarbiyasining asosiy tomoni bolalarни vatanparvarlik, Vatanga chuqur muhabbat ruhida o‘stirishdan iboratdir, deydi. Ushinskiy tarbiyada xalq ruhining eng yaxshi ifodasi ona tili ekanligini, rus bolalarini o‘qitishda rus tili asos bo‘lishi kerakligini, boshlang‘ich maktablardagi ta’lim ham bolalarni rus tarixi, Rossiya geografiyasi va uning tabiatini bilan muntazam tanishtirilib borilmog‘i kerakligini bir necha bor aytib o‘tadi va buni aniq misollar bilan isbotlab boradi.

K. D. Ushinskiy rus xalqi XVII asr boshida polyak bosqinchilariga karshi kurashda, 1812 yilgi Vatan urushida, 1853-1855 yillarda Qrim kompaniyasidagi qahramonligi bilan o‘zining Vatanga bo‘lgan zo‘r muhabbatini ko‘rsatdi va ko‘rsatmoqda, deb aytdi. Ammo, Ushinskiy fikricha, «Vaqt-vaqt bilan qo‘zg‘aluvchi xaqiqiy arslon quvvat» tuyg‘usi bizda faqat vatanga xavf tug‘ilgan vaqtdagina jo‘sh urib chiqadi. Biroq xalq ruxi bilan sugorilgan tarbiya esa bu vatanparvarlik shaxsning grajdan ijtimoiy burchi ekanligini, uni bajarishda hamisha va kun sayin ko‘rsatib turishga o‘rgatishi kerak deb ko‘rsatib o‘tadi.

Ushinskiy rus xalqining qadrathi ijodiy kuchiga chuqur ishondi, xalq maorifi ishi xalqning o‘z ixtiyoriga berilishi va xalq maorifi xukumatning og‘ir va uning taraqqiysiga to‘sqin bo‘ladigan vasiyligidan ozod etilishi kerak, deb talab qildi. Ushinskiy: «Rossiyaning tarixidan yaxshi xabardor bo‘lgan kishi bir minut ham o‘ylab turmasdan, xalq maorifini xalqning o‘z ixtiyoriga berishi kerak» deb yozgan edi. Ushinskiyning pedagogika tizimida ona tilining tarbiyaviy yutug‘i va ta’limiy ahamiyati ham tarbiyaning asosi bo‘lgan xalqchillik bilan chambarchas borliqligidadir. Ushinskiy o‘zining «Ona tili» sarlavhali ajoyib maqolasida bunday deb yozgan edi: «Xalq tili- uning qadim zamonlardan boshlanuvchi butun manaviy xayotining eng yaxshi, hech qachon so‘lmaydigan, doimo yangidan ochilib yashnab turadigan gulidir». Butun xalq va uning vatani til bilan tirikdir; vatanning ko‘m-ko‘k osmoni, xavosi, tabiat, iklimi, dalalari, tog‘ va vodiylari, o‘rmon va daryolari, bo‘ronlar va momaqaldiroklar bularning hannisasi xalq ijod etgan til orqali ifodalanadi. Ona-Vatan tabiatining chuqur fikr va tuyg‘ular bilan to‘liq sadosi kishining o‘z Vataniga bo‘lgan muxabbatida namoyon bo‘ladi, xalq kuylari va ashulalarida, xalq shoirlari sherlarida yangraydi. Ona-vatan tabiatigina emas, balki xalq manaviy xayotining butun tarixi ham xalqning erkin va sof tili orkali ifodalanadi. Xalq avlodlari birin-ketin yashab o‘taveradi, ammo har bir avlod hayotining natijalarini keyingi avlodlarga til orqali meros bo‘lib o‘tadi.

Har bir avlod o‘z xis-tuyg‘ularini, tarixiy voqealar, diniy etiqod, maslak natijalarini, boshidan kechirgan qayg‘u va xursandchiliklarini ona tili xazinasiga qo‘shadi,- deb uqtiradi.

K. D. Ushinskiyning fikriga ko‘ra ona tili «xali na kitob, na mакtab bo‘lмаган vaqtarda xalqqa ham ta’lim bergen» va madaniyat paydo bo‘lgan vaqtidan buyon xalqni o‘rgatishda davom etayotgan «buyuk xalq murabbiysidir». Ona tili «bizning g‘oyalarni, bilimlarni o‘zlashtirib olishimizda, so‘ngra ularni keyingi avlodlarga berishimizda eng asosiy vositadir. K. D. Ushinskiy ona tilini egallab olishga elementar ravishda o‘rgatishni asosiy vazifa deb hisoblagan edi. «Ona tilini asta-sekin tushunishga doir bu ish, o‘tishning dastlabki kunlaridanoq boshlanishi kerak va insonning butun kamoloti uchun o‘zining birinchi darajada muhimligiga ko‘ra tarbiyaning eng asosiy vazifalaridan birini tashkil ztishi kerak».

Ushinskiyning bolalarga ona tilida ta’lim beruvchi xalq mакtabi haqidagi fikrlari rus xalq mакtabi qurilishida va Chor Rossiyasi sharoitida bolalarни ona tilida o‘qitish, milliy madaniyatni rivojlantirish uchun kurash olib borayotgan, rus bo‘lмаган xalqlarning mакtab ishida katta

ahamiyatga ega edi. Bola, deb hisoblaydi Ushinskiy, ilk yoshlik chog‘idayoq xalq madaniyati belgilarini o‘zlashtira boshlaydi, bularni avvalo ona tilini bilish yo‘li bilan o‘rganadi: «Bola o‘z tevarak-atrofidagi kishilarning ma’naviy xayotiga faqat ona tili vositasida kirib boradi va aksincha, bolaning tevarak-atrofidagi olam fakat o‘sha muhit- ona tili vositasida unda o‘zining ma’naviy tomoni bilan aks etadi». Shuning uchun oilada, bolalar bog‘chasida, mактабдаги та’лим-тарбиявий ишлarning hannasisi ona tilida olib borilishi kerak.

Ushinskiy ilk yoshlik chog‘idan boshlab bolalarning nutqi va tafakkurini rivojlantirishga doir qimmatli maslahatlar berdi, bu maslahatlar hozirgi kunda ham o‘z ahamiyatini yo‘qtGANI yo‘q. U bolalarda nutqning rivojlanishi tafakkurning rivoyaslanishi bilan chambarchas bog‘likligini isbotlab berdi hamda fikr va til ajralmas birlikda bo‘lishini ko‘rsatdi: Til fikrning so‘zdagi ifodasidir. «Til-deb yozgan edi Ushinskiy,-fikrdan chetlashgan biron bir narsa emas, balki, aksincha, unda asoslanayotgan va muttasil undan paydo bo‘layotgan uning organik maxsulidir». Bolalar nutqini rivoyaslantirishdagi asosiy narsa fikrlash qobi-liyatlarini rivojlantirish, o‘z fikrlarini to‘g‘ri ifodalashga o‘rgatishdir. «Tilni fikrdan ajratilgan holda rivojlantirish mumkin emas, xatto uni fikrdan afzalroq qilib rivojlantirish ijobjiy jiqatdan zarardir».

Axloqiy tarbiya maqsadlari va Vositalarni, K.D. Ushinskiy kishi kamolga etgan bo‘lishi, uning jismoniy, aqliy hamda axloqiy jixatdan o‘sishi bir-biriga mos bo‘lishi kerak, deb hisobladi. Shuning uchun u tarbiyani garmonik (har tomondan bir-biriga moslanib) o‘sgan shaxsnинг таркиб topishda ma’lum maqsadga qaratilgan ongli jarayon deb ta’rifladi. Ushinskiy tarbiya ishidagi turli vositalar orasida axloqiy tarbiyaga asosiy o‘rinni berdi. U, «Tarbiyaning asosiy vazifasi axloqiy jixatdan tasir etishdan iboratdir, bu aqlni umuman o‘stirish, boshni bilimlar bilan to‘ldirishdan ko‘ra ham muximroqdir», deb yozgan edi.

Ushinskiyning fikricha, axloqiy tarbiya bolada insonparvarlik, vijdonlilik, rostgo‘ylik, mehnatsevarlik, intizomlilik va ma’suliyatni sezish, kamtarlik bilan birlikda o‘z qadr-qimmatini bilishni o‘stirishi lozim. Tarbiya bolada qatiyy xarakter va iroda, chidamlilik, o‘z burchini sezish tuyg‘usini o‘stirmog‘i kerak. Ushinskiyning tavsiya etgan axloqiy tarbiya tizimida uning xalqchillikka asoslangan butun pedagogik tizimiga muvofiq vatanparvarlik, vatanga fidokorona muhabbat ruhida tarbiyalash asosiy o‘rinni egallaydi. Vatanga muhabbat, deb yozadi Ushinskiy, bu insonning eng kuchli tuyg‘usidir. Axloqiy tarbiya bolalarda odamlarga hurmatt va muhabbat bilan qarashni, ularga nisbatan samimiy, xayrixoh va adolatli munosabatda bo‘lishni o‘stirishi kerak.

Ushinskiy ko‘r-ko‘rona, tayoq intizomiga qarshi norozilik bildirib, bunday deb yozgan edi: «Eski maktabda intizom nixoyatda g‘ayri tabiiy asosga yo mukofotlar va yoki jazolar ularшиб beruvchi o‘qituvchidan qo‘rqish asosiga ko‘rilgan edi. Bu qo‘rquv bolalarni ularga xos bo‘lmagan holatlarga emas, balki zararli holatlarga: sustkashlikka, sinf doirasidagi zerikishga va ikkiyuzlamachilikka olib keldi». Ushinskiy bolalarga nisbatan insoniy munosabatda bo‘lishni talab kildi, ammo bu munosabat nozik tabiatlilik va erkalikni o‘stirmasligi lozim. Pedagog bolalarni o‘z burchi va mas’uliyatini sezish asosida tarbiyalashda ular oldiga oqilonla talablar ko‘iishi lozim. Ushinskiy shaxsiyatparastlik, mansabparastlik, bekorchilik, g‘arazguylik, munofiqlik singari nuqson va kamchiliklarni qattq qoralaydi. Ushinskiyning fikricha, axloqiy tarbiyaning vositalari quyidagilardan iborat bo‘lishi kerak;

1) axloqiy tarbiyada kitob va darslikning o‘rni kattadir.O‘quvchi bu kitoblarda o‘z nutqni o‘stirishni, bilimni umumlashtirishni axloqiy tarbiyalarni egallahni tez o‘rganadi.

2) o‘qituvchining shaxsan o‘zi namuna bo‘lishi kerak.Ushinskiyning obrazli ifodalashicha, «bu narsa yosh qalb uchun quyoshning barakali nuridirki, uni hech bir narsa bilan almashtirib bo‘lmaydi;

- 3) e'tiqodga u juda katta etibor bergen edi;
- 4) o'quvchilarga moxirlilik bilan munosabatda bo'lish (pedagogik odob);
- 5) ogoxlantirish choralar;
- 6) rag'batlantirish va jazolash.

Ushinskiy o'qitishni axloqiy tarbiyaning eng muxim vositasi deb hisoblagan. U ta'lismi va tarbiya o'rtasida mustahkam aloqa bo'lishi zarurligini ta'kidladi. Hamma o'quv jarayoni deb ta'kidlagan edi u, juda katta tarbiyaviy imkoniyatlarga ega, tarbiya ishiga aloqador bo'lgan hannisini kishilar o'zlarining barcha ishlarida, o'quvchilar, tarbiyalanuvchilar bilan bo'ladigan hannisini munosabatlarida buni esdan chiqarmasliklari kerak. Bu jihatdan u ham maktablardagi o'quv fanlari ichida ona tilini ayniqsa yuqori baholadi, hamda bolalar ona tilini egallash bilan faqat bilim olib qolmay, xalqning milliy tuyg'ulariga, uning ma'naviy xayotiga, axloqiy tushuncha va tasavvurlarga ham ega bo'lishlarini ishonarli qilib ko'rsatib berdi.

Ishontirishni Ushinskiy axloqiy tarbiya vositalaridan biri deb hisobladi. Bunda u kishini bezor qiladigan nasihatlar va ko'ndirishlardan (bular ko'pincha bolalar ongiga etib bormaydi) ehtiyyot bo'lishi kerak deb ta'kidlagan edi. Axloqiy tarbiyaning zaruriy sharti bolalarda jamiyat tarixida, insonning rivojlanishida mehnatning vazifasi va ahamiyati to'g'risida to'g'ri tasavvur hosil qilishdan iborat deb ko'rsatgan edi Ushinskiy. U o'zining «Mehnatning psixologik va tarbiyaviy ahamiyati» nomli maqolasida odamning hayotida mehnatning o'rni to'g'risida ajoyib fikrlar bildirdi: «Agar tarbiya kishini baxtli qilmokchi bo'lsa, uni baxt uchun tarbiyalamasligi kerak, balki hayotdagi mehnat uchun tayyorlashi lozim...» «Tarbiya kishida mehnat qilish odatini va mehnatga muhabbat hissini rivojlantirishi kerak; u kishiga hayotda o'zi uchun ish topib olish imkonini berishi zarur». O'qish mehnatdir va mehnat bo'lib qolishi kerak...» Ushinskiy o'quvchilarning o'qishi va hayotining hammasi oqilona tashkil etilgan bo'lishini istar edi: «Har qanday fanning o'qitilishi shubhasiz shunday yo'ldan borishi kerakki, bunda tarbiyalanuvchi hissasiga faqat uning yosh kuchi etadigan miqdordagi mehnat qolsin». Aqliy ishda o'quvchining fikriga shikast etkazish, uni topshiriqlar bilan ko'mib tashlash kerak emas, uni asta-sekin, aqliy ishga o'rgatib borish lozim. Kishining organizmi aqliy mehnatga oz-ozdan, extiyotlik bilan o'rganib borishi kerak, lekin shu tarzda ish ko'rib, undan uzoq davom etadigan aqliy mehnatni oson va organizmiga hech bir zarar yetkazmay bajarish odatini hosil qilish ham mumkin...». o'qituvchi «tarbiyalanuvchini aqliy mehnatga o'rgatib, uni shunday mehnat qiyinchiliklarini engib o'tishga va u tufayli yaratiladigan zavqlanish hissini boshdan kechirishga ham o'rgatadi».

«Aqliy mehnat qilishga odatlangan kishi, bunday mehnat bo'lmasa zerikadi, uni izlaydi va shubhasiz, har qadamda topadi». Ta'limga tarbiyalovchi xarakterini yuqorida gidek tushunishdan kelib chiqib, Ushinskiy o'qituvchini ulug'ladi, uning o'quvchilarga ko'rsatadigan ta'sirini yuqori baholadi. Bu ta'sirni u boshqa vositalar ichida birinchi o'ringa qo'ydi va u boshqa hech qanday didaktik usullar va vositalar bilan almashtirilishi mumkin emas, deb ta'kidladi.

K. D. Ushinskiy, aqliy mehnatni jismoniy mehnat bilan almashtirishga muhim ahamiyat berdi va jismoniy mehnat faqat yokimligina emas, balki, aqliy mehnatdan keyin foydali dam olishdir, dedi. U o'qishdan bo'sh vaqtarda, ayniqsa o'quv yurtlarida, jismoniy mehnatni joriy qilish foydali deb hisobladi. Bularda tarbiyalanuvchilar bog'larga, ekinlarga ishlov berish, duradgorlik va tokarlik qilish, kitoblarni muqovalash, o'z-o'ziga xizmat ko'rsatish va hokazolar bilan shug'ullanishi mumkin. Shu nuqtai nazardan Ushinskiy bolalarning uyinini ham yuqori baholar edi. «...Lekin, deb yozgan edi u, o'zin haqiqiy o'zin bo'lishi uchun bolaning joniga tegib ketmasligi lozim. Bola o'yinga ko'nikib qolishi, sekin-asta, xech bir qiyinchiliksiz va majbur etishsiz uni o'zi bajarishga o'rganish kerak».

K. D. Ushinskiyning mehnatning ahloqiy tarbiyaviy tomoni haqidagi, jismoniy mehnatni aqliy mehnat bilan qo'shib olib borish to'g'risidagi, o'qish va dam olishni to'g'ri tashkil etish haqidagi pedagogik fikrlari hozirgi kunimizda ham qimmatlidir. Ushinskiyning didaktika sohasidagi qarashlari pedagogika tarixida juda katta ahamiyatga egadir. Ushinskiy bola yoshidagi psixologik xususiyatlarni etiborga olib, darsda ko'rsatmalilik tamoyiliga katta ahamiyat berdi. «Bolalar shakllar, ranglar, tovushlar, umuman sezgilar bilan fikrlaydi...»; bundan bolalar uchun ko'rsatmali o'qishning zarurligi kelib chiqadi, «bu o'qish mavxum tasavvurlar va so'zlarga asoslanmay, balki bola bevosita o'zlashtiradigan aniq fikrlarga asoslanadi», - deb yozdi Ushinskiy va psixologiya nuqtai nazardan ko'rsatmali ta'limni asoslab berdi.

Ushinskiy ko'rsatmali ta'limni gnoseologik tomondan asoslab, u bizning bilimlarimizning birdan-bir manbai «tashqi sezgilar orqali beriladigan tajriba» bo'lishi mumkin, deb ko'rsatdi. U: «Biz tashqi dunyodan bevosita o'zlashtirib olgan obrazlar, demak, bizning fikriy qobiliyatimiz ular ustida va ular vositasi bilan ishlaydigan birdan-bir materiallar demakdir» deydi. Ushinskiyning so'zicha, «shunday ta'lim yo'li, yani anqlikdan mavxumlikka, tasavvurdan fikrga o'tish yo'li shunday tabiiy va psixologiyaning shunday aniq qonunlariga asoslanadiki, uning lozimligini ta'limning umuman inson tabiatini, ayniqsa bola tabiatini talablariga muvofiq bo'lishini rad etgan kishilargina etirof etmasliklari mumkin».

Ushinskiy ko'rsatmali ta'lim tamoyillarini prinsipini nazariy jihatdan ishlab chiqishga va uni amalda tatbiq etishga ko'p qimmatli fikrlar kiritdi: U ko'rsatmali ta'lim to'g'risidagi: o'z tushunchasini materialistik asosda ko'rsatib berdi. Ko'rsatmalilikni tushunishda Ushinskiyda Komenskiyga xos bo'lgan bunday ko'rsatmali ta'limga ortiqcha baho berish va xatto bir daraja ko'kka ko'tarish hollari va Pestalotssiyga xos bo'lgan bolalarni tevarak-atrofni o'rabi o'rganan muxit bilan tanishtirishda rasmiylik va bachkanalik hollari yo'q edi. Ushinskiy o'qitish jarayonida ko'rsatmali ta'limga munosib o'rin berdi; u ko'rsatmali ta'lim o'quvchilarning to'la qimmatga ega bo'lgan ma'lumot olishlarini, ularning mantiqiy fikrlashlarini o'stirishni ta'min etadigan shartlarning biridir, deb bildi.

Ushinskiy Pestalotssi taqdim etgan formal mashqlarni rad qilib, bolalarni buyumlar bilan xar tomonlama tanishtirishga xarakat qildi, ular bu buyumlar o'rtasidagi xaqiqiy aloqalarni aniq bilib olishlarini istadi. U, ajoyib yoki xatto buyuk aql- bu «buyumlarni ularning xaqiqiy holatida, ular o'rtasidagi barcha munosabatlarni xar tomonlama ko'ra olish qobiliyatidir», deb yozdi. Ushinskiy ilgari Komenskiy, Pestalotssi, Disterverglar yaratgan ko'rsatmali ta'lim uslublarini yangi usullar bilan ancha kengaytirdi va boyitdi. Masalan, u bolalarga rasmlarga qarab so'zlab berish to'grisidagi ko'rgazmani batafsil ishlab chiqish; suhbat vaqtida foydalanilgan rasmlarni, suhbatlardan olingan ma'lumotlarni mustahkamlash va takrorlash maqsadida sinfning devorlariga osib qo'yish kerak, deb ko'rsatdi.

K. D. Ushinskiy o'zining pedagogik tizimida dars hamda ta'lim usuliga katta ahamiyat berdi. Darsda mashg'ulotlar turlicha bo'lishi mumkin: yangi bilim berish; o'quvchilarning mashhar qiliishi, o'tilganlarni takrorlash, o'quvchilarning bilimini hisobga olish, o'quvchilarning yozma ishlarni bajarishlari.) Har bir dars ma'lum maqsadga qaratilgan, tugallangan bo'lishi va etarli darajada tarbiyaviy xususiyatga ega bo'lishi lozim. Ushinskii bolalar (ayniqsa kichik yoshdagি bolalar) diqqatining nisbatan tez charchashini etiborga olib, mashgulotlarni almashtirib va usullarni xilma-xil silib turishni tavsiya qildi.

Ushinskiy, bolalarda mustaqil ishslash qobiliyatini o'stirish ishiga zo'r ahamiyat berib, o'qituvchi mifiktabda mashg'ulotlar boshlagandayoq mifiktabga yangi kirgan bolalarga darsda mustaqil ishslashning to'g'ri usullarini o'rgatish kerak, buning uchun uning fikrini dastlabki

vaqtarda, bolalar to mustaqil ishlash malakalarini mustaxkam o'zlashtirib olmaguncha, ularga uuga vazifalar berish yaramaidi, deidi. Ushinskiy boshlang'ich ta'lif jarayonida (boshlangich maktabda) tarix, geografiya, tabiiyat fanlaridan, kerakli ma'lumotni ona tili darslarida izohli o'kssh yo'li bilan olib borishni tavsiya etadi, shuningdek, izoxli o'qish jarayonida anglashilmaydigan so'zlar ham tushuntiriladi, tarbiyaviy natijalar chiqariladi va xokazolar. Ammo o'qituvchi bu tushuntirishlar, izohlarga berilib ketib, bolalarning diqqatini o'qilayotgan maqola yoki she'rdan boshqa tomonga burib yubormasligi lozim, chunki o'qishdagi asosiy matn hamisha diqqat markazida bo'ladi. Ushinskiy «Rus tilini dastlabki o'qitish» (1864) sarlavhali ajoyib maqolasida bir qancha qimmatli uslubiy ko'rsatmalar berdi. Uning fikricha, bu o'qitishning uchta vazifasi bor:

- 1) bolaning nutqini o'stirish,
- 2) bolalarni rus tilining xazinalaridan ongli suratda foydalanishga o'rgatish va 3) tilning mantiqini (grammatikasini) o'zlashtirish. Bu uch vazifa bir vaqtda, birlikda bajariladi.

Ushinskiy nutqni o'stirish uchun muntazam suratda dastlab og'zaki, so'ngra yozma mashqlar o'tkazishni tavsiya etadi. Mashqlar asta-sekin murakkablasha borishi kerak. o'qituvchining nutqi katta ahamiyatga ega. Ikkinci vazifaning bajarilishiga xalq poeziyasini, badiiy adabiyotning eng yaxshi namunalarini o'rgatish yo'li bilan erishiladi. Bolalarga o'qish lozim bo'lgan badiiy asarlar juda ham sinchiklab, diqqat bilan tanlanishi kerak. U asarlar badiiy jixatdan yuksak, bolalarning tushunishi uchun qulay bo'lishi, bolalarda tetiklik, g'ayrat, xushchaqchaqlikni yuzaga keltirish lozim.

Ushinskiy bolalarni ertaklar, xalq dostonlari, xalq ashulalari, maqollar, topishmoqar bilan tanishtirishga katta etibor berdi. Rus yozuvchilarining asarlaridan Pushkin, Krilov, Lermontov, Kolsov va boshqalarning bolalarbop tanlangan asarlarini tavsiya qildi. Ushinskiy tilning mantiqi sifatida fammatikaga zo'r ahamiyat berib, xaddan oshib ketishiga: bir tomonidan, quruq grammatikachilik, ya'ni ortiq darajada grammatikaga berilib ketishdan, ikkinchi tomonidan, grammatikani nazarga ilmaslik, unga etarli baho bermaslikdan saqanishni maslahat berdi. Grammatikadagi xar bir qoida tilning bolalarga ma'lum bo'lgan va turmushda ishlatilib turgan shakllaridan natija sifatida chiqarilishi kerak. Bolalarga grammatika qoidalari asta-sekin mashqlar ishlatish yo'li bilan o'rgatish kerak degan. Rossiyada o'qishga o'rgatishda tovush metodini joriy qilish va keng tarqatishda Ushinskiyning xizmati katta bo'ldi. Ushinskiy bu usulini turli xillaridan (analitik, sintetik, analitik-sintetik) yozuv va o'qishga o'rgatishda analitik-sintetik tovush usulini tavsiya qildi va o'zining «Rodnoe slovo» («Ona so'zi») darsligining dastlabki darslarini shu asosda tuzdi. Bu darslik uzoq yillar

Aqliy mehnatni eng og'ir mehnat desa bo'ladi. hayol surish oson va yoqimli narsadir, ammo o'ylash ancha qiyin ish. Faqat bolalargina emas, katta yoshdagi kishilarda ham miyani ishlatishdan qochish xollari ko'p uchraydi. Bola bir necha daqiqa jiddiy fikrlashdan ko'ra kun buyi jismoniy mehnat qilishni yoki kitobning bir betini oshib qo'yib, aql ishlatmay, soatlab quruq yod olishni afzal ko'radi.

Tarbiyalanuvchining dam olishini ham ana shu jixatdan foydali yo'sinda tashkil qilish mumkin. Aqliy mehnatdan keyin dam olish, xech ish qilmay, vaqtini bekor o'tkazish degan so'z emas, balki ishning turini o'zgartirishdir. Aqliy, mehnatdan keyin jismoniy ish qilish ko'ngilli va foydalidir. Dam olishning bunday yo'li g'oyat foydaliligi Germaniyadagi ko'pchilik yopiq o'quv yurtlarida to'g'ri tushuniladi, ulardagи tarbiyalanuvchilar o'qishdan bo'sh vaqtlarida atayin belgilangan ishlar: xo'jalik ikir-chikirlari, sinfxonalarini tozalash, bog' yoki ekinzorlarda ishslash, duradgorlik, tokarlik, kitoblarni muqovalash va xokazolar bilan bajoni dil shug'ullanadilar. Bu ishlarni tanlash tarbiyalanuvchining mayl va xavasiga zid bo'lmashligi kerak, ana shundagina ishning

o‘zi xaqiqiy va soyl-dam olish bo‘ladi. Tarbiyalanuvchilarning yoshiga qarab o‘yin uchun ham vaqt berilishi, ammo u chinakam o‘yin bo‘lishi, bolaning joniga tegib bezdirmasligi, ishga o‘tib talab qilinganda bola uni majburiyatsiz bemalol tashlab ketishga asta-sekin odatlanishi kerak. Hammadan ham tarbiyalanuvchi qo‘lida bir ish, boshida bir fikr yo‘q bekorchi odamlar kabi o‘z vaqtini bekorga laqillab o‘tkazishga o‘rganmasligi lozim, chunki qo‘l ham, miya ham mashg‘ul bo‘lmagan paytda insonning fikri va ahloqi buziladi. Yoshlikdan o‘rganilgan bu yomon odat keyinchalik ulfatchilik bilan vaqtini bekor o‘tkazishga aylanib qoladi.

Ushinskiy, Komenskiy va Pestalotssi kabi buyuk pedagoglar ta’limning didaktik jixatlarini quydagicha belgilaydilar: Ta’limning bolalar kuchiga mosligi va izchilligi. Bu qoidaga rioya etishda bolani o‘quvmashg‘uloti bilan xaddan tashqari band qilmaslik kerak. Ta’limning ko‘rsatmaliligi, ongliligi va puxta o‘zlashtirilishi. Dars jarayonida ana shu didaktik qoidalardan o‘rnida foydalanish uning sifati va samaradorligini oshiradi. Ushinskiy darsni o‘quvchilar ta’limiy faoliyatini to‘g‘ri yo‘lga qo‘yishning shartlaridan biri deb hisoblagan va sinf darslarini o‘ziga xos xususiyati, o‘quvchilar guruxi, uning doimiyligi, maktabning asosiy buginini tashkil etuvchi sinfdan iboratligini takidlagan. Sinfdagagi mashg‘ulotlarni kat’iy jadval asosida olib borish, o‘qituvchi hama o‘quvchilar bilan umumiyyatini mashg‘ulot olib borishi va bunda har bir o‘quvchi bilan yakka tartibda mashg‘ulot ham o‘tkazishi, uning etakchilik vazifasini bajarishi zarurligini uqtirgan va darslarni yangi bilim berish, mashq qilish, takrorlash, o‘quvchilar bilimini hisobga olish darslari va boshqa turlarga bo‘lgan edi.

K. D. Ushinskiy «Pedagogik adabiyotning foydasi» nomli asarida ota-onaning tarbiyachilik san’ati, mahorati, maqsad va vazifalarini ham asoslab berdi. Yaxshi tarbiya olgan odam, degan tushuncha juda keng bo‘lib, uni xar kim xar xil tushunadi. Har qanday ota-ona o‘z bolasiga xar jixatdan yaxshilik istaydi, lekin uning mazmunini turlicha tushunadi. Ota-onalar o‘z bolalari uchun munosib tarbiya yo‘lini belgilash uchun farzandlarini chuqur o‘rganishi, ularning xoxish-istikclarini bilishlari kerak. Bola go‘daklik paytida tevarak-atrofdaga narsa-xodisalar haqida juda yorqin va aslo unutilmaydigan taassurotlar oladi. Oilada bola bilan tarbiyachi o‘rtasida uzviy va samimiy munosabat o‘zining tabiiyligi va oddiyligi, mazmundorlita, iliqligi, xech qanday rasmiyatchilikning yo‘kliga bilan ajralib turishini hisobga olib Ushinskiy oila tarbiyasiga yuqori baho bergen edi.

Ushinskiy ayol kishining pedagogik qobiliyatlarini hamda tartib-qoidalarni yaxshi ko‘rish, mehribonlik, matonatlilik, intizomlilik, sabr-toqatlilik, diqqatini bir erga to‘plab olishlik, odoblilik, didli-farosatlilik bolalarga nisbatan tug‘ma muhabbat singari xarakter xususiyatlarini e’tirof etib, oila tarbiyasida onaning vazifasi g‘oyat katta ahamiyat berar edi. Bu xususiyatlarining o‘zi ayolga onalik burchlarini ado eta olish uchun aslo kifoya qilmasligini Ushinskiy yaxshi tushunar edi. Ushinskiy barcha ayollarining pedagogikaning o‘rganishlariga alovida ahamiyat beradi. Bu pedagogikaning ayollar litseylari yuqori sinflarining o‘quv dasturlariga kiritish g‘oyasini ilgari suradi. u shunga bag‘ishlab pedagogika dasturini tuzdi va darslik yozmoqchi bo‘ldi. Ushinskiy, qizlar pedagogikadan tashqari fiziologiya, psixologiya va gigienani ham o‘rganishlari lozim, shundagina bo‘lajak ona inson haqidagi mukammal bilimlarini egallab bolalarni muvaffaqiyatli tarbiyalay oladi, degan xulosaga keladi.

Ushinskiy oila tarbiyasiga yuqori baxo berib, oila tarbiyasi ota-onalarning xususiy ishi emas, balki ularning fuqarolik burchi deb qaradi. Ushinskiy bolalar tarbiyasi va ta’lim haqida g‘amxo‘rlik qilishni butunlay maktab zimmasiga yuklab qo‘yishga intiladigan ota-onalarni qoraladi. Shu munosabat bilan u bunday deb yozgan edi: «Ota-onalar bolalarni tarbiyalaganlaridan keyin tarbiyani kuzatib borishdek muqaddas burchdan qutulmaydilar». Shu bilan birga, Ushinskiy oila tarbiyasi ijtimoiy tarbiyaga uzviy aloqador bir narsa, unga xalq umumiyyatini ajralmas

qismi deb qaradi: «Ijtimoiy tarbiya xalq uchun o‘zining oila tarbiyasidir. Ijtimoiy tarbiya masalalari hannisasi uchun ijtimoiy masalalar va xar bir kishi uchun oilaviy masalalar bo‘lib qolgan taqdirdagina u xaqiqiy ijtimoiy tarbiya bo‘lishi mumkin». Bunda oila poydevor qo‘yib, maktab shu poydevor ustiga imorat soladi. Oilan bilan maktab bir-biriga o‘zaro yordam qilgan taqdirdagina umumiy yutuqqa erishish mumkin.

Ushinskiyning ota-onalar ta’lim-tarbiyaga oid bilimlar olishlari zarur, degan fikri goyat qimmatli fikrdir. U bunday deb yozgan edi: «Ota-onalar o‘z bolalaridan nimalarni talab etishlari mumkinligi haqida to‘g‘ri va aniq tushunchalarga ega bo‘lmog‘lari kerak». Ular «tarbiyaning bo‘lajak muvaffaqiyatlari va muvaffaqiyatsizliklarining dastlabki urug‘larini sochadilar. Bunda ular uchun ta’lim-tarbiyaga doir bilim olishning qanchalik muxim ekanligini tushuntirib o‘tirishning xojati yo‘q».

K. D. Ushinskiyning tarixiy xizmati shundan iboratki, u didaktika o‘qitish nazariyasining psixologik asoslarini o‘sha vaqtagi ilmiy muvaffaqiyatlarga muvofiq ravishda bayon qilib berdi. U qanday qilib ta’lim jarayonida mashqlar yo‘li bilan bolalarning faol diqqatini rivojlantirish, qanday qilib ongli xotirani tarbiyalash, takrorlash yo‘li bilan o‘quv dasturlarini o‘quvchilar ongada mustahkamlash (bu ta’lim jarayonining uzviy qismidir) haqida qimmatli ko‘rsatmalar berdi. Takrorlash, deb hisoblaydi Ushinskiy, «unutilgan narsalarni qayta tiklash (agar biror narsa unutilgan bo‘lsa, yomon-da)» uchungina kerak emas, «balki unutib qo‘yish mumkinligining oldini olish uchun ham» zarurdir; o‘qitish ishida olg‘a qo‘yilgan har bir qadamda o‘tilgan bilimlarga tayanish kerak. Ushinskiy tarbiyalovchi ta’limning eng muhim didaktik tamoyillarini: Ko‘rsatmalilik, uzviylik va izchillik, o‘quvchilarning o‘quv dasturini asosli ravishda va puxta o‘zlashtirib olishi, o‘qitish usullarining xilma-xilligini psixologik nuqtai nazardan asoslab berdi. Shuni ta’kidlash lozimki, K. D. Ushinskiy o‘qituvchining mehnati va uning tarbiyalanuvchi shaxsga ta’sirini yuqori baholadi. Ushinskiy Rossiyada o‘qituvchilar tayyorlash tizimini birinchi bor ishlab chiqdi.

Nazorat savollari:

1. L.Tolstoy asarlarining o‘ziga xosligi falsafiy qarashlar.
2. Ta’lim va tarbiyaning birligi va K. D. Ushinskiyning g‘oyalari?
3. Ta’lim jarayonida ko‘rsatmalilik, uzviylikning o‘zaro bog‘liqligini aytинг?
4. K. D. Ushinskiyning tarixiy xizmati haqida tushunchalaringiz?

2.9. Hozirgi davrda jahon mamlakatlari ta’lim tizimi va pedagogika fani rivoji

Tayanch tushunchalar: AQSH, Yaponiya, Janubiy Korea, Fransiya, Germaniya ta’lim tizimi, global tendentsiyalar, Xalqaro loyihalar, ta’lim dasturlari

Jahon mamlakatlari ta’lim tizimi. Dunyo ta’lim makonining yuzaga kelishi, faol integratsion jarayonlar, ta’limni “inson kapitali” sifatida e’tirof etilishi, ma’lumot haqidagi diplomlarning dunyo bo‘ylab tan olinishi chet el tajribasini o‘rganish jarayonini tezlashtiradi.

1997 yilda XTSK (Xalqaro ta’lim standart klassifikatsiyasi) yangilandi. Unda yettita bosqich ko‘rsatilgan. 0 – maktabgacha ta’lim; 1 – boshlang‘ich ta’lim; 2 – o‘rta ta’limning birinchi bosqichi; 3 – o‘rta ta’limning ikkinchi bosqichi; 4 – o‘rta ta’limdan keyingi ta’lim (oliy ta’lim emas); 5 – oliy ta’limning birinchi bosqichi; 6 – oliy ta’limning ikkinchi bosqichi – oliy ta’limdan keyingi ta’lim.

Jahon ta’lim tizimining ko‘p omilli ko‘rinishga egaligi metablokli, makroregional va alohida davlatlarda ta’lim tizimini tahlil etishga imkon beradi. Jahon ta’lim tizimining o‘zaro aloqadorligi va o‘zaro harakati belgilariga ko‘ra regionlarni bir necha turga bo‘lish mumkin:

Birinchi turga integrasjion jarayon generatorlari hisoblangan regionlar kiradi. Bunday regionga eng yorqin misol sifatida G‘arbiy Yevropani keltirish mumkin. Birlik g‘oyasi 1990 yillardan G‘arbiy Yevropa davlatlarida ta’lim islohotlarining asosiga aylandi. Birinchi turga mansub regionlarga shuningdek, AQSh va Kanada kabilarni ham kiritish mumkin. Jahonda integratsion jarayonlarning generatori sifatida yangi Osiyo-Tinchokeani regioni ham shakllanmoqda. Unga Koreya, Tayvan, Singapur va Gonkong, shuningdek, Malayziya, Tayland, Filippin va Indoneziya kabi davlatlarni kiritish mumkin.

Ikkinchi turga integratsion jarayonlarga muvaffaqiyatli javob qaytarayotgan hududlar tegishli. Birinchi navbatda bu Lotin Amerikasi davlatlaridir. Tarixda bo‘lgani singari bugungi kunda ham Lotin Amerikasiga integratsion o‘choqlar zonasi sifatida AQSh va G‘arbiy Yevropa tomonidan ta’sir ko‘rsatilmoqda.

Uchinchi turga ta’lim jarayoni integratsiyasiga kam e’tibor qaratayotgan regionlar kiradi. Mazkur guruhga Saxara janubidan boshlab Afrika davlatlarining katta qismi, janubiy-Sharqiy Osiyoning qator davlatlari, Tinch va Atlantika okeani havzasidagi uncha katta bo‘lmagan orol davlatlarini kiritish mumkin. Afrika davlatlarida maktab ta’limining davomiyligi minimal daraja – 4 yildan kam. Mazkur hududlarda aholining ko‘philigi savodsiz. Masalan, janubiy Saxarada yashovchi 140 mln afrikalik savodsizligicha qolmoqda. Maktab ta’limi davomiyligining eng pastligi Nigeriyada – 2,1 yil, keyin Burkina-Fasoda – 2,4 yil, Gveniyada – 2,7 yil, Jibutida – 3,4 yil.

XX asrning oxiriga kelib qator iqtisodiy, siyosiy, ijtimoiy sabablarga ko‘ra ta’limning uzuksizligi va integratsion jarayonlarda og‘ishlar kuzatilayotan hududlar ajratib ko‘rsatildi. Bunday hududlarga arab davlatlari, Sharqiy Yevropa va Sobiq SSSR davlatlari kiradi. Arab davlatlarida ichki integratsiyaga tayanadigan to‘rtta subregionni shakllantirisha intilish kuzatilmoqda. Bu hududlarga: Mag‘rib (Liviya bilan birga), Yaqin Sharq (Misr, Iroq, Suriya, Livan, Iordaniya), Fors ko‘rfazi (Saudiya Arabiston, Quvayt, BAA, Qatar, Ummon, Baxrayn), Qizil dengiz bo‘yi va Mavritaniya davlatlari.

Iqtisodiy rivojlangan davlatlar ta’lim tizimi. Rivojlangan xorijiy davlatlarda ta’limning mamlakat ichki siyosatiga faol tasir etadigan ijtimoiy jarayon ekanligining e’tirof qilingani haqiqatdir. Shu tufayli ham rivojlangan mamlakatlarda maktab ehtiyojini iqtisodiy ta’minalashga ajratilayotgan mablag‘ miqdori yildan-yilga oshib bormoqda.

AQSh, Yaponiya, mamlakatlarida ta’lim tarbiya tizimi, mazmuni va rivojlanishi.

Amerika Qo‘shma Shtatlarida ta’lim tizimi

Amerika Qo‘shma Shtatlarida bolalar 6 yoshdan 17 yoshgacha 12 yil o‘qiydilar. **Ta’lim tizimi quyidagicha tashkil etilgan:**

1. 3 yoshdan 5 yoshgacha maktabgacha tarbiya muassasalarida.
2. Boshlang‘ich muktab. Bu bosqich 1-5-sinflarni o‘z ichiga oladi.
3. To‘liq boimagan o‘rta muktab. Bu bosqich 6-8-sinflardan iborat.
4. Yuqori muktab. Bu bosqich 9-11-sinflardir. Mazkur yuqori muktab bilan Oliy ta’limni aralashtirmaslik kerak.

Amerika muktablarida 9-sinfgacha asosiy e’tibor matematikaga emas, balki tabiiy fanlarga qaratiladi. O‘quvchilar uchun yagona, majburiy dar-sliklar, qo‘llanmalar yo‘q. Muktablarida texnikaviy jihatdan yaxshi jihozlangan, sinflar kompyuterlashtirilgan. Har bir muktabda

boshlang‘ich sinf o‘quvchilarini tashiydigan maxsus avtobuslar, stadionlar, turli laboratoriylar bor. Maktablarning aksariyati davlat ixtiyorida bo‘lib, davlat mablag‘i bilan ta’minlanadi. Shaxsiy maktablar ham anchagina. Katta shaharlarda yashovchi o‘ziga to‘q ota-onalar farzandlarini shaxsiy maktablarga berishga harakat qilishadi. Shaxsiy maktablarda o‘qitish pullik. Washington shahridagi shaxsiy maktabda bolani o‘qitish uchun bir yilga taxminan o‘n ming dollar to‘lash kerak. Bunday maktablarda boy oila farzandlari ta’lim oladilar. Shaxsiy maktablarning har biri o‘ziga xos xususiyatlarga, maxsus dasturlarga, maxsus o‘qituvchilarga ega. Bunday maktablarda sinfda o‘qiydigan o‘quvchilar soni kam boladi. Shaxsiy makablarda boshlang‘ich sinflardan boshlab estetik tarbiyaga, san’atga alohida e’tibor beriladi.

Amerika davlat maktablarining yuqori sinflaridagi o‘qish-o‘qitish tizimi biznikidan tubdan farq qiladi. Yuqori sinflaridagi har bir o‘quvchiga alohida o‘qituvchi-murabbiy biriktiriladi. U shu o‘quvchining qobiliyati, qiziqishlarini sinchiklab o‘rganib, faqat shu o‘quvchiga uchun alohida reja tuzib, uning o‘qishiga rahbarlik qiladi. Masalan, 9-sinf o‘quvchisi bir fandan, deylik, kamyodan kuchli bo‘lsayu, chet tilidan oqsasa, bu o‘quvchiga 9-sinfda o‘ninchisinf rejasi bo‘yicha kamyoni o‘rganishga ruxsat etiladi. U chet tilini 9-sinf hajmida yoki engillashtirilgan reja bo‘yicha o‘rganishi mumkin. Kamyodan yoki matematika, biologiya, fizika va boshqa tabiiy fanlardan mакtab rejasini muddatidan oldin tugatgan, barcha kontrol ishlarini topshirgan o‘quvchiga mакtabda o‘qib yurgen vaqtidayoq shu fanlar bo‘yicha o‘zi kirmoqchi bolgan kollejning birinchi kursi imtihonlarini ham topshirishiga imkoniyat yaratiladi.

Amerikaning yuqori maktablarida shunday o‘qituvchilar borki, ular kollejlarning birinchi kurslarida o‘qitiladigan ma’lum fanlardan dars berishlari hamda imtihon olishlari shart. Amerika maktablarida bitirish imtihonlari yo‘q. Oliy o‘quv yurtlariga kirish uchun bizdagidek kirish imtihonlari olinmaydi. Biroq har bir abiturient oliy o‘quv yurtiga kirish uchun matematika va ingliz tilidan sinov (test) topshiradi. Bunday testlar Amerikada har yili 3-4 marta o‘tkaziladi. Sinov savollari kitob shaklida har yili chop etiladi. Ularda mingga yaqin mashqlar, masalalar va ular-ning echimlari ko‘rsatiladi. Sinflarda qanday savollar bolishi bizga o‘xshab sir tutilmaydi, balki ochiq-oydin «matematika va ingliz tilidan bu yil mana shu savollarga javob berish lozim» deb ko‘rsatiladi. O‘quvchilar bu kitobni olib, kirish sinovlariga tayyorlanadi.

Amerikada talabalar matematika va irigliz tilidan kirish sinovlarini 10-12 sinflarda o‘qib yurgen vaqtlarida, o‘zlariga qulay paytda topshira oladilar.

Amerika ohy o‘quv yurtlariga kirish uchun belgilangan sinov (test)lar ikki xil bo‘ladi:

S4Z(Sxolastik aptityud test);

AKX. (Amerikan kollej test) sinovlari.

SAT sinovlari murakkabroq bo‘ladi. Mashhur universitetlarga kirish uchun SAT sinovlarini albatta topshirish shart.

Bulardan tashqari Murakkablashtirilgan sinov ham bor. Bu sinovni oliy maktablarga kirayotgan barcha talabalar topshirishi shart emas. Mabodo biror talaba shu murakkablashtirilgan sinovlarni topshirib universitetga kirsa, u talabaga maxsus stipendiya beriladi. Amerikaning eng katta boyligi — bu aql. Aql bu mamlakatda qadrlanadi. A’lochi talabalar o‘quv yurtlarining faxri sanalgani sababli ham, ularga turli yo‘llar bilan yordam berish, stipendiyalar tayinlash orqali ularni o‘quv yurtlarida saqlashga harakat qiladilar. O‘zi tanlagan sohada yutuqlarga erishayotgan talabalar ro‘yxati har yili alohida kitob bobida nashr etib turiladi. Bundan maqsad mazkur soha bilan qiziquvchi kompaniyalaming e’tiborini bo‘lajak olimlarga qaratishdir.

Yuqorida sanab o'tilgan sinovlarning natijalari va yuqori sinflarda barcha fanlardan olgan baholarining o'rtacha miqdori talabani universitetga qabul qilish yoki qilmaslik uchun asos hisoblanadi.

Amerika kollejlari ikki va to'rt yillik bo'lib, ikki yillik kollejlarni bitirgan talaba oliy ta'limga pog'onasidagi birlamchi darajaga ega bo'ladi. To'rt yillik kollejlarni tugatgan talabalar bakalavr darajasini olib, ohy ma'lumotning birinchi pog'onasiga erishadilar. To'rt yillik kollejlar bizning to'rt yillik institut va ayrim universitetlarga mos keladi. Amerika universitetlari tarkibiga ikki va to'rt yillik kollejlar, ilmiy-tadqiqot markazlari hamda ikkinchi bosqich ohy ma'lumot beruvchi o'quv yurtlari kiradi.

Ikkinchisiz oliy ma'lumot beruvchi o'quv yurtlari bizning aspiranturaga to'g'ri keladi. Bu o'quv yurtiga kirish uchun ikki fandan imtihon topshirilishi shart. O'qishni muvaffaqiyatlari bitirgan talaba magistrlik darajasini oladi. Magistrlik ilmiy darajasini olgan talaba doktoranturaga kirishi mumkin. Amerikada doktoranturaga kirish uchun faqat mutaxassislikdan jiddiy imtihon topshiriladi. Imtihon komissiyasi tarkibida talabaning bo'lajak ilmiy rahbari ham ishtirok etadi. O'qishni muvaffaqiyatlari bitirib, dissertatsiya yoqlagan talaba doktorlik ilmiy darajasini oladi. Ijtimoiy fanlardan doktorlik dissertasiyasi yoqlagan talabalarning hammasiga «falsafa doktori» ilmiy unvoni beriladi. AQSH maktablari—oliy maktabgacha mana shunday bosqichlarga ega.

Yaponiyada ta'limga tizimi

Yaponiya ta'limga tizimi shakllanishi 1867-1868 -yillari boshlangan. Yaponiya o'z oldiga ikki vazifani: boyish, va G'arb texnologiyasini Yaponiya ishlab chiqarishiga kiritish masalasini qo'yadi va bu ishni amalga oshirish uchun birinchi galda ta'limga tizimini tubdan o'zgartirish harakatiga tushadi.

1872 -yili «Ta'limga haqida Qonun» qabul qilinib yapon ta'limi G'arb ta'limi bilan uyg'unlashtirildi. 1908 -yili Yaponiyada boshlang'ich ta'limga majburiy 6 -yillikka aylantirildi. 1893 -yili kasb yo'nalişidagi dastlabki kollej paydo boldi.

1946 -yili qabul qilingan Konstitusiya fuqarolarning ta'limga sohasidagi huquq va burchlarini belgilab berdi. Unda barcha bolalar bepul umumiy ta'limga olishlari shart ekanligi belgilab qo'yilgan. Hozirgi zamonda yapon ta'limga tizimlarining tarkibi quyidagicha: bog'chalar, boshlang'ich muktab, kichik o'rta muktab, yuqori o'rta muktab, oliy ta'limga tizimlariga kiruvchi o'quv yurtlari. Bolalar yosh xususiyatlariga qarab 3, 2, 1 yillik ta'limga kurslariga jalb qilinadi. Yaponiyada maktabgacha ta'limga muassasalarining 59,9% xususiy, 40,8% munisipal, 0,3% davlatnikidir. Majburiy ta'limga. Ta'limga tizimi pog'onasi 6 yoshdan 15 yoshgacha bo'lgan bolalarni o'z ichiga oladi. 6 yillik boshlang'ich ta'limga va 3 yillik kichik o'rta muktab, 9 yillik majburiy ta'limga tashkil etadi. Darsliklar bepuldirlar. Muxtoj oilalarning bolalari bunda qo'shimcha tarzda bepul nonushta, o'quv qurollari, tibbiy xizmat bilan ta'minlanadi. Zarur boigan taqdirda ularning oilalariga ham moddiy yordam ko'rsatiladi.

Yuqori bosqich o'rta muktab 10,11,12 sinflarni o'z ichiga oladi, bunday maktablarning kunduzgi, sirtqi va kechki bo'limga mavjud bo'lib o'quvchilarining 95% kunduzgi maktablarda o'qiydilar.

Yaponiyada o'quv yili 240 kun (AQSH 180).

Dorilfununlarga katta o'rta muktabni yoki 12 -yillik oddiy muktabni tugatgan o'quvchilar qabul qilinadi. U erda 460 ta universitet bo'lib, 95 tasi davlat tasarrufida, 34 tasi munisipal, 331 tasi xususiy, 1-toifadagi universitetlarda har bir o'qituvchiga 8 nafar, 2-toifali universitetlarda esa 20 tadan talaba to'g'ri keladi. Universitetlarga qabul qilish ikki bosqichga bo'linadi: 1-bosqichi turar

joyda o'tkaziladi: buning uchun abiturientlar yapon, eski yapon tili, matematika, fizika, ximiya, jamiyatshunoslik, tarix bo'yicha test sinovlaridan o'tadilar.

Bu sinovlardan o'tgan o'quvchilar universitetlarga yo'llanma olib qayta sinovdan o'tadilar. Xususiy universitetlarga esa to'g'ridan-to'g'ri test topshiriladi. Bir qator xususiy universitetlar o'zining uzluksiz shaxobchasiga esa (bog'chadan boshlab hamma bosqichlarni qamrab oladi). Universitetdan talabalarни haydab yuborish mumkin emas. Lekin o'qish muddatini cho'zish mumkin (4 -yillik o'qish 5-6 -yilgacha cho'zilib ketishi mumkin).

Kollejlar: kichik kollej, texnik kollej va maxsus kollejlarga bo'linadi.

Uni bitirgan talabalar bakalavr diplomini olib universitetning 3 yoki 4 kurslariga qabul qilinadi.

2. Janubiy Korea, Fransiya, Germaniya, mamalakatlarda ta'lif tarbiya tizimi, mazmuni va rivojlanishi.

Janubiy Koreyada ta'lif tizimi

Janubiy Koreyada ta'lif haqidagi Qonun 1948 -yili qabul qilingan. Ta'lif tizimiga asos qilib an'anaviy g'arb modeli olingan: 6 yil - quyi maktab, 3 yil - o'rta, yana 3 yil - oliy maktab; so'ngra to'rt yillik kollej va bakalavr unvoni beriladi; tanlangan fan yana 2 yil chuqur o'rganilgandan so'ng magistr unvonini olish mumkin. Fan doktori bolish uchun yana 3 yil vaqt sarflash lozim.

Mamlakatda oliy o'quv yurtlarining ishlari yaxshi yo'lga qo'yilgan. Koreyada 104 ta oliy o'quv yurti bo'lib, ularning 80 foizi xususiydir. Har yili bitiruvchilarining 40 foizi o'qishga kiradi. Talabalar soni bo'yicha Koreya dunyoda birinchi o'rinda turadi. Lekin maktabgacha ta'lif muassasalari ehtiyojni qondira olmayapti. SHuning uchun 1982 -yilimaktabgacha tarbiya haqida qonun qabul qilingan. Bu erda tarbiyaga bolalar bog'chasida asos solinishini yaxshi tushunishadi. SHu tufayli bu tarmoq keyingi yillarda 60 foizga kengaydi. Bunda diniy tashkilotlarning hissasi katta.

Boshlang'ich maktab masalasiga kelganda (bu maktabga olti yoshli-lar kelishadi) sinflarning tig'izligini kuzatish mumkin. Har sinfda 50 nafargacha bola o'qiydi. Dars nagruzkalari ham ko'proq. O'yinlar dam olish o'quv dasturiga kiritilgan. SHuning uchun dam olishga imkoniyat bor.

Boshlang'ich maktabda dars 40 minut o'rta maktabda esa 45 minut. Oliy maktabda darsning davomiyligi 50 minutga teng. Bu erda ikki muhim jihatga to'xtalib o'tish zarur. Oliy maktabga, albatta, kirish imtihonlari topshiriladi va o'qishlar pullik.

Boshlang'ich maktabda 9 ta fan o'qitiladi. Koreys tilini o'rganishga alohida e'tibor berilib arifmetika hamda ijtimoiy fanlar o'qitiladi.

O'rta maktabda fanlar yana 4 taga ko'paytirilgan. 7-sinfdan boshlab chet tillar o'rgatiladi. Mamlakatda ingliz tiliga e'tibor kuchli. Ko'pchilik bu tilda bemalol gaplasha oladi. Chet tillarni o'qitishga haftasiga 4—5 soat ajratilgan. Koreyslar yana bir tilni — klassik xitoy tilini majburiy ravishda o'rganadilar. 8-sinfdan boshlab Xitoy tarixi o'rganiladi.

Hunar maktablari Koreyada 600 tani tashkil etadi. Bu maktablarning 45 foizi bolajak mulkdorlarni tayyorlaydi, 23 foizida texnik kasb egalari yetishib chiqadi. Qolgan maktablarda dengizchilik, qishloq xo'jalik ixtisoslari o'zlashtiriladi. SHunisi diqqatga sazovorki, bu maktablarga korxonalar otaliq qildilar. Ta'lif haqidagi qonun talabalaridan biri shudir.

Koreyada ham alohida iqtidorli bolalarga e'tibor kuchli. So'nggi yillarda 5 ta sport, 6 ta ilmiy maktab ochilgan. Jismoniy tarbiyaning rivojlanishiga Seul olimpiadasi katta ta'sir ko'rsatgan.

Koreyada nogironlarga ko'rsatilayotgan g'amxo'rHkni har qadamda kuzatish mumkin. Aytaylik, bu erda aravachalar yordamida harakatlanuvchilar uchun yer osti liftlari mayjud, maxsus jihozlangan past qilib qurilgan telefon-avtomatlardan nogironlar bemalol foydalanadilar,

rivojlanishdan orqada qolgan bolalar uchun maxsus maktablar mavjud. Bu maktablarning aksariyati xususiy yoki diniy tashkilotlarning xayriya mablaglari hisobiga qurilgan. Davlat maktablarida din o‘qitilmaydi. Lekin 3-sinfdan boshlab «Odobnama» kabi maxsus fan joriy etiladi. Bu fan 12-sinfgacha haftasiga 2 soatdan o‘qitiladi.

Maktablar uchun o‘qituvchi kadrlar tayyorlashga ham e’tibor katta. Koreyadagi barcha talabalarning 6,5 foizi bo‘lajak pedagoglardir. Mamlakatda 11 ta o‘qituvchilar kolleji mavjud. Har bir provinsiya o‘zkollejiga ega. Boshlang‘ich sinf o‘qituvchisi bo‘lish uchun 2 yil o‘qish talab qilinadi. Fan o‘qituvchisi birmuncha ko‘proq o‘qiydi.

Janubiy Koreyada ta’limning obro‘sni naqadar kattaligini quyidagi misoldan ham ko‘rsak bo‘ladi:

Soliqlar tizimida ta’limiy soliq joriy qilingan: ishlab chiqaruvchilar foydaning ma’lum foizini maorifga yuboradilar. Davlat byudjetining 24 foizi ta’limga sarflanadi.

Fransiyada ta’lim tizimi

Fransiya ta’lim tizimi ham qadimiy va boy tarixga ega. Bu mamlakatda «Ta’lim haqida»gi Qonun dastlab 1955 -yili qabul qilinib, 1975 -yili unga qator o‘zgartirishlar kiritilgan.

Fransiya davlatining hozirgi davrda amal qilinayotgan «Ta’lim haqida»gi Qonuni 1989-yil 10 iyulda qabul qilingan bo‘lib, uning o‘zgartirilishiga ta’lim strategiyasida ro‘y bergan o‘zgarishlar, mamlakatning ichki, tashqi siyosatdagi islohatlar, yuzaga kelgan iqtisodiy sharoitlar, chet el pedagogikasidagi ilg‘or tajribalarning mamlakat ta’lim tizimlariga kirib kelishi, o‘quv predmetlarining integrasiyalari va boshqalar sabab bo‘ldi.

Fransiyada ta’limning asosiy maqsadi shaxsning har tomonlama kamol topishini ta’minalash, uni mustaqil faoliyatga tayyorlash, bozor munosabatlari sharoitida o‘quvchilarni tadbirkorlikka, ishbilarmonlik va omilkorlikka o‘rgatish, shunga yarasha kasb-korga ega qilishdan iboratdir. Bu erda:

1. Davlat maktablari,
2. Xususiy maktablar,
3. Oralik maktablari mavjud.

O‘qitiladigan predmetlar ichida fransuz tili va adabiyoti, o‘qish va -yozuv alohida ahamiyatga molik. Ular uchun dars vaqtining 30% ajratiladi. O‘rtacha haftalik soatlar 26 soatdan iborat, darsning davomiyligi 60 minut. O‘quv yili 5 chorakka bolinadi. Fransuz maktablari boshlang‘ich sinflarida o‘qish ertalab va tushdan keyingi qismlarga boiinadi. Ertalab o‘quvchilar ona tilidan, tushdan keyin esa matematika va boshqa predmetlardan saboq oladilar. Matematika, ona tili va adabiyoti baza predmeti, tarix, geografiya, mehnat, jismoniy tarbiya predmetlari esa rivojlantiruvchi predmetlar hisoblanadi.

Fransiya ta’limida bolalarni go‘daklik chog‘idanoq maktabda o‘qitish uchun tayyor holda ohb kelish g‘oyat muhim masala hisoblanadi. Bu bosqichda tarbiyanuvchilar quyidagicha tabaqlashtirilgan: kichik guruh (2-4 yosh), o‘rta guruh (4-5 yosh), katta guruh (5-6 yosh). Maktabga tayyorlov guruhi (5-6 yosh) bo‘lib, ularga Fransiyada 100% shu yoshdagи bolalar qamrab olingan. Bolalarni maktabga tayyorlash uchun alohida dastur va darsliklar mavjud.

Fransiyada boshlang‘ich ta’lim maktablariga 6 yoshdan 11 yoshgacha bolgan bolalar jalb qilinadilar. Boshlang‘ich maktab bepul va majburiy. Uning vazifasi o‘qish, yozish, hisoblash malakasini berishdir. O‘quv mashhg‘ulotlari ertalab soat 9 dan 12 gacha, hamda soat 14 dan 16 gacha 5 soat davom etadi. Maktabda ovqatlanish pullik, lekin juda arzonlashtirilgan narxlarda. **Boshlang‘ich sinflarda o‘qish uch bosqichda amalga oshiriladi:**

1. Tayyorlov bosqichi;
2. Elementar kurs (bu bosqich ikki yil davom etadi);
3. CHuqurlashtirilgan bosqich.

Dasturlarda o‘quv predmetlarning barchasiga uch bosqich bo‘yicha aniq, alohida-alohida talablar qo‘yiladi.

1990 -yildagi hukumat qarorida bolalarni bilimiga, qobiyatiga qarab dars jadvalini tabaqlashtirgan holda tuzish huquqi berildi.

O‘quvchilar 11 yoshda boshlang‘ich mакtabni tugallab o‘rta maktabga o‘tadilar. O‘rta ta’lim esa kollejlar va htseylarda amalga oshiriladi. O‘rta ta’lim ikki bosqichda beriladi. Birinchi bosqich (11 yoshdan 15 yoshgacha) 4 yil bo‘lib, eng kichik sinf 6-sinf, 5-4-o‘rta sinf, 3-sinf esa katta sinf hisoblanadi. Demak sinflarni raqamlash yuqoridan pastga qarab amalga oshiriladi. 6—5 sinflar umumiy o‘rta ta’hm, 4—3 sinflar esa o‘quvchilarning moyilligiga qarab beriladi. Bu birinchi bosqichni tugatgach, o‘quvchilar kasbiy yo‘nalishlari bo‘yicha guvohnoma oladilar. So‘ngra ikkinchi bosqich boshlanadi. Bu bosqichda 15-18 yoshgacha bolgan bolalar ta’hm oladilar. Ular uch yil o‘qib bakalavr unvoni va diplomi uchun imtihon topshiradi-lar. Ana shunda diplom olgan o‘quvchilarga oliy o‘quv yurtlarga qabul qilinish huquqiga ega bo‘ladilar. Fransiyada talabalar pedagogika, politexnika instituti, oliy ma’muriy mакtablarga kirish uchungina imtihon topshiradilar. Bundan tashqari shu kasbga moyilHgi ham alohida sinab ko‘riladi. Boshqa oliygochlarga va universitetlarga esa bakalavr diplomi bo‘lgan yoshlар imtihonsiz qabul qilinaveradi.

Oliy ta’lim universitetlarda uch turkumda amalga oshiriladi.

Birinchi turkum: umumiy bo‘lib, o‘qish muddati iVki yil davom etadi.

Ikkinchi turkum: o‘qish bir yil davom etadi. Talabalar uni magistr darajasi bilan yakunlaydi.

Uchinchi turkum: o‘qish 1-2 yil davom etadi. Bu siklda:

-biron bir predmetni chuqurlashtirib o‘rganilganligi haqida diplom 1 yil;

- ixtisoslashtirilgan oliy ma’lumot to‘g‘risida diplom 1 yil;

- uchinchi turkum doktorlik dissertasiysi 1-2 yil;

- davlat doktorlik dissertasiysi biron-bir sohani mukammal o‘rganib dissertasiya yozish kabi hujjatlar olish mumkin.

Fransiyada oliy ma’lumot va ixtisos beruvchi oliy texnologik institutlar mingdan ortiq. Ular odatda sanoat, maishiy xizmat ko‘rsatish, informatika mutaxassisliklariga ixtisoslashgan. O‘qish muddati 2 yil bo‘lib, sakkiz xafjalik ishlab chiqarish amaliyotini ham ko‘zda tutadi.

Sirtqi ta’lim shoxobchalari juda kengbo‘lib, u 500 turdagи o‘rta, oliy professional ma’lumot berishni tavsiya eta oladi.

Fransiyada mакtab rahbarligi lavozimiga erishmoq uchun ta’limga rahbarlik qilishdan saboq beruvchi maxsus markazlarda o‘qiydilar. Bunday markazlarda ular rahbarlik qilish, mакtab iqtisodiyotini boshqarish, ta’limdagi yuridik masalalar, qonunchilik, ota-onalar bilan ishslash, madaniy oqartuv ishlarini tashkil etish, jamoada yaxshi psixologik muhitni barpo etish kabi jihatlarni o‘rganadi. O‘qishni yakunlagach, suhbatdan, test imtihonlaridan o‘tadilar. Direktor dars bermaydi. Uning ish faoliyatini ikki yil davomida diqqat bilan kuzatib boriladi. Shu ikki yil davomida mакtab direktori talantli tashkilotchi, etuk rahbar sifatida faoliyat ko‘rsata olmasa, u bu lavozimidan olib tashlanadi. Mакtab o‘qituvchilariga qo‘yilgan talab Fransiyada O‘ta yuqori. Ayniqsa, boshlang‘ich mакtablarda o‘qituvchi o‘z kasbini ustasi, ajoyib notiq, san’atkor, musiqachi, sportchi, tashkilotchi, namunali xulq-atvor egasi bolmog‘i lozim.

O'qituvchilar o'z nazariy—uslubiy malakalarini oshirishga ahamiyat beradilar. Malaka oshirish kurslaridan o'tish uchun aniq muddat belgilab qo'yilmagan. O'qituvchilar o'z ixtiyorlari bilan test markazlarida imtihon topshiradilar.

Shu imtihonlar davrida o'qituvchi faoliyatida ayrim nuqsonlar sezilib, malaka oshirishga ehtiyoj aniqlansa, o'z vaqtি va mablag'лари hisobiga malaka oshiriladi.

Germaniyada ta'lіm tizimi

Maktabgacha tarbiya tizimi Germaniya ta'lіm tizimida ham muhim bosqich hisoblanadi. Uning 100 yildan ortiq tarixi bor. Bolalar bog'chalari ta'lіmning quyi bosqichi hisoblansada, lekin u davlat tizimi tarkibiga kirmaydi. Bog'chalarni mablag' bilan ta'minlash turli jamoat tashkilotlari, hayriya birlashmalari, korxonalar, xususiy shaxslar, diniy muassasalar zimmasidadir. Ota-onalar bolalar bog'chalariga o'z farzandlarini tarbiyalayotganliklari uchun ancha miqdorda pul tolaydilar. 3 yoshdan 6 yoshgacha bolalarning 80% bog'chalarga qatnaydi. Germaniyada odatda bolalar bog'chada tushgacha tarbiyalananadilar. Running yarmida esa uyda, oilada bo'ladilar. Bu mamlakatda kuni uzaytirilgan bog'chalar ham bor.

Majburiy ta'lіm 6 yoshdan 18 yoshgacha bo'lgan bolalarga tegishli, ya'ni bu jarayon 12 yil davom etadi. Bundan 9 yilhk (ba'zi joylarda 10 yil) maktabda tola haftalik o'qishda o'qiydi. O'qish davlat maktablarida tekin. Xususiy maktablar kam. O'qish 6 yoshdan boshlanib, 4 yil davom etadi (faqt Berlinda 6 yil). Boshlang'ich maktabdan so'ng o'quvchilar yo'naliш bosqichidagi maktabga o'tadilar. Bu erda 5-6- sinf bosqichidagi yo'naliш maktablarda maxsus dastur asosida o'qiydilar. Keyin navbatdagi maktab tipiga ko'chadilar: bular - asosiy, maxsus maktab, real bilim yurtlari. Deyarli 30% bola asosiy maktabga o'tadi. 9 yoki 10 yillik o'qish tugatilgandan keyin kasbiy tayyorgarlikka o'tiladi. Maxsus maktablarda nuqsonga ega bolgan bolalar o'qiydi. Real bilim yurtlari asosiy maktab va yuqori bosqich maktabi o'rta turadi. Qoidaga ko'ra bu erda o'qish 6 yil davom etadi (5-10 sinfgacha) va tola o'rta ma'lumot berish bilan tugallanadi. Bilim yurtini tugatganlar o'rta maxsus o'quv yurtiga yoki yuqori bosqichidagi hunar-texnika maktabiga kirib o'qish huquqiga ega boladi. Germaniyada gimnaziyalar ham mavjud. Ular 5-13 sinflarni o'z ichiga oladi. 11-13 sinflar oliy o'quv yurtlariga tayyorlash vazifasini ham bajaradi. Gimnaziyani bitirganlik haqidagi etuklik attestati oliy o'quv yurtida o'qish imkonini beradi. Germaniya ta'lіm tizimida hunar ta'limi muhim ahamiyatga ega, chunki yuqori malakah ishchilarga bolgan talab kuchli. To'liqsiz o'rta maktabni bitiruvchiarining 20% hunar ta'limi tizdmida bilim ohshni davom ettiradilar. Aksariyat hollarda o'qish muddati 3—3,5 -yilni tashkil etadi. O'qish uch bosqichdan iborat bo'lib, birinchi -yili asosiy hunar ta'limi beriladi. Bunga o'qitilayotgan kasbga taalluqli maxsus fanlardan nazariy asoslar berilib, yirik korxonalarda amaliy mashg'ulotlar o'tkaziladi. Ikkinci yil davomida maxsus hunar ta'limi beriladi. O'quvchining birinchi yilda ikkinchi yilga o'tishi sinov imtihonlari o'tkazilib o'qishni davom ettiruvchi yoshlar tanlab olinadi. Uchinchi yil davomida maxsus hunar ta'limi yanada chuqurlashtirilib boriladi.. Bitiruv imtihonlari maxsus komissiya tomonidan qabul qilinadi. Komissiya a'zolari korxonalarining etakchi mutaxassislar, federal erlardagi sanoat palatasi, hunarmandchilik palatasi vakillaridan tashkil topadi. Hunar maktablarining diplomlari oliy o'quv yurtlariga kirish uchun huquq bermaydi. Buning uchun 1 yillik tayyorlov kurslarinitugatish talab etiladi. O'qishga qabul qilish imtihonsiz maktab ta'limi to'g'risidagi hujjatga asosan oshiriladi.

Oliy maktab o'z-o'zini boshqarish huquqiga ega. Oliy o'quv yurtini shtatdagi rektor yoki bir necha yilga saylangan Prezident boshqaradi. O'z-o'zini boshqarishda vazifalari aniq taqsimlab berilgan bir iiecha guruhlar bosqichma-bosqich ishtiroki prinsipiga amal qilinadi. Uning tarkibiga professor-o'qituvchilar, o'quvchilar, ilmiy xodimlar va boshqa xodimlar kiradi. Ko'p sonli o'quv

bosqichlari bilan birga o'quv rejalarini taklif etiladi. O'qishga haq to'lanmaydi. Agar talaba yoki ularning ota-onalari oziq-ovqat harajatlarini ko'tara olmasa o'qish uchun moliyaviy yordam ko'rsatish to'g'risidagi federal qonunga ko'ra ular moliya yordamida oladilar. Bu yordamning yarmi stipendiyaga qo'shib berilsa, ikkinchi yarimi qarz tariqasida beriladi.

Mamlakatda ta'limni isloh qilish masalasi ko'pdan buyon muhokama qilinmoqda, bunda o'quv jarayonini qisqartirish taklif qilinmoqda. Hozir universitetlarda talabalar 7 yil o'qiydi. Ular o'qishga kirganlariga qadar korxonalarda bir necha yil ishlashlari yoki bunesverda xizmat qilishini hisobga olsak, talabalar haqiqiy mehnat faoliyatlarini ancha kech boshlayotganligini tushunamiz.

Germaniyada Xalq universitetlari mavjud bo'lib, ular partiya va» dindan tashqari muassasa. Ularning ko'pchiligi kechki bo'lib, faqat 1989-yili universitetlarda 400000 kurslar tashkil etilgan va bu kurslarda, 5,5 mln. tundglovchi malaka oshirgan. Davlat malaka oshirganlarni rag'batlantiradi va bu uchun har yili 5,5 mln. marka mablag' ajratadi. Malaka oshirish kurslarida o'qish davrida tinglovchilarga mablag'* bilan moliyaviy yordam beradilar. Asosan ishsizlar o'z malakasini oshirish imkoniyatlaridan ko'proq foydalanadilar va bu bilan ish topishlari tezlashadi. Yarim yil davomida malaka oshirgan ishchilarning 75% ish bilan ta'minlanadi. Cherkovlar ham fuqarolarning bilim darajalarini oshirishda faol ishtdrok etadi. Evangel cherkovi o'zining 15 akademiyasida dolzarb mavzular bo'yicha konferensiyalar tashkil etadi.

Katoliklar malaka oshirishda nikoh, oila masalalariga, teologiya va madaniyat sohalariga katta ahamiyat beradilar.

Oliy o'quv yurtlarida tadqiqot bilan shug'ullanish ularning qadimiylari an'analaridan biri. O'tgan asr boshlarida Vilgelm fon Gumboldt pruss universitetlarini isloh qildi, o'shandan beri «Tadqiqot va o'qitish birligi» ularning hayotiy prinsiplariga aylanib qolgan. Oliy o'quv yurtlari tadqiqotlarining asosiy yo'nalishi-fundamental amaliy tadqiqot bo'lib, ularga boshqa ilmiy-tekshirish institutlari, sanoat laboratoriyalari yaqindan yordam beradi. Germaniya ta'limi o'ziga xos yo'nalishga, juda murakkab tizimga ega. Shu bilan bir qatorda hozirda Germaniyada ta'lim tizimini isloh etish yo'lida yangi izlanishlar olib borilmoqda.

Ta'lim modellari. XX asr jahon ta'lim tizimidagi global tendentsiyalar. Qiyosiy pedagogik tizim bu qiyosiy pedagogika metodologiyasi asosida pedagogikaning xalqaro, regional, milliy tajribalarini o'rghanish va tafbiq qilish imkoniyatlarini aniqlash, shuningdek, pedagogik tizimni ma'lum davlat, region, aniq o'quv muassasida rivojlanish bo'yicha qiyoslashga yo'naltirilgan dinamik pedagogik tizimdir.

Qiyoslash texnologiyasi ikkita bo'limdan iborat bo'lib, birinchisi "o'rghanish va qayd qilish", ikkinchisi "tuzish va tafbiq qilish" deb nomланади.

"O'rghanish va qayd qilish" bo'limida qiyosiy tadqiqotlar quyidagi tartibda amalga oshiriladi:

- ta'lim tizimi va uning elementlarini rivojlanish holati va yo'nalishlarini aniqlash;
- ma'lumotlarni to'plash;
- aktarlarni tahlil va tasnif qilish;
- qiyoslash mezonlarini tanlash.

"Tuzish va tafbiq qilish" bo'limidagi qiyosiy tadqiqotlar esa quyidagicha amalga oshiriladi:

- o'rghanilayotgan obyektning prognostic modelini tuzish;
- a) tafbiq qilish shakli, metodi va chegaralari; b) xususiy va umumiyligini aniqlash;
- eng maqbul modelni tuzish;
- ta'lim muassasalariga tafbiq etish.

Qiyosiy pedagogikaning asosiy tarkibiy qismlari zamon va makon omillaridir. Zamon omili bir xil pedagogik tizimni turli tarixiy davrlar, asrlar, yillarda taqqoslashni nazarda tutadi. Bunda turli tarixiy davrlarda yuzaga kelgan pedagogik nazariyalar o'rganiladi.

Makon omili esa turli hududlarda joylashgan davlatlarning pedagogik tizimlarini taqqoslashni nazarda tutadi. Quyida makon omiliga ko'ra turli davlatlar ta'lif modelini taqqoslab ko'ramiz. Masalan:

Amerika modeli: kichik o'rta maktab → o'rta maktab → katta o'rta maktab → 2 yillik kollej → universitet tizimidagi 4 yillik kollej → magistratura → doktorantura.

Fransiya modeli: onalar maktabi → o'rta maktab → kollej → texnologik, kasbiy va umumta'lif litseyi → universitet → magistratura → doktorantura.

Germaniya modeli: umumiyyat muktab → real bilim yurti, gimnaziya va asosiy muktab → oliy o'quv yurti → magistratura → doktorantura.

Angliya modeli: birlashgan muktab → grammatik va zamonaviy muktab → kollej → universitet, magistratura, doktorantura.

Rossiya modeli: umumta'lif muktabi → to'liq o'rta muktab, gimnaziya va litsey-kollej → institut, universitet, akademiya → magistratura → doktorantura.

Qozog'iston modeli: to'liq umumta'lif o'rta muktab → kollej → universitet, akademiya (bakalavriat) → magistratura → doktorantura.

Demak, zamon va makon omillariga ko'ra pedagogik tizimlar modelini taqqoslashda yangi pedagogik bilimlar yuzaga keladi. Uning mazmunida quyidagilar aks etadi:

- ta'lifning zamonaviy holatini qayd etish;
- ta'lif siyosatini takomillashtirish, muqobil ta'lif siyosatini taklif qilish;
- ta'lif jarayonlarida kutilayotgan holatlarni bashorat qilish;
- qiyosiy pedagogikaning nazariyasi va metodologiyasini boyitish.

XX asr oxirida jahon ta'lif tizimida quyidagi global tendentsiyalar ajratib ko'rsatildi:

- 1) ta'lif tizimini demokratlashtirishga intilish, ya'ni ta'lifning hamma uchun ochiqligi, ta'lif tizimining uzluksizligi, ta'lif muassasalariga mustaqillikning taqdim etilishi;
- 2) shaxsga ta'lif olish huquqining to'liq ta'minlanishi (har bir insonga millati, irqi, kelib chiqishidan qat'iy nazar istalgan turdag'i ta'lif muassasasida ta'lif olishi);
- 3) ma'lumot olishga ijtimoiy-iqtisodiy omillarning sezilarli ta'siri (pulli-shartnomalar asosida tahsil olish);
- 4) xilma-xil qiziqish va o'quvchilarining qobiliyatlarini rivojlantirishga yo'naltirilgan o'quv-tashkiliy tadbirlar ko'laming ortib borishi;
- 5) ta'lif xizmatlari bozorining o'sishi;
- 6) oliy ta'lif tarmoqlarining kengayishi va talabalarning ijtimoiy tarkibining o'zgarishi;
- 7) ta'lifni boshqarish sohasida O'ta markazlashtirilgan va markazlashtirilmagan boshqaruv uyg'unligini ta'minlash;
- 8) rivojlangan davlatlar tomonidan ta'lif moliyalashtiriladigan asosiy ob'ektga aylanishi;
- 9) ta'lif dasturlarini doimiy yangilash va modernizatsiyalash;
- 10) "o'rtacha o'zlashtirish"ga yo'nalgalikdan, har bir o'quvchining o'ziga xosliklarini ochish hamda ularning qiziqishi va qobiliyatlarini rivojlantirishga etibor qaratilishi;
- 11) rivojlanishida nuqsoni bor bo'lgan bolalar ta'limi uchun qo'shimcha resurslarni izlab topish.

Xalqaro loyihalar va ta’lim dasturlari. Jahon ta’limi muammolarini hal etishda turli ta’lim tizimlari ishtiroki zaruriyatini talab etadigan yirik xalqaro dastur va loyihalash muhim ahamiyat kasb etadi. Yirik xalqaro loyihalarga quyidagilar kiradi:

- ERAZMUS – maqsad Yevropa Ittifoqiga a’zo davlatlar talabalarinin mobilligini taminlash (masalan, dastur doirasida 10% talabalar Yevropa mamlakatlari dagi boshqa oliy ta’lim muasssalarda o‘qishga borishlari kerak).
- LINGVA — bu dastur kichik sinflardan boshlab chet tillarni o‘rganish samaradorligini oshirishga mo‘ljallangan.
- EVRIKA – ushbu loyihaning maqsadi Sharqiy Yevropa davlatlari bilan amalga ooshirilayotgan tadqiqotlarni uyg‘g‘unlashtirish.
- ESPRIT — yangi axborot texnologiyalarini yaratish sohasida Yevropa universitetlalariri, kompyuter firm kuch va imkoniyatlarini birlashtirishni talab etuvchi loyiha.
- EIPDAS — arab davlatlarida ta’limni rejalashtirish va boshqarishni takomillashtirish sohasiga doir dastur.
- TEMPUS – Yevropa Ittifoqining hamkor-davlatlarda oliy ta’limni rivojlantirishga yo‘naltirilgan dasturi.
- IRIS — xotin-qizlarning kasbiy ta’lim olish imkoniyatlarini kengaytirishgga yo‘naltirilgan loyihalar tizimi.

Nazorat savollari :

1. Rivojlangan xorijiy davlatlardagi ta’lim — tarbiya, maktab va maorif taraqqiyotining asosiy yo‘nalishlarini sharxlab bering ?
2. Iqtisodiy rivojlangan xorijiy mamlakatlardagi «ta’limni tabaqalashtirish» usullarini izoxlab bering ?
3. AQSh da ta’lim tizimi qanday tuzilishga ega ?
4. AQSh ta’lim tizimi qanday xususiyatlari bilan O‘zbekiston ta’lim tizimidan farq qiladi ?
5. Yaponiya ta’limining shakllanishi va uning o‘ziga xos xususiyatlarini ko‘rsating ?
6. Yaponiyada ta’lim tizimi va uning tarkibiy 15ismlarini izoxlab bering ?
7. Yaponiyada o‘qituvchi kadrlar tayyorlash masalasini izoxlang ?
8. Fransiya ta’lim tizimini ilgor jixatlari nimalarda namoyon bo‘ladi ?
9. Germaniya ta’lim tizimini izoxlab bering ?
10. Rivojlangan xorijiy davlatlar va mustaqil uzbekiston Respublikasi ta’lim tizmidagi o‘zaro uig‘unlik jarayonini izoxlang ?

III BOB. PEDAGOGIK MAHORAT

3.1. Pedagogik fikr tarixi va maktab amaliyotida o'qituvchi mahorati masalalari.

Pedagogik mahoratning asosiy komponentlari

Inson paydo bo'lgandan beri tarbiya jarayoni mavjud, tarbiya paydo bo'lgan vaqtidan buyon o'qituvchilik-pedagogik faoliyat uzuksiz davom etib kelmoqda. O'qituvchilik, tarbiyachilik kasbi barcha ijtimoiy tuzumlarda sharaflı va O'ta ma'suliyatlı, qiyin va murakkab kasb hisoblangan.

Jamiyat, fan va madaniyatning rivojlanishi ta'lif va tarbiya ishlarining qay yo'sinda olib borilishiga bog'liqidir. Bu falsafiy aqida davlat ahamiyatiga ega bo'lgan ijtimoiy qonuniyat hisoblanadi. Davlatning buyuk kelajagi, albatta, yoshlarni chuqur bilimli va barkamol shaxs taqdiri bilan bog'liqligini unutmagan holda, ushbu muammoni mahoratli, bilimli pedagoglar faoliyatiga tayanib yechish mumkinligini unutmasligimiz lozim. O'qituvchi jamiyatning ijtimoiy topshirig'ini bajaradi, shunday ekan:

Barkamol avlodni har tomonlama yetuk tarbiyalashda o'qituvchi muayyan ijtimoiy, siyosiy, pedagogik va shaxsiy talablarga javob berishi lozim.

O'zbekiston Respublikasining birinchi Prezidenti I.A.Karimov ta'kidlaganidek: «...hayotimizning taraqqiyoti va istiqboli amalga oshirayotgan islohotlarimiz, rejalarimizning samarasi, taqdiri bularning barchasi, avvalombor, zamon talablariga javob beradigan yuqori malakali, ongli mutaxassis kadrlar tayyorlash muammosi bilan chambarchas bog'liqligini barchamiz anglab yetmoqdamiz».

Pedagogik mahorat asoslari fanining paydo bo'lishi buyuk pedagog A.S.Makarenko (1889-1939) nomi bilan bevosita bog'liq. U bolalar kalonnasidagi faoliyatida, ya'ni faqat tarbiyasini emas, ma'naviy qiyofasini ham yo'qotgan bolalar bilan ishlab, ularning benihoya hurmati va ishonchiga sazovor bo'ldi. Shaxsiy tarbiyaviy usuli bilan butun olamga mashhur bo'lganligining o'zi ham A.S.Makarenkoning yuksak pedagogik mahorat cho'qqisiga erishganligining yaqqol dalilidir. 1988 yil YuNESKO qarori bilan uning 100 yilligiga «Makarenko yili» deb e'lon qilindi.

A.S.Makarenko bo'lajak pedagog talabalik davridayoq pedagogik mahorat sirlarini o'rganish zarurligini ta'kidlab, shunday deydi: «Nima uchun oliy texnik o'quv yurtlarida materiallar qarshiligi o'qitiladi-yu, pedagogik o'quv yurtlari tarbiya jarayonida, unga shaxsning qarshilik ko'rsatishi haqidagi fan o'qitilmaydi?»

Buyuk pedagogning bu fikriga Ukraina pedagogika instituti olimlari katta mas'uliyat bilan qarashdi. Ular bir necha yillar davomida Makarenko pedagogik mahorati maktabini, mavjud bo'lgan ilg'or nazariyot va amaliyotni atroflicha tahlil qilishdi. Natijada 1979 yili «Pedagogik mahorat asoslari» fani yaratildi va u barcha oliy pedagogika o'quv yurtlarida o'qitila boshlandi. Bu fanning tuzilish prinsipining o'ziga xosligi shundaki, u pedagogda shaxs va jamoaga ta'sir eta olishni ta'minlaydigan va turli fanlarga bog'liq bo'lgan bilimlarni tanlab, ularni o'zida mujassamlashtiradi. Shuning uchun ham fan dasturiga pedagogik mahorat mohiyati, o'quvchiga ta'sir etish vositalari va usullari kabi pedagogik mahoratning odatdagи masalalaridan tashqarii, teatr pedagogikasi va notiqlik san'ati haqidagi ma'lumotlar ham kiritilgan. Bu fanni o'rganish pedagogika, psixologiya, metodika va boshqa pedagogik fanlardan egallangan bilimlarga asoslanadi.

O'qituvchilik kasbi ulug' va sharaflı, murakkab, o'z o'mida mas'uliyatlı kasblardan biridir. Dunyodagi barcha insonlarni joylardagi hamma kasb-hunar, ilmli, olimu-fuzalolar narsa bilan

taqqoslab bo‘lmaydi. O‘qituvchilik kasbini egallahsga intilayotgan har bir inson o‘zida avvalo iroda, sabr-matonat, pedagogik mahoratni, o‘qituvchilik ixtisosligiga xos bilim, malaka, ko‘nikmalarni egallashi lozimdir.

Mahoratli o‘qituvchi o‘zini mahorat egasi sanasa u quyidagi bilim, ko‘nikma, malakalarni egallagan bo‘lishi zarurdir.

O‘qituvchi dunyoqarashi keng, hamma voqeа, hodisa ustida erkin fikr yurita olishi zarurdir.

Mustaqil O‘zbekistonimiz o‘qituvchisi bиринчи galda o‘zi o‘qitadigan fanni chuqr egallagan bo‘lgandingina o‘quvchilarда umumiу va kasbiy ta’lim sifatini oshira oladi va ularda fan-texnika hamda amaliy faoliyaga qiziqish va istak hosil qila oladi.

O‘qituvchi hozirgi zamon fan-texnika talabiga muvofiq yaxshi dars berishi va uning har minutdan unumli foydalanishi zarur.

O‘qituvchi yaxshi o‘qituvchi bo‘lishi uchun pedagogika, psixologiyaga qo‘sib, o‘z fanining metodikasini yaxshi bilmog‘i lozim.

O‘qituvchining umumiу madaniyati yuqori bo‘lishi bilan birga bu kasb adabiyot va san’at sohasidagi bilimlarga ega bo‘lishni talab qiladi.

O‘qituvchi pedagogik odobiga rioya qilishi kerak. Pedagoglik odobi o‘qituvchilik kasbiga xos fazilatlardan bo‘lib, u o‘qituvchining bolalar bilan ishlashi jarayonida uning tajribasi mahorati oshadi.

O‘qituvchi pedagoglik mahoratiga va har tomonlama bilimga ega bo‘lishi kerak, chunki unga o‘quvchilar har sohada murojaat qilishlari mumkin. Va nihoyat o‘qituvchida o‘quvchiga xos bo‘lgan qobiliyatlar mujassam etgan bo‘lishi lozim. Shunday qilib, pedagogik mahorat - o‘qituvchi shaxsiy va kasbiy sifatlarining oynasi bo‘lib, uning pedagogik-psixologik bilimlarining yig‘indisidir. Yuksak pedagog mahorat egasi bo‘lishi uchun:

A) ixtisoslik bo‘yicha o‘quv predmetini, zamon, ilm-fan, texnika taraqqiyoti darajasida mukammal bilishi, uning kesishadigan o‘quv fanlari bilan bog‘liqligini ta’minlash malakasiga ega bo‘lishi;

B) o‘quv - tarbiya jarayonini aniq tashkil qilish uchun asoslik pedagogik-psixologik, metodik ma’lumotga ega bo‘lishi;

V) o‘quvchini, jamoani “ko‘ra bilish”, bolalar qiziqishi, intilishlari, ularda uchraydigan qiyinchiliklarni tushuntirish va o‘z vaqtida anglay olishi, zukkolik bilan har bir bolaning xarakter, xususiyati, qobiliyati, irodasini tushina bilish hamda ularga muvaffaqiyatli ta’sir ko‘rsatishning shakl, metod, vositalaridan xabardor bo‘lish;

G) o‘z shaxsiy sifatlari (tovushi, tashkilotchilik qobiliyati, badiiy ehtiyoji, didi va x.k.)ni takomillashtirish malakasiga ega bo‘lishi lozim.

O‘zbekistonda barkamol o‘qituvchi-mutaxasislarni barkamol avlodini tayyorlash ko‘p jihatdan bog‘liq:

Pedagogik mahorat fanining vazifalari:

Pedagogik faoliyatga qobiliyatli ijodkor, tadbirkor bo‘lishi;

Milliy va umumiу ijodiy madaniyatni egallash;

Vatanga sadoqatli va uni istiqboli uchun vijdonan mehnat qilishi;

Pedagogika, psixologiya fanlarni nazariy asoslarini egallash va pedagogik mahoratni o‘zida shakllantiradigan, izlanuvchan bo‘lishi;

Kasba muhabbat sabr toqatli doimo maqsad sari intilishi shart.

Yuqoridagilardan kelib chiqib, «Pedagogik mahorat asoslari» fanining maqsadi talabalarda pedagogik jarayonni mustaqil, yuqori saviyada tashkil etish va o‘z faoliyatida eng yuqori

samaradorlikka erishish malakalarini shakllantirish bo‘lib hisoblanadi. Bu maqsadga erishish quyidagi vazifalarni hal etish, bo‘lajak pedagog shaxsida ba‘zi bir xislatlarni tarkib toptirish bilan bog‘liq:

insonparvarlik xislatlarini rivojlantirish;

kasbiy mustaqillik, ishchanlik, hissiy barqarorlik, o‘z ishiga ijodiy yondoshish xislatlarini tarkib toptirish;

pedagogik takt va pedagogik texnikadan oqilona foydalanishni shakllantirish;

nutq texnikasini, o‘z tovushi va gavdasini boshqarish, jamoaga va shaxsga ta’sir ko‘rsatish qobiliyatlarini takomillashtirish.

Pedagogik mahorat- bu o‘quv jarayonining barcha shakllarini eng qulay va samarali holatda tashkil etish, ularni shaxs kamoloti maqsadlari tomon yo‘naltirish, talabalarda (o‘quvchilarda) dunyoqarash, qobiliyatni shakllantirish, ularda jamiyat uchun zarur bo‘lgan faoliyatga moyillik uyg‘otishdir.

Pedagogik maqsadning o‘ziga xosligini quyidagilarda bilish mumkin:

Pedagogik faoliyatning maqsadi jamiyat tomonidan belgilanadi, ya’ni pedagog faoliyatining natijasi jamiyat manfaatlari bilan bog‘liqdir. Uning mehnati yoshlar shaxsini har tomonlama kamol toptirishga yo‘naltirilgan. Pedagogik faoliyat avlodning ijtimoiy uzviyligi (ketma-ketligi)ni ta’minlaydi. Bir avlod tajribasini, ikkinchi avlodga o‘tkazadi, ijtimoiy tajriba orttirish uchun insondagi tabiiy imkoniyatlarni ro‘yobga chiqaradi.

Pedagog faoliyati doimo shaxs faoliyatini boshqarish bilan bog‘liq. Bunda pedagogik maqsad o‘quvchi maqsadiga aylanishi muhimdir. Pedagog o‘z faoliyati maqsadini va unga erishish yo‘llarini aniq tasavvur qilishi va bu maqsadga erishish o‘quvchilar uchun ham ahamiyatli ekanligini ularga anglata olishi zarur. Gyote ta’kidlaganidek: «Ishonch bilan gapir, anna shunda so‘z ham, tinglovchilarni mahliyo qilishi ham o‘z-o‘zidan kelaveradi».

Pedagogik (ta’lim-tarbiya) jarayonida o‘quvchi faoliyatini boshqarish shuning uchun ham murakkabki-pedagog maqsadi doimo o‘quvchi kelajagi tomon yo‘naltirilgan bo‘ladi. Buni anglagan holda, mohir pedagoglar o‘z faoliyatini mantiiqini o‘quvchilar ehtiyojlariga muvofiq holda loyihalaydilar. Hamkorlik pedagogikasining tub mohiyati ham ana shundan iborat. Shunday qilib, pedagogik faoliyat maqsadining o‘ziga xosligi o‘qituvchidan quyidagilarni talab qiladi:

jamiatning ijtimoiy vazifalarini to‘la anglab, o‘z shaxsiga qabul qilishi. Jamiat maqsadlarini «o‘sib» uning pedagogik nuqtai nazariga aylanishi;

muayyan harakat va vazifalarga ijodiy yondoshishi;

o‘quvchilar qiziqishlarini e’tiborga olish, ularni pedagogik faoliyatning belgilangan mAqsadlariga aylantirish.

Pedagogik faoliyatning o‘ziga xosligi quyidagilarda namoyon bo‘ladi.

Inson tabiatning jonsiz muddasi emas, balki o‘zining alohida xususiyatlari, ro‘y berayotgan voqealarning idrok qilishi va ularga o‘zicha baho beradigan takrorlanmaydigan faol mavjudotdir. Psixologiyada ta’kidlanganidek, har bir shaxs takrorlanmasdir. U pedagogik jarayonning o‘z maqsadi, ishtiyoqi va shaxsiy xulqqa ega bo‘lgan ishtirokchisi hamdir.

Pedagog doimo o‘sib-o‘zgarib boradigan inson bilan ishlaydi. Ularga yondoshishda bir xil qolip, shakllanib qolgan xatti-harakatlardan foydalanish mumkin emas. Bu esa pedagogdan doimo ijodiy izlanib turishni talab qiladi.

O‘quvchilarga pedagogdan tashqarii, atrof muhit, ota-on, boshqa fan o‘qituvchilari, ommaviy axborot vositalari ijtimoiy hayot ham ta’sir etadi. Shuning uchun ham pedagog mehnati

bir vaqtning o‘zida jamiki ta’sirlarga va o‘quvchilarning o‘zida paydo bo‘lgan fikrlarga tuzatishlar kiritib borishni nazarda tutadi.

O‘quvchi shaxsiga doimo ijobiy-axloqiy ta’sir ko‘rsata oladigan kishigina haqiqiy tarbiyachidir. Bunga erishish uchun pedagog o‘zining axloqiy sifatlarini doimo takomillashtirib borishi zarur.

O‘quvchilarni mehnat, muloqot, o‘yin, o‘qish kabi faoliyat turlarida ishtirok etishlari tarbiyaning asosiy vositasi hisoblanadi. Har bir mohir pedagog o‘zining individual pedagogik tizimiga ega bo‘lishi kerak.

Ayrim pedagoglar kasbiy mahorat sirlarini egallash uchun, avvalo ta’lim-tarbiya metodlarini takomillashtirishga intiladilar. Bu tabiiy hol, chunki aynan metodlar yordamida pedagog o‘z o‘quvchilarini turli o‘quv faoliyatiga jalb qiladi. Shu bilan birga o‘quvchilarni bilim olishga qiziqtirishda o‘qituvchi tomonidan tanlangan metodlar, usullar va topshiriqlardan boshqa sabablar ham ta’sir etadi. Pedagog faoliyatining muvaffaqiyatlari kechishi uning shaxsi, xarakteri, o‘quvchilar bilan muomalasiga ham ko‘p jihatdan bog‘liq bo‘ladi. Odatda bularning ta’lim-tarbiya jarayoniga ta’siri ahamiyatsizdek tuyuladi. Ammo tajribali pedagog, uning xatti-harakati o‘quvchilarga qanday ta’sir ko‘rsatayotganligiga ahamiyat berib, unga kerakli tuzatishlar kiritib, takomillashtirib boradi. Shuning uchun ham pedagogik mahoratni o‘qituvchi shaxsi sifatlarini majmui sifatida qaralib, uni o‘qituvchi yuqori darajada psixologik-pedagogik tayyorgarlikka ega bo‘lishi bilan bog‘liq bo‘lishini unutmaslik lozim.

«Pedagogik mahorat» bir kategoriya sifatida o‘zining ilmiy asoslariga yega. 1987-1997 yillardagi ilmiy yondashuvlar bu favqulodda hodisaga nisbatan quyidagicha xulosa qilishga imkon berdi:

Pedagogik mahorat kasbiy faoliyatdagи individuallikning yorqin ko‘rinishi sifatida tushuniladi.

Pedagogik mahorat kategoriyasi kasbiy faoliyat nuqtai nazardan kishining individualligini xarakterlaydi.

Hozirgi tadqiqotlarda pedagogik mahoratning o‘ziga xosligi quyidagi kategoriyalarda jamlanadi:

Pedagogik mahorat (A.S.Belkin, V.I.Zagvyazinskiy, N.P.Lebednik, LA. Zyazyun, T.F.Kuzina, N.V.Kuxarev, S.B.Yelkanov, A.K. Markova);

Pedagogik ijod (V.V. Belich, V.I.Zagvyazinskiy, V.A. Kan-Kalik, N.D.Nikandrov, A.K. Markova, T.V. Frolova, T.Kaloshina, G.F. Poxmelkina, S.Yu. Stepanov);

Novatorlik (V.I.Zagvyazinskiy, A.K.Markova);

Kasbiy bilimdonlik (I.A.Zyazyun, N.P.Lebednik, A.K.Markova);

Faoliyat uslubi (A.K.Markova);

Innovatsion faoliyat (E.P.Morozov, P.I. Pidkasistiy, N.V. Yusufbekova);

Pedagogik texnologiya (N.Ye.Shurkova, V.Yu.Pityukov, .A.Osipova);

Mahorat (N.V. Kuzmina, T.V.Frolova, T.Yu.Kaloshina, G.F.Poxmelkina, S.Yu.Stepanova).

Turli tadqiqotchilar ishlarida ayni bir hodisani tavsiflash uchun turlichalardan foydalanish boshqacha ma’no va mazmun tomonlariga ega.

Turli muallif asarlarida pedagogik mahoratning yagona, tan olingan ta’rifining yo‘qligi uni tadqiqotning jonli jarayoni deb xulosa chiqarishga asos bo‘ladi.

Tushunchalar, fikrlaming turli-tumanligi bu hodisaning murakkabligi va ko‘p qirraliligidan dalolat beradi. Barcha ta’riflarda urg‘u shaxsga beriladi va shu tariqa ular pedagogik mahoratning sotsial mohiyatini aks ettiradi.

I.A.Zyazyun va NA.Lebedniklar shaxsning sotsial yetukligi va kasbiy mahoratining o‘zaro bog‘liqligini isbotlab berdilar.

Mahorat talabalar tomonidan ularning sotsial yetuklikka yerishish darajasiga qarab bosqichma-bosqich yegallanadi. Sotsial yetuklik komponentlari pedagogik mahorat komponenti bilan quyidagi nisbatda bo‘ladi.

Bo‘lg‘usi pedagogning sotsial yetuklik komponentlariga ushbular kiradi:

- *sotsial o‘z-co ‘zini belgilash* - o‘zining pedagogik qobiliyatlari va e’tiqodini namoyon qilish;
- *sotsial faollik* — odamlar bilan ishlay Qlish va boshqalarni tarbiyalash tajribasini takomillashtirish;
- *sotsial masuliyat* - o‘qituvchining bilimdonligiga aylanadigan bilimlar.

Pedagogik mahoratning asosiy komponentlari

Pedagogik mahorat komponentlari N.V.Kuzmina, V.A.Slastenin, I.A.Zyazyun, V.I.Zagvyazinskiy, G.I.Xozyainov, T.F.Kuzina, A.I.Myashenko, N.P.Lebednik, T.Noyner, Yu.K.Babanskiy, N.V.Kuxarevlarning tadqiqotlarida o‘rganilgan. Ular pedagogik mahoratning asosiy yo‘nalishlarini muayyan mantiqiy izchillikda belgilab berdilar.

Pedagogik mahorat asoslariga: kasbiy pedagogik bilimlar, insonparvarlikka yo‘nalganlik, pedagogik texnika, kasbiy pedagogik faoliyatni amalga oshirish tajribasi, pedagog shaxsi taalluqlidir.

Mahoratning shakllanish bosqichlariga: reproduktivlik (boshlang‘ich), ijodiylik, ijodiy-novatorlik kiradi.

Pedagogik mahorat darajalari o‘qituvchi ish darajasining davomi hisoblanadi:

- *reproduktiv (O‘ta past);*
- *moslashuvchan (past);*
- *lokal (chegaralangan)- modellasshtirish (o‘rtacha qoniqarli).*

Bu daraja talabalar bilan boiadigan o‘quv-tarbiya ishlarining ayrim yo‘nalishlarida yuqori sifati bilan xarakterlanadi:

- *izfihil modellasshtirish* (yuqori). Bu bosqichda, pedagog faoliyatining barcha turlarida yuqori sifatga yerishiladi;
- *izchil modellasshtirish* (oliy). Bunda, faoliyatning barcha turlarida ijodiy munosabat namoyon bo‘ladi, o‘quv-tarbiya jarayonining samaradorligini oshirish yo‘llari izlanadi.

Pedagogik mahorat komponentlari kasbiy faoliyatga kasbiy vazifalarini bajarish uchun zarur bo‘lgan malaka nuqtai nazardagi qarashlarni aks ettiradi.

Tadqiqotchilar malaka deganda xatti-harakatlar tizimini uni amalga oshirish maqsadi va shart-sharoiti bilan muvofiq ravishda samarali bajarish imkoniyatini tushunadilar.

Pedagogik mahorat komponentlarini hosil qiladigan quyidagi malaka guruhlari farqlanadi:

- *loyihalash;*
- *konstruksiyalash;*
- *tashkilotchilik;*
- *muloqot;*
- *bilish va reflektivlik.*

Keyingi yillarda pedagogik mahorat kategoriyasiga nisbatan yangicha qarashlar paydo bo‘ldi. Pedagogik mahoratning an’anaviy izohlaridan bir qadar chekinish ham yuz berdi (I.A.Zyazyun, N.V.Kuzmina, VASlastenin).

Pedagog tadqiqotchilarning Sankt-Peterburg maktabi, pedagogik mahoratni kishining alohida holati - ya'ni uning kasbiy mashg'uloti keng ma'noda kishilar bilan ishslashning o'ziga xos sohasi bo'lgan pedagogika hisoblanadi, deb tavsiflaydi.

Pedagogik mahoratning asosi **pedagogik bilimdonlikdir**.

Pedagogik bilimdonlik, deganda konkret tarixiy davrda qabul qilingan me'yorlar (normalar), standartlar va talablarga muvofiq pedagogik vazifani bajarishga qobililik va tayyorlik bilan belgilanadigan integral kasbiy-shaxsiy tavsifnomasi tushuniladi.

Pedagogik bilimdonlik pedagogik sohada mahorat bilan ishlayotgan kishining ta'lim va tarbiya ishida insoniyat to'plagan barcha tajribalardan ratsional foydalanish qobiliyatini ko'zda tutar yekan, demak, u yetarli darajada pedagogik faoliyat va munosabatlarning maqsadga muvofiq usullari va shakllarini yegallashi lozim bo'ladi.

Kasbiy-pedagogik bilimdonlikning bosh ko'rsatkichi bu insonga, shaxsga yo'nalganlikdir.

Kasbiy-pedagogik bilimdonlik pedagogik voqelikni izchil idrok yeta bilish va unda izchil harakat qila olish malakasini qamrab oladi. Bu xislat pedagogik jarayon mantig'ining yaxlitligicha va butun tuzilmasi bilan birgalikda ko'ra olish, pedagogik tizimning rivojlanish qonuniyatlari va yo'nalishlarini tushunish imkoniyatini ta'minlaydi hamda maqsadga muvofiq faoliyatni konstruksiyalashni osonlashtiradi.

Bilimdonlik o'qituvchi uchun o'ta muhim bo'lgan uchta holat bilan bog'langan zamonaviy pedagogik texnologiyalarni egallashni taqozo etadi:

- *odamlar bilan o'zaro aloqada boHishda, madaniy muloqatda bo'lish;*
- *fani sohasi bo'yicha axborotlarni qabul qila bilish va uni o'qitish mazmuniga tnoslab qayta ishlash va undan mustaqil tahsil olishda foydalana olish;*
- *o'quv axborotlarini boshqalarga bera olish.*

Kasbiy-pedagogik bilimdonlik asosan to'rtta komponenti bilan xarakterlanadi:

- *shaxsga, insonga yo'nalganlik;*
- *pedagogik voqelikni izchil idrok etish;*
- *fan sohasiga yo'nalganlik;*
- *pedagogik texnologiyalarni egallah.*

Hozirgi ta'lim sharoitida kasbiy-pedagogik bilimdonlik yana uch komponent bilan to'ldiriladi:

- *bilimdonlik, umuman, o'z faoliyatini jahon pedagogik madaniyati darajasida ishlab chiqilgan tajribalar asosida tashkil yetish qobiliyati hamda unga va vatanimizdagi pedagogikaga integrasiyalasha olish;*
- *(o'z safdoshi tajribasi va innovatsion tajribalar bilan o'zaro samarali munosabat o'rnatish qobiliyati;*
- *o'z tajribalarini wnumlashtirish va boshqalarga bera olish malakasida namoyon bo'ladi.*

Pedagogning kasbiy bilimdonligi kreativlik bilan xarakterlanadi.

Kreativlik - bu kasbiy hayot usuli, ko'p qirrali ta'lim jarayoni va tizimining maqsadlari, mazmuni, texnologiyalari sathida yangi pedagogik voqelikni yaratish istagi va malakasidir. Kreativlik o'qituvchiga innovatsion o'zgarishlar oqimiga moslashib olishiga yordam beradi.

Har qanday darajadagi kasbiy bilimdon pedagogik refleksiyaga qodirdir.

Refleksiya - fikrlashning maxsus usuli bo'lib, pedagogik voqelikka, tarixiy-pedagogik tajribaga, muayyan kasbiy mavqening tashuvchisi bo'lgan o'z shaxsiyatiga qayta nazar tashlashdir.

Yuqoridagi kasbiy-pedagogik bilimdonlikni tashkil yetuvchi barcha komponentlar murakkab tuzilmani hosil qilib, mutaxassisning «ideal modeli»ni shakllantira boradi va pirovard natijada zich birlashib ketadi hamda o‘qituvchi shaxsi faoliyati tavsifini belgilaydi.

Bilimdonlik faqat faoliyat jarayonida va faqat konkret kasb doirasida namoyon bo‘ladi va baholanadi.

Pedagogik muhitda o‘qituvchi faoliyatini baholashda, odatda, **pedagogik madaniyat** termini qo‘llanadi.

Pedagogik madaniyat kasbiy faoliyatning individual mazmuni bilan bog‘lanadi.

Pedagogik bilimdonlik o‘qituvchining yuksak natijalarga yerishishini ta’minlaydi.

Pedagogik madaniyat faoliyat va munosabatlarga estetik shakl beradi.

Pedagogik faoliyat pedagogik madaniyat tushunchasi tahlili omili bo‘ub xizmat qiladi.

Pedagogik madaniyat umuman madaniyatning namoyon bo‘lishidir.

Madaniyat faoliyat jarayoni va natijasi o‘larоq subektning dunyo obektlarini o‘zlashtira borishdagi barcha xatti-harakatlarini qamrab oluvchi sotsial hodisani bildiradi. Madaniyat inson yaratgan, shuningdek, qanday vosita va metod bilan yaratgan barcha hodisalami o‘zida birlashtiradi.

Pedagogik madaniyatda, umuman madaniyatda bo‘lganidek, predmet-hosila va texnik-texnologik jihatlar mavjud.

Pedagogik madaniyat bir qator tizim hosil qiluvchi unsurlarga ega. Ularga quyidagilar kiradi:

Pedagogik loyihalash madaniyati. U obektiv imkoniyatlar bilan talab va istaklarni o‘zaro nisbatlagan holda maqsadni to‘g‘ri tanlay olish, vazifalarni belgilab olish, ularning yechilish bosqichlarini rejalashtirish hamda zarur qurollarni tanlab olish malakasidir. Loyihalash madaniyatini namoyish qilish bu ijodga, ya’ni favqulodda yangini yaratish, o‘rnatilgan me’yorlar va namunalar chegarasidan chiqib keta olish qobiliyati hamdir.

Bilimlilik madaniyati. U pedagogik bilimlarning turli-tumanligi va pedagog tomonidan bu bilimlarni egallanishini bildiradi.

Dunyoqarash madaniyati. Uning darajasini aksariyat hollarda pedagog va o‘qituvchining o‘zaro munosabatlari jarayoni va natijalari belgilaydi.

Turli namunadagi dunyoqarashning mavjudligi, xususan, stixiyali, muntazam, ilmiy va mistik, irratsional, optimistik va pessimistik, dogmatik va tanqidiy, diniy, ateistik, ratsional va pedagogik faoliyat subektining ham bir necha namunasi borligini taqozo qiladi.

Dunyoqarash madaniyati fan, falsafa, din kabi ma’naviy madaniyat unsurlari bilan tanishish chog‘ida shakllanadi.

Pedagogik madaniyatning yana bir unsuri **fikrlash madaniyatidir.**

Fikrlash madaniyati ham kundalik hayot jarayonida odatdagи vositalar, ham maxsus vositalar (uning tarkibiga formal mantiqni o‘rganish ham kiradi) da vujudga keladi.

His etish madaniyati. U insonlar oliy kechinmalarining keng uyg‘unligi hosilasi bo‘lib, ularsiz pedagogik jarayonda muloqotning bo‘lishi mumkin yemas.

Baholash madaniyati u yoki bu sabab va hodisalar bo‘yicha axloqiy, yestetik, siyosiy, huquqiy, diniy yoki falsafiy xarakterdagi malakali hukm chiqarish qobiliyatidir.

Muloqot madaniyati pedagogik madaniyatning yeng muhim komponenti bo‘lib, u pedagogning o‘quvchilar, ota-onalar hamda rahbariyat yoki quyi vazifa egallovchi shaxslar, shuningdek, pedagogik ish doirasidan tashqaridagi barcha insonlar bilan muloqot qilish madaniyatlarini qamrab oladi.

Tashkiliy madaniyat ham pedagogik madaniyat tizimiga kiradi va u o‘qitish hamda tarbiya jarayonini pedagogik doiraning turli darajalarida(jamiyatda, o‘quv yurtlarida, bolalar guruhlarida) tashkil etish imkoniyatini beradi.

Shunday qilib, pedagogok mahoratning tarkibiy qismlariga quyidagilar kiradi:

- *har bir o‘quvchi uchun dolzarb bo‘lgan hayotiy mazmun rivojlanishini, o‘quvchining shu rivojlanish kesmasida, harakat qila olishida, uning hayot mamunining ochilishi va amalga oshishida o‘qituvchi qanday bilim bilan unga yordam ko‘rsata olishini bila olish» qobiliyati;*
- *ayrim o‘qituvchilar rivojlanish mazmuni va kesmasi integrasiyasini hisoblangan hamdajonli organizm sifatida o‘quvchilar (sinf va b.) guruhini uning rivojlanish va mazmun kasb eta borish jarayonida «ko‘ra olish»qobiliyati;*
- *sinjhing integral mazmuni va integral rivojlanish kesmasini idrok etish malakasi;*
- *o‘zining organizmini yuksak darajada anglash. Sinf, o‘quvchi o‘z istaklari, motivlari, afzal ko‘rishi jihatidan ular uchun zarur bo‘lgan haqiqiy axborotlarni ajrata olish malakasi;*
- *shaxsiy xususiyatlar oqibati sifatida vujudga keladigan turli buzilish vaziyatlaridan idrokni chalg‘itish;*
- *o‘z sezgilarining nozik farqlanish imkoniyatlari vositasida yuqori his bilan boshqarish;*
- *keng boshqaruv repertuari, boshqarishning xilma-xil uslublari, axborotlarni uzatish «qurollari»: ovoz, xatti-harakat, mimika va boshqalami egallah;*
- *kasbiy usullar va metodlarning kengjamgarmasi;*
- *metodologiyani egallah.*

Pedagogik mahorat yaxlit tizim sifatida quyidagi tarkibiy qismlardan iborat bo‘ladi:

pedagog shaxsini insonparvarlik yo‘nalishiga ega bo‘lishi, uning qiziqishlari, qadriyat yo‘nalishalri va ideallarining oliv maqsad-barkamol avlod tarbiyalab yetishtirishga yo‘naltirilganligi;

mutaxassislik fanlari, o‘qitish metodikasi, pedagogika-psixologiyadan mukammal bilimga ega bo‘lish;

pedagogik qobiliyatga ega bo‘lish (muloqotga moyillik, ishchanlik, kelajakni tasavvur qila olish, kasbiy mustaqillik, sensor axborotlarni tezlik bilan anglash (yuzidan o‘qib olish);

pedagogik texnikani egallah, ya’ni o‘z-o‘zini boshqara olish, o‘zaro ta’sir etish va hamkorlikda ishlashni uddalash.

Pedagogik mahorat o‘ziga bolalar haqidagi, ularning psixologiyasi to‘g‘risidagi, maktab haqidagi, ta’lim-tarbiya jarayonlarini tashkil etish va uning mazmuni, metodlari haqidagi keng bilimlarni qamrab oladi. Bu bilimlar umumiy pedagogik madaniyatni tashkil etadi, o‘qituvchi, tarbiyachi bu madaniyatni egallamasa, hech vaqt o‘z ishining chinakam ustasi bo‘la olmaydi, yomon, eski usuldan, bir qolipdagi tayyor andozalarni ishlatishdan nariga o‘tmaydi.

Biroq, zamonaviy o‘qituvchiga birgina umumiy madaniyatning o‘zi kifoya qilmaydi-maxsus bilimlar va malakalar-bolalarni kuzatish, ularning o‘sishdagi muhim narsalarni aniqlay olish, ularni rivojlantirish yo‘llari va usullarini aniqlash, turli o‘zaro ta’sirini chuqur tahlil qilish, pedagogik izlanishlar va yutuqlarni ilmiy jihatdan bir tizimga solish malakalari zarur bo‘ladi.

Shunday qilib, pedagog-muallim o‘z mahoratiga quyidagi bosqichlarda erishishi mumkin:

Pedagogika-psixologiya fanlarini chuqur o‘rganish;

Maxsus fanlar, ularni o‘qitilish metodikasini chuqur bilish;

Pedagogik amaliyatda faol igshtirot etish va uni samarali o‘tkazish;

O‘z faoliyatini doimo tahlil qilib, unga nisbatan tanqidiy munosabatda bo‘lish;

O‘z ustida mustaqil ishslash, malaka oshirish kurslarida o‘qib borish.

3.2. O‘qituvchi faoliyatida pedagogik qobiliyat. Qobiliyat va pedagogik qobiliyat haqida tushuncha. Kommunikativ malakalar va ta’sir ko‘rsatish

Tayanch tushunchalar:

Qobiliyat; psixik sifatlar; xotira va xarakter; individual-psixologik xususiyat; intellektlar to‘plami; modifikatsiya; kinestetik qobiliyat; mantiqiy qobiliyat; ko‘nikma va malakalar; mohirlik; iqtidor, iste ‘dod va daholik; mahsuldar; psixologik va fiziologik tuzilish; evristik; kreativ; umumiy va maxsus; talant; xususiyatlar ansambl; layoqat va zehn; kommunikativ qobiliyat; didaktik qobiliyat; tayanch xususiyatlar; yetakchi xususiyatlar; yordamchi xususiyatlar.

Qobiliyatning pedagogik - psixologik tasnifi

Qobiliyat - shaxsnинг individual-psixologik xususiyati bo‘lib, muay-yan faoliyat yuzasidan layoqati va ishni muvaffaqiyatli amalga oshirish subyektiv shart-sharoitini ifodalovchi individual psixik sifatlar yig‘indisidir. Zarur bo‘lgan bilim, malaka va ko‘nikmalarни egallash dinamikasidagi farqlarni aniqlaydi. Qobiliyatlar individual-psixologik xususiyat bo‘lgani sababli, shaxsnинг boshqa sifatlari va xususiyatlariga, ya’ni aql sifatlariga., xotira va xarakter xususiyatlariga, his-tuyg‘ulariga qarama-qarshi qo‘ymaydi, balki ular bilan bir qatorga qo‘yilishi kerak.

Qobiliyatni inson tug‘ma, tabiat in’omi sifatida tayyor holida olmaydi, balki hayotiy faoliyati davomida shakllantiradi.

Govard Gardner qobiliyatlarni intellektlar to‘plami deb atadi va uning ettita jihatini ajratib ko‘rsatdi. Biz intellektning ushbu jihatlaridan oltitasini o‘qituvchi pedagogik mahoratini takomillashtirish nuqtai nazaridan tahlil qilishimiz mumkin. Psixolog olim Olga Matveeva ushbu jihatlarni psixologik texnologiya bilan kuchaytirib modiflkatsiyalaydi va o‘qituvchining kasbiy faoliyatida muhim ahamiyat kasb etishini ta’kidlab, quyidagi qobiliyatlarni ko‘rsatib o‘tadi:

1. Muloqot qilish (kommunikativ) qobiliyati. *O ‘qituvchi o ‘quvchilar bilan dars va darsdan tashqari jarayonlarda, sinfda ijobjiy ruhiy iqlim yarata oladi.*

2.Voqealarni oldindan ko‘ra olish qobiliyati: *Ushbu qobiliyat turi har bir o ‘qituvchining sergakligida, o ‘quvchilarning ruhiyatini, ichki dunyosini ko ‘ra olishida namoyon bo ‘ladi. Shunda o ‘qituvchi kird nima-ga qodir ekanligini oldindan bashorat qila oladi.*

3.Eshitish va his qilish qobiliyati. *Bunday qobiliyatga ega bo‘lgan insonlar musiqani sevishadi, ohangni yaxshi his qilishadi, deklamatsiya asosida proza va poeziyani yaxshi o ‘qishadi, eshitgan narsasini xotirada saqlaydi, ayniqsa, she ‘r va qo ‘shiqlarni sevib tinglaydi.*

4.Kinestetik (teri-muskul) qobiliyat. *O ‘qituvchining o ‘z hatti hara-katlarini muvofiqlashtirish qobiliyati, harakat ohangini his qilgan holda yo ‘naltiradi, vaqtini harakat sur ‘ati bilan his qiladi, o ‘zi uchun maishiy qulayliklarni yarata oladi, hayot marhamatlaridan rohatlanishni biladi.*

5.Mantiqiy qobiliyat. *Falsafly mulohazalar yuritishni, raqamlarni, matematikani, murakkab masalalarni hal qilishni sevadi, sababiyat va oqibat natijalarini tushunish malakasiga ega, voqelikda asosiylikni ikkin-chi darajalisidan ajrata oladi;*

6.Shaxsnинг ichki qobiliyati. *O ‘z-o ‘zini mukammal bilishi, tushu-nishi va his qilish qobiliyati, erkin shaxsda ichki qobiliyat mukammal rivojlanadi, irodasi mustahkam, qat ‘iyatli, har qanday vaziyatda o ‘zfikr-mulohazasini erkin bayon eta oladi.*

Qobiliyat o‘qituvchining individual imkoniyatlarini xarakterlaydi. Bir xil sharoitda qobiliyatli o‘qituvchilar o‘z faoliyatlarida ham qobiliyati past kishilarga qaraganda ko‘proq yutuqlarga erishadilar.

Qobiliyat shaxsning ham umumiy, ham maxsus rivojlanishida tezroq oldinga siljib borishini, uning ijrochilik va ijodkorlik faoliyatlarida eng yuqori natijalarga erishishini ta'minlaydi. Qobiliyatli kishi muta-xassislikni tez egallay oladi va yuqori mahoratga erishadi hamda ishlab chiqarish, fan yoki madaniyatga yangilik krita oladi.

Qobiliyat bilimdan farq qiladi. Bilim - bu ilmiy mutolaalar nati-jasidir, qobiliyat esa insonning psixologik va fiziologik tuzilishiga xos bo'lgan xususiyatdir. Qobiliyat bilim olish uchun zaruriy shart-sharoit yaratadi, shu bilan birga, u ma'lum darajada bilim olish mahsulidir. Umumiy va maxsus bilimlarni o'zlashtirish, shuningdek, kasbiy mahorat-ni egallah jarayonida qobiliyat mukammallahib va rivojlanib boradi.

Qobiliyatga yaqinroq turadigan tushunchalar ko'nikma va malakalardir.

Ko 'nikmalar - o'qituvchining kasbiy faoliyati jarayonida hosil qilin-gan tajriba va bilimlar asosida bajariladigan ishning mukammal usuli.

Malakalar - o'qituvchining ongli faoliyatni bajarishi jarayonida hpsil qilingan kasbiy intellektual faoliyatning avtomatlashgan komponentlari yig'indisi.

Ular o'qituvchi kasbiy faoliyati mexanizmining asosini tashkil qiluv-chi jarayonlar bo'lib, qobiliyat bilan birgalikda pedagogik mahoratga erishishni ta'minlaydilarki, buning natijasida o'qituvchilar kasbiy faoliyatida ulkan yutuqlarni qo'lga kiritadi. Qobiliyatli, ammo ko'nikma va malakalarga ega bo'lмаган noshud o'qituvchi ko'p narsaga erisha olmaydi. Qobiliyat ko'nikma va malakalarni chuqr egallahda ro'yobga chiqadi.

*Darhaqiqat, qobiliyatli kishining ko'nikma va malakalari ko'p qirrali va mukammallahgan bo'ladi. Ko 'nikma va malakalar etarli bo l-magan qobiliyatni birmuncha to 'Idirishi yoki qobiliyatning kamchiligin tuzatishi mumkin. Ko'nikmalarni umumlashtirib **mohirlik** ham deb ataydilar. Mohirlik ham qobiliyatning o'zginasidir. Demak, qobiliyat ko'nikma va malakalarning paydo bo'lish jarayonida shakllanadi.*

Pedagogikada o'qituvchi qobiliyati - bu imkoniyatdir, uning mohir-ligi zaruriy darajasi faqatgina o'qitish va tarbiyalash jarayonida takomil-lashib boradi va yutuqlarga erishishida zamin yaratadi. Tug'ma qobiliyat-lar zehn deyiladi. *Iqtidor, iste'dod, daholik* - insonning ijodiy faoliyati jarayonida erishiladigan qobiliyatlarning rivojlanish bosqichlari hisoblanadi. Qobiliyatlar xarakter kabi, shaxsning faqatgina ma'lum faoliyatidagina mavjud bo'lgan sifatlaridir.

Psixologiyada qobiliyat - insonning kasbiy bilim, ko'nikma va malakalarni qiyinchiliksiz, osonlik bilan mukammal egallashi va biror faoliyat bilan muvaffaqiyatli shug'ullanishiga aytildi. U o'qituvchining kasbiy faoliyatida ham yorqin namoyon bo'ladi.

Kasbiy faoliyatning ta'lim mazmunini belgilovchi sifatlari o'qituvchining ijodkorligida namoyon bo'ladi. Ijodkorlik - bu sifat jihatidan yangi, original va takrorlanmas biror yangilikni paydo qiluvchi faoli-yatdir.

Mahsuldor ijodkorlikda belgilangan har qanday muammo muvaffaqiyatli hal qilinadi; ijod qilishga layoqatli bo'lgan o'qituvchilarning asosiy qismida bu jihatlar namoyon bo'ladi.

Evristik ijodkorlik, jamiyatda ro'y berayotgan kasbiy faoliyatga oid yangiliklami dadil o'zlashtirish va targ'ib qilishni anglatadi, ya'nii uning asosida g'oyalar (farazlar) hosil qilish jarayonini intensifikatsiya qilish va ularning haqiqatga yaqinligini (ehtimolligini, ishonchliligini) izchil amalga oshirish va bunda yangi holatda dadil harakat qilish qobiliyati, fikrlash jarayoni asosida tafakkurni rivojlantirish kuzatiladi.

Kreativ ijodkorlikda o'qituvchi ijtimoiy ahamiyatga ega bo'lgan yangi nazariyalarni yaratadi, o'z fikrlari va takliflari bilan chiqadi, mohir va tajribali, layoqatli o'qituvchilargina bunga erishishi mumkin.

Tabiiy anatomik-fiziologik layoqat nishonalar qobiliyatlarning fiziologik asosini tashkil etadi. Keyinchalik qobiliyatga aylanadigan layoqat nishonalarining majmui insonning *iste 'dodi* deyiladi.

Insondagi bilish va layoqat nishonalar jarayonlarining yig'indisi. *iste'dodining* yuksak cho'qqisi - uning intellektini belgilaydi. «*In'lekt - bu aqlan ish ko 'risk, ratsional fikrlash va hayotiy muammolarni mohirona hal qilishning global qobiliyati*» (Veksler), ya'ni intellekt insonning atrof muhitga to'liq moslasha olish qobiliyati deb qaraladi.

Intellektning tarkibiy tuzilishi olimlar tomonidan quyidagicha ta'riflanadi:

Intellektning asosiy sifatlari. Ijod- O'qituvchi faoliyatida mehnatning moddiy va ma'naviy mahsulotini yaratish, yuksak natijalarga erishish qobiliyati Fikrlash tezligi Ta' lim-tarbiya jara-yonida yangi holatga tez va to'g'ri munosa-bat bildirish; faoliyatni tanlashda ta-fakkur tezligi Mahorat-Pedagogik faoliyatda erishilgan muvaffaqiyatlar oichovi; kasbiy bilimlarni mukammal bilish qobiliyati.

Chuqur idrok etish -yangi bilimlarai o'zlashtirishda narsalar va hodisalar mohiyatiga chuqur kira bilish, sababini tushunish, ilmiy tafakkurga eaa bo'lish Epchillik - bir g'oyadan boshqasiga, shujumladan, o'zinikiga qarama-qarshi bo'lgan g'oyaga O'ta olish qobiliyati Tanqidiylik — bilimlarini va hodisalarini o'rganishda obyektiv baholash, farazlar va echiralarda sbubha uyg'otish Intellekt - lotincha intellectus -anglash, tushunish, egallah.

O'qituvchi intellektiga tavsifnoma. Fikrlash - amaldagi intellekt. Aqliy teranlik -maammoni boshqa hodisalar bilan o'zaro aloqadorlikda idrok etish qobiliyati. Tezlik- muammolani hal qilish tezligi, kasbga oid g'oyalami ishlab chiqarish qobiliyati. Originallik – yangi ilmiy g'oyalami yaratilishi. Tirishqoqlik – doimo o'rganilayotgan muammoning engyaxshi yechimini topish extiyoji

Biroq, kishidagi tabiiy layoqat nishonalar mukammal kasbiy faoliyatning muvaffaqiyatli olib borilishini ta'minlamaydi. Kishi o'zidagi layoqat nishonalarini doimiy ravishda rivojlantirib borishi kerak, bu esa faqat shijoatli kasbiy faoliyat jarayonida amalga oshirilishi mumkin.

O'qituvchi pedagogik qobiliyatini rivojlantirish funksiyalari

«Kadrlar tayyorlash milliy dasturi»da barkamol, erkin fikrlovchi shaxsni tarbiyalash hamda komil inson g'oyasi - milliy va umum-bashariy mohiyatga ega bo'lgan, odamzodga xos eng yuksak ma'naviy ezgulikka undaydigan oljanob g'oya sifatida ulug'langan. Mazkur g'oyani yosh avlod ongiga singdirishda o'qituvchi kadrlarning roli beqi-yos. Bu esa ulardan avvalo mukammal kasb qobiliyatiga ega bo'lishni, bilimi, mahorati, ilmiy nazariy va amaliy salohiyatidan oqilona foydalananishni taqozo etadi. Respublikamiz Prezidenti I.A.Karimov ta'kidlaganidek: «*Biz iqtisodiy o'nglanish, iqtisodiy tiklanish, iqtisodiy rivoj-lanishni ma'naviy o'nglash, ma'naviy poklanish, ma'naviy yuksalish harakatlari bilan tamomila uyg'un bo'lishni*» - istayotgan bir davrda yashayapmiz. Bu istak esa yoshlar ta'lim - tarbiyasi bilan shug'ul-lanayotgan kasb egalarini yuksak kasbiy tayyorgarlikka, g'oyaviy -siyosiy e'tiqodga, tashkilotchilik va boshqaruvchilik malakalariga ega bo'lish lozimligini taqozo qilmoqda. Chunonchi, bu hoi ta'lim tizimi va kasb-hunar ta'limi muassasalari yangilanayotgan, ta'lim - tarbiyaning mazmuni, shakli, usullari, vositalari majmuiga, o'quv - tarbiya jarayoni-ga o'zbekona urf- odatlar faol kirib borayotgan bir sharoitda ja^ bermoqda. Bu o'zgarishlar har bir o'qituvchini yangicha fikrlashga, shar-qona ish yuritishga, tadbirkorlikka, ishbilarmonlikka, ma'naviy - ma'rifiy ishlarning faol ishtiokchisi bo'lishga undaydi. Shuning uchun ham bugungi kunda o'tgan davrdagidan ko'proq pedagogika fani oldida yangicha fikr yuritadigan o'qituvchi - tarbiyachini tayyorlash, uning kasbiy mahorati va malakasini takomillashtirish uchun o'qitish va tarbiyalashning zamonaviy shakl, usul, vositalarini ishlab chiqish juda muhimdir. Biz yuqorida ta'kidlaganimizdek, o'qituvchilik kasbini tanlagan har bir yigit va qiz o'ziga shu kasbni

sevishi yoki sevmasligi to‘g‘risida savol beradi. Zero masalaning yana bir muhim tomoni borki, bu boiajak o‘qituvchi pedagogik qobiliyatga egami yoki yo‘qmi degan muammo paydo boiadi. Vaholanki har bir kasb, qobiliyat orqali egallanadi va mukammal o‘rganiladi.

Pedagogik qobiliyatlar o‘z runksiyasiga ko‘ra **umumiylar** va maxsus turlarga bo‘linadi. Umumiy qobiliyatlar mavjud bo‘lganda o‘qituvchi o‘z pedagogik kasbiy faoliyatini mukammal egallab, mohirona olib borish bilan birga, boshqa turli xil faoliyatlar bilan ham muvaffaqiyatli shug‘ullanadi. Umumiy qobiliyatga ega bo‘lgan o‘qituvchilar ta‘lim-tarbiya jarayonida har qanday qiyinchilik va ziddiyatlami qiyalmasdan bartaraf etadilar.

O‘qituvchining pedagogik qobiliyatini tahlil qilgan N.V. Kuzmina shunday yozadi: «*Ta 'Urn - tarbiyada ro 'y beradigan ko pgina kamchilik-lar o 'qituvchi o 'z pedagogik qobiliyatining amaliy yo 'nalishlarini yaxshi bilmashligi, iste 'dodning o 'qituvchidayo 'qligi natijasida ro 'y beradi».*

Maxsus qobiliyatga ega bo‘lgan o‘qituvchilar faqat o‘zlarini egallagan kasbiy yo‘nalishlari bo‘yicha muayyan faoliyat bilan muvaffaqiyatli shug‘ullanadilar.

Biror faoliyatning muvaffaqiyatli, mustaqil va mukammal bajarilisbini ta‘minlaydigan noyob qobiliyatlar birikmasi talant deyiladi.

Qobiliyat ko‘rsatkichlari

Ko‘nikmalarni egallash tezligi Erishilgan yutuqlar sifati

Qobiliyatlar

Insonning ma‘lum fooliyat talablariga javob beruvchi va lining muvaffaqiyatli bajarilishining sharti hisoblanuvchi individual-psixologik xususiyatlardir

UMUMIY: aqliy faoliylik, tanqidiylik, tizimiylilik, tahlil qilish, reaktsiya tezligi, sintezlash, diqqatni jamlash, e’tiborlilik.

MAXSUS: tashkilotchilik, injener-texnik, loyihalashtirish, matematik, ijodiy, badiiy, musiqaviy.

Qobiliyatlarni rivojlantirishning eng yuqon darajasi - TALANT

5-chizma. Shaxs qobiliyatları, tabiiy iste'dodlar va ularning farqu

Barcha mutaxassisliklarda bo‘lgani kabi o‘qituvchilik kasbida ham pedagogik qobiliyat - uning shaxsiy iste'dod xususiyatlarini belgilab, kasbiy faoliyat turini muvaffaqiyatli amalga oshirishda subyektiv shart -sharoitlar yaratadi.

Har qanday qobiliyat - shaxsga tegishli bo‘lgan murakkab tushun-chadir, u faoliyatning talablariga mos xususiyatlar tizimini o‘z ichiga qamrab oladi.

Har qanday faoliyat ham murakkab bo‘lib, u kishiga turli-tuman talablar qo‘yadi. Agar shaxs xususiyatlari tizimi shu talablarga javob bera olsa, kishi faoliyatni muvaffaqiyat bilan amalga oshirishda o‘z qobi-liyatini ko‘rsata oladi, agar xususiyatlaridan qaysi biri rivojlanmagan bo‘lsa, shaxs mehnatining muayyan turiga nisbatan kam qobiliyatli, deb xarakterlanadi.

Mana shuning uchun ham qobiliyat deganda birorta xususiyatning o‘zini emas, balki inson shaxsining faoliyat talablariga javob bera oladigan va shu faoliyatda yuqori ko‘rsatkichlarga erishishni ta‘minlay oladigan xususiyatlar ansamblini yoki sintezini tushunish lozim.

O‘qituvchi qobiliyatini o‘rganishda xususiyatlar «ansambl» iborasini biz shuning uchun ham ishlatalamizki, bunda xususiyatlarning oddiy-gina birgalikda mavjud bo‘lishini emas, balki ularning uzviy bog‘langan bo‘lishini, muayyan tizimda o‘zarot ta’sir qilishini ko‘zda tutayapmiz. Bu tizimda xususiyatlardan biri oldingi o‘ringa chiqib, yetakchi xususiyatga ega bo‘lsa, ayni vaqtida boshqalar uchun yordamchi xususiyatlar rolini o‘ynaydi.

Kishining qobiliyati juda katta ijtimoiy va shaxsiy ahamiyatga ega. Qobiliyat yuqori mehnat unumdarligini ta ‘minlashga, binobarin, ijtimoy boylikning son va sifat jihatidan tez o ‘sishiga,

jamiyat taraqqiyotiga yordam beradi. Shuning uchun ham bo 'lajak o 'qituvchilarning zakovati, qobiliyatini ochish hamda ulardan o'z o 'rnida foydalanishini o 'rganib olishi zarur ekanligi haqidagi masala qat'iy talab qilinadi. O 'qituv-chining pedagogik mahoratni takomillashtirishida qobiliyat bilim olish va malaka hosil qilishni ta'minlaydi. Qobiliyatli kishining yuqori unumli mehnati uni moddiy hayot darajasi bilan ta'minlaydi.

Ta'kidlash joizki, qobiliyatli o 'qituvchiga pedagogik faoliyat va mehnat engilroq bo 'ladi va u kamroq charchaydi, chunki sevimli mehnati unga huzur-halovat bag 'ishlaydi.

Qobiliyat bilim, ko 'nikma va malakalar mahsuli, shu bilan birga, faoliyat usullarini egallash tezligi, teranligi va mustahkamligida namoyon bo 'ladi.

O 'qituvchining o 'quvchilar bilan muloqoti yuksak darajada muvaffaqiyatli bo 'lishi uning pedagogik qobiliyatga qanchalik ega ekanligiga bogiiq. O 'qituvchilarning faoliyati yosh avlodni ma 'naviy barkamol shaxs darajasida tarbiyalashda va kasbiy bilimlarni chuqur egallagan kadrlarni tayyorlashda namoyon boiadi. Buning muvaffaqiyati o 'qituvchilarning pedagogik qobiliyatiga bogiiq. Qobiliyat kasbiy faoliyat jarayonida sayqallanib boradi. Buning uchun o 'qituvchida layoqat, zehn va qiziqish bo 'lishi kerak.

Pedagogik qobiliyatning asosiy sifatlari va xususiyatlari

Pedagogik-psixologiyada o 'qituvchi qobiliyatining cheklangan turlari yo 'q. Pedagogik qobiliyat turlari fanning, jamiyatning rivojla-nishiga qarab ko 'payib va o 'zgarib turishi raumkin. Falsafada qobiliyat uzoq vaqtgacha «o 'zgarmas irsiyat» nasldan - naslga O 'tuvchi jarayon sifatida talqin etilgan. Olimlarning uzoq yillar olib borgan ilmiy-tadqi-qotlari va kuzatishlari natijasida **pedagogik qobiliyatning quyidagi asosiy sifatlari** ajratib ko 'rsatilgan:

- 1.O 'z kasbiga muhabbat, o 'quvchilarni seva olishi.
2. Mutaxassislik fanini mukammal bilishi, unga qiziqishi.
3. Pedagogik taktga (odob va go 'zallikka) ega bo 'lish. 4.Bolalar jamoasiga singib keta olish.
- 5.O 'z mehnatiga ijodiy yondashish,
6. Javobgarlikni his etish.
7. Tarbiyaviy bilimlarni egallaganligi.

O 'qituvchi faoliyatidagi pedagogik qobiliyatning o 'ziga xos tizimlari mavjud. Qobiliyatlar tizimi quyidagi xususiyatlari bilan farq qilinadi:

- asosiy xususiyatlar;
- tayanch xususiyatlar;
- yetakchi xususiyatlar;
- yordamchi xususiyatlar.

Pedagogik qobiliyatlar faqat pedagogik faoliyatning samarali bo 'lishini va shart-sharoitini ifodalamasdan, balki ko 'p jihatdan muvaf-faqiyatlari ishlashning natijasi hamdir. Pedagogik qobiliyatda o 'qituv-chining o 'zaro fikr almashuvi bilan bog 'liq xususiyatlari asosiy rol o 'y-naydi. Quyidagi pedagogik qobiliyatning **asosiy xususiyatlari** o 'qituv-chining yuksak pedagogik-psixologik bilimlari natijasida doimiy shakllantirib boradi:

Kommunikativ qobiliyat: o 'qituvchining pedagogik jamoa va ota-onalar, mahalla ahli bilan bo 'ladigan o 'zaro muloqotida, ularning ruhiy holatlarini tushunish va ularga hamdard bo 'lish, muloqotga kirishishida pok ko 'ngillilik. O 'qituvchi bunda psixologik bilimlarga ega bo 'lishi, muomala madaniyatini muntazam o 'zida shakllantirib borishi lozim.

Perseptiv qobiliyat: tashqi olamni va muhitni sezish, idrok etish, ya 'ni kuzatuvchanlik muhim rol o 'ynaydi. O 'qituvchining shijoati natijasida rivojlanadi, takomillashtirishadi. O 'qituvchi

o‘quvchining psixologiya-sini, psixik holatini o‘ziga singdirib idrok etadi, sinf jamoasining holatiga pedagogik vaziyatiga odilona baho beradi.

Empatik qobiliyat: bolalarga bo‘igan muhabbatdan kelib chiqadigan o‘quvchilarning histuyg‘usini, psixologik holatlarini qalbdan his etish, tushunish, idrok etish, ularga achinish xususiyatlaridir.

Ta’lim jarayonini muqobillashtirish qobiliyati: o‘qituvchi o‘z bilimini o‘quvchi ongi va tafakkuriga kam kuch sarflash evaziga yetkaza olishi, ta’lim va tarbiyada belgilangan muddatda maqsadga erishish qobiliyatidir.

Didaktik qobiliyat: o‘quvchilar bilan muloqot qilishda, pedagogika-ning ta’lim va tarbiyaviy qonuniyatlarini hamda metodlarini chuqur o‘zlashtirgan holda samarali dars berish qobiliyatidir. Shuningdek, dars pedagogik texnologiyalar asosida jahon andozalariga, hozirgi zamon talablariga javob berishi kerak.

Tashkilotchilik qobiliyati: pedagogik qobiliyatning tarkibiy qismidir. U sinf o‘quvchilarining o‘qituvchi tomonidan turli jamoat ishlariga, to‘garaklarga jalb qila olishida, sinf jamoasining har bir o‘quvchiga faol vaziyatni ta’minlab berishida namoyon bo‘ladi.

Konstruktiv qobiliyat: o‘qituvchining o‘quv-tarbiyaviy faoliyatni puxta rejalashtirishi asosida yuzaga keladigan kasbiy pedagogik vaziyat bosqichlarini oldindan ko‘ra olishi.

Bilish qobiliyati: o‘qituvchining o‘z fanini va boshqa fanlarni chuqur bilishida, o‘zlashtirishi va amaliyotda namoyon etishi.

Anglash ftushunish) qobiliyati: o‘qituvchining ziyrakligi va udda-buronligi, voqeа va hodisalarni chuqur idrok etib, ularga adolatli muno-sabatda bo‘lishi.

Pedagogik qobiliyatlarning **tayanch xususiyatlari** kuzatuvchanlik -ko‘ra bilish ko‘nikmasidir. Bu - individual narsaning o‘ziga xos tomo-nini, ijodiy faoliyat uchun boshlang‘ich materialni ko‘ra bilishi demakdir. Rassomning kuzatuvchanligi, tabiatshunos olimning kuzatuvchanligidan farq qilishi o‘z-o‘zidan ravshan. Ularning kuzatuvchanligi turlicha yo‘nalishda boiganligi sababli, har biri o‘z tafakkuri va dunyoqarashiga ega.

Qobiliyatning **yetakchi xususiyati** ijodiy tasawur qilishdir. Bu xususiyat faqat rassomga, matematika o‘qituvchisiga, adabiyotshunosga xos boimasdan, balki aynan barcha fan o‘qituvchilariga ham tegishli,

Har qanday kasb sirlarini mukammal egallash uchun qobiliyat kerak. Pedagogik qobiliyat sog‘lom o‘qituvchidagina shakllanadi. Biroq u yuqori, o‘rtacha va past darajada bo‘lishi mumkin. Ushbu turli darajadagi qobiliylatlarda mujassamlashgan hislatlar va xususiyatlar orasida ba’zilari yordamchi rol o‘ynaydi.

Pedagogik qobiliyatlar tizimiga kiradigan **yordamchi xususiyatlar** va hislatlar quyidagilardan iborat:

- aql-idrokning muayyan turlari, hozirjavoblik, kamchiliklarga tanqidiy e’tibor, sobitqadamlik;
- o‘qituvchining nutqi: notiqlik san’ati, so‘z boyligining teranligi;
- aktyorlik xususiyati: mimika va pantomimika, xayoliy fantaziya ishlata olish, ruhiy hissiyotni jilovlay olish.
- pedagogik takt va pedagogik nazokatga ega bo‘lish.

Kommunikativ malakalar va ta’sir ko‘rsatish.

O‘qituvchining kommunikativ qobiliyatida so‘z bilan og‘zaki ta’sir o‘tkazish

Tayanch tushunchalar: Ongli intizom; fikr almashish; kommunikativ qobiliyat; o‘quvchini ishontirish; ongga ta’sir, taqlid qilish; psixik ta’sir; g ‘oyalar va mafkuralar; pedagogik ta ‘sir ko ‘rsatish; g ‘oya va mafkura; komil inson tarbiysi; talab; istiqbol; rag‘batlantirish va jazolash;

jamoatchilik fikri; so 'z bilan og 'zaki ta'sir o 'tkazish; intonatsiya; ekspressiv holat; kasbiy mahorat; xushmuomalalik; axborot hajmi; pedagogik qobiliyat texnikasi.

O'qituvchi shaxsining fikr almashuv bilan bog'liq xususiyatlari

O'qituvchi faoliyatida tarbiyalanuvchilar bilan pedagogik aloqa-larning uzluksizligi tarbiyaning asosiy qonuniyatlaridan biridir. O'quv-chilar bilan ta'lim-tarbiyaviy jarayonda ijobiy aloqlar o'rnatish, ijobiy iqlim yarata olish, o'ziga ishontira olish va jalb qilish - o'qituvchi kommunikativ qobiliyatining asosiy mohiyati bo'lib, bunda bevosita o'qituvchi bilan bog'liq bo'lgan minglarcha ruhiy jarayonlar, ma'lum bir qolipdan chiqishi mumkin bo'lmagan muomala turlari va shartlari mavjud. Tarbiyaning samaradorligi, pirovard natijada o'quvchilar bilan aloqa o'matishning shakl va uslublariga qat'iy rioya qilgan holda amalga oshirilishi bilan belgilanadi. Asosiy maqsad, o'qituvchi va o'quvchi munosabatida majburiy itoatkorlik o'mini ongli intizom egallashi, o'quvchilarda mustaqil fikr yuritish ko'nikmalarini hosil qilishdan iborat. O'qituvchi tarbiya usullari tizimini belgilab olgandan keyin bir qator aloqa o'matish vazifalarini rejalashtirishi kerak. Albatta, bu nihoyatda qiyin jarayon, zero tarbiyaning har bir usuli, tarkibiy qismi va tashkil etuvchi usullari muomala orqali aloqa o'matishning samaradorligiga bog'liq. Ushbu jarayon bevosita o'qituvchining fikr almashuvi (reflek-siya) bilan bog'liq xususiyatlari, o'quvchi ruhiy holatini fikr tezligi bilan uqib olish san'atiga va pedagogik ta'sir ko'rsatishning turli usullarini bir-biri bilan o'zaro aloqadorlikda qo'llay bilishiga taalluqli bo'lib, ular uzluksiz shakllanadi.

O'qituvchining fikr almashuvi bilan bog'liq kommunikativ qobiliyatini shakllantiruvchi asosiy xususiyatlari o'quvchi ongiga qaratilgan faoliyat bo'lib, nihoyatda murakkab jarayonda takomillashadi. O'zaro fikr almashish omillari bilan bevosita bog'liq boigan kommunikativ qobiliyatning quyidagi yo'nalishlari mavjud:

- o'quvchilarni ishontirish;
- o'quvchilar ongiga ta'sir etish;
- o'zgalarga taqlid qilish.

O'quvchilarni ishontirish tarbiyalanuvchining ongiga qaratilgan bo'lib, o'qituvchi fikr-mulohazalarini ta'sirchan nutq orqali o'quv-chining bilimlar tizimiga, dunyoqarashiga, xulq-atvoriga, xatti-harakatiga ta'sir etadi va uni qisman o'zgartiradi. Ishontirish o'qituvchining kasb faoliyatiga taalluqli bo'lgan murakkab faoliyatida asosiy ta'sir ko'rsatish vositasi bo'lib, ta'lim-tarbiya jarayonida ishlatiladigan usullardan biri hisoblanadi. O'quvchi ongiga ta'sir ko'rsatish bilan bog'liq boigan ishontirish usuli o'qituvchidan bahs, munozara asosida dalillar keltirishni, isbot va mantiqqa tayanishni talab qiladi. Ayniqsa o'qituvchi bilan o'quvchilar orasida o'rganilayotgan mavzuga taalluqli muqobililik mavjud bo'lganda, tanqid va fikrlar kurashiga tayanilganda samarali boidi.

Ishontirish tarbiyalanuvchining ongiga qaratilgan ekan, o'qituvchining his-tuyg'usi, nutqi va ishontira olish san'ati bunda muhim aha-miyatga ega. U pedagogik ta'sir ko'rsatish usuli sifatida darslarda yangi mavzuni tushuntirishda, o'quv-tarbiyaviy soatlarda, turli uchrashuvlar va ijodiy suhbatlarda munozaralar shaklida qo'llaniladi. Tarbiyaviy tadbir-larda ishontirish usuli sinf jamoasi bilan hamda alohida o'quvchi bilan individual suhbatlar o'tkazish, siyosiy mavzulardagi darslarda keng qo'llaniladi. Ishontirish usuli yordamida o'quvchilarning dunyoqarashi shakllantiriladi. Bu ayniqsa o'quvchi ongini begona mafkuraviy g'oya-lardan himoya qilishda muhim ahamiyatga ega, ishontirish asosida o'quvchiga ideal va mustaqil fikrlar qayta-quriladi, ularni ba'zi psixik ta'sirlar tufayli sodir boiadigan tushkunlik holatidan asraydi, ularda er-kinlikni hamda mustaqil fikrlash qobiliyatini o'stiradi, o'ziga va kela-jagiga ishonch uyg'otadi, o'z-o'zini tarbiyalashda, mustahkam irodani shakllantirishga undaydi.

O'quvchilar ongiga ta'sir o'zaro fikr almashish jarayonida shakllanadigan murakkab psixologik xususiyat bo'lib, o'qituvchi kommunikativ qobiliyatining universal omili hisoblanadi. O'qituvchilarning o'zaro suhbat va faoliyati jarayonida tarbiyalanuvchi ongiga ta'sir etishning o'ziga xos xususiyati shundan iboratki, u o'quvchilarning psixikasi va xulq-atvoriga sezilarsiz ravishda ta'sir ko'rsatadi. Ta'sir o'quvchilar ongiga, psixikasiga nazoratsiz kirib borishi bilan alohida ahamiyatga ega, o'quvchilarning ijodiy faoliyatida, xatti-harakatlarida, mtilishlarida yo'l-yo'riqlar ko'rsatish tarzida amalga oshiriladi.

Ongga ta'sir - shunday bir psixik jarayonki, o'quvchilar o'qituv-chining yoki biror shaxsning ta'siri ostida, o'z ongingin yetarli nazora-tisiz voqelikni idrok etadi. Agar o'qituvchi bunda pedagogik mahoratga, psixologik tajriba va bilimlarga ega bo'lmasa, o'quvchilar ongiga ta'sir qila olmaydi, natijada ta'lim-tarbiya jarayoni ijobiy natijalar bermaydi, o'qituvchi o'quvchilarning hurmat-e'tiboriga sazovor bo'la olmaydi. O'qituvchi o'z tarbiyalanuvchilari ongini tashqi muhitning salbiy ta'sir-laridan, sinf jamoasi norasmiy yetakchilarining turli yashirin buzg'unchi g'oyalaridan himoya qilishga mas'ul shaxsdir. O'quvchi ongiga ta'sir o'tkazishda o'qituvchi yetakchilikni o'z qo'iiga kiritishi uchun:

—o'quvchilarning salbiy xatti-harakatlari tufayli sodir bo'ladigan emotsiyonal his-tuyg'ularga berilmasligi;

—har bir o'quvchining psixologik va ruhiy holatini puxta o'rgan-masdan uning ongiga tarbiyaviy ta'sir o'tkazishga harakat qilmasligi;

—har bir o'quvchiga alohida shaxs sifatida hurmat e'tibor bilan munosabatda bo'lishi;

—sinf jamoasining norasmiy yetakchisini sezdirmasdan aniqlab olishi va uning hatti-harakatidan doimo ogoh bo'lishi;

—pedagogik mahoratning muhim jihatlarini uzliksiz o'zida takomil-lashtirib borishi;

—o'ylanmay aytilgan har bir so'z, noo'rin fikr-mulohazaning oqiba-tini hech qachon tuzatib bo'lmasligini o'qituvchi doimo his etishi lozim.

Shuni alohida ta'kidlash lozimki, hozirgi kunda axborot texno-logiyalari maydonining nihoyatda kengligi tufayli o'quvchilar ongi tarbi-yaga salbiy ta'sir o'tkazuvchi g'oya va mafkuralar bilan band bo'lishi tabiiy hoi. O'qituvchilar yosh avlodni tarbiyalashda ongga ta'sir qilishning keng imkoniyatlarni o'z o'rnida qo'llay olsalar, o'quvchilar ongini turli keraksiz g'oyalar va mafkuralardan himoya qila oladilar. Shuni unutmaslik kerakki, o'quvchilar o'zlarining yosh xususiyatlari va psixologik ta'sirga moyilligi tufayli har qanday ta'sirga nihoyatda beriluvchan bo'ladilar.

Taqlid qilish shaxsning psixologik xususiyati bo'lib, o'zi sevgan biror inson harakatiga, namunasiga, ibratiga amal qilishidir. O'quvchi o'zi uchun ideal deb bilgan kishining xulq-atvor namunalariga ongsiz ravishda taqlid qiladi. O'quvchilar o'zgalar xulq-atvordan andoza olib, taqlid qilish yo'li bilan ulardan o'zining muhitida foydalanadi. Taqlid qilishning o'ziga xos xususiyati shundan iboratki, o'quvchilar o'z xatti-harakati va muomalasi jarayonida o'zi ko'rgan, kattalar bajargan harakat-larni takrorlashga intiladi. Taqlid qilishning yana bir xususiyati o'quvchi badiiy asarlarda o'qigan, kinofilmlarda ko'rgan sevimli idealidagi qahramon obraziga, xarakteriga, jasoratiga, imo-ishora, nutq, kiyinish uslublariga beixtiyor taqlid qiladi, o'z faoliyatida takrorlaydi.

Beixtiyor taqlid qilish o'quvchi shaxsi shakllanishining ilk bosqich-larida muhim ahamiyatga ega. O'quvchi taqlid qilish yo'li bilan nutqni, buyumlarni, turli harakatlarni o'rganadi, xulq-atvori shakllanadi, ruhiya-tidagi ushbu jarayon asta-sekin va ko'r-ko'rona davom etadi.

O'qituvchi kommunikativ qobiliyati bilan pedagogik faoliyat olib borish jarayonida o'zaro fikr almashish yoii bilan ta'sir ko'rsatishning ko'rib chiqilgan asosiy turlari - o'quvchini ishontirish,

o‘quvchi ongiga ta’sir etish, taqlid qilish - bir-biri bilan chambarchas bogiiq boigan psixologik xususiyatlardir va ayni vaqtida, o‘ziga xos farqlarga ega. Ishontirish va ongga ta’sirning o‘zarobogiiqligi shundan iboratki, biz ta’sir ko‘rsatish usulining unisidan ham, bunisidan ham foydalanganda ko‘pincha notiqlik san’atini namoyish etamiz. O‘qituvchining so‘z boyligi va notiqlik malakasi ishontirish va o‘quvchi ongiga ta’sir etishning muhim manbalaridir.

Pedagogik ta’sir ko‘rsatish - kommunikativ qobiliyatning asosiy usuli sifatida

O‘zbekiston Respublikasida ijtimoiy-siyosiy mustaqillik qoiga kiritilgach, hayotning barcha sohalarida, shu jumladan, ta’lim sohasida ham tub islohotlar olib borilib ulkan o‘zgarishlar ro‘y bermoqda. Islohot-lar respublikaning rivojlanish va taraqqiyot yoii deb e’tirof etilgan demokratik, insonparvar, huquqiy jamiyatni barpo etish uchun xizmat qiladi. Demokratik, insonparvar, huquqiy jamiyatni barpo etish vazifasi o‘sib kelayotgan yosh avlod zimmasiga yuklanadi. O‘zbekiston Respublikasining «Taiim to‘g‘risida»gi Qonuni, «Kadrlar tayyorlash milliy dasturi» hamda O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti LA.Karimovning nutqlari va qator asarlarida ta’lim va tarbiya O‘zbekiston Respublikasi ijtimoiy taraqqiyoti sohasida ustuvor deb eion qilinib, uning maqsad va vazifalari belgilab berilgan.

Pedagogik ta’sir ko‘rsatish o‘qituvchining muhim kommunikativ qobiliyatlaridan biri bo‘lib, avvalo o‘qituvchining tashqi qiyofasini ifodalovchi madaniyati, munosabatga kirishishi va nutq madaniyati asosida o‘quvchilar bilan muntazam tarbiyaviy faoliyat olib borish jarayonida namoyon bo‘ladi.

Pedagogik ta’sir ko‘rsatish - tarbiyalanuvchiga ongli intizom va mustaqil fikr yuritish ko‘nikmalarini hosil qilish, tarbiyani ma’lum bir maqsadga muvofiq takomillashtirish uchun shaxsga muntazam va tizimli ta’sir ko‘rsatish, jamiyatning ijtimoiy-tarixiy tajribalariga yondashib shaxsni har tomonlama kamol toptirish, uning xulq-atvori va dunyo-qarashini takomillashtirish, yosh avlodni muayyan maqsad asosida tarbiyalash, ijtimoiy ong va xulq-atvorni xalqimizning boy mafkuralari asosida shakllantirishga yo‘naltirilgan faoliyat jarayonidir. Pedagogik ta’sir ko‘rsatish asosida tarbiyalanuvchining ongi shakllanadi, ma’naviy boyligi va his-tuyg‘ulari rivojlanadi, unda ijtimoiy hayot uchun zarur bo‘lgan ijtimoiy aloqalarni tashkil etishga xizmat qiladigan xulqiy odatlar hosil bo‘ladi.

Pedagogik ta’sir ko‘rsatish bilan jamiyatning shaxsga qo‘yadigan axloqiy talablariga muvofiq keladigan xulqiy malaka va odatlari hosil qilinadi. Bunga erishish uchun o‘quvchining ongi, hissiyoti va irodasiga ta’sir etib boriladi. Agar bularning birortasi e’tibordan chetda qolsa, o‘qituvchining ta’lim va tarbiyaviy maqsadlarga erishishi qiyinlashadi. Tarbiya jarayoniga o‘quvchi rahbarlik qiladi. U o‘quvchilar faoliyatini belgilaydi, ularning pedagogik jarayonda ishtirot etishlari uchun shart-sharoitlar yaratadi.

Pedagogik ta’sir ko‘rsatish mazmunida tarbiya mohiyati ifodalangan bo‘lib, uning mazmuni mamlakatning ijtimoiy maqsadlaridan kelib chiqib asoslanadi. Tarbiya mohiyati turli davrlarda har xil ifodalangan bo‘lsa ham, ammo yo‘naltiruvchanlik xususiyatiga ko‘ra bir-biriga o‘xshash g‘oyalarni ifodalaydi. Zero, har bir xalqning taraqqiy etishi, davlatlarning qudratli bo‘lishi avlodlar tarbiyasiga ko‘p jihatdan bog‘liqligi qadimdan o‘z isbotini topgan.

Har qanday ijtimoiy jamiyatda yosh avlod tarbiyasi muayyan maqsad asosida tashkil etiladi. Tarbiyaning maqsadi ijtimoiy jamiyat taraq-qiyoti, uning rivojlanish yo‘nalishi, ijtimoiy munosabatlar mazmunidan kelib chiqib belgilanadi. Bugungi kunda O‘zbekiston Respublikasida tashkil etilayotgan tarbiyaning asosiy maqsadi komil insonni tarbiyalab kamolotga yetkazishdan iborat.

Pedagogik ta'sir ko'rsatishning asosiy tarbiyaviy usullari hayotdan, millatning yashash tarzidan, milliy an'ana va urf-odatlardan kelib chiqib tanlanadi. Ular o'quvchilar tarbiyasini pedagogik jihatdan maqsadga muvofiq tashkil etish nuqtai nazaridan tanlab oladi.

Pedagogik ta'sir ko'rsatish o'quvchilarning ijtimoiy foydali mehnat faoliyatini pedagogik jihatdan ma'lum bir maqsadga muvofiq tarzda tashkil etish uchun foydalilaniladigan vositalar tizimidan iborat. Ushbu vositalar tarbiyalanuvchi shaxsiga qaratilgan bo'lib, o'quvchilarning xulq-atvorini shakllantiradi.

Ta'lif va tarbiya jarayonida o'qituvchi tomonidan pedagogik ta'sir ko'rsatishning asosiy usullari: talab, istiqbol, rag'batlantirish va jazolash, jamoatchilik fikri.

Talab - ta'lif va tarbiya jarayonida o'qituvchining tarbiyalanuvchiga nisbatan shaxsiy munosabatlarida namoyon bo'ladi. O'quvchining u yoki bu xatti-harakati o'qituvchi nazoratida bo'lib, ijobiy jihatlari rag'-batlantirib boriladi yoki aksincha nojo'ya xatti-harakati to'xtatib qo'yiladi.

Istiqbol - ta'sirchan pedagogik usul bo'lib, o'quvchilarda mustaqil fikr yuritishni, ma'lum bir maqsadga, orzuga erkin intilish hissini tako-millashtiradi. Bu maqsadlar ularning shaxsiy intilishlarida, qiziqish va muddaolarida namoyon bo'ladi. Ushbu usul maktab o'quvchilarini shaxs sifatida eng muhim insoniy fazilatlaridan biri bo'lgan maqsadga intiluv-chanlikni rivojlantiradi.

Rag'batlantirish va jazolash - tarbiyaviy ta'sirning eng an'anaviy usuli bo'lib, o'quvchilar xulq-atvoriga ijobiy ta'sir etishdan iborat. Yaxshi xulq, foydali mehnat va xatti-harakat, axloqiy hislat, topshi-riqlarning so'zsiz bajarilishi uchun o'quvchi rag'batlantiriladi. Nomaqbul xatti-harakat, tartibbuzarlik, o'z burchini jbajarmaslik jazolash orqali bartaraf etiladi. Ushbu usul axloqiy ta'sir ko'rsatishni ta'minlaydi, uni qo'llash jarayonida o'qituvchidan nihoyatda ehtiyyotkorlik, sezgirlik va hushyorlik talab etiladi.

Jamoatchilik fikri - tarbiyaviy ta'sir ko'rsatishning eng muhim usuli bo'lib, o'quvchilarning ijtimoiy foydali faoliyatini bajarilish natija-lariga qarab muntazam rag'batlantirib borishda namoyon bo'ladi. Jamo-aning tarbiyaviy vazifalarini ma'lum bir yo'nalishda amalga oshirilishini ta'minlaydi, o'quvchilarning bir-birlariga do'stona munosabatini shakllantiradi.

Pedagogik ta'sir ko'rsatish usullaridan samarali foydalanishning eng muhim sharti o'qituvchining insonparvarlik nuqtai nazaridan yonda-shishini talab etadi. Ushbu usullar kasbiy mas'uliyatni his etadigan yago-na intilishga qaratilgan jonli kishilaming jonli munosabatidir. Pedagogik ta'sir qilish o'quvchilar psixikasining anglanmaydigan sohasiga qaratilgan bo'lib, tarbiyachi bilan tarbiyalanuvchilarning yaqindan aloqa-da bo'lishini, ularning o'zaro bir-birlariga ishonishini, o'zaro tushu-nishini, ta'sir qilish mazmuni, shaxsning bir butun holatiga amaliy ta'sir qilishini nazarda tutadi. Shunday qilib, ta'sir qilish ta'lif-tarbiya samaradorligini hozirgi zamon talablari darajasida takomillashtirib borishda yoi-yo'riq yaratib, o'quvchilarning faolligini rag'batlantiradi.

O'qituvchi tarbiyalanuvchilarning o'zaro tarbiyaviy ta'sirga ega ekanliklarini, ularning o'zaro kommunikativ munosabatlari hamda faoli-yatlari o'rtasidagi bog'lanishning mavjudligi, uning samaradorligini belgilashini unutmasligi shart. O'qituvchi sinf jamoasiga va alohida tarbiyalanuvchiga pedagogik ta'sir ko'rsatishida muvaffaqiyatlarga eri-shishi uchun, o'quvchilar orasida o'zaro pedagogik munosabatlar tizimini oqilona rejalashtirishi va psixologik muhitni ijobiy tomonga o'zgartirishi lozim. To'g'ri tashkil etilgan va har jihatdan mukammal bo'lgan, yosh avlodning qalbi va ongini asrashga, ularni milliy va umumbashariy qadriyatlar ruhida tarbiyalashga qaratilgan pedagogik munosabatlar tizimini tashkil etish uchun o'qituvchi har bir o'quvchi ruhiyatini chuqr bilib olishi, ularning ichki imkoniyatlaridan xabardor bo'lishi, axborot berishi,

fikr almashishi, ular qayg‘usini, tuyg‘ularini tushunishi va hamdard bo‘lishi zarur. Pedagogik munosabatda muvaffaqiyatlarga erishish uchun o‘qituvchi:

- o‘quvchilar bilan boiajak munosabatni modellashtira olishi;
- munosabatda bo‘ladigan sinf jamoasi xususiyatlarini oldindan bilishi;
- bevosita samimiy va hamjihatlikka asoslangan munosabat o‘rnatish;
- munosabatda ustunlikka ega bo‘lib, uni demokratik talablar asosida oqilona boshqarish;
- munosabatning ijobiy va salbiy jihatlarini uzlusiz tahlil etib borishi lozim.

O‘qituvchi tarbiyachi sifatida tarbiyalanuvchi o‘quvchilarni o‘zi uchun hamisha tarbiya obyekti deb hisoblashi kerak. Biroq tarbiya-ianuvchi o‘qituvchi-tarbiyachi bilan erkin va ongli munosabatda bo‘lishga erishsagina, tarbiyaviy munosabatlar samarali xarakter kasb etadi. Tarbiyaviy faoliyatning kommunikativ munosabatlar jarayonida o‘ziga xos qator **qoidalari** ham mavjud bo‘lib, o‘qituvchi o‘quvchilarga pedagogik ta’sir ko‘rsatishda ushbu qoidalarni mukammal bilishi lozim:

O‘quvchilarga pedagogik ta’sir ko‘rsatishda o‘qituvchi amal qiladigan qoidalari

- + tarbiyaning aniq bir maqsadga qaratilganligi
- + tarbiyaning hayotiy faoliyat bilan bogiiq hodisa ekaniigi
- + shaxsni jamoada tarbiyalanishida o‘ziga xos xususiyatlarini e’tiborga olish
- + tarbiyalanuvchi shaxsga nisbatan talabchan bo‘lish va uning shaxsini hurmat qilish
- + tarbiyalanuvchining yosh va o‘ziga xos xususiyatlarini hisobga olishi
- + tarbiyaviy ishlarning izchilligi va muntazam olib borilishini ta’minlash

O‘qituvchining kommunikativ qobiliyatida so‘z bilan og‘zaki ta’sir o‘tkazish

So‘z bilan og‘zaki ta’sir o‘tkazish o‘qituvchining madaniy saviya-sida va o‘quvchi muloqotida muhim ahamiyat kasb etadi. Chunki inson-ning «aql-zakovati, fikr-tuyg‘ulari, bilimi va madaniyat saviyasi, tafak-kuri ma’lum darajada so‘zda ifoda etiladi. Muomala madaniyatida so‘z aqldan kuch, tildan ixtiyor oladi» (Aziz Yunusov). So‘z bilan og‘zaki ta’sir o‘tkazishni amalda o‘z pedagogik faoliyatida qo‘llovchi o‘qituvchi o‘z hissiyotlarini, ijodiy ta’sirlanishini boshqarish ko‘nikmalariga ega bo‘lishi va o‘z his-tuyg‘ularini faqat ta’lim-tarbiyaviy maqsadni amalga oshirish uchun ifodalashi hamda o‘quvchi qalbini noo‘rin so‘zlar bilan jarohatlab qo‘ymasligi, so‘zlarni aniq ifodalashda pedagogik takt norma-laridan chiqib ketmasligi lozim. So‘z qudrati haqida R.Dekartning quyidagi fikrlari o‘qituvchilarga ham bevosita taalluqlidir: «*So ‘z lamining ma’nolarini, quadratini odamlarga aniq ifodalab tushuntirib bering, shunda siz insoniyat olamini barcha anglashilmovchiliklarning yarmidan xalos qilgan bo ‘lasiz*».

Bunda o‘qituvchining shirinsuxanligi mujassamlashgan notiqlik san’ati hamda aktyorlik qobiliyatini namoyon qila olishini alohida e’tirof etish kerak. O‘qituvchi aktyordek tayyor tekstni yod olmaydi, biroq u har gal takrorlanmas vaziyatda ijod qiladi. So‘z bilan og‘zaki ta’sir o‘tkazish o‘qituvchidan fikrlarni, pedagogik qobiliyat texnikasini, ijodkorlikni talab qiladi.

O‘qituvchining imo-ishoralari va yuz harakatlari so‘z bilan og‘zaki ta’sir qilishni kuchaytiradi. Yuz harakatlari va imo-ishoralar nutqda ovozning baland-pastligi bilan mos kelishi kerak. *Ogohlantiruvchi so‘zlar, notiqlik san’ati asosida ta’sir etish, vazifani ijro etishga undovchi buyruqlar, ta’qiqlangan iboralarni ishlatmaslik, hazil orqali fikrini anglatish, o‘quvchining erkin mulohazalarini ma‘qullash yoki nojo ‘ya harakatlari uchun ayplash so‘zning og‘zaki ta’sir etuvchi komponentlaridir*. So‘z bilan imo-ishoraning va yuz harakatlarining birligi ma’lum qilinayotgan axborot hajmdorligi va ta’sirchanligini kuchaytirishi lozim. Har qanday sharoitda o‘qituvchi o‘quvchilar bilan sinfda uchrashishga maxsus hozirlik ko‘rishi lozim.

O‘qituvchining sinf jamoasi bilan bo‘lg‘usi muloqotga tayyor-garlikka doir ibratli misol F.Samuylenkovning «Masterstvo, pedago-gicheskiy takt - eto avtoritet uchitelya» («O‘qituvchining mahorati va takti - uning obro‘sidir») kitobida keltiriladi: «*Men VIII «B» sinfga kirishga otlanayotgan vaqtimda o‘qituvchilar xonasidayoq yuzimdagи tabassumni quvaman. Sinfga kirishdan oldin ongli ravishda bir lahza to ‘xtab o ‘zimni to g ‘rilab olaman, o ‘zimga jiddiy, deyarli ifodasiz tus beraman. O ‘quvhilar bilan kam, juda aniq, keskin gaplashaman. Hech qanday hazilga yo 7 qo ‘ymayman. Dars berayotgan vaqtimda o ‘tirmay-man, bolalar bilan rasman xushmuomalada bo ‘laman. Bunday maromni saqlash menga oson emas, lekin shunga o ‘rganganman, chunki hozircha bu sinfda o ‘zimni boshqacha tutishim mumkin emas: sinf tez ta ‘sirlanuvchan, tezda «qirg‘oqdan chiqib ketadi va yana qaytib oqimga tushishi qiyin».*

Olimning bu mulohazalari hozirgi kunda ham o‘z qudratini yo‘qotgan emas. U o‘qituvchining deyarli har bir harakatda jiddiy fikr yuritishga undaydi. Darhaqiqat, o‘qituvchining har qanday hazili yoki bachkana qilig‘i darhol teskari reaksiya berishi mumkin.

Hatto engil hazilga ham sinf o‘quvhilar qizg‘in javob beradi, ularing fikrini qaytadan «jamlab» diqqatini jalb etish va ish kayfiyatini yaratish keyin juda qiyin bo‘ishi mumkin.

So‘z bilan og‘zaki ta’sir qilishda o‘qituvchi nutqi nihoyatda mux-tasar, ravon, va muloyim bo‘ishi, intonatsiyalar o‘z o‘rnida ishlatilishi kerak. So‘z bilan og‘zaki ta’sir o‘tkazish qudrati Sharq xalqlarida azaldan ma’lum bo‘lgan. Chunki, o‘qituvchining «*Ma’noli va bejirim gapira bilishi, nutq daryosidagi maqbul va nomaqbul to ‘Iqinlarni ilg ‘ay olishi, so ‘zning orqa-o ‘ngini, munosib o ‘mini farqlay bilishi, nutqiy fahmu farosat, tahrli so ‘z odobi kabi fazilatlar Turonda inson umumiy arlcqi-ning, ma’naviy rasoligining tayanch ustunlaridan sanalgan*», dch ta’kid-laydi tilshunos olim N.Mahmudov.

Hozirgi davrda o‘qituvchi faoliyatida uchraydigan kommunikativ munosabatlarda so‘z bilan og‘zaki ta’sir etish nihoyatda xilma xil bo‘lib, bevosita pedagogik ta’sir ko‘rsatishning nisbatan mustaqil ko‘rinishim o‘zida mujassamlashtiradi. Bilish, anglash, ekspressiv (his-tuyg‘uga berilish holati), ijtimoiy an'anaviy muloqot, inson holatini so‘zsiz tushunish, dilkashlik o‘qituvchining pedagogik faoliyatida uchraydigan doimiy takrorlanib turadigan kommunikativ munosabatlarning turlaridir. Tarbiyaviy jarayonni tashkil etishda ularni nazarda tutish lozim.

Ayniqsa, pedagogik ta’sir ko‘rsatishni tashkil etishda so‘zning ahamiyati bilan bog‘liq bo‘lgan pedagogik muomala madaniyatiga va tarbiyachining shirin so‘zligiga alohida talablar qo‘yiladi. So‘zlashganda odob va ehtirom o‘qituvchining pedagogik mahoratida uchraydigan muhim insoniy fazilati sifatida namoyon bo‘ladi. Xushmuomalalik -o‘qituvchi va tarbiyachilarining sinfda individual ish olib borish jarayo-nida ota-onalar hamda o‘quvhilar bilan muloqotni aniq bir tarbiyaviy maqsadni ko‘zlagan holda tashkil eta olishi va ta‘lim-tarbiyaviy faoli-yatni to‘g‘ri boshqara bilishidir. O‘qituvchining kasbiy faoliyatida xushmuomalalikning yosh o‘qituvchi amal qiladigan quyidagi mezon-larini alohida ta‘kidlab O‘tamiz:

Yosh o‘qituvchi amal qilisHi lozim bo‘lgan xushmuomalalik mezonlari

O‘quvhilarga og‘zaki ta’sir qilishda shirinsuxanlik va insoniylik tuyg‘ularini namoyish etish so‘z bilan og‘zaki ta’sir etishning barcha bosqichlarida hissiy osoyishtalikning namoyon bo‘lishi o‘zaro fikr almashishga doir sifatlar, ko‘nikmalar va malakalarning mavjudligi o‘quvhilarining ta‘lim va bilim olishga bo‘lgan ishtiyoqini kuchaytirish mustaqil fikr yuritish, o‘z fikrini erkin bayon eta olish, insoniy qadr-qimmat tuyg‘usini shakllantirish

O‘qituvchi kasbiy mahoratida muhim ahamiyatga ega bo‘lgan insoniy fazilat hamda xushmuomalalikni o‘zida shakllantirishi uchun muntazam faoliyat olib borishi zarur. O‘qituvchi

pedagogik faoliyatiga oid shaxsiy o‘z-o‘zini tarbiyalashning o‘zaro fikr almashish va aloqador-likka doir quyidagi tizimlarini tavsiya etish mumkin.

1. Kasbiy faoliyat jihatidan o‘z-o‘zini anglashni (muomalada o‘zaro fikr almashishga doir sifatlarni, ijobiy va zaif tomonlarini aniqlashni) amalga oshirish va shu asosda o‘zaro fikr almashish asosida o‘z-o‘zini tarbiyalash dasturini ishlab chiqish.

2. O‘z kasbiy faoliyatiga quyidagi yo‘nalishlarda baho berish maq-sadga muvofiq: kishilar bilan bo‘lgan muomaladan so‘ng olingan taassu-rotlarni tahlil qilish, o‘quvchilar bilan muomalaning so‘nggi holatlarini o‘rganib, muomala haqida o‘zining yutuq va kamchiliklarini tahlil qilish, muomaladagi imkoniyatlaringizni atrofdagilar (o‘qituvchilar jamoasi, ota-onalar, o‘quvchilar) qanday baholashi haqidagi tasawurlarga ega bo‘lish.

3.O‘zida insonparvarlikning asosiy xususiyatlarini rivojlantirish yuzasidan ixtisoslashtirilgan o‘z-o‘ziga ta’sir o‘tkazuvchi «autogen» mashqlar asosida ishlash.

4. O‘quvchilar va ota-onalar bilan turli jamoat ishlarini olib borish, bundan o‘zaro fikr almashish faoliyatida ko‘nikma va malakalar (ma’ru-zalar, suhbatlar, kamolot yoshlar uyushmalari) hosil boiadi.

5. So‘z bilan og‘zaki ta’sir o‘tkazishda salbiy kayfiyatlarni engish tajribasini shakllantiradigan va xushmuomalalikni rivojlantiradigan vazi-yatlar tizimini yaratish.

6. Xushmuomalalikka milliy an’ana va urf-odatlarimiz, o‘zbekona muomala madaniyati, milliy ma’naviyatimiz nuqtai nazaridan yon-dashish.

7. O‘z ona tilida puxta, lo‘nda va jarangdor so‘zlar tuza olish va uni nutqiy mahorat bilan ifodalash ta‘lim muassasalarida o‘rganilayotgan har bir fan o‘qituvchisi uchun eng zarur kommunikativ qobiliyatlardan biridir.

Taklif etilgan ushbu tizim asosida pedagogik faoliyat olib borish o‘qituvchi kasbiga oid shaxsiy fazilatlardan biri bo‘lgan insonparvarlik va xushmuomalalikni shakllantiradi. O‘qituvchi kasbiy faoliyati davo-mida nutqidagi so‘z qudratini takomillashtirib boradi. U o‘zbek tilining boy imkoniyatlaridan unumli foydalanish orqali so‘z boyligini go‘zal, ravon, ifodali, ta’sirchan bo‘lishiga intiladi. Zero, go‘zal va ta’sirchan so‘zlay bilish ham san’at. Bu san’atdan bebahra bo‘lgan o‘qituvchining kasbiy mahorati shakllanmaydi. Qaysi fanni o‘qitishdan qat’iy nazar, o‘qituvchining asosiy quroli so‘z boyligidir, u so‘z qudrati asosida kommunikativ qobiliyatini namoyish etadi.

Mavzuni o‘zlashtirish uchun savollar

1. O.Matveva ta’limoti bo‘yicha o‘qituvchi qobiliyati necha qismdan iborat?
2. O‘qituvchining kasbiy faoliyatiga qobiliyat qanday ahamiyat kasb etadi?
3. Iqtidor, iste’dod, daholik tushunchalarini ta’riflab bering?
4. Ko‘nikma va malakalarning qobiliyatga ta’siri nimada?
5. Ijodkorlik tushunchasini izohlab bering?
6. Iste’dod va talant tushunchalariga ta’rif bering?
7. Qobiliyatga pedagogik - psixologik nuqtai nazardan tasnif bering?
8. Shaxs qobiliyati va tabiiy iste’dodlar nimani anglatadi?
9. Pedagogik qobiliyatning asosiy sifatlari nimalardan iborat? 10 Qobiliyatning umumiyl va maxsus turlari va ularning farqi?
11. Pedagogik qobiliyatning o‘ziga xos xususiyatlariga ta’rif bering?
12. Pedagogik qobiliyatning tayanch va etakchi xususiyatlari? 13.Qobiliyatsiz o‘qituvchi ta‘lim muassasalarida faoliyat olib borishi mumkinmi?
13. O‘qituvchining kommunikativ qobiliyati deganda nimani tushu-nasiz?
14. O‘qituvchining fikr almashuvi bilan bog‘liq xususiyatlari?

15. Tarbiyaviy jarayonda taqlid qilishning ahamiyati haqida?
16. O‘quvchi ongiga ta’sir etishning asosiy manbalari?
17. «Pedagogik ta’sir ko‘rsatish» iborasini izohlab bering?
18. O‘zbekiston Respublikasida yosh avlod tarbiyasidan asosiy maqsad?
19. Pedagogik ta’sir ko‘rsatishning asosiy usullari?
20. Sinf jamoasi bilan bo‘lg‘usi muloqotga tayyorgarlik shartmi?
21. Pedagogik munosabatda muvaffaqiyat garovi nimalardan iborat?
22. Xushmuomalalikda yosh o‘qituvchi amal qiladigan mezonlar?
23. So‘z bilan og‘zaki ta’sir o‘tkazish komponentlari haqida muloha-zalaringiz?

Talabalarning mustaqil tayyorgarligi uchun topshiriqlar

Quyidagi mavzular asosida reja tuzing va o‘z fikr-mulohazalaringizni bildirib, «Mustaqil ish» yozing:

- 1) «O‘qituvchining kommunikativ qobiliyatini rivojlantirish»
- 2) «Hozirgi kimda yosh o‘quvchilar uchun zarur bo‘lgan pedagogik ta’sir ko‘rsatish mezonlari».

Quyidagi mavzular asosida reja tuzing va o‘z fikr-mulohazalaringizni bildirib, «Mustaqil ish» yozing:

1. «O‘qituvchi pedagogik qobiliyatini shakllantirish imkoniyatlari».
2. «Respublikamiz ta’lim muassasalarida o‘qituvchi qobiliyatini rivojlantirish muammolari».

3.3. O‘qituvchi faoliyatida muomala madaniyati va psixologiyasi. Pedagogik takt va pedagogik etika

Tayanch tushunchalar: pedagogik muloqot madaniyati; o‘qituvchining etnopsixologik fazilatlari; kundalik muloqot; an ‘anaviy muloqot; «ustoz - shogird» an ‘analari; muloqot obyekti; pedagogik ziddiyatlar; muosharat odobi; muomala madaniyati; milliy va umumbashariy qadriyatlar; so‘z va nutq; badihago ‘y; qissaxon; voiz; fozil kishi; shirinsuxanlik; notiqlik qobiliyati; ma’naviyat mezoni; ma’naviy madaniyatni shakllantirish omillari; psixologik taktika, dilkashlik; pedagogik takt; ekstravert shaxslar; introvert shaxslar;

O‘qituvchi kasbiy faoliyatida muloqot madaniyatining shakllanishi

O‘qituvchi kasbiy faoliyatida muloqot madaniyatini shakllantirish muammozi kishilik jamiyatining ehtiyojlarini va talablaridan kelib chiqqan holda hal qilinadi. Shu boisdan hozirgi davrda O‘zbekiston Respublikasining «Ta’lim to‘g‘risida»gi Qonuni, «Kadrlar tayyorlash milliy dasturi»da kasb tanlash motivlari, kasbiy tayyorgarlik, kasbiy layoqat va kasbiy mahorat bilan cheklanib qolmaslikni, balki bo‘lg‘usi pedagog kadrlar shaxsiy faoliyatida kasbiy madaniyatni tarkib toptirish mutlaqo zarur ekanligi ta’kidlanadi. Respublikamizda o‘qituvchilik kasbining o‘ziga xos etnopsixologik fazilatlari, hislatlari, qobiliyatlari ish uslublari, pedagogik mahorat sirlarini egallash yo‘llari, shaxslararo muloqot madaniyati yuzasidan turli davrlarda har xil ilmiy izlanishlar olib borilgan.

Muloqot madaniyatining tarbiyalovchi imkoniyatlarini ro‘yobga chi-qarish ko‘p jihatdan o‘qituvchining shaxsiy sifatlari bilan belgilanishini ta’kidlab o‘tish lozim. Pedagogik muloqot madaniyatining har jihatdan to‘g‘ri tanlangan, o‘qituvchining ma’naviy saviyasi, betakror xususiyatlariga muvofiq keluvchi uslubi quyidagi vazifalar majmuini hal qilishga yordam beradi:

birinchidan, muloqotda har bir o'quvchiga alohida e'tibor va dil-kashlik sinf jamoasi bilan umumiy muloqot jarayonini soddalashtiradi, o'qituvchining erkin pedagogik faoliyati uchun zamin tayyorlaydi, ziddiyatli vaziyatlarni oson hal qiladi;

ikkinchidan, hm bir o'quvchi bilan o'zaro munosabatni erkin muloqot asosida tashkil qilish, ularning yosh xususiyatlariga monand pedagogik va psixologik muloqot uslublarini tanlash, uning ruhiyatini bilishga, ichki dunyosiga «kirib borish»ga yo'l ochadi;

uchinchidan.pedagogik muloqotda o'qituvchining ma'naviy-axloqiy normalari muvaffaqiyatlar kaliti bo'lib, ta'lim-tarbiya samaradorligini oshiradi, muloqotning barcha bosqichlarida o'qituvchining o'z faoli-yatidan qoniqish hissini va xotirjamligini ta'minlaydi.

O'qituvchining o'quvchilar bilan bo'ladigan muloqot madaniyati individual uslublarini shakllantirish metodikasi quyidagi bosqichlarni o'z ichiga oladi:

Muloqot madaniyati individual uslublarini shakllantirish metodikasi

1.O'quvchilar bilan muloqot qilish madaniyatining individual shaxsiy xususiyatlarini o'rGANISHI:

- o'quvchilar shaxsiy xususiyatlarini mustaqil tahlil qilish;
- o'quvchilar ichki imkoniyatlariga har tomonlama tavsif berish;
- o'qituvchining muloqot madaniyatini to'g'ri tashkil etishi.

2.Shaxsiy muloqotda ro'y beradigan kamchiliklarni darhol bartaraf etishi:

- kamchiliklarga barham berish choralarini darhol izlab topish;
- har qanday vaziyatda o'quvchilarga qo'pollik qilmaslik; S o'quvchi shaxsini mensimaslik kabi salbiy holatlarni bartaraf etish.

3.O'qituvchi o'zi uchun muloqot madaniyatining eng qulay bo'lgan uslublarini tanlab olishi:

- pedagogik faoliyatiga monand muloqot madaniyati modelini ishlab chiqishi;
- o'z-o'zini kuzatish bilan muloqotdagi yutuq va kamchiliklarini muntazam taqqoslab borishi;
- muloqotda milliy ma'naviyatimiz, urf-odat va an'analarimiz imkoniyatlaridan doimiy foydalanish.

4.Muloqot madaniyatida pedagogik faoliyat qonuniyatlaridan chetga chiqmaslik:

- har bir o'quvchining individual xususiyatlariga mos muloqot
- tizimini ishlab chiqishi;
- muloqotning tarbiyaviy ta'sirini va samarasini e'tirof etish; S muloqot madaniyati asosida pedagogik mahoratni namoyish etish.

Pedagogik faoliyatni endigina boshlayotgan yosh o'qituvchilar o'z kasbiy mahoratlarini oshirish maqsadida o'quvchilar bilan muloqot madaniyatini shakllantirish ustida muntazam ish olib borishlari zarur.

Ta'lim-tarbiyaviy jarayonni tashkil etishda pedagogik muloqot ma-daniyati o'qituvchi va o'quvchilarning bevosita o'zaro munosabatini ma'lum bir maqsad sari hamjihatlikka yo'naltiruvchi kuchdir. Bu o'rinda o'qituvchi quyidagi vaziyatlarni e'tiborga olishni alohida ta'kidlash lozim:

- o'qituvchining ilk tarbiyaviy faoliyatidan boshlab muloqot mada-niyatiga rioya qilishi, bu jarayonda o'qituvchi va o'quvchilar jamoasi bilan har kungi muomalani vaziyatga qarab rejalashtirishi, har bir harakat, so'z ohangiga e'tibor, an'anaviy muloqotning eng yaxshi xususiyatlarini o'zlashtirishi;

- muloqot asosida sinf jamoasidagi turli vaziyatlarni qayd etish, o'quvchilar xatti-harakatining oldingi holati bilan, tarbiyaviy faoliyatdan keyingi holatini qiyoslab chiqib baho berish;

-o'z muloqot uslubi natijalarini tanqidiy nuqtai nazardan tahlil qilib, kamchiliklarni uzlucksiz bartaraf etib borish. Zarur so'z, ovozdagi yoqimli ohang, hulq-atvorni vujudga keltirish;

- pedagogik muloqot madaniyatining samarali kechishi uchun uning shart-sharoitlarini bilib olishning o'zi kifoya qilmaydi, o'quvchilar bilan o'zaro muomalaning «ustoz-shogird» an'analariga xos boshlanishi va o'zaro fikr almashish asosida muhim vazifalarni hal qilish bilan muomala obyektining diqqatini o'ziga jalb qilish;

- muloqot obyekti, ya'nisi o'quvchining diqqatini o'ziga jalb qilish deganda nimani anglash kerak? Buning ma'nosi o'qituvchi o'zining xushmuomalaligi, madaniyati, go'zal xulqi, muloqotda o'quvchilar qalbi-ga yo'l topa olishi bilan o'z mahoratini namoyish qilib, muloqot madaniyatining tashkiliy shakllariga ijtimoiy-psixologik negizni asos qilib olishidir.

Ko'rsatib o'tilgan vaziyatlar asosida pedagogik ta'sir ko'rsatish uchun, o'qituvchining pedagogik muloqot madaniyatiga, etikasi va odob-axloqiga, dilkashligiga, muosharat odobiga alohida talablar qo'yiladi. Ushbu fazilatlar o'qituvchining sinf jamoasida, ota-onalar bilan muloqot qila bilishida, o'quvchilar bilan aniq maqsadni ko'zlagan holda tarbiyaviy faoliyatni tashkil etishida va ularni boshqara olishida muvaf-faqiyatlar garovidir.

Kasbiy faoliyatning noyob fazilati bo'lmish pedagogik muloqot madaniyatiga amal qiladigan yosh o'qituvchi quydagi xususiyatlarni o'zida mujassamlashtirishi lozim:

- mamlakatimizning ijtimoiy-siyosiy talablari va ehtiyojlariga mos bo'lgan yuksak ma'naviyat darajasidagi qarashlar, kuchli va barqaror e'tiqod, davlatimiz ideallari, milliy g'oya va istiqlol mafkurasiga sodiqlik, vatanparvarlik, fidoyilik tuyg'ulari shakllangan ijtimoiy-siyosiy faol shaxs;

- o'quvchilarga samimiy mehr-muhabbat, ularning har qanday ehti-yojlari, qiziqishlari, xatti-harakatlari motivlarini, xulq-atvorlarini tushunish ko'nikmasi va malakasining shakllanganligi;

- jamiyatda ro'y berayotgan hodisalar, jahonda ro'y berayotgan vo-qealar, tabiatga, borliqqa, shaxslararo, guruhlararo, millatlararo muno-sabatlarga nisbatan pedagogik kuzatuvchanlik, yangilikka, ijodiy izla-nishga nisbatan intilish qobiliyatining mayjudligi;

- pedagogik faoliyatning barcha jabhalarida odamlarning xatti-harakatlari, munosabatlardagi xususiyatlarni oqilona tushunish, o'z faoliyatiga nisbatan refleksiv munosabatni tarkib toptirish;

- har qanday favqulotda vaziyatlarga, jamiyatda ro'y berayotgan yangiliklarga nisbatan hamda ijtimoiy - iqtisodiy o'zgarishlarga omil-korlik va aql-idrok bilan munosabatda bo'lish, o'z oldiga to'g'ri maqsad qo'ya olish, reja tuzish, bevosita nazorat qilish, boshqarish va o'z imkoniyatlarini namoyon eta olish;

- pedagogik faoliyatlarda, jamoatchilik tizimida muvaqqat guruhiy munosabatlarda ommaviy harakatlarda tashkilotchilik va boshqaruv-chanlik qobiliyatini namoyish etishi;

- dunyoqarashi va tafakkur ko'laming kengligi, dunyoviy bilim-lami bilishga nisbatan qiziqishining serqirraligi, ilmiy izlanishlarga mo-yilligi, muayyan ilmiy salohiyat va pedagogik mahorat darajasini muntazam oshirib borishi;

- o'quvchilar bilan muloqotda layoqatliligi, nutq madaniyatining mantiqan ixcham, ma'noli, ta'sirchan kuchga egaligi, psixologik ta'sir o'tkazish uslublari bilan quollanganligi.

Har bir o'qituvchi uchun o'quvchilarga to'g'ri, omilkor axborot uza-tish va unga suhbатdoshini ishontira olishi kasbiy zaruriyat hisoblanadi. Bunda o'qituvchining muloqot

madaniyati, ma'naviy olamining kengligi muhim ahamiyatga ega. O'qituvchilarning pedagogik faoliyatı uzluksizdir, u pedagogik muloqot madaniyatini muntazam shakllantirib borishida quyidagi yo'nalishlarga e'tibor berishi lozim:

1. Yuksak pedagogik faoliyat nuqtai nazaridan o'z-o'zini anglashi, (muomalada o'zining o'zaro fikr almashishga doir sifatlarini, ijobiy va zaif tomonlarini bilishi) va shu asosda o'zaro fikr almashish yo'li bilan o'z-o'zini tarbiyalashi.

2. Kishilar bilan o'zaro munosabatda kommunikativ iqtidorini shakl-lantirib borishi, muloqot asosida to'g'ri bashorat qilish sezgilarini mashq qildirishi, muloqotda o'zining ideal tasawurlarini, imkoniyatlarini boshqalar (o'qituvchilar jamoasi, o'quvchilar, ota-onalar) qanday baholashi haqidagi refleksiv tasawurlarini tahlil qilishi.

3. O'zida muosharat odobining muhim xususiyatlarini rivojlantirish yuzasidan ixtisoslashtirilgan mashqlar asosida ishlashi.

4. O'quvchilar va ota-onalar bilan tarbiyaviy maqsadlarga qaratilgan turli jamoat ishlarini olib borishi, bunda o'zaro fikr almashish asosida pedagogik tashkilotchilik qobiliyatini takomillashtirib borishi.

5. Muloqot jarayonida paydo bo'ladigan salbiy holatlarni engish ko'nikmalarini shakllantirishi, dilkashlik va xushmuomalalikni rivojlan-tiradigan vaziyatlar tizimini yaratishi.

O'qituvchi muloqot madaniyati asosida faoliyat olib borgan taqdirda ham, o'quvchilar jamoasi orasida turli tushunmovchiliklar, ziddiyatlar paydo bo'lishi tabiiy hoi. Har qanday tajribali o'qituvchining pedagogik rauloqoti jarayonida o'ziga xos qiyinchiliklar yuzaga keladi. O'quvchilar jamoasida sodir bo'ladigan har qanday pedagogik vaziyatga javobgar shaxs o'qituvchidir. Bu barcha davrlar pedagogik faoliyatida namoyon bo'ladigan tipik hodisa.

Ayniqsa, ushbu holat endigina o'z faoliyatini boshlagan yosh o'qi-tuvchilarning pedagogik faoliyatida muammoli vaziyatlarni paydo qiladi. YOSH o'qituvchilarning o'quvchilar bilan olib boradigan ta'lim-tarbiyaviy faoliyatini doimiy nazorat qilish, ularga to'g'ri yo'nalish berish, barcha o'quv muassasalari pedagogik jamoatchiligidagi, ustoz o'qituvchilar zimmasiga yuklatilishi lozim. Pedagogik faoliyatda xato va kamchiliklarga yo'l qo'yadigan o'qituvchining yoshiga va ish tajribasi ko'lamiga odatda o'quvchilar hech qachon e'tibor bermaydilar. Chunki, o'quvchilar yoshidan va tajribasidan qat'iy nazar barcha o'qituvchilarni ustoz deb ataydilar. O'zbekistonda ta'lim-tarbiya va pedagogik muloqotning o'ziga xos an'analari, milliyligimizga mos shakl va metodlari mavjud.

Zero, I.A.Karimov asarlarida ta'kidlanganidek, «*Mamlakatimizning istiqlol yo'lidagi birinchi qadamlaridanoq, biiyuk ma'naviyatimizni tiklash va yanada yuksaltirish, milliy ta'lim-tarbiya tizimini takomil-lashtirish, uning milliy zaminini mustahkamlash, zamon talablari bilan uyg'unlashtirish asosida jahon andozalari va ko'nikmalari darajasiga chiqarish maqsadiga katta ahamiyat berib kelinmoqda*». Bu ulkan mashaqqatlar evaziga amalga oshirilib kelinayotgan ta'lim-tarbiya soha-sidagi islohotlarning asosiy yo'nalishidir. Hozirgi zamon o'qituvchisidan, hayot sinovlariga bardoshli bo'lish, millat qadriyatlarini anglash, jamiyatda o'zining munosib o'rnnini topish, yuksak ma'rifatli va ulkan salohiyatli bo'lish, eng so'nggi zamonaviy texnologiyalarni mukammal bilish talab etiladi.

O'qituvchi o'quvchilar bilan muloqot jarayonida yuz berishi mum-kin bo'lgan turli ziddiyatli vaziyatlarni tezda bartaraf etishi uchun, avvalo o'z iqtidoriga, pedagogik mahoratiga tayanishi kerak. Pedagogik muloqot asosida erishiladigan yutuqlar o'qituvchining ijodiy mehnati mahsulidir. Ushbu mehnatning salbiy va ijobiy tomonlari bo'lishi shubhasiz. Har bir vaziyatni oqilona baholash, uni to'g'ri rejallashtirish, tarbiyaviy jarayonlarda aql-idrok bilan muloqotni tashkil etish zarur.

O‘qituvchi bilan o‘quvchilarning muloqotda bir-birlarini o‘zaro tushunmasliklari, muloqot vositalarining qashshoqligi, har bir o‘quv-chining ruhiyatiga qarab muomala qilinmasligi, barchaga bir xil majburiy itoatkorlik munosabati, o‘quvchilarni tor doiradagi intizomga chaqiravchi emotsional jihatdan salbiy tus berilgan buyruq shaklidagi muloqot doimiy ziddiyatlarni keltirib chiqaradi. Pedagogik muloqot usullari ustida ishlashning asoslangan tizimini tuzish uchun, har bir o‘qituvchi o‘zining muammolaridan, yoi qo‘yilgan kamchiliklaridan kelib chiqib, qiyinchiliklarni tahlil qilish bilan bartaraf etishi lozim.

Pedagogik muloqotga doir barcha mashqlarning umumiy yo‘na-lishini mavjud pedagogik vaziyatlarda malaka hosil qilish uchun, har bir muloqot ishtirokchilarining imkoniyatlarini ochishga ko‘maklashuvchi uning shaxsiy hislatlarini rivojlantirib borishni ta‘minlovchi vositalardan foydalanish taklif qilinadi. Muloqotga ba’zi o‘quvchilarning subyektiv qarashlarini aniqlash, shu o‘quvchi bilan muloqotni oqilona hal qilinishi uchun zarur bo‘lgan vazifalarni belgilash, uning xulqini tuzatish yoki unda shunchaki ishonch kayfiyatini yaratish kerak.

Mazkur vaziyatlarda o‘zaro harakatlarning tizimli vositalari majmu-asi quyidagicha belgilanishi mumkin:

- muloqot jarayonida tarbiyalanuvchi obyektning javob harakati imkoniyatlarini oldindan ko‘ra bilish;
- obyektda psixologik to‘siq va salbiy qarashlarni keltirib chiqaruvchi vositalarni qo‘lga kiritish;
- vaziyatning o‘zgarishiga qarab foydalanish mumkin boigan muloqotlarning bir nechta modeliga ega bo‘lish;
- o‘quvchilar jamoasi fikrlarini tinglash, ularning mulohazalariga qo‘shilish, ularga hamdardlik ko‘nikmasini rivojlantirib borish;
- o‘zaro muloqot natijalarini baholash va erishilgan yutuqlar hamda kamchiliklarni pedagogik-psixologik vositalar asosida taqqoslash.

Pedagogik faoliyat va pedagogik muloqot xarakteri o‘qituvchining shaxsi, uning qarashlari nuqtai nazarlarida va xulqida namoyon bo‘la-digan g‘oyaviy siyosiy saviyasi, professional tayyorligi va bilishga intilishi bilan uzviy bogiiq. Bu asosiy hislatlardan tashqari o‘qituvchining umumiy va boshqa qobiliyati, uning moyilligi xarakteri, muvaq-qat psixik holatlari, shuningdek, to‘plangan tajribasi muhim ahamiyatga ega. O‘qituvchi shaxsining professional jihatlarini va o‘zo‘zini tarbiyalash yoilaridan biri o‘zining sifat va hislatlarini, shuningdek, pedagogik faoliyat va muloqotlarining barqaror xususiyatlariga, o‘qituvchi bilimining saviyasi va tarbiyalanganligi natijasida erishilgan natijalarini tahlil qilishga doir mashqlarda ham namoyon bo‘ladi.

Pedagogik muloqotda muomala madaniyati

Mustaqillikdan keyin amalga oshirilayotgan ta‘lim tizimidagi islo-hotlar tufayli ulkan o‘zgarishlar ro‘y bermoqda. Odamlarning ongi, dunyoqarashi o‘zgardi. Kadrlar tayyorlash sohasidagi davlat siyosati insonni intellektual va ma’naviy-axloqiy jihatdan tarbiyalash, uning har tomonlama rivojlangan shaxs sifatida namoyon bo‘lishiga erishishni nazarda tutadi. Mazkur ijtimoiy talabning amalga oshirilishida, har bir fuqaroning bilim olishida, ijodiy qobiliyatini shakllantirishda, intellektual jihatdan rivojlantirishda o‘qituvchining muloqot madaniyati va muomalasi muhim ahamiyatga ega. Shuning uchun ta‘kidlash joizki, pedagogik kasbga nisbatan talab va javobgarlik ham kuchaydi, o‘qi-tuvchilarning jamiyat oldidagi vazifalari yanada oshdi. Buyuk ma‘na-viyatimizni tiklash va yanada yuksaltirish, milliy ta‘lim-tarbiya tizimini takomillashtirish, uning milliy zaminini mustahkamlash, zamon talablari bilan uyg‘unlashtirish, uni

jahon andozalari darajasiga chiqarish, crquvchilarda mustaqil va erkin fikr yuritish ko'nikmalarini hosil qilish kabi vazifalarga javobgarlik hissi o'qituvchilar zimmasiga yuklatildi.

Birinchi Prezidentimiz I.A.Karimov ta'kidlaganidek, «*Yosh avlodimizning qalbi va ongini asrash, ularni milliy va utnumbashariy qadriyatlar ruhida tarbiyalash, farzandlarimizning dunyoda ro'y berayotgan siyosiy jarayonlarning ma'no-mazmuni va asl sabablarini chuqur anglashi, o'z atrofida sodir bo'layotgan voqealar haqida haqqoniy ma'lumotlarga, eng muhimi, o'z mustaqil fikriga ega, sodda qilib aytganda, oqni qoradan ajratishga qodir bo'lishiga erishish ta'lim-tarbiya va ma'naviy-ma'rifiy ishlarimizning asosiy sharti va mezoni bo'lishi kerak... bugimgi vaziyatda mustaqil ong va mustaqil fikrga ega bo'lgan shaxsni tarbiyalash masalasi nqfaqat ma'naviy, kerak bo'lsa, muhim siyosiy ahamiyat kasb etadi*». Bu vazifalarning bajarilishiga, ta'lim-tarbiya sohasidagi islohotlarning asosiy amalga oshiruvchisi bo'lgan o'qituvchining o'quvchilar bilan o'zaro muomalaga kirishish madaniyati orqali erishiladi. O'quvchi ma'naviy muhitining shakllanishi o'qituvchilarning yuksak axloq namunasi orqali namoyon bo'ladi. Bu o'rinda o'qituvchining shaxsiy va ijtimoiy harakati pedagogik muloqot madaniyati zamirida shakllanib, takomillashadi.

Pedagogik muloqotda o'qituvchining eng yaxshi fazilatlari va xatti-harakatlari o'quvchining ideali sifatida namoyon bo'ladi. O'quvchining o'qituvchi shaxsi haqidagi qarashlari, uning xatti-harakati, pedagogik mahorati uning ma'naviy madaniyatiga mos kelmasa, yaxlit pedagogik jarayonni mukammal tashkil etish ham ijobiy natijalar bermaydi. O'qituvchi subyekti bilan, o'quvchi obyekti o'rtasidagi qattiq avtoritar intizom ham o'zaro muloqot madaniyatiga salbiy ta'sir etadi, natijada o'quvchining ichki hissiyoti hamda shaxsiy fazilatlari rivojlanmaydi.

Pedagogik muloqot madaniyati o'qituvchi faoliyatini muvaffaqiyatga yo'naltiruvchi eng muhim vosita, bunda o'qituvchining muhim fazilati, uning muloqot madaniyatiga asoslangan muomalasidir. Muomaia barcha falsafiy va psixologik fanlarda o'ziga xos ta'rifga ega. *Pedagogikaning kategoriyasi sifatida muomala o'quvchilar qalbiga yo'l topa olish, ularga yondashish uchun mehrini qozonish, pedagogik nuqtai nazardan ta'lim-tarbiya jarayonida o'quvchilar bilan o'zaro aloqa bog'lashga qaratilgan o'qituvchining pedagogik qobiliyatidir*.

O'qituvchi o'quvchilar bilan muomalaga kirishish asosida:

1. O'z ijodkorligini va pedagogik mahoratini namoyish qiladi.
2. Yosh avlodni milliy mafkuramiz va milliy madaniyatimiz ruhida tarbiyalaydi.
3. Sharqona udum va urf-odatlarimiz asosida barkamol shaxsni shakllantiradi.
4. O'zining ta'lim-tarbiyaviy imkoniyatlarini namoyish etgan holda, har bir o'quvchi qalbiga yo'l topadi.

Muomala o'qituvchi faoliyatining muhim tarkibiy qismi bo'lib, o'zida ulkan pedagogik imkoniyatlarni mujassamlashtiradi. Pedagogik muomalada o'qituvchi quyidagi faoliyatga qat'iy atnal qilishi lozim:

- o'qituvchida tarbiyalash mahoratining shakllanganligi. lining tarbi-yaviy jarayonga oid so'z va ohangni tanlay bilishi va ta'sir o'tkaza olishi;
 - muomala obyekti boimish o'quvchilar diqqatini jalb qiluvchi nutq, pauza, harakat, imoshoralarni o'z o'rnida ishlatishi, tarbiyaviy ta'sirni bilishi;
 - o'quvchilarning ichki ruhiyatini, psixologik xususiyatlarini bilgan holda muomalaga jalb etishi, darsni boshlashdan oldin o'quvchilarni ta'lim va tarbiyaviy muloqotga tayyorlashi;
 - o'quvchilarga og'zaki, o'zaro ta'sir ko'rsatishning tarbiyaviy usul-larini bilishi.
- O'qituvchining nutqi ravon, o'quvchilar ongiga ijobiy ta'sir qiladigan bo'lishi.

Nihoyat, o‘qituvchining o‘quvchilar bilan kundalik muomalasi shun-ga olib keladiki, u o‘quvchilarning xatti-harakatlaridagi chuqur ma’no va haqiqiy sabablarni turli vaziyatlarda payqab oladi, buring uchun namuna sifatida uning o‘zi tez-tez qayd qilgan dalillardan va o‘quvchilarning xulq-atvop usullaridan foydalanadi. O‘qituvchining o‘quvchilar bilan muomalasi tarbiyani boshqarish vositasi sifatida qaralib, birlashtiruvchi hamda o‘rnini to‘ldiruvchi vazifasini bajaradi. Muomala o‘zaro munosabatlar doirasida sodir boidi. Boshqarish vositasi bo‘lgan muomala pedagogik faoliyatdan oldin sodir bo‘ladi.

Pedagogik muloqot o‘qituvchining pedagogik faoliyatida o‘zaro axborot almashish jarayoni vazifasini bajaradi. O‘qituvchi o‘quvchilar bilan muloqot jarayonida bevosita o‘z tarbiyalanuvchilari, umu-man o‘quvchilar jamoasi haqida, unda ro‘y berayotgan turli ichki hodisalar haqida g‘oyat xilma-xil axborotlarga ega bo‘ladi va o‘zining kelgusi ta‘lim-tarbiyaviy rejalarini hamda pedagogik faoliyatini belgi-laydi. Shu bilan birga, o‘qituvchi muloqot asosida o‘z tarbiyalanuv-chilariga ma‘lum bir maqsadga qaratilgan axborotlar tizimini ma‘lum qiladi. Bunda o‘qituvchi tomonidan yo‘l qo‘yiladigan arzimas bir xatolik,adolatsizlik, qo‘pollik o‘quvchilar bilan o‘zaro muloqot madaniyatining buzilishiga sabab bo‘ladi va tuzatib bo‘lmaydigan og‘ir oqibatlarga olib kelishi mumkin. O‘qituvchining o‘quvchilar bilan o‘zaro muloqot madaniyatiga erishishi natijasida quyidagi holatlar paydo bo‘ladi:

- pedagogik muloqot orqali o‘qituvchi tarbiyalanuvchi obyekt bilan o‘ziga xos muomala muhitini yaratadi. Bunday muhitda o‘qituvchi o‘zining psixologik, mimik, pantomimik, notiqlik san‘ati, ta’sir o‘tkazish kabi qobiliyatlar tizimini namoyish etadi;
- o‘qituvchining shirinsuxanligi, ochiq chehrali bo‘lishi, sami-miy muomalasi muloqotda ijobjiy natijalarga erishish kalitidir;
- o‘quvchilar jamoasi bilan muomalada o‘qituvchining floimo psixologik bilimlarga tayanishi ta‘lim-tarbiyaviy faoliyatda bir xil muvozanatni saqlaydi;
- o‘qituvchi o‘quvchilar jamoasi bilan o‘zaro muloqotga kirishar ekan, yaxshi muomalasi bilan ular hissiyotida yashiringan eng nozik qatlamlarni ham anglab olishga qodir bo‘ladi.

Mukammal shakllangan pedagogik muloqot madaniyati asosida obyekt va subyektning ichki hissiyoti bilan ular harakatlarining uyg‘unlashuvi sodir bo‘ladi. Ushbu o‘zaro uyg‘unlashuvni yuzaga keltiradigan muomalaning asosiy bog‘lovchisi so‘zdir. So ‘z - *mazmunan o‘qituvchining nutqida, mctruzasida, dialog, monolog va deklama-tsiyalarida o‘z ifodasini topadi*.

Pedagogik muloqot madaniyati vositasida o‘qituvchi har qanday axborotni qarab chiqar ekan, o‘quvchiiarning shaxsi va psixologik xususiyati haqidagi axborotlarning muhimligini alohida e’tiborga olishi lozim. Pedagogik muloqot madaniyati, o‘qituvchini g‘oyat xilma-xil sharoit va ko‘rinishlarga moslashishiga imkoniyat yaratadi. Bular sirdan qaraganda unchalik ahamiyatli bo‘lmasada, o‘quvchilar ichki dunyosida sodir bo‘layotgan, ulami tushunish uchun juda muhim bo‘lgan zarur ichki jarayonlar ko‘rinishlarining alomatlarini bilib, ta‘lim-tarbiyaviy faoliyat olib boradi.

O‘qituvchi o‘quvchilarning ichki dunyosini tushunib, muloqotga kirishishi lozim. O‘qituvchining muloqot madaniyati asosida gapiradigan har bir so‘zi, fikri, turli hodisa va jarayonlar o‘quvchilar tomonidan har xil ko‘rinishda tushuniladi, bu o‘quvchining fikr mulohazasiga, ichki dunyosining teranligiga, tafakkuri va dunyoqarashining kengligi bilan izohlanadi, bunda o‘qituvchi mahoratining uchta jihatiga alohida e’tibor qaratiladi: hayotiy tajribasi; pedagogik faoliyat jarayonida egallagan ko‘nikma va malakasi; muayyan o‘quvchilar jamoasi bilan muomalada bo‘lish tajribasi.

Sharqona tarbiya va muosharat odobining muloqotga ta’siri

Odamlarning mehr-oqibati, bir-birlariga nisbatan o‘zaro hurmat e’tiborda bo‘lishlari o‘zaro muomala jarayonida namoyon bo‘ladi. Xalqimizda azaldan muloqot salomlashish madaniyatidan boshlanadi. Salomlashish turli xalqlarda har xil amalga oshiriladi. Xalqimizda salomlashish axloqlilikning yuksak namunasi sifatida e’tirof etilib, uning negizida umuminsoniy qadriyatlarning ustuvorligi, shu millatning ruhiy xususiyatlari, o‘zaro munosabatlarining ma’naviy asoslari, bo‘lajak muloqotning xarakteri, o‘zaro hamkorligi aks etadi. «Qur’oni Karim»da salomlashish odobi musulmon ahlining qat’iy majburiy burchi tarzida bayon etiladi: «Ey mo‘minlar, o‘z uylarin-gizdan boshqa uylarga to izn so‘ramaguningizcha va egalariga salom bermaguningizcha kirmangiz. Mana shu sizlar uchun yaxshiroqdir. Shoyad ushbu eslatmadan ibrat olsangizlar»(24.27), (24.61).

Ajdodlarimizning madaniy va ma’naviy merosi, ular yaratgan so‘z, xalq tilining tunganmas boyligi yosh avlodni tarbiyalashda mu-him ahamiyat kasb etadi. Bu o‘rinda Abu Nasr Forobiy, Abu Abdulloh al-Xorazmiy, Yusuf Xos Hojib, Ahmad Yugnakiy, Hisrav Dehlaviy, Abu Hamid G‘azzoliy, Kaykovus, Shayx Sa’diy, Alisher Navoiy, Zahiriddin Muhammad Bobur va boshqa Sharq va G‘arb donishmandlarining boy meroslarida farzandlarni tarbiyalash va kamolotga etkazish asosiy muammo sifatida targ‘ib qilingan. Ular so‘zni va nutqni ta’llim-tarbiyada ilohiy ne’mat va hikmat deb bilishgan hamda har bir so‘zning o‘z o‘rni va ahamiyati borligini, tarbiyada so‘z-dan kuchliroq va qudratliroq narsa yo‘qligini, tilga e’tibor - elga e’tibor ekanligini, so‘z sehri mo‘jizalar yarata olishini ta’kidlab kelganlar. Bularning barchasi mudarris va shogirdlarning samimiyl muloqoti jarayonida amalga oshirilgan. Mudarrislар barkamol va tarbiyalangan insonning o‘nta nishonasi borligini alohida ta’kidlashgan:

- birinchisi: xalq to‘g‘ri deb topgan narsaga noto‘g‘ri deb qaramaslik;
- ikkinchisi: yoshlikdan o‘z nafsiga erk bermaslik;
- uchinchisi: birovlardan aslo ayb qidirmaslik;
- to‘rtinchisi: yomonlik va omadsizlikni yaxshilikka yo‘yish;
- beshinchisi: agar gunohkor uzr so‘rasa, uzrini qabul qilish va kechirimli bo‘lish;
- oltinchisi: muhojirlar hojatini chiqarish;
- ettinchisi: doimo el g‘amini eyish;
- sakkizinchisi: aybini tan olish;
- to‘qqizinchisi: el bilan ochiq chehrali bo‘lish;
- o‘ninchisi: odamlar bilan doimo shirin muomalada bo‘lish. Muloqot Sharqona tarbiyada axloq ko‘rki sanalgan. Muallim har bir

o‘quvchining qanday dunyoqarashga egaligi, tafakkuri, bilim saviyasi, hayotga nisbatan munosabati odamlar bilan o‘zaro muloqotida namoyon bo‘lishini uqtirishgan. Sharq mutafakkirlari merosida muloqot - azaldan insonlar o‘rtasidagi o‘zaro aloqa vositasi bo‘lgan. Muloqotning asosiy quroli til hisoblangan. Shuning uchun ham til - aloqa quroli sifatida ta’riflanadi.

Insonning tili shirin, muomala madaniyatiga ega bo‘lsa, qisqa vaqt ichida xalq orasida obro‘-e’tibor topadi. Ko‘p gapirish hech qachon kishiga obro‘ keltirmaydi. Shuning uchun ham o‘tmishda yashab o‘tgan mutafakkirlarimiz tilga, aytildigan har bir so‘zga hurmat bilan, o‘ylab yondashish lozimligini uqtirib o‘tganlar. O‘qituvchi «so‘z aytishdan awal, har daqiqada so‘z ortidan keladigan oqibatlarni o‘yla»shi (IP.Pavlov) kerak. Alisher Navoiy o‘z adabiy meroslarida muomala madaniyati, xushmuomalalik, timing ahamiyati to‘g‘risida, shirinso‘zlik haqida noyob fikrlarni bayon qilgan. Bygungi kunda ham bu fikrlar o‘z ahamiyatini yo‘qotgan emas. «Til shirinligi - ko‘ngilga yoqimlidir, muloyimligi esa foydali, Shirin so‘z sof ko‘ngillar uchun acal kabi totlidir» - deydi alloma.

O'quvchilar nutqini o'stirishda o'qituvchining til boyligi muhim ahamiyatga ega: bir tomondan, shirin tillilik o'quvchilarni o'qitish va tafakkurini rivojlantirishning muhim omili bo'lib hisoblanadi. Bundan shunday xulosa kelib chiqadiki, o'qituvchining til boyligi nutqining obrazli, chiroyli, jarangdor, namunali bo'lishini ta'minlaydi, natijada o'quvchi diqqatini o'ziga jalb etadi. Zotan, til va nutqning teranligi, o'qituvchining mahoratini, ma'naviy boyligini, o'qituvchilik qobiliyatining qay darajada ekanligini ifodalaydigan oichov, ko'rsatkich hisoblanadi. Amerikalik taniqli shoir Rolf Emerson: «*Nutq qudratli kuch: u ishontiradi, undaydi, majbur qiladi*» deydi. Sharq mutafakkirlari ijodida til va nutq vositalari orqali notiq, voiz, badihago'y, qissaxon kabi maxsus san'at ahillari va mudarrislar diniy, ta'lim-tarbiyaviy, islomiy aqidalarini ommaga singdirishgani, pand-nasihatlar qilishgani bayon etiladi. Ushbu nutq sohiblari keng qamrovli bilimga, boy axborotga ega bo'lishgan.

Alisher Navoiy «*Voiz olimning o'zi avvalo halol ish ko 'ruvchi bo 'li-shini, lining nasihatidan chiqmaslikni*» o'z asarlarida bayon etgan. Shuning uchun til shirinligi va notiqlik san'ati ustida ishslash, nutq madaniyatini takomillashtirib borish har bir o'qituvchining eng asosiy ijtimoiy burchi va mas'uliyati xicoblanadi. Ta'lim-tarbiya jarayonida nutqning ta'sir kuchi nihoyatda beqiyosdir. O'qituvchining tili, nutqiy qobiliyatini o'quvchilarning o'zlarini tuta bilishlariga, xulq-atvori va fikr yuritishlariga ulkan ta'sir etuvchi kuchli vositalardir. O'qituvchining «*til boyligi va notiqlik san'ati barcha zamonlarda yonma-yon yashab kelgan*» (A.P.Chekov). Uning his tuyg'usi, intilishlari, iroda va e'tiqodi nutqida aks etadi. O'qituvchi til boyligi bilan o'quvchilarda xursand-chilik, ruhlanish, muhabbat, Vatanga sadoqat, g'azablanish, nafratlanish hissiyotlarini uyg'otadi, bilim olishga undaydi. Shuning uchun o'qituvchi «*tilning xalq o 'tmishi, hozirgi va kelajak avlodni buyuk bir yaxlitlikka, tarixiy, jonli bir jipslikka aylantiruvchi eng hayotiy, eng boy va eng mustahkam vosita*» (K.D. Ushinskiy) ekanligini unutmasligi kerak.

Kishilarning bir-birlari bilan o 'zaro munosabatlarda shirin-suxanlik, go 'zallik, so 'zlashuv ohangidagi muloyimlik myosharat odobi deyiladi. Muosharat odobi insonning go'dakligida ota-onas bag'rida, oilada shakllantirilishi kerak. «Qush uyasida ko'rganini qiladi» deyiladi xalq maqollarida. Oilada o'rganilgan muosharat odobining poydevori mustahkam bo'ladi. Bola maktabda, ulg'aygach esa, ijtimoiy muhitda ko'nikma hosil qilish jarayonida oilasida o'rganilgan muosharat odobining kuch-qudratini doimo his qiladi.

O'quvchilarda muosharat odobini shakllantirish uchun o'qituvchining o'zi avvalo xushmuomalaligini namoyish etib, o'quvchilar qalbiga yoi topa olishi, mehribonligi, ular bilan hamdard, hamfikr bo'lib, o'rnak bo'lishi muhim ahamiyatga ega. Sharq mutafakkirlari asarlarida muosharat odobi turli ko'rinish va nomlarda bayon etiladi. Jumladan, Al Forobiyning «Fozil odamlar shahri» asarida asosiy g'oya -fozil kishilar obrazi. U kim bo'lishidan qat'iy nazar shohmi, gadomi, oddiy fiiqaromi fozil kishidir. Shaharning fozil kishilari bir-birlariga nisbatan hurmat va izzatda bo'ladilar. Ota-onas farzand, ustoz va shogird, do'stlar, qarindoshlar o'rtasida Sharqona nazokat, mehr va ehti-rom mavjud. Forobiy asarida bundan bir necha asr ilgari ham otabobolarimizning ma'naviyati naqadar yuksak bo'lganligi va bu avlod-larga o'rnak bo'lishi ta'kidlanadi. Onore de Balzak «*Xushmuomalalik va kamtarlik kishining chinakam ma'rifatli ekanligidan dalolat beradi*» deydi. Ingliz donishmandi Jon Libbok «*Odamlar boodoblilik yordamida hattoki kuch bilan erishish mumkin bo 'Imagan g'alabalarga erishishi mumkin*»ligi aytadi. Demak, muosharat odobi nafaqat milliy an'ana-larimiz va urf-odatlarimizning ko'zgusi bo'lgan, balki turkiy xalqlarning noyob insoniy fazilati sifatida e'tirof etilgan.

Insonning eng ulug', lekin murakkab va mashaqqatli faoliyatlaridan biri odamlar orasida, ya'ni jamiyatda o'z o'rnini topib yashashidir. By faoliyatning murakkabligi shundaki, ko'pchilikka

qo'shilish, ular bilan ahil bo'lib yashash uchun insonda shunga yarasha muomala va munosabat bo'lishi kerak. Muomala va munosabatda o'quvchilarning diligiga to'g'ri kelmaydigan qo'pol va dilozor muloqot olib boruvchi o'qi-tuvchilarni hech kim yoqtirmaydi. O'quvchilar xushfei, shirinsuxan,adolatparvar, muomalasi shirin o'qituvchi va tarbiyachilarni dildan yoq-tirishadilar va hurmat-e'tibor qilishadi. Insonlar orasida munosib o'rinnini topish, inoq va hamjihat bo'lib yashash shartlaridan biri odamning kamtarligidir. Kamtarin inson hech qachon o'zining yutug'i bilan, badavlatligi bilan, ilm-hunari bilan maqtanmaydi, hamma vaqt karngap, sodda bo'ladi. Ammo insondag'i kamtarlik samimiy bo'lmog'i zapyp.

Shirin so'z muloqotga kirishishning asosiy qurolidir. U inson qalbini ilitadi, qo'pol co'z inson qalbini jarohatlaydi. O'qituvchining «*aql-zakovati, fikri, his-tuyg'ulari, bilimi va madaniy saviyasi, tafakkuri ma'lum darajada so'zda ifoda etiladi. Muomala madaniyatida so'z aqldan kuch, tildan ixtiyor oladi*» (Aziz Yunusov). Chunki so'zning qudrati katta. O'qituvchi o'z so'ziga, tiliga nihoyatda ehtiyyotkor bo'lmog'i lozim. Eng avvalo, o'quvchilarga muomala madaniyatini, kattalar oldida o'zini tuta biliishi, gapini boimasligi, yoshi ulugiarga gap qaytarmaslikni o'rgatish zarur.

Muloqot madaniyati hamma joyda kerak. Ish joyida, transportda, uyda biz kim bilan qanday muomala qilishni biliшимиз zarur. O'qituvchining qanchalik bilimli, aql-zakovatli ekanligi o'quvchilarning bir-birlari bilan va ota-onalari bilan olib boradigan muloqoti orqali namoyon bo'ladi.

Odamlar butun ichki dunyosini, maqsadini, muomala va muno-sabatlarini bir-birlariga so'z yordamida etkazadilar, amalga oshiradilar. Shu tufayli so'zlashuv munosabatlari nihoyatda go'zal va muloyim bo'lishini hayot taqozo etadi. So'zga boy, shirinsuxan kishilarning muo-malalari yoqimli, ishi ham yurishgan bo'ladi. Bunday kishilarni yoqtiradilar, hurmat qiladilar, So'zlashuv ham o'ziga xos san'atdir. Bu san'atning ildizi muosharat odobi bo'lib, uni mukammal o'rganish har bir inson uchun zarur. Shy bilan birga, ona tilini mukammal o'rganmoq va sof adabiy tilda o'quvchilar bilan muloqot qilish o'qituvchining notiqlik qobiliyatidir.

O'qituvchi muloqot asosida *o'quvchilarda ham ijodkorlik omilini takomillashtirib boradi*. O'quvchida uning sifatlari quyidagi belgilar bilan namoyon bo'ladi:

- ma'naviy qadriyatlarni, an'analarni o'zlashtirishga qiziqishda ehtiyoj va talabning kuchliligi;
- o'rganilayotgan fanlar asoslarini egallashga ijobiy munosabat;
- ma'naviy madaniyat saviyasi, dunyoqarashi;
- o'z-o'ziga nisbatan talabchanlik;
- tabiatga, atrof-muhitga ongli munosabat;
- yangiliklarni va axborot texnologiyalarini o'rganishga qiziqish;
- ijtimoiy va shaxsiy faolligi;
- nazariy bilimlarni amaliyotda qo'llay olish ko'nikmasi;
- tashabbuskorligi va ijodkorligi,

Pedagogik muloqotning o'ziga xos xususiyatlari va funksiyalari

Muloqot - yunoncha so'z bo'lib, suhbatlashuv, shaxslararo suhbat va o'zaro fikr alraashuv ma'nosini bildiradi hamda ikki yoki undan ortiq kishilarning so'zlashuvida paydo bo'ladi. Inson muloqot jarayonida ijti-moiy tajriba, ta'lim-tarbiya, turli munosabatlar, axloqiy me'yorlar g'oya va mafkura omillari ta'sirida yashab ijtimoiylashadi va shaxs sifatida ka-molotga yetadi. Kishilar o'rtasidagi o'zaro muloqot pedagogik-psixologik fanlarning asosiy kategoriyalaridan bin hisoblanib, u o'z ichiga shaxslararo munosabatning eng muhim mexanizmlarini qamrab oladi.

Psixologiya fanida muomala kategoriyasi keng ma'noda tushuniladi hamda hamkorlik faoliyatining ichki aloqasini mujassamlashtirib, o'zaro ta'sir va o'zaro munosabatni aks ettiradi va ijtimoiy protsessual faoliyatni ifodalaydi.

Pedagogikada muloqot o'qituvchi va o'quvchilar jamoasining o'zaro ta'sir malakasi, usuli va tizimini anglatib uning mohiyati, o'zaro axborot almashishida, ta'lif va tarbiyaviy ta'sir o'tkazishida, o'zaro bir-birlarini tushunishga erishishlarida namoyon bo'ladi hamda quyidagi xususiyatlarga ega:

- muloqot o'qituvchining pedagogik faoliyatida eng muhim kasbiy quroq hisoblanadi;
- muloqot jarayonida uning maqsadga muvofiq amalga oshirishni ta'minlash uchun ijtimoiy nazorat va ijtimoiy qonuniyatlar muhim aha-miyatga ega;
- o'qituvchi va o'quvchi munosabatlarining eng muhim tarkibiy qismi muloqot sanalib, motivatsiyada motiv qanday ahamiyat kasb etsa, u ham xuddi shunday muhim rol o'ynaydi;
- pedagogikada muloqot - o'qituvchining o'quvchilarga ta'sir O'tka-zish asosida o'zaro munosabatini faol tashkil qilishi, muayyan bir maq-sadni dastur asosida amalga oshirishning rejalarshirilgan funksiyasini bajarishidir;
- muloqot - hamkorlik faoliyatining ehtiyojidan vujudga kelib chi-qadi va shaxslararo munosabat rivojlanishining ko'p qirrali jarayoni hisoblanadi;
- noto'g'ri pedagogik muloqotdan o'quvchilarda qo'rquv, o'z kuchi-ga ishonchszilik paydo bo'ladi, ularning diqqat-e'tibori, ishchanlik harakati susayadi, nutq dinamikasi buziladi, mustaqil va erkin fikrlash qobiliyati pasayadi.

Pedagogik muloqot — bu o 'qituvchining o 'quvchilar bilan darsda va darsdan tashqari faoliyatda o 'zi uchun eng gulay bo 'lgan psixologik muhitni vujudga keltirib, ijobiy ruhiy iqlimi yaratishi uchun imkoniyat beruvchi kasbiy munosabatidir.

O 'qituvchining o 'quvchilar bilan o 'zaro yaqin muloqotidan asosiy rnaqsad:

- salbiy holatlarni vujudga keltiruvchi barcha jarayonlarga barham berish;
- o 'quvchilarda mustaqil fikr yuritish ko 'nikmalarini hosil qilish;
- o 'quvchilarni faollikka, erkin fikrlashga, o 'z fik-mulohazalarini cho 'chimasdan bayon qilib unga tayanishga o 'rgatish;
- o 'quvchilarining yashirin qobiliyatlarini rivojlantirish;
- dars va darsdan tashqari jarayonlarda quvonch va shodlik kayfiyatini paydo qilish.

A.S.Makarenkoning fikricha, o'qituvchi muloqoti hypmat va talabchanlikka asoslangan munosabat shaklida bo'lishi lozim.

V.D.Suxomlinskiy o'qituvchining «...məktəb həvəlisidə gəpirdən hər bir so 'zi puxta o 'ylangan, aql va mulohazalarga boy, ma 'lum bir tarbiyaviy maqsadga qarətilən bo 'lishi kerak» deb tə'kidlaydi. O'qituvchining hər bir so'zi olimning fikricha, nafaqat o'quvchi qulog'iga aytılıdi, ballıq uning qalbığa ham qarətilən bo'lishi şart. Umuman ilg'or o'qituvchilarining fikricha, ta'lif va tarbiya fəqat o'qituvchi va c'quvchining o'zaro hamkorlik pozitsiyası asosidəgi muloqot jarayonida qurılıdı.

Muloqot jarayonida o'qituvchi qisqa muddatda o'zining psixologik bilimlərigə tayanıb o'quvchiləmiyən psixik xususiyatlarını mukammal bilişga harakat qılışı lozim. O'quvchilarının ichki dunyosiga, ruhiy holatiga kirib bormasdan, unga nisbatan turlı tarbiyaviy jazolar qo'Hash, tanbeh berish mümkün emas. Bu holat o'quvchilar bilan o'zaro muloqotni tuzatıb bo'lmış darajada buzılıshiga, o'quvchilarının yashirin holatga. o'z «qobig'F'ga kirib olishiga sabab bo'ladi.

O‘qituvchilarning o‘zaro axborot almashishi bilan bog‘liq xusu-siyatlari, uning sinf jamoasiga singib keta olish qobiliyati bilan bog‘liq. Sinf jamoasida ro‘y berayotgan har qanday voqeа va hodisalar o‘qituv-chilar nazoratida bo‘lishi, ularning oqibatini o‘qituvchilar tez va adolatli tahlil qilishi va oldini olishi lozim. Bu faqat faol o‘quvchilar bilan axborot almashib turish natijasida amalga oshiriladi. Shundagina, o‘qituvchining o‘quv tarbiyaviy jarayondagi faoliyatni uchun qulay sharoitlar yaratiladi va ijobjiy natijalar beradi.

O‘qituvchi ta‘lim - tarbiyaviy faoliyatni o‘quvchilar bilan birgalikda tashkil etadi. Bunda sinfnинг faol o‘quvchilari hamda norasmiy liderlari bilan o‘zaro muloqotning adolatli bo‘lishi muhim ahamiyatga ega: o‘quvchilarni tarbiyaning turli elementlarini ongli ravishda mustaqil bajarishga jalg etish, bunda o‘quvchilarga tashkilotchilik va ijro etish rollarini bajarishga imkoniyat yaratib berish lozim.

O‘qituvchining to‘g‘ri tashkil etilgan muloqoti o‘quvchining o‘zli-gini anglash fonksiyasini takomillashtiradi. Bunda o‘qituvchining vazi-fasi muloqot asosida o‘quvchilarga o‘zining «Men»ligini anglashni, shaxs sifatida o‘z fikrini dadil va erkin gapirishni, jamoada o‘z o‘rnini bilishni, o‘z-o‘zini baholashni o‘rgatishi kerak.

Pedagogik muloqot tuzilishi jihatidan o‘qituvchi ijodkorligining noyob namunasidir. Pedagog olimlar o‘qituvchining o‘quvchilar bilan muloqotiga ko‘plab tavsiflarni ilmiy asarlarida bayon etsalarda, muloqot, avvalo, o‘qituvchining shaxsiy psixologik xususiyati sifatida namoyon bo‘ladi. Olimlar esa, muloqot uchun o‘qituvchiga yo‘nalish beradi xolos. Jumladan, rus pedagogi V.A. Kan-Kalikning fikricha, o‘qituvchining pedagogik muloqoti tuzilishi quyidagi yo‘nalishlarda amalga oshiriladi:

1. Prognostik bosqich (modellashtirish): O‘qituvchi tomonidan sinf jamoasi bilan boiajak muloqotni modellashtirish.

2. Kommunikativ aloqa: O‘quvchi bilan dastlabki o‘zaro tanishuv jarayonida bevosita muloqotni tashkil etishga erishish.

3. Pedagogik jarayon: O‘qituvchining xatti-harakati, pedagogik mahorati bevosita muloqotni boshqarishga qaratilgan bo‘lishi kerak.

4. Natijalar tahlili: Amalga oshirilgan muloqotni tahJil etish, yutuq va kamchiliklarni xolisona baholab kelgusi faoliyat uchun modellashtirish.

Olimning fikrlari asosida muloqotning ushbu yo‘nalishlarini quyidagicha ta’riflash mumkin?

Modellashtirish bosqichida auditorianing barcha andozalarga javob berishi, har bir o‘quvchining psixologik xususiyatlarini o‘rganishi, ta‘lim-tarbiyaviy jarayonda uchrashi mumkin bo‘lgan qiyinchiliklar dinamikasini oldindan ko‘ra olish va bartaraf etish, muloqotning o‘zaro hamkorlik asosida qurilishi, ya’ni muloqot o‘qituvchi shaxsiga emas, balki o‘quvchi shaxsiga ham mos kelishini ta’minlash zarur.

Kommunikativ aloqa bosqichida sinf jamoasini o‘zaro muloqotga tez jalg etadigan suhbat texnikasini puxta bilish, ularning barcha qizi-qishlariga javob bera olish, erkin fikr bildirishlariga imkoniyat yaratish va o‘quvchilar ongiga ijobjiy ta’sir etishning turli usullarini qo‘llash metodlarini egallash lozim.

Pedagogik jarayon bosqichida o‘qituvchining faoliyati bevosita ta‘lim-tarbiyaviy ishlarni ma’lum bir yo‘nalishga solish, o‘quvchilar tashabbusini qo‘llab-quwatlash, sinf jamoasining rasmiy va norasmiy liderlari bilan adolatli muloqotni tashkil etish, o‘z fikrlarini jamoa fikrlari bilan real sharoitga moslashtira olish ko‘nikmalarini yaratish kabi faoliyat olib boriladi.

Natiialar tahlilidsi o‘qituvchi o‘z faoliyatiga xolisona baho berishi, yutuq va kamchiliklarni inobatga olib, kelgusi ta‘lim-tarbiyaviy faoliyatida tanqidiy qo‘llashni bilishi lozim, ushbu

yo‘nalishda maqsad, reja va natijalarning birligi ta‘minlanadi, o‘quv-tarbiya jarayonida o‘qituvchi o‘quvchilar bilan muloqotni tashkil etish va boshqarishda rahbarlikni, tashabbuskor bo‘la olishni bilishi kerak.

O‘quvchilarning axloqiy jihatdan tarbiyalanganligi uning atrof-mu-hitga nisbatan bo‘lgan munosabatlarida ham namoyon bo‘ladi. Axloqiy tarbiyalanganlik o‘quvchining his-tuyg‘ularida ichki kechinmalarida ifo-dalanadi va xulq-atvorida, o‘qituvchi bilan muloqot jarayonida yuzaga qalqib chiqadi. O‘quvchilar bilan yaqin munosabatda bo‘lish va mehri-bonlikni namoyish etish, o‘qituvchining sinf jamoasi bilan munosabatda to‘g‘ri va odilona muloqotini tashkil etishda asosiy zamin bo‘ladi.

Muloqot turli rollar orqali shaxs faoliyatini uchun ijtimoiy maydon yaratadi, shaxsning ijtimoiy xulq-atvorini shakllantiradi. O‘qituvchi ta‘lim-tarbiya jarayonida o‘zining shaxsiy tashabbuskor va rahbarlik rolini namoyish etadi. Dars jarayonida esa o‘qituvchi o‘quvchilarni *tashkilotchi* va *ijrochi* rollarida bo‘lishga imkoniyat yaratishi kerak. Muloqot asosida shaxs o‘zligini tanishni o‘rganadi. O‘qituvchi darsni rejalashtirar ekan, faqat o‘rganilayotgan dars mavzusi to‘g‘risidagi ma'lumotlar asosida o‘quvchilarni axborot ko‘lamiga jalb etishni o‘ylamasligi kerak, balki o‘qituvchining yordamiga muhtoj bo‘lgan o‘quvchilarni topishi, ularga yordam berish uchun sharoit yaratishi, har bir o‘quvchining qiziqishini ta‘minlovchi sharoitlarni ko‘ra olishi va o‘zaro hamkorlikni ta‘minlashi lozim.

Pedagogik faoliyatda o‘qituvchi muloqot asosida o‘quvchilar bilan yaxshi munosabatni tashkil eta olishi, demokratik talablarni qo‘llashi va birgalikda ijodiy faoliyat olib borishi kerak. Pedagogik muloqot esa, bu o‘qituvchi kasbiy faolligining bir ko‘rinishi bo‘lib, bunda ta‘lim va tarbiya muammolari o‘qituvchi hamda o‘quv-tarbiya jarayonining boshqa ishtirokchilari o‘rtasidagi o‘zaro ta’sir vositasi bilan hal qilinadi. Bu vaziyatda o‘qituvchi baho beruvchi rolida namoyon bo‘ladi hamda uning o‘zi baho oluvchi hisoblanadi. bunday hollarda pedagogik ta’sir ko‘r-satish vazifalari va vositalari hamda o‘qituvchining o‘quvchilar bilan pedagogik muloqoti quyidagi prinsiplarda namoyon bo‘ladi:

1. Kommunikativ muloqot.
2. Interaktiv muloqot.
3. Perseptiv muloqot.

1. Kommunikativ muloqotda bir tomonlama axborot uzatiladi. Muomala o‘z ichiga hamkorlik faoliyatining qatnashchilari bilan o‘zaro axborot almashuvini qamrab olgan bo‘lib, kommunikativ muloqot sifatida tavsiflanishi mumkin. O‘qituvchi va o‘quvchi bir - birlari bilan muloqotga kirishishi jarayonida muloqotning muhim vositalari bo‘lmish til va nutq faoliyati bevosita muhim ahamiyat kasb etadi.

2. Interaktiv muloqotning muhim jihatni ikki tomonlama bir-biriga ta’sir etishdir. Muloqotga kirishuvchi o‘qituvchi o‘zaro ta’sir etishda, o‘quvchilarning tarbiyaviy faoliyatiga nafaqat so‘z orqali, balki fikr almashinuv, xatti - harakat va xulq-atvori bilan o‘zaro ta’sir o‘tkazishi tushuniladi.

3. Perseptiv muloqotda o‘qituvchi va o‘quvchilar jamoasi o‘zaro bir-birlarini idrok qilishi, anglashi tushuniladi. Bunda muloqotga kirishuvchilar o‘zaro bir-birlarini idrok qilish asosida ularidan biri ikkinchisining ishonchini qozonadi, aqli, farosatli, tajribali, yuksak tayyorgarlikka ega barkamol inson sifatida idrok qilinadi.

Muloqotning har uchala tomonini yaxlit olib qaraganda o‘zaro hamkorlik faoliyatini tashkil qilishning usullari va unda ishtirok etuvchilarning munosabatlari yaqqol namoyon bo‘ladi. Pedagogik muloqot muvaffaqiyatli tashkil etilishi uchun, o‘qituvchi o‘quvchilar bilan hamkorlik

faoliyatiga chuqur kirishib keta olishi, shaxsni har tomonlama shakllantirishning maqsad va vazifalarini chuqur anglab, faoliyat olib borishi lozim.

O‘qituvchi va o‘quvchilarning jonli muloqotini tashkil etish

I.A.Karimov O‘zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi IX sessiyasida so‘zlagan nutqida «O‘qituvchi va o‘quvchi munosabatidagi majburiy itoatkorlik o‘rnini ongli intizom egallashi... o‘qituvchining bosh vazifasi o‘quvchilarda mustaqil fikr yuritish ko‘nikmalarini hosil qilishdan iboratiigini, demokratik jamiyatda bolalar, umuman, har bir inson erkin fikrlaydigan etib tarbiyalanishi, mustaqil fikrlash katta boylik....» ekanligirii ta’kidiadl:

Demak, o‘qituvchilarning asosiy vazifasi shaxs erkinligini, mustaqil fikrlash qobiliyatini shakllantirishdan iborat. Shundagina ta’lim tizimida yoshlarga erkin fikrlash imkoniyatlari yaratiladi. Davlat siyosatining ustuvor sohasi bo‘lmish barkamol inson tarbivasiga mas‘ul - o‘qituvchilar zimmasiga bugungi kunda rivoilanayotgan jamivatimiz uchun yuksak ongli, mustaqil flkrlay oladigan, xulq-atvori bilan o‘zgalarga ibrat bo‘ladigan bilimli, irodasi baquwat, o‘z kasbini mukammal biladigan XXI asr kadrlarini tayyorlash mas‘uliyati yuklangan.

O‘qituvchining ta’lim-tarbiya sohasidagi faoliyatida erishishi lozim bo‘lgan barcha ijobjiy natijalari uning o‘quvchilar bilan jonli va erkin muloqotni to‘g‘ri tashkil etishi muhim ahamiyatga ega. O‘qituvchi so‘z san‘atining cheksiz qudrati asosida o‘quvchilarga tarbiyaviy ta’sir ko‘rsatadi, har bir darsni samarali tashkil etib olib boradi, o‘quvchilar bilan so‘zlashishni biladi, tarbiyaning suhbat, ma’ruza, hikoya qilish kabi usullaridan o‘rinli foydanadi. Ta’lim-tarbiya jarayonida o‘quvchilar bilan qizg‘in muloqotni amalga oshiradi.

Ta’lim-tarbiyaviy faoliyatni mukammal tashkillashtirish o‘qituvchining jonli muloqotni samarali tashkil etishiga bog‘liq. Bunda o‘qituvchi va o‘quvchining muloqoti ijobjiy natijalar berishi uchun o‘qituvchida o‘quvchilar bilan erkin so‘zlashuv qobiliyati bo‘lishi kerak. Zero, o‘qituvchi bilan o‘quvchining muloqotini bog‘lovchi asosiy vosita - so‘zdir. O‘qituvchining so‘z boyligi qanchalik ko‘p bo‘lsa, muloqot olib borish qobiliyati tez namoyon bo‘lib, ijobjiy natijalarga erishishi oson bo‘ladi.

Odatda, so‘z boyligi qashshoq bo‘lgan o‘qituvchilar o‘z pedagogik faoliyatlarida o‘quvchilar bilan tezrez ziddiyatlarga duch keladilar. O‘qituvchining jonli muloqoti har qanday tarbiyaviy tadbirning mazmun va mohiyatini o‘quvchiga tabiiy holda yetkazadi, shu jarayonning ob-yekti va subyekti o‘rtasida muloqot uchun mustahkam ko‘prik yaratadi va ichki hissiyot bilan harakatlarning uyg‘unlashuvini ta’minlaydi.

Jonli muloqot - o‘qituvchi tomonidan tashkil etiladigan, har qanday ta’lim-tarbiyaviy tadbir mohiyatini og‘zaki so‘z bilan o‘quvchilarga etkazadigan, o‘qituvchini ziddiyatli jarayonlardan olib chiqish qondratiga ega bo‘lgan faoliyatdir.

Yosh o‘qituvchi pedagogik mahoratida mujassamlashgan nutqning jozibadorligi, bilim saviyasining va tafakkurining kengligi, o‘tkir dunyo-qarashi, ma’naviy madaniyat darajasi, pedagogik qobiliyati, ta’lim-tarbiyaviy maqsadlarning mutanosibligi har qanday dars va darsdan tashqari ta’lim-tarbiyaviy tadbirning muvaffaqiyatini ta‘minlovchi hamda o‘qituvchi jonli muloqotini tashkil etuvchi omillardir. O‘qituvchi kasbiy faoliyatidagi jonli muloqot qobiliyatini takomillashtirish uchun o‘z oldiga doimo quyidagi savollarni qo‘yib, unga mustaqil fikr-mulohazasi asosida javob bera olishi kerak:

1.Nimaga o‘rgatish:

- a) o‘quvchilarni o‘rganilayotgan mavzu bo‘yicha ilmiy yangiliklar-dan xabardor etish, fan terminlarini tushuntirish, o‘quv predmetini to‘liq o‘zlashtirish;
- b) o‘quvchilarda shaxs erkinligini, mustaqil fikrlash qobiliyatini shakllantirish;

v) o'quvchilarning o'rganilayotgan fan bo'yicha qobiliyatlarini, ko'-nikma va malakalarini shakllantirish;

g) yangi mavzuni fanlararo aloqadorlik asosida tushuntirish;

d) dars jarayonini pedagogik va axborot texnologiyalarining qiziqarli metodlari asosida tashkil etish.

2.Kimni o'rgatish:

a) kelajakda mamlakat taraqqiyoti uchun mas'ul, davlat siyosatining ustuvor sohasi bo'lmish barkamol insonga ta'lif-tarbiya berish;

b) o'quvchilarni bilim olish va tarbiyalanishi jarayonida duch kela-digan muammolar va qiyinchiliklarni mustaqil bartaraf etishga o'rgatish;

v) o'quvchilarda mustaqil fikr yuritish ko'nikmalarini hosil qilish; g) dars va darsdan tashqari ta'lif-tarbiya jarayonini o'quvchilar fikr-larini inobatga olgan holda tashkil etish;

d) yosh va murg'ak qalb egasi bo'lmish o'quvchilarning psixologik o'zgarishlari va rivojlanishlarini inobatga olish;

e) iqtidorli o'quvchilar bilan yakka holda pedagogik faoliyat olib borish.

3.Qanday o'rgatish:

a) o'qituvchi o'z faoliyati davomida to'plagan pedagogik tajribalari asosida kompyuter, axborot va innovatsion texnologiyalarni qoilagan holda ta'lif berishi;

b) yuksak pedagogik mahorat bilan dars va darsdan tashqari vazi-yatlarda tarbiyaviy jarayonni milliy mafkura, an'ana va qadriyatlar asosida tashkil etish;

v) o'quvchilarni bilim olishga qiziqishini oshirish maqsadida pedagogik ta'sir ko'rsatishning turli usullaridan foydalanish;

g) ta'lif-tarbiyaviy faoliyatda belgilangan maqsadga erishish uchun, mahalla faollari, otanonalar bilan o'zaro hamkorlikni mustahkamlash.

O'qituvchining o'quvchilar hamda o'qituvchilar jamoasi bilan uzviy aloqada bo'lishi, uning jonli muloqotni to'g'ri tashkil etishda muhim ahamiyat kasb etadi. O'quvchilar bilan jonli muloqotga kirishib, ularning hurmat-e'tiboriga sazovor bo'lish birdaniga sodir bo'ladigan va ta'lif-tarbiya sohasida yutuqlarga darhol yetaklaydigan jarayon emas. Buning uchun o'qituvchi yillar davomida tayyorlanadi, pedagogik mahorat sirlarini egallaydi, tajribali ustoz o'qituvchilarning yutuqlaridan foydalanadi. Yosh o'qituvchilar uchun jonli muloqotni yaratishda quyidagi vazifalarga e'tibor berish talab qilinadi:

- o'quvchilarning individual xususiyatlarini, psixik holatini chuqur o'rganish, sinf jamoasining rasmiy va norasmiy liderlari faoliyati bilan tanishish, ularga nisbatan adolatli munosabatda bo'lish;

- jonli muloqot asosida mustaqil fikrlovchi, o'zining qadr-qimmatini anglaydigan, irodasi baquwat, iyemoni butun, hayotda aniq maqsadga intiluvchi erkin shaxsga ta'lif-tarbiya berishi shartligini unutmaslik;

- jonli muloqotning pirovard natijasi o'quvchilarni o'z aqli, o'z tafakkuri, o'z mehnati bilan mas'uliyatni his etishini ta'minlashi, ularni ongli ravishda ozod va hur fikrlovchi inson bo'lib tarbiyalanishini ta'minlash;

- jonli muloqot tufayli o'quvchilarning yuksak darajadagi intellektual salohiyatlarini, aql-zakovati qudratini yuzaga chiqarishga erishish.

Pedagogikada jonli muloqotning muhim jihatlaridan biri uning vositalaridir. Vositalar tashkilotchilik qobiliyati, baho beruvchi, intizom-ga undovchi bo'lishi mumkin. Ilmiy adabiyotlarda

o'qituvchi o'z ishi-ning mohir ustasi bo'lishi uchun tashkilotchilik qobiliyati asosida ta'sir ko'rsatishga ko'proq yondashishi lozimligi ta'kidlanadi.

O'qituvchilarning jonli muloqoti uchta qarama qarshi shakllarga ega bo'lgan faoliyatlardan birida namoyon bo'ladi:

- ta'lif-tarbiyaviy faoliyatda o'qituvchi bilan o'quvchilarning bir-galikda hamkorlik qilishlari;
- o'qituvchining o'quvchilarga tazyiq o'tkazishi va ularning faolli-gini ro'yobga chiqarmasligi;
- o'qituvchining o'quvchilar bilan o'zaro muloqotda, nisbatan mo'-tadil munosabatda bo'lishi va o'quvchi jamoasi tomonidan hal etila-yotgan barcha muammolardan o'zini chetga olishi.

Muloqotdagi noo'rin vaziyatlarni o'qituvchining o'zi tajribasizligi tufayli paydo qiladi. U o'quvchilar bilan bir xil o'zaro jonli muloqot olib bora olmaydi, ba'zi ishtirokchilarga nisbatan tazyiq O'tkazsa, ba'zi ishti-rokchilarga muvofiq ravishda faoliyat olib boradi.

O'qituvchi jonli muloqotga emotsiyonal tus berish bilan neytral holat orqali muloqotdagi faoliyatini ijodiylikdan salbiylikka o'zgartirishi mumkin. Bularning hammasi muloqot muhitini, sinfdagi ma'lum iqlimni o'zgartiradi. Takomillashgan pedagogik muloqot o'qituvchining o'z jonli muloqoti jarayonida va erishilgan yutuqlari natijalarini muntazam nazorat qilib borishini nazarda tutadi.

To'g'ri tashkil etilgan pedagogik muloqot davomida o'qituvchi tanlagan vositalar ta'lif-tarbiya jarayonining vazifa va sharoitlariga muvofiq kelishini o'lchovchi vosita sifatida tushuniladigan pedagogik nazokat mujassamlanadi. Pedagogik faoliyatda o'qituvchi jonli muloqot orqali quyidagi fonksiyalarni bajaradi:

birinchidan, ta'lif-tarbiya jarayonining o'qituvchi tomonidan yakka holda olib borilishi va bu faoliyatga yagona o'zi javobgarligi;

ikkinchidan, ta'lif-tarbiya jarayonida bir maqsadga yo'naltirilgan ijtimoiy - psixologik tizimning bir maromda ta'minlashi;

uchinchidan, ta'lif va tarbiyaning muvaffaqiyatini belgilovchi o'qituvchi va o'quvchilarning o'zaro munosabatida muayyan bir tizimning tashkil qilinishi;

to'rtinchidan, o'quvchilarni mustaqil fikrlovchi erkin shaxs sifatida shakllantirish, yashirin iste'dodini ro'yobga chiqarishga erishish imkoniyatlardan foydalanish;

beshinchidan, barkamol inson tarbiyasi davlat siyosatining ustuvor sohasi sifatida o'qituvchi pedagogik faoliyatining birlamchi vazifasi ekanligini unutmaslik,

Jonli muloqot jarayonida o'quvchilarning xulqi ijtimoiy qonuniyatlar maromiga zid kelsa, u holda uning xatti-harakatiga tarbiyaviy ta'sir ko'rsatiladi, ya'ni, e'tiroz, tanbeh, ogohlantirish kabi vositalar qo'lla-niladi. Jonli muloqot o'qituvchilarning axloqiy namunalari muhim ahamiyatta ega bo'lib, axborot almashinuv, o'zaro ta'sir kabi muloqot vositalarining muvaffaqiyatini ta'minlaydi.

Har bir fikr va e'tiroz bildirilganda, muloqotdan o'quvchining ruhiy o'zgarishlariga, tashqi ko'rinishiga e'tibor berish, lozim bo'lganda o'qituvchining uzr so'rashi, tavoze bilan o'quvchiga murojaat qilishi o'qituvchi muomala odobining muhim belgisidir.

Ta'lif muassasalarida olib borilayotgan pedagogik faoliyatda o'qituvchi muloqot jarayonida nojo'ya xatti-harakati, qo'polligi, o'ylanmay bildirilgan noto'g'ri fikri, ortiqcha imo-ishoralari natijasida o'quvchilar bilan bo'ladijan jonli muloqotning buzilishiga, tuzatib bo'lmas qaltis vaziyatlarning kelib chiqishiga sabab bojadi.

Buning natijasida muloqot odobi, yaxshi muomala bilan fikr alma-shuv o'z o'rnini nizoli vaziyatga bo'shatib beradi. Ushbu salbiy holat-larga yo'l qo'yilmaslik uchun, pedagogik muomalada o'quvchilar bilan o'zaro munosabat hurmat va ishonch negizida qurilishi kerak. Bunda

o'qituvchi o'quvchining huquq va majburiyatini, maktabda, jamoada, oilada bajaradigan vazifalari nimalardan iborat ekanligini har lahzada eslatib turishi lozim.

O'qituvchining o'quvchilar bilan muloqotni tashkil etish usullari va muloqotda tarbiyaviy jarayon tamoyillari

O'qituvchining o'quvchilar bilan muloqoti samarali bo'lishi uchun suhbatdoshni o'ziga moyil qilib olish zarur. O'zaro moyillikka erishish uchun amalda qo'llanilib kelinadigan bir qator murakkab boimagan pedagogik ta'sir etuvchi usullardan foydalilanildi. Warning eng muhim-lari o'quvchi *ishonchini qozonish hamda ta'sir etish va ma'qullash* usullaridir.

Ishonchini qozonish usuli o'quvchilar bilan muloqot asosida ta'sir ko'rsatishning yuqori samara beradigan usulidir. U o'quvchi ongiga qaratilgan bo'lib, idrok qilish orqali o'quvchilar ishonchini qozonishni va ularning roziliginiz nazarda tutadi. Ishonchini qozonish dalillash, isbotlash orqali olib boriladi. Ishonchini qozonish usuli muloqot dasturi sifatida darsdan tashqari jarayonlarda, o'quvchi bilan yakka holda suhbatlarda, ma'naviy-tarbiyaviy soatlarda qo'llaniladi. Ishonchini qozonish usuli yordamida o'qituvchi o'quvchilarning dunyoqarashini shakllantiradi, ularda o'z-o'zini tarbiyalashga nisbatan javobgarlik hissini oshiradi.

Ishonchini qozonish usuli nafaqat o'qituvchi bilan muloqot jarayonida, balki ta'limga tarbiyaviy faoliyatdan tashqari holatlarda ham o'quvchiga ta'sir qiladi. O'quvchi ishonchini qozonish ijobjiy yoki salbiy natijalar paydo qilishi ham mumkin. O'qituvchi ishontirish bilan o'quvchida ijobjiy hislatlarni uyg'otishi uchun tarbiyaviy metodlarni o'z o'rnida qo'llashi shart. Tarbiya jarayonida har bir o'quvchining o'ziga xos xususiyatlarini hisobga olishi zarur. Chunki bir xil yoshdag'i o'quvchilar psixik jihatdan turli xarakterga ega bo'lishi mumkin. O'quvchilarning qobiliyat va iqtidorlari, qiziqishlari, irodaviy hislatlari har xil boigani uchun bir o'quvchiga nisbatan foydali bo'lgan ishonchini qozonish usuli, boshqasiga zararli bo'lishi mumkin. Shuning uchun har bir o'quvchining ruhiyatini, psixologiyasini, ichki dunyosini o'qituvchi mun-tazam o'rganib borishi, o'quvchilarning o'ziga xos xususiyatlarini, tarbiyalanuvchi temperamentining umumiy tiplarini o'rganish metodikasini bilish lozim. Masalan, ko'rish va eshitish qobiliyat, faolligi, tez anglashi, sust fikr yuritishi, hovliqma yoki vazminligi, sergap yoki kamgapligi, serg'ayrat yoki g'ayratsizligi, yalqov yoki tirishqoqligi, pala-partish va chala ishlaydigan, yoki ishga tez kirishib ketishi kabilalar nerv faoliyati tizimiga bog'liq bo'lib, o'qituvchi o'quvchilar ishonchini qozonishi uchun ularni bilishi va zarur boigan xulosalarni ishlab chiqishi shart.

O'quvchilar ishonchini qozonishning yana bir muhim xususiyati o'quvchilarni shaxs sifatida rivojlanishida o'z-o'zini tarbiyalashidir. O'z-o'zini tarbiyalash o'quvchining o'zini o'zi idora qilishi, o'zida erkinlikni, ijtimoiy mavqeini, tashabbuskorlik va mustaqillikni shakllantirishdir. O'quvchining yashirin qobiliyatları o'z-o'ziga ishonch orqali yuzaga chiqadi. O'quvchi uchun o'z-o'zini baholash qiyin jarayon. O'quvchi ta'limga tarbiya berayotgan o'qituvchilarga ishonch bilan ergashib, o'ziga nisbatan ishonch ruhida tarbiyalanar ekan, unda avvalo, mustahkam iroda shakllanadi, o'z burchini to'g'ri tushunadi, bilish va o'rganishga qiziqishi kuchayadi, o'z-o'zini har tomonlama takomillashtirishga intiladi, o'ziga atrof-muhitdagi o'rtoqlari ko'zi bilan xolisona baho beradi, o'ziga ishonadi va unda qoniqish hissi paydo bo'ladi. Karakteridagi salbiy odatlarni, zararli sifatlarni tez anglab, ularni yo'qotish va bartaraf etishga intiladi.

Ta'sir etish vama'qullash usuli muloqotning umumiy jarayonidir. Ikki suhbatdoshning bir-birlariga ta'sir ko'rsatishlari, tarbiyaviy maq-sadni ma'qullattirish vositasi sifatida o'ziga xos xususiyati shundan iboratki, ushbu usul vositasida o'qituvchi o'quvchi ruhiyatiga va xulq-atvoriga tarbiyaviy maqsadni ko'zlab sezilarsiz ravishda psixologik ta'sir ko'rsatadi. O'quvchi psixikasida nazoratsiz kiradi. Ushbu usul, muloqot jarayonida o'qituvchi o'quvchilarda axloqiy-irodaviy

hislatlarni faol takomillashtiradi. O'qituvchi xushmuomalaligi, muosharat odobining cheksiz qudrati bilan o'quvchilar psixikasining anglanmagan qirralariga pedagogik ta'sir etadi, o'qituvchi va o'quvchining yaqindan muloqotda bo'lishini, bir-birlariga ishonchini, topshiriqlarni ma'qullab vaqtida bajarish uchun javobgarlik hissini shakllantiradi.

Sinf jamoasini boshqarish - pedagogik jamoa, ota-onalar oldida o'qituvchining obro'-e'tibori qay darajada ekanligini ko'rsatuvchi mezon. O'qituvchining axloqiy saviyasini, bilimini muloqot asosida sinf jamoasini boshqarishda erishayotgan yutuqlari belgilaydi. Odatta, o'qi-tuvchilarning xarakteri, individual xususiyatiga qarab: tashabbuskor, ijodkor, tashabbussiz, o'z fikriga ega bo'limgan, barcha ishlarga befarq qarovchilar toifasiga ajratishadi. Pedagog va psixolog olimlarning ko'p yillik ilmiy izlanishlari, kuzatishlari va ilmiy tajribalariga asoslangan holda o'qituvchilarning rahbar sifatida sinf jamoasini boshqarishida qo'llaydigan muloqot uslublari quyidagicha tavsiflanadi:

1. *Avtoritar uslubda faoliyat ko 'rsatuvchi o 'qituvchilar.*
2. *Demokratik uslubda faoliyat ko 'rsatuvchi o 'qituvchilar.*
3. *Liberal uslubda faoliyat ko 'rsatuvchi o 'qituvchilar.*

Pedagogik nazokat haqida tushuncha

O'qituvchining o'quvchilar muhitiga uzviy ravishda qo'shilib keta olishi nihoyatda qiyin jarayon. Lekin uning pedagogik faoliyati bevosita o'quvchilar orasida olib boriladi. O'zaro munosabatlarni ishonch va do'stlik tuyg'ulari bilan mustahkamlab borish o'qituvchidan jiddiy psiko-logik tayyorgarlikni talab qiladi. Buning uchun o'qituvchi avvalo, turli xarakterdagi o'quvchilardan iborat boigan, sinf jamoasida tez-tez o'z-garib turadigan pedagogik vaziyatlarga darhol o'z munosabatini bildirishi va unga odilona baho berishi kerak. U o'quvchilar xattiharakatini to'g'ri idrok etishi, vaziyatlarni oldindan ko'ra bilishi, tarbiyaviy metodlarni o'z o'mida qo'llashi, o'quvchilar bilan muomalada bosiqlik, sabr, milliy an'ana va turmush tarzimizdan kelib chiqqan muruwat va himmat, odamiylik va mehr-oqibat tuyg'ularini ko'rsata olishi shart. Bu vazifalar o'qituvchining zimmasiga yuklanadigan va u rioya qilishi lozim boigan **pedagogik nazokat** deb atalmish faoliyatning zarur shartidir.

Pedagogik nazokat – o'qituvchi axloqiy-ma'naviy qiyofasini namoyon etuvchi me'yor tuyg'usi yoki xulq va odob qoidalariga rioya qilishi demakdir. Pedagogik nazokat o'qituvchining o'quvchilar bilan o'zaro munosabatini tashkil qilish vositasi. Psixologik til bilan aytilganda, nazokat insonning qolipdag'i barqaror tasavvurlarida mujassamlashgan shaxsiy insoniy hislatlarining yig'indisidir.

Pedagogik nazokat me'yordi o'qituvchidan avvalo yuksak insoniy fazilatlarga ega bo'lishni talab qiladi. Zero, ta'lim-tarbiya tizimini isloh qilishning asosiy maqsadlaridan biri komil inson tarbiyasi bo'lib, u davlatsiyosatining ustuvor yo'nalishi deb e'lon qilingan. Ongi yuksak, mustaqil fikrlay oladigan, xulq-atvori hilan o'zgalarga ibrat bo'ladigan bilimli, ma'rifatli yoshlarni tarbiyalab voyaga etkazish o'qituvchi zimmasida. Shunday ekan, hozirgi demokratik jamiyat o'qituvchining o'zi avvalo barkamol inson bo'lishi, mukammal bilimlar sohibi, o'z kasbining yetuk egasi bo'lishi zarur. O'qituvchi xulq-atvorida pedagogik nazokat ma'lum bir muddatda shakllanib tugaydigan jarayon emas, uning omillari ham jamiyat taraqqiyoti natijasida uzluksiz sayqallanib boradi

Pedagogik nazokatning uzluksizligini ta'minlovchi omillar:

pedagogik nazokat o'qituvchining butun pedagogik faoliyatida sayqallanib takomillashib boruvchi jarayon

pedagogik nazokat odatta tugallangan shaklga ega bo'lmay, insoniy fazilatlar evaziga uzluksiz boyib boradi

o‘qituvchi pedagogik nazokatning tarkibiy qismlarini ijtimoiy muhitga va odamlarning yashash tarziga, urf-odatiga qarab o‘zgartirishi mumkin;

o‘qituvchi pedagogik nazokatning nozik qirralarini chuqr egallahsga doimo intilishi talab etiladi

pedagogik nazokatni o‘qituvchi har bir o‘quvchi bilan o‘zaro munosabatda o‘zi uchun eng qulay shaklga keltirib, ma'lum bir muvozanatda saqlaydi

o‘z kasbini sidqidildan sevishi, halolligi, rostgo‘yligi, axloqiy pokligi, odamiyligi, kamtarligi, samimiy muomalasi pedagogik nazokatning zarur talablaridir

pedagogik nazokat asosida o‘qituvchining mehribonligida tarbiyada talabchanlik va qattiqqoilik hislatlari mujassamlashgan boiadi

pedagogik nazokat asosida o‘qituvchi pedagogik odob va axloq normalarini o‘zining dunyoqarashi va axloqiy tajribasi bilan boyitib boradi

O‘qituvchi pedagogik nazokatga ta‘lim va tarbiya jarayonidagi har bir vaziyatgaadolatli baho berishi, o‘quvchilarning xatti-harakatini to‘g‘ri idrok etishi, sabot va matonat, o‘zini tuta bilish, sabr-toqat, sezgirlik, vijdon, oriyat kabi xususiyatlarni o‘zida mujassamlashtirishi bilan erishadi. Pedagogik faoliyatda o‘z kasbini sevgan o‘qituvchigina butun kuch g‘ayratini, qalb nuri va dil haroratini shu ishga bag‘ishlaydi va o‘z faoliyatida yaxshi natijalarga erishadi. Bolalarni sevish, ularga mehr-muhabbatli bo‘lish o‘qituvchi axloqiy qiyoferasini namoyon etuvchi muhim fazilatlardir.

O‘qituvchi deyarli har kuni o‘quvchilar bilan uchrashadi, savol-javob qiladi, ularning yaxshi xulq va ezgu ishlarini ma‘qullaydi, bilimlarini baholaydi, nojo‘ya xatti-harakatlari uchun tanbeh berib, lozim bo‘lganda tarbiyaviy metodlarni qo‘llaydi.

Pedagogik nazokat doimiy izlanishni, ijodkorlikni talab qiladi. Doimiy ijodiy izlanishda bo‘lgan o‘qituvchi tadqiqotchilik ko‘nikma va malakalariga ega bo‘ladi, ilm-fan muammolari, tarbiya etikasi va psixologiyasi yuzasidan erkin fikr yurita oladi.

O‘qituvchi o‘quvchilarning kattalar bilan muloqotga kirishish tizimiga ma'lum darajada kirib borib, ularning ichki qoidalarini o‘rganishga harakat qilishi kerak, Bu narsa o‘quvchilar bilan suhbatlashish orqali, fe'l-atvorini o‘rganish, tengdoshlari va kattalar bilan munosabatlarini kuzatish, o‘quvchilar hayotidagi turli voqealar va muammolarni birgalikda tahlil qilish, ular muhitida ro‘y berayotgan hodisalarga nisbatan fikr-mulohazalarini bilish asosida amalga oshiriladi. Bunda u o‘quvchilar jamoasida ro‘y berib turadigan, tashqi tomondan kuzatganda aslo bilib bo‘lmaydigan yashirin hodisalar va voqealarni o‘rganish imkoniyatiga ega bo‘ladi. Natijada o‘qituvchi ta‘lim-tarbiyaviy jarayonda o‘z oldida turgan vazifalarni hal etishda o‘quvchilarning o‘zlarini ham jalb qila oladi.

Ijobiy natijalarga erishish uchun, o‘qituvchi o‘quvchilarning ishon-chini qozona olishi shart. Yosh o‘quvchi «do‘sstar ishonchini qozonish yoki ishonchiga kirishi uchun o‘qituvchi pedagogik nazokat imkoniyatlarini o‘z o‘rnida qo‘ya olishi lozim. O‘zaro ishonch munosabatlari o‘rnatilgach, o‘quvchilar og‘ir damlarda o‘qituvchidan yordam so‘rab murojaat qiladilar, o‘z mulohazalarini u bilan baham ko‘radilar. O‘zaro ishonch norasmiy munosabatlarda ham o‘qituvchiga o‘quvchilarning ba’zan anglab bo‘lmaydigan ichki dunyosini ko‘rish imkoniyatini beradi. O‘quvchilar bilan munosabatlarda pedagogik nazokatni qo‘llash natijasida:

–o‘qituvchi o‘quvchilarning xarakterini, ichki dunyosini yaxshi bilib oladi, o‘quvchilar bilan munosabatda do‘stona muloqot qilish imkoniyatlari paydo bo‘ladi;

–o‘qituvchi o‘quvchilar bilan chin ko‘ngildan bir-biriga yaqin bo‘ladi, ba’zan eshitmasligi kerak bo‘lgan o‘quvchilarning o‘zaro sirli gaplarini eshitmasdan o‘tib ketishi mumkin, negaki o‘zgalar gapini tinglash odobsizlikdir;

—o‘qituvchi ba’zan o‘quvchilar jamoasining kundalik ishlariga aralashmasligi, jamoada ro‘y beradigan ba’zi ko‘ngilsiz hodisalarini ijobiylar hal etishni jamoa faollari zimmasiga havola etishi mumkin.

Bularning hammasi o‘qituvchining o‘quvchilar bilan bo‘ladigan ixtiloflariga, kelishmovchilik va ziddiyatlariga barham beradi.

Mamlakatimizda har qanday kasb egasi avvalo odob va axloq namu-nalariga ega bo‘lishi tabiiy, lekin pedagogik nazokat va odoblilik mut-laqo o‘zgacha harakatni va muomalani talab qiladigan o‘qituvchilar uchun chinakam mahoratdir. Chunki bu hislatlar faqatgina pedagogik qobiliyat va iste’dodga ega bo‘lgan o‘qituvchida yillar davomida shakllanadi.

Pedagogik nazokatning mohiyati va xususiyatlari

O‘qituvchining pedagogik nazokati mohiyatida avvalo etnopedagogik tuyg‘ular, milliy qadriyatlar, urf-odat va an'analar, o‘zbekona tavoze va muomala madaniyati, o‘quvchilar jamoasiga singib keta oladi-gan har qanday ijtimoiy muhitga moslashuvchi individual qobiliyatlar, kasbiy bilim, ko‘nikma va malakalar mujassamlashgan bo‘ladi.

Hozirgi kunda informatsion jarayonning jadal rivojlanishi o‘quvchi ruhiyatiga keskin ta’sir qiladi. Ularning psixologik xususiyatlarini, ruhiy holatini bir maromda ushlab turish uchun o‘qituvchidan kuchli iroda, muomala madaniyati va bosiqlik, pedagogik mahoratning keng imkoniyatlaridan foydalanish talab qilinadi. Yosh avlod tarbiyasida o‘qituvchi eng qiyin vaziyatlarda ham pedagogik nazokatning quyidagi holatlariga rioya qilishi va ushbu faoliyatga o‘zini moslashtirishi lozim:

- emotsiyal his-tuyg‘ular va kechinmalarda, stress va affekt holatlarida o‘zini boshqara olish qoidalariga rioya qilish;
- o‘zining xulq-atvor xususiyatlarini doimiy bir muvozanatda saqlagan holda qo‘llash;
- bachkana qiliqlar, ortiqcha xatti-harakatlar, pedagogik etikaga to‘g‘ri kelmaydigan bema’ni so‘zlardan o‘zini qat’iy tiyish;
- o‘qituvchiga xos notiqlik san’ati sirlarini puxta egallash, o‘quvchi shaxsiga og‘ir ta’sir etadigan, uning ruhiyatini jarohatlaydigan iboralarni ishlatmaslik, muomalada, jazo metodlaridan foydalanishda qo‘pol va dag‘al so‘zlar qo‘Hamaslik;
- dars jarayonida hissiy, aqliy bilim berishda belgilangan muayyan psixologik va fiziologik me’yorlarga asoslanish, manmanlikka yoi qo‘ymaslik, o‘zholatidan boshqa holatga o‘tishdan saqlanish;
- o‘qituvchilar jamoasi va o‘quvchilar bilan, ota-onalar hamda notanish kishilar bilan munosabatda kommunikativ qobiliyatning rasmiy va qat’iy muomala hamda ishbilarmonlik uslublariga asoslanish.

Pedagogik nazokatni egallash malakalari. Pedagogik nazokat pedagogik mahorat bilan birga yillar davomida ustozlar tajribasini o‘rgangan holda va o‘z hayotiy hamda kasbiy faoliyati tajribalaridan kelib chiqib shakllantirilib boriladi. O‘qituvchining ma’naviy yetuklik darajasi, nazokat sirlarini o‘rganishda o‘quvchilar bilan muloqot qilish ko‘nikma va malakalarini egallashi, maxsus psixologik bilimlarga ega bo‘lishida, o‘z ustida tinimsiz mehnat qilishi natijasida erishiladi. Avvalo bu bilimlar o‘quvchilar yosh xususiyati psixologiyasini va bolalarning individual xarakterini bilish bilan bog‘liq.

Axloq asoslarini bilish, xatti-harakatlarda axloqiy ma’noni kasb ettirish ham katta ahamiyatga ega. Shu bilan birga o‘quvchi ruhiyatiga ijobiylarini ta’sir etish yollarini bilish o‘qituvchilarning kundalik faoliyatiga aylanishi lozim:

- o‘quvchilarni chin ko‘ngildan sevish, o‘z muhabbatini o‘zaro munosabatda ko‘rsata olish;
- o‘quvchilar xulqi va ruhiyatidagi yashirin ichki tuyg‘ularni anglashga harakat qilish, ko‘rish va kuzatish;
- sinf jamoasidagi har qanday sharoit va muhitga moslashish;
- sinf jamoasi bilan o‘zaro hamkorlikni ta’lim-tarbiyaviy maqsadga muvofiq yo‘lini tanlash;
- o‘quvchilar bilan norasmiy suhbatlarda o‘z ichki hissiyotini sezdirmaslik, aksincha ular ishonchini qozonish.

Pedagogik nazokatning asosiy xususiyati shundan iboratki, o‘qituvchiga muloqotni ijobiy hissiyotlar asosida qurishga, o‘quvchilar bilan psixologik kontaktga kirishish uslublarini saqlashga yordam beradi. Pedagogik nazokatning quyidagi xususiyatlari hozirgi kunda muvaffaqiyat poydevori hisoblanadi:

- o‘qituvchi pedagogik nazokat talablariga amal qilib, o‘zida muloqotning erkin demokratik asosini shakllantiradi;
- sinf jamoasida ongli intizomni vujudga keltiradi;
- o‘quvchilar bilan haqiqiy muloqot madaniyatiga erishadi;
- o‘qituvchi sinfda yakka (avtoritar) hukmronlikdan, erkin muloqotga o‘tib, demokratik prinsiplar asosida pedagogik faoliyatga kirishish shaklini qoilaydi;
- o‘quvchilarni ongli ravishda tartib-intizomga muloqot asosida o‘rgatadi.

Pedagogik nazokat asosida o‘qituvchi o‘quvchilar bilan muloqotda qarama-qarshilikka yo‘l qo‘ymasligi o‘zaro munosabatni to‘g‘ri tashkil etishga yordam beradi. Bizga ma'lumki, o‘qituvchining fikr-mulohazalarida nisbiylik va subyektivlik alomatlari ham mavjud. U hammaga birdek, to‘g‘ri munosabatda boia olmasligi tabiiy holdir, lekin u mohiyatan barcha o‘quvchilarga holis niyatli, yaxshilik qilishga intiluvchi, adolatli kishi ekanligiga ishonch uyg‘otishi kerak. Bu holat pedagogik nazokatning muhim xususiyatlaridan biridir.

O‘qituvchi nazokatida dilkashlik va pedagogik takt

Pedagogikada axloq va odobning muhim xususiyatlaridan biri bo‘lmish dilkashlik insonning atrofdagi odamlar bilan barqaror, yaqin munosabatda bo‘lishga intilishi deb ta'riflanadi. Bu intilish o‘qituvchining o‘quvchilar va atrofidagi kishilar bilan tez aloqa o‘rnata olishi va belgilangan maqsadga erishishini ta‘minlaydi. Albatta bu jarayon birdaniga sodir bo‘lmaydi, ayniqsa yosh o‘qituvchilardan psixologik bilim, kishilar bilan muloqotda xushmuomalalik, ehtiyyotkorlik talab qilinadi. Psixologlar o‘qituvchilarning dilkashlik xususiyati ikki toifadagi odamlar xarakterida mujassamlashgan deb ta‘kidlaydilar:

Birinchisi, *ekstravert* shaxslar: Ular barcha ishlarda faol, jiddiy va vazmin, osoyishtalikka va tashqi ta’sirchanlikka moyil kishilardir.

Ikkinchisi, *introvert* shaxslar: Ular faqat o‘z ichki olamiga beriluvchan, atrofidagi odamlarga aralashmaydigan, o‘z-o‘zini nazorat qilishga, doimo ichki xavotirga moyil kishilardir.

Pedagog olimlar o‘qituvchining dilkashligi ekstravert yoki introvert xususiyatlarga ega bo‘lgan shaxslar xarakterining birlashuvida paydo bo‘lishini ta‘kidlaydilar. Biroq, *ko‘pincha, pedagogikada ekstravert tip-US dagi shaxslar dilkash insonlar sifatida e ‘tirof etilganlar*. O‘qituvchida ushu hislatlarning mavjudligi, uning pedagogik nazokat qoidalariga rioya qilib dilkashlik xususiyatlarini rivojlantirishi pedagogik mahorat sirlarini takomillashtirish zamini va shartidir.

Dilkashlik munosabatini doimiy ravishda o‘z kasbiy faoliyatida mujassamlashtirgan o‘qituvchi quyidagilarni unutmasligi kerak:

- sinf jamoasiga nisbatan bir qolipdagi fikrlarning muayyan tizimiga ega bo‘lishi;

• o‘quvchilar bilan doimo erkin muloqot qila olishi, har bir o‘quvchiga individual shaxs sifatida yondashishi;

- birorta ham o‘quvchisining yomon bo‘lishiga, ularning hurmat e’tiborini qozonmasligi mumkin emasligiga ishonch hosil qilishi;

- biror o‘quvchiga nisbatan ishonchsizlik, salbiy munosabat sinf jamoasi bilan o‘zaro yaxshi munosabatni yo‘lga qo‘yilishiga xalaqit qilishini bilishi;

- o‘quvchilar bilan muloqotda haddan tashqari masofani (subardi-natsiya) saqlash mumkin emasligi;

- sinf jamoasida sodir boiadigan kulgili vaziyatlarda o‘qituvchining O‘ta jiddiy va qat’iy bo‘lishi jamoadagi qaltis ahvolni murakkablashtirib yuborishini unutmasligi;

- har bir o‘quvchiga beriladigan xolisona vaadolatli baho (ijobiy yoki salbiy) o‘qituvchi va o‘quvchi orasidagi munosabatni mustahkamlaydigan ko‘prik ekanligini unutmaslik.

O‘qituvchining kasbiy pedagogik faoliyatida dilkashlik fazilati o‘quvchilar jamoasi bilan qizg‘in, muvaffaqiyatli muloqotga kirishib ketishida namoyon bo‘ladi. Avvalo, o‘qituvchi o‘zining kasbiy-pedagogik dilkashlik fazilati haqida va uning nima ekanligini va tarkibiy qism-lari nimalardan iboratligi to‘g‘risida aniq ma'lumotga ega bo‘lishi lozim. Shu bilan birga, o‘qituvchi o‘zining kasbiga xos bo‘lgan shaxsiy fazilatlari nuqtai nazaridan e’tibor berib, dilkashlikning qanday jihatlarini o‘zida shakllantirish lozimligini aniqlashi va o‘z-o‘zida kommunikativ hislatlarni tarbiyalashning shaxsiy rejasini tuzishi kerak.

Pedagogik kommunikatsiyaning o‘qituvchi kasbiy faoliyatidagi ahamiyati shundan iboratki, unda o‘qituvchining yuksak kommunikativ madaniyati qay darajada ekanligi namoyon bo‘ladi. O‘qituvchining kommunikativ madaniyati o‘z navbatida turli pedagogik vaziyatlarda paydo boiadigan oddiy insoniy dilkashlik xususiyatiga tayanadi. Har birimizda, o‘z shaxsiy muloqotimizning va o‘zgalarning biz bilan olib boradigan shirin xushmuomalali muloqotidan ko‘plab ajoyib taassurotlar xotiramizda saqlanadi. O‘zaro muomalada dilkashlik fazilatlarini namoyish etadigan ko‘plab pedagog ustozlarni bilamiz. Ular har qanday vaziyatlarda kishilar bilan bemalol muloqotga kirishib keta oladilar. Biroq, muloqotda butun suhbat jarayonini faqat o‘ziga qaratib, kommunikatsiyaning qoq markazida faoliyat ko‘rsatishni istovchi o‘qituvchilar ham bor. Hayotda yana shunday o‘qituvchilar uchraydiki, ular muloqotda kamgap, suhbatda istar-istamas ishtirok etishadi, mutlaqo faol kommunikativ rolni bajarishmaydi. Faqat kommunikativ xulqi bilan suhbatdoshini qo‘llab turadi. Ba’zan hech kira bilan umuman muloqotga kirisha olmaydigan tund toifali o‘qituvchilar ham uchraydi. Ammo, pedagogik faoliyatda muloqotdagи xushmuomalalilik nafaqat insoniy fazilat sifatida, balki o‘qituvchilik kasbini tanlagan har bir kishining **kasbidagi yuksak shaxsiy fazilati** sifatida namoyon bo‘ladi. Xushmuomalalilik, Sharq mutafakkirlari ijodida yuksak odob namunasi sifatida tasvirlangan. Dilkashlik, o‘qituvchi uchun ajoyib bezak hisoblanadi va muosharat odobi sifatida talqin qilinib, o‘quvchilar ongiga singdirilgan.

O‘qituvchining xushmuomalaligi va dilkashligi o‘zida butun bir global insonparvarlik jarayonini qamrab oluvchi, ko‘plab tarkibiy qism-lardan iborat bo‘lgan ajoyib fazilatlaridan biridir. O‘z pedagogik kasbidan voz kechgan sobiq o‘qituvchilar bilan suhbat jarayonida shu narsa ma'lum bo‘ldiki, ularning ko‘pchiligi qo‘pol, muloqotda nazokatsiz kishilar. Odamlar bilan muloqotga kirishish, ular uchun qiziqarli emas. Shu sababli o‘qituvchi sifatida kasbiy hislatlari ham shakllanmagan. Muloqot jarayoni - doimiy, uzoq vaqt davomida shakllanuvchi, keng qamrovli jarayon. Zero, shuning uchun pedagogik faoliyat - muomalada qo‘pol, nazokatsiz o‘qituvchilarni charchatadi, ish jarayoni uning g‘ashiga va asabiga tegadi, ta‘lim muassasasidagi faoliyatiga putur etkazadi.

Xushmuomalalilik va dilkashlik shaxsnинг insoniy fazilati sifatida o‘qituvchilarning ham kasbiy faoliyatidagi yuksak fazilatlaridan biriga aylanib, o‘qituvchining pedagogik muloqoti unumdorligini ta’minlaydi. Pedagogika oliy ta’lim muassasalarida bo‘lajak o‘qituvchilarni kasbga yo‘naltirishda, xushmuomalalilik va dilkashlikni shakllantirish uchun maxsus tayyorgarlikdan o‘tishni taqozo etadi. O‘qituvchining dilkashligi - uchta tarkibiy qismni birlashtiruvchi jarayondir:

- muloqotda zaruriyatning mayjudligi;
- muloqotdan keyin, muloqot paytida, muloqotgacha yaxshi kayfiyat;
- kommunikativ ko‘nikma va malakalarga ega bo‘lish.

Ushbu ta’rifda muloqotning o‘qituvchi kasbiy faoliyatidagi ijodiy jihatlari ko‘rsatilgan. Biroq, muloqot uchun zaruriyat hamisha mayjudligi - umuminsoniy xususiyat bo‘lib, u barcha kasb egalariga taalluqlidir.

Rus olimi A.V.Mudrik o‘z ilmiy tadqiqotlarida o‘qituvchining xushmuomalalilik bilan muloqotga kirishishi va unga ko‘nikma hosil qilishga nisbatan qobiliyatini aniqlaydigan quyidagi mezonlarni ajratib ko‘rsatadi:

- inson tafakkurining o‘ziga xos xususiyatlarga muvofiqligi;
- notiqlik san‘atini mukammal egallaganlik yoki nutqda erkinlik;
- xushmuomalalilik va shirinsuxanlik;
- empatiya va o‘z-o‘zidan paydo bo‘ladigan o‘tkir zehnga ega bo‘lish;
- ma’lum bir maqsadga qaratilgan aniq ijtimoiy munosabat (masalan, muloqot jarayonining natijalariga emas, balki o‘ziga nisbatan qiziquvchanlik);
- kommunikativ mahoratda - vaqtini, suhbatdosh ichki dunyosini, munosabatni, vaziyatni aniq mo‘ljalga olish.

Ushbu nuqtai nazardan ta’kidlash joizki, o‘qituvchining kasbiy faoli-yatida mayjud boigan pedagogik dilkashlik ham o‘ziga xos mazmunga ega va uning quyidagi tarkibiy qismlarini ajratib ko‘rsatish mumkin:

- ta’lim va tarbiyaning turli sharoitlarida o‘quvchilar bilan doimiy muloqotda bo‘lish uchun barqaror zaruriyatning mayjudligi;
- o‘qituvchining shaxsiy va kasbiy jihatdan dilkashlik va xushmuomalalik fazilatlarini namoyon qilishda uzviylikning doimiyligi;
- dilkashlik va xushmuomalalikning harcha bosqichlarida ruhiy xotirjamlikni his etish;
- muloqotning samaradorligi va pedagogik faoliyatning turli tarkibiy qismlariga ijobiy ta’sir etishi;
- pedagogik kommunikatsiya jarayonini amalga oshirishda qobiliyatning mavjudligi;
- o‘qituvchining pedagogik kommunikativ ko‘nikma va malakalarni doimiy egallab borishi.

Hozirgi kunda ta’lim-tarbiyaning insonparvar, demokratik xarakterda ekanligi, o‘quvchilarni erkin, mustaqil fikr yuritishga va ongli intizomga o‘rgatish, intellektual va ma’naviy-axloqiy jihatdan tarbiyalash, o‘qituvchidan chuqur bilimga, kasbiy malaka va ko‘nikmalarga, yuksak axloqiy fazilatlarga ega bo‘lishni talab qiladi. Shu jihatdan o‘qituvchining o‘quvchilar bilan munosabatida «Pedagogik takt» muhim pedagogik qobiliyat sifatida e’tirof etiladi.

Takt so‘zi azaldan pedagogikada tarbiyaviy ta’sir etish ma’nosini bildiradi va o‘quvchilar bilan o‘zaro tnunosabatni boshqarishga yordam beruvchi axloqiy kategoriya sifatida ta’riflanadi. O‘quvchilar bilan muloqot jarayonida ro‘y beradigan eng og‘ir vaziyatlarda ham pedagogik takt o‘qituvchidan mutlaqo bosiqlikni, suhbatdoshiga nisbatan hurmat va ehtiromni talab qiladi.

Pedagogik takt - o‘qituvchi kasbiy mahoratining asosi bo‘lib, o‘quv-chilarga barcha demokratik talablar asosida pedagogik ta’sir o‘tkazish, muloqotni insonparvarlik tuyg‘ulari asosida o‘rnatish

o'lchovi, o'quvchilarda mustaqil fikr yuritishni hamda ongli intizomni tarkib toptirish ko'nikmalarini hosil qilish shaklidir. Pedagogikada o'qituvchining o'quvchilar bilan munosabati ularning yosh xususiyatlariga qarab belgilanishi va bu qonuniyatga amal qilinishi qat'iy talab qilinadi. *Shundav ekan, o 'qituvchi ta'lim-tarbiya jarayonida halt to 'liq shakllanmagan, ta'sirlarga va ruhiy kechinmalarga tez beriluvchi, ota-onasining sevimi farzandi bo 'Igan murg 'ah qalb egalari bilan muloqot qilayotganligini aslo unutmasligi kerak.*

O'quvchilar bilan muloqotda pedagogik taktga zid boigan qo'pollik,adolatsizlik, qo'rqtish, haqorat, mensimaslik, pedagogikaga zid bo'lgan jazolash usullarini qo'llash va boshqa ular shaxsiga salbiy ta'sir qiladigan turli jargon so'zlar ishlatalish o'quvchilar qalbini umuman tuzalmaydigan darajada jarohatlab qo'yishi, yoki o'qituvchining obro'siga putur yetkazishi mumkin. O'qituvchi va o'quvchi o'rtasidagi bunday qarama-qarshiliklar, ko'pincha, dars va darsdan tashqari jarayonlarda sodir bo'ladi. Bunda ayniqsa yosh o'qituvchilarning pedagogik takt sirlarini bilmasligi, tajribasizligi pand beradi.

O'qituvchining taktik mahorati birdaniga shakllanib qolmaydi, u yillar davomida pedagogik faoliyatda, ustozlar tajribasini o'rganishda, dars jarayonida, sinfdan tashqari faoliyatda va tarbiyaviy soatlarda o'quvchilar bilan muloqotda takomillashib boradi. Dars jarayonida pedagogik mahoratning asosi bo'lmish pedagogik taktga ega bo'lish o'qituvchi uchun juda zarurdir.

Mavzuni o'zlashtirish uchun savollar

1. Pedagogik muloqot madaniyati o'qituvchi kasbiy faoliyatida qanday ahamiyat kasb etadi?
2. O'qituvchining muloqot madaniyatini shakllantirish metodikasi qanday bosqichlardan iborat?
3. O'qituvchi pedagogik muloqot madaniyatiga erishish uchun qanday vaziyatlarni e'tiborga olish darkor?
4. O'quvchilar diqqatini o'ziga jalb qilish deganda nimani anglash lozim?
5. O'qituvchining pedagogik muloqot madaniyatiga xos xusu-siyatlariga ta'rif bering?
6. O'qituvchining pedagogik muloqot madaniyatini shakllantirish vo'nalishlari?
7. O'qituvchi va o'quvchi o'rtasidagi ziddiyatlarni keltirib chиqa-ruvchi holatlar?
8. O'qituvchining muloqotga kirishishi deganda nimani tushunasiz?
9. Yosh o'qituvchilarning pedagogik muloqot madaniyatiga xos xususiyatlar?
10. Pedagogikada muloqot qanday xususiyatlarni o'zida namoyon etadi?
11. O'qituvchining o'quvchilar bilan o'zaro yaqin muloqotidan asosiy maqsad nima?
12. O'qituvchining jonli muloqoti qanday uslublar asosida takomillashtiriladi?
13. O'qituvchining rahbar sifatida sinf jamoasini boshqarishda qo'llaydigan muloqot uslublari?
14. O'qituvchi muloqotini ta'minlaydigan asosiy talablar haqida o'z fikringizni bildiring?
15. O'qituvchining dilkashligini namoyon qiluvchi tarkibiy xusu-siyatlar?
16. A.V.Mudrik ta'rifi bo'yicha o'qituvchining xushmuomalalilik bilan muloqotga kirishish mezonlari?
17. Pedagogik dilkashlikning tarkibiy qismlari?
18. O'qituvchi kasbiy mahoratining asosi bo'lgan pedagogik taktga ta'rif bering?

Talabalarning mustaqil tayyorgarligi uchun topshiriqlar

Quyidagi mavzular asosida reja tuzing va o'z fikr -mulohazalariningizni bildirib «Mustaqil ish» yozing.

1. "Hozirgi kunda yosh o'qituvchilarning muloqot madaniyatini rivojlantirish muammolari"

2. "Sharq mutafakkirlari va faylasuf olimlari ijodiy merosida muloqot madaniyatining ifodalanishi".

3. "Muloqotning pedagogik - psixologik xususiyatlari». «Demokratik jamiyatda o'qituvchi va o'quvchi munosabati».

Pedagogik texnika haqida tushuncha. Pedagogik texnikani shakllantirish metodikasi.

Nutq texnikasi va madaniyati

Tayanch tushunchalar: Pedagogik texnika; imo-ishora; ma'noli qarash; istehzoli tabassum; tarbiyalanuvchi obyekt; aktyorlik san'ati; integratsion usullar; ilg'or va novator o'qituvchilar; ma'naviy va estetik qiyofa; «Mehnat professiogrammasi»; kommunikativ malakalar; gnostik malakalar; pedagogik ijodkorlik; «Murabbiylik shartlari»; mimika; pantomimika; hissiy holat; o'qituvchining anatomik—fiziologik xususiyati; ijobiy tarbiyaviy ta'sir; nutq tempi; ovoz diapazoni; relaksatsiya usullari; integratsion bilimlar; o'qitish samaradorligi.

Pedagogik texnika haqida ma'lumot

Pedagogik texnika - o'qituvchining nafaqat ta'lim-tarbiya jarayonida, balki butun kasbiy faoliyatida zarur bo'lgan umumiyyet pedagogik bilim va malakalari majmuidir. Pedagogik texnikaning muhim jihatlari -bu avvalo o'qituvchining mahoratini belgilovchi kasbiy ko'nikmalari hisoblanadi, ya'ni uning savodli va ifodali so'zlay olishi, o'z fikr-mulohazasini va bilimini tushunarli tilda ta'sirchan bayon qilishi, his-tuyg'usini jilovlay olishi, o'zining shaxsiy xususiyatlariga xos mimik va pantomimik qobiliyatlarga ega bo'lishi, aniq imo-ishora, ma'noli qarash, rag'batlantiruvchi yoki istehzoli tabassum, so'zning cheksiz qudrati orqali o'quvchilar ongiga va tafakkuriga ta'sir o'tkazishi, hozirjavoblik, psixologik bilimlarga ega bo'lishi kabilardir.

O'qituvchining pedagogik texnikasi qanday ko'nikma va malakalardan iborat ekanligi, pedagogik texnika vositasida o'qituvchi ta'lim muassasalarida ta'lim-tarbiyaviy faoliyatni zamonaviy talablar asosida qanday tashkil qilishi, o'quvchilarga tarbiyaviy ta'sir ko'rsatishida qanday ahamiyatga ega ekanligi kabi muammolar hozirgi kungacha dunyo olimlarining diqqatini o'ziga jalb etib kelmoqda.

Hozirgi kunda pedagogik texnika tushunchasi ikkita guruhga bolib o'rganiladi. Birinchi guruh komponentlari o'qituvchining shaxsiy axloqiy fazilatlari va xulqi bilan bog'liq bo'lib, ta'lim-tarbiya jarayonida o'z-o'zini boshqarish malakalarida (refleksiya) namoyon bo'ldi:

- ta'lim-tarbiya jarayonida o'z xatti-harakatlarini boshqarishi, (mimika, pantomimika);
- ta'lim-tarbiya jarayonida o'z hissiyotini va kayfiyatini jilovlay olishi va turli nojo'ya ta'sirlarga berilmaslik;
- mukammal ijtimoiy perceptiv qobiliyatlarga (diqqat, kuzatuvchanlik, hayol) egaligi;
- nutq texnikasini (nafas olish, ovozni boshqarish, nutq tempi) bilishi va o'z o'rniда qo'llay olishi.

Pedagogik texnikaning ikkinchi guruh komponentlari o'qituvchining shaxs va jamoaga ta'sir ko'rsatish malakalari bilan bog'liq bo'lib, bu guruh ta'lim-tarbiya jarayonining texnologik tomonini qamrab oladi:

- o'qituvchining didaktik, tashkilotchilik, konstruktiv, kommunikativ qibiliyatları;
- ma'lum bir reja asosida o'z oldiga qo'yilgan talablarning bajarilishini nazorat qilishi;
- ta'lim muassasasida va o'quvchilar jamoasida ta'lim-tarbiya bilan bog'liq bo'lgan ijodiy faoliyatni tashkil eta olishi;
- o'quvchilar bilan pedagogik muloqot jarayonini bir muvozanatda saqlab boshqara olishi.

O'qituvchining tarbiyalanuvchi obyektlar oldida o'z harakatlarini boshqarishida aktyorlik san'atiga xos bo'lgan xususiyatlari, ya'ni mimik va pantomimik qibiliyatları muhim rol o'ynaydi.

Aktyor bir obrazni ma'lum bir muddatda tayyorlab, bir yoki bir necha marotaba bir xil ko'rinishda sahnada namoyish etsa, o'qituvchi butun o'quv yili davomida, har bir darsda yangi mavzuni o'tilgan mavzular bilan bog'lab, zamonaviy innovatsion usullar vositasida o'quvchilar ongiga yetkazish uchun chuqur tayyorgarlik ko'radi, sinf jamoasidagi o'ziga xos pedagogik va psixologik muhitni, har bir o'quvchining shaxsiy xususiyatlarni e'tiborga olib pedagogik faoliyat ko'rsatishga majbur. Bunday ulkan mas'uliyatni yuqori saviyada bajarish uchun o'qituvchidan yuksak pedagogik texnik tayyorgarlikka ega bolish talab etiladi.

Hozirgi zamon o'qituvchisi pedagogik mahorat tizimida pedagogik texnikaning rolini beqiyos deb biladi. Chunki u o'qituvchiga o'z gavdasini tuta bilishi (mimika, pantomimika), his-tuyg'ularini (emotsiyasini) boshqara olishi, ishtiyoq, qobiliyatlar, nutq texnikasini egallashi va ularni o'quv faoliyatida, o'qishdan tashqari ta'lim va tarbiyaviy faoliyatlar jarayonida qo'llash yo'llarini tushuntiradi.

Demak, pedagogik texnika o'qituvchi kasbiy faoliyatida shunday kasbiy va shaxsiy malakalar yig'indisiki, u o'qituvchining pedagogik faoliyatiga ta'sir ko'rsatishi, ta'lim-tarbiya jarayonini tashkil qilish va boshqarish ishlarida asosiy yo'l ko'rsatuvchi bo'lib xizmat qiladi.

Ilg'or va novator o'qituvchilarning texnik mahorati pedagogik faoliyat olib borishlarida, mimik va pantomimik harakatlarida, ovozini idora qila olish xususiyatlarda kuzatiladi. Bu shundan dalolat beradiki, o'qituvchilar pedagogik texnika san'atini mukammal egallaganlar, uning ko'nikma va malakalarini o'zlarida aniq shakllantirishgan va turli pedagogik vaziyatlarda qo'llay olish qobiliyatlariga egadirlar.

Pedagogikada o'qituvchi chuqur hissiyotga berilishini, shaxsiy hayotidagi turli ruhiy vaziyatlar tufayli kayfiyatining o'zgarib turishini o'zi qattiq nazorat qilish talab qilinadi. Ushbu nazoratni o'qituvchining o'zi boshqarishi lozim. Bu jarayonning ijobiy natijalari o'qituvchining refleksiv qobiliyatlarida namoyon bo'ladi.

Pedagogik texnikaning yana bir muhim xususiyati pedagogik ta'sir ko'rsatishdagi o'qituvchining ma'naviy va estetik qiyofasi. Bu tarbiyalanuvchilarga yaqqol namoyon bo'ladigan xususiyatdir. Agar o'qituvchi ma'naviy qashshoq bo'lsa, nutqi tartibsiz va muloqotda no'noq bo'ladi, didi past, o'z hissiyotlarini jilovlay olmaydigan qo'pol bo'lsa, uning ta'lim-tarbiya berishi haqida gap bo'lishi mumkin emas.

Pedagogik texnikaning sirlarini egallah yo'llari o'qituvchi rahbarligida olib boriladigan mashg'ulotlar va mustaqil pedagogik faoliyat jarayonida shakllanib boradi. Pedagogik texnika sirlarini mukammal egallahda va uni takomillashtirishda kasbiy jihatdan o'qituvchi o'z - o'zini doimiy shakllantirib borishi, ya'ni o'z oldiga qo'yilgan talablar nuqtai nazaridan mohir o'quvchi shaxsiy fazilatlarini va kasbiy malakalarini shakllantirishga qaratilgan faoliyati muhim rol o'ynaydi.

Pedagogik texnika xususiyatlari

Pedagogik texnikaning muhim xususiyatlardan biri o'qituvchining o'quvchilar bilan bevosita muloqoti jarayonida shakllanadigan kasbiy texnik ko'nikma va malakalaridir. Bunda pedagogik texnikaning ko'nikma va malakalari o'qituvchining pedagogik mahorati bilan aloqadorlikda shakllanib boradi.

Rivojlangan pedagogik texnika xususiyatlari o'qituvchiga o'quvchilar bilan muloqot jarayonida zarur so'z va gap ohangi, qarash, imo-ishorani tez va aniq topish, kutilmagan pedagogik vaziyatlarda bosiqlik va osoyishtalik, aniq fikr yuritish, vaziyatni fikran va tez tahlil qilish kabi qobiliyatlarini namoyish etish bilan ifodalanganadi. Pedagogik texnikaning ushbu xususiyatlari o'qituvchi kasbiy mahoratida aniq ifodalangan individual shaxsiy shakl oladi, ya'ni o'qituvchining psixologik-fiziologik xususiyatlari asosida uning shaxsiy pedagogik texnikasini tarkib toptiradi.

Individual pedagogik texnikaning shakllanishi o‘qituvchining yoshi, jinsi, mijozи, fe’l-atvori, salomatligi, anatomik-fiziologik xususiyatlariga bog‘liq. O‘qituvchilarda individual shaxsiy pedagogik texnika malakalarini shakllantirish muammolari ayniqsa psixolog olimlarning tadqiqot markazidan o‘rin olgan. Psixolog olimlar R.Z.Gaynutdinov, M.G.Davletshin, S.Jalilova, M.Abdullajonova kabilar o‘qituvchilarning individual kasbiy faoliyatini batafsil o‘rganishib, o‘qituvchining shaxsiy «Mehnat professiogrammasi»ni ishlab chiqdilar. Olimlarning fikrlariga ko‘ra o‘qituvchi professiogrammasi o‘qituvchilarga qo‘yiladigan maxsus talablarni o‘z ichiga oladi hamda har bir fan o‘qituvchisining alohida ixtisoslashgan xarakteristikasini belgilab beradi. Jumladan, ular ta’lim muassasalarida pedagogik faoliyat olib boradigan «O‘qituvchi-murabbiy professiogrammasi»da quyidagi hislatlar, ya’ni «Pedagogik texnika» malakalari mujassamlashgan bo‘lishini ta’kidlaydilar:

- 1) O‘qituvchining shaxsiy hislatlari: bolalarni sevishi, kamtarligi, dilkashligi, mehnatsevarligi.
- 2) Kasbiga xos bilimlari: ta’lim va tarbiya jarayoni mohiyatini bilishi, pedagogik va psixologik bilim asoslarini egallashi, o‘quvchilarning yosh xususiyatlariga asosan psixologik imkoniyatlarini anglashi, tarbiyaviy ta’sir etishning samarali usullaridan oqilona foydalana olishi, ota-onalar va jamoatchilik bilan olib boriladigan faoliyat mazmunini puxta bilishi.
- 3) Kasbiga xos hislatlari: milliy mafkura, umuminsoniy qadriyatlar, milliy an’ana va urfatlarning asl mohiyatini tushunishi, kuzatuvchanligi, pedagogik qobiliyatga egaligi, o‘zini qo‘lga ola bilishi, o‘zini anglay olishi, pedagogik takt, nutq madaniyati.
- 4) Shaxsiy pedagogik uddaburonligi: dars mashg‘ulotlarida zarur materiallarni tanlay olishi, o‘quvchilarning bilish faoliyatini boshqarishi, ta’lim-tarbiya jarayonini istiqbolli rejalashtirishi, o‘quvchilar jamoasini boshqara olishi.
- 5) Tashkilotchilik malakalari: o‘quvchilar jamoasini uyushtira bilishi, turli ziddiyatli vaziyatlarda ham o‘quvchilar jamoasini boshqarishi, amaliy muammolarni hal etishda uddaburonligini namoyish eta olishi.
- 6) Kommunikativ malakalari: o‘quvchilarni o‘ziga jalb etishni bilishi, o‘quvchilar va ota-onalar bilan maqsadga muvofiq pedagogik muloqotlarni tashkil qilishi, o‘quvchilarning jamoada o‘zaro munosabatlarida bir xil muvozanatni tartibga solishi.
- 7) Gnostik malakalari: o‘quvchilarning asab psixik holati darqjasini aniqlay olishi, o‘z pedagogik faoliyati natijalarini tanqidiy tahlil qila olishi, ustoz o‘qituvchilar mahoratini nazariy va amaliy jihatdan o‘rganib borishi, psixologik va pedagogik adabiyotlardan to‘g‘ri foydalana bilishi, o‘quvchilar xulq-atvorini mukammal o‘rganishi.
- 8) Ijodiy hislatlari: o‘z pedagogik mahoratini doimiy takomillashtirib borishi, o‘quvchilarni tarbiyalashda o‘z dasturini ishlab chiqishi va uni muvaffaqiyatli amalga oshirishi, o‘quvchilar nazari bilan voqelikni tahlil qilish qobiliyati, o‘quvchilarga pedagogik ta’siri natijalarini oldindan ko‘ra olishga intilishi.

Psixolog olimlarning fikricha, ushbu professiogramma yosh o‘qituvchilarga o‘zlarining kelgusida o‘qituvchilik kasbini to‘g‘ri va ongli ravishda tanlab, kasbiy mahoratlarini takomillashtirib borishlariga yordam beradi. Demak, o‘qituvchi professiogrammasi ham pedagogik texnikani egallahning muhim xususiyatlaridan bid bo‘lib, o‘qituvchilarning o‘z kasbiy texnikasini mukammal egallab, rivojlantirib borishiga va o‘z kasbiy faoliyatidan qanoatlanishni his etishga olib keladi. Bularning barchasi o‘qituvchilarning tinimsiz pedagogik mehnati tufayli yuzaga keladi. O‘qituvchinins pedagogik texnikasi - pedagogik faoliyatins tashkiliy shakli bo‘lib, qo‘l bilan tutib bo‘lmaydigan, behad uzoq ijodiy izlanishlar va azob-uqubatli kechinmalar, tinimsiz pedagogik

faoliyat, o'qituvchining fahm-farosati, bilimi va mahorati bilan amalga oshiriladigan qizg'in ijodiy mehnatining mahsulidir.

Bir maromda olib boriladigan tizimli ijodiy mashg'ulot tufayli aktyor yuksak cho'qqilarni egallaydi. O'zgalar obrazini mujassamlashtirishda u ma'lum bir qolipdan aslo chiqib keta olmaydi. Demak har qanday ijodkorlik, hatto pedagogik ijodkorlik ham ma'lum bir belgilangan qolipa shakllanishi kerak. U o'qituvchining ichki kechinmalari, tuyg'ulari va hissiy reaksiyalari asosida qurilishi aslo mumkin emas. Chunki, tarbiyalash san'atida o'qituvchining pedagogik texnikasi, ya'ni «bir qolipda»gi mehnat madaniyati borki, u boshqa biror kasbiy faoliyatga aslo o'xshamaydi. Shuning uchun, respublikamizda tarbiyaviy texnologiyalarni muntazam bilishga intilish, o'qituvchi kadrlarni tayyorlash va ularning malakasini uzlusiz oshirib borish o'qituvchining bir qolipdag'i mehnat madaniyatini shakllantirishga, pedagogik texnika malakalarini doimiy oshirib borishiga qaratilgan. Ta'kidlash joizki, hali biror o'qituvchi oliy ta'lim muassasasini tugatib, yoki malaka oshirish kurslarida bilim olib birdaniga pedagogik texnika sirlarini mukammal biladigan tajribali o'qituvchi bo'lib qolgani yo'q. O'qituvchida pedagogik texnika ta'lim muassasalarida faoliyat ko'rsatish jarayonida, o'quvchilar bilan yakkama-yakka muloqot jarayonida, pedagogik amaliyotda shakllanib boradi.

Hozirgi davr talablari nuqtai nazaridan, o'qituvchiga qo'yilayotgan javobgarlik hissi kengayib murakkablashib bormoqda. Mamlakatimizda ta'lim-tarbiya sohasida olib borilayotgan islohotlarning yuksak natijalari bevosita o'qituvchilarning qizg'in mehnati samarasiga bog'liq. Vatanimizning porloq kelajagi uchun yosh avlodni har tomonlama yetuk, barkamol inson qilib voyaga etkazishda o'qituvchining kasbiy bilimi, faoliyat texnikasi mutlaqo yangilanib, hozirgi zamon talablariga javob bera oladigan darajada bo'lishi kerak. «Ta'lim to'g'risida»gi Qonunga muvofiq o'qituvchi o'zining ta'lim-tarbiyaviy faoliyatida milliy-madaniy va umuminsoniy qadriyatlar ustuvorligiga doimo e'tibor berib kelishi lozim. O'qituvchining pedagogik texnikasi ham vatanparvarlikka, xalqimizning ma'naviy merosini mustahkamlashga, o'quvchilarning o'z imkoniyatlarini erkin namoyon qilishiga asoslangan bo'lishi shart. Shu ma'noda taniqli adib Tursunoy Sodiqova asarlarida hozirgi kun o'qituvchisiga qo'yiladigan «Murabbiylilikning shartlari» oqilona berilgan: «...Siz insonlarning hech bir yo'q joydan «shoxini ko'kartirish, qulfi dilini ochish, dunyosini kengaytirish, kechagi holatidan bugunini yuksakroq qilish uchun bu ishga qo'l urdingiz. Ammo oldin biling: umringizni sarflab olib borayotgan harakatlaringiz ro'parangizdagi o'quvchiga yoqayaptimi, yo'qmi? Bor gap shunda!

Murabbiylikni xohlagan, shu kasbga o'qigan odam murabbiy bo'lib qolmaydi. Ustozlikning o'ziga xos parhezları, bosib o'tilmaydigan chegara chiziqları bordir! Birinchidan, dilingizda ustoz—murabbiyning yozilganu yozilmagan qonun-qoidalariga bo'ysunaman, degan Allohga qasamingiz bo'lsin! Ikkinchidan, niyatizingiz sof bo'lsin! Men insonlarni faqat yaxshilikka o'rgataman deng, orqamda o'z qo'lim bilan yaratilgan fayzli bog'lar qoladi, deb tilak tilang! Toki shogirdlaringiz sizning sharofatingiz bilan faqat savob ishlarga dahldor bo'lsinlar. Uchinchidan, haqiqiy murabbiy bo'laman desangiz, birovga biror narsa o'rgatishni astoydil xohlang va siz uni oluvchiga nisbatan muhabbat qo'ying.

Har bir ishingizga fidoyilik bilan kirishing. Buning otini ixlos deydilar!

Shu ishtiyoq sizda qanchalik kuchli bo'lsa, Tangri sizga shuncha ko'p uquv beradi, ep beradi, mushkullaringizni O'zi osonlashtiradi. Murabbiylikda ta'tilga chiqish, sog'ligi, kayfiyatiga qarab faoliyatini to'xtatish, degan gap yo'q. Yo'lda ham, cho'lda ham, hamma fasl, hamma manzilda, qo'yingchi, umringizning oxirgi nuqtasigacha siz faoliyat ustidasiz. Bu degani, sizning borlig'ingiz, har bir ishorangiz odamlar nchun nur, madad va xaloskorlikdir.

Nazardan qolgan, qarg‘ish olgan, loqayd murabbiylar tarbiya maskanlariga qadam bosmasliklari kerak. Ular ishlayveradilar, ammo o‘qituvchilikning noni yuqmaydi, ro‘slnolik ko‘rmaydilar, falokatlari arimaydi, niyatlariga etmaydilar. Chunki muqaddas kitoblarda «neki bersak, egallab turgan kasb koringizdan berurmiz» deb yozilgan. Kasbga halollik buyuk ibodatdir. Adiba o‘qituvchidan o‘z kasbiga sadoqatli bo‘lishni, fidoyilkni, yuksak ma’naviyatni, tinimsiz mehnatni, o‘quvchilarga nisbatan mehr va muhabbatni, halol va pokiza bo‘lishni talab qiladi. Bu aynan o‘qituvchi pedagogik texnikasining ham muhim xususiyatlaridan biridir.

Pedagogik texnikani namoyon etishda o‘qituvchining tashqi ko‘rinishi

O‘qituvchining tashqi ko‘rinishi pedagogik texnikasini namoyon etuvchi muhim xususiyatlaridan biridir. Har qanday insonning tashqi ko‘rinishi atrofdagilarga estetik ma’no va zavq kasb etib, doimiy e’tiborda bo‘lishini unutmaslik kerak. O‘qituvchining tashqi ko‘rinishini asosan namoyish etuvchi muhim hususiyatlari uning chehrasidagi mehribonlik, jiddiylik, yurishida bosiqlik, tabiiylikdir. O‘qituvchi sinfga kirishi bilan so‘zsiz o‘quvchilar e’tiborida bo‘ladi, ular bilan muloqotga kirishadi.

Sinf sahnasida bajarilayotgan uning xoh ijobiy, xoh salbiy xatti-harakatlari o‘quvchilarga ta’sir o‘tkaza boshlaydi. Ayniqsa, yosh o‘qituvchilar ilk bor darsga kirishlaridan oldin hishayajonini, qo‘rquvini yengishlari, o‘zlarini erkin tutishlari, birinchi dars paytida sodir bo‘lishi mumkin bo‘lgan har qanday muvaffaqiyatsizlikdan o‘zlarini yo‘qotmasliklari lozim.

O‘qituvchining tashqi ko‘rinishida, pedagogik texnikasi tizimidagi mimik, pantomimik holatlar muhim ahamiyatga ega. O‘qituvchining hatti-harakatini bevosita namoyish etuvchi mimik va pantomimik ifodasi, o‘qituvchining imo-ishorasida, ma’noli qarashlarida, rag‘batlantiruvchi yoki istehzoli tabassumida namoyon bo‘ladi va ular o‘qituvchi-tarbiyachining pedagogik ta’sir ko‘rsatishida, mashg‘ulotlarni samarali va mazmunli o‘tishida puxta zamin tayyorlab beradi.

MIMIKA - bu o‘z fikrlarini, kayfiyatini, holatini, hissiyotini qosh, ko‘z va chehra muskullarining harakati bilan bayon qilish san’atidir. Ba’zan o‘qituvchi chehrasining va nigohining ifodasi o‘quvchilarga katta ta’sir ko‘rsatadi.

Mimik harakatlar, ifodalar ma’lumotlarning hissiy ahamiyatini kuchaytirib, ularni chuqur o‘zlashtirish imkoniyatini beradi. O‘quvchilar o‘qituvchining muomalasi va xatti-harakatiga qarab kayfiyatini, munosabatini tezda «uqib» oladilar. Shuning uchun oiladagi ba’zi noxushliklar, hissiyotga berilish, g‘am va tashvishning o‘qituvchi chehrasida va mimik belgilarida ifodalanishi mumkin emas. Chunki ushbu noxushliklar o‘qituvchining pedagogik faoliyatiga dars mashg‘ulotlarini mukammal bajarishida o‘zining salbiy ta’sirini ko‘rsatadi. O‘qituvchining chehrasida, mimik belgilarida faqat dars mashg‘ulotlariga xos bo‘lgan, o‘quvchilarga ta’lim va tarbiyaviy topshiriqlarni yechishga yordam bera oladigan ko‘rinishlarni ifodalash lozim.

O‘qituvchining chehrasidagi ifoda, nutqi, o‘quvchilar bilan o‘zaro munosabati uning individual xarakteriga mos bo‘lishi kerak. O‘qituvchi chehra ko‘rinishidagi mimik ifoda, ta’lim-tarbiya qonuniyatlariga mos ishonch, ma’qullah, ta’qiqlash, norozilik, quvonch, faxrlanish, qiziquvchanlik, befarqlik, ikkilanish kabi xususiyatlarni ifodalashi mumkin. Bunda ovozdagi turli o‘zgarishlar, nutqning tushunarli bayon etilishi muhim ahamiyatga ega. Mimik ifodaning asosiy belgilarini namoyish etishda qosh, ko‘z, chehra ko‘rinishi ishtirot etadi.

Qosh, ko‘z, chehra o‘quvchilar javobidan qoniqish, xursand bo‘lish, faxrlanish yoki e’tirof, norozilik, qoniqmaslik, xafa bo‘lish va boshqa belgilarni ifodalash bilan birga, o‘quvchilar diqqatini bo‘lmasdan, boshqalarga xalaqit bermasdan ta’lim-tarbiya ishlarini samarali olib borishga ham yordam beradi. Shuni alohida qayd qilib o‘tish joizki, mimik ifodalar o‘qituvchining xarakterini, ichki dunyosini, ma’naviyatini, pedagogik faoliyatining individual xususiyatlarini bekamu ko‘st

namoyish etadi. O‘qituvchining mimikasi ifodalangan nigohi o‘quvchilarga, yoki ayrim o‘quvchiga qaratilgan bo‘ladi. Doskaga, eshikka, derazaga, ko‘rgazmali qurollarga yoki devorga nigoh tashlab mimik ifodalarni namoyish qilish aslo mumkin emas.

PANTOMIMIKA - bu o‘qituvchining gavdasi, qo‘l, oyoq harakatini tartibga soluvchi uslubdir. O‘qituvchilarning ta’lim-tarbiyaviy faoliyatida o‘quvchilar bilan muloqoti muhim ahamiyat kasb etishi barchaga ma’lum. Biroq o‘quvchilar bilan muloqotda o‘qituvchining pantomimikasi, ya’ni, gavda, qo‘l, oyoq harakati to‘g‘ri ifodalanmasa, ta’lim-tarbiyaga asoslangan muloqot natija bennasligi mumkin. O‘qituvchi o‘z gavdasi, qo‘li, oyoq harakatlarining holati orqali har qanday pedagogik ma’lumotlarning obrazini «chiza» olsa, o‘quvchilar bundan zavqlanadilar, ular ichki his-tuyg‘ulari, tashqi hissiyotlari bilan qo‘silib butun ongini o‘quv materiallari mazmunini o‘zlashtirishga qaratadilar. Pantomimika gavdani rost tutib yura bilish, qo‘l va oyoq harakatlarining bir-biriga mosligi, fikrlarini aniq va toliq bayon qilib qo‘lini, boshini turli harakatlarda ifodalash o‘qituvchining o‘z bilimiga, kuchiga ishonchini bildiradi. Shuning uchun o‘qituvchining o‘quvchilar oldida o‘zini tuta bilish holatini tarbiyalashi lozim. (oyoqlari 12-15 sm. kenglikda, bir oyoq sal oldinga surilgan holda turish). O‘qituvchining yurishi, qo‘l va oyoq orqali imo-ishoralar ortiqcha harakatlardan holi bo‘lishi kerak. Masalan: auditoriyada orqaga oldinga teztez yurish, qo‘llari bilan turli imo-ishoralar qilish, boshini har tomonga tashlash va hokazo. Bunday holatlar dars davomida o‘quvchilarning e’tiborini bo‘lib, g‘ashini keltiradi va o‘rganilayotgan fanga, o‘qituvchiga nisbatan hurmatsizlik kayfiyatini uyg‘otadi.

O‘qituvchi mashg‘ulot o‘tish jarayonida faqat oldinga yurishi tavsiya qilinadi. Uyondan, bu yonga yurish talabalar fikrini bo‘ladi. Old tomonga yurayotganida o‘qituvchi muhim voqealarni bayon qilishi mumkin, chunki bunda talabalar o‘qituvchini butun diqqatlari bilan eshitayotgan bo‘ladilar.

O‘qituvchining pantomimik harakatlari tizimida o‘z hissiy holatini boshqara olishi muhim ahamiyatga ega. O‘qituvchi o‘quvchilar bilan muloqot jarayonida qizg‘in kuzatuv ostida boiadi. Uning kayfiyatidagi o‘zgarishlar pantomimik harakatlarida namoyon bo‘ladi. Shu tufayli o‘quvchilarga ta’lim-tarbiyaviy ta’sir ko‘rsatish jarayonida (darsda, darsdan tashqari mashg‘ulotlar paytida, tarbiyaviv ishlar jarayonida) o‘z hissiyotini boshqara olishi, jiddiy bo‘lishi, umidbaxshlik, xayrixohlik kayfiyatida bo‘la olish qobiliyatlariga ega bo‘lishi zarur. Pantomimik harakatlar tizimi o‘qituvchiga birdaniga paydo boiadigan ko‘nikma emas. Buning uchun o‘qituvchi o‘z ustida tinimsiz ishlashi, ilk pedagogik faoliyati davrida kamchiliklarini tezda topib bartaraf eta olishi darkor. Chunki, yillar davomida o‘qituvchi o‘zining har bir harakatiga moslashib uni odat qilib olishi mumkin. Mukammal pantomimik malakalarga ega boigan o‘qituvchi o‘z-o‘zini nazorat qila oladi, ko‘p yillik faoliyati davomida sog‘lom asab tizimini o‘zida tarbiyalab asabiylashishdan, hissiy va aqliy zo‘riqishlardan o‘zini saqlay oladi.

Pantomimik harakatlarda o‘z hissiy holatini nazorat qilishda o‘qituvchi quyidagi faoliyatlariga jiddiy e’tibor berishi maqsadga muvofqidir:

- sport bilan muntazam shug‘ullanib borish;
- yoshlar psixologiyasiga oid bilimlarni doimiy o‘rganib borishi;
- o‘quvchilarga nisbatan xayrixohlik va optimizmga ega bo‘lishi;
- o‘z harakatini nazorat qilishi (muskul zo‘riqishini, qo‘l, oyoq va bosh)
- harakatini, nutq tempini bir maromda saqlashda nafas olishini tartibga solish;
- madaniy hordiqni to‘g‘ri uyushtirishi (dam olishi, o‘z sog‘ligiga doimiy e’tibor, lirika, musiqa, humoristik hajviyalarni sevib o‘qiy olish);
- o‘z-o‘ziga tanqidiy munosabatda bo‘lib, ta’sir ko‘rsata olish.

O‘qitish samaradorligini oshirish va ijobjiy tarbiyaviy ta’sir ko‘rsatish uchun o‘qituvchining harakatlarida aktyorlik va rejissyorlik malakalari ham mujassamlashgan bo‘lishi lozim. Xususan, gumanitar fanlar o‘qituvchilari aktyorlik qobiliyatiga ega bo‘lishlari lozim. Ma’lum mavzular, obrazlar, tarixiy qahramonlar haqida so‘zlaganda aktyorlik, rejisyorlik malakalari zarur. Ular o‘qituvchiga o‘quvchilarning his-tuyg‘ulariga ta’sir ko‘rsatishda, mavzu qahramonlariga nisbatan hissiy-qadriyatlari munosabatda bo‘lish tajribasini o‘zlashtirishiga yordamlashadi.

Pedagogik texnika malakalari o‘qituvchining maxsus fanlar bo‘yicha bilimlarni egallash, pedagogik mahoratini takomillashtirishga intilish, o‘z kasbiga qiziqish, burch hamda mas’uliyatni his qilish asosida oshiriladi. Ular yoshlarni o‘qitish, tarbiyalash, tashkil qilish, targ‘ibot qilish, mustaqil bilim olish ishlariga yordam beradi.

O‘qituvchining tashqi ko‘rinishida nutq texnikasi, his-tuyg‘ularini boshqara olish, mimik va pantomimik malakalar bir qolipda mukammal olib borilganda ko‘zlangan maqsadga albatta erishiladi. Bunda so‘z, gap ohangi, qarash, imo-ishoralar, kutilmagan pedagogik vaziyatlarda uddaburonlik, osoyishtalik bilan ziddiyatdan chiqish, voqelikni oldindan ko‘ra olish va adolatli tahlil qilishga asoslanish maqsadga muvofiqdir. Bu xususiyatlar o‘qituvchining shaxsiy, individual psixik, fiziologik fazilatlari asosida tarkib topadi. Pantomimik harakatlarni boshqarishda ham o‘qituvchining individual pedagogik texnikasi, yoshi, jinsi, mijoz, fe’l-atvori, sihat-salomatligi va anatomik-fiziologik xususiyatlari muhim ahamiyatga ega.

O‘qituvchi avvalo tarbiyachi sifatida o‘zida yuqoridaq malakalarni shakllantirishi, ularning mazmunini chuqur o‘zlashtirib, pedagogik texnikani egallashning imkoniyatlaridan foydalanishi kerak. Shunda u o‘qituvchini pedagogik mahorat sari yetaklaydi. Shunday qilib, o‘qituvchining tashqi ko‘rinishi ham pedagogik texnikaning muhim xususiyatlaridan biri bo‘lib - tarbiyanuvchilarga ko‘rib, eshitib turgan narsalarini erkin flkrlash orqali, o‘z mulohazalarini mustaqil, cho‘chimasdan o‘qituvchiga yetkazish imkoniyatini beradi. “*Tarbiyachi tashkil etishni, yurishni, hazillashishni, quvnoq yoki jahldor bo‘lishni bilishi lozim, u o‘zini shunday tutishi kerakki, uning har bir harakati, yurish-turishi, kiyinishi bolalarni tarbiyalasin*” - deb yozgan edi taniqli pedagog A.S. Makarenko.

Pedagogik texnikani egallah mahorati

O‘qituvchi pedagogik faoliyatida pedagogik texnikaning ko‘niktna va malakalarini mukammal takomillashtirgan holda o‘z mahoratini oshirish uchun quyidagi jarayonlarni bilishi lozim:

1. O‘qituvchi o‘zlashtirishi lozim bo‘lgan pedagogik texnikaning muhim tarkibiy qismlaridan biri uning nutq texnikasidir (nutq tempi, dixsiyasi, tovush ohangini baland, o‘rta, past qila olishi va hokazo).

Dars jarayonida o‘quv materiallarini idrok qilishda o‘qituvchining nutqi muhim rol o‘ynaydi. Olimlarning fikricha, o‘quvchilar tomonidan 1/2 foiz o‘quv materialini tafakkur orqali idrok qilish va o‘zlashtirish o‘qituvchilarning nutqiga va uning so‘zlarni to‘g‘ri talaffuz qilishiga bog‘liq. O‘quvchilar o‘qituvchining nutqini nihoyatda kuzatuvchanlik va qiziqish bilan tinglaydilar. Past ohangda gapiradigan o‘qituvchining darsi o‘quvchilar uchun zerikarli bo‘ladi, nihoyatda baland gapirish, oddiy suhbat chog‘ida ovozni baland qilib so‘zlashish o‘quvchilami darsdan bezdiradi va charchatadi. O‘quvchilarning bunday o‘qituvchi ta’limidan ko‘ngillari soviydi. Shuning uchun o‘qituvchi savodli gapirishi, o‘z nutqini chiroyli va tushunarli, ta’sirchan qilib bayon qilishi, o‘z fikr va his-tuyg‘ularini so‘zda aniq ifodalash malakalariga ega bo‘lishi lozim,

Chiroyli, savodli, ta’sirchan gapiruvchi o‘qituvchilarning nutqlari o‘quvchilar ongiga tez ta’sir etadi, o‘quv materiallarini oson o‘zlashtirib olishiga katta imkoniyat yaratadi, o‘quvchilar bunday

o'qituvchilarning darslarini toqatsizlik bilan kutadilar. O'qituvchilar o'z nutqlari ustida tinimsiz ishlashlari, so'zlarning chiroyli, ma'noli, ta'sirchan bo'lishi uchun mashq qilishlari, ovoz diapazonlarining kuchi, nutq tembrining harakatchanligi va dixsiyasini doimo mashq qilib borishlari lozim.

Ovoz diapazoni chegarasi baland yoki past gapiresh toni bilan belgilanadi. Diapazonning qisqarishi tovushning past tonligiga olib keladi. Past ohangda so'zlashish o'qituvchining idrokini bo'shashtiradi va susaytiradi.

O'qituvchi tovush diapazonini, uning tembri bilan bog'lab ishlatsa, gaplari chiroyli, mayin, jozibali chiqib, tinglovchilarni o'ziga jalb etadi va o'quv materiallari mazmuni yanada yaxshi idrok qilinadi.

O'qituvchining notiqlik texnikasi so'zlarni aniq, to'g'ri, tiniq eshitilarli va tushunarli bayon qilishida namoyon bo'ladi. To'g'ri va mukammal ovoz dixsiyasiga ega bo'lgan o'qituvchi so'zlarni ifodali bayon qiladi. Ifodali gapirishda til, lab, kichik tilcha, pastki jag' ishtirot etadi. O'qituvchi ifodali gapirishi, so'zlarni talaffuz qilishi uchun yuqoridagi organlarni doimo mashq qildirishi lozim. Shunday qilib, pedagogik texnikada nutq malakalari muhim ahamiyat kashf etar ekan, o'qituvchi doimo gapirish tempi, ritmi, dixsiyasi, ovoz kuchi, diapazoni, harakatchanligi ustida mashq qilishi zarur, ushbu jarayon alohida bir faslda ko'rib chiqiladi.

2. Pedagogik texnika malakalarini mukammal egallash uchun avvalo, o'qituvchi o'z fanini, o'qitadigan predmetining boshqa fanlar bilan o'zaro aloqadorlikda bilishi, pedagogik va axborot texnologiyalarini, pedagogika va psixologiya fanlari asoslarini davr taraqqiyoti darajasida bilishi, kasbiy jihatdan o'z-o'zini tarbiyalay oladigan bo'lishi zarur. Chunki pedagogik texnika o'qituvchilarning individual shaxsiy xususiyatlarga ham bog'liq. Har bir o'qituvchi o'z tafakkuriga, flkrlash qobiliyatiga, o'zining kasbiy yo'nalishi, kasbiy laboratoriyasiga ega bo'lishi kerak. Bu yo'nalish va laboratoriyanı o'qituvchilarning o'zları mustaqil fikr yuritishlari, mustaqil bilim olishlari, pedagogik mahoratini oshirib borishlari orqali qo'lga kiritadilar va mohir o'qituvchiga xos fazilatlarni tarbiyalaydilar hamda kasbiy ideal sari harakat qiladilar.

3. Pedagogik texnika sirlarini mukammal bilish o'qituvchining tashkiliy - metodik malakalarni egallashiga ham bog'liq. Bu malakalar zarur bilimlar bo'yicha ma'ruzalarni tinglash, maxsus adabiyotlarni o'qish orqali qo'lga kiritiladi. Tashkiliy-metodik malakalar aytilgan yo'l- yo'riqlar, ko'rsatmalami o'zining individual kasbiy tajribasida sinab, ko'nikma hosil qilsa maqsadga muvofiq boiadi.

Tashkiliy-metodik malakalarning individual xususiyatlari, jamoa va guruh bo'lib ishlash, o'qish, faoliyat ko'rsatish asosida qurilgani ma'qul. Chunki guruh yoki jamoa bo'lib o'qish, ishlash har bir o'qituvchiga refleksiv qobiliyatlari asosida, o'zini boshqalar ko'zi bilan ko'rishni va baho berishni, faoliyatidagi nuqsonlarni sezalishni, muomala va xulq-atvorning yangi shakllarini izlab topish va sinash imkoniyatini beradi. Bu esa o'z-o'zini bilish, o'z-o'zini tarbiyalash uchun asos bo'ladi va pedagogik vazifalarning yangi usullarini tekshirib ko'rish, nazariy masalalarini hal qilish uchun tajriba maydonini tashkil qilishga zamin yaratadi. Demak, tashkiliy - metodik malakalarni egallahda guruh, jamoa faoliyati, mashg'ulotlar pedagogik texnika asoslarini egallah imkoniyatini beradi.

4. Pedagogik texnikani bir maromda egallahda, har bir o'qituvchining o'z individual dasturini ishlab chiqishi muhim ahamiyat kasb etadi. Bunday dasturni tuzishdan oldin o'qituvchi o'zida pedagogik texnika malakalarini shakllanganligining boshlang'ich darajasini aniqlab olish zarur. Ya'ni, o'qituvchining dastlabki o'quv-tarbiya ishlaridagi natijalarida, nutq madaniyatining to'g'ri yoki noto'g'ri qo'yilishida, harakatidagi mimik va pantomimik holatlarda ro'y beradigan

nuqsonlar e'tirof etiladi. Bunda natija yaxshi bo'lsa, kelajakda pedagogik texnikani egallash ancha oson bo'ladi.

Ushbu faoliyat natijasida ko'nikma va malakalar yanada rivojlantiriladi. Individual dastur pedagogik texnika malakalarining yetishmaydigan jihatlarini todirish uchun xizmat qiladi. Bu dastur ma'lum mashqlar yoki mashqlar majmuini o'z ichiga oladi.

5. Shuni ham unutmaslik lozimki, pedagogik texnikani namoyish etishda o'qituvchining umumiyl madaniyati, ma'naviy va estetik dunyoqarashi muhim o'rinn tutadi. Agar o'qituvchining tashqi ko'rinishi qashshoq, so'zlarni talaffuz qilish qobiliyati past, estetik jihatdan omi, bolar bo'lmas voqealarga nisbatan o'z hissiyotiga erk beradigan bo'lsa, tarbiyalanuvchilarning e'tiqodiga, aql-idrokiga, bilish va anglash tafakkuriga salbiy ta'sir ko'rsatadi. Demak, o'qituvchi o'zidagi ana shu nuqsonlarni qayta tarbiyalashi lozim.

Ta'kidlash joizki, pedagogik texnikaning ko'nikma va malakalarini egallash yo'llari to'g'risida bildirilgan fikrlarga e'tibor bermaslik, pedagogik faoliyat jarayonida ularning beqiyos ahamiyatiga yetarlicha baho bermaslik, shuningdek, pedagogik texnika malakalarini tanqidiy, har bir o'qituvchining individual xususiyatlarini hisobga olmay ish yuritish pedagogik mahoratni egallahsga salbiy ta'sir ko'rsatadi va o'quv-tarbiyaviy jarayonda o'qituvchilaming ta'lim-tarbiyaviy faoliyatida nuqsonlaming ko'payishiga olib keladi.

Pedagogik texnikani egallahning asosiy yo'llari o'qituvchining malaka oshirish kurslariga ishtiroki, ustoz murabbiylar rahbarligidagi mashg'ulotlar (ulardan pedagogik texnika sirlarini o'rganish) va mustaqil (kasbiy jihatdan o'z-o'zini tarbiyalash) ishlashdir. Pedagogik texnika ko'nikma va malakalarini egallah individual-shaxsiy salohiyat ekanligini hisobga olib, pedagogik texnikani egallahda va uni takomillashtirishda kasbiy jihatdan o'z-o'zini tarbiyalash, ya'ni talabalik yillarida o'zida tajribali o'qituvchilaming shaxsiy fazilatlarini va kasbiy malakalarini shakllantirishga qaratilgan faoliyat yetakchi rol o'ynaydi, deb aytish mumkin. Kasbiy ideal sari intilishda bu harakat pedagogik texnikani egallahda muhim rol o'ynaydi.

Tashkiliy-metodik jihatdan pedagogik texnika mashg'ulotlari individual, guruh yoki ketma-ketlikda o'tkaziladi. Masalan, zarur bilimlar ma'ruzalarda yoki tegishli adabiyotlarni mustaqil o'qish asosida, integratsion bilimlarni egallah, portal, kompyuter texnologiyalari yordamida egallanishi mumkin. Avtomatlashtrishga doir ayrim oddiy harakatlar (turli artikulyatsiya, fonatsion nafas olish usullari, relaksatsiya usullari va shu kabilar) o'qituvchi tomonidan muntazam mashg'ulotlar asosida egallanadi. Tegishli ko'nikmalarni ishlab chiqish, individual ishlashni dastlab o'qituvchining nazorati va rahbarligida, keyin esa mustaqil ishlash talab qiladi.

Pedagogik texnika malakalarini shakllantirishda o'qituvchining jamoada faoliyat olib borishi va mashg'ulotlarda o'z-o'zini nazorat qilishi alohida rol o'ynaydi. Pedagogik texnika mashg'ulotlarining bu shaklini ancha batafsilroq ochib berish maqsadga muvofiqdir, chunki u hozirga qadar o'qituvchilar uchun mo'ljallangan o'quv va metodik adabiyotlarda ma'lum darajada ko'rsatib berilmagan.

Har qanday jamoada, xoh o'qituvchilar, xoh o'quvchilar jamoasi bo'lsin, o'qituvchi ular oldida o'zini boshqa kishilar ko'zi bilan ko'rishi, hulq-atvor va muomalaning yangi shakllarini izlab topishi va sinab ko'rishi, o'zining jamoa bilan birga bajaradigan ishi xususiyatlarini anglashi lozim. Shundagina pedagogik faoliyatning individual uslublarini ongli ravishda shakllantirish imkoniyati paydo bo'ladi. Jamoa shaxsning o'z-o'zini bilishi va o'z-o'zini tarbiyalash laboratoriysi, pedagogik vazifalarni hal qilishning yangi usullarini tekshirib ko'radigan, nazariy va amaliy masalalar, turli muammolar muhokama qilinadigan tajriba maydoni bo'lib qolishi mumkin.

Psixologlar pedagogik texnikaning keng imkoniyatlarini jamoa bo'llib o'rganishni, o'qituvchilar orasida bunday jamoalarning eng qulay miqdorini 10-14 kishidan iborat etib belgilashni ta'kidlab o'tadilar. Qatnashchilarning xuddi shunday miqdori ulardan har birining boshqa o'qituvchilar bilan birga faoliyat olib borishda individual psixologik muammolarini juda to'liq ravishda aniqlab hal etish, refleksiv va empatik dara-jasini jiddiy oshirish, kasbiy pedagogik fahm-farosatini rivojlantirish, boshqalarga ta'sir etish vositalarining kengaytirish imkoniyatlarini ochib beradi.

Shu narsa muhimki, guruh qatnashchilari, bo'lajak o'qituvchilar kasbiy hamkorlik jihatidan birga ishlash malakalarini egallashga faol inti-lishlari, o'z-o'zini bilish va kasbiy jihatdan o'z-o'zini tarbiyalash bo'yicha muvaffaqiyatli faoliyat olib borishga psixologik jihatdan tayyor bo'lishlari kerak.

Barcha hollarda ham individual, ham guruhiy mashg'ulotlar boshlanishidan oldin pedagogik texnikani egallashning individual dasturi tuzib chiqilishi lozim. Bunday dasturni tuzish uchun avvalo pedagogik texnika malakalarini shakllantirishning boshlang'ich darajasini aniqlab olish zarur. Biroq, tajribalarning ko'rsatishicha, odatda, mazkur bosqichda faqat malakalar haqidagina emas, shu bilan birga dastlab avtomatlashtirilgan (ta'limni boshlash vaqtiga kelib) ko'nikmalar haqida ham mulohazalar olib borish mumkin. Masalan, nafas olish va ovozning tabiiy bir holatga qo'yilishi, so'zlarni to'g'ri talaffuz qilish, bundan oldingi tarbiyaviy metodlarning natijasi bo'lgan savodli, ifodali nutq, mimik va pantomimik harakatlar bo'lishi mumkin.

Bunday ko'nikma va malakalarning mavjudligi pedagogik texnika imkoniyatlarini mukammal shakllantirishni ancha osonlashtiradi. Shunga qaramasdan barcha hollarda ana shu ko'nikmalarni tegishli malakalar tarkibiga kiritish yuzasidan muayyan faoliyat olib borilishi zarur. Pedagogik texnika malakalarini shakllantirishning boshlang'ich darajasiga qarab uni egallashning individual dasturi yetishmaydigan malakalarni shakllantirishga qaratilgan ayrim mashqlarni yoki ularning to'liq majmuasini ishlab chiqish lozim.

Pedagog va psixolog olimlar tomonidan olib borilgan tadqiqotlarning ko'rsatishicha, o'z faoliyatini endigina boshlayotgan o'qituvchilar duch keladigan qiyinchiliklarning asosiy sababi aynan pedagogik texnikaga oid ma'lumotlarni bilmasligi oqibatida sodir bo'lmoqda. Pedagogik texnika to'g'risida yuqorida aytib o'tilgan fikr va mulohazalarga e'tibor qilmaslik, pedagogik faoliyatda nazariy va amaliy tajribalarning yo'qligi, o'z faoliyatiga tanqidiy nazar bilan baho berolmaslik oqibatida hamda o'qituvchida individual pedagogik texnikani rivojlantirish, tahlil qilish va uni takomillashtirish yuzasidan aniq maqsadga qaratilgan pedagogik faoliyatning yo'qligi mazkur qiyinchiliklarning asosiy sabablaridan biri ekanligini unutmaslik kerak.

Pedagogika olyi ta'lim muassasalaridagi kasbiy tayyorgarlik jarayonida pedagogik texnikani egallash bo'lajak o'qituvchiga o'zining kasbiy yo'naliishing boshlanishidayoq ko'pgina xatolardan holi bo'lishda, talabalarga ta'lim-tarbiya berishning yuksak samaradorligiga erishishda yordam beradi.

5. Nutqning asosiy xususiyatlari. Til va nutq

O'qituvchining pedagogik faoliyatida nutq texnikasini mukammal egallash muhim ahamiyatga ega. Zero, nutq vositasida o'qituvchi bolaning his-tuyg'ularini uyg'otadi, o'quvchilar bilan ongli muloqotni ta'minlaydi, ta'lim-tarbiyaga oid ma'lumotlarni tahliliy idrok etadi. Buning uchun bo'lajak o'qituvchi avvalo nutq sirlarini, uning o'quvchilar bilan bo'ladigan muloqotda ta'sir kuchini puxta bilishi kerak. Nutqning o'ziga xos xususiyatlarini o'rganish uchun, nutq texnikasiga oid talablarni bilish lozim. Bu talablar nutqning mantiq jihatdan to'g'ri, aniq, chiroyli, yorqin va

maqsadga muvofiq bo‘lishidir. Nutqning quyidagi asosiy xususiyatlari ushbu talablardan kelib chiqadi:

Nutqning asosiy xususiyatlari

1. Nutqning to‘g‘riligi va ravonligi.
2. Nutqning aniqligi va ta’sirchanligi.
3. Nutqning mantiqiyligi.
4. Nutqning tozaligi va ifodaliligi.

Nutqning to‘g‘riligi va ravonligi uning adabiy til normalariga to‘g‘ri kelishidir. Bunda ikkita jihatga e’tibor beriladi: urg‘u va grammatik normalarga amal qilinishi.

Urg‘u - so‘zlamning to‘g‘ri talaffuz etilishini ta’minlaydi.

Grammatik norma - nutqning mazmundorligini, ma’noli ekanligini bildirib, nutq oqimidagi so‘zlamning o‘zgarishi, mazmunan bir-biriga birikishini ifodalovchi xilma-xil qoidalar yig‘indisidir.

Nutqning aniqligi va ta’sirchanligi - mazmundor nutqning tinglovchiga ta’sir etish omilidir.

O‘qituvchi so‘z va tilning ravonligi, notiqlik qobiliyati bilan aniq faktlar asosida o‘quvchilarga bilim beradi, ularning ko‘nikma va malakalarini rivojlantiradi. O‘qituvchi nutqining aniq bo‘lishi, o‘z mas‘uliyatini chuqur his etish shartidir. Aniqlik, o‘rganilayotgan mavzuning o‘qituvchi tomonidan ifodalanayotgan voqelikka, faktlarga muvofiq kelishidir. Aniqlikning chegarasini belgilashda o‘qituvchi so‘zlarini to‘g‘ri qo‘llay olishi, o‘zbek tili grammatikasini mukammal bilishi, to‘g‘ri talaffuz eta olishi talab qilinadi.

Nutqning mantiqiyligi: - nutqning mantiqiy bo‘lishi eng avvalo o‘qituvchining so‘z boyligi, tafakkur yuritish qobiliyati, idrok etish mahoratiga bog‘liq. O‘qituvchi tilni juda yaxshi bilishi, so‘z boyligi keng bo‘lishi mumkin. Ammo o‘zi fikr yuritayotgan mavzuga nisbatan chuqur bilimga ega bo‘lmasa, bilimlarini o‘z tafakkuri doirasida tahlil qila olmasa notiqlik san’ati natija bermaydi. So‘zlearning o‘qituvchi ifodalanayotgan mavzuga mos ravishda to‘g‘ri ifodalanishi, so‘z birikmalarining, gaplarning, matnlarning bir-biriga to‘g‘ri kelishi, fikrni izchil bayon etish uchun bo‘ysundirilishi nutqning mantiqiy boy ekanligidan dalolat beradi. O‘quvchilarga aytيلayotgan fikr mantiqan bir-biriga bog‘langan bo‘lishi kerak. Gaplar o‘rtasida fikriy bog‘lanish, izchillik yo‘qolishi bilan o‘qituvchi nutqining mantiqiyligiga putur etadi.

O‘rganilayotgan mavzu matnlari o‘rtasida mantiqiy bog‘lanish bo‘lish uchun, matnlar boshlanma bilan ajratiladi (*masalan, xulosa qilib aytganda; shu bilan birga; ta’kidlash lozimki va hokazo*). Demak, o‘qituvchi nutqining mantiqiyligi deyilganda, yaxlit bir tizim asosida tuzilgan, fikr va mulohazalar rivoji izchil bo‘lgan, har bir so‘z, ibora aniq maqsadga muvofiq ishlatiladigan nutq tushuniladi.

Nutqning tozaligi va ifodaliligi - O‘qituvchi nutqining tozaligi, avvalo uning adabiy til lisoniy normalariga muvofiq ifodalanishi bilan belgilanadi. O‘quvchilarning chiroyli va mazmunan boy nutqi hozirgi o‘zbek adabiy tili talablariga mos holda tuzilgan bo‘lishi, g‘ayriadabiy til unsurlaridan holi bo‘lishiga qarab baholanadi. Nutqning toza bo‘lishiga halaqit beruvchi unsurlar: dialektizm va varvarizmdir. Zero, ushbu unsurlar badiiy adabiyotda ma’lum bir badiiy - estetik vazifani bajarsada, o‘qituvchining dars jarayonidagi va tarbiyaviy faoliyatidagi nutqida ishlatilmasligi kerak. O‘qituvchi doimiy ravishda idoraviy atamalarni, rasmiy so‘z va iboralarni noo‘rin ishlatishi o‘z nutqining notabiiyligiga, ishonchsiz chiqishiga sabab bo‘ladi. Natijada o‘quvchilar ta’lim-tarbiyasida o‘qituvchi tomonidan ishontirish metodi orqali qo‘llaniladigan fikrlar mukammal bayon etilmaydi.

Nutqning tozaligi, uning turli sheva so‘zlaridan holi bo‘lib, faqat abadiy tilda ifoda etilishidir. Til vositalari vaziyatga qarab ishlatilgan, siyqa so‘z va iboralarsiz hosil boigan o‘qituvchi nutqi tabiiy va samimiy bo‘ladi, tinglovchi va o‘quvchilarining qalbiga tez borib etadi.

Jargon (muayyan kasb yoki soha mutaxassisliklariga xos bo‘lmagan so‘zlar); varvarizm (muayyan millat tilida bayon etilayotgan nutqda o‘zga millatlarga xos so‘zlarning noo‘rin qo‘llanilishi); vulgarizm (haqorat qilish, qo‘pollik asosida qo‘llaniladigan so‘zlar) hamda konselyarizm (o‘rni bo‘lmagan vaziyatlarda rasmiy so‘zlardan foydalanish); parazit (ortiqcha) so‘zlarning ishlatilishi nutqning tozaligiga salbiy ta’sir ko‘rsatadi. Ushbu hodisalar o‘qituvchi nutqida uchramasligi uchun, o‘qituvchi o‘zini, fikrini boshqara olishi, doimiy ravishda o‘z nutqini boyitib borishi, mashq qilishi kerak.

O‘qituvchi tilni qancha chuqur bilsa va unda so‘z boyligi qanchalik ko‘p bo‘lsa, uning tafakkuri shunchalik boy bo‘ladi. **So‘z barcha dalillar, barcha fikrlar libosi, o‘qituvchi nutqining poydevoridir.** Hikmatli so‘zlar, ibora va maqollar, matallar hamda ko‘chirma gaplardan o‘rinli va samarali foydalana olish lozim. Zero, dunyoda so‘z mulkidan ham ortiq va qimmatli xazina yo‘qligini Sharq mutafakkirlari o‘zlarining adabiy meroslarida bayon etganlar:

So‘z ichra mudom aql yashirindur, So‘z chimildig‘u, aql kelindur.

(*Nosir Xisrav*)

So‘zni bilgan zarga bolmaydi muhtoj, Zar qimmati so‘z bilan topar rivoj.

(*Abdurahmon Jomiy*)

O‘qituvchi pedagogik mahoratida nutq madaniyati, uning nafaqat ma’naviy va axloqiy jihatdan boyligini, balki bilimini, tafakkurini, ilmiy dunyoqarashini, fikr va mushohada yuritishini belgilovchi me’yordir. O‘qituvchining nutq madaniyati birdaniga shakllanib maromiga yetadigan jarayon emas, u pedagogik mahorat bilan, kasb faoliyati davomida, tajribali ustozlar o‘giti natijasida yillar davomida takomillashib, sayqallanib boraveradi. O‘qituvchining nutqiy qobiliyati madaniy, kasbiy, pedagogik talablar asosida shakllanib boradi. Uni rivojlantirish faqat o‘qituvchining shijoatiga bog‘liq. Shu qobiliyat tufayli o‘qituvchining nutq madaniyati ham shakllanib boradi. Quyidagi o‘qituvchining nutq madaniyatiga xos bo‘lgan vositalarni unutmasligi kerak:

1. Nutq madaniyati o‘qituvchining ma’naviy-axloqiy kamoloti tarkibiy qismidir. Zero nutq, millatimiz erishgan madaniyat darajasini ko‘rsatuvchi, o‘z ona tilimizga e’tiqodni namoyish etuvchi yorqin va ishonzchli dalildir.

2. Nutq madaniyati o‘qituvchilarini ma’naviy va madaniy saviyasi bilan hamda adabiy tilni mukammal bilishi bilan boshqa kasb egalaridan ma’lum ma’noda ajratib turadi.

3. Nutq madaniyatining pirovard maqsadi erkin fikr egasi bo‘lgan barkamol avlodni qanday kasb egasi bo‘lib yetishishidan qat’iy nazar ma’naviy jihatdan tarbiyalash.

4. Nutq madaniyati — bu, avvalo, o‘qituvchilarida nutqiy ko‘nikma va nutqiy malakalarni hosil qiladi. Bu ko‘nikma pedagogik faoliyatda takomillashib boradi, maxsus mehnat va mashqlar evaziga malaka oshiriladi hamda erishilgan muvaffaqiyatlar tufayli qobiliyat va mahorat shakllanadi.

5. Nutq madaniyatiga o‘zbek adabiy tilini mukammal egallahash asosida erishiladi. Buning uchun o‘qituvchi adabiy til qonuniyatlarini bilishi, badiiy adabiyot asarlarini doimiy o‘qib borishi, she’rlar yod olishi va uni deklamatsiya bilan o‘qiy olishi, radio va televide niye eshittirishlarini kuzatib borishi lozim.

6. Nutq madaniyatini egallahashning yana bir ko‘rinishi nutqiy taqlid bo‘lib, yosh o‘qituvchilar o‘zidan yaxshiroq, chiroyliroq, ma’noli va ta’sirchan nutq so‘zlaydigan ustoz murabbiylarning nutqiy san’atiga havas bilan qarashi va taqlid qilishi asosida o‘rganishi mumkin.

Nutq madaniyatining va notiqlik san'atiga umumiyligi, o'xshash tomonlari bor. Har ikkala soha til va nutq, inson nutqi bilan aloqadordir. Har ikkalasi o'qituvchi nutqiy faoliyatining ta'sirchan, chiroyli bo'lishi uchun zarur hodisa bo'lib, uning nutqiy madaniyatini o'stirishga xizmat qiladi. Nutq madaniyati ham, notiqlik san'ati kabi nutqning ma'noliligi, nutqiy go'zallik, nutqiy mantiq qonuniyatlaridan oziqlanadi.

Ba'zi shaxslarda uchraydigan notiqlik san'ati og'zaki nutq sohasida shaxsiy qobiliyat va faoliyat tufayli erishiluvchi alohida san'atdir.

Nutq madaniyati va notiqlik tushunchalari orasida ba'zi o'xshashlik, umumiyligi tomonlar bor. Bu har ikkala sohaning pirovard maqsadi, ish faoliyatining mushtarakligida ko'rindi. Ammo shunga qaramasdan, nutq madaniyati tushunchasi bilan notiqlik tushunchasi aynan bir xil narsa emas. O'qituvchi nutq madaniyati va notiqlik orasidagi ba'zi muhim farqli tomonlarni va belgilarni bilishi lozim. Bular quyidagilar:

1. Nutq madaniyati, chinakam ma'noda adabiy til bilan bog'liq hodisadir. Uning paydo bo'lishi, lisoniy asosi, talab va mezonlari adabiy til va uning normalari bilan bog'liq. Notiqlik san'ati uchun bular asosiy belgilar emas. Notiqlar orasida adabiy til talablariga toia amal qilmaydiganlar, ma'lum vaqtgacha, shevada ham chinakam notiqlik san'atini namoyish qilib kishilar qalbiga qizg'in ta'sir qiluvchi kishilar uchraydi. So'zga chechanlik, notiqlik, til materialining xarakteriga qarab emas, balki, notiqning chinakam so'z ustasi ekanligiga, tinglovchilarni o'ziga jalb etishida, ta'sirchan nutqiy san'atiga qarab belgilanadi.

2. Notiqlik - bu nutqning og'zaki shakli. Notiqlik san'ati og'zaki nutq san'atidir. Nutq madaniyati esa nutqning ham og'zaki, ham yozma shakli uchun taalluqli bo'lgan tushunchalardir.

3. Nutq madaniyati jamiyat a'zolarining umumiyligi nutqiy faoliyatini nazarda tutadi. Nutq madaniyati sohasining maqsadi va pirovard orzusi yosh avlod nutqini madaniylashtirishni mo'ljallaydi. Chin ma'nodagi notiqlik san'ati esa, alohida shaxslarning nutqiy mahoratini va san'atini ifodalaydi. Notiqlik, asosan nutq vositasida o'qituvchilar jamiyat talablari asosida yosh avlodga muayyan ta'llim va tarbiya beradi, yuqori malakali, raqobatbardosh, o'zining mustaqil fikriga ega bo'lgan kadrlarni tayyorlaydi.

4. San'atkor notiq nutqi, asosan, ko'pchilik tinglovchilarga, keng auditoriyalarga mo'ljallangan bo'ldi. Notiqni bir kishidan ortiq shaxslar tinglaydi. Nutq madaniyati mana shunday tinglovchilardan tashqari kishilar orasida odatiy suhbatlarni, yakka kishiga qaratilgan nutqlarni ham o'z ichiga qamrab oladi.

5. O'qituvchilar adabiy tilning keng imkoniyatlari va boyliklarini yaxshi egallagan, nutq madaniyati talablariga javob beradigan tajribali notiq bo'lishi mumkin. Biroq hamma o'qituvchi ham san'atkor ma'nosidagi mukammal notiq bo'la olmaydi. Lekin adabiy tildan foydalanuvchi har bir o'qituvchi nutq madaniyatidan xabardor bo'lishi shart.

6. Nutq madaniyati ko'pchilikka mo'ljallangan, ma'lum bir maqsadni ko'zda tutib ish ko'rvuchi soha. Bu ma'noda u keng omma uchun mo'ljallangan talabdirdi, ammo notiqlik - shaxsiy qobiliyatdir.

7. Nutq madaniyati - bu faqat nutq haqidagi nutqiy faoliyatga tegishli tushuncha va soha emas, u til madaniyati bilan ham, ya'ni adabiy tilni va uning normalarini o'rganish va bu normalarni qayta ishslash ishi bilan ham shug'ullanadi. Notiqlik san'ati esa bunday ilmiy - normativ faoliyatni ko'zda tutmaydi.

8. Notiqlik, ko'proq nutqning mazmunini, mantiqiy asoslarini, mundarijaviy tuzilishini e'tiborga oladi, nutq madaniyati esa, nutqning til qurilishi - lisoniy tuzilishiga e'tibor qiladi.

9. Notiqlik san'ati notiq uchun oldindan qanday so'zlash tizimi va rejasini bermaydi. Nutq madaniyati sohasi esa jamiyat a'zolarini ona tili, ya'ni adabiy til boyliklari va vositalaridan maqsadga muvofiq sharoit va uslub taqozasi talabiga ko'ra o'rinni foydalana olish ko'nikmasini beradi. Bunday ko'nikma, aslida har qanday san'atkor notiq uchun ham zarur.

10. Notiqlik san'ati haqidagi fan ancha qadimiy tarixga ega, nutq madaniyati ilmiy muammo va ilmiy soha sifatida muntazam yangilanib boradi.

O'qituvchi nutqining ta'sirchanligi va ifodaliligi. O'qituvchi nutqining ta'sirchanligi nutqning asosiy sifatlaridan biri sanaladi va nutqdagi to'g'rilik va aniqlik, mantiqiylig va tozalik tinglovchiga ta'sir etish uchun yo'naltirilgan bo'ladi.

Nutqning ta'sirchanligi deganda, asosan, o'qituvchining og'zaki nutq jarayoni nazarda tutiladi va o'quvchilar tomonidan qabul qilinishida paydo bo'ladigan ruhiy vaziyat e'tiborga olinadi. Ya'ni notiq o'qituvchi o'quvchilami hisobga olishi, ularning bilim darajasidan tortib, hatto yosh xususiyatlarigacha, nutq ijro etilayotgan paytdagi kayfiyatlarigacha kuzatib turishi, o'z nutqining o'quvchilar tomonidan qanday qabul qilinayotganini nazorat qilishi lozim. Professional bilimga ega bo'lgan o'qituvchilar jo'n, sodda tilda gapirishlari maqsadga muvofiq emas, oddiy, yetarli darajada notiqlik ma'lumotiga ega bo'limgan yosh o'qituvchilar ham ilmiy va rasmiy tilda gapirishga harakat qilishlari kerak emas.

Xullas, notiq-o'qituvchidan vaziyatga qarab ish tutish talab qilinadi va ifodalamoqchi bo'lган har qanday fikrini to'laligicha o'quvchilarga yetkazishga harakat qilish vazifa qilib qo'yiladi.

O'quvchilar tushuna oladigan tilda gapirish, ularni ishontira olish o'qituvchi oldiga qo'yiladigan asosiy shartlardan biri hisoblanadi. Buning uchun esa, o'qituvchida yuqorida aytilganidek, mavzuni yaxshi bilishdan tashqari, uni bayon etishning aniq belgilangan rejasi bo'lishi kerak. Nutqdagi fikrlarni birinchi va ikkinchi darajali tarzda tuzib, ularni o'zaro bog'lab, o'quvchilami avvalo nutq rejasi bilan tanishtirib, so'zni boshlash lozim. Vaqtini hisobga olish, notiqlik fazilatlaridan biridir. Chunki so'zlash muddati oldin e'lon qilinib, shunga rioya qilinsa, agar iloji bo'lsa, sal oldinroq tugatilsa, o'quvchilar zerikishmaydi.

Nutqning ta'sirchanligi va ifodaliligi haqidagi gap ma'lum ma'noda nutq sifatlari haqida aytilgan gaplarga yakun yasashdir. Chunki yaxshi nutqning fazilatlarini ko'rsatib o'tish, nutqda uchraydigan ayrim tipik xatoliklarni tahlil qilish, pirovard natijada ta'sirchan bir nutqni shakllantirishga xizmat qiladi. Nutqdagi fikrlarni o'quvchilarga mazmunli yetkazishning xilma-xil yo'llari va vositalari mavjud. Ulami yordamchi vositalar deb ham atash mumkin. Masalan, humor yoki biror hikoyatni olaylik. Nutqdagi uzluksiz ilmiy-ommabop fikr oqimi, uning bir maromda bayon qilinishi o'quvchini ham, har qanday tinglovchini ham zeriktirib qo'yishi mumkin. Shunday paytda, humor, hikoyat, qiziqarli voqealar haqida gapirish o'qituvchiga juda qo'l keladi. Yumorning nutq mazmuniga mos holda keltirilishi yana ham yaxshidir. Shunday qilinsa, o'quvchi ham dam oladi, ham o'rganilayotgan mavzuga nisbatan qiziqish paydo bo'ladi.

Nutqda mavzu doirasida ba'zi fikr va mulohazalarni keltirish ham maqsadga muvofiqli. Bunday fikrlar notiq fikrining to'g'riliqini, haqqoniy ekanligini isbotlash uchun foydalaniladi, faqat ulardan foydalanishni suiste'mol qilmaslik kerak. Badiiy adabiyot namunalardan, hikmatli so'zlardan, tildagi ifoda - tasvir vositalaridan nutqda o'rni bilan foydalanish ham ijobiy natijalarga erishishni ta'minlaydi.

Nutqning o'quvchilarga qanday ta'sir qilishida va ularda qanday taassurot qoldirishida o'qituvchining nutqiy jarayon davomida o'zini qanday tuta bilishi, imo-ishoralari, hatto kiyinishi kabi omillarning ham o'rni bor. Samimiylilik, xushmuomalalik, odoblilik, o'quvchilarga hurmat

bilan qarash kabi fazilatlar nutqning o‘quvchilar tomonidan e’tibor bilan tinglanishiga sabab bo‘ladi.

Mukammal notiqlik san’atiga ega bo‘lish - o‘qituvchilar uchun ulkan mehnat talab qiladigan murakkab jarayondir. Nutqning o‘tkirligi, yorqinligi va originalligi tinglovchi va o‘quvchilarda his-tuyg‘u va qiziqish uyg‘otishi, uning e’tiborini qaratishi, aytيلayotgan narsaning mazmunini yaxshilab yetkazish uchun zarurdir.

Demak, nutq aniq va ravon bo‘lishi, grammatik jihatdan to‘g‘ri tuzilgan bo‘lishi, adabiy talaffuz qoidalariga bo‘ysunishi, boshlanishidan oxirigacha izchil bayon qilinishi lozim. Ana shunday nutq asosida o‘rganilayotgan bilim o‘quvchi xotirasida uzoq vaqt saqlanib qoladi. Shunday nutq madaniy nutq talablariga javob beradi. Buning uchun o‘qituvchilardan tinimsiz izlanish va o‘z ustida ishslash, filologik bilim va muttasil nutqiy mashq qilish talab qilinadi.

Nutq texnikasini egallah

O‘qituvchining pedagogik faoliyatida nutq texnikasi eng murakkab va doimiy munozaralarga sabab bo‘lib kelayotgan jarayon. Psixologik til bilan aytganda nutq texnikasi, notiq nutqining o‘rinli yoki o‘rinsiz ekanligini belgilashda namoyon bo‘ladi. O‘qituvchi har xil vaziyatlarda, turli xarakterdagi o‘quvchilar bilan muloqotda bo‘ladi. Demak u o‘z nutqini ana shu vaziyatlar asosida, o‘quvchilar holatiga qarab tuzisbi, o‘zgartirishi, doimo nutqining ta’sirchan chiqishiga e’tibor berishi, o‘quvchilarni zeriktirib qo‘ymasligi uchun timing tasviriy vositalari bo‘lmish metonimiya, metafora kabilardan foydalanishi lozim. O‘quvchilar diqqatini jalb etish, o‘rganilayotgan mavzuga ularni qiziqtira olish o‘qituvchi nutq texnikasining asosiy xususiyatlaridandir.

O‘qituvchining takomillashgan nutqqa ega bo‘lishi, o‘quv materialini talabalar tomonidan puxta o‘zlashtirilishini ta’minalash garovidir. Bolalar o‘qituvchi nutqiga juda e’tibor beradilar. Biror harf yoki tovushni noto‘g‘ri aytlishi kulgiga sabab bo‘ladi. Bir ohangdagi nutq tezda charchatadi. Individual suhbat paytidagi o‘qituvchining baland ovozidan o‘quvchi o‘zini aldanayotgandek his etadi. Bu o‘qituvchiga ishonchsizlik bilan qarash hislarini uyg‘otadi. Ayrim mutaxassislar insonning tovushi va uning tembri tug‘ma xususiyat deb aytishadi. Lekin hozirgi eksperi-mental flziologiya tovush sifatini o‘zgartirish mumkinligini tasdiqlaydi. Bugungi kunda mutaxassislar tomonidan nutq texnikasini takomillashtirish bo‘yicha ko‘plab mashqlar kompleksi ishlab chiqilgan. Ular asosan teatr pedagogikasi tajribasiga asoslangan bo‘lib, so‘zlashish paytida nafas olish, tovush hosil qilish va uni ma’noli ifodalash malakalarini rivojlantirishga qaratilgan, bu esa o‘qituvchilarga o‘z so‘zi mazmunini o‘quvchilarga yanada to‘laqonliroq qilib yetkazishga ham imkoniyat beradi.

O‘quvchi hayoti davomida o‘qituvchisining nutqiy xususiyatlarini, o‘quvchilarga murojaat qilish, savollarga aniq va mukammal javob berish usullarini xotirasida saqlaydi. O‘qituvchining nutqi o‘quvchilarga ta’lim-tarbiya berish vazifasini bajarishi kerak. Shuning uchun unga faqat umummadaniy emas, balki kasbiy va pedagogik talablar ham qo‘yiladi. O‘qituvchilar o‘z so‘zlarining mazmuni, sifati va oqibati uchun jamiyat oldida ijtimoiy javobgar shaxsdir. Shuning uchun ta’lim-tarbiya jarayonida o‘qituvchi nutqi pedagogik mahoratning muhim tarkibiy qismi hisoblanadi.

O‘qituvchi nutqi deyilganda, ta’kidlab o‘tganimizdek, o‘qituvchining og‘zaki va yozma nutqi nazarda tutiladi. Yozma nutq va og‘zaki nutq -bu o‘qituvchining gapirish vaqtida tuziladigan nutqi bo‘lib, o‘quvchilar ongiga, istak va motivlariga, his-tuyg‘ulariga ta’sir etuvchi muhim omillardir. O‘qituvchilar og‘zaki nutqi asosida zarur bo‘lganda o‘z kamchiliklarini tuzatib, korreksiyalab boradi.

Texnik jihatdan nutqiy tajribaga ega boigan o‘qituvchining nutqi quyidagilarni ta’minalashi kerak:

- o‘qituvchi va uning tarbiyalanuvchilari o‘rtasidagi o‘zaro munosabati va mahsuldor muloqotini;
- ta’lim jarayonida bilimni to‘la qabul qilinishi, anglanishi va mustahkamlanishi;
- o‘quvchilar faoliyatiga, ulardagagi qobiliyat va iqtidor instinctini shakllantirish maqsadida ongi va hissiyotiga ijobiy ta’sir ko‘rsatish;
- o‘quvchilarning o‘quv va amaliy faoliyatini maqsadga muvofiq tashkil etish.

«Pedagogik nutq texnikasi» tushunchasi o‘qituvchilarning kommunikativ xulqi tushunchasi bilan uzviy bog‘liq. O‘qituvchining kommunikativ xulqi deyilganda, faqat uning gapirish va axborot berish jarayonigina emas, balki, o‘qituvchi va o‘quvchi muloqoti uchun emotsional psixologik muhit yaratishga, ular o‘rtasidagi munosabat va ish tislubiga ta’sir ko‘rsatuvchi nutqni tashkil etish va unga mos o‘qituvchining nutqiy nazokati ham ko‘zda tutiladi.

O‘qituvchilarning pedagogik faoliyatidagi og‘zaki nutqi monologik va dialogik shaklda bo‘ladi. *Monologik nutqning keng tarqalgan shakllari hikoya, maktab ma’ruzasi, sharhlash kabilardir. Dialogik nutq turlari suhabat, savol -javob shaklida bo‘ladi.*

Pedagogik faoliyatni muvaffaqiyatli olib borish uchun, o‘qituvchining nutqi ma’lum talablarga javob berishi, ya’ni notiqlik mahoratini shakllantirish uchun lozim bo‘lgan kommunikativ sifatlarga javob berishi hamda nutqi bir nechta adabiy normalarga mos kelishi lozim: chunonchi, zamonaviy nonnalarga, ifodalii, adabiy til normalariga.

Pedagogik nutqning to‘g‘rilik, aniqlik, moslik, leksik boylik, ifodalilik va tozalik kabi kommunikativ sifatlari o‘qituvchi nutqining madaniyatini belgilaydi.

Maqsadga muvofiq keladigan pedagogik nutq texnikasi o‘zining mantiqiyligi, ishonchliligi, kuzatuvchanligi bilan bir nechta funksiyalarini bajaradi:

O‘qituvchi nutqining birinchi funksiyasi — o‘rganilayotgan bilimlarni to‘liq holda berilishini ta’minlashdan iboratdir. O‘qituvchi nutqining kommunikativ o‘ziga xosligi bilan bilimni o‘quvchilar tomonidan qabul qilinishi va esda qolishi o‘rtasida to‘g‘ridan-to‘g‘ri aloqa mavjud. Nutq buni ta’minalashi yoki qiyinlashtirishi mumkin.

O‘qituvchining nutqi faqat axborot berib qolmay, o‘quvchining ongi, sezgisiga ta’sir qilishi, ularning fikrlash faoliyatiga jadallashtirishi kerak.

O‘qituvchi nutqining ikkinchi funksiyasi, o‘quvchining o‘quv faoliyati jarayonida o‘qituvchi nutqi asosida, darsda o‘rganilayotgan bilimlarni samarali o‘zlashtirilishini ta’minlashdan iborat.

O‘quvchilar, o‘qituvchi nutqini eshita turib qator operatsiyalarini bajaradi: berilayotgan axborotni ko‘rgazmali shaklda aniqlashtiradi, o‘zidagi bilim bilan unga nisbatan munosabat bildiradi, eslab qoladi, nutq mantiqini, fikrlar rivojini kuzatib boradi.

Ovoz tonining balandligi, tovushning yuqoriligi, bir xilda gapirish o‘quvchilarni charchatadi. O‘quv - biluv jarayonining samarali bo‘lishiga darsda o‘qituvchilar tomonidan tanlangan kommunikativ xulq uslubi ham ta’sir qiladi. o‘qituvchi ko‘pincha «ovozingni o‘chir», «xim o‘tir», «boshingni ko‘tarib o‘tir», «mashqni tugat», «kitobni yop» kabi norozilikni bildiruvchi so‘zlarni ishlatadi, yoki o‘quvchining mavzu bo‘yicha javobini bo‘ladi, «hap doimgidek hech narsa bilmaysan», «sen bu mavzuni qayerdan ham tushunarding» kabi pedagogik taktga xos bo‘lmagan so‘zlarni ishlatadi. Bu holat o‘qituvchi bilan o‘quvchi orasidagi munosabatning keskin buzilishiga, o‘quvchilarning darsda faolligini pasayishiga olib keladi.

O‘qituvchi nutqining uchinchi funksiyasi - o‘qituvchi bilan o‘quvchilar o‘rtasidagi mahsuldor o‘zaro munosabatni to‘g‘ri ta’minalashdan iborat.

O‘qituvchining nutq texnikasi - o‘qituvchi va o‘quvchilar munosabatini boshqarish rolini ham bajaradi. Bu yerda hamma narsa ahamiyatli: *o‘qituvchining o‘quvchilapra qanday murojaat qilishi,*

salomlashishi, talablarni qanday qo'yishi, qanday ogohlantirishi, xohishini qanday bayon qilishi; nutqining jozibadorligi, chehradagi ifoda, garashi ham o'quvchilarga ta'sir ko'rsatadi. Darsdan tashqari muloqotda bularning ahamiyati yanada ulkan. O'qituvchining individual muloqot uslubi (qo'rqtishga asoslangan, tarbiyaviy ta'sirga asoslangan, do'stona aloqaga asoslangan), uning psixologik xarakter xususiyatiga ham bog'liq.

O'qituvchi nutq texnikasining xususiyati - avvalo o'quvchilarga qaratilgan hamda yo'naltirilgan qizg'in va uzlucksiz faoliyatdir. O'qituvchining ta'lim-tarbiya jarayonidagi nutqini bemalol pedagog monologi deb atash mumkin, unda pedagogik mahoratning eng noyob jihatlari mujassamlashgan. O'qituvchining obro'-e'tibori, asab tizimining bir maromda ishlashi, ish faoliyatining unumdorligi va ijobiy natijalarga erishishi unda nutq texnikasining qay darajada rivojlanganligiga bog'liq.

O'qituvchi og'zaki nutqining asosiy xususiyati, uning mazmuni o'quvchilar tomonidan ikkita kanal orqali tovush va vizual yo'l bilan qabul qilinishidadir. Vizual harakatlar o'qituvchi nutqining ta'sirchanligini, ifodalilagini oshiradi, u o'qituvchining kayfiyati haqida ham o'quvchilarga uzlucksiz axborot berib turadi. Shuning uchun yosh o'qituvchi muloqotda o'zining tashqi ko'rinishini boshqara olish ko'nikmasini shakllantirishi kerak.

O'qituvchi og'zaki nutqining yana bir xususiyati, uning improvizatsion (hech qanday tayyorgarliksiz) xarakterda ega ekanlidigadir. Tajribali o'qituvchi tekstga yoki konspektga qaramasdan, uyga maxsus tayyorlanmasdan gapiradi, o'quvchi uni tinglab turib, so'z va ifodalarda tutilayotganligini, ba'zan nutqiy kamchiliklarini ko'ra oladi. Shunday holat vujudga keladiki, go'yoki o'qituvchi notiq sifatida o'zligi haqidagi haqiqatni, fikrlarini birinchi marta o'quvchilar bilan ochayotgandek bo'ladi.

Kommunikativ nutqning muvaffaqiyatli bo'lishi uchun, o'qituvchilar o'zida notiqlik san'atiga xos, qator maxsus qobiliyatlarni rivojlanadirishni talab qilinadi:

- ✚ ijtimoiy perseptiv qobiliyat;
- ✚ ijtimoiy tasavvur qobiliyat;
- ✚ o'zini boshqara olish qobiliyat;
- ✚ muloqotda o'zining ruhiy holatini boshqara olish qobiliyat;
- ✚ irodaviy ta'sir ko'rsatish qobiliyat;
- ✚ ishontira olish qobiliyat.

Nutq texnikasi malakalari va ko'nikmalarini muvaffaqiyatli egallash uchun sharoit yaratuvchi notiqning umumiy ruhiy, jismoniy xususiyatlarini takomillashtirish, bunda tasawurni, obrazli xotira va fantaziyanı rivojlanadirish ko'zda tutiladi. Bunday faoliyatda *tovush, diapazon, tembr, diksija, artikulyatsiya, ritmika, to'g'ri nafas olish* muhim rol o'ynaydi.

Tovush. Ba'zi o'qituvchilarga tovush tug'ma qobiliyat sifatida berilgan, lekin bu ham mashq qilib turilmasa buziladi. O'qituvchi o'z tovushini kuchli, egiluvchan, emotsiyonal ta'sirchan qila olishi mumkin. O'qituvchi pedagogik faoliyatida tovushning o'ziga xosligi nimalarda namoyon bo'ladi?

Avvalo tovush, chiqarilgan havoni hiqildoqdan o'tishi paytida ovoz pardalarining tebranishi natijasida vujudga kelishini ta'kidlash lozim. Tovush o'zining quyidagi xususiyatlari bilan xarakterlanadi:

- tovush kuchi - tovush apparati organlarining faol ishlashiga bog'liq. Chiqarilayotgan havo oqimining tovush tirkishiga bo'lgan bosimi qancha kuchli bo'lsa, tovush ham shuncha baland bo'ladi;

- tovush uchuvchanligi - tovushning balandligida hamda uning kuchli nutq apparati organlarining faolligiga bog'liq. Tovush eshitilishining uchuvchanligi, (polyotnost) bu ovozni masofaga moslay olish, tovushni boshqara olishdir.

- tovushning ixchamligi va harakatchanligi - o'qituvchi nutqining mazmuniga, tinglovchilarga moslab o'zgartira olish qobiliyatiga bog'liq bo'lib, bunda notiq tovushni yengil boshqarishi va tinglovchilarga moslashtira olishi tushuniladi.

Diapazon- tovushning hajmi bo'lib, uning chegarasi eng yuqori va quyi ohanglar bilan belgilanadi. Diapazonning qisqarishi nutqni bir xil ohangda zerikarli bo'lib qolishiga sabab bo'ladi. O'qituvchining bir ohangda gapirishi, tinglovchilar tomonidan axborotni idrok qilishni pasaytiradi va ularni zeriktirishi mumkin.

Tembr- tovushning rang-barangligi, yorqinligi hamda yumshoqligini namoyon qilib, shu bilan birga o'qituvchi nutqining chiroyli, mayin, jozibali, o'ziga hosligini ta'minlaydi. Ba'zilar tovush va uning tembri tug'ma deb bilishadi. Lekin hozirgi eksperimental fiziologiya tovushni to'liq qayta qurish mumkinligini isbotlab bergen.

O'qituvchida kasbiy kasallik kelib chiqmasligi uchun, tovush gigiyenasiga amal qilish kerak.

O'qituvchi ish vaqtining 50 foizi davomida gapirib turadi. O'qituvchi ish vaqtı tugagach, 2-3 soat davomida uzoq vaqt kishilar bilan so'zlashishdan qochishi talab qilinadi. Zapyp bo'lib qolsa qisqa va sekin gapirishi kerak.

Dars jadvali qo'yilishida shunga e'tibor berish kerak. 3-4 soat darsdan so'ng nutq apparati charchaydi, shundan so'ng 1 soat tovush dam olishi kerak. Tajribali, ko'p yillar ishlagan o'qituvchi 2-3 soatda charchaydi va 2 soat dam olishi kerak. Yuqori nafas yo'llari, asab tizimlari, ovqatlanish rejimiga e'tibor berish kerak.

O'qituvchi nutqining tezligi, individual sifatiga, uning nutq mazmuni va muloqot holatiga bogiiq. Turli millatlarda nutq tempi turlicha bo'ladi. Chunonchi, rus tilida minutiga 120 ta so'z atrofida, ingliz tilida 120-150 ta so'zgacha. Tadqiqotlarga ko'ra 5-6 sinflarda o'qituvchi minutiga 60 ta so'z, 9-11 sinflarda 75 tagacha so'z gapirishi to'g'ri bo'ladi.

Materialning murakkab qismini o'qituvchi past tempda, keyin esa tezroq gapirishi kerak. Mavzuga oid qoidalar va qonuniyatlar aytilganda, xulosa qilinganda nutq sekinlashadi.

Diksiva- aniq talaffiiz qilish. Talaffuzning aniqligi o'qituvchi uchun professional zarurat bo'lib, o'qituvchi nutqini talabalar tomonidan to'g'ri tushunilishini ta'minlaydi. Talaffuzning aniqligi aytilayotgan so'z, bo'g'in va tovushlarning qat'iy aniqligidir. U nutq apparati barcha a'zolarini (lablar, jag', tishlar, yumshoq va qattiq tanglay, kichik til, kekirdak, tomoq orqa devori, tovush naychalari) birgalikda ishlashiga bogiikdir. Til, lablar, yumshoq tanglay, kichik til va pastki jag' nutqda faol ishtirot eta-di. Shuning uchun ham ularni mashq qildirish muhim ahamiyatga egadir.

Artikulyatsiva- aniq talafiuz qilishni takomillashtirish, ya'ni artikulyatsiya - nutq organlarini harakatlantirish orqali vujudga keltiriladi. Artikulyatsiya gimnastikasi ikki turga boiinadi. Birinchisi nutq apparatining dastlabki mashqlari va ikkinchisi har bir unli va undosh tovushlarni to'g'ri aytishga o'rgatuvchi mashqlar (ifodali o'qish, tez aytishlar)

Ritmika- bu ayrim so'z bo'g'inlarining aytish muddati va to'xtalishi gapirishdagi to'liq davomiylilik, nutq va ifodalarning navbat bilan o'z o'rnida ishlatilishini bildiradi. Shu bilan birga nutqni tashkil qilish jarayoni. Bu nutqning muhim elementlaridan biri bo'lib, ba'zan intonatsiya va pauza o'rniga so'zdan ko'ra kuchli emotsiyonal ta'sir qiladi.

Ritm nutqning eng asosiy qismidir, chunki «Nutq ohangi» va to'xtamlar ham tinglovchilarga beixtiyor o'zgacha hissiy ta'sir ko'rsatadi. K.S.Stanislavskiy ritmga quyidagicha ta'rif beradi:

«Quruq so‘z novdan tushayotgan no‘xatdek yopirilib chiqadi, ma’noli so‘z esa xuddi simob toidirilgan sharcha kabi asta-sekin shakllanadi. Berilayotgan bilimlarning qiyin qismini o‘qituvchi asta-sekin tushuntiradi va so‘ngra yanada tezroq gapirishga o‘tishi mumkin».

O‘quv vaqtining ko‘p qismi (1/4, 1/2) o‘qituvchining nutqi bilan bog‘liq bo‘ladi. Shuning uchun o‘quv materialini o‘quvchilar tushunishi o‘qituvchi nutqining mukammalligi bilan bog‘liqdir.

Tarixdan ham ma’lumki, ba’zi kishilar o‘zlarining nutq tovushlarini takomillashtirib borganlar. Chunonchi, Demosfen o‘zining bu sohadagi kamchiliklarini tugatib borib, qadimgi Yunonistonning siyosiy oratorlaridan biriga aylangan. Yoki Vladimir Mayakovskiy ham 20 yoshidan boshlab rasmiy chiqishlar uchun og‘ziga toshchalar olib, Rion daryosi bo‘yida nutq so‘zlashni mashq qilgan.

To‘g‘ri nafas olisha. So‘zlayotganda to‘g‘ri nafas olish, ovozni yo‘lga qo‘yish va uning tovlanishi, so‘zlarni xatosiz talaffuz qilish, notiqlik san’atini takomillashtirib borish o‘qituvchining nutq texnikasini shakllantiruvchi xususiyatlardir. Ovoz o‘zgarishi, to‘g‘ri nafas olish, diksiya, ritmika asosida nutqning ko‘nikma va malakalari yig‘indisini mukammal rivojlantirish o‘qituvchining nutq texnikasida takomillashadi.

Ovoz o‘zgarishi, to‘g‘ri nafas olish nutq texnikasi bo‘yicha ishlab chiqilgan mashqlar turkumiga kirib, o‘qituvchi ravon nutqining muntazam shakllanishini ta’minlaydi. Nafas olish organizmga hayot bag‘ishlovchi fiziologik funksiyalarni bajaradi. Shu bilan birga nutqning energiya bazasi bo‘lib ham hisoblanadi.

Dars davomida o‘qituvchi juda ko‘p gapiradi, yangi mavzuni tushuntiradi, ma’ruza o‘qiydi. Agar o‘qituvchi to‘g‘ri nafas olish texnikasini puxta egallamagan bo‘lsa, uning qon tomirlarini urishi tezlashib, yuz rangi qizarib ketishi, nafas qisishi sodir bo‘lishi mumkin.

Muskullarning ishtirok etishiga qarab nutqda to‘g‘ri nafas olish jarayoni 4 ta turga bo‘linadi:

Yuqori nafas olish - elkalarni ko‘tarilib tushishi va ko‘krak qafasining yuqori qismi ishtirokida hosil qilinadi. Bu bo‘sh, yuzaki nafas olish bo‘lib, unda faqat o‘pkaning yuqori qismi ishtirok etadi. Ko‘krak qafas bilan yuqori nafas olish qovurg‘alar o‘rtasidagi mushaklar yordamida hosil qilinadi. Bunda ko‘proq nafasning ko‘ndalang hajmi o‘zgaradi. Diafragma kam harakat qiladi. Shuning uchun ham nafas chiqarish kuchsiz bo‘ladi.

Diafragma ishtirokida nafas olish - ko‘krak qafasning bo‘ylama hajmini ortishi hisobiga vujudga keladi. Bunda diafragma qisqaradi.

Diafragmaning qisqarishi, qovurg‘achalar oralig‘idagi nafas mushaklari hamda qorin mushaklari ishtirokida vujudga keladi.

Nutqiy nafas olish organizm uchun muhim hayotiy manba bo‘lishi bilan birga u nutqning energiya bazasi sifatida ham faoliyat ko‘rsatadi. Nutqiy nafas olish **fonotsional** nafas ham deyiladi (fonotovush).

Dialogik nafas olish kundalik hayotda nutqimiz **dialogik** tarzda bo‘lib, bunda nafas olish qiyinchilik tug‘dirmaydi. Lekin darsda o‘qituvchi ko‘p gapirgan, ma’ruza o‘qigan vaqtlarida o‘zgarmagan nafas, mashq qilinmasa qiyinchilik tug‘diradi: yuz qizarib ketishi, nafasni tez-tez olish holati paydo bo‘lishi mumkin.

To‘g‘ri nafas olish jarayonida qaysi muskullar ishtirok etishiga qarab, nafas olishning quyidagi **funksiyalari** ajratiladi:

1. Yelka va ko‘krak qafasining yuqori qismini ko‘taruvchi muskullar ishtirokida nafas olishda kuchsiz nafas olinib, o‘pkaning faqat yuqori qismi faol ishlaydi.

2. Ko‘krak orqali nafas olishni qovurg‘alar orasidagi muskullar amalga oshiradi, diafragma kam harakatda bo‘lib, nafas chiqarish kuchsiz bo‘ladi.

3. Diafragmali nafas olish ko'krak hajmining o'zgarishi, diafragma qisqarishi hisobiga harakatlanadi.

4. Diafragma va qovurg'a orqali nafas olishda - diafragmaning har tomonlama hajmi o'zgarishi, qovurg'alar orasidagi va qorindagi nafas muskullari ham qatnashadi. Shu nafas to'g'ri bo'lib, bu nutqiy nafas uchun asos bo'lib hisoblanadi.

Bo'lajak o'qituvchi o'z nutqini takomillashtirishi uchun ta'lim va tarbiy a jarayonida quyidagi yo'nalishlarga doimiy amal qilib borishi lozim:

- o'zbek adabiy tili qonuniylari va normalarini mukammal bilishi;
- o'z-o'zini va nutqiy faoliyatini muntazam nazorat qilishi;
- o'zining nutqiy madaniyatini doimiy rivojlantirib borishi;

- nutqiy muloqotnint barcha holatlarida adabiy nutq qoidalarini egallash uchun o'ziga sharoit yaratishi.

O'z-o'zini nazorat va ifodali nutq malakalarini rivojlantirish uchun o'qituvchi o'z nutqiy faoliyatini kuzatishi, u jonli, xilma-xil, hissiy bo'yoqlimi yoki bir xil monotonlimi, bilib borishi lozim.

Nutqingizni tayyorlash va mashq qilish jarayonida o'zingiz mustaqil ravishda quyidagi savollarga javob toping:

Tinglovchilarda qanday fikr uyg'otmoqchiman?

Auditoriyada ijobiy muhitni qanday kayfiyat asosida yaratmoqchiman?

Nutq mazmuni va sharoiti qanday intonatsiya va ritmni talab etadi?

Har qanday ta'lim-tarbiyaviy mashg'ulot oldidan bir necha bor o'z nutqingizni yozib olib (audiodesk, diktofon) tinglang va xatolaringizni tuzatishga harakat qiling, nutqingizni qaytarib mashq qiling. Nutqingizni rang-barang badiiy-adabiy so'zlar bilan boyiting. O'z taassurotlaringizni qo'shgan holda boyitib, to'ldirib boring. O'qituvchi nutqining mukammalligi, tozaligi, ta'sirchanligi bilan o'quvchilar e'tiborini jalb qiladi, ular qalbiga yo'l topadi, hech qanday qiyinchiliksiz kasby pedagogik faoliyatida duch keladigan barcha ziddiyatlarni bartaraf etadi. Natijada o'qituvchi pedagogik faoliyatda aslo toliqmaydi, asab tizimi doimo sog'lom bo'ladi.

Mavzuni o'zlashtirish uchun savollar

1. O'qituvchining pedagogik texnikasi qanday ko'nikma va malakalardan iborat?
2. Pedagogik texnika tushunchasi ikki guruhga bo'linib o'rganiladi, ularga ta'rif bering?
3. Pedagogik texnikaning muhim hususiyatlari nimalardan iborat?
4. «O'qituvchi-murabbiy professiogrammasi»da talqin etilgan pedagogik hislatlari?
5. O'qituvchi harakatlarida aktyorlikka xos xususiyatlarga ta'rif bering?
6. T.Sodiqovaning falsafiy fikri: pedagogik texnika va «murabbiylik shartlari»ga o'z mulohazalarining bildiring?
7. O'qituvchining tashqi ko'rinishida pedagogik texnikaning qanday holatlari muhim ahamiyat kasb etadi?
8. O'qituvchining pedagogik faoliyatida mimik va pantomimik harakatlar qanday ahamiyatga ega?
9. O'qituvchining o'z hissiy holatlarini nazorat qilishida qanday faoliyat turlari muhim rol o'yaydi?
10. Yosh o'qituvchilar o'z shaxsiy pedagogik texnikasini takomillashtirish uchun nimalarga e'tibor berishlari lozim?
11. Pedagogik texnikaning ko'nikma va malakalarini takomillashtirish jarayoni?

12. Nutq texnikasida nutqning asosiy xususiyatlari nimalardan iborat?
13. Nutqning to‘g‘riliqi va raxonligi, aniqligi va ta’sirchanligiga ta’rif bering?
14. Nutqning mantiqiyligi deganda nimani tushunasiz?
15. Til va nutq bir-biridan qanday farqlanadi: ularning qiyosiy tahlili?
16. O‘qituvchi nutqiy faoliyatining komponentlari nima, ularni izohlang?
17. O‘qituvchining nutq madaniyatini rivojlantirish vositalari?
18. Nutning ta’sirchanligi va ifodaliligi qanday namoyon bo‘lishini ta’riflab bering?

Talabalarning mustaqil tayyorgarligi uchun topshiriqlar

Quyidagi mavzular asosida reja tuzing va o‘z fikr - mulohazalarining bildirib, «Mustaqil ish» yozing:

1. «Pedagogik texnikaning o‘qituvchi kasbiy faoliyatidagi o‘rnii»
2. «O‘qituvchining pedagogik texnikasini takomillashtirishda hozirgi kun talablari».
3. «O‘rtta Osiyoda notiqlik san’atining rivojlanishi».
4. «Hozirgi kunda o‘qituvchi nutq madaniyatini takomillashtirish muammolari».

3.4. O‘qituvchi mehnatini ilmiy tashkil etish. O‘z-o‘zini tarbiyalash va o‘z ustida ishlash

O‘qituvchi - pedagogik va psixologik jihatdan o‘z ixtisosligi bo‘yicha maxsus ma’lumotga ega, kasbiy tayyorgarlikka va yuksak axloqiy fazilatlarga boy ta’lim muassasalarida faoliyat ko‘rsatuvchi shaxsdir.

Hozirgi kunda o‘qituvchining pedagogik mahoratida “bilish, tushunish, qo‘llash, tahlil qilish, sintez qilish, baholash” kabi didaktik qonuniyatlar ta’lim berishning muhim kategoriyalari sifatida e’tirof etilgan.

O‘zbekiston Respublikasida o‘qituvchi kadrlarining ma’naviy qiyofasi, aqliy salohiyati hamda kasbiy mahoratiga nisbatan jiddiy talablar qo‘yilgan. Chunonchi bu borada O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti I.A.Karimov quyidagilarni qayd etadi:

“Tarbiyachi-ustoz bo‘lish uchun, boshqalarning aql idrokini o‘stirishi, ma’rifat ziyosidan bahramand qilishi, haqiqiy vatanparvar, haqiqiy fuqaro etib etishtirish uchun, eng avvalo, tarbiyachining o‘zi ana shunday buyuk fazilatlarga ega bo‘lishi kerak”.

Zamonaviy o‘qituvchi qanday bo‘lishi zarur?

- Avvalo u o‘z mutaxassisligi bo‘yicha ta’lim beradigan fanlardan pedagogik texnologiyalarga asolangan ma’ruza, seminar, amaliy va labaratoriya mashg‘ulotlarini ta’minlashi;
- Pedagogik va axborot texnologiyalari hamda o‘quvchilar o‘quv faoliyatini faollashtiruvchi metodlarni pedagogik va axborot texnologiyalarning so‘nggi yutuqlarini uyg‘unlashtirish malakasiga ega bo‘lishi;
- Ta’lim muassasalarida fanlarni o‘qitish mazmuniga mos ravishda pedagogik tizimni loyihalay olish;
- Ta’lim beradigan fanlar turkumini rivojlantirish istiqbollarini ochib berishga qaratilgan ilmiy izlanishlarni muntazam amalga oshira olishi;
- Ta’lim tarbiyaviy faoliyatda jahoning rivojlangan mamlakatlarida pedagogika va psixologiya sohasida erishilayotgan ilg‘or tajribalarni amalda modernizatsiya qilgan holda qo‘llashi;
- O‘rtta Osiyo mutaffakkirlarining pedagogik qarashlari va ma’naviy meroslaridan ta’lim- tarbiyaviy faoliyatda foydalana olishi;

- Darsning barcha turlarida, mashg‘ulotlarda zamonaviy axborot texnologiyalari asosida o‘qitish metodlaridan foydalanish;

• O‘qitiladigan fan turkumi bo‘yicha avtomatlashtirilgan ta’lim tizimi uchun amaliy dasturlar paketini yaratishi lozim.

Zamonaviy o‘qituvchi qiyofasidagi shaxs pedagogik-psixologik jihatdan yuksak tayyorgarlikka ega bo‘lishi uchun unda quyidagi fazilatlar namoyon bo‘lishi kerak:

✓ O‘qituvchi jamiyat ijtimoiy va siyosiy hayotida ro‘y berayotgan o‘zgarishlar, olib borilayotgan ijtimoiy islohotlar mohiyatini chuqur anglab etishi hamda bu borada o‘quvchilarga to‘g‘ri, asosli ma’lumotlarni bera olishi lozim.

✓ Zamonaviy o‘qituvchining ilm-fan texnika, texnologiya yangiliklari va yutuqlaridan habardor bo‘lishi talab etiladi;

✓ O‘qituvchi o‘z mutaxassisligi bo‘yicha chuqur, puxta bilimga ega bo‘lishi, o‘z ustida tinimsiz izlanishi shart;

✓ O‘qituvchi pedagogika va psixologiya fanlari asoslarini puxta bilishi, ta’lim tarbiyaviy faoliyatda o‘quvchilarning yosh va psixoligik xususiyatlarini inobatga olgan holda o‘z faoliyatini tashkil etishi kerak;

✓ Ta’lim tarbiyaviy faoliyatda pedagogik va axborot texnologiyalarning eng samarali shakl, metod va vositalaridan unmli foydalana olish imkoniyatiga ega bo‘lishi lozim.

✓ O‘qituvchi ijodkor, tashabbuskor va tashkilotchilik qobiliyatiga ega bo‘lishi davr talabidir;

✓ O‘qituvchi yuksak darajadagi pedagogik mahorat, chunonchi, kommunikativ layoqatni, pedagogik texnika sirlarini chuqur o‘zlashtirib olishga erishishi lozim.

✓ Ayniqsa o‘qituvchi o‘zining individual nutq madaniyatiga ega bo‘lishi zarur, uning nutqi quyidagi xususiyatlarni aks ettirishi kerak:

- nutqning to‘g‘riliqi;
- nutqning aniqligi;
- nutqning ifodaviylici;
- nutqning sofligi;
- nutqning ravonligi;
- nutqning boyligi;
- nutqning sodda, tushunarli bo‘lishi va boshqalar.

O‘qituvchining mazkur talablarga muvofiq keluvchi qiyofasi uning o‘quvchilar, hamkasblar hamda ota-onalar orasida obro‘-e’tibor qozonishini ta’minlaydi.

Dars-ta’lim jarayonining asosiy tashkiliy usuli bo‘lib, unda sinf dars tuzilishining barcha xususiyatlarini aks etadi.

Darsda o‘qituvchi rahbarligida har bir o‘quvchining bilim olish xususiyatlari hisobga olinadi. O‘quvchilarning mashg‘ulot jarayonida o‘rganilayotgan fan asoslarini egallab olishlari, ularning idrok etish qobiliyatlarini rivojlantirish va ma’naviy axloqiy sifatlarini tarbiyalash hamda shakllantirish uchun qulay sharoitlar yaratiladi.

Darsning tuzilishi oddiy va ancha murakkab bo‘lishi mumkin. Bu o‘quv materialining mazmuniga, darsning didaktik maqsadiga, o‘quvchilar va sinf jamoasining xususiyatlariga bog‘liq.

- ✓ Zamonaviy didaktikada darsning quyidagi turlari ajratib ko‘rsatiladi:
- aralash darslar;

- yangi materiallar bilan tanishtirish darslari;
- bilimlarni mustahkamalash va takrorlash;
- umumlashtirish va tizimlashtirish;
- ko'nikma va malakalarni ishlab chiqish va mustahkamlash darslari;
- bilimlarni tekshirish darslari.
- **Aralash** (kombinatsiyalshgan) darslar yoki murakkab tuzilishga ega bo'lgan ushbu dars jarayonida o'qituvchi quyidagi kombinatsiyalarni qo'llashi mumkin:
 - uy vazifalarini tekshirish;
 - o'quvchilar bilan savol-javob;
 - yangi materialni o'rganish;
 - bilimlarni mustahkamlash;
 - o'quvchilar bilimini tekshirish va baholash;
 - uyga vazifa berish;
- Yangi materiallar bilan tanishtirish darsida:
 - yangi materialni o'rganish uchun asos bo'lgan avvalgi materialni takrorlash;
 - o'qituvchining yangi material bilan ishslashini tushuntirish;
 - bilimlarni tekshirish va mustahkamlash;
 - uyga vazifa berish;
- **Bilimlarni mustahkamlash va takrorlash:**
 - o'quvchilarining bilish qobiliyatini;
 - o'quvchilarining tafakkurini tekshirish;
 - og'zaki yoki yozma mashqlar bajarish;
 - topshiriqni nazorat qilish;
 - uyga vazifa berish;
- **O'rganilganlarni umumlashtirish va tizimlashtirish darslari.**
 - o'quvchilar tomonidan o'zlashtirilgan bilimlarning mavjud kamchiliklari to'ldiriladi;
 - o'rganilayotgan yangi mavzuni muhim g'oyalari olib beriladi Ushbu dars-o'rganilgan mavzuning bo'lim yoki o'quv kurslarining yakunida o'tkaziladi.
 - **Ko'nikma va malakalarni ishlab chiqish va mustahkamlash darsi.**
 - egallangan bilimlarni o'quvchilar tomonidan mustahkamlash hamda amaliyotda qo'llay olish bilan bog'liqdir.
 - **Bilimlarni tekshirish (nazorat)**
 - o'qituvchi o'quvchilarining fanlar yuzasidan o'zlashtirgan bilimlarni egallah;
 - ko'nikma va malakalarning shakllanganlik darajasini, o'quv materiallarining o'zlashtirishdagi kamchiliklarini aniqlash;
 - navbatdagi topshiriqlarni bajarish belgilab olishga yordam beradi.
 - ✓ O'qituvchi o'z tajribasidan kelib chiqqan holda sinf o'quvchilarining yosh xususiyatlarini e'tiborga olib zamonaviy darsning quyidagi kombinatsiyalriga e'tibor berishi lozim:
 - integral fanlarning ilg'or yutuqlari, kompyuter, pedtexnologiyalar va axborot texnologiya imkoniyatlaridan keng foydalanish, darsni hozirgi zamon o'quv-tarbiyaviy jarayon qonuniyatlari asosida tashkil etish;

- darsda barcha didaktik tamoyil va qoidalarning optimal nisbatlarini ta'minlash;
 - o'quvchilarning qiziqishi, iqtidori va talablarini hisobga olishi;
 - o'quvchining o'zi qiziqqan, orzu qilgan kasbi bo'yicha mahoratini shakllantirishni motivatsiyalash va faollashtirish;
 - mantiqiylik va emotsiyonallikni ta'minlash;
- pedtexnologiyalarning eng so'nggi yutuqlaridan o'z o'rnida samarali foydalanish;
- har bir darsni yuksak mahorat bilan puxta loyihalashtirish, rejalashtirish, tashxislash va tahlil qilish.

✓ Darsning 3 ta maqsadi haqida:

Shu bilan birga ta'limming yordamchi shakllari ham mavjud. Ular quyidagilar:

-to'garaklar, seminar, anjuman, maslahat, fakultativ, mashg'ulotlar, o'quv sayohatlari, mustaqil uy vazifalari.

3.6. Pedagogika tajribani to'plash tizimi

Zamonaviy ta'lim o'qituvchidan quyidagi vazifalarni e'tiborga olishni talab qiladi:

- o'z mutaxassisligi bo'yicha eng so'nggi bilimlardan habardor bo'lib borish, ta'limni pedtexnologiyalar hamda axborot texnologiyalaridan foydalanib amaldagi o'quv tarbiyaviy jarayon qonuniyatlari asosida tashkil etishi;
- ta'limda o'quvchilarning yosh va psixologik xususiyatlarini hisobga olib, o'z mahoratini bilimini va qobiliyatini namoyish etishi;
- o'quvchilarning qiziqishlari, layoqati talablarini hisobga olgan holda, ular tomonidan bilimlarni puxta o'zlashtirishga sharoit yaratish;
- o'quvchilar tomonidan o'rganilayotgan o'quv fanlarining o'zaro aloqadorligini ta'minlash;
- shaxsni har tomonlama kamol topishini faollashtirish;
- kompyuter va axborot texnologiyalari asosida fanning eng so'nggi yutuqlaridan xabardor bo'lib borish;
- o'quvchilar bilim faoliyatining turlarini boyitish maqsadida ular ruhiyatini doimiy o'rganib borish;
- har bir darsni puxta loyihalashtirish, rejalashtirish, tashxis va tahlil qilish.

Ta'lim jarayonida o'qituvchi erishishi lozim bo'lgan yutuqlar ko'p jihatdan uning ijodiy kayfiyatiga bog'liq.

- ✓ yangi o'rganilayotgan o'quv mavzusidan o'z ijodiy kayfiyati uchun vositalar qidirsin;
- o'quvchilar bilan bo'layotgan har bir muloqotdan ijodiy kayfiyat uchun motivlar topa olish;
- his-tuyg'u va kamchiliklarni yaxshilikka, ijodiy kayfiyatga yo'nalatira olish;
- o'quvchilarning nojo'ya xatti-harakatlariga doimiy e'tibor bermaslik va qulay vaziyatlarda rasmiy, ta'sirchan tanbeh berish;
- dars jarayonida aslo g'azablanmaslik, o'quvchilar kulgusini achchiq so'z bilan to'xtatmaslik, aksincha,to'g'ri qabul qila olish;
- dars jarayonida muloyimlik, mehr-shafqatli bo'lish, ulkan pedagogik yutuqlar kaliti ekanligini unutmaslik;
- doimiy jiddiylik va asabiy lashish asab tizimini tez charchatishini unutmaslik.

Ta’lim tizmida amalga oshirilayotgan islohotlarning muvaffaqiyati o‘qituvchi kadrlarning kasb mahorati va savodxonligiga bevosita bog‘liq. Shu o‘rinda Birinchi Prezidentimiz I.A.Karimov quyidagi fikrlarini bayon etish o‘rinli: “Ta’lim-tarbiya islohoti haqida gapirar ekanmiz, uning mazmunini lo‘nda qilib ifoda etish mumkin. Bizga bitiruvchilar emas, bizga maktab ta’lim tarbiyasini ko‘rgan shaxslar kerak”. Shu nuqtai nazaridan pedagogika oliy ta’lim muassasalarida ta’lim olayotgan bo‘lajak o‘qituvchi talabalar o‘z mahoratlarini ikki tomonlama amaliyotda hamda ta’lim olish jarayonida shakllantiradilar.

Pedagogika oliy ta’lim muassasalarida yuksak mahoratli omilkor o‘qituvchini shakllantirish uchta yo‘nalish bo‘yicha amalga oshiriladi:

- ❖ o‘z mutaxassisligi bo‘yicha ba’zaviy puxta tayyorgarlik (kasbiy ped-psixologik bilimlar);
- ❖ metodologik bilimlarni egallash madaniyati;
- ❖ pedagogik ijodkorlik va kreativlik.

Ushbu jadvalda o‘qituvchining ta’lim jarayonida muhim ahamiyatga ega bo‘lgan pedagogik mahoratini belgilab beruvchi yuqorida keltirilgan uchta yo‘nalishdan har birining (bazaviy, metodoligik, ijodiy) tashkil etuvchi muhim jihatlari ko‘rsatilgan.

✓ Pedagogika oliy ta’lim muassasalari talabalarida kasbiy mahorat va omilkorlikni ta’minlovchi xususiyatlar.

O‘qituvchi tomonidan ta’lim jarayonini boshqarish quyidagi bosqichlardan iborat bo‘lishi mumkin va o‘qituvchi o‘zining ijodkorligini, pedagogik mahorati nuqtai nazaridan ushbu jarayonni tashkillashtiradi:

- rejalshtirish;
- tashkil etish;
- o‘quv harakatlari;
- natijalarni baholash va tahlil qilish;

-O‘qituvchi faoliyatida rejalshtirish bosqichi kalendar-tematik yoki darslarning rejalarini tuzish bilan yakunlanadi. Rejalar, konspektlarni tuzish uchun uzoq, jiddiy, ijodiy faoliyat lozim bo‘ladi.

-O‘quvchilarga dars o‘tish faoliyatini tashkil etish uchun o‘qituvchi o‘quvchilar oldiga o‘rganilgan mavzu asosida o‘quv masalalarini qo‘yishi va uni bajarishi uchun imkoniyatlar yaratishi lozim.

-Bilim olishning yana bir komponenti o‘quv harakatlari sanalib, ular belgilangan maqsadga binoan amalga oshiriladi.

• loyihalashtirish- qisqa va aniq, erkin tuzilgan, o‘qituvchi o‘zi uchun boshqarish jarayonini belgilab olishga imkoniyat beruvchi faoliyatdir.

1. **Konsepsiya-umumiy g‘oya yoki biror narsa to‘g‘risida tasavvur, tushuncha, fikrlar tizimi.**

2. **Zamonaviy ta’lim texnologiyasining konseptual asoslari.**

Harakatlar tashqi (kuzatiladigan) va **ichki** (kuzatilmaydigan) ko‘rinishda bo‘ladi.

? **Tashqi** o‘quv harakatlariga predmetli harakatlar (yozish, rasm chizish, tajribalar o‘tkazish); perceptiv harakatlar (tinglash, fikrlash, kuzatish, sezish) hamda nutqdan foydalanish kiradi.

? **Ichki**, ya’ni mnemonik (eslab qolish madaniyati) harakatlariga materialni eslab qolish, uni tartibga solish va tashkil etish, shuningdek tasavvur va fikrlash harakatlari kiradi.

-Natijalarini baholash va tahlil etish o‘quv harakatlarining ajralmas qismlari hisoblanadi. Ta’lim jarayonida o‘quvchi tomonidan o‘zini tahlil qilishni amalga oshirish o‘qituvchining o‘rgatuvchi harakatlari asosida shakllanadi.

O‘qituvchining darsga tayyorgarligi.

Darsning samaradorligi uni samarali tashkil etilganligi bilan bog‘liq.

O‘qituvchining ma’lum bir fan asosida darsga tayyorgarlik ko‘rishida quyidagi uchta bosqich muhim:

✓ tashxislash;

✓ bashoratlash;

✓ loyihalashtirish (rejalashtirish);

• tashxislashda—o‘qituvchi didaktik jarayon kechadigan barcha sharoitlarni oydinlashtiradi, uning natijalarini belgilaydi.

• bashoratlash- o‘qituvchi tomonidan bo‘lajak darsni samarali tashkil etilishining turli variantlarini tanalab olib baholash va qabul qilingan mezonlarga muvofiq darsni tashil etishning eng maqbul variantlarini tanlab olish va qo‘llashdir;

4. Ta’lim texnologiyasi-(1) o‘qitish-usul, shakl va vositalar; (2) muloqot; (3) axborot va (4) boshqaruvning yo‘l va vositalari

5. Ta’lim beruvchi-o‘quv axborot manbai, undan foydalanishning tashkilotchisi hamda nazoratchisi.

6. Ta’lim oluvchi-axbort iste’molchisi, ta’sir o‘tkaziladigan boshqaruv ob’ekti.

7. Ta’lim texnologiyasining tuzilishi

8. Faol ta’lim berish usuli- ta’lim oluvchilarining bilim faoliyatining **rag‘batlantiruvchi** usulidir. U boshqa muammoni echish to‘g‘risidagi fikrlarni erkin almashinuvini nazarda tutuvchi suhbat asosida quriladi.

9. Eng ko‘p tarqalagan va xususiyatga ega bo‘lagan ta’lim usullari: suhbat, bahs, o‘yin, keys-stadi, loyihalar usuli, muammoli usul, aqliy hujum.

10. Interfaol (interactive) –suhbatli

a)**Interfaol ta’lim berish**-suhbatli ta’lim berish, bunda ta’lim beruvchi va ta’lim oluvchi va kompyuterning o‘zaro harakati amalga oshiriladi.

11. Ta’lim usullari-guruhi:

a) ma’ruza-davomli vaqt ichida o‘qituvchi tomonidan katta hajmdagi o‘quv materialini monologik bayon qilishi.

b) hikoya-hodisa, voqeа, haqiqat to‘g‘risida o‘qituvchini monologik xabar berishi, odatda, u nazariy holatlarni aniqlashtirish, o‘rganilayotgan materialga qiziqishni o‘yg‘otish uchun qo‘llaniladi.

v) yo‘riqnomha berish-kasbiy tayyorgarlikda keng foydalaniladigan mustaqil usul bo‘lib, u talabalarga aniq harakatlarning vazifalarini ularni amalga oshirish yo‘llarini, amaliy topshiriq echish talablarini, ko‘nikmalardan iborat harakatlar tartibini, ma’lum tipga xos bo‘lgan vaziyatlar tavsifi va ularni amaliyotda qo‘llashni tushuntirish

g) namoyish-ta’lim oluvchilarini ob’ekt va hodislari, jarayonlarni ularning tabiiy ko‘rinishida ko‘rgazmali-hissiy tanishtirish

d) ko'rsatish usuli-axborotni ko'proq ko'rgazmali kodekok, proektor kinoapparat, o'quv televideniyalar, shuningdek, axborotni display bilan aks ettiruvni kompyuterlar bo'yicha qabul qilishga asoslanadi.

2-guruh:

a) kitob bilan ishlash-ta'lim berish tarbiyalash, rivojlantirish va qiziqtirish vazifalarini bajaradi.

b) tajriba usuli-bunda ta'lim oluvchilar ta'lim beruvchi rahbarligi ostida va oldindan tayyorlangan reja bo'yicha tajribalar o'tkazadilar yoki amaliy topshiriqlarni bajaradilar, shu jarayonda yangi bilimlarni qabul qiladilar va anglab etadilar.

v) mashq usuli-o'rganilayotgan materialni amalda qo'llash maqsadi bilan muntazam tashkillashtirilgan ko'p takrorlanuvchi harakat.

3-guruh:

a) subbat - dialogli, ta'lim berish va o'rganishning savol-javobli yo'li

b) bahs - (munozara)-aniq muammo bo'yicha fikr almashish, muhokama shaklidagi ta'lim berishning faol usuli

v) aqliy hujum-usuli (breynstroling-aqllar to'zoni)-amaliy yoki ilmiy muammolar ochish g'oyasini jamoaviy yuzaga keltirish

-aqliy hujum qoidasi:

1)Hech qanday birga baholash va tanqidga yo'l qo'ymaydi!

Taklif etilayotgan g'oyani baholashga shoshma, agarda u hattoki ajoyib va g'aroyib bo'lsa ham, hamma narsa mumkin.

Tanqid qilma-hamma aytilgan g'oyalar qimmatli teng kuchlidir.

O'rtaga chiquvchini bo'lma!

2)Maqsadmiqdor hisoblanadi!

Qancha ko'p g'oyalar aytilda, undan ham yaxshi: yangi va qimmatli g'oyalarni paydo bo'lishi uchun ko'p imkoniyatdir.

3) Agar g'oyalar qaytarilsa, hafa bo'lma, ruhsat ber!

g) insert usuli-avvalgi bilimlarni faollashtirish va matnda belgilash uchun savollarning qo'yilish muolajasi. Shundan so'ng matnda uchraydigan har turdag'i axborotlarning belgilanishi.

Pinbord (ingilizcha pin-mahkamlash, bort-yozuv taxtasi) munozara usullari bilan moslashdan iborat.

4-guruh:

a)muammoli vaziyatlar usuli-ta'lim beruvchining muammoli vaziyatlarni yaratishga va ta'lim oluvchilarning faol bilish faoliyatlariga asoslangan. U aniq vaziyatni tahlil qilish, baholash va keyingi qarorni qabul qilishdan tuzilgan.

b) loyihalar usuli bilim va malakalarni amaliy qo'llash, tahlil va baholashni nazarda tutuvchi majmuali o'qitish usulini amalga oshiradi.

g) keys-stadi usuli (ingilizcha case-to'plam, aniq vaziyat, stadu-o'rganish)-bu usul, odatiy hayotni tashkillashtiruvchi vaziyatlarni yaratuvchi va ta'lim oluvchilarning maqsadga muvofiq, yechim izlashni talab qiluvchi, hayotdan olingan odatiy vaziyatlarni tashkillashtirish yoki sun'iy yaratilgan vaziyatlarga asoslanadi.

GLOSSARY

Avtokratlik – hokimlik, kishining buyrukbozlik, ko‘rsatmalar berish jazolash kabi shakllarda boshqalarga (masalan, u o‘qituvchining talabaga) nodemokratik usullardan foydalangan holda ta’sir etishga moyilligi.

Aksiologiya – qadriyatlar to‘g‘risidagi falsafiy ta’limot, aksilogik qadriyatlar mohiyati.

Aksiologik yondashuv – insonparvarlik pedagogikasiga xos bo‘lgan xususiyat, bunda inson ijtimoiy qadriyat va jamiyat rivojlanishining pirovard maqsadi sifatida qaraladi. Aksiologik tafakkur o‘zaro aloqadagi ham o‘zaro harakatdagi dunyo konsepsiyasiga asoslanadi.

Amaliy tadqiqotlar – pedagogik jarayonning ayrim jihatlarini chuqur o‘rganishga qaratilgan ishlar, pedagogik amaliyot qonunlarini ochish.

Anketalashtirish – anketa yordamida ijtimoiy, iqtisodiy, demografik, psixologik, pedagogik va boshqa tadqiqotlar uchun dastlabki materiallarni yig‘ish jarayoni.

Axborotli malaka – ta’lim-tarbiya masalalariga axborotlarni moslashtirish va talqin qilish malakasi.

Axloq – shaxsning jamiyatga va boshqa kishilarga nisbatan burchini belgilab beruvchi me’yorlar tizimi, ma’naviy xulq qoidalari, u ijtimoiy ong shakllaridan biri.

Bayon qilish – o‘qituvchi tomonidan o‘rganilayotgan material mazmunini izchil so‘zlab berish metodi.

Bashorat qilish – o‘rnatilgan vaqt ichida mavjud sharoitlarda pedagogik va o‘quv faoliyati natijalarini oldindan ko‘rish.

Bilish, anglash – yangi bilimlar hisoblanadigan subyekt va obyektning o‘zaro ta’sirini, voqelikning ruxiyatda qayta ta’sir etilishi va aks ettirish jarayonidir.

Bilish faoliyati – idrok qilish qissi, nazariy fikrlash va amaliy faoliyat birligi.

Burch – muayyan axloqiy majburiyatlarni his qilish, uning zarurligini anglash.

Boshqarish – tashkil etish, qaror qabul qilishga qaratilgan faoliyat, obyektni o‘z xizmat vazifasi doirasida nazorat qilish, tartibga solish, ishonchli axborotlar asosida tahlil qilish va yakun yasash.

Vazifa – maqsad va uni amalga oshirish bosqichlarining oydinlashtirilishi.

Verbal – ifodalni, ogzaki.

Gumanizm – 1) insonning insonga bo‘lgan mehri-muxabbati, uning sha’ni, qadrini xurmat qilish, kishi manfaatlari uchun qayg‘urish g‘oyalari bilan sug‘orilgan va kishilar o‘rtasidagi tenglik, halollik, insoniy munosabat tamoyillariga asoslangan dunyoqarash.

Davlat ta’lim standarti – uzlusiz ta’limning muayyan bosqichida shaxs (mutaxassis)ning tayyorgarlik darajasi va mazmuniga qo‘yiladigan minimum talablar.

Dars – ma’lum maqsad asosida, belgilangan vaqtida alohida, bir xil yoshdagil o‘quvchilar, yoshlar bilan o‘qituvchi rahbarligida olib boriladigan ta’lim jarayoni.

Didaktika – ta’lim va o‘qitish nazariyasi hamda o‘qitish jarayonida tarbiyalash mazmunini ifodalovchi pedagogikaning tarkibiy kismi.

Jamoa – insonparvarlik va javobgarlik mas’uliyatlariga bog‘liqligi bilan xarakterlanadigan munosabatlar hamda hamkorlikdagi ijtimoiy ijobjiy faoliyatiga asoslangan, kishilarning tashkil etilgan umumiyligi, jamoasidir.

Idrok – mazkur muddatda sezgi organlarida ularning bevosita ta’sir etishi davomidagi bir butun hodisalar yoki narsalarning inson ongida aks etishidir.

Izohlash, tushuntirish – og‘zaki izoh yoritilishi lozim bo‘lgan turli materiallarni izohlash, isbotlash, tahlil qilish.

Ilmiy muammo – fan orqali hal qilinadigan asosiy ziddiyatlar.

Intellekt – shaxsning turli faoliyat turlarini muvaffaqiyat bilan o‘zlashtirishini belgilaydigan tug‘ma va o‘zlashma barcha aqliy qobiliyatlar to‘plami.

Kasbiy tayyorgarlik – bo‘lajak mutaxassisning psixologik, psixofiziologik, jismoniy hamda ilmiy-nazariy va amaliy tayyorgarligi.

Kasbiy bilimdonlik – pedagogik faoliyat yuritish uchun zarur bo‘lgan nazariy va amaliy tayyorgarlik birligi.

Kuzatish – biror pedagogik hodisa bo‘yicha aniq faktik material olish maqsadini ko‘zlagan idrok etishning shakli.

Kognitiv – bilish jarayoni.

Kreativlik – betakror qadriyatlar yaratuvchi, nostonart yechimlar qabul qiluvchi individning botiniy qobiliyati.

Ko‘nikma – o‘rganish natijasida qo‘lga kiritilgan, beixtiyor, avtomatik tarzda bajariladigan harakat. Ko‘nikmalar biror harakatini nazoratsiz, avtomatik tarzda bajarish qobiliyatidir.

Laboratoriya ishi – asbob-uskunalar va boshqa texnik moslamalardan foydalangan holda talabalar bilan tajribalar o‘tkazish, biror hodisani maxsus jihozlar yordamida o‘rganish.

Loyihalash – oldindagi faoliyat modelini tuzish, mavjud sharoitlarda o‘rnatalgan vaqt mobaynida yo‘l va vositalarni tanlash uchun, maqsadga erishish bosqichlarini ajratish, ular uchun alohida vazifalarni shakllantirish, o‘quv axboroti va qaytar aloqani etkazish vositasi va yo‘llarini aniqlash.

Ma’ruza – odatda oliv o‘quv yurtlarida biror fan mazmunini og‘zaki bayon qilishga asoslangan o‘quv jarayoni metodi.

Malaka – shaxsning o‘zi egallagan bilimlari asosida ularning yangi sharoitdagi yangiliklar bilan birga, ma’lum bir faoliyatni samarali bajarish qobiliyatidir.

Mafkura – g‘oya va qarashlar tizimi.

Maqsad – bo‘lg‘usi natijalar haqida har doim aqlan o‘ylab ko‘rilgan, rivojlantirilgan xayoliy tasavvurlar, kelgusidagi rejalar.

Maqsadni belgilash – didaktik vazifalarni aniqlash, o‘quv natijalarini shakllantirish. Bu pedagogik faoliyatni asosiy omili bo‘lib, ta’lim beruvchi va ta’lim oluvchining birgalikdagi faoliyati harakatini umumiy natijaga yo‘naltiradi.

Metod – 1) tabiiy va ijtimoiy hayot hodisalarini tadqiq qilish, bilish usuli; 2) harakat qilish usuli, tarzi.

Metodika – biror ishni tashkil qilishda maqsadga muvofiq qo‘llanadigan metodlar.

Metodologiya – dunyonи ilmiy bilish metodi haqidagi ta’limot.

Motiv – ma’lum ehtiyojlarni qondirish uchun asos bo‘ladigan kishining kichik faoliyat mazmuni.

Muammoli o‘qitish – o‘quv mashg‘ulotini tashkil etish shakli bo‘lib, unda pedagog rahbarligida muammoli vaziyat yuzaga keltiriladi va uning hal hilinishida ta’lim oluvchilar faol mustahil harakat hiladilar.

Pedagoglik ixtisoslik – ta’lim natijasi o‘laroq bilim, malaka va ko‘nikmalar majmuidan iborat kasbiy guruh doirasidagi faoliyat turi.

Pedagogik malaka – muayyan toifadagi vazifalarni hal qilish imkoniyatiga ega bo‘lgan mutaxassisning kasbiy pedagogik tayyorgarligi darajasi va turi.

Pedagogik texnologiya – 1) oldindan loyihalashtirilgan pedagogik jarayonni amaliyotga rejali va bir maromda tatbiq etish yoki pedagogik masalani yechishga qaratilgan pedagogning

uzluksiz o‘zaro bog‘langan harakatlari tizimidir; 2) ta’lim-tarbiya metodlarini u yoki bu to‘plamini qo‘llash bilan bog‘lik bo‘lgan pedagogning uzluksiz, o‘zaro shartlangan harakatlari tizimidir; 3) ta’lim shakllarini optimallashtirishga qaratilgan, texnika hamda inson omillari, uning o‘zaro hamkorligi asosida o‘qitish jarayoni va bilimlarni egallash, yaratish, qo‘llash hamda belgilashning tizimi metodidir.

Pedagogik faoliyat – ta’lim maqsadlarini amalga oshirishga qaratilgan ijtimoiy faoliyatning alohida turi.

Pedagogik jarayon – ta’lim masalalari, uning taraqqiyotini hal qilishga qaratilgan, maxsus tashkil etilgan pedagog va tarbiyalanuvchilarining o‘zaro munosabatlari.

Pedagogik mahorat – pedagogik jarayonni bilih, uni tashkil eta olish, harakatga keltira olish, pedagogik jarayonning yuqori samaradorligini belgilovchi shaxsing ish sifati va xususiyatlari sintezi.

Pedagogik malaka – muayyan toifadagi vazifalarni hal qilish imkoniyatiga ega bo‘lgan mutaxassisning kasbiy pedagogik tayyorgarligi darajasi va turi.

Pedagogik texnika – 1) har bir ta’lim oluvchiga va jamoaga pedagogik ta’sir o‘tkazishni samarali qo‘llash uchun zarur bo‘lgan malaka va ko‘nikmalar majmuasi; 2) har bir ta’lim oluvchi va jamoaning faolligini pedagogik jihatdan ta’minalash uchun zarur bo‘lgan malaka va ko‘nikmalar.

Pedagogik tizim – shaxsni rivojlantirish va yaxlit pedagogik jarayonni birlashtirgan ta’limning o‘zaro bog‘langan tashkiliy tuzilmasi.

Rejalashtirish – oldindagi o‘zaro bog‘liq pedagogik va o‘quv faoliyatining rejasini ishlab chiqishdan iborat bo‘ladi. U texnologik xarita ko‘rinishida rasmiylashtiriladi

Ruhiy pedagogik tayyorgarlik – pedagogikaning metodologik asoslari va kategoriylarini, shaxsning ijtimoiylashuvi va taraqqiyoti qonuniyatlarini, ta’lim va tarbiyaning mohiyati, maqsadi va texnologik g‘oyalarini bilih.

Suhbat – kuzatuv juda yetarli darajada aniq bo‘lmagan zarur axborotni olish uchun qo‘llanadigan tadqiqot metodi.

Talabalarni kasbga yo‘naltirish – talaba-yoshlarga kelajakda o‘z kasblarini aniqlab olish uchun yordam ko‘rsatishga qaratilgan ijtimoiy-iqtisodiy, psixologik, pedagogik, tibbiy-biologik va ishlab chiqarish texnik tadbirlarning asoslangan tizimi.

Ta’lim – 1) shaxsning jismoniy va ma’naviy shakllanishining yagona jarayoni, ijtimoiy etalonlarning ijtimoiy ong sifatida u yoki bu darajada qayd qilingan, tarixan shartlangan ideal timsollarga ongli yo‘naltirilgan ijtimoiylashish jarayoni; 2) muayyan bilimlarni egallash g‘oyaviy-axloqiy qadr, malaka, ko‘nikma, axloq me’yorlariga qaratilgan jamiyat a’zolarining ta’lim va tarbiyasi vazifasini bajaradigan nisbiy *mustaqil* tizim.

Ta’lim vositalari – o‘quv materialini ko‘rgazmali taqdim etish va shu bilan birga o‘qitish samaradorligini oshiruvchi yordamchi materiallar hisoblanadi.

Ta’limning texnik vositalari (TTV) – o‘quv materialini ko‘rgazmali namoyish etishga, uni tizimli yetkazib berishga yordam beradi; talabalarga o‘quv materialini tushunishlariga va yaxshi eslab qolishlariga imkon beradi.

Tarbiya – 1) shaxsning ma’naviy va jismoniy holatiga muntazam va maqsadga muvofiq ta’sir etish; 2) pedagogik jarayonda ta’lim maqsadlarini amalga oshirish uchun pedagog va tarbiyalanuvchilarining maxsus tashkil etilgan faoliyati.

Tafakkur – inson aqliy faoliyatining oliy shakli, insonlarni o‘rab olgan dunyodagi o‘zaro bog‘langan narsa va hodisalarni bilish jarayoni, muhim hayotiy jarayonlarni his qilish va muammolarni hal qilish, ma’lum bo‘lmagan voqealarni qidirish, kelajakni ko‘ra olish.

Tafakkur, tushuncha, hukm, xulosa shakllarida namoyon bo‘ladi.

Tashxis – ta’lim oluvchilar xususiyatlarini va mavjud moddiy - texnik imkoniyatlarni o‘rganish. Bu maqsadni to‘g‘rilash zarurligiga va ularga erishish vositalarini tanlashga imkon beradi.

Temperament – 1) shaxsning psixik faoliyati dinamikasining turli jihatlarini bildiradigan turg‘un individual xususiyatlarining qonuniy munosabatlari; 2) shaxsning dinamik xususiyatlari: intensivlik, tezlik, temp, psixik jarayonlar va holatlar ritmi.

Test – 1) standart shakldagi topshiriqlar bo‘lib, aqliy taraqqiyot, qobiliyat, bilim va malakani aniqlash maqsadida o‘tkaziladigan sinovdir; 2) aniq sotsiologik tadqiqotlarda foydalaniladigan tarqatma material, savolnoma; 3) shaxs ruxiyati va xulqini aniq miqdoriy va ma’lum sifat baholarini oldindan berilgan ba’zi standart test me’yorlari bilan qiyosiy o‘rganishga mo‘ljallangan psixologik tadqiqotlarning standartlashtirilgan metodi.

Texnologiya – ishlab chiqarish jarayonida ashylar, materiallar, yarim tayyor maxsulotlarni tayyorlash, kayta tayyorlash, ashyning xolati, xususiyati, shaklini o‘zgartirish metodlari to‘plami.

Tizim – 1) yaxlit ta’limni, uning birligini belgilovchi bir-biri bilan qonuniy bog‘lik aksariyat unsurlar (predmetlar, hodisalar, qarashlar, bilimlar va boshqalar; 2) qismlarning ma’lum bir bog‘lanishlarda, harakatlarning O‘ta izchillikda rejali, to‘g‘ri joylashish tartibi.

Faoliyat – 1) ongli maqsad bilan boshqariladigan kishining ichki (ruxiy), tashki (jismoniy) faolligi; 2) atrof-muhitning kishilar tomonidan maqsadga muvofiq qayta bunyod etilishi.

Shaxs – 1) kishilarning ijtimoiy xulki, insonlar orasida o‘zini tutishini aks ettiradigan ruxiy sifatlari majmuini bildiruvchi tushuncha; 2) turli-tuman sifatlar tizimidagi kishining ruhiy, ma’naviy mohiyati; 3) ijtimoiy mohiyat kasb etgan va o‘z-o‘zini anglash qobiliyatiga ega bo‘lgan kishi.

Shaxs dinamikasi – kishining ontogenetik rivojlanishini o‘z ichiga olgan holda subyektning xususiyatlari va sifatining vaqtga nisbatan o‘zgarish jarayoni.

Shaxsiy fazilat – shaxs tomonidan o‘zining axloqiy, ruxiy va ishchanlik qobiliyatining ijtimoiy ahamiyatini, jamiyatdagi o‘rnini anglay olish xususiyati.

E’tiqod – shaxs amal qiladigan bilim, tamoyil va hodisalarining qalban va asosli ishonch bilan bog‘langan, uning atrof-muhitga hamda o‘zining xatti-harakatlariga bo‘lgan subyektiv munosabati.

Evristika – ilmiy tadqiqotning mantiqiy usullari va metodik ko‘rsatmalari.

Empirik – tajribaga asoslangan.

Empirik bosqich – tadqiqot obyekti to‘g‘risida har tomonlama tasavvur hosil qilish, ta’lim amaliyoti, ilmiy bilimlar saviyasi va hodisalar mohiyatiga erishishga bo‘lgan talab o‘rtasidagi ziddiyat, ilmiy muammoni nomlash.

Estetik tarbiya – go‘zallikni his qilish, atrof-muhitdan go‘zallikni payqay olish va tushunishga bo‘lgan qobiliyatni tarbiyalash.

Ehtiyoj – individning biror narsa-hodisaga muxtojligi va kishining ruxiy quvvati hamda faolligi manbai hisoblanadigan asosiy xususiyati.

Ehtimollik – tasodifiylik, pedagogik hayotdagि o‘zgarishlarni aniq aytib berish mumkin bo‘limgan, ehtimol kutilgan jarayon.

O‘z-o‘zini baholash – shaxsning o‘z psixologik sifatlari, xulqi, yutuqlari va muvaffaqiyatsizliklari, qadr-qimmati, kamchiliklarini baholay olishi.

O‘yin – faoliyatning bir turi bo‘lib, ijtimoiy tajribalarni o‘zlashtirish va bunyod etishga, o‘z xatti-harakatlarini takomillashtirishga qaratilgan bo‘ladi.

O‘z-o‘zini tarbiyalash – 1) shaxsga xos bo‘lgan madaniyatning shakllanishi va

rivojlanishiga qaratilgan izchil va ongli faoliyati; 2) shaxsning o‘z jismoniy, ruxiy va axloqiy sifatlarini tinmay amalga oshirish.

O‘qitish – 1) ta’limning o‘ziga xos usuli bo‘lib, shaxsga nazariy va amaliy bilimlar berish jarayonida uning rivojlanishi ta’minlanadi; 2) talaba va o‘qituvchi, talabaning boshqa talabalar bilan aloqasi natijasi o‘laroq atrof-muhit, uning qonuniyatlari, taraqqiyot tarixi va ularning o‘rganilish usullarini bilishning muntazam boshqarilish jarayoni.

O‘qituvchining innovatsion faoliyati – ijtimoiy pedagogik fenomen bo‘lib, ijobiy imkoniyatni aks ettirish, kundalik faoliyatdan chetga chiqishdir.

O‘qitish vazifasi – ta’limiy, tarbiyaviy va rivojlanish vazifalari.

O‘qitish turlari – Suqrotcha suhbat metodi, qoloq ta’lim, izohlash- namoyish etish asosida o‘qitish, bilimlarni mustaqil egallash, dasturlashtirilgan ta’lim, o‘quv jarayonini algoritmlash, differensiatsiyali hamda individual ta’lim va boshqalar.

O‘qish – o‘quvchining o‘z qobiliyati, bilimi, malaka va ko‘nikmalarini rivojlantirishga qaratilgan harakat.

O‘quv-bilish faoliyati – insoniyat tomonidan to‘plangan madaniy boylikni egallash bilan bog‘lik faoliyat.

O‘quv faoliyati – shaxsning yangi bilim, malaka va ko‘nikalarini egallash jarayoni.

Qiziqish – shaxs harakatiga sabab bo‘ladigan faoliyat yo‘nalishining ongli shakli.

Yaxlit pedagogik jarayon – tarbiya jarayonida va ta’lim jarayonida tarbiya berishning o‘zaro singib ketgan, yaxlit holga kelgan jarayoni.

Avesto- Eramizdan avval VII asrning oxiri VI asrni boshlarida yaratilgan diniy, falsafiy asar.

Rayd - Zardusht ibn Baxrom Pajdu- Zardushtning to’liq nomi.

Vendudat - duolar to’plami.

Yasna - diniy marosimda aytildigan duolar.

Iraq bitigi - Ta’birnoma.

Vilgelm Tomson 1893 yil —Iraq bitigini bilinchi bo‘lib o‘qigan, daniyalik olim. Turk xoqonligi - Bilga xoqon, Qultegin va vazir Tunyukuk qo’lida markazlashgan yurt.

Bitiktoshlar - qabr toshlarga bitilgan nomlar.

at-Tabariy - at-Tabariy tarixi asari muallifi.

Narshaxiy - Buxoro tarixi asari muallifi.

Qur'on- islom aqidalarining, axloqiy-xuquqiy tamoyillarining asosiy manbai.

Hadis- Rasulloxning haetti va faoliyati hamda diniy va axloqiy ko’rsatmalari haqidagi rivoyatlar.

Musnad - turli mavzulardagi xadislar yo‘nalishi.

Sahih - ishonchi hadislar.

Sunan- ishonchli va zaif hadislar to’plami.

Sunniylik- islom dinidagi eng yirik yo‘nalish.

Ishalar- islom dinidagi ikkinchi yirik yo‘nalish.

Baytun hikma - Donishmandliy uyi.

Nizom ul-Mulk- Siyosatnama asari muallifi.

Hay ibn Yaqson- Uyg’oq o’g’li Tirik, Ibn Sinoning farosat ilmi haqidagi asari. Devonu lug’atit turk - M.Qoshg’ariyning asari

Qutadg‘u bilig- saodatga boshlovchi bilim, Yu.X.Xojibning asari. Qobusnomá

Unsurul-Maoliy -Kaykovusning ma’rifiy- didaktik asari.

Ziji jadidi Ko’ragoniy- M.Ulug’bekning mashhur astronomik asari.

Futuvvat- javonmardlik.

Javonmardlik - yosh yigit, ya'ni so'fiylikka muvofiq kelib, mardlik ko'rsatishni tashviq qiladigan harakat.

Fatiy- futuvvat sifatlari bo'lgan kishini fatiy deyishgan.

Jadid- yangi.

Jadidchilik - XIX asr o'talari, XX asr boshlarida vujudga kelgan ma'rifiy xarakat. Jadidlar ma'rifatparvar ziyolilar.

Tushuncha — narsa va hodisalar, ularning xossalari, ular orasidagi munosabatlarni aks etiruvchi fikrlar.

Ilmiy tushuncha- mohiyatni ifodalavchi alohida belgilar umumlashtiriladi. Har bir tushunchaning mazmuni va hajmi bo'ladi.

Mazmun — tushuncha orqali aks ettirilgan belgilar yig'indisi, hajm — shu mazmunga tegishli belgilarga ega narsa, hodisalar yig'indisidan iborat.

Tushunchada aks ettiriladigan narsalar doim kengroq sinf tarkibidan ajratuvchi belgilarga ega bo'lib, shu kengroq sinfga nisbatan turlarni ifodalaydi.

Uslub — biror narsa, hodisa, jarayonni o'rganish èki amalga oshirish uchun qo'llash lozim bo'lgan usullar majmuasi

Usul — metodning bir qismi bo'lib , alohida qadam, xususiy o'zgartirishdan iborat. Faollik — biror maqsad yo'lida aqliy, jismoniy va boshqa harakatlarni tez va unumli amalga oshirishga intilish.

Evristik —yo'naltiruvchi savollar berish yo'li bilan o'qitish tizimi; topqirlik, faollikni rivojlantirishga èrdam beruvchi ta'lim metodi; o'quvizlanishli; optimallashtirilgan tafakkurni rivojlantirali.

Eksklyuziv — g'ayrioddiy, faqat ma'lum bir ob'ektga taalluqli, o'ziga xos bo'lgan xususiyatlar va boshqa belgilari. Faqat o'ziga berilgan (huquq).

Adaptatsiya - yangi me'yor, an'ana va qadriyatlarni o'zlashtirish va interiorizatsiyalash jarayoni

Akmeologiya - insonni o'z taraqqiyoti dinamikasida, takomili hamda hayot faoliyatining turli bosqichlarida o'zidagi eng kuchli qobiliyatlarini namoyon qilishning kompleks masalalarini o'rganadigan fan tarmog'i

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. M.X. Toxtaxodjaevaning umumiy tahriri ostida. Pedagogika darslik. T.: O‘zbekiston faylasuflari Milliy jamiyati, 2010.
2. Hoshimov K., Nishonova S. Pedagogika tarixi. Darslik. – “A. Navoiyn omidagi O‘zbekiston Milliy kutubxonasi 2001.
3. Hoshimov K., Nishonova S., Inomova M., Hasanov R. Pedagogika tarixi. O‘quv qo‘llanma – T.: O‘qituvchi 1996.
4. Hoshimov K., C.Ochil. O‘zbek pedagogikasi antologiyasi. O‘quv qo‘ll. I-jild. – T.: O‘qituvchi 1999.
5. Hoshimov K., C.Ochil. O‘zbek pedagogikasi antologiyasi. O‘quv qo‘ll. I-jild. – T.: O‘qituvchi, 2010.
6. Ibragimov X.I., Abdullayeva Sh.A. Pedagogika nazariyasi. Darslik. - T.: “Fan va texnologiyalar” nashriyoti, 2008.
7. Migranova Ye.A., Pozilova Sh.X. Kasbiy pedagogik faoliyatga kirish. – Toshkent, Tafakkur bo‘stoni, 2018. – 200
8. Qambarov M. Ta’limning me’yoriy hujjatlari va o‘quv adabiyotlariga qo‘yilgan talablar. – Namangan, 2020 yil.

Qo‘sishimcha adabiyotlar.

9. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019 yil 8 oktyabry “O‘zbekiston Respublikasi Oliy ta’lim tizimini 2030 yilgacha rivojlantirish kotseptsiyasini tasdiqlash to‘g‘risida”gi PF-5847-son Farmoni.
10. Mirziyoev Sh.M. Buyuk kelajagimizni mard va oliyjanob xalqimiz bilan birga quramiz. “O‘zbekiston”, 2017.
11. O‘zbekiston Respublikasini yanada rivojlantirish bo‘yicha harakatlar strategiyasi. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining farmoni. O‘zbekiston Respublikasi qonun hujjatlari to‘plami, 2017 yil, 6-son, 70-modda.
12. Mirziyoev Sh.M. Qonun ustuvorligi – inson manfaatlarini ta’minalash taraqqiyoti va xalq farovonligining garovi. “O‘zbekiston”, 2017.
13. Xasanboev J, To‘rakulov X., Xaydarov M., Xasanboeva O. Pedagogika fanidan izoxli lug‘at. – T., 2008.
14. Kaldibekova A.S. Umumiy pedagogika nazariyasi va amaliyotidan laboratoriya mashhg‘ulotlari. – T., 2013.
15. Niyozov G., Axmedova M. E. Pedagogika tarixidan seminar mashhg‘ulotlari. – T.: Noshir, 2011.
16. Axmedova M. E. Pedagogika nazariyasi va tarixi(O‘quv qo‘llanma) – T.: Tafakkur bo‘stoni, 2011.
17. Umarova M.X. Teoriya i iistoriya pedagogiki. (Uchebnoe posobiya). – T.: CHulpan, 2018.
18. Ma’naviyat yulduzlar (Markaziy Osiyolik mashxur siymolar, allomalar, adiblar). - T., 1999.
19. Ismoilova Z. Pedagogikadan amaliy mashhg‘ulotlar. – T., 2001.
20. Сластенин В.А., Исаев И. Ф., Шиянов Е. Н. Общая педагогика (Учебное пособия). – М., 2003.
21. Подласый И. П. Педагогика. В 2-х кн. (Учебное пособия). – М., 2003.

Internet axborot manbaalari

MUNDARIJA

SO‘Z BOSHI		3
I BOB. PEDAGOGIKA NAZARIYASI		
1.1.	O‘zbekiston Respublikasida ta’lim tizimini rivojlantirishning kontseptual asoslari	4
1.2.	Pedagogika shaxs tarbiyasi va rivojlanish to’g’risidagi fan. Ilmiy-pedagogik tadqiqotlar metodologiyasi va metodlari	13
1.3.	Shaxsning rivojlanishi, tarbiyasi va ijtimoiylashuvi	22
1.4.	Yaxlit pedagogik jarayon Didaktika-ta’lim nazariyasi. O’qitish jarayoni yaxlit tizim sifatida	33
1.5.	Ta’lim mazmuni	53
1.6.	Ta’lim metodlari va vositalari	57
1.7.	Ta’limni tashkil etish shakllari va turlari	73
1.8.	STEAM, CLIL ta’limi (STEAM education). Iqtidorli o’quvchilarni o’qitish	88
1.9.	O’quvchilarning bilim, ko’nikma va malakalarini tashxis etish	101
1.10.	Tarbiya jarayonining mohiyati va mazmuni. Tarbiya qonuniyatları va tamoyillari. Jamoa tarbiya obyekti va subyekti sifatida. Tarbiyaning umumiy metodlari	110
1.11.	O’quvchilarning ilmiy dunyoqarashini shakllantirish. Aqliy tarbiya. Fuqarolik tarbiyasi. Mafkuraviy tarbiya	132
1.12.	Ma’naviy-axloqiy tarbiya. O’quvchilarning mehnat, jismoniy va estetik tarbiyasi. O’quvchilarda axborot iste’moli madaniyatini shakllantirish	151
1.13.	Ta’lim muassasasi menejmenti	170
1.14.	Xalqaro baholash dasturlari	188
1.15.	Korreksion pedagogika asoslari. Inklyuziv ta’lim (inclusive education)	192
II BOB. PEDAGOGIKA TARIXI		
2.1..	Pedagogika tarixi fan sifatida. Ibtidoiy jamoada tarbiya. Eng qadimgi davrlardan VII asrgacha ta’lim-tarbiya va pedagogik fikrlar. VII asrdan XIV asrning birinchi yarmigacha Orta Osiyoda tarbiya, maktab va pedagogik fikrlar	208
2.2.	Sharq Uyg’onish davrida pedagogik fikrlarning rivojlanishi. Sharq uyg’onish davrida ta’limiy-axloqiy fikrlar rivoji	231
2.3.	XIV asrning ikkinchi yarmi va XVI asrda Movaraunnahrda tarbiya, maktab va pedagogik fikrlar rivoji	237
2.4.	XVII asrdan XIX asrning yarmigacha tarbiya, maktab va pedagogik fikrlar rivoji	250
2.5.	XIX asrning ikkinchi yarmi – XX asrning birinchi choragida Turkiston o‘lkasida tarbiya, maktab va pedagogik fikrlar	262
2.6.	1924-1991 yillarda O‘zbekistonda ta’lim tizimi va pedagogik fikrlar rivoji. Mustaqil O‘zbekiston ta’lim tizimi. Mustaqillik yillarda pedagogik fikrlar rivoji	275
2.7.	Eng qadimgi davrlardan XIX asrning birinchi yarmida jahon pedagogika fanining rivojlanish tarixi. Ya.A.Komenskiyning pedagogik nazariyasi	293
2.8.	XIX asrning ikkinchi yarmi – XX asrda jahon pedagogika fanining rivoji. K.D.Ushinskiyning pedagogik merosi	312
2.9.	Hozirgi davrda jahon mamlakatlari ta’lim tizimi va pedagogika fani rivoji	328
III BOB. PEDAGOGIK MAHORAT		
3.1.	Pedagogik fikr tarixi va maktab amaliyotida o’qituvchi mahorati masalalari. Pedagogik mahoratning asosiy komponentlari	337
3.2.	O’qituvchi faoliyatida pedagogik qobiliyat. Qobiliyat va pedagogik qobiliyat haqida tushuncha. Kommunikativ malakalar va ta’sir ko’rsatish	345
3.3.	O’qituvchi faoliyatida muomala madaniyati va psixoligiyasi. Pedagogik takt va pedagogik etika	359

3.4.	Pedagogik texnika haqida tushuncha. Pedagogik texnikani shakllantirish metodikasi. Nutq texnikasi va madaniyati	382
3.5.	O'qtuvchi mehnatini ilmiy tashkil etish. O'z-o'zini tarbiyalash va o'z ustida ishlash	403
3.6.	Pedagogika tajribani to'plash tizimi	406
	GLOSSARIY	410
	FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI	416

СОДЕРЖАНИЕ

	ВВЕДЕНИЕ	3
	ГЛАВА I. ПЕДАГОГИЧЕСКАЯ ТЕОРИЯ	
1.1.	Концептуальные основы развития системы образования в Республике Узбекистан	4
1.2.	Педагогика – это наука о воспитании и развитии личности. Методология и методы научно-педагогических исследований	13
1.3.	Развитие личности, образование и социализация	22
1.4.	Комплексный педагогический процесс Дидактико-педагогическая теория. Учебный процесс как целостная система	33
1.5.	Содержание образования	53
1.6.	Образовательные методы и инструменты	57
1.7.	Формы и виды образовательной организации	73
1.8.	STEAM, CLIL образование (STEAM education). Обучение одаренных учеников	88
1.9.	Диагностика знаний, умений и навыков учащихся	101
1.10.	Сущность и содержание образовательного процесса. Законы и принципы воспитания. Сообщество как объект и субъект воспитания. Общие методы обучения	110
1.11.	Формирование научного мировоззрения студентов. Психическое образование. Гражданское образование. Идеологическое воспитание	132
1.12.	Духовно-нравственное воспитание. Трудовое, физическое и эстетическое воспитание студентов. Формирование культуры потребления информации у студентов	151
1.13.	Управление учебным заведением	170
1.14.	Международные программы оценки	188
1.15.	Основы коррекционной педагогики. Инклюзивное образование (inclusive education)	192
	ГЛАВА II. ИСТОРИЯ ПЕДАГОГИКИ	
2.1..	История педагогики как науки. Воспитание в первобытном обществе. Образование и педагогические идеи с древнейших времен до 7 века. Образование, школа и педагогические идеи в Средней Азии с 7 века до первой половины 14 века	208
2.2.	Развитие педагогических идей в эпоху Восточного Возрождения. Развитие воспитательной и нравственной мысли в эпоху Восточного Возрождения	231
2.3.	Развитие просвещения, школы и педагогических идей в Моварауннахре во второй половине XIV и XVI веках	237
2.4.	Развитие образования, школьной и педагогической мысли с 17 века до середины 19 века	250
2.5.	Образование, школа и педагогическая мысль в Туркестане во второй половине 19 века - первой четверти 20 века	262

2.6.	Развитие системы образования и педагогической мысли в Узбекистане в 1924-1991 гг. Независимая система образования Узбекистана. Развитие педагогической мысли в годы независимости	275
2.7.	История развития мировой педагогики с древнейших времен до первой половины XIX века. Педагогическая теория Я.А.Коменского	293
2.8.	Вторая половина 19 века - развитие мировой педагогики в 20 веке. Педагогическое наследие К. Д. Ушинского	312
2.9.	Развитие системы образования и педагогической науки стран мира в современный период	328
ГЛАВА III. ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ НАВЫКИ		
3.1.	История педагогической мысли и вопросы педагогического мастерства в школьной практике. Основные компоненты педагогического мастерства	337
3.2.	Педагогическая способность в деятельности учителя Понимание способности и педагогической способности. Коммуникабельность и влияние	345
3.3.	Культура поведения и психология в работе педагога. Педагогический такт и педагогическая этика	359
3.4.	Понимание педагогических приемов. Методика формирования педагогической техники. Техника речи и культура	382
3.5.	Научная организация работы учителя. Самообразование и работа над собой	403
3.6.	Педагогика – это система накопления опыта	406
ГЛОССАРИЙ		
СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ		
		416